Стефан Таранушенко

Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України

Харьковский частный музей городской усадьбы
MMXII

С. А. Таранушенко
Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України . – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2012. –652 с.: іл.
Т18

Пропоноване видання містить найґрунтовніше з-поміж існуючих дослідження сформульованої у його назві теми та є результатом неохватної скрупульозної праці пам'яткознавця, ім'я якого тільки починає повертатися до фахового та аматорського вжитку, де має врешті-решт посісти належне йому за правом місце.

Книжка призначена для тих, кому небайдужа історія країни, її архітектури, а також для тих, хто із захопленням виявляє за невимушеною зовнішньою легкістю споруд чіткий план та математичний розрахунок і кому це не тільки не заважає милуватися монументальною архітектурою, а навіть посилює задоволення від цього процесу.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ВИДАВЦЯ

Книжка, що її ви зараз тримаєте в руках, готувалася до друку у далеких 1970-х роках у фаховому видавництві «будівельник». Але коли дещо розширити поняття підготовки до зустрічі з читачем, то цілком виправданим буде твердження, що таранушенко готував цю працю чи не все своє життя – з далекого 1912 року, коли він зробив свою першу світлину, через рік 1916-й, коли його студентська робота виборола перемогу в університетському конкурсі, через подальші роки важкої натхненної роботи та поневірянь. І ми пишаємось тим, що зустріч ця, відлік до якої почався рівно 100 років тому, відбудеться нині.

Особливо треба зауважити, що пропонована вашій увазі публікація в багатьох речах відмінна від видання, яке побачило світ у 1976 р., – І з точки зору всього масиву авторських текстів, і з точки зору авторського бачення. Звичайно ж книга виходить без всякої цензури, під яку підпав рукопис таранушенка і яка нещадно знищила окремі його думки.

Відчуваючи глибоку повагу до Стефана Андрійовича і як до фахівця, і як до «людини шляху», що все своє життя присвятила обраній дорозі, ми намагалися якнайточніше зберегти ідіостиль автора, залишивши в тексті такі неприпустимі з точки зору сучасного правопису конструкції, як, наприклад, «квадрат з стороною», чи вживання слів «другий» та «останній» у сенсі «інший» – сприйняттю текста це не заважатиме, а ось авторську присутність підкреслить. Ми взяли на себе сміливість виправити лише «очні помилки» та ще привести до сучасних норм написання географічних назв, як от «Ніжин» замість «Нежин», «Бишкин» замість «Бішкінь», «Межиріч» замість «Межирич» тощо.

Окреме зауваження щодо ілюстрацій та фотографій, які були підготовлені автором до цього видання. На жаль, не всі вони були нам доступні у задовільному стані, особливо це стосується креслеників. Тому частина їх не могла бути використана, тим більше що деякі кресленики не мають підписів. Фотографії до книги у 1972 р. відбивались зі старих негативів, але їхня якість також не на належному рівні. Оскільки ми опрацьовуємо всі рукописи і світлини Таранушенка, нами було вирішено вибирати найкращі фотографії як із нових відбитків, так і з старих фотографій, які торкаються храмів, описаних в книзі. Фотографії деяких храмів повністю відсутні, особливо тих, що не увійшли до видання 1976 р. Невелика частина ілюстрацій зроблена на кальці із старих фотографій, і на превеликий жаль, це єдине зображення деяких церков. Дворічне опрацювання фонду С. А. Таранушенка в Інституті Рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського виявило численну плутанину із фотографіями

та підписами, що дало можливість найбільш якісно підготувати до видання цю книгу.

Зараз видання 1976 р. є бібліографічною рідкістю. Його не купиш в букіністичних магазинах, воно розходиться серед кола шанувальників Стефана Андрійовича, серед тих, хто став його послідовником, учнем. Всі, кому не дісталося кращої долі тримати в руках книгу, роблять ксерокопії, щоб студіювати унікальну монографію. Сподіваємось, що наше видання вирішить питання не тільки доступності текстів, але й введе до наукового обігу нові знання щодо дерев'яної монументальної архітектури Лівобережної України.

Вважаємо, що все написане великим пам'яткознавцем, мистецтвознавцем України просто неодмінно має бути прочитаним – і це вже, шановний читачу, ваша справа.

ПЕРЕДМОВА

Починаючи роботу над виданням повноцінної монографії С. А. Таранушенка «дерев'яна монументальна архітектура лівобережної україни», я хотів залучити до її підготовки як можна більше людей, для яких тема цього дослідження близька, а сам автор – безперечний авторитет. Але із дивуванням я вислухав декілька відмов, серед яких найчастішими були посилання на величезну зайнятість. Я і зараз не розумію, як можна відмовлятись від участі у вшануванні свого вчителя і попередника. Тому і передмову доводиться писати самому. Звичайно, що критикам буде з чого поживитись, бо мої тексти далекі від досконалості. Але що мені ця критика, якщо я причетний до великої події – повернення повного тексту знаного шанувальника української старовини про історію дерев'яних церков україни.

Незаперечним є факт, що С. Таранушенко став вивчати дерев'яні храми України ще у молодому віці. Перші його фотографії датуються 1912 р. Подорожі в той час на велосипеді по селах Лебединського повіту із фотоапаратом зберегли нам надзвичайно цікаві світлини, частина їх увійшла і до цього видання. Потім були екскурсії по Харківській губернії, тривала подорож в 1916 р. західними губерніями, на підставі котрої Таранушенко робив свою першу наукову роботу «Иконография украинского иконостаса». В радянські часи, до самого арешту в 1933 р., його дослідницькі шляхи провели його по всій Україні, накопичивши матеріали, на основі яких у післявоєнні роки він писав всі монографії, статті, публікації.

Повноцінна робота над монографією «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» була розпочата 1 січня 1958 р. Планувалось за 2 роки, до листопада 1959 р., її закінчити. Керівником теми був В. Г. Заболотний. Об'єм тексту цього першого дослідження не перевишав 100 сторінок, але ж було багато кресleників, таблиць, фотографій. Пізніше до цієї роботи було додано 60 креслеників С. Таранушенка та 31 кресленик П. Жолтовського. В самих текстах біло розглянуто 230 пам'яток, 169 із них були розглянуто в фотографіях, рисунках зовнішнього вигляду, інтер'єрах та конструктивних деталях. Повне опрацювання текстів було закінчено автором у 1967 р.

Тоді ж на початку 1960-х років С. Таранушенко опрацьовував документальні джерела в Київському історичному архіві, багато з яких він готував до першого виходу в світ. Завдяки цій роботі монографія доповнилась списком майстрів монументального будівництва, даними про ремонти та перебудови пам'яток, кількість дерева, що заготовлялось на побудову однієї церкви. Деяким монументальним

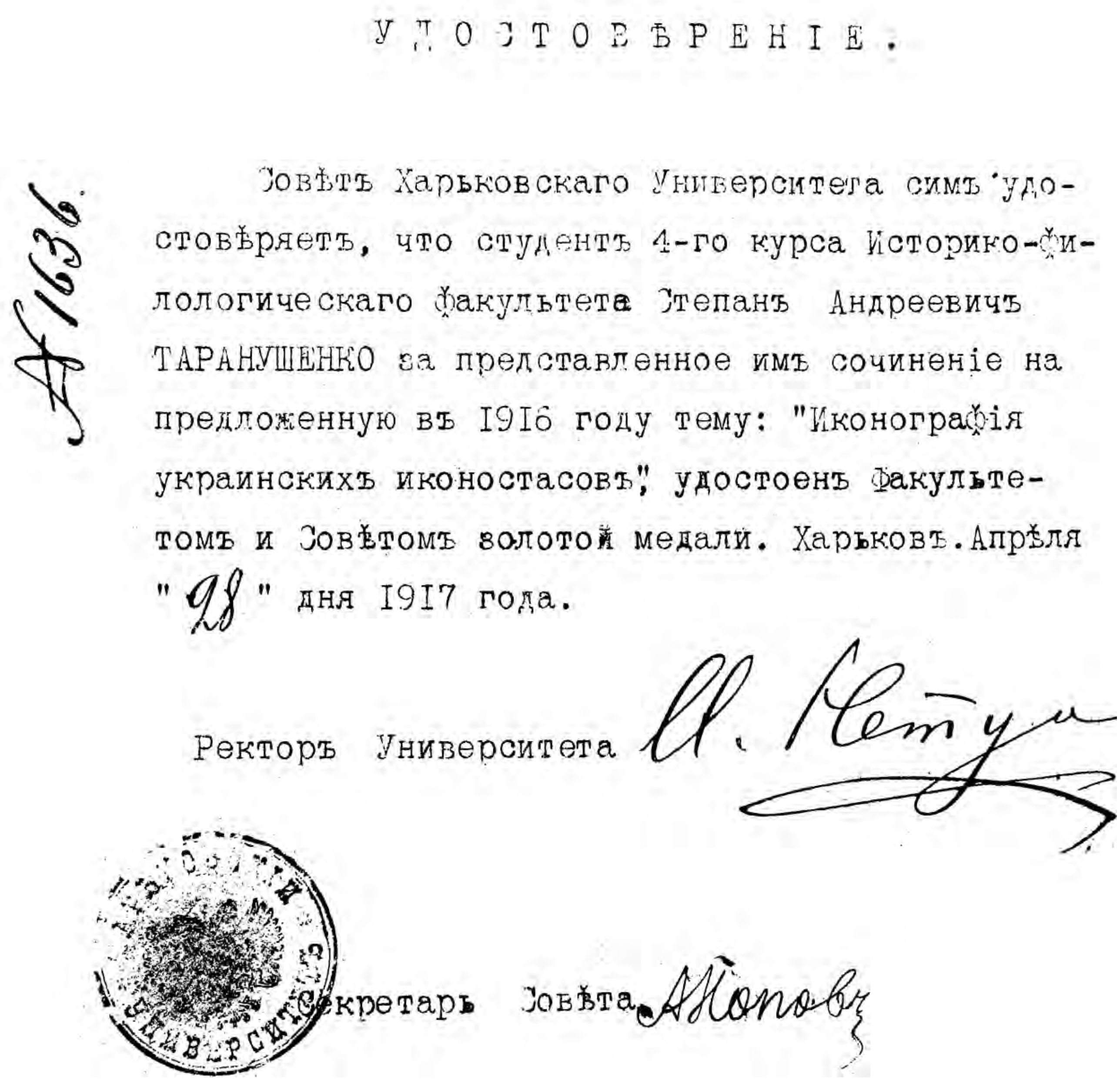

УДОСТОВѢРЕНІЕ.

№ 1636.

Совѣтъ Харьковскаго Университета симъ удостовѣряетъ, что студентъ 4-го курса Историко-филологическаго факультета Степанъ Андреевичъ ТАРАНУШЕНКО за представленное имъ сочиненіе на предложенную въ 1916 году тему: "Иконографія украинскихъ иконостасовъ", удостоенъ Факультетомъ и Совѣтомъ золотой медали. Харьковъ. Апрѣля "28" дня 1917 года.

Ректоръ Университета

Секретарь Совѣта

Посвідчення С. Таранушенку щодо нагородження золотою медаллю за твір "Иконография украинского иконостаса", 1917 р.

пам'яткам були присвячені окремі монографічні нариси. Але особливо пишався Таранушенко своїм розділом про лісовий баланс Лівобережної України у XVII–XVIII ст. як матеріальну базу будівництва.

На превеликий жаль, ця робота не була опублікована в ту пору, коли автор міг би приділити їй як можна більше уваги. Лише коли Таранушенко був в похилому віці, обтяжений хворобою, його монографія зацікавила фахове видавництво «Будівельник». Так 24 листопада 1970 року директор видавництва Віталій Володимирович Мусаков звернувся до завідувача кафедрою архітектури Київського державного художнього інституту з приводу того, що його видавництво розглянуло рукопис та ілюстративний матеріал дослідження Таранушенка і хоче приступити до підготовки видання книги, але з тією умовою того, щоб об'єм книги не перевищував 20 друкованих арку-

Київ, вул. Димитрова, 6, в цьому будинку проживав останні роки С. А. Таранушенко, фото 1960 р.

шів. Просив видавець виділити співробітника авторові, який би допоміг скоротити тексти книги. У своєї відповіді М. Катеринога погодився зі скороченням. Сам автор, звертаючись 9 травня 1970 року до голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, повідомив, що за станом свого здоров'я і через похилий вік не зможе віддати книзі стільки часу і енергії скільки вона потребує, тому доручив авторське редагування і всі інші заходи з підготовки книги доктору мистецтвознавства Григорію Никоновичу Логвину.

Згідно з договором від 6 листопада 1970 року з видавництвом за один авторський аркуш він отримував 150 крб., а за 1 лист додаткових матеріалів по 10 крб. Аванс у розмірі 1688 крб. одержала дружина брата П. А. Таранушенка – Олена Дмитрівна, яка кожного дня допомагала Стефану Андрійовичу в останні роки його життя.

Згідно з цим же договором авторський текст був прийнятий у розмірі 60 друкованих аркушів, але 22 березня 1974 року директор видавництва звернувся до Таранушенка з листом, в якому зосередив увагу на рецензіях і відгуках, які отримали в «Будівельнику» на рукопис. Відповідно до цих рецензій авторові докоряли одноманітністю та трафаретністю описів різних храмів, тим що робота не краєзнавча та не розглядає церкву як архітектурну пам'ятку з точки зору естетичної цінності. Дорікали, що «...ніде не говориться про них як культові споруди. Не підкреслюється класові функції церкви, її зв'язки з державою поміщиків і капіталістів. Обходяться мовчанням соціальні умови життя народу, класова боротьба і роль церкви у ній, реакційна роль духовенства, яке використовувало культові споруди для задурманення трудящих, підпорядковуючи талант будівників функціональним завданням церкви...» Та ще Таранушенко не згадав історичний декрет радянського уряду «Про відокремлення церкви від держави і школи». Окремо дорікалось, що Таранушенко надмірно захоплюється емоційним впливом від церковних споруд та їхніх інтер'єрів.

Директор також вказав, що книга буде сприйнята з радістю сучасними церковниками і взагалі не дає належних оцінок з позиції партійності та народності. Це стало причиною скорочення книги до 25 аркушів. І все це доводилось читати Стефану Андрійовичу, що не додало йому здоров'я! Окрім самого листа від видавництва йому довелось читати і рецензії на його рукопис. Більшість з них писали люди, які висловлювали свої думки не знаючи самого предмету дослідження: прочитавши авторську передмову, вони робили висновки про його церковні уподобання.

Був ще один тезис у іншому листі від видавництва: він пов'язаний із виходом книги П. Г. Юрченка «Дерев'яна архітектура України», яка виходила в «Будівельнику» в 1970 р. об'ємом в 10 друкованих аркушів. Видавництво докоряло Таранушенкові, мовляв, як же так, книга про дерев'яну архітектуру всієї України 10 аркушів, а книга тільки про дерев'яні церкви і тільки по Лівобережній Україні – 60 аркушів. Дорікалось Таранушенку і за те, що він не писав популярно, для широкого загалу, здебільшого тексти не розуміли і в самому «Будівельнику». Редактор видання залишив на полях рукопису багато своїх нарікань, але вони підкреслювали тільки відсутність знань предмету. Тож багата на старовину лексика Таранушенка і з цього боку була цензурована. Безжалісно викреслювались цілі абзаци текстів, які були не зрозумілі «редакторам».

В березні ж 1974 року Таранушенку було надано нову верстку книги (першу він продивлявся у 1973 р.). 12 квітня 1974 року головний редактор «Будівельника» А. Крученко повідомив, що верстку потрібно повернути у видавництво до 20 квітня 1974 року.

Таранушенко прийнявся вивчати рукопис, а слідом писати відповідь видавництву. Йому прийшлось констатувати, що видавництво зробило верстку книги без урахування його побажань. Де ж був Г. Н. Логвин, якому Таранушенко довірив авторське редагування? Вочевидь, він не був проти такого скорочення, вважаючи, що вихід книги і в такому обсязі буде краще, ніж нічого. До речі й його передмову що до цієї книги також буде піддано цензурі.

Стефан Андрійович написав спочатку чернетку листа видавництву. Потім його надрукував на машинці, причому як українською, так і російською мовами. Таранушенко посилався і на газету «Правда» від 11 грудня 1973 року, в якій було надруковано статтю доктора філософських наук Р. Волкова «Научно-техническая революция: естествознание и обществоведение». Зокрема в статті дорікалось гуманітаріям, що вони не використовують комплексного підходу в дослідженнях; на думку Таранушенка, наявність в його роботі математичного аналізу креслеників як раз приклад такого комплексного підходу.

Образило Таранушенка те, що видавництво не використало його креслення, які були виконані в одному масштабі, як і фотографічні відбитки. Само собою, автор, розраховував, що вони будуть однакового розміру і в книзі. Таранушенко вважав, що читач без цього не зможе перевірити процес аналізу і точність висновків, які він одержав при аналізі обмірних креслеників. На жаль, ми не змогли використати матеріали, які були передані Таранушенком видавництву, бо їх не було в фонді С. А. Таранушенка в Інституті рукописів, як і більшості фотографій, скоріш за все ці матеріали не були повернені видавництвом. Початкові ж матеріали в умовах читального залу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського обробити до видання не виявилось можливим.

З приводу неповернення видавництвом фотографій авторові є і таке міркування. Коли Таранушенко передав фотографії в «Будівельник», деякі з них були в єдиному примірнику. Отямившись, Стефан Андрійович хотів доручити братові зробити відбитки з цих фотографій, про що просив директора видавництва у 1972 р., але йому відмовили до виходу книги. Так ми втратили близько 60 рідкісних фото з дерев'яними храмами, деякі з котрих зроблено нас початку XX ст. Ці втрати ясно бачимо в реєстрах ілюстрацій, які зробив Таранушенко, готуючи цю книгу до видання. Фотографії деяких пам'яток нам вдалось відшукати в інших ділах особистого фонду Таранушенка, щось було зарисоване з фотографій, деякі храми були намальовані аквареллю самим Таранушенком або виконані графічно його помічниками.

Взагалі автор пішов на уступки видавництву і вирішив скоротити обсяг праці за рахунок 91 пам'ятки, але ж Таранушенко не погоджувався із тим, щоб викинути із книги математичний аналіз креслеників архітектурних пам'яток. Та видавництво не збиралось ке-

руватись зауваженнями автора. Так і вийшло, що на початку 1976 р. книга вийшла в світ із багатьма скороченнями, серед яких були не тільки описи пам'яток, але й кілька розділів та додатки. Серед найважливіших я би назвав розділ «Від автора», в якому Стефан Андрійович приділив увагу своєму світогляду та відношенню до дерев'яної монументальної архітектури.

Громадськість дуже радо зустріла книгу, учні та послідовники Таранушенка також були надзвичайно раді. Чи був радий сам автор, сказати я не можу. Він дуже критично ставився до публікацій, які не враховували його зауваження, його позицію. Розумію, як дісталося б мені від Стефана Андрійовича за наші видання його творів. На превеликий жаль, я не був його учнем, не був з ним поруч, можливо, це б перевернуло все моє життя. Сьогодні наше видавництво видає праці Таранушенка так, як ми можемо собі дозволити, враховуючи матеріали його фонду в Інституті рукописів.

Всі матеріали, які стосуються монографії «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України», були оброблені нами протягом близько двох останніх років. Це декілька рукописів монографії, кресленики, ілюстрації та фотографії, переписка з видавництвом. Початком роботи було не тільки копіювання текстів та ілюстративного матеріалу, але й звірка текстів, виданих «Будівельником», з остаточним рукописом, котрий був взятий за основу автором. Усвідомлення значних втрат авторських текстів привело до прийняття рішення зберегти їх цілком, незважаючи на можливі помилки. Таким чином ми зберігаємо майбутнім дослідникам авторський непорушний текст, включаючи і саму назву книги, бо ми залишили перший варіант її назви, який зазначений на всіх паперах Таранушенка, починаючи з повного рукопису 1967 р.

Що не зроблено, але могло би бути? Безумовно, для деяких текстів Таранушенка потрібні коментарі. Але ж в багатьох випадках для цього коментування потрібні фахівці, які, на превеликий жаль, відмовились від участі в проекті, тому почекають до найкращих

Уважаемый Павел Иванович!
С прискорбием извещаю, что 13/XI 76 г.
скончался Стефан Андреевич.

1976
-1889
87
1976

Повідомлення харківському краєзнавцю П. І. Романову про смерть С. А. Таранушенка

часів. Недоліком при підготовці видання є відсутність окремого словника, бо деякі слова вже вийшли з обігу не тільки в широкому загалі, а й у спеціалістів. Сподіваюсь, що ми до цього ще повернемось. Не зроблена звірка документальних джерел в ЦДІАК, на які посилається Таранушенко, але ця робота найближчим часом буде проведена. В деяких випадках можна було б зробити фотографії сучасного вигляду пам'яток, особливо це стосується території Чернігівської та Сумської області, зберігся також собор у Новомосковську. Та, з іншого боку, стан цих храмів не зовсім задовільний. Сучасні переробки та використання їх громадами не дозволили їм зберегти їхні яскраві особистості. Тому ми вирішили не порушувати особливий колорит авторських фотографій – Таранушенка та Жолтовського – першої третини XX ст.

До видання нашими співробітниками були розроблені географічний та іменний покажчики, список ілюстрацій, бо сьогодні це невід'ємна частина кожного наукового видання. До речі, все це у Таранушенка було заплановано і до видання в «Будівельнику», заготовлено було і резюме російською мовою. Взагалі-то, якби видавництво того часу не скорочувало тексти Таранушенка, розмістило б ілюстрації так, як хотів автор, сьогодні не мало б жодного сенсу видавати цю книгу. Фінансові можливості того часу витерпіли б і непередбачувані витрати. Що ж можемо сьогодні ми, коли держава не дуже піклується поверненням таких імен? І мені дуже приємно, що саме моє видавництво доторкнулось до вічних цінностей українського народу, найсуттєвіших і неперевершених.

Виражаю щиру подяку всім співробітникам ЦДІАК, НБУ ім. Вернадського, окремо керівництву Інституту рукописів, моїм колегам та помічникам, всім, хто приймав участь у підготовці книги. Окрема подяка типографії «Мадрід» (м. Харків) і особисто Ларисі Петрівні Гобельовській, яка підтримувала всі наші проекти на протягом останнього року!

ВІД АВТОРА

Вплив архітектури на собі я відчув давно, в роки раннього дитинства, коли ще не знав слова «архітектура», не розумів значення і змісту його. В свята батько мій ходив до церкви. Часом брав і мене, малого, з собою. І кожного разу відвідування церкви викликало у мене якісь неясні поривання, нез'ясовану схвильованість. Я не вмію точніше словами передати ці почуття, але досі пам'ятаю і згадую їх. Художньо-архітектурний образ церкви безпосередньо впливав на чуття, збуджував емоції. Старовинна церковка – її архітектура – на протязі всього мого раннього дитинства пробуджувала в мені естетичні почуття, формувала, виховувала їх.

Наша дерев'яна одноверха церковка[1] стояла на пагорку. Видно її було здалеку. Струнка. Маса її стрімко злітала вгору. Виглядала вона зовсім невагомо і такою легенькою, мені, малому, часом здавалося: ось-ось вона відокремиться від пагорку і полине у височінь. Була наша церковка не тільки легенька, але й привабливо красива: біла-біла, як голубка, з веселими, хвилястими зеленими заломами. Завершувала будову величава золота «митра» з хрестом, яка в сонячні дні своїм нестерпно дзвінким блиском загонисто врізалася в блакить неба.

Всередині доводилося мені бачити нашу церкву в різні пори року, вдень і вночі, при заході сонця й на світанку.

В нічні години, осяяна коливанням тьмяних вібруючих відблисків запалених свічок, здавалася вона загадковою, стримано замкненою. Блимання свічок виривало з пітьми найближчі до світла частини будови, все останнє потопало в мороку. Простір за межами освічення був позбавлений чітких форм; невідомо було, як далеко він простягнувся; не можна було відчути, де і як він закінчувався. Це бентежило, викликало тоскне невдоволення, неясні побоювання.

Частіш все ж згадую я нашу церковку при денному освітленні. Найяскравіше пам'ятаю її залиту всю, зверху донизу, золотавими променями сонця. Тоді відкривався весь її внутрішній простір; архітектурні форми промовляли чітко, на повний голос. Верх її, переможно злітаючи догори, звучав як урочистий заклик фанфар. Тоді вона викликала подив, збуджувала схвильованість, піднесено урочистий, радісний настрій.

Згодом, багато років пізніш, я усвідомив, що цей настрій породжувала продумана й вивірена багатовіковою практикою система сполучення певних архітектурних форм, порядок розгортання просторових об'ємів, ритм ліній

[1] Церква Миколи в місті Лебедині Сумської області.

Лебедин, стара та нова Миколаївська церква, фото С. Таранушенка, 1913 р.

і площин. Творцем цих настроїв був натхнений майстер-будівник, який володів чарівним мистецьким талантом і знанням законів побудови художньо-архітектурного образу. З того часу твердо закріпилася в мені свідома шанобслива повага до народних майстрів-творців старовинної української дерев'яної монументальної архітектури. І чим ширше розкривалася згодом переді мною їх творчість, тим глибшала до них пошана.

Мої ранні дитячі враження від архітектури були, очевидно, глибокі; нехай ще неясні й неусвідомлені, але вже привабливі й закличні. З того часу я «захворів» на архітектуру. «Хвороба» моя виявилася невигойною. Згодом виникло бажання ознайомитись з дерев'яними старовинними церквами в сусідніх селах. З'ясувалося, що сільські церкви споріднені з лебединською, а разом з тим не така, як інші, кожна чимсь цікава. Вони спонукали до нових подорожей. Мене вже не покидали почуття подиву й невгасима жага пошуків. Вабило бажання знайти будову вже небаченої форми, пережити нові невідчуті ще відтінки радісного милування будівлею, пізнати нові грані творчості народних майстрів монументальної архітектури.

Йшли роки. Я заступив на історико-філологічний факультет харківського університету. В університеті моя зацікавленість дерев'яними церквами не затухла, навпаки, зростала, набираючи забарвлення уже наукового підходу до них. Як і раніш, вабили подорожі. Так зародився план оглянути й зафотографувати старовинні дерев'яні церкви всієї Харківщини. В 1913–1915 роках за дорученням наукового історико-філологічного товариства при університеті літніми вакаціями я оглянув і зафотографував старовинні церкви Лебединського, Сумського, Охтирського, Ізюмського і Богодухівського повітів. Фотографуючи церкви, я занотовував форму планів їх та виміряв головні розміри.

Фото цих подорожей експонувалися на виставках Харківського українського художньо-архітектурного відділу.[2]

Ознайомлення з роботами Г. Павлуцького[3], В. Щербаківського[4], в яких опубліковані були дерев'яні церкви Правобережної України, навело мене на думку про необхідність поширити й поглибити спостереження над дерев'яними церквами усієї Лівобережної України, включивши до програми обміри їх.

[2] Див. «Каталоги» другої виставки відділу 1914 р., третьої 1915 р. і п'ятої 1917 р., а також замітку С. Губера та статтю І. Зиха в харківській газеті «Утро» (березень 1914 р.).

[3] Г. Павлуцкий. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев, 1905 г.

[4] В. Щербаківський. Деревляні церкви на Україні та їх типи. Львів. 1906.

Нагромаджений під час екскурсій матеріал вимагав узагальнення, наукового осмислення. Разом з тим годилося відчитатися перед історико-філологічним товариством. На засіданні товариства (23 березня 1916 р.) я прочитав доповідь, в якій зреферував здобутки своїх подорожей, проілюструвавши своїми фото та ескізами планів[5].

Поглибленню зацікавлення мистецтвознавством я завдячую професорові Ф. І. Шміту, у якого прослухав курс історії мистецтва і брав участь в семінарах. Він же підтримав мій намір спеціалізуватись в галузі історії українського мистецтва,[6] залишивши мене весною 1917 р. при університеті професорським стипендіатом.

Влітку 1917 р. університет за рекомендацією проф. Шміта відрядив Д. Гордієва і мене в Грузію (Мцхет, Тбілісі). З Тбілісі за пропозицією академіка М. Марра ми виїхали у Вірменію на городище Ані, де працювали понад місяць. А в серпні–вересні Кавказький історико-археологічний інститут відрядив нас у Ахалцихський повіт[7]. Ці подорожі дали змогу ознайомитися в натурі з видатними пам'ятками архітектури Грузії й Вірменії; провести в деяких з них практичні вправи точних обмірів[8] планів, повчитися досліджувати конструктивні засоби та техніку будування кам'яних споруд.

Повернувся в Харків я на початку жовтня 1917 р. Велика Жовтнева революція знесла рогатки, які царський уряд ставив на шляху розвитку українського народу, відкрила широку дорогу вільній творчості в галузі національної культури, науки, мистецтва.

В 1917–1919 роках про обміри церков в умовах війни, голоду, розрухи, пошестей можна було тільки мріяти й готуватися до них. Підготовка ця виявилась у мене в поглибленому студіюванні матеріалів (обмірних креслеників), опублікованих Ю. Сіцинським[9], В. Щербаківським[10], Г. Павлуцьким[11]. Особливо мою увагу привернула проблема пропорційності в українському дерев'яному монументальному будівництві. Підігріла зацікавленість цією проблемою стаття О. Новицького[12], в якій він зробив спробу проаналізувати обмірні кресленики двох дерев'яних церков. На жаль, О. Новицький не тільки не дав наукового аналізу пропорційності цих пам'яток, але й зробив безпідставний, несподіваний категоричний «висновок»: «Вивести якість певні пропорції, яким могли б відповідати усі відомі нам пам'ятки, немає ніякої можливості»[13]. Стаття свідчила, що Новицький шукав не пропорційних закономірностей, а якогось шаблону, під який можна було б підігнати «всі відомі пам'ятки». При такому «методі» інших наслідків не можна й чекати.

Новицькому не прийшла в голову проста думка: якщо наше українське дерев'яне монументальне будівництво (церкви) є архітектура, то в ньому повинно бути все, що характеризує архітектуру: досконалі конструкції, висока будівельна техніка, яскравий архітектурно-художній образ і увесь арсенал художніх засобів архітектора, а значить, і пропорції.

---

[5] Див. звіт про засідання історико-філологічного товариства в харківській газеті «Южный Край» (№ 13280 за 25.III.1916 р.).

[6] Див. «Отзыв» Ф. І. Шміта про мою медальну роботу на тему «Иконография украинского иконостаса», надрукований в «Записках харьковского университета» за 1917 р.

[7] Див. мій «Предварительный отчет о командировке в Зарзму, Чуле и Сафару» в «Известиях Кавказского історико-археологического института в Тифлисе». (Том. І. Петроград. Російська Академія Наук. 1923).

[8] Методику точніх обмірів дав П. Покришкин в своїх «Кратких сонетах для производства точных обмеров в древних зданиях»//Известия археологич. ком.//Вип. 16. СПб. 1905. Проф. Ф. Шміт на своїх лекціях з історії мистецтв звертав увагу на важливість точних обмірів. Він на конкретних прикладах показував, що часом «неправильності», розходження архітектурних форм деяких пам'яток з геометрично-правильними були не «браком» і виявляли не «недосконалість», а навпаки, доводили високу майстерність архітектора, свідчили про точний розрахунок і тонке свідоме розуміння мистецьких наслідків тих «неправильностей».

[9] Ю. Сецинский. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. Каменец-Подольский. 1904.

[10] В. Щербаківський. Деревляні церкви на Україні і їх типи. Львів. 1906.

[11] Г. Павлуцкий. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев. 1905.

[12] А. Новицкий. Черты самобытности в украинском зодчестве//Труды XIV археологического съезда в Чернигове. Т. II. Москва. 1911.

[13] О. Новицький. Згадана праця. С. 61–62. Підкреслено мною.

Родина Таранушенків, Лебедин, 1910 р.

В українській монументальній дерев'яній архітектурі пропорційність є важливою невід'ємною складовою частиною, як і в архітектурі інших народів різних часів.

Пропорційність – не шаблон, під який можна підігнати «всі відомі нам пам'ятки», а художня система, світогляд, який відбиває стан розвитку економіки, техніки та ідеології народу на певному етапі його історичного розвитку. Постійних, «вічних» норм і законів пропорційності також немає. Кожна доба має свою систему пропорційності. Пропорції змінюються; вони не менш рухливі і динамічні, ніж інші засоби архітектурного мистецтва. В певні епохи проблема пропорційності в теорії і практиці посідає чільне місце в архітектурі, є керівним фактором. В інші часи проблема пропорційності втрачає свою актуальність. Доба Ренесансу дала ряд праць визначених теоретиків архітектури про принципи пропорційності.

Архітектура греко-римського світу вивчається давно. Модулі, ордерна система визначених пам'яток античності – все це стало загальноприйнятими здобутками науки[14]. На жаль, ці здобутки безпосередньо застосувати до українських дерев'яних церков неможливо. При дослідженні пропорційності наших церков треба було ставати на неходжені стежки.

Ніяких писемних вказівок, з чого починав і якими засобами користався майстер, роз-

[14] Дослідники історії індійської науки зазначали, що в старовинних індуських Ведах та пізніших до них коментарях браманів вміщено докладні приписи, за якими споруджувалися жертовники. Побудова їх, розбивка плану на землі провадилися за встановленою пропорційністю – на основі раціонального трьокутника з сторонами 3 : 4 : 5. Побудова провадилася за допомогою шнура й кілочків. Починалася розбивка плану з визначення осі: схід–захід. (Див. В. Бабинин. Древнеиндусская математика и отношение к ней Древней Греции //Известия физико-математического общества Казанского университета. Казань. 1917. С. 128.)

бивають в натурі план церкви, що він брав за вихідний розмір в побудові плану, за якими приписами формувалися об'єми зрубів стін, заломів, восьмериків, старовинні українські майстри не залишили. Приписи ці передавались на словах з покоління в покоління. Вони були, очевидно, не дуже складні і легко запам'ятовувались. Старовинні документи свідчать, що майстри і широкі народні маси розуміли провідну роль пропорцій у виявленні художньо-архітектурного образу будови. В контракті, складеному між парафіянами с. Ворожби Сумської обл. та майстром Гр. Дідашенком на побудову церкви, записана вимога: «застроить иную в настоящую пропорцію». Термін «пропорція» був не мертвим утертим шаблоном, не терміном канцелярської мови, а живою реальністю, ясною і зрозумілою і майстрові, і громаді. Отже, перед нами повстало завдання цю пропорційність відшукати. Опубліковані контракти, укладені між майстром і громадою, свідчили, що майстрам була відома пропорційна залежність частин будови. Що ж лежало в основі її?

В документах, що стосуються побудови рублених оборонних замків, іноді зустрічаємо вказівки на те, що замкові башти нібито вимірювалися кількістю вінців; але в них йдеться лише про висоту башт. Так, полковник Харківського Слобідського полку Гр. Донець, який збудував замок в Ізюмі, писав в Москву в 1681 р.: «Ведомо тебе, государю, буди, что городового... сделал в полку козаками: городок огородили палями... в стене – башня до навесу 25 венцов, а на навесу с закотом 10 венцов и чердак... На проезжих воротах башня 17 венцов у четыре угла...»[15]. Як бачимо, кількість вінців могла в якійсь мірі визначати висоту зруба башти. В контракті на побудову церкви в Кустичах стародубівські майстри-теслі в 1766 р.[16] зазначали, що зруб мав бути «в вишину в 35 венцов или какая оная будет на практике». Отже, кількість вінців точно не визначала висоту зруба стін церкви. Вирішальним же фактором при визначенні висоти була, як сказано в контракті, «пропорція всего расположения». Таким чином, діаметр деревини не міг служити модулем монументальної будови з одного боку тому, що діаметри деревин різної породи і віку були дуже відмінні, з другого боку тому, що в XVIII в. (а як засвідчив П. Алеппський, і в середині XVII в.) на Придніпрянщині церкви будували не з кругляків, а з брусів або пластин. Бруси ж і пластини, як збувалося пізніш при обмірах нами церков, мали неусталену ширину (від 40 до 20 см) і в тій самій будові ширина пластин була різна. Отже, і ширина, і стіни не могли служити модулем. Товщина пластин чи брусів в різних церквах також була неоднакова і коливалася в межах 11–18 см. Найчастіш церква будувалася з брусів чи пластин однієї товщини, але в окремих випадках низ зруба стін складався з товщих, а верх (заломи, ліхтар) – з тонших брусів. Таким чином, через неусталеність і надто малі розміри товщина зруба церкви також не могла служити модулем.

Найприродніше припустити, що модулем міг бути лікоть – цей прастарий і найпоширеніший розмір довжини на Україні. В документі 1613 р. про репарацію Успенської церкви на Подолі в Києві розміри вказані в ліктях[17]. В договорах на побудову мурованого собору в Мгарському монастирі на Лубенщині у 1684 р. та мурованої Святодухівської церкви в Каташинському монастирі 1720 р. на Чернігівщині зустрічаємо вказівку на лікоть як на одиницю виміру будови[18]. Але, на жаль, український лікоть досі зовсім не досліджений. Коли така робота буде здійснена, можливо, пощастить довести, що модулем і в будівництві був лікоть. Отже, це завдання на майбутнє.

Проведений нами аналіз опублікованих обмірних креслеників показав, що розбивку плану в натурі майстер починав з центральної дільниці. Якщо ця дільниця мала вигляд чотирьохгранника, то одна сторона дільниці була і вихідним розміром при побудові плану цілої церкви; при восьмигранному плані вихідним розміром була ширина чи довжина центральної дільниці. Інші дільниці плану розбивалися в натурі після центра, пропорційно до його розмірів. Основними інструментами при роз-

[15] Ф. Гумилевский. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. (Далі при посиланні на цю працю позначатимемо її «Харьков»). Отд. V. Харьков, 1858. С. 8–9. Підкреслено мною.

[16] Сулимовский архив. Киев. 1884. С. 251.

[17] Сборник летописей, относящихся к истор. Ю. и З. России. Киев. 1888. С. 81.

[18] І. Каманин. Договоры о сооружении церквей // Археологическая летопись Южной России. Киев. С. 362.

Харків, Покровський собор, фото С. Таранушенка, 1922 р.

мітці в натурі плану були шнур і кілочки[19]. Орієнтувався план будови по сонцю, вівтарем на схід. Віддалення головної подовжньої осі плану від напрямку, визначеного компасом, дозволяло виявити, в якому місяці провадилася розбивка плану.

Всі розміри зрубів стін, заломів, восьмериків, ліхтарів визначалися розмірами плану, в першу чергу – центральної дільниці і були пропорційні їм.

Як показали досліди пам'яток в натурі, бруси кожного вінця усіх зрубів обов'язково мітилися зарубками. Зруб кожного компонента будови спочатку заготовлявся на землі; вінці і бруси мітилися, розбиралися і, нарешті, знову остаточно складалися на будівлі.

Цим головним приписам підлягали побудова планів і формування об'ємів зрубів стін, заломів, восьмериків і ліхтарів усіх без винятку церков. Майстер компонував будову

[19] На це прямо вказує український письменник XVII в. Антоній Радивиловський. Він писав: «Тектонове, люб домы, люб житницы будуючи, наперед их под шнур пускают, ным будувати зачинают». (Огородок. Київ. 1976. С. 422).

за певними традиціями, своїм смаком і талантом, відповідно до вимог громади-замовника. В кожному районі України у певних груп майстрів складалися і викристалізовувалися специфічні комплекси улюблених формальних засобів, створювалися місцеві «школи». Одні майстри тяжіли до важкуватих форм і пропорцій, у інших улюбленими були легкі, стрілчасті будови. Культурна спадщина й мистецькі зв'язки майстрів різних районів було значно відмінні. Все це створювало велику різноманітність архітектурних композицій. Найважче було зрозуміти, за якими приписами майстри компонували заломи, чим і як визначалися кути нахилу їх граней.

У вересні 1920 р. клопітка, але захоплююча робота по аналізу кресленикiв пам'яток, опублікованих Павлуцьким, В. Щербаківським й Сіцинським, була, здавалося мені, завершена, основи і принципи пропорційності українських дерев'яних церков знайдені. Проте свої, на мій погляд, важливі спостереження над пропорційністю, засобами побудови планів й об'ємів пам'яток української дерев'яної архітектури публікувати я не поспішав з таких міркувань.

До своїх висновків я прийшов, вивчаючи репродукції обмірних кресленикiв, опублікованих Павлуцьким, В. Щербаківським та Сіцинським. Креслeники ці, надруковані в доволі дрібному масштабі, виглядали дуже акуратними, форми планів й розрізів були надто близькі до геометрично правильних. Між тим мої власні спроби обмірів планів переконували мене в тому, що в натурі дерев'яні церкви не бувають такими «правильними». Я добре знав також, що сучасні дипломовані архітектори, яким звичайно доручались обміри церков, сприймали вимогу точних обмірів старовинних пам'яток як незрозумілу, дивацьку примху, як досадну перепону «виправити помилку» невправного старовинного невченого майстра. Я пам'ятав також, що Павлуцький, В. Щербаківський і Сіцинський не зазначили, з якою науковою вимогливістю й за яким методом проведені були обміри пам'яток і якою мірою ці репродукції наближаються до точних обмірів. А від цього залежала точність моїх висновків. Ознайомитись з автентичними («польовими») обмірними матеріалами, або, принаймні, з виготовленими за ними кресленикaми, опублікованими згаданими авторами, я не міг. В натурі з церков, опублікованих Павлуцьким, я мав змогу в 1924 р. оглянути церкву Юрія в Старих Хуторах. Вибіркова перевірка мною внутрішнього контуру плану не дала розходження з опублікованими кресленикaми, але провести контрольні обміри розрізів я не мав можливості. Перевірити в натурі обміри інших пам'яток я теж не міг.

Не поспішав я публікувати свої висновки аналізу обмірів церков Правобережжя ще й тому, що хотів перевірити їх власними точними обмірами пам'яток Лівобережжя. Я думав: а що, як аналіз точно обміряних церков Лівобережжя не ствердить висновків моїх, зроблених за чужими обмірами? Може, я йшов невірним шляхом і прийшов до невірних висновків? Правда, аналіз моїх обмірних кресленикiв мурованого Харківського Покровського собору та дерев'яних церков Синолицівки і Гаврилівки[20] не заперечували, а стверджували вірність моїх висновків. Проте я вважав, що цього недосить. Необхідно, думав я, одержати кількісно значніший, масовий і безумовно точний матеріал. Тому треба було готуватись до запланованих систематичних обмірів церков Лівобережжя.

1920–1922 роки були насичені напруженими дослідами в галузі архітектури. Робота велась у двох напрямах: І – дослідження народного житла і II – студії монументальної архітектури.

В 1920 р. була переведена реєстрація старовинних хат на околицях Харкова (колишніх приміських слободах), де ще вбереглося типове селянське житло XIX в.; кілька хат були науково точно обміряні й ретельно досліджені. З теплою вдячністю згадую архітектора В. Троценка, разом з яким ми першими на Україні застосували метод точних обмірів народного житла. Це дозволило виявити в деяких з них те, чого досі ніхто не добачав: не лише певний тип житла, але і архітектурно-мистецький твір, продукт творчості видатних народних майстрів[21]. Виявилося, що в створенні архітектурно-художнього образу хати пропорційності належало визначне місце.

В січні 1920 р. мені було доручено велике й відповідальне завдання: дослідити найста-

[20] Обміри в Синолицівці й Гаврилівці були проведені архітектором В. Троценком за моїм завданням.

[21] Див. Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському пров. під числом 35 в Харкові. Харків. 1921. С. 54–58.

Стефан Таранушенко із співробітниками на екскурсіях по вивченню пам'яток архітектури, Піски, фото 1928 р.

рішу пам'ятку Слобідської України – мурований Покровський собор у Харкові. Всередині церкви поставили риштування до самої верхівки так, що під час обмірів до кожної точки будівлі можна було безпосередньо доторкнутись рукою. Разом з тим риштування дало змогу заложити необхідну кількість зондажів для дослідження техніки будування і конструктивних засобів. Пізніш риштування поставили зовні – від землі до хрестів – і розпочали обмір екстер'єра церкви.

В 1921 р. обміри, дослідження техніки будування, конструктивних засобів та фотографування пам'ятки були завершені. В 1923 р. вийшла з друку монографія, присвячена нашій пам'ятці [22].

Досліди Покровського собору дали значні наукові наслідки. Виявилось, що план і просторові архітектурні форми, композиція, пропорції і навіть основні розміри верхньої церкви походять від дерев'яних. Дослідження техніки кладки показало, що заломи верхів викладені цеглою по заздалегідь заготовленим дерев'яним. Таким чином, будова фактично була повторенням у цеглі розмірів й форм дерев'яної церкви XVII в., яких на Придніпров'ї береглося дуже мало і часто з пізнішими переробками. Обміри Покровського собору дозволили ввести в касовий обіг одну в визначних українських пам'яток XVII в., а разом з тим стали етапом в процесі вироблення методу обмірів дерев'яних церков. Обміри собору переконали мене в тому, що точні обміри за методом Покришкина можна одержати лише за допомогою встановленого риштування. На селах, як згодом показала практика, про риштування годі було й мріяти. Треба було подумати про внесення змін в покришкинський метод.

В 1926 р. з техніком-архітектором Семеновим ми заміряли дерев'яну церкву в с. Артемівці уже без риштувань. Так ми вивірили на практиці цей метод. Про нього докладно буде сказано нижче.

Теоретична й практична підготовка до обмірів дерев'яних церков заповнила 1917–1926 роки. В 1927 р. влітку розпочалося систематичне дослідження народного дерев'яного монументального будівництва Лівобережжя. Досліди велися на протязі 1927–1932 років на території колишніх Харківської, Полтав-

[22] С. Таранушенко. Покровський собор у Харкові. Харків. 1923.

ської, Чернігівської й Катеринославської губерній[23]. Головним і незмінним моїм помічником був Ф. Ковальчук. Спорадично помагали при обмірах П. Жолтовськнй, Д. Чукин, І. Воскобійник, Семенів, Шостак. Досліди велися за дорученням, на кошти Упрнауки Наркомос України. Пізніш, в 1956-му і 1957 роках заміряна мною з допомогою архітектора П. Макушенка церква Миколи в Новому Ропську на кошти Академії архітектури України. Всього заміряно 75 пам'яток.

Літні місяці 1927–1932 років залишились в моїй пам'яті на все життя самими дорогими, найсвітлішими. Я мав щастя вивчати твори народних майстрів на просторах цілого Лівобережжя. Були між ними «ординарні» споруди скромних будівників, але зустрічалися й видатні унікальні пам'ятки першорядних майстрів, що приносять честь українському мистецтву, становлять гордість його, посідаючи почесне місце серед видатних творів світової архітектури. Вони викликали душевний трепет, потрясали уяву, давали найвищу естетичну насолоду. Ці емоції можна пережити, лише вивчаючи пам'ятку в натурі. Ніякі найдосконаліші фото чи рисунки, найточніші і найдетальніші кресленики, найяскравіші словесні описи неспроможні заступити основну цінність архітектурного твору – моторнозорове відчуття композиційного розгортання архітектурних форм в просторі, яке складається у глядача при безпосередньому сприйманні пам'ятки, і не можуть повною мірою розкрити художню ідею і образ архітектурної пам'ятки.

Старовинні дерев'яні церкви Лівобережжя визначаються не лише досконалістю конструктивно-технічних засобів, багатством форм, а також глибиною суспільно-ідейного змісту художньо-архітектурного їх образу.

Я ставив перед собою завдання обмірними креслениками, фотографіями, описом об'єктивно, науково точно зафіксувати архітектурну композицію, форми, будівельну техніку та конструктивні засоби майстра. Разом з тим я намагався зрозуміти художній задум, відчути індивідуальне творче обличчя (характер, настрої, світогляд) майстра, а через нього – художній світогляд того соціального середовища, виразником якого був майстер. В цій останній сфері досліду я не міг залишатися холодним реєстратором. Намагався крізь призму своїх емоцій суб'єктивно відчути «душу» майстра. На мою думку, дослідник має право на таке суб'єктивно-емоційне сприймання архітектурного твору, його художнього образу, і записані враження дослідника можуть повною мірою допомогти читачеві відчути те, чого неспроможні передати кресленики, фото, технічний опис.

При обмірах ми намагалися в першу чергу повно і точно зафіксувати головні архітектурні форми. Деталям же приділяли відносно менше уваги. Досліджуючи церкву, ми заміряли план її по підлозі, план на рівні переходу зрубу стін в перший залом, план переходу першого залому в перший восьмерик, план на рівні переходу восьмерика у другий залом і так до самої верхівки церкви. Всі ці горизонтальні «розрізи» ув'язувались між собою й планом по провісці. В окремих випадках, коли не вистачало часу, а будова не виявляла помітної деформації, ми провіски не робили.

Розрізів ми робили звичайно два: один поперечний через центр будови з виглядом на захід і другий подовжній – теж через центр – з виглядом то на південь, то на північ. В деяких випадках (наприклад, у церкві Вознесіння в Березному) кількість розрізів збільшували. В поодиноких випадках обмежувалися одним розрізом.

Обмір, як правило, починали з провіски горизонталі на рівні 50–60 см від підлоги, намічаючи на стінах лінію провіски крейдою. На заготовленому на аркуші паперу ескізі плану, в залежності від обставин в натурі, розмічалася сітка «засічок»; розміри контура плану і всіх «засічок» вписували в ескіз. При обмірах неухильно додержувались правила: що було заміряно за день, то увечері обов'язково «накладалося» на ватман. На місці викреслювались в олівці плани й розрізи будови в масштабі 1 : 50. Якщо під час викреслювання виявились якісь неув'язки, на завтра на ранок виявлялись в натурі причини неув'язок, поправки вносилися в ескіз і в кресленик; лише після цього обмір продовжувався.

Внутрішній замкнутий контур планів і розрізів закінчувався обов'язково на місці. На «вдома» залишалися зовнішні контури і деталі.

[23] Короткий звіт за досліди 1928–1929 рр. опублікований в «Хроніці археології та мистецтва». Вид. Української академії наук. Київ, 1930, № 2.

Після закінчення обмірів всі аркушики-чернетки з записами обмірних даних нумерувалися, підписувалися з зазначенням дати виконання обміру і вкладалися в окрему теку. Кресленики на ватмані переховувались в рулоні.

Як уже зазначалося, при обмірах в старовинних дерев'яних церквах по селах про риштування не могло бути й мови. Треба було відшукати засіб обміряти без риштування і в той же час точно. Такий засіб був знайдений. Полягав він ось у чому. Перед початком обміру заготовлявся головний «інструмент» – пряма легка довга жердинка. На верхньому кінці жердинки закріплялися нульовий кінець рулетки і металеве кільце, через яке просилювався шнур з одвісом на одному кінці. Процес обмірів проходив так: припустимо, ми заміряємо перехід зруба стін в перший залом бабинця. Один з учасників обміру притуляє верхній кінець жердини до точки, де, наприклад, південний верхній край західної грані зруба стін стикається з відповідною точкою грані зруба першого залома. Один кінець просиленого через кільце шнура перший учасник обміру натягує доти, доки одвіс на другому кінці шнура майже торкнеться підлоги. Тоді другий учасник обміру, одвівши вбік рулетку, щоб вона торкалася шнура з обвісом, притушує коливання гирьки одвісу і, коли вона повисне нерухомо, намічає на підлозі крейдою точку, на яку падає вістря одвісу, і зразу ж заміряє рулеткою відстань від верхнього кута західної грані зруба стіни (себто від верхнього кінця жердинки) до зазначеної на підлозі точки і тут же на підлозі біля точки записує цей розмір. Обійшовши з жердочкою усі верхні кути зруба стін бабинця, ми перенесли таким чином на підлогу усі точки контуру зруба на межі переходу зруба стін у перший залом і занотували висоту кожного кута над підлогою. Тепер залишається шляхом засічок ув'язати знесені на підлогу точки верхнього контура зруба стін між собою, а також з кутами плану підлоги, записати ці розміри на окремому аркушику, а ввечері нанести цей контур на кресленик. Цим же засобом ми «зносили» на підлогу усі точки, які можна дістати жердочкою з підлоги (вікна, ригелі, нахил зруба стін, просвіти в зрубах з однієї дільниці до другої і т. д.)

Цей принцип діє і тоді, коли ми переходимо до обміру восьмерика і верхніх заломів, з тою відміною, що перший учасник обміру «бере» точки не з підлоги, а з вийнятого вікна восьмерика. Практично це виглядало так: збирали по селу високі й неважкі драбини та шворки. В разі потреби драбини зв'язувалися. Перший учасник обміру добирався по драбинах до вікна першого восьмерика, виймав вікно і, висунувшись через вікно до поясу всередину церкви, «брав» згаданою жердиною усі точки, які можна було дістати з цього вікна, іноді доводилося переходити на протилежний бік восьмерика, виймати друге вікно і «брати» з нього ті точки, які не можна «взяти» з першого. Роль другого учасника обмірів не мінялася: він точки заломів «зносив» обвісом на підлогу, фіксував їх крейдою і тут же виміряв і записував висоту цих точок.

У високих церквах доводилося добиратися драбинами до вікон другого, а часом і третього восьмерика[24]. Застосування жердини дозволяло першому учасникові чітко бачити кожну потрібну точку, точно «взяти» і «знести» її на підлогу. Таким чином, всі горизонтальні «розрізи» будови проектувалися на одну «площину» і всі точки кожного горизонту можна було ув'язати засічками між собою й з кутами плану підлоги. Висотні ж розміри, взяті по одвісу, давали змогу точно «побудувати» на кресленику внутрішні контури розрізів будови.

Під час обмірів ми дбали, головним чином, про точність передачі внутрішніх контурів будови. Обміри зовнішнього вигляду провадилися остільки повно, оскільки можна було взяти розміри з драбини. Такого порядку обмірів ми дотримувалися тому, що внутрішні контури зрубів церков, як показало вивчення їх в натурі, а також за свідоцтвом архівів, всі вони (за незначним виключенням) зберегли первісний вигляд, тоді як зовні церкви ремонтували кожні 30–20 років. Під час ремонтів зовнішній вигляд церкви зазнавав значних змін, особливо коли старе ґонтове покриття заміняли на нове залізне.

Одночасно з обмірами ми фотографували пам'ятку. В фотографіях намагалися, по можливості, вичерпно відбити загальні зовнішні і внутрішні вигляди пам'ятки з різних точок, в різних аспектах. Фото фіксувало також значну кількість деталей, заміряти які часто у нас не вистачало часу. Нагадую, що фотографувати нам доводилося в незрівнянно важчих і не-

[24] Процес обміру верха зафіксовано на фото церкви в Комані.

вигідних – в порівнянні з сучасними – умовах. Вага скляних фотоплиток обмежувала можливість брати з собою достатню кількість їх. Якість фотоплиток, які випускала наша промисловість у продаж наприкінці 20-х років, була дуже низькою. Протиореольних плиток, потрібних при фотографуванні інтер'єрів, і плівок у продажу зовсім не було. Фотографував я дорожньою камерою 13×18 см. Стежив за тим, щоб нижня дошка лежала горизонтально, а дошка з об'єктивом – вертикально. Проявлялися плитки на місці.

Доки провадилися обміри, вивчався архів церкви, досліджувались конструктивні засоби, стан пам'ятки, складалася архітектурно-художня характеристика її. Закінчивши дослідження церкви, ми везли з собою чернетки обмірних документів, закінчені в основних точках обмірні кресленики, проявлені негативи й щоденник робіт.

Взимку виготовляли відбитки з негативів, завершували викреслення планів і розрізів. Теки з обмірними документами, кресленики і негативи зберігалися в фондах Харківського музею українського мистецтва, контрольні відбитки з негативів та мої щоденники – у мене вдома.

В 1933 р. в моєму житті сталася катастрофа: я опинився в таборах в Забайкаллі; музей українського мистецтва був ліквідований.

Коли в 1939 р. я зміг навідатися до Харкова, виявилося: найдорогоцінніші матеріали – теки з обмірними даними, зафіксованими в натурі під час досліджень, безслідно зникли. Кресленики перейшли у власність харківського Будинку архітектора, але не всі: планів і розрізів церков в Левченках, Миколаївці, Пустовійтівці[25], Москалівці та плану церкви в Бобрику уже бракувало. Негативи теж зникли[26].

Будинок архітектора погодився переслати мені частками мої кресленики: протягом 1939–1940 років я зкалькував їх для себе, після чого повернув харківському Будинку архітектора.

Під час окупації Харкова гітлерівцями кресленики мої, виконані олівцем на ватмані, що переховувались в Будинку архітектора, зникли. В приміщення, де переховувались мої особисті негативи, потрапила авіабомба. Чудом збереглися лише контрольні відбитки фото, кальки обмірних креслеників та мої щоденники. До опрацювання збережених матеріалів експедицій 1927–1932 років приступити я зміг лише в 1953 р. уже в Києві.

Кілька зауважень до умовної «мови» наших креслеників. На креслениках планів суцільною лінією позначено основу зруба стін будови, а внутрішній контур верхнього вінця того ж зруба нанесено пунктиром. Так само у восьмериків і ліхтарів суцільна лінія позначає контур основи їх, а пунктир – внутрішній контур завершення цих частин будови. Звичайно, пунктирний контур розміщається всередині контура суцільної лінії. Коли пунктиру на кресленику немає – стіни вертикальні. Коли ж пунктир на кресленику виступає за лінію суцільного контура, це означає, що будівля після значної нерівномірної осадки дістала значний крен стіни за лінію основи зруба.

При аналізі обмірних креслеників ми, пишучи: «довжина бабинця», маємо на увазі в одних випадках «чисту» внутрішню довжину бабинця (без стін), в інших – внутрішню довжину бабинця разом з товщиною одної стіни зруба. Коли ж хочемо зазначити, що мова йде про ширину бабинця разом з обома зовнішніми стінами зруба, пишемо: «повна ширина бабинця». Так само позначали ми довжину чи ширину кожного компонента будови.

Терміни «довжина» й «ширина» вживаються нами стосовно головної осі (схід–захід) плану будови, яку на креслениках завжди проводимо горизонтально. Тому напрямок справа наліво (і навпаки) на креслениках плану буде «довжина», а напрямок зверху донизу (і навпаки) буде «ширина». Так, в церквах хрещатого плану в чотиригранниках бабинця і південного рукава південні грані в обох дільницях будуть «довжина», а західні – «ширина».

Увесь зібраний мною матеріал, що стосується кожної дослідженої пам'ятки (обмірні кресленики, їх аналіз, фото, виписки з церковних архівів, відомості, добуті з архівних документів, що переховуються в державних архівах, дані, опубліковані в друкованих виданнях, записи в моїх щоденниках і т. д.), я оформляв у вигляді анотацій або монографічних нарисів. Ці нариси виходили то зовсім коротенькими, то досягали часом розміру друкованого аркуша, а то й більше.

---

[25] Цих особливо жалко.

[26] Гітлерівці їх розшукали і вивезли до Німеччини. Після закінчення війни були повернуті на Україну. Частина моїх негативів потрапила до різних установ Києва.

Аналізуючи обмірні кресленики, я намагався в першу чергу з'ясувати приписи, якими керувався майстер, розмічаючи в натурі план церкви, а потім усвідомити ті приписи – практичні засоби, якими він користався, заготовляючи й складаючи на землі по частинам поступово зруби стін, заломів, восьмериків, ліхтарів. В одних пам'ятках засади (приписи) будування розкривалися остільки легко, ясно, чітко і переконливо, для сумнівів не залишалось місця. Та далеко не кожна церква охоче й легко відкривала свої таємниці. І тоді не завжди можна було з певністю вирішити, чи то я не зумів «дібрати ключа» до приписів, якими керувався майстер, чи в самій методі будування майстра бракувало ясності і точності, чи, нарешті, неясності з'явилися внаслідок пізніших переробок. Частина таких сумнівів так і залишилась для мене остаточно не розв'язаною, і деякі з запропонованих мною вирішень можуть бути й іншими.

Іноді пам'ятки об'єднувалися в чітко окреслену відокремлену групу – місцеву «школу майстрів». Тоді вдавалося простежити й виділити характерні риси будівельних приписів цілої тої «школи». Особливо чітко окреслилась «лимарська школа» майстрів на Харківщині. На жаль, церкви, які довелося нам заміряти, рідко щастило об'єднувати в «школи». Іноді траплялось, що дві-три (рідко більше) пам'ятки також об'єднувались за характерними прикметами в певну групу. Як правило ж, від колишніх «шкіл» збереглися поодинокі пам'ятки. А хто може сказати, скільки «шкіл» зникло, не залишивши по собі жодної пам'ятки?

Обміряні нами пам'ятки складали надто вже фрагментарну картину будівництва Лівобережжя, його типів, архітектурних форм, композиційних схем. Найбільш стосувалось це території «Вольностей Запорожської Січі», де нам пощастило заміряти одну-єдину старовинну неперебудовану церкву. Необхідно було зібраний матеріал чим можна доповнити. Тому я оформив у вигляді коротеньких нотаток відомості про ряд церков, які П. Жолтовський під час рекогносцировочних подорожей по Чернігівщині в 1930 р. лише зафотографував або схематично заміряв їх план. У вигляді окремих заміток я опрацював також фото з крeслеників кількох церков Чернігівщині художника-архітектора Кацаурова, обмірні кресленики архітектора П. Юрченка церкви в Путивлі, обмірні кресленики архітектора В. Чепелька в Пирогові та фото з обмірного кресленика академіка Павлинова Успенської церкви в Переяславі. Короткі нотатки, складені мною також до схематичних обмірів кількох уже знищених церков Лівобережжя, зберігаються в архіві Археологічної комісії в Ленінграді, зкалькованих архітектором Г. Логвиним і переданих ним мені[27]. Короткі нотатки написав я до репродукції фото музеїв Харкова та переданих мені музейними робітниками М. Макаренком, К. Мощенком, М. Рудинським, І. Спаським, чи здобутих у фотографів-аматорів, а також до частини фоторепродукцій церков Лівобережжя, опублікованих в «Известиях Археологічної комісії» («Вопросы реставрации»).

Ці доповнення збагатили наше уявлення про народне монументальне будівництво Лівобережжя, ознайомили з дуже важливими уже неіснуючими пам'ятками – такими, як, наприклад, Упенська церква в Переяславі, і, крім того, дозволили виявити «баштовий» тип церков, що, як з'ясувалось, набув значного поширення на півночі Лівобережжя; обміряти ж жодної пам'ятки цього типу нам не пощастило.

Всім, хто допомагав чи то особистою участю в обмірах, чи то передачею мені для використання матеріалів, складаю свою глибоку подяку, з особливою вдячністю згадую В. Г. Заболотного й М. П. Цапенка, що забезпечили умови для завершення моєї роботи, і Г. Н. Логвина, що приділив багато уваги цій праці при підготовці її до друку.

[27] Згодом я дістав з архіву Археологічної комісії фото обмірів і зовнішніх виглядів кількох пам'яток Лівобережжя і використав також їх в цій роботі.

ВСТУП

Гомін сокир не затухав ніколи
на просторах українських земель.

Перші писані відомості про дерев'яні церкви на території України дійшли до нас з X ст. Згадку про дерев'яну церкву Іллі в Києві на Подолі, побудовану в першій половині X віку, знаходимо в трактаті князя Ігоря з греками. З XI ст. писані відомості про дерев'яне церковне будівництво з'являються все частіше. В 1020–1026 роках князь Ярослав Мудрий над могилою Бориса і Гліба «возгради церковь великую имеющую верхов п'ять». Церква та була дерев'яна, збудував її вишгородський «горододілець» Мироніг. Згодом другий горододілець Ждан Микола вибудував у Вишгороді ж другу дерев'яну Борисоглібську церкву, але «въ верхъ в одинъ».

Нетривкість і недовговічність будівельного матеріалу (дерево), з якого зводилися перші церкви, пожежі та інші руйнуючі чинники, а також постійне зростання потреби в церквах у зв'язку з поширенням християнства спричинилися й спонукали до широкого розвитку дерев'яного монументального будівництва, постійної творчості в цій галузі.

Про характер і лице дерев'яної монументальної архітектури доби Київської держави і ближчих наступних віків ми нічого докладно не знаємо і можемо лише апріорно, шляхом аналогів, у самих загальних контурах відгадувати основні риси та напрямок її розвитку[1].

На початку дерев'яні церкви повинні були мати якісь точки зіткнення з місцевою сучасною мурованою культовою монументальною архітектурою, бо того вимагав ритуал відправи культових служб.

Не підлягає ніяким сумнівам те, що з найдавніших часів і постійно існував самий тісний зв'язок – і в конструкціях, і в архітектурних формах – між дерев'яною монументальною архітектурою та оборонним фортифікаційним будівництвом: рубленими дерев'яними замками, зокрема з їх оборонними, вартовими та надбрамними вежами[2]. Вище ми наводили свідоцтва літописців про те, що церкви в XI ст.

---

[1] Огляд розвитку поглядів на генезис українських дерев'яних церков подав Д. Щербаківський в статті «Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання» в «Збірнику секції мистецтв Українського Наукового Товариства». (Київ. 1921).

[2] Серед досліджених нами на Лівобережжі найстаріші церкви, такі, як Юрія в Іванівці, Воскресенська в Любечі і група пізніших церков «баштового» типу, зберегли прямий зв'язок з рубленими баштами оборонних замків.

будували «горододільці». Дослідники решток наших старовинних замків (таких, як, наприклад, у Білгородці) приходять до висновку, що вони були останнім словом дерев'яної рубленої техніки свого часу. Уже в X столітті князь Володимир для захисту від кочівників побудував значну кількість міцних дерев'яних рублених замків. Інтенсивне будування нових і репарації старих дерев'яних замків тривали аж до XVIII в. включно[3].

Зв'язок між церковним та замковим будівництвом ґрунтувався на єдності будівельного матеріалу, тотожності будівничих технічних засобів, на ремісничій артільній організації праці, на монументальності архітектурно-художнього образу. Ці зв'язки були, безперечно, дужчі за залежність від мурарських церковних архітектурних форм, здебільшого неприступних для багатьох провінціальних майстрів і важких для наслідування їх у дереві. До того ж зацікавленість мурарськими архітектурними формами у теслів не була постійною: в певні періоди вона з'являлася, в інші зовсім зникала.

Монументальна дерев'яна архітектура – і це найважливіше – постійно перебувала також в найтіснішому контакті з житловим дерев'яним рубленим будівництвом, початок якого губиться в глибині віків. Найбільше зв'язків церковне будівництво мало, мабуть, з житловими спорудами князів, бояр та верхівки дружини. Про їх вишукану архітектурну пишність збереглося немало згадок в народній усній поезії, але ні документально точні описи, ні зображення їх до нас не дійшли.

Технічні засоби та архітектурні форми рубленого дерев'яного житлового будівництва вироблялися й удосконалювалися не лише висококваліфікованими спеціалістами теслями-монументалістами, а й зусиллями та практикою селянства й міщан-ремісників, які самотужки будували собі хати та різні господарські будівлі. Кваліфіковані майстри-теслі також не відривалися і не відокремлювалися в замкнуту корпорацію. В монументальній дерев'яній архітектурі використовувалися досвід та робочі руки як фахових майстрів-монументалістів, так і простих підсобних теслів, які здебільшого працювали на господарсько-житловому будівництві. З другого боку, як показує практика недавніх часів, здобутки монументальної дерев'яної архітектури, особливо в обробці і підготовці сировини, технічних засобах (замки, засоби в'язання дерева в прогонах тощо) швидко переходять у загальний вжиток, в житлове будівництво. При ширших детальних дослідах будівництва у місті Лебедині Сумської області ми виявили, що складний («німецький») замок з монументального будівництва теслі перенесли в житлове і навіть у господарське будівництво. Ми його знаходимо тут в загальному вжитку: в церквах, дзвіницях, хатах, коморах, сараях, вітряках і навіть в таких архаїчних за своїми формами будівлях, як кузні.

Отже, в дерев'яній архітектурі між монументальним, оборонним, житловим та господарським будівництвом не було різкого відокремлення, а навпаки, завжди був постійний взаємний зв'язок. Один з типів дерев'яних церков («баштовий»), рублені дзвіниці та вітряки в своїх основних архітектурних формах і будівельних засобах – прямі безпосередні нащадки замкових оборонних веж. Житлове будівництво живило своїми соками монументальну архітектуру, монументальна архітектура збагачувала і вдосконалювала архітектурні форми і будівельну техніку житла.

Найширше поле для своєї творчості народна архітектура знайшла в житловому будівництві. Характерною рисою внутрішнього оформлення української хати є затишність, м'яка, приваблива, інтимна домовитість. Ці невеликі скромні будови виглядають сумірними, лагідними. Суто практичне завдання створити затишну домовитість визначило розміри й характер архітектурного оформлення внутрішнього простору житла. А розміри і характер внутрішнього оформлення простору житла в свою чергу значною мірою визначали характер зовнішнього вигляду хати, опрацьованої, на відміну від інтер'єру, в мужніх, хоч і стриманих формах.

Але створенням домовитої затишності народна архітектурна думка не вичерпувалась й обмежитись нею не могла. Природжена за-

[3] Під 1276 р. в Іпатіївському літописі записано: «И посла Володимир моужа хитра именем Олексу, иже бяше при отци его многи городы роуба и посла и Владимир... изнайти место город ставити... И потом строуби город и нарече имя ему Каменец». Під 1259 р. в Іпатіївському літописі оповідається про будування в Холмі вежі «вреде города... роздана же сама древом тесаным».

чарованість народу красою, потяг до неї, велика потенціальна сила, непереможна потреба творити в інших, небуденних, урочистих і величних формах покликали до життя монументальну архітектуру. Ми не можемо звинувачувати народних майстрів-архітекторів за те, що потяг народу до величних монументальних форм в архітектурі привласнили і використали в своїх корисливих цілях церковники. Відомо, що всі здобутки культури в ту добу мусили виконувати роль «служниці теології». Крім будівництва церков, інших шляхів для творчості у теслів-монументалістів не було.

Шлях розвитку дерев'яної монументальної архітектури X–XVI віках часом більшою, а іноді меншою мірою був відокремлений від процесу розвитку мурованого будівництва, в цілому дерев'яна архітектура тісно і органічно пов'язана з загальним процесом розвитку українського народного мистецтва. Воно є його складовою частиною. Прогалин, які ми спостерігаємо в розвитку мурованої архітектури XVII віків, дерев'яне будівництво не знало. Більше того, періоди занепаду мурованого монументального будівництва створювали передумови, ставали стимулом для посиленого розвитку і розквіту дерев'яної архітектури. Занепад мурованого монументального будівництва ставив перед дерев'яною монументальною архітектурою більш широкі й відповідальні завдання: воно мало заступити собою муроване.

Коли татари зруйнували Чернігів, головним містом Сіверянського князівства став Брянськ, що лежав на сході Сіверянської землі. Сюди переселився чернігівський князь Роман. В 1288 р. біля Брянська на високому березі Десни він заложив Свенський монастир-фортецю. Роман уже не мав спроможності збудувати головну церкву в монастирі муровану і змушений був задовольнитися дерев'яною.

Шляхи розвитку українського монументального дерев'яного будівництва в часи середньовіччя ще не з'ясовані. Реально ми маємо змогу ознайомитись лише з монументальними дерев'яними пам'ятками XVII ст. і то, головним чином, по етапам наших штихарів («Вид Києва» в книзі «Тератургіма» Кальнофойського, «Вид Крехівського монастиря» за ригиною Сінкевича і т. п.) по рисункам іноземців (Вестерфельд – «Види Києва та Межигір'я» та ін.), по дуже обмеженій кількості заціліли дерев'яних церков, що найчастіш дійшли до нашого часу з переробками під час ремонтів, що змінили їх первісний вигляд в більшій чи меншій мірі, і, нарешті, по відтворенню дерев'яних будов в цегляних пам'ятках тієї ж доби[4].

Українські архітектурні монументальні дерев'яні пам'ятки XVII і XVIII століть виявляють високий мистецький рівень творчості їх майстрів. Об'єктивні критерії для такої оцінки ми знаходимо в записках освічених, бувалих по світах іноземців, що подорожували по Україні в XVII ст. Так, Павло Алеппський[5], переїхавши влітку 1654 р. територію України в напрямку з південного заходу на північний схід, побував і на Правобережжі, і на Лівобережжі. Про українські дерев'яні церкви він згадує в своєму «Описі подорожі антіохійського патріарха Макарія до Росії» з особливим захопленням, називає їх чудовими, величними. Вони вразили його своєю оригінальною красою. Особливо він підкреслює їх висоту, зокрема висоту верхів з численними вікнами в них, крізь які світ заливає внутрішність храму, «веселить серце», створюючи у відвідувача святковий урочистий настрій. Про церкву Преображення в Трипіллі він писав: «Коли ми увійшли до неї, вона вразила нас». Павло Алеппський уважно до всього придивлявся і детально занотовував свої спостереження. В згаданій уже церкві в Трипіллі його увагу привернув і конструктивний бік: «Соснові бруси в її стінах,– пише він,– пов'язані надзвичайно майстерно». Проте на перший план він висував могутнє художнє враження, яке справляла церква на глядача високою майстерністю оформлення та розмахом внутрішнього простору будови. Церква в Трипіллі була, за його словами, чудова, велика, простора і красива будова, її верх був дуже високий і разом з тим широкий, просторий. В Успенській церкві Переяслава П. Алеппського вразила складність її форми. Одна з дев'яти чудових церков в Умані визначалася тим, що всередині була «вся розписана». На Лівобережжі таких розписаних церков до наших днів не збереглося, невелика

[4] Докладніше про відтворення в цеглі форм дерев'яних церков див. в «Додатку» II.

[5] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод Г. Муркоса. Москва. 1897.

кількість їх знаходиться на Західній Україні. Переяславська Успенська церква зовні також була прикрашена кругом «смугами і дугами». Можна думати, що то був розпис, бо про хори цієї ж церкви, якими Алеппський так захопився, що вони йому навіть нагадали хори Софії (Царгородської). Він пише, що вони виглядали ніби мармурові, хоч зроблені з дерева і, очевидно, пофарбовані під мармур. В Орадівці, Трипіллі, Переяславі церкви кругом оточувало опасання з точеними балясинами. Павло Алеппський розрізняє ряд типів церков: він описує триверхі (Трипілля), п'ятиверхі хрещаті (Орадівка, Густинь-Трійця, Переяслав – Успіння) і навіть шостиверху (Київ – Вознесенський монастир). Не забув він сказати і про те, що деякі церкви були вкриті залізом, одні – білим (Трипілля, Густинь-Трійця), в інших церквах залізо на дахах було пофарбоване зеленою фарбою (Умань). Особливо високою майстерністю, за свідченням П. Алеппського, визначався будівник Переяславської Успенської церкви, в якій хори йшли не тільки вподовж західної стіни, а й навколо центрального верху. Такі хори збереглися в дерев'яній церкві в с. Тростянець біля Степані на Волині, зафотографовані П. Жолтовським. В Переяславській Успенській церкві Павло Алеппський описує просвіти – «арки» в стінах, що сполучають центральну дільницю з рукавами, причому відзначає, що вони йшли в три яруси одна над другою. Такі «арки» ми зустрічаємо в збережених і обміряних нами пам'ятках XVIII в. на Лівобережжі. Всі церкви, які довелося Алеппському бачити, були вибудувані недавно: «за Хмеля»; Трипільській було лише 8 літ, а Успенська Переяславська була ще недобудована.

Описуючи Успенську Переяславську церкву, П. Алеппський згадує про пристрої, що стояли всередині будови, якими на кодолах підіймали вгору будівельні матеріали. Було б дуже цікаво дізнатися, що то за пристрої, як вони виглядали, з чого зроблені, за яким принципом працювали. На жаль, про це ні з «Опису» Алеппського, ні з інших джерел дізнатися не можна. Згадку Алеппського про пристрої, за допомогою яких теслі підіймали вгору будівельні матеріали, стверджує ієромонах Климентій син Зиновія, що жив і писав десь наприкінці XVII ст.; у своєму похвальному вірші «О линниках» (він зафіксував назву цього пристрою: «капур»). Климентій хвалить линників за те, що вони «кодоли мудриї ізробляють... до капурів теслям до церков високих»[6].

Про високий рівень, якого досягла на той час народна монументальна дерев'яна архітектура, свідчить також і те, що саме в XVII ст. мурована монументальна архітектура цілком підпадає під могутній, непереможний вплив дерев'яної.

Наші муровані архітектурні пам'ятки уже з XVI ст. починаючи у важливіших своїх зразках – таких, як Братська Успенська церква у Львові та особливо каплиця Трьох святих при ній же, – являють собою зразки сполучення давніх традиційних місцевих дерев'яних архітектурних елементів та новітніх, завезених з Італії будівельних класичних форм. Це свідчило, що уже в XVI ст. у монументальну муровану архітектуру почали посилено проникати народні елементи дерев'яних церков.

Сімнадцяте століття внесло в українську архітектуру особливо багато нового, свіжого. Небувале досі піднесення національної свідомості українського народу об'єднало в процесі визвольної боротьби проти феодально-шляхетської Польщі козаків й селян з міщанами, купцями, ремісниками; до них приєдналися також прогресивні кола шляхти й старшини. Визвольна боротьба завершилася політичним актом – возз'єднанням України з Росією. Цим політичним актом Лівобережжя забезпечило собі більш сприятливі, ніж Правобережжя, умови розвитку економіки, хоч соціальні потреби трудящого селянства й козаків і на Лівобережжі не були задоволені, а соціальна нерівність й економічний гніт не були знищені.

Хвилі соціально-економічних й політичних бур кінця XVI та першої половини XVII ст. піднесли народні елементи на Україні в усіх галузях культури і мистецтва на недосяжну до того часу височінь. Народні маси створили блискучу сторінку з історії українського мистецтва. Досягнення в галузі дерев'яної монументальної архітектури були остільки визначними, що, як показують пам'ятки, українська архітектурна думка вперше не тільки поставила на повний зріст проблему народності у мурованому монументальному будівництві

[6] В. Перетц. Вірші ієромонаха Климентія. Видання Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1912. С. 173.

і висунула її на чільне місце, але й оригінально розв'язала цю проблему. Потенціальні сили, перед тим приховані в глибинних тайниках народних мас, тепер дістали змогу вийти на поверхню. Архітектори цієї повної драматизму й динаміки доби по-новому поставили проблему архітектурної творчості. Змінився архітектурний світогляд. Народилася нова естетика. Створилися нові засади оформлення простору. Утворюються незнані досі архітектурні форми. Лінія контуру (сильвета) набуває особливого значення. Новою стала архітектурна логіка обсягово-просторових концепцій. Новим став ідейний зміст архітектури. В художньо-архітектурних образах народ втілив почуття радості, почуття національної гордості, почуття волі, здобутої ціною життя своїх кращих синів. Архітектура цієї доби – гімн торжества перемоги над віковічними могутніми і підступними ворогами – польською шляхтою. Маємо підстави думати, що українське монументальне дерев'яне будівництво з таким ідейним змістом і еквівалентними його зхвильованими, романтично піднесеними архітектурно-художніми образами (формами) особливо активно викристалізувалися саме в добу Богдана Хмельницького. На це, як ми вже вище згадували, прямо вказує і П. Алеппський.

Архітектуру не дарма звуть виразним літописом життя народу. Особливо яскраво виявляє це монументальна архітектура України XVII–XVIII вв. Повстанські рухи ідейно і економічно розкріпостили віками гноблені широкі народні маси. Визвольні ідеї, дух свободолюбства, творчі потенції виявляються в усіх галузях культури. Ці рухи кінця XVI – першої половини XVII ст., як весняна повідь, розірвали віками сковану льодовим панциром творчість народу. І, дивне диво, незважаючи на, здавалося б, зовсім несприятливі для мистецької творчості умови, на незатухаючі, нечувано жорстокі форми збройної боротьби, на колосальні втрати матеріальних ресурсів і людей, українська національна культура саме в цю добу бурхливо, пристрасно розвинулася в усіх галузях, в тому числі і в монументальній архітектурі як на Правобережжі, так і на Лівобережжі.

Монументальна дерев'яна архітектура XVIII ст. відбила в собі глибокі важливі соціально-економічні зрушення, які переживала в цю добу Україна. Внаслідок цих зрушень відбувалися зміни в світогляді народу, зокрема в естетичних поглядах широких трудящих мас. Правда, в галузі народної естетики процеси ці проходили уповільненими темпами, з значним відставанням від змін соціально-економічного порядку і не всюди однаково[7].

Народна естетика в галузі монументальної архітектури і образотворчого мистецтва в класових боях XVII ст. була висловом, прапором і ідейним знаряддям в боротьбі народу за соціально-економічне і національне визволення. Формально народна естетика мала релігійне забарвлення. Класики марксизму вказували, що при феодалізмі класова боротьба завжди набувала релігійної форми. «Якщо ця класова боротьба,– писав Ф. Енгельс,– мала тоді релігійний відбиток, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувалися під релігійною оболонкою, то це анітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»[8].

Українська народна естетика також виявлялася в творах архітектури і малярства, зв'язаних з релігійним православним культом. Формувалася ця естетика в XVI в., в добу визрівання в широких народних масах визвольних змагань, і викристалізувалася вона в роки визвольної боротьби в першій половині XVII в.[9]

Боротьба народу за повне соціально-економічне визволення в XVII ст. не здобула остаточної перемоги. Козацька старшина починаючи з другої половини XVII ст. поступово перетворюється на феодалів, що експлуатують і утискують права селян-посполитих і низового козацтва не гірше переможених нещодавно польських панів. Швидко старшина знаходить могутнього спільника в особі царського уряду. Таким чином, класова боротьба і в XVIII ст. не вщухала, набуваючи часом таких широких і гострих форм, як Коліївщина, Турбаївське повстання та ін.

В боротьбі за політичні права і проти економічного визиску народні маси в XVIII ст. продовжували спиратись на естетику, яка сформу-

[7] Не однаковими темпами проходила зміна естетичних поглядів в вільних козачих селах і селах, заселених покріпаченими посполитими.

[8] Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині. Київ. Держполітвидав. 1954. С. 31.

[9] Докладніше див. екскурс II в «Додатку» до Вступу.

валася в першій половині XVII віку. В цьому полягає пояснення того, що широкі народні маси на протязі всього XVIII століття в галузі монументальної дерев'яної архітектури міцно утримують і продовжують активно розвивати естетичні принципи, що склалися в добу визвольних воєн. Народна естетика висловлювала сподівання народу на кращу долю, підтримувала незатухаючі надії на звільнення від ярма економічного визиску і політичних утисків.

***

Далі мова буде вже про монументальне дерев'яне будівництво Лівобережної України, що мало свої характерні риси.

Лівобережжя поділялося на три основні зони. Північна – лісова; її населення не зазнало значних міграційних зрушень. Північне Лівобережжя лежало осторонь від головної арени жорстоких битв визвольних воєн і пов'язаних з ними спустошень цілих областей. Розвиток архітектури проходив тут в рамках послідовної еволюції форм, що й визначило характер місцевих типів церков. Середня зона Лівобережжя (південна частина Гетьманщини і Слобожанщина) – лісостепова, заселена головним чином в XVII ст. вихідцями з-за Дніпра (Правобережної України, Галичини, Карпат і Закарпаття). Майстри, що прийшли з-за Дніпра, принесли на нові місця архітектурні форми тих районів, звідки вони виселилися. Тому монументальна архітектура цих районів Лівобережжя визначається значною різноманітністю типів і форм церков. Південна зона (колишні «Вольності Запорожської Січі») – наймолодша, заселена осілим населенням в XVIII в. Тут церкви будували майстри, запрошені з сусідньої Гетьманщини чи Слобожанщини.

Постановивши будувати нову церкву, громада колективно обмірковувала питання, якою повинна бути майбутня будова: її розміри, план, архітектура і форми. Найчастіше, як свідчать збережені писані договори між майстром і громадою, нова церква будувалася звичайно на зразок якоїсь уже існуючої, добре відомої і громаді, і майстрові. Якщо громада хотіла внести якісь зміни в будову, взяту за зразок, ці зміни вписувались в договір. Громада сама розшукувала майстра, який задовольняв її вимогам, єднала його і в договорі занотовувала основні умови, яким мала відповідати нова будова. Ці умови були обов'язковими для майстра.

Отже, принцип колективності – участь в побудові цілої громади і кожного її члена – головна прикмета народного монументального будівництва на Лівобережжі XVIII ст.

Народні майстри цього часу запозичали за своєю уподобою ті чи інші елементи мурованої барокової, рококо чи класицистичної архітектури, творчо опрацьовували ці елементи в дусі народної естетики; злютовуючи їх з традиційно національною основою, вони зберігали керівне значення тої основи. В умовах вільної творчості народні архітектори в XVII–XVIII ст. створювали чарівні «храми-казки», якими вкрили всю країну.

Такий порядок побудови церков зберігався повсюди до кінця XVIII в. Утримався він подекуди навіть на початку XIX в.[10]

Досліджені нами церкви початку XIX ст. свідчили, що ці будови зводилися народними майстрами на основі традиційних народних приписів. Але це вже були виключення, бо справу будування всіх церков – у містах і селах – прибирають до своїх рук єпархіальне начальство і цивільна адміністрація. Керівні пости в єпархіальних і цивільних установах посіли архітектори – адепти класицистичного стилю. Народним майстрам стало важко зберігати в нових церквах навіть найголовніші основи і приписи народної архітектури.

Багатовіковий процес органічного, дійсно «самодіяльного» розвитку народної монументальної дерев'яної архітектури Лівобережжя в останнє десятиліття XVIII ст. зазнав посиленого тиску з боку духовної і цивільної влади, що агресивно, «зверху» намагалася як в містах, так і на селах насаджувати класицистичний стиль, який відбивав ідеологію панівного класу Російської імперії. Влада в адміністративному порядку примушувала парафіян будува-

[10] Нами занотовані такі пам'ятки, збудовані після 1800 р.: 1800 р. – церква Покрови в Смілому; 1801 р. – Різдвобогородицька в Мені, Миколи в Городному; 1803 р. – Різдвобогородицька церква в Смоляниновій, Покрови в Хухрі; 1804 р.– Михайлівська церква в Хоружівці; 1805 р.– Воздвиженська в Лимані; 1806 р. – церква Миколи в Житньому , Покровська церква в Редьківці; 1822 р. – Михайлівська в Журавному; 1837 р. – Покровська церква в Гринцевому. З них 7 обміряні.

ти нові церкви лише за казенними «высочайше апробированными» проектами.

Внаслідок соціально-економічних зрушень і залежних від них процесів в світогляді стара естетика в галузі народної монументальної дерев'яної архітектури разом з занепадом феодалізму історично була приречена на поступовий занепад і вмирання.

Основна маса дерев'яних монументально-архітектурних пам'яток Лівобережжя, які ми будемо розглядати далі в цій роботі, створена в XVIII ст. Але в історії архітектури, як і взагалі в житті, різкої межі між окремими історичними періодами – по століттях – провести неможливо. Кілька дерев'яних церков, що були збудовані ще в XVII ст., проіснували XVIII ст. і вже в XIX ст. – були тим чи іншим засобом зафіксовані. Розглядаючи будівництво XVIII ст., ми ці пам'ятки обминути не могли. Певне коло художньо-архітектурних образів і комплекси будівельно-технічних засобів для виразного втілення тих образів в будовах вісімнадцяте століття дістало в спадщину від попередніх віків, в першу чергу від XVII в. Майстри, що збудували пам'ятки перших двох десятиліть XVIII ст., дістали і технічну виучку, і мистецьке виховання посередньо, а дехто і безпосередньо від майстрів XVII ст. і в своїх будовах продовжили традиції своїх учителів.

З другого боку, національні традиції і архітектурно-художні здобутки вісімнадцятого і попередніх століть не зникають зразу на порозі XIX ст., хоч синод категорично заборонив навіть звертатися з проханнями до нього про дозвіл збудувати нову дерев'яну (тобто в традиційному народному дусі) церкву. Місцева духовна і цивільна влада в адміністративному порядку примушувала будувати нові церкви тільки за проектами урядових архітекторів в класицистичному стилі.

Незважаючи на це, ми на Лівобережжі мало не до кінця 40-х років XIX ст. зустрічаємо церкви, які свідчать, що подекуди, в глухих закутках, і майстри церков, і замовники їх – сільські громади – продовжували жити ще в світі архітектурно-художніх уявлень і уподобань, що склалися і характеризують архітектурне мистецтво минулих віків. Такі церкви в XIX ст. були вже «культурними пережитками», і не вони визначали головний напрямок і суть процесів народної монументальної архітектури XIX в. Проте і їх – як цінні «релікти» – ми обминути не мали права.

Скільки дерев'яних церков збудували народні майстри на Лівобережжі на протязі XVIII в.? Ніхто не вів обліку побудови нових, руйнації і зміни первісного вигляду під час ремонтів старих церков в 1888 р. Мартинович і Горленко підрахували, що на Полтавщині старовинних (збудованих до 1800 р.) дерев'яних церков залишалось 320[11]. Ф. Гумилевський зазначив, що на Харківщині в 1859 р. всього церков дерев'яних і мурованих було 606[12], а на Чернігівщині всього церков було 968, з них на селах 837[13]; але скільки було дерев'яних, а скільки мурованих і скільки їх походило з XVIII в., а скільки пізніших – невідомо.

Не маємо ми даних і про те, які типи – одно-, три- чи п'ятиверхі церкви – були набільш поширені на Лівобережжі. Лащенко в статті, написаній в 1893 р. на основі документів, що зберігалися в архіві Харківського архієрейського будинкоуправління, писав, що типова і найбільш поширена дерев'яна церква на Слобожанщині була триверха трьохзрубна[14]. Коли ж ми звернемося до «Описания Харьковской епархии» Ф. Гумілевського, то знайдемо в ній вказівки лише на десяток триверхих церков. На Полтавщині, як зазначали Мартинович і Горленко, найбільш типовими були триверхі і п'ятиверхі дерев'яні церкви. В «Полтавских епархиальных ведомостях»[15] знайдемо вказівки лише на два десятки триверхих церков і десяток п'ятиверхих. В «Историко-статическом описании Черниговской епархии» Гумилевського зустрінемо лише вказівки на дві триверхі церкви. Коли ж переглянути зафіксовані обмірами й фото церкви Лівобережжя, то мож-

[11] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Полтава. 1888. № 16–18.

[12] Ф. Гумилевський. «Харьков». 1859. Отд. I. С. 40.

[13] Ф. Гумилевський. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ч. 1. С. 40. Далі при посиланні на цю працю позначатимемо її «Чернигов».

[14] Н. Лащенко. Материалы к 100-летию Харьковской епархии // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1893 год. Вып. VII.

[15] Далі при посиланні на цю працю позначатимемо її «ПЕВ».

на зробити висновок, що на Лівобережжі тип одноверхих церков нібито набув значно більшого поширення, ніж на Правобережжі.

ВИВЧЕННЯ ЦЕРКОВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Дерев'яне монументальне будівництво Галичини привернуло до себе увагу уже в середині XIX ст. Дерев'яні церкви Правобережжя стали вивчать з початку XX ст. (роботи Ю. Сіцинського, В. Щербаківського, Г. Павлуцького, О. Новицького, Д. Щербаківського)[16].

Про церкви Лівобережжя перші писані відомості знаходимо у Шафонського в його «Топографическом описании Черниговского наместничества»[17], складеному в 1786 р. Автор цього «Описания» в своїх оцінках архітектури виходить з позицій псевдокласицизму. Тому, наприклад, мурована Благовіщенська церква в Березному, на думку автора, «без правил и красоты построена»[18]. Про дерев'яні ж церкви того ж Березного Шафонський писав так: «высокие, никакого великолепия не изъявляющие».

В 1852 р. вийшли з друку «Записки о Полтавской губернии» Арандаренка[19]. Автор «Записок» подає не менш курйозні, ніж Шафонський, характеристики церков. Про церкву Спаса в Полтаві він писав: «В старинном русском стиле и отличается от прочих старинных церквей в Полтавской губернии, которые почти все греческой архитектуры». На думку Арандаренка, «греческой архитектуры» була також Успенська церква в Лютеньках. В окремих випадках Арандаренко, у відміну від Шафонського, дає схвальні оцінки деяким дерев'яним церквам Полтавщини. Продерев'яну п'ятиверху Успенську церкву в Голтві у Арандаренка читаємо: «изящная, легкая, в размерах стройная и вполне соответствующая красоте природы того величественного холма, на котором воздвигнут этот прекрасний храм, обращающий на себя внимание знатока и любителя художеств». На думку Арандаренка, і дерев'яна Троїцька церква в Лубнах збудована теж в «греческом стиле». Вона була п'ятиверха «в размерах стройныих и очень хорошо сгруппированных. Здание вообще обширное и высокое, обращающее на себя внимание пропорциональностью размеров, удачно примененных к положению холма»[20].

В 50-х роках XIX ст. Філарет Гумилевський випустив у світ «Историко-статистическое описание Харьковской епархии»[21], а в 60-х та 70-х роках – «Историко-статистическое описание Черниговской епархии»[22]. В них він подав систематичний огляд церков, пам'яток мистецтва і літератури, що переховувались в них, опублікував важливі документи з архівів церков, консисторій та інших архівосховищ. Здебільшого ці документи згодом зникли.

В 1877 р. надруковано цікаву книжечку Надхина, в якій автор захоплено описує красу старого (до перебудови) Новомосковського собору[23]. Народна дерев'яна монументальна архітектура Полтавщини (і взагалі Лівобережжя) привернула до себе в 80-х роках минулого століття увагу художника П. Мартиновича та письменника В. Горленка, які надрукували статтю про старовинні церкви на Полтавщині[24]. Автори цієї статті усвідомлювали важливість дослідження місцевих старовинних церков і закликали «досліджувати ці пам'ятки на місцях, виготовляти з них креслeники, рисунки». Такі дослідчі матеріали і «застосування порівняльного методу допомогли б з'ясувати форми і за-

[16] Див. статтю Д. Щербаківського. «Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання» // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. Київ. 1921.

[17] А. Шафонский. Топографическое описание Черниговского наместничества. Киев. 1851.

[18] Правил класицистичної архітектури.

[19] Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Часть III. Полтава. 1852.

[20] Арандаренко. Згадана робота. Це, очевидно, була дійсно визначна пам'ятка. Саме цю Троїцьку церкву при побудові в Лохвиці нової Різдвобогородицької церкви громада обрала собі за зразок.

[21] Ф. Гумилевський. «Харьков». Отд. I. 1859; II – Москва. 1857 р.; III – Москва. 1857; IV – Харьков. 1857; V – Харьков. 1858.

[22] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Початок почав друкуватися в «Черниговских епархиальных известиях» за 1863 р. Випуски IV–VII виходили в 1873–1874 рр.

[23] Г. П. Надхин. Церковные памятники Запорожья. Москва, 1877.

[24] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // ПЕВ. 1888, № 16–18.

соби архітектурного стилю, що зложився тут відповідно до місцевих смаків і художнього чуття народу». Досі цей стиль,– констатують автори,– не досліджений. Мартинович і Горленко вказували на те, що «загальний вигляд і характер місцевих дерев'яних церков вражає оригінальністю, невимовною гармонією з природою і духом народу, свіжою самобутністю». Досліди архітектури розкривають особливості духовного складу народу, а це, на думку авторів статті, є обов'язком «каждаго просвещеннаго общества».

Гарячий заклик Мартиновича і Горленка не знайшов відгуку в «просвещенном обществе», не був втілений в життя. Він завмер в крижаній реакційній атмосфері часів царя Алєксандра III.

В 1880 р. Феодосій Макаревський опублікував в двох випусках «Материалы для историко-статистического описання Екатеринославской епархии»[25]. Перший випуск з описом церков Катеринославського, Верхнєдніпровського, Новомосковського та Павлоградського повітів був докладно складений. В цих описах часто наводились відомості з архівів про кількість заготовленого дерева на побудову нових церков, названо прізвища досі невідомих майстрів, що будували на Запоріжжі. В описі Преображенської церкви в Кам'янці згадано майстрів Семена Коржевського з Копилова та Павла Борзаківського з Городища на Миргородщині – учнів Арсенія Громницького, начальника Києво-Софійської кафедральної іконописної майстерні, «які церкву сніцарсько добре оздобили і малярсько іконами гарно украсили».

Помітно зростає зацікавленість церквами Лівобережжя на початку XX в. Перед XII археологічним з'їздом в 1901–1902 роках харківський професор Є. Редін відвідав і зафотографував ряд церков в Харківському, Вовчанському, Охтирському, Сумському і Лебединському повітах Харківської губернії. На XII археологічному з'їзді в 1902 р. Редін виступив з доповіддю, в якій обстоював думку, що дерев'яні церкви Харківщини мають ті ж характерні прикмети, що і церкви Правобережжя, і становлять складову частину української дерев'яної монументальної архітектури[26].

З початку XX в. починають уважніше досліджувати також народну архітектуру Полтавщини. В 1901 р. в журналі «Искусство и художественная промышленность» М. Макаренко надрукував статтю про церкву в селі Пустовійтівці Роменського повіту[27]. В 1905 р. О. Левицький надрукував звіт про оглянуті ним церкви Полтави, Богачки та Шишаків[28] . В тому ж році М. Філянський виступив з статтею «Наследие Украины»[29].

Одночасно починають з'являтися публікації дерев'яних церков колишніх Запорожських Вольностей. В 1905 р. В. Машуков надрукував статтю «Материалы к изучению церковной старины Украйны»; в цій статті він опублікував фото дерев'яної церкви в Воронівці (передмістя Новомосковська)[30].

З доповіддю про дерев'яні церкви Полтавщини на XIII археологічному з'їзді в 1905 р. виступив Г. Павлуцький[31]. В 1908 р. М. Макаренко друкує статтю «Памятники украинского искусства XVIII в. – Покровская церковь в Ромне»[32].

В ці роки багато подорожують і фотографують старовинні дерев'яні церкви для Київського, Полтавського і Катеринославського музеїв К. Мощенко на Полтавщині, Д. Щербаківський та Д. Яворницький по Катеринославщині.

В 1914 р. А. С.[33] надрукував статтю «Малороссийський церковный стиль», ілюстровану

---

[25] Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Екатеринослав. 1880. (Далі при посиланні на цю працю позначаємо її «Макаревский "Материалы"»).

[26] Труды XII археологического съезда. Т. III.

[27] Искусство и художественная промышленность. № 8

[28]Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. XVI. Отд. V. Вып. III.

[29] Журнал «Искусство». Москва. 1905. № 3.

[30] Сборник Харьковск. историко-филологич. об-ва. Т. XVI.

[31] Труды XIII археологического съезда. Т. I.

[32] Журнал «Зодчий». Петербург. 1908.

[33] В цій статті А. С. (Антон Степанович Синявський) опублікував фото зовнішнього вигляду чотирьох старовинних дерев'яних церков Запоріжжя: п'ятиверхої Преображенської церкви в Великій Михайлівці, одноверхої в Переципині, триверхої церкви Юрія в Петриківці та дев'ятиверхого Троїцького собору в Новомосковську (Летопись екатеринославской ученой архивной комиссии). Вип. Х. Екатеринослав, 1915).

фотографіями старовинних церков на території колишніх Запорожських Вольностей.

В 1916 р. в Харкові П. Фомин надрукував книжечку «Церковные древности Харьковского края».

В відомчих виданнях, таких, як «Полтавские епархиальные ведомости», «Черниговские епархиальные известия» та ін., часом публікувалися цікаві відомості про церкви Лівобережжя. Кілька фото дерев'яних церков Чернігівщини надруковано у виданні «Картини церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории»[34]. Беручи в цілому, в передждовтневі роки дерев'яне монументальне будівництво Лівобережжя було освітлено в науковій літературі значно слабіше, ніж Правобережжя.

Лише після Жовтневої революції систематичні історико-архітектурні досліди народної архітектури Лівобережжя набули широкого розмаху. В 1920-х роках центром цих дослідів став Харків. Харківський музей українського мистецтва і Харківська Інспектура по охороні пам'яток мистецтва в 1920–1932 роках провели ґрунтовне дослідження пам'яток Лівобережжя[35]. За цей час було досліджено 75 дерев'яних і кілька мурованих пам'яток[36]. В програму дослідів входило: науково-точні обміри і викреслювання планів та розрізів будов, фотографування зовнішніх виглядів, інтер'єрів та деталей. Вивчалася будівельна техніка і конструктивні засоби будови. Ознайомлення з архівними писаними документами та сучасним станом будови давало змогу скласти уяву про «історію» будови, з'ясувати первісний вигляд будівлі і виявити зміни, які внесли пізніші ремонти в первісний вигляд пам'ятки.

В 1922 р. в Харкові надруковано альбом цинкографічних репродукцій фото зовнішніх виглядів і частково інтер'єрів церков Харківщини[37], а в 1928 р. вийшла в світ робота про мистецтво Слобожанщини, де також були вміщені фото архітектурних старовинних пам'яток Харківщини[38].

В 1941 р. В. Каковський опублікував кілька фото зовнішнього вигляду дерев'яних церков в своїй статті «Маловідомі пам'ятки українського дерев'яного зодчества»[39].

В 1945 р. почала свою діяльність в Києві Академія архітектури УРСР. Численний колектив співробітників кабінету, пізніш перетвореного в Інститут історії архітектури України Академії архітектури, в широких масштабах ретельно розпочав збирати і нагромаджувати матеріали для написання нарисів про українську архітектуру. Зібрані на протязі ряду років під час численних експедицій співробітників Інституту матеріали були узагальнені у двох основних виданнях: книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України»[40] та статті Г. Логвина «Дерев'яна архітектура України», що становила VII розділ «Нарисів історії архітектури Української РСР»[41], з якими ми зараз і ознайомимось.

Українське дерев'яне будівництво, констатує П. Юрченко, досліджували в основному етнографи, історики і археологи, а архітектори зробили в цій галузі дуже мало. Вивчення дерев'яного будівництва здебільшого мало поверховий характер, бо провадилося, на думку автора, «без глибокого і всебічного аналізу, тому архітектурно-технічний і художній аналіз дерев'яного будівництва розроблено слабо».

Головне завдання автора книги – допомогти радянському архітекторові в його проектній

---

[34] Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Киев. 1911.

[35] Про розроблені принципи і методику та засоби обмірів докладно сказано вище в розділі «Від автора». Переведення точних обмірів дерев'яних церков як чергову програмову вимогу висував і Д. Щербаківський в згаданій вище статті «Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання».

[36] Муровані опубліковано у виданнях: С. Таранушенко. Покровський собор у Харкові. Харків, 1923. Інші муровані пам'ятки розглянуті в моїй статті «Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII ст.» в збірнику «Питання історії архітектури та будівельної техніки України». (Київ, 1959. Держбудвидав).

[37] Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. Харків. 1922. Далі при посиланні на це видання позначатимемо його «Пам'ятки Слобожанщини».

[38] С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст. Харків. 1928.

[39] В журналі «Архітектура Радянської України». 1941. № 3.

[40] П. Г. Юрченко. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.). Академія архітектури Української РСР. 1949.

[41] Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). Київ. 1957. Держбудвидав. Далі посилатимуся на цю працю скорочено: «Нариси».

роботі, познайомивши його з творчим дослідом нашого народу. Ці – суто практичні – настанови і обумовили характер праці П. Юрченка.

При обмірах дерев'яних пам'яток П. Юрченко, як і всі співробітники інституту, користався не науково точним методом (який чомусь тут звали «археологічним»), а «архітектурним». Суть цього «архітектурного» методу полягала в тому, що кожний чотирикутник в плані пам'ятки приймали і на креслениках «доводили» до прямокутника. Многогранники планів теж «виправляли», наближаючи їх до геометрично правильної форми, незважаючи на те що в натурі майже кожна грань і кожен кут мали відміни. Такі ж «виправки», «узагальнення», «стандартизацію» спостерігаємо і на обмірних креслениках розрізів.

Книга П. Юрченка містить ряд цінних і цікавих спостережень, думок. Тут не місце докладно розглядати роботу П. Юрченка в цілому, і я торкнувся лише його висловлювань про архітектуру Лівобережжя.

В передмові автор зазначає, що ним «проведені зарисовки, обміри та фотографування об'єктів дерев'яного зодчества Чернігівщини, Полтавщини». В книзі П. Юрченка Лівобережжя представлено так: в «Ілюстраціях» до книги автор опублікував свої обміри церкви в Путивлі (Сумська область) і роменської Покровської церкви, перенесеної в Полтаву. Крім того, дав (довільні) перерисовки моїх неопублікованих обмірних креслеників церков в Левківці та Межиричі (Харківщина). Поміж фото, якими автор ілюстрував свій текст, шість моїх (неопублікованих) фото церков Харківщини й Чернігівщини та одне П. Жолтовського (неопубліковане) з Чернігівщини[42].

Автор зазначив характерні риси монументальної дерев'яної архітектури Лівобережжя: «В XVII–XVIII століттях новоколонізовані землі Полтавщини, Слобожанщини, а також Чернігівщини набувають провідного значення. Тут... зародилася нова школа дерев'яного зодчества України. Нова школа Слобожанщини створила ряд видатних пам'яток дерев'яного зодчества, які стоять в ряду кращих зразків архітектури України[43], Лівобережжя і Слобожанщина[44] мають місцеві конструктивні та художні особливості (с. 5–7). На Придніпров'ї і Слобожанщині церковні будови мають восьмикутню форму знизу і до верху (с. 27). Властиве... Лівобережжю та Слобожанщині перекриття восьмикутного зруба завжди робили за одним типом, тобто багатоярусним чергуванням восьмериків зі зрізаним шатром. П'ятизрубові церкви Слобожанщини – приклад просторової компактності (с. 36). На Лівобережжі України зустрічаються п'ятизрубові одноверхі церкви, наприклад у Новгороді-Сіверському, в селах Свирж, Житнє, але загальний вигляд цих будівель різко відрізняється від західних зразків формою верху і оформленням стін (с. 42). В центральних та східних районах України змінюються співвідношення довжини і висоти будови на користь її висоти (с. 46)». Такі, на думку П. Юрченка, головні прикмети архітектури Лівобережжя.

Автор підкреслив ряд характерних рис церков Лівобережжя. Глибокого і всебічного дослідження пам'яток архітектури[45] в книзі ми не знайдемо, оскільки такого завдання автор і не ставив. Робота П. Юрченка – наслідок побіжного огляду сучасного – і то лише зовнішнього вигляду відносно невеликої частини пам'яток. Не знайдемо ми в ній також дослідження історії будови, вказівок на зміни, які привнесли в первісний вигляд пізніші ремонти.

Значно ширше освітлює дерев'яні церкви Г. Логвин. Щедро ілюстрований його нарис «Дерев'яна архітектура України», написаний на основі особистого знайомства автора з значною кількістю пам'яток архітектури. Велику частину їх проілюстровано креслениками планів, розрізів і фасадів[46]. Важливіші пам'ятки, крім того, подано у вигляді фото.

Для характеристики архітектури Лівобережжя[47] автор використав передані мною йому обмірні кресленики (план і розріз)

---

[42] В підтекстовки до моїх фото і креслеників вкралося багато помилок. Виправлення помилок будуть зазначені нижче при описах пам'яток.

[43] Які пам'ятки має на увазі автор, невідомо.

[44] Автор часто ніби відокремлює Лівобережжя і Слобожанщину, хоч не зазначає, яку саме територію розглядає як Лівобережжя.

[45] Такого, яке П. Юрченко пізніш провів, наприклад, досліджуючи церкву Юра в Дрогобичі.

[46] Кресленики ці виконано також за «архітектурним» методом обмірів.

[47] Г. Логвин розглядає архітектуру Придніпров'я разом, не відокремлюючи Лівобережжя.

одинадцяти пам'яток Чернігівщини і Слобожанщини та кілька фото.

Нарис Г. Логвина побудований за тими ж принципами, що й книга П. Юрченка. Автор розглядав сучасний вигляд церков і не заглиблюється в детальне вивчення особливостей конструктивних засобів будівель, не приділяє уваги історії пам'яток. Історично-архітектурний аспект у роботі відсутній. На боці залишає автор також і аналіз формальних архітектурно-художніх проблем.

Стаття В. Чепелика «Пропорціональність в народнім зодчестві»[48] побудована на опублікованих в друкованих працях матеріалах Правобережжя. З лівобережних монументальних пам'яток розглядає автор тільки роменську Покровську церкву. На жаль, В. Чепелик аналізує пропорційність лише зовнішніх виглядів церков. Між тим відомо, що через кожні 30–20 років церкви зовні ремонтувалися (часто капітально), а разом з тим змінювали значною мірою зовнішній вигляд. Роменську Покрову в 1827–1830 роках капітально відремонтували; зокрема підвели новий фундамент і наново перекрили залізом дахи. Таким чином, проведений Чепеликом аналіз пропорцій стосується відремонтованої будови, а не первісного її вигляду.

КОНТРАКТИ НА ПОБУДОВУ ЦЕРКОВ

При дослідженні українського дерев'яного монументального будівництва Лівобережжя у великій допомозі стануть контракти – договори між замовцем-громадою і виконавцем-майстром.

Контракти висвітлюють умови, за яких відбувалося будування церков, дозволяють уявити взаємовідносини між громадою і майстром. В цих контрактах зафіксовані вимоги, які громада ставила перед майстром, щодо форм майбутньої церкви; тут занотовувалися часом основні розміри будови, вписувався розмір і порядок оплати (грішми і натурою). На жаль, контрактів збереглося небагато, не всі вони рівноцінні; одні висвітлюють будівництво широко і змістовно, інші – скупо і неповно.

Найдавніші відомі договори стосуються побудови мурованих церков. Це – договір 1684 р. на побудову собору в Мгарському (під Лубнами) монастирі[49]; договір 1692 р. на побудову Михайлівської церкви в Глухові[50]; «запис» 1693 р. на побудову Миколаївської церкви в Глухові[51]; уривки з договору 1695 р. на змурування Петропавлівської церкви в Глухівському монастирі[52]; контракти 1720–1728 років на побудову Святодухівської церкви в Семигорському Каташинському монастирі[53].

Договори про побудову дерев'яних церков походять з пізніших часів. Відомі там такі: контракт 1759 р. з Панасом Шолудком на побудову Вознесенської церкви в Березному[54]; контракт 1763 року з І. Бродацьким на побудову Різдвобогородицької церкви в Лохвиці[55]; договір 1766 року з майстром Євстратом на побудову Успенської церкви в Переяславі[56]; договір 1766 р. з Ю. Красноголовкою та його товаришами Йосипом та Омеляном на побудову церкви Миколи в Кустичах[57]; контракт 1769 р. з Гр. Дідашенком на побудову церкви Спаса в Ворожбі[58]; договір 1770 р. з І. Скибинським на побудову церкви Миколи в Навозі[59]. Договори ці будуть використані нами нижче при складанні нарисів про церкви в Березному, Лохвиці, Переяславі, Ворожбі і Навозі.

---

[48] Збірник наукових праць аспірантів Київського інженерно-будівельного інституту. Вип. 22. Видавництво Київського університету. 1963. С. 75–85.

[49] Киевская Старина. 1889. Квітень–червень.

[50] Киевская Старина. 1884, № 3, Березень.

[51] М. Плохинский. Архивы Черниговской губернии. Приложение к I тому Трудов Археологической комиссии Московского археологического общества («Древности»). Том I. Москва. 1899. Вып. 3. С. 34.

[52] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. III, с. 20.

[53] И. Каманин. Договоры о сооружении церквей // Археологическая летопись Южной России. Киев. 1903; і окремим відбитком.

[54] Киевская Старина. 1889. I. С. 229.

[55] Публікується вперше за справою ЦДІАК.

[56] Киевская Старина. 1885. I. С. 610.

[57] Сулимовский Архив. Киев. 1884. С. 251.

[58] Ф. Гумилевський. «Харьков». Отд. III. С. 508.

[59] Публікується вперше за справою ЦДІАК.

А зараз хочу трохи спинитися на контракті 1692 р. на побудову Михайлівської церкви в Глухові та уривках з літопису Мгарського монастиря, що стосуються побудови соборної церкви в Мгарському монастирі (1684–1689 роки). Обидві ці церкви муровані, але матеріали про їх побудову допомагають зрозуміти художню атмосферу кінця XVII в., з'ясувати основні мистецькі вимоги, яким мали відповідати тогочасні церкви.

Контракт на побудову Михайлівської церкви в Глухові, підписаний глухівським сотником та городовим отаманом «зо всім урядом» з муляром Матвієм Єфимовичем, ще раз стверджує, що архітектурно-художній образ будови в ті часи визначав замовець, майстер же був лише технічним виконавцем художніх задумів замовця. Михайлівська церква була запроектована на зразок церкви Миколи, збудованої тим же Єфимовичем в Стародубі, але контракт вносив в цей зразок поправки, які надавали їй характеру, цілком відмінного від стародубівської. Основних поправок було дві: по-перше, Михайлівська церква повинна бути високою, стрункою, по-друге, зкомпонованою симетрично. Замовці глухівської церкви не могли помиритись ні з присадкуватістю, ні з асиметричністю церкви Миколи. Мовою контракту їх вимоги сформульовані так: «широта і долгота церкви таковая мает быти и таковым подобием, як церква Миколая новомуруючаяся в Стародубові», але «паперть літійная мает быти у глуховское церкви ширшая аршином и должшая аршином и вышшая сажнем над паперть стародубовское церкви; и мает літійной папертi баня ровна быти з олтарною банею, а не так, як у Стародубове. Высота церкви Михайла мает бити сажнем вышшая од церкви стародубовской. Предели высотою двома аршинами вышше от предел стародубовской»[60].

В надрукованих уривках літопису Мгарського монастиря[61], що стосуються побудови в ньому соборної церкви Спаса, знаходимо ряд цікавих вказівок технічного порядку. Вікна до церкви робили два майстри: дубові «рама» (так) робив П. Мазуриця, а самі вікна («оболони») – Ф. Іваненко. Шкло до «оболон» одержували з гути десь за Гадячем. Оправляв майстер шиби в слово, яке «лютував ціною». Муровані стіни церкви були «розмальовані розними фарбами», але що і як розмальовано, в літопису не сказано. Вкрито муровану церкву було ґонтом. В 1688 р., «докончуючи церкви мурованої», виплатили за 10.000 ґонти та 20 чоловікам укривальникам («покрівцям»), що працювали ціле літо. Минулого літа працювало 30 «покрівців», які, певно, готували дах під покриття ґонтом.

Водозливи – «ринви» – на мурованій церкві робили дерев'яні, осмолені. Всі три бані на соборній церкві були дерев'яні, пошиті тертицями і побиті луженою «білою» бляхою. Залізо на них «злютовувалося ціною» і прибивалося «гвуздями побілованими», яких пішло 50 тисяч.

З грошових розрахунків за 1685 р., вміщених в літописі, дізнаємось, що сніцарі виготовляли якісь «форми до муру», а дубове дерево («дубина») пішло тим же сніцарям «на коль». Що то були за «форми до муру» і на які «коль» вжито було дубину, з тексту літопису зрозуміти ми не змогли.

МАТЕРІАЛЬНА БАЗА БУДІВНИЦТВА ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ. ЛІСОВИЙ БАЛАНС ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

В давні часи Україна була дуже багата на ліси, а ліси багаті на цінні будівельні і промислові породи дерева.

Досліди історії економіки України показують, що експорт лісу з Правобережжя уже в XIV ст. розвивається у досить великих розмірах. Особливо інтенсивно розробляли ліси в басейні горішнього Дніпра та його допливів. На європейських ринках великий попит був на «ванчоси» – дубові плахи, які використовувалися для будування морських кораблів[62]. В XV–XVI віках ванчоси вивозили головним чином через Гданськ до Англії, Голландії, Франції та Іспанії. Крім ванчосів за кордон вивозили також «клепки» – бруси для столярних виробів. Розвиток торгівлі лісом мав наслідком те, що поміщики обкладали селян великими

[60] Контракт опубліковано. Киевская Старина. 1884. Март. С. 523–524.

[61] Див. Киевская Старина, 1889, квітень–червень.

[62] М. Грушевський. Студії з економічної історії України. Київ. 1917. С. 42. Через Гданськ в 1490 р. вивезено коло 7 мільйонів плах.

[63] Там же. С. 19.

податками лісовою продукцією. З кожного дворища щороку поміщику мусили доставляти по три бруси дерева[63], а в деяких селах – навіть по шість брусів. Селяни повинні були також возити дерево весною і восени[64].

Незважаючи на варварське хижацьке нищення лісових багатств України, що йшли на експорт, збагачуючи зажерливу польську шляхту, цього чудового будівельного матеріалу вистачало і на внутрішні потреби, будівництво жител і оборонних замків, а також на будівництво церков, що інтенсивно розвивалося.

В XVII ст., після возз'єднання України з Росією, Україна продовжує експортувати ліс в Європу через Гданськ[65], а в XVIII ст. український ліс експортується також вниз по Дніпру до Чорного моря. Львівська газета в 1776 р. і повідомляла, що «верхів'я» Дніпра поставляють знамениті щогли і дубове дерево на будування кораблів. Ліс сплавляють через пороги[66].

Лівобережна Україна в давні часи також була багата на ліси, а ліси – на добірну будівельну деревину. Уявлення про лісовий баланс Лівобережжя XVIII ст. дають описи Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництва 1776–1781 років, де зібрано відомості про ліси колишнього Стародубівського, Чернігівського, Ніжинського і частин Переяславського, Прилуцького, Лубенського, Галицького, Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини. Про ліси Полтавської губернії писав уже в першій половині XIX в. Арандаренко, а про ліси Слобідської України знаходимо відомості в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» Ф. Гумилевського і працях Д. Багалія. Про ліси на території Запорожських Вольностей відомості зібрав Д. Яворницький і опублікував їх у своїх працях.

На півночі Лівобережжя в XVIII в. було ще багато лісу. Тут зустрічалися райони, де населення, живучи в пущах, змушене було для посівів хліба розчищати ділянки в суцільних лісових масивах. В багатьох районах лісовий промисел був головним засобом для прожиття населення, яке займалося сплавом лісу по Дніпру далеко на південь, розробляло ліс на місці на продаж, виготовляючи бруси, дошки, шальовки, «дьору», будувало байдаки і т. д.

Менше, але достатньо лісу було в лісостепових районах Лівобережжя – на Гетьманщині та Слобідській Україні. На Слобожанщині, наприклад, ліси були такі густі, що харків'яни змушені були для проїзду чумаків до Тору по сіль прорубувати в лісах просіки. В степових районах Лівобережжя, і особливо на території колишніх Запорожських Вольностей, лісів було значно менше, ніж на півночі, і потребу в деревині задовольняли значною мірою за рахунок плотів, що сплавлялися з горішнього Дніпра і його доплививів.

Користування лісовим господарством на Лівобережжі було оформлено правом рубати будівельний матеріал в громадських, так званих «в'їзжих лісах», цебто в ділянках лісу, закріплених за кожним полком, сотнею, містом. У цих «в'їзних лісах» громади рубали будівельне дерево на громадське, оборонне і житлове будівництво.

Запаси будівельного лісу на Лівобережжі у XVIII ст. були значні і цілком задовольняли добірним матеріалом монументальне дерев'яне будівництво, що велося тут в давні часи безперервно і в широких масштабах[67].

СКІЛЬКИ І ЯКОЇ ДЕРЕВИНИ ЗАГОТОВЛЯЛИ НА ПОБУДОВУ ЦЕРКВИ

Історичні архіви зберігають документи, в яких знаходимо вказівки, скільки, якого матеріалу і якої міри йшло на побудову церкви.

На побудову церкви в селі Мартинівці 1759 р. заготовили дубів та соснового дерева колод 200[68].

В 1765 р. збиралися будувати церкву в слободі Гавриловій Воронізької протопопії (тепер Сумської області). Парафіяни просили дозволу розпочати будування й повідомляли, що всі потрібні матеріали «приуготовані», а саме:

4-саженних дубових брусів (8,53 м)	100;
3-саженних дубових же (6,40 м)	50;
соснового 4- і 3-саженного дерева	200.

[64] Там же. С. 16.

[65] В. Щербина. Нові студії з історії Києва. Київ. 1926. С. 4. 2/1.

[66] Кравецький. Перша газета на Україні // Бібліологічні Вісті. Київ. 1926. № 4 (13). С. 11.

[67] Докладніше про лісовий баланс Лівобережжя див. екскурс III в додатку до Вступу.

[68] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 3161.

На фундаменти (читай: на підвалини)
лежнів дубових 100[69].

Для предградської церкви Миколи в Козельці в 1790 р. заготовлено було «доволное число дубов и смолового дерева», а саме:

бруса соснового пиляного
довжиною в три і більше сажені 440;
дубів на підвалини великих і довгих 60;
тертиць трьохсаженних 130[70].

На побудову соборної п'ятиверхої Різдвобогородицької церкви в 1763 р. в Лохвиці пішло 504 дуби[71].

В селі Бобровнику Зіньківської протопопії на Полтавщині в 1764 р. на будову церкви було заготовлено «деревні на цвинтарі більш 400 та в лісі невивезеної ще порізаної до півтора сотні малося»[72].

На спорудження церкви Михайла в селі Вовчки Опішнянської протопопії на Полтавщині, писали парафіяни, «дерев дубових різаних, зовсім оправлених більш 600 мається. По дерево сосновое на строеніе верхів оной церкви сього 1750 р. по плити послано»[73].

На побудову дев'ятиверхого Троїцького собору в Новомосковську закуплено було в Києві на Дніпрі чотири плоти, в яких було 559 колод[74].

Про кількість дерева, використаного на побудову заградської Кролевецької церкви Спаса в 1722 р., записано так: «куплено дерева два плоти з лишком (з того дерева частину порізано на тертиці й шальовниці на покриття церкви), дубини належно і підвалини надлежащее число і к тому ж і староє той церкви дерево в стіни угодное будеть для будування»[75].

В згаданих вище «Материалах для описания Екатеринославской епархии» Феодосій Макаревський наводить відомості про заготівлю дерева для побудови ряду церков на Запоріжжі. Так, в слободі Волошській 1777 р. заготовили в Романківському лісі 300 колод соснового і «в пропорцию» дубового дерева. В Дериївці в 1775 р. мали дерева вирізаного 400 шнурів і нерізаного цілий плот. До Воронівки дерево «вигнано було з Києва Дніпром». Тут заготовили дубів на підвалини колод 14, соснових брусів чотирьох вершків товщиною чотирьохсаженної довжини 322, досок на поміст 50, шальовок 130. В Бородаївці в 1787 р. вирізано лісу більш 600 та на підвалини 50 дубів. В Шошинівці в 1782 р. заготовили дубових підвалин 20, соснових колод непиляних 97, пиляних 77 та на покриття 2200 ґонти. В Половиці в 1779 році заготовили дерева різаного 500 половин, нерізаного 60 і дуби на підвалини. В Нікополі в 1793 р. заготовлено було 500 колод.

У справах про побудову церков, а також у справах про репарації їх знаходимо вказівки на те, що підвалини в дерев'яних церквах звичайно клали на стояни (палі, стандари, торчі, сторчові палі).[76] Як свідчать архівні джерела, описи церков і наші спостереження в натурі, церкви на Лівобережжі будувалися найчастіше з сосни або дуба. Підвалини ж і стояни в кожній церкві були тільки дубові. В справі про побудову церкви Юрія в Києві біля Золотої Брами 1751 р. зустрічаємо вказівку на купівлю «на ринви церковні дуба чотирьохсаженного та соснового бруса в 6 сажнів»[77]. Очевидно, з таких же брусів робили ринви і в церквах Лівобережжя. Рештки їх нам траплялося подибувати в кількох пам'ятках.

Не зайвим буде сказати тут і про інструменти, якими користувалися теслі. Уявлення про них дає список, складений в 1638 р. адміністрацією Густинського монастиря на Полтавщині. В цьому списку перелічено такі інструменти: сокири, стисок, пили: поперечна, крива, «що дуб'є ріжуть», стельмаські у рамах, дві «турські» для щеп (ґонти), свердла: побойні, палочні й тиблеві[78].

[69] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 48, 97.

[70] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 2696, 3137. – Арк. 46.

[71] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 142. – Арк. 5 і далі.

[72] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 97.

[73] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1138. – Арк. 11.

[74] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 321. – Арк. 142; спр. 322. – Арк. 8.

[75] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 46.

[76] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 36; Репарац. Вознесен. ц. в Козельці. Ф. Гумілевський. «Чернигов» С. 355; Репар. ц. Спаса в Коропі. Арандаренко. Зап. о Полт. Т. III. С. 353; Репар. ц. П'ятниці в Смілому.

[77] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1821.

[78] Акты, относящ. к истор. Юж и Зап. России. Т. III. СПб. 1861. С. 21.

РЕМОНТИ ТА РЕПАРАЦІЇ

Відтворити докладну картину деревинного монументального будівництва в XVIII ст. на Лівобережжі неможливо. Дуже велика кількість пам’яток зникла безслідно. Ми можемо судити про дерев’яні церкви XVIII ст. тільки на підставі тих пам’яток, що зацілили. Вони ж дійшли до нас часто не в первісному, а в зміненому (іноді значною мірою) вигляді. Репарацій не уникла жодна пам’ятка; вони, як побачимо далі, були різні; під час репарацій будови обов’язково зазнавали більших чи менших змін.

Не всі і не завжди вважали за потрібне дбати про те, щоб церкви були довговічні. В середині XVIII ст. в селі Пакулі на Чернігівщині, що належало Київській лаврі, збиралися будувати дерев’яну теплу церкву. Ось що писав в Київ лаврський ревізор з Пакуля: «По плану от Вас при ордере присланном[79] к управителю дакульскому иеромонаху Давиду о строєнии вновь теплой церкви, он, иеромонах Давид, по мере той будет строить и уже дубину позволікал, а под стени для крепости ни лежнів, ни стоянов подкладывать не намерен[80]. А на мой совет сказал, что нас де старих людей переживет, а молодые настанут, другую сделают»[81].

Дерев’яні церкви на Лівобережній Україні, беручи загалом, будови недовговічні[82]. Вони часто горіли. Нерідко їм завдавали серйозного пошкодження, а часом і зовсім руйнували сильні бурі. Такі випадки траплялися нерідко, але фіксувалися вони в писаних документах не часто. В 1833 р. буря знесла середній і вівтарний верхи п’ятиверхової церкви Спаса в Котельві[83]. 1848 року 24 червня в 5 годин дня ураган в Смілому Роменського повіту на Полтавщині зруйнував П’ятницьку церкву, крім двох малих бокових приділів, які також були пошкоджені. Дзвіниця при цій церкві теж була зруйнована. У другої – Трьохсвятської церкви в Смілому – буря знесла всі верхи і приділи, та дуже пошкоджена в стінах була і сама церква; з дзвіниці верх був також зірваний. З п’ятиверхої Покровської церкви буря знесла три верхи, але стін не пошкодила[84]. В селі Волошинівці Роменського повіту на Полтавщині з триверхої церкви ураган 1891 року зірвав верхи і скинув їх на кілька сажнів убік[85]. У 1858 р. в селі Карнаухівці на Запоріжжі буря зруйнувала п’ятиверху церкву Варвари, збудовану 1773 р.[86] Навіть мурованим церквам бурі завдавали чималих пошкоджень. В одному архівному документі читаємо: «Настоящего 1752 г. мая против 20 числа нашедшая на Киево-Троицкий Кирилловский монастырь весьма сильная буря сломила на церкви два верха, один на приделе Михайла, а другой над хорами... и оные верхи, разломивши, на землю сбросила и щит на церкви от входу находящийся поломала, несколько окон выдрала и побила и на великой бани хрест спортила, а на колокольне хрест совсем поломала»[87].

Але й без таких стихійних лих дерев’яні церкви, особливо дахи їх верхів, підвалини, кожухування стін за пару десятків років ветшали і вимагали поточного ремонту або й ґрунтовнішої репарації. Про репарації обслідуваних нами церков ми подамо відомості нижче в описах чи анотаціях, складених нами на основі записів в книгах церковних видатків, там, де вони збереглися в церковних архівах, чи на підставі дослідження сучасного стану пам’ятки в натурі.

При поточних ремонтах часто заміняли підвалини і стояни під ними, а часом і нижні вінці зруба стін. Так, парафіяни Носівки на Чернігівщині в 1774 р. писали в консисторію, що їхня церква, збудована в 1700 р., «скрізь по сторонам доверху кріпка, точію підвалини потрухли». Тому вони просили дозво-

[79] Документ цей свідчить, що в лаврських маєтках церкви будувалися за планами, складеними в Лаврі і присланими з Києва.

[80] Очевидно, о. Давид був поліщук і збирався будувати за поліським звичаєм.

[81] Лист 1759 р. ЦДІАК. – Ф. Лаври. Відділ маєтностей.

[82] З досліджених і обміряних нами найстаршою була церква Тройці в Пакулі, збудована 1710 р. Вона вже знищена.

[83] Ф. Гумилевский. Харьков. Отд. III. С. 69.

[84] Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г. Ч III. Полтава. 1852. С. 354.

[85] ПЕВ. № 14.

[86] Д. Эварницкий. Запорожье в остатках старины. I. – СПб. 1888. С. 41.

[87] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 972.

лу «округ зсподу підвалинами підрубать»[88], в церкві Різдва Козлюків Лубенської протопопії в 1746 р. теж збиралися було положити нові підвалини, але не під саму церкву, а під опасання[89]. В Коропі в церкві Спаса в 1743 р. потрібно було «нові підвалини підложить, а під них кругом сторчові палі подставить»[90]. Вознесенська церква Козельця в 1783 р., як писали парафіяни, «требует починки, бо коло притвору призьба, стояни і частково підвалини згнили»[91]. В Смілому на Полтавщині збудовану в 1718 р. П'ятницьку церкву в 1767 р. «репарували підвалинами», а в 1817 р. знову під час ремонту в ній лагодили підвалини, а разом під підвалини підставляли стояни дубові[92]. Покровська церква Родіоновки була «состроена в давніх годах»; в 1740 р. в ній збиралися «споду вінців два зробить»[93].

В консисторських справах часто також зустрічаються прохання парафіян дозволити ремонт верхів і дахів церкви. В згаданому вище документі про церкву Носівки зазначено, що в ній «ґонтовий побій почав осипатись» і його збиралися «обновкою починить». В Успенській церкві Моровська на Чернігівщині в 1747 р. намічали «стару ґонту обібрать і новою побить»[94]. В 1741 р. церкву в Лукомі теж мали «оправить новою ґонтою і шальовницями»[95]. В згаданій вище церкві Козлюків треба було не тільки замінити підвалини, але й покриття бані, кліті і опасання[96]. Глухівська передміська Спаська церква в 1740 р. також «требовала обветшалі верхи вновь покрить»[97], певно ґонтою, якою звичайно крили тоді майже усі будівлі.

Коли поточні ремонти своєчасно не робили і будівля була вже занедбана, тоді доводилося проводити більш фундаментальні репарації.

До цього часто долучалося бажання парафіян скористатися з ремонту, щоб надати будові відмінного від існуючого, нового, «модного» вигляду. В таких випадках церкву не тільки ремонтували, але часом ґрунтовно переробляли, найчастіше змінюючи при цьому форму верхів. В Березівці (на Полтавщині), як писали в 1741 р. парафіяне, «за зрушенням замків середня баня по великі вікна обветшала». Тому вони збиралися її «по означені вікна верх розкидать і знову репарувать»[98]. Як саме мали репарувать, документ не зазначає. В церкві Спаса в Лохвиці в 1746 р. від ветхості кровля во многих місцях протікала і в верхах попорчена. Тому мали «вновь верхи переробить і ґонтою покрить»[99]. Проте майстер, оглянувши будову, прийшов до висновку, що церкву «зовсім наново пересипать надлежить»[100].

В згаданому нами вище архівному документі 1783 р. про Вознесенську церкву Козельця говориться, що вона «внутренней и наружной немалой требует починки: на верхах старая гонта і під нею шиліовка, а внутри поміст згнили, вокруг шиліованне опадає». Але парафіяне хотіли не просто полагодити пошкодження, а «верх по заломи сломать і по новому образцу строїть»[101], себто збиралися надати будові іншого, відмінного від попереднього, вигляду.

У згаданому нами вище документі 1740 р. про Покровську церкву в Родіонівці Глухівської протопопії говориться, що на думку парафіян «потребно... верхи нові зробить»[102]. Як саме зробити – по-старому

---

[88] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 32.
[89] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1016. – Арк. 2.
[90] Ф. Гумилевский. Чернигов. Отд. V. С. 355.
[91] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 434. – Арк. 4.
[92] Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Ч. III. Полтава. 1852. С. 353.
[93] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 348. – Арк. 5.
[94] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 35.
[95] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 434. – Арк. 21.
[96] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1016.
[97] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1030, спр. 343. – Арк. 2.
[98] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 434. – Арк. 4.
[99] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1016. – Арк. 5.
[100] Там же, арк. 7.
[101] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 434.
[102] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 348.

Мгарський Преображенський монастир, собор, фото С. Таранушенка, 1928 р.

чи по-новому,– документ не говорить. Неясно також, що збиралися зробить при репарації Вознесенської предградської церкви в Ромні. Архівний документ, з одного боку, ясно вказує, що церкву (стіни і дах) мали «отвне всю отшаліовать і гонтою побить». Та цим репарація не обмежувалася. Парафіяне хотіли також «окинути всі три бані». Але що збиралися зробить на місці скинутих бань, документ не говорить[103]. Так само неясно, як мала виглядати після репарації 1743 р. церква Спаса в Коропі. В згаданому уже нами документі[104] говориться, що парафіяне хотіли «зверху зняти по заломи, гниле дерево викинувши, по-прежньому накрить». Себто ніби збиралися зберегти старий вигляд. Але далі в тому ж документі читаємо: «знять три глави і на місці їх щити для легкості устроїть та басань (опасання) реставрувать». Про які три глави йде тут мова, зрозуміти тяжко. Можливо, що ці три глави стояли на опасанні? З документа про репарацію в 1741 році Троїцької церкви в Нехристівці Пирятинської протопопії сказано: в церкві «склеп по вікна скидали і на місці його зробили кришку нову з двома щитами». Крім того, «опасання дранню побили і всю церкву покожухували» (себто оббили зруб кальовками)[105]. Отже, в Нехристівці після репарації 1741 р. будова набула відмінного від первісного вигляду.

Зміна при репараціях первісних форм будови заходила часом так далеко, що п’ятиверха церква перетворювалася на одноверху. Таким чином було репаровано в 1830 р. церкву в Знаменському Валківського повіту Харківської губернії, збудовану в 1771 р. Про це повідомляв кореспондент з того ж села Харківський

[103] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 972, спр. 298.

[104] Ф. Гумилевский. Чернигов. Кн. V. С. 355.

[105] ЦДИАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 434. – Арк. 6, 12.

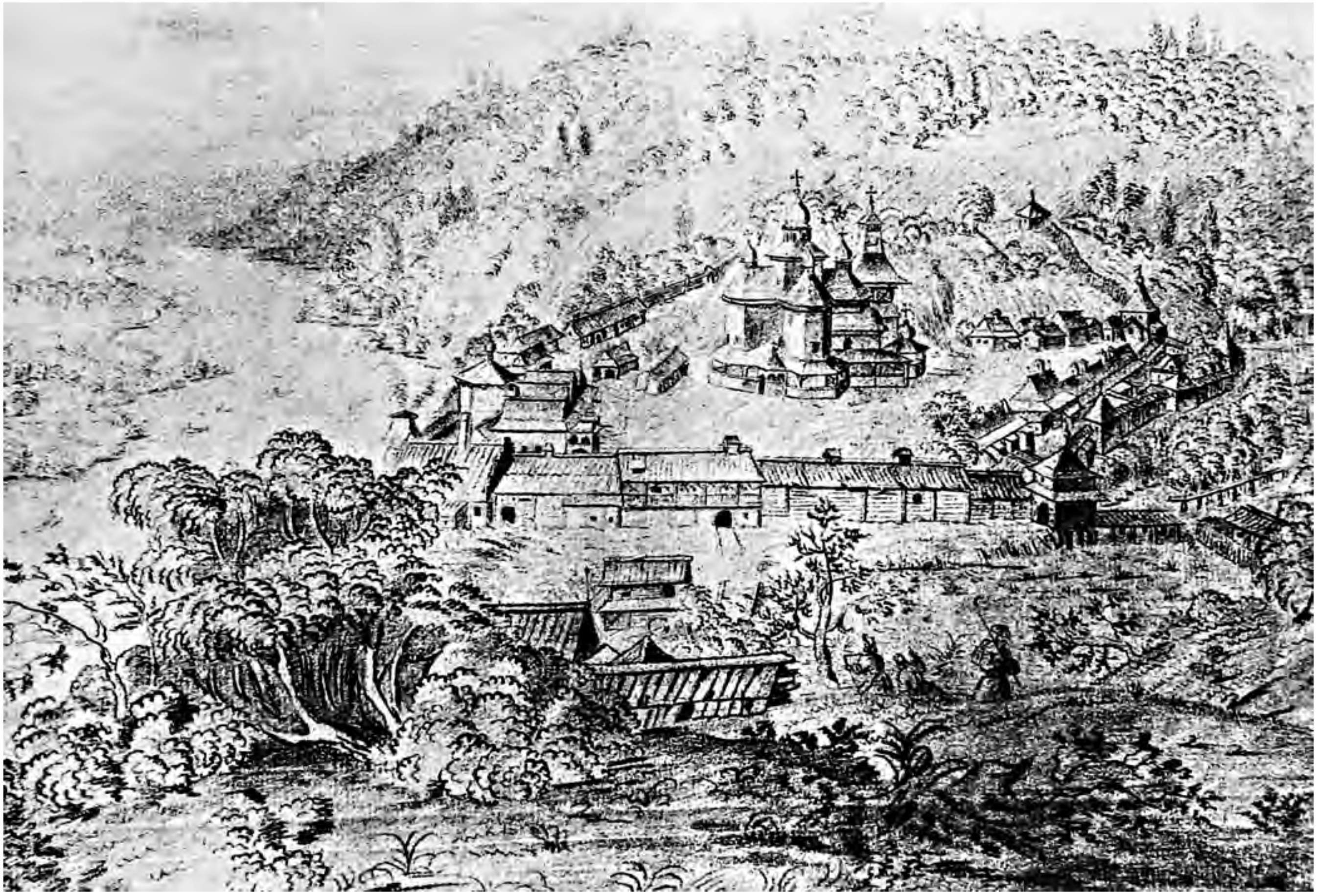

Межигірський Преображенський монастир, малюнок А. ван Вестерфельда, 1650-ті роки.

комітет до скликання XII археологічного з'їзду[106]. Соборну церкву Полтави в 1777 р. перенесли в Івашки, при цьому з 5 її верхів залишили один[107]. Так само з п'ятиверхої церкви Ковалівки Зіньківського повіту Полтавської губернії, збудованої в 1759 р., в 1818-му – чотири верхи було знято[108]. В Переяславі Успенська церква з п'ятиверхої в 1820 р. стала одноверхою[109].

І триверхі церкви переробляли на одноверхі. Так, триверху церкву Івана Богослова 1759 р. в Мачухах Полтавського повіту в 1825 р. переробили на одноверху[110]. Триверха Покровська церква, збудована 1727 р. в Сокілці Кобеляцького повіту Полтавської губернії, з 1825 року стала також одноверхою[111]. В триверхій Покровській церкві, збудованій 1745 р. в Хандуліївці Кобеляцького повіту, в 1825 р. два верхи було знято[112]. В Переяславі стару Воскресенську церкву в 1779 р. при перебудові зменшили розміром і замість трьох верхів поставили один[113]. В Предтечинській церкві Малютинець Пирятинського повіту на Полтавщині, збудованій у 1720 р., в 1819 р. два вер-

[106] Численні факти перебудови п'ятиверхих церков на трьохверхі чи одноверхі, а трьохверхих на одноверхі наводить Ю. Сіцинський в «Трудах Подольского историко-статистического комитета». (Т. IX. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1901).

[107] ПЕВ. 1870. № 16–18.

[108] ПЕВ. 1872. № 34.

[109] Арандаренко. Згадана робота. Т. III. Полтава. 1852. С. 427.

[110] ПЕВ. 1877. № 4.

[111] ПЕВ. 1899. № 14.

[112] ПЕВ. 1897. № 1.

[113] Арандаренко. Згадана робота. Т. III. С. 425.

хи розібрали[114]. В Антоновці Пирятинського повіту Полтавської губернії на триверхій Покровській церкві 1765 р. при ремонті в 1800 р. залишили один верх[115].

Далеко не всі, не скрізь і не завжди репарації знаходили відображення в писаних документах. Переписка з консисторією вимагала часу, коштів. Тому парафіяне, особливо глухих, віддалених від урядових центрів сіл, проводили не тільки поточні ремонти, але й ґрунтовні репарації, а часом навіть і повну перебудову, або зовсім не повідомляючи начальство, або просили дозволу на поточний ремонт, а фактично церкву перебудовували наново. Так, в знайденій нами в церкві «Книзі для опису майна церкви с. Пісок Роменського повіту» було відверто записано: «Церковь деревянная под видом починки вновь достроена (підкреслено мною) в 1821 г. иждивением помещика жительствующего в с. Лозовой генерала-майора В. Г. Кисилевского об одной главе, на коей куполи и вся церковь покрыты шалювкою и из внутрь выбелена известью». От і виходило, що за клировими записами в консисторії церква числилася збудованою на початку XVIII в., а в натурі мала виразні архітектурні форми першої половині XIX в. Другий приклад: нам довелося в 1913 р. оглянути Петропавлівську церкву села Заводів Ізюмського повіту Харківської губернії. Ф. Гумилевський писав, що цю церкву збудовано в 1724 р.[116] Архітектурні ж форми її мали цілком виразно виявлені пізнєампірові риси. Очевидно, церкву десь в другій чверті XIX ст. перебудували наново без дозволу, не повідомівши про це консисторію.

ОПАСАННЯ

Опасання – один з раціональних будівельних засобів, вироблених будівельниками в процесі вікової практики. Опасання охороняло від дочасного руйнування атмосферними опадами найбільш вразливих частин будови (стояни, підвалини, нижні частини зрубів стін). В писаних документах вперше про опасання зустрічаємо згадку в заповіті В. Загоровського 1577 р.[117] Він заповідав збудувати в Суходолах біля міста Володимира на Волині церкву і при ній «притвір, аби був обхід людям коло всеї церкви і коло вівтаря». В XVII ст. опасання набуває поширення по всій Україні. Дбайливі господарі чітко усвідомлювали практичну користь опасання, про що свідчить листування з приводу побудови соборної церкви в Лохвиці в 60-х роках XVIII ст. Церква будувалася коштом кошового Запорожської Січі Калнишевського. Коли будівництво наближалося до завершення, абшитований хорунжий Борисяк, що наглядав за будівництвом, в листі до Калнишевського обґрунтовував потребу «сооружения» опасання. Він писав: «Церковь оная поставлена на прежнем фундуше (себто на місті попередньої церкви), который... поделаными для погребенія мертвих внутрь бывшаго зданія и извне близ самих стен порушен немало... Изведавшими... самою практикою доказуется, что ежели вокруг оная церкви опасання зделано не будет, то... по времени тускных дождей земля под оною церковью насипанная, размягши, сплывает, от чего церкви предусматривается опасность, как то уже на одной лубенской церкви вобразец показалося. Если ж опасань будет, то без всякого сумненія удостовереатся, яко всегда под основанием в сухости земля под кришою недвижимо оставатимется и фундамент к гнилости скорой не придет, но крепчає еще утвердится»[118].

Якщо ми зацікавилися б, в яких місцевостях на Україні розповсюджені церкви з опасаннями[119] чи піддашками[120], то побачили б, що піддашки і опасання частіш зустрічаються на південному заході Правобережжя та в Західній Україні. Причому чим далі від Дніпра ми

[114] Известия Археологич. ком. // Вопросы реставрации. Вып. 12. С 19.

[115] Известия Археологич. ком. // Вопросы реставрации. Вып. 17.

[116] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. V. С. 103.

[117] Опубліковано в «Архиве Юго-Западной России». Т. І. Част. І. Киев, 1859. Ідея ж опасання йде, можливо, від відкритих галерей навколо Софії Київської.

[118] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 142. – Арк. 98.

[119] Навіс даху, що підтримується стовпчиками.

[120] Навіс даху, що підтримується кронштейнами, випущеними назовні на кутах зруба вінцями зруба стін.

просуватимемось на захід, тим більше зустрічатимемо пам'яток з опасаннями чи піддашками.

На Лівобережжі церков з опасаннями збереглося дуже мало. Нам довелося заміряти лише дві пам'ятки, що мали опасання. Це Миколаївська церква в Ново-Ропську та Покровська в Новгороді-Сіверському. В обох будовах опасання не відкрите, як здебільшого у пам'ятках західноукраїнських, а закрите; навіси підтримують не стовпчики, а глухі рублені стінки[121].

Чи завжди опасання та піддашки були більш розповсюджені в західних районах України і менш в східних? Ні, пам'ятки східних районів в давніші часи також часто мали опасання. На ритинах до книги «Тератургіма» А. Кальнофойського, на рисунках Вестерфельда Києва та Межигір'я і інших дотичних графічних творах, де зображені пам'ятки XVII ст., майже всі дерев'яні церкви обов'язково мають опасання. Муровані церкви XVII ст., що відтворюють дерев'яні прототипи, також часом мали опасання. Прикладом може бути Харківський Покровський собор.

Систематично ніхто не займався обліком дерев'яних церков Лівобережжя, що мали опасання. Нижче я навожу список пам'яток з опасаннями, складений на підставі друкованих джерел і рукописних документів, проглянутих в процесі роботи над пам'ятками Лівобережжя.

На території колишньої Чернігівської губернії з опасаннями (крім уже вищезгаданих нами Ново-Ропської Миколаївської та Новгород-Сіверської Покровської) відомі: церква Спаса 1767 р. в Мглині[122], церква XVII ст. в Кунашівці Борзенського повіту[123], церква в Андріївці Городнянського повіту[124], церкви в Пакулі 1710 р.[125] та Корхівці[126] Чернігівського повіту, церква Спаса 1743 р. в Коропі[127], Успенська церква в Рябцевському монастирі 1758 р., збудована на кошти стародубця Карпа Лашкевича[128] соборна церква Клюсівського монастиря, що в 1806 р. була перенесена в Ново-Ропськ і перейменована в Борисоглібську[129], церква Покрови 1740 р. в Ярославці Козелецького повіту[130].

На Полтавщині згадуються опасання при церкві 1750 р. в Омельшку Сорочинської протопопії[131], при Троїцькій церкві 1741 р. в Нехристівці Пирятинської протопопії[132], в церкві Різдва 1746 р. в Козлюках Лубенської протопопії[133], Успенській церкві в Переяславі[134], церкві Юрія в Лозовій Роменського повіту 1734 р. (опис церкви).

На Слобожанщині опасання мали: Преображенська, Миколаївська і Покровська (всі XVII ст.), церкви в Котельві Охтирського повіту[135], Воскресенська церква Коломака Валківського повіту[136], церква Різдвобогородицька в Михайлівці Лебединського повіту[137].

Цей список ні в якій мірі не претендує на повноту, бо складений на підставі цілком випадкового добору матеріалу. Проте і він дозволяв припустити, що в XVII і першій половині XVIII в. опасання були розповсюджені по всій території колишньої Гетьманщини і Слобідської України.

В описах тієї чи іншої церкви на Лівобережжі нерідко зустрічаємо вказівки на те, що будова спочатку мала опасання, а згодом його знищили. Так, наприклад, в 1827 р. було знищено опасання Троїцької церкви, збудованої в 1710 р. в Пакулі на Чернігівщині.

[121] Рештки опасання (лише біля вівтаря) збереглись ще в Борисоглібській церкві Ново-Ропська.
[122] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. VII. С. 117.
[123] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. VII. С. 467.
[124] А. Ханенко. Некролог архитектора Д. Ефимова // ЧЕИ. 1864. Прибавления. С. 649.
[125] Там само.
[126] Там само.
[127] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. V. С. 355.
[128] ЦДІАК. – Ф. 679, оп. 1, спр. 1276.
[129] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. IV. С. 186.
[130] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. V. С. 242.
[131] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 617.
[132] ЦДИАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 434.
[133] ЦДИАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1016.
[134] Алеппский. Назв. робота. Вип. IV. С. 191.
[135] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 65–87
[136] За матеріалами XII археологічного з'їзду в Харкові.
[137] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 516.

В Борисоглібській церкві в Ново-Ропську опасання знято в 1866 р. В середині XVIII ст. опасання на Лівобережжі «вийшло з моди» і в контрактах на побудову нових церков прямо зазначалось, що майстер повинен робити церкву без опасання. Так, наприклад, в контракті 1759 р. на побудову Вознесенської церкви в Березному на Чернігівщині записано: «робить церкву без абасані». В контракті 1766 р. на побудову церкви Миколи в Кустичах також зазначено: «при оной церкви опасань не будет»[138]. В договорах про репарації церков другої половини XVIII в., які ми наводили вище, також зустрічаємо вимогу зняти опасання.

В другій половині XVIII в. на Лівобережжі широко і з особливою силою виявився потяг до будування дуже високих, тягнутих вгору струнких за пропорціями церков. Опасання чи піддашки, перерізаючи широким поясом корпус зрубу стін і підкреслюючи тим горизонталь, значною мірою «гасили» стрункість будови. Тому будівники відмовляються від опасання, і на Лівобережжі викристалізовується та стає панівним тип церков без опасання.

Опасання мало не лише конструктивне і профілактичне значення, але відігравало також важливу роль в створенні художньо-архітектурного образу в ритміці елементів будови. В західних областях України опасання зберегло своє конструктивне значення і залишилося важливим елементом оформлення будови на протязі всього XVIII, XIX і початку XX віків. На крайньому ж сході, на Гетьманщині і особливо на Слобожанщині, потяг до стрункості призвів до відмови від опасання. Показовою для цього процесу є справа про побудову в середині XVIII ст. мурованої Успенської церкви в Свенському монастирі. В 1748 р. в Петербурзі було укладено контракт з архітектором Я. Бітнером, що зобов'язався збудувати церкву за зробленою ним моделлю. Монахи Свенського монастиря, оглянувши привезену модель, запротестували проти опасання, посилаючись на думку іноземців: «Оные осматривали зделаный модель и что касается до корпуса церкви, тое похвалили, а опасання за непотребное разсуждали: процорции де церкви спортит»[139].

КОЖУХОВАННЯ

У згаданому вище «Заповіті» Василя Загоровського 1577 р. докладно описано, як будувалася дерев'яна церква в XVI ст. Тут згадано про стандари, про опасання, про форму склепіння («тим способом, як у церкві Іллі вділали»)[140], про побій гонтою округлою («як у Милянівській церкві»), про те, що верх потрібно зробити таким, щоб «мог быть приход нагору под кгонти зметывать снег», навіть про те, що треба «под побоєм верх мхом умшити и глиною шпарунки поліпити». Про кожухування ж стін не згадується. Очевидно, в XVI ст. ще живі й міцні були реалістичні традиції, і в будівництві тої доби в зрубах послідовно витримували характер оголеного виявлення як будівельного матеріалу, так і конструктивних засобів. Будівника й замовця задовольняли природна форма будівельного матеріалу (брус або й кругляк) та натуральний тон дерева, а також підкреслений в горизонталях прямолінійний ритм вінців. Будівельний матеріал і конструкції виявлялися повною мірою всюди, а не замасковувалися обшивкою – «кожухуванням». В XVII в. з приходом і запануванням ілюзійного стилю в дерев'яних будовах (не тільки в церквах) з'являються в церквах верхи, в яких зовнішні форми не відповідають внутрішнім конструкціям. Тоді ж зруби починають ховати під кожухуванням, створюючи за його допомогою художні ефекти, відмінні від тих, які давали форми й ритміка вінців голих зрубів стін. Кожухування мало ще й економічну вигоду: воно певною мірою подовжувало вік будови. З того часу кожухування зрубів на Україні повсюди входить в загальний ужиток. Проте в бідних сільських церквах навіть на початку XIX ст. ще часто зруби стояли не обшиті. Про це говорять акти обслідувань церков на Слобожанщині[141]. В західноукраїнських областях

---

[138] Сулимовский архив. Киев. 1884. С. 251.

[139] Г. Підлісна. Нові дані про пам'ятки української архітектури і майстрів, які працювали на Україні в XVIII в. // Збірник «Питання історії архітектури та будівельної техніки України». Держвидав літератури з будівництва і архітектури УРСР. Київ. 1959. С. 181.

[140] Архив Юго-Западной России. Т. І. Ч. 1. Київ. 1859.

[141] Н. Лащенко. Материалы к 100-летию Харьковской епархии // Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1893 г. Вып. VI. С. 215.

та на Поділлі зруби часто кожухували ґонтом. На Придніпров'ї та на Лівобережжі вінці зрубів, здається, частіш обшивали дошками. Проте уривочні звістки свідчать, що й на Слобожанщині зруби кожухувалися ґонтом. Так, в одному акті обстеження Старомиколаївської церкви в Чугуєві 1757 р. записано: «гонта к стенам прибитая также погнила»[142].

В обслідуваних нами церквах зруби обшивали дошками неоднаково. В одних набивали дошки на зруб вертикально, в інших – горизонтально. Кожний з цих засобів давав відмінний художній ефект. Вертикальна обшивка робила будову стрункішою, підсилювала устремління її вгору; горизонтальна, навпаки, надавала будівлі більш упевненої стійкості. Вертикальна обшивка вимагала добірних, дуже довгих і дорогих кальовок, тоді як горизонтальна обшивка дозволяла використовувати короткі, значно дешевші дошки. Який з цих засобів кожухування старіший, чи вони з'явилися одночасно,– щоб відповісти на це запитання зараз – даних не маємо.

Нашивалися дошки часом безпосередньо на зруб (в церкві Миколая в Лебедині); в інших спочатку на зруб набивалися рейки-лати, а вже до лат пришивали дошки (див. фото церков в Бакирівці Охтирського повіту та в Антонівці Пирятинського повіту). В одних будовах зруби стін обшивалися горизонтально, а восьмерики й ліхтарі вертикально, в інших – вся церква знизу доверху кожухувалася або лише вертикально (частіш), або лише горизонтально.

Одні церкви кожухували зразу, як тільки вони були збудовані. Другі кожухували згодом, іноді навіть через кілька років. Так, контракт на побудову Березнянської Вознесенської церкви зазначав, що майстер повинен був «около щаліовницами оббить» і мав він «от начала делания оной в еден год построить совсем», себто і окожуховати її. За контрактом 1766 р. на побудову церкви в Кустичах майстри мали «оную церковь совсем к зиме и окончить как надобно... и покожушить всю без остатка»[143]. З другого боку, зберігся документ, в якому ігуменія Київського Фролівського монастиря в 1764 р. (майже одночасно з побудовою Березнянської церкви) повідомляла консисторію, що церква в Великих Дмитровичах збудована, але «звне шелиовницами неокожухована, дабы вновь состроенная церковь лучте в скважинах слегтись могла, а шелиованию б порчи не было»[144]. Отже, кожухування залежало від майстерності будівників, якості будівельного матеріалу та інших причин. Заложена в 1763 р. церква Різдва Богородиці в Лохвиці в 1767 р. була вже збудована, але, як писав Калнишевському абшитований хорунжий Борисяк, який наглядав за будівництвом церкви, будованої на кошти кошового Запорожської Січі Калнишевського, «з обшалиованием по расмотрению мастера спешить не надобно затем, что еще и теперь церковь слегается, почему якое вверху прежде отделано шаліоване, то и оное коробиться начало, визскакуют гвозди, так что около окон и в других местах мусл он майстер тое шаліоване подрезать опять. И окошка самые верхние немалим числом от налогу тяжести треснули»[145]. Бувало, що кожухування затримувалося через брак коштів. Так, Богоявленську церкву в Сакільці Кобеляцького повіту на Полтавщині, збудовану в 1772 р., ошалювали лише в 1800 р.[146]

ДАХИ

Церковні дахи на Лівобережжі (їх заломи й главки) оглянутих нами пам'яток були вкриті залізом.

Криті залізом дерев'яні церкви на Україні відомі з XVII ст. Павло Алеппський оглянув на Україні 24 дерев'яні церкви, з них 5 були вкриті залізом. В Києві в лаврі залізом була вкрита Воздвиженська церква, в Умані з 9 церков одна була під залізом, пофарбованим зеленою фарбою. Преображенська церква в Трипіллі та Троїцька в Густинському монастирі були вкриті білою (луженою) бляхою. Чим були вкриті інші церкви, Алеппський не говорить. Білою луженою бляхою було вкрито в 1688 р. баню собору в Мгарі (хоч дах собору був вкритий ґонтом)[147]. Але архівні документи

[142] Архив Харьк. архиерейск. домоуправления. Дела 1809–1817 рр. Оп. 10.

[143] Сулимовский архив. Киев. 1884. С. 251–252.

[144] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 114–115.

[145] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 142. – Арк. 107, 152, 162.

[146] ПЕВ. 1899 р. № 14.

[147] Отрывки летописи Мгарского монастыря // Киевская Старина. 1889. IV–VI.

XVII–XVIII віків свідчать, що найчастіш церкви (а також міські житлові, а частково й господарські будівлі) вкривалися ґонтом.

На території Слобожанщини Ф. Гумилевський в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» занотував такі дерев'яні церкви під ґонтою: в Котельві – Троїцьку, збудовану в 1682 р., і пізнішу побудовану в 1783 р. Преображенську, що дожила до 1780 р., і побудовану на її місці в 1782 р.; Миколаївську; Покровську (другу з черги будову). В Ворожбі – Преображенську, в Чугуєві – Преображенську 1644 р., церкву в Савинцях. У відповідях на анкету, розіслану харківським комітетом по організації XII археологічного з'їзду, в 1901 р. місцеві кореспонденти на основі документів, що зберігалися в церковних архівах, додали ще такі церкви: в Коломаці Воскресенську, що існувала до 1779 р., та дзвіницю в Старій Водолазі при Покровській церкві. Але було їх на Слобожанщині значно більше. Лащенко, що користався архівом Харківського архієрейського домоуправління, писав, що залізні дахи на Слобожанщині можна було побачити дуже рідко; муровані церкви були вкриті черепицею (так!), а дерев'яні тесинами або ґонтом[148]. Дерево і в XIX в. на Слобожанщині ще довго залишалося головним матеріалом для покриття дахів. Архів Харківського архієрейського домоуправління, рештки якого я мав змогу переглянути в 1923 р., стверджували думку Лащенка. Документи засвідчили, що в самому Харківському Покровському монастирі в 1824 р. перекривали флігелі дранню, а півчеські покої – ґонтою. В тих же документах зазначалося, що на ґонтовий дах заготовляли: крокви, прилустниці, наріжниці, вільчики, лати, ґонта і вказувалася ціна: ґонта коштувала 25 крб. за тисячу, а цвяхи 4 крб. за тисячу. В тому ж архіві зустрілася вказівка, що Борисоглібську церкву в 1804 р. в селі Водяному перекривали ґонтою і шальовкою. А в справі 1809–1817 років зберігся рапорт з повідомленням, що Старомиколаївська церква в Чугуєві (в 1756 р.) «обветшала» і ґонтовий дах «пришел в крайнюю ветхость».

Збереглися відомості про ґонтові дахи на Полтавщині в таких церквах: в Зінькові – церква Трьохсвятська 1734 року, ґонт в ній замінили залізом в 1822 році[149]; в Ковалівці Зіньківського повіту – церква Різдвобогородицька стояла під дубовим ґонтом, в 1818 р. її перекрили залізом[150]; в Келеберді – Троїцька церква 1755 року[151]; в Лютеньці – Успенська церква 1686 року під дубовим ґонтом[152]; в Середняках Гадяцького повіту – церква 1757 р.[153]; в Волошинівці – Покровська церква 1762 р., на ній главка і середній верх під залізом, а нижні заломи під ґонтом; в Полтаві – церква Спаса[154]; в Смілому Роменського повіту – церква Параскеви, «репарована в 1767 р. підвалинами і ґонтом», в 1817 році ґонт замінили залізом[155]; в Чутовому Полтавського повіту в Олександрійській церкві 1797 р. ґонт замінили залізом в 1862 р.

На Чернігівщині Ф. Гумилевський в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» зазначив під ґонтом лише церкви в Пакулі та Есмані. Це пояснюється тим, що ґонтовий дах на Чернігівщині був раніш настільки звичайним і загальнопоширеним, що в описах зазначали лише випадки, коли дах робили з якогось іншого матеріалу.

За контрактом 1766 р. на побудову церкви Миколи в Кустичах майстри мали верх церкви «покривать гонтою»[156].

Ґонт виготовляли найчастіш «смоловий», рідше дубовий, іноді осиковий чи липовий. Ґонт як матеріал для даху мав не одну перевагу. Як показали досліди архітекторів та інженерів недавнього часу, ґонт вільно служить 40 і більше років. Він легкий, не обтяжує будівлі; красивий, дає ефектну гру світлотіні та рисунок, дешевий, легко виготовляється на місці будови, його можна замінювати разом

[148] Н. Лащенко. Материалы к 100-летию Харьковской Епархии // Харьковский Сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» за 1893 г. Вып. № 7. Харьков. 1893. С. 215.

[149] ПЕВ. 1898. № 4.

[150] ПЕВ. 1872. № 3–4.

[151] ПЕВ. 1872. № 13–14.

[152] ПЕВ. 1903. № 23.

[153] ПЕВ. 1905. № 17.

[154] ПЕВ. 1870. № 8.

[155] Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Ч. III. С. 533.

[156] Сулимовский архив. Киев. 1884. С. 251–252.

увесь чи частками. Естетична привабливість ґонта була остільки значною, що часом, вкриваючи верхні заломи нової церкви залізом, нижні заломи дошивали все ж ґонтом. Зокрема, так була вкрита в 1822 р. Воздвиженська церква в Лимані, церква Покрови в Волошівці. Так було в Ромні, коли будували Покровську церкву – фундацію запорожського кошового Калниша, де перші заломи були пошиті доброю ґонтою і помальовано її суриком.

В тих лівобережних церквах, де збереглися архіви, а в них старі «Описи» та «Книги видатків», ми обов'язково зустрінемо вказівку, що спочатку церква була крита ґонтом, а згодом – найчастіше це припадало на перші десятиліття XIX в. – її перекривали залізом; перекривали часом не зразу, а поступово, протягом кількох літ. Для прикладу можна вказати на Вознесенську церкву в Березному, яку перекрили після ґонту залізом в 1813-1814 роках, або Троїцьку Пакульську, яку перекривали замість ґонту залізом поступово, почавши в 1828-му і закінчивши в 1857 р.

Залізо значно важче ґонту. Тому при заміні ґонту залізом треба було замінювати і каркас, дерев'яну основу («бруштелі», як їх звали в XVIII в.), до якої кріпили ґонт, робили цю основу дебелішою, а разом з тим дуже часто надавали іншої форми дахам заломів. Відносно прості, спокійного профілю лінії й площини ґонтових дахів заступають більш динамічні хвилясті залізні. В контракті 1815 р. на репарацію дзвіниці в Куряжському монастирі записано, що майстер повинен був новий дах «зделать фасонисте, применяясь к нынешнему вкусу»[157]. Щоб переконатися в тому, як радикально змінювалась форма даху при заміні ґонту залізом, досить порівняти форму пізніших залізних бань Харківського Покровського собора з формами попередніми ґонтовими, зафіксованими на «Вигляді Харкова» в 1787 р.[158]

Сказане вище переконує в тому, що сучасні нам зовнішні форми верхів дерев'яних церков, вкритих залізом, за рідкими винятками, не відповідають первісним ґонтовим, і немає ніякої можливості відтворити їх первісний вигляд. Того вигляду, в якому дерев'яні церкви Лівобережжя дійшли до нас, вони набули в результаті довгого, складного процесу. В ньому відбилася не лише творчість будівників церкви, але й наслідки численних ремонтів й репарацій майстрів наступних поколінь.

Найраніше в церквах почали оббивати бляхою – часто білою, луженою – голівки («маковиці»), тоді як заломи ще довго стояли вкриті ґонтом; пізніше почали заміняти ґонт залізом і на заломах. В XVIII і першій половині XIX віку залізо («сибірське») на Лівобережжя довозили здалеку, його важко було добувати і коштувало воно дорого. Найчастіш парафіяни заміняли в церквах ґонт на залізо за примусовими розпорядженнями духовної влади. На початку XIX ст. на харківську архієрейську кафедру заступив Христофор Сулима; він об'їхав свою парафію і побачив, що не «тільки всі сільські церкви, а й усі дерев'яні в містах, багато мурованих церков, навіть усі церкви в Харкові, в тому числі і кафедральний собор, були вкриті ґонтом». Сулима послідовно й наполегливо домагався, щоб в церквах ґонт заміняли залізом. За час його служби залізом були перекриті усі церкви в Харкові, собори в Лебедині, Ізюмі, Богодухові і частина церков у селах. Це ж спостерігаємо і в інших єпархіях Лівобережжя.

Менше збереглося звісток про дахи на церквах, криті шальовками, тертицями, тросом, дошками. На побивання дахів частіш вживали «смолове дерево», рідше липу[159] чи «шалювки ярового дерева»[160]. Часом опис зазначав лише, що дах був дерев'яний, але який саме, не вказувалося.

Про церкви, вкриті шальовками, ми зустріли такі вказівки. Ф. Гумилевський в «Историко-статистическом описаний Черниговской епархии» занотував Покровську церкву в Ярославці Козелецького повіту. На Слобожанщині шальовками була вкрита церква в Хатньому Вовчанського повіту, про що повідомляла відповідь на анкету, розіслану харківським комітетом по підготовці XII археологічного з'їзду. На Полтавщині шальовками були вкриті такі церкви: в Матвіївці Золотоніського повіту, збудованій в 70-х роках XVIII ст.[161]; в Сокільці Кобеляцького

[157] Архив харьковского архиерейского домоуправления. Дела 1809–1817 годов. Оп. 10.

[158] Див. С. Таранушенко. Покровський собор у Харкові. Харків. 1923. Порівн. табл. XII і XXII.

[159] С. Лозова Роменського повіту.

[160] Дзвіниця при церкві с. Пісок Роменського повіту.

[161] ПЕВ. 1889. № 29.

повіту – Богоявленська церква 1772 р. і Богословська 1730 р. (ґонтою вкрито «купола и вся церков»), Покровська 1727 р., Різдвобогородицька – «під шальовкою до 1812 р.»[162]; в Лучці Кобеляцького повіту – Хрестовоздвиженська, 1708 р.; з 1782 р. верх церкви під залізом, а заломи – під шальовкою[163]; в Богушківській Слобідці Золотоніського повіту церква 1784 р.[164]

Тесинами були вкриті на Слобожанщині такі церкви: стара Михайлівська, що стояла перед 1781 р. в Вільшані Лебединського повіту; Преображенська в слободі Петровській Ізюмського повіту, збудована на початку XVIII століття[165]; Казанська в Безгинівці Старобільського повіту, збудована в 1772 р., до 1808 р. була вкрита тесинами[166].

Вкривалися церкви на Лівобережжі й соломою, коли не вистачало коштів на ґонт чи шальовку. Ф. Гумилевський в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» зазначав, що соломою вкриті були церкви: Тройці в Котельві, а відповідь на анкету харківського комітету по підготовці XII археологічного з'їзду повідомляла, що соломою крита була перша (1704 р.) церква в Пархомівці Богодухівського повіту; Успенська церква в Нових Санжарах на Полтавщині, збудована в 1768 р. була вкрита соломою до 1798 р., коли солому замінили ґонтом[167]. Зрідка пошивали церкви й очеретом (перша церква Покрови в Котельві[168]).

РОЛЬ ФАРБИ. ПОЛІХРОМІЯ

З обслідуваних нами церков Лівобережжя жодна не зберегла цілком дерева натурального тону. Зовні всі вони дійшли до нашого часу пофарбованими. В інтер'єрі Троїцька церква в Пакулі, її стіни і перші заломи (по восьмерики) зберегли колір натуральної сосни. В Бездрику в інтер'єрі зруби стін також залишилися нефарбованими.

Але так було не завжди. В XVI ст. дерев'яні церкви на Україні зберігали натуральний вигляд будівельного матеріалу. Це засвідчив «Заповіт» В. Загоровського 1577 р. В ньому жодного слова немає про фарбу, хоч докладно говориться про все, що стосується матеріалу, техніки будування та конструкцій церкви. Часто залишали нефарбованими стіни в церквах Галичини та Закарпатської України.

З середини XVII в. дійшли, правда, рідкі, звістки про фарбування стін, Павло Алеппський про Успенську церкву в Переяславі писав, що вона «снаружи оштукатурена (?) с выведенными кругами, полосами и дугами»[169]. Всі інші церкви, які йому доводилося бачити на Україні, очевидно, були нефарбовані. Виключенням була лише одна з 9 церков в Умані, яка всередині була вся розписана. Отже, звичайно зруби стін, заломів й восьмериків в дерев'яних церквах XVII ст. на Україні всередині і дуже часто й зовні залишалися нефарбованими. Залізні дахи, які зустрічалися дуже рідко, звичайно фарбувалися. Іноді фарбувалися також дахи ґонтові чи з шальовки. В Західній Україні нефарбованими залишилися церкви звичайно і в наступні століття. Про офарбування дерев'яних церков на Лівобережжі в XVII ст. звісток не маємо. Офарбування дахів, а в деяких церквах і стін свідчило про становлення в цю добу ілюзійного стилю.

Зустрічаємо немало прямих вказівок, що на Лівобережжі і в XIII ст. дерев'яні церкви були нефарбовані і всередині і зовні. Такі відомості дійшли про церкву, збудовану в 70-х роках XVIII в. в Матвіївці Золотоніського повіту[170]; про церкву Івана Богослова 1730 р. (Сокілки Кобеляцького повіту)[171]; про Покровську церкву Волошинівки

[162] ПЕВ. 1889. № 14.

[163] ПЕВ. 1897. № 3

[164] ПЕВ. 1872. № 19–20.

[165] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. IV. С. 143.

[166] Відповідь на анкету харківського комітету по підготовці XII археологічн. з'їзду.

[167] Виписка з церковного архіву. Повідомлення Мих. Рудинського.

[168] Ф. Гумилевський. «Харьков». Отд. III. С. 86.

[169] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в середине XVII ст., описанное его сыном Павлом Алеппским. М. 1897. Вып. IV. С. 191.

[170] ПЕВ. 1889. № 29.

[171] ПЕВ. 1899. № 14.

1762 р. Роменського повіту; церкву Середняків 1754 р. Гадяцького повіту[172]. Покровська церква Сокілки Кобеляцького повіту 1727 р. була офарбована зовні під час ремонту лише в 1825 р., всередині ж так і залишилася нефарбованою[173]. Церква Юрія в Лозовій Роменського повіту, за описом 1830 р. збудована в 1734 р., «извнутри и снаружи не выкрашена и не выбелена».

Здебільшого церкви Лівобережжя були офарбовані в II половині XVIII в. Іноді маляри залишали на стінах дати пофарбування церкви. Там, де збереглися церковні архіви, на підставі книг видатків можна точно встановити, коли церкву пофарбовано. Нижче, в описах та анотаціях, ми наведемо дати пофарбування тих церков, про які в архівах збереглися відомості.

Всередині церкви Лівобережжя найчастіш білилися. Зовні стіни, восьмерики й ліхтарі білилися. Залізні дахи заломів фарбувалися зеленою фарбою (мідянкою), а ґонтові – червоною (суриком). На одній іконі XVIII ст. Миколаївської церкви в Лебедині Сумської області намальована (трохи умовно) церква з білими стінами й червоними дахами. Вона реально змалювала церкву, якою вона нерідко виглядала в дійсності. Так, в Михайлівській церкві Комарівки Кобеляцького повіту главка була пофарбована мідянкою, а «кумпол ж притвори» – червоною фарбою[174]. Червоні дахи в XVIII в. на Лівобережжі взагалі не були рідкістю. Це засвідчує, між іншим, «Дело о церкви Покрова в Ромне коштом Калнышевского построеной». Воно містить листування між Калнишевським та Кривошиєю – уповноваженим Калнишевського, що доглядав на місці за будівництвом церкви. Коли будівництво наближалося до завершення, Кривошия в листі до Калнишевського запропонував восьмерики зовні «крейдою з блейвасом и з сльею побелить; верхние заломи по железу позеленить, гзимси поблакитнить, а нижние заломи суриком т. е. миньею помалювати». Калнишевський відповів, що на його думку слід дах залому центрального верха помалювать зеленою фарбою, дахи ж заломів сусідніх верхів пофарбувать червоною фарбою. Кривошия різко запротестував проти плану Калнишевського, підкреслюючи, що «таким обманюванням затрачені на будову кошти будуть приведени в презренне» і додав, що «так думають всі городяне роменські та й приїзжі такої ж думки»[175].

Дійшли відомості і про те, що на Лівобережжі подекуди робили спроби застосовувати поліхромію. Так, в церкві села Синолицівки Харківського повіту білі стіни вгорі мали синю лиштву, а над нею жовтий карниз; дахи були пофарбовані мідянкою.

Ці приклади мають прямий зв'язок з поліхромією житлових будинків – розписом хат – і свідчать про посилення в монументальній архітектурі елементів ілюзійного декоративізму.

МАЙСТРИ

Не раз уже підкреслювалося, що народне монументальне дерев'яне будівництво дуже слабо досліджене. Та найменше ми знаємо про його творців. Навіть про тих майстрів, що залишили по собі пам'ятки високої художньої цінності, ми нічого не знаємо. В цілому наша народна дерев'яна монументальна архітектура безіменна. В дуже рідких випадках збереглось ім'я майстра, причому ми маємо вказівку лише на одну-єдину збудовану ним пам'ятку. Про жодного майстра ми не можемо сказати, де, коли і скільки він збудував церков, де, у кого вчився і кому передав свої знання, який був його творчий шлях, що нового вніс він у скарбницю народної творчості. Коротко: ми не можемо охарактеризувати творчу біографію жодного з народних майстрів-архітекторів. При дальшому поглибленому дослідженні церков, можливо, пощастить виявити й окреслити характерні риси творчості деяких майстрів, а також прикмети окремих місцевих будівельних «шкіл». Дещо у найзагальніших рисах можна помітити вже й зараз.

---

[172] ПЕВ. 1905. № 17.

[173] ПЕВ. 1899. № 14.

[174] ПЕВ.

[175] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 321. – Арк. 2–16.

Спробуємо звести докупи зібрані нами з різних джерел відомості про народних майстрів-архітекторів Лівобережної України XVIII в.[176]

ЛІВОБЕРЕЖНІ МАЙСТРИ

Андрій – церковний майстер, збудував 1728 р. церкву в сл. Жуклі Сосницького повіту «в три заломи, з банями». Довжиною 8 сажнів (трьохаршинних), шириною 5 сажнів вишиною до хреста 12 сажнів. 1759 року згоріла від грому. (М. Плохинский. Архивы Черниговской губернии. Москва. 1899. С. 63–68.) Будована на кошти Дан. Апостола. Наново збудована 1762 р. 1862 р. прибудовано притвори.

Берестовський – житель слободи Сироватки Сумського повіту. Пересипав в 60-х роках XIX ст. церкву в селі Бездрик (за переказами місцевих дідів).

Бігун Лук'ян – в 1781 р. в слободі Бородаївці на Запоріжжі місцевий житель збудував церкву Покрови (Макаревский. «Материалы». 1880. Вып. I. С. 216.)

Босик Іван – козак містечка Смілого Роменського повіту. Репарував в 1817 р. П'ятницьку церкву в Смілому, збудовану в 1718 р. (Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Полтава. 1852. Ч. III. С. 354.)

Бродацький Ілля – житель сорочинський. Законтрактувався в 1763 р. збудувати в Лохвиці п'ятиверху Різдвобогородицьку церкву. Помер, не закінчивши будови. (ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 142. – Арк. 6–12.)

Волошенко Василь він же Волошиненко Василь – закінчував після смерті Іллі Бродацького будову п'ятиверхої Різдвобогородицької церкви в Лохвиці. (ЦГІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 142. – Арк. 36).

Ворона Дем'ян – майстер тесельський. Будував в 1686 р. баню – «матицу з пул банком» на соборній церкві Спаса в Мгарському монастирі (Отрывки из летописи Мгарского монастиря. // Киевская Старина. 1889. IV. Приложенія. С. 52).

Гнат[179] – майстер тесельський. В 1688 р. ставив хрести на соборній церкві в Мгарському монастирі (Отрывки из летописи Мгарського монастиря // Киевская Старина. 1889. IV. Приложен. С. 4–8, 57.

Грицько – законтрактований в 1774 р. «для переустановлений» дзвіниці в селі Локощині Полтавського повіту (ПЕВ. 1876 р. № 10).

Дерев'янко Данило – з с. Каменського, збудував в 1783 р. в слободі Половиці (тепер

[176] Про народних майстрів-архітекторів Поділля звістки зібрав Ю. Сіцинський в своїй роботі «Приходи и церкви Подольской епархии». Каменец-Подольский. 1901. В ній знаходимо такі відомості: в трьохверхій з опасанням Михайлівській церкві с. Кульчиїівець Камянецьк. пов. на лутках дверей читаємо: «Храм сей создался 1732 року... мастер Степан Хамулич». Трьохверху Покровську церкву в с. Думенці Літинськ. пов. будував, як зазначено на одвірках, І. Трьохверха церква в с. говорах Ушицьк. повіту «Создася мастером Григорим Кармазниковым». Церкву с. Рихтецька Слобідка вбудував тесля Миколай. В народній пам'яті збереглися ще два імені: попа Навроцького, що 1741 р. разом з синами возив дерево, сам обтісував бруси, балки, крокви і сам був будівничим трьохверхої церкви с. Ридвинців Лягичівськ. пов., та Івана Канюка, що збудував в 1722 р. церкву с. Боришківці Кам'янецького повіту. Про майстрів-архітекторів західних областей України подали відомості М. Драган в роботі «Українські деревлян і церкви». (Львів. 1937); та Ю. Січинський в книзі «Drèvènè stauby v Karpoaskè oblasti». (Прага. 1940). Драган називає 4 майстрів XVII в., 14 майстрів XVIII в. і 22 майстрів XIX в. Ю. Січинський додав імена ще 11 майстрів (бойківських та гуцульських), з них 7 – XVIII в. та 4 – XIX ст.

[179] Іменувати чоловіка на ім'я, по батькові і прізвищу – явище новітнє. В давні часи майстрів навіть в офіційних документах звали часто лише на ймення «Гнат», «Грицько». Іноді майстер мав ще й прізвище «Федір Привереда». В кого не було прізвища, тим за вимогою урядових розпоряджень часом в документах до імені додавали «по батькові» – «Марко Стефанів». Інструкція про ревізію населення Стародубівського полку, складена в Глухові в 1732 р., вимагала кожного «изобразить по имени и по прозванию, а у кого прозвания нет, по отчеству» (ЧЕВ. 1866. № 11. Часть неофициальная). В деяких документах майстра іменували раз з прізвищем – «Панас Шолудко», вдруге на ім'я та по батькові – «Панас Семенів».

м. Дніпропетровськ) церкву. (Феодосий Макаревский. «Материалы». 1880. Вып. I. С. 42. Д. Эварницкий. Запорожье в остатках старины. Ч. I. СПб. 1888. С. 54.)

Дідашенко Григорій Ількович – житель міста Суми, в 1769 р. законтрактувався збудувати Преображенську церкву в сл. Ворожбі Сумської провінції (Ф. Гумилевский. «Харьков». Москва. 1857. Отд. III. С. 508).

Євстафій Прохоровий – полку Переяславського житель сотні Бубновської села Сошків в 1766 р. дав контракт на побудову Успенської церкви в Переяславі (Киевская Старина. 1885. Кн. I. С. 610).

Жумейко Стефан – «искусный церковний мастер, уконтрактований 1765 р. на будування нової церкви в селі Онешки Лубенської протопопії (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 1639. – Арк. 10).

Зеленський, чи Звенський – написано нечітко – майстер, що 1755 р. підважив церкву Тройці в Пакулі (лист В. Грабовського до Лаврського собору).

Йосип Тимофієвич – міщанин стародубівський, разом з Омеляном Івановичем та Красноголовкою Юхимом дали контракт обозному Стародубівського полку Павлові Скорупі в 1766 р. на побудову церкви в селі Кустичі. (И. Каманин. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII в. Киев. 1904.)

Коваленко Іван – Прилуцького полку житель села Антонівки, законтрактувався будувати церкву в селі Кейбалівці Пирятинської протопопії (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1437. – Арк. 32).

Красноголовка Юхим – стародубівський тесля, разом з Омеляном Івановичем та Йосипом Тимофієвичем законтрактувалися побудувати церкву в с. Кустичі. (Каманин. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII в. Киев. 1904).

Куксенко Григорій – «житель киселювський», майстер, що збудував церкву Юрія в с. Велике Устє в 1772 р. (різьблений напис на одвірках).

Лаврин Семенович – тесельський майстер, законтрактувався збудувати церкву в селі Чорториї (ЦДІАК. – Ф. 679, оп. 1, спр. 1557. – Арк. 32).

Лиман Василь – збудував в 1791 р. церкву в селі Дніпрова Кам'янка Катеринославської губернії. (Д. Эварницкий. Запорожье в остатках старины. Ч. 1. СПб. 1888. С. 26.)

Литошевский Іван – тесля з с. Олишівки на Чернігівщині, почав будувати в 1782 р. церкву в селі Димерці Київської губернії. (ЧЕИ. 1863. № 13.)

Логинов Михайло – майстер з Новгорода-Сіверського, збудував в 1780 р. церкву в селі Покошичі (Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. V. С. 394.)

Майстренко Степан – житель Переяславського полку Бубнівської сотні, в 1782 р. законтрактувався збудувати в слободі Омельнику на Запоріжжі Троїцьку церкву на зразок збудованої ним же Петропавлівської церкви в м. Потоках за Дніпром. (Макаревский. «Материалы». Вып. I. С. 210.)

Марко Степанович – київський житель, тесельський майстер, збудував в 1756 р. Миколаївську церкву в Кролевці (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 1885.)

Микитенко Микита – збудував в 1745 р. в селі Попівці Конотопського повіту дзвіницю при церкві Тройці – напис на брамі (Ф. Гумилевский. «Чернигов». Отд. VI. С. 326.)

Михалка Тимофій – тесля з села Пакулі на Чернігівщині, закінчив будування церкви в селі Димерці, розпочате Литошевським Іваном (ЧЕИ. 1863. № 13).

М. К. Л. – майстер трьохверхої церкви в селі Бабайковому Новомосковського повіту Катеринославської губернії – різьблений напис на одвірку.

Невідомий на ймення майстер трьохверхої церкви – в селі Волошинівці Роменського повіту, що збудував тут церкву в 1762 р. При укладанні контракту говорив парафіянам: «як дасте 70 руб., зроблю церкву луччу чим у Ярошівці». (ПЕВ. 1914. № 4.)

Невідомий на ймення майстер – козак з Домонтова. Збудував в 1745 р. в Золотоноші Успенський собор, що засвідчено різьбленим написом на одвірках. (М. Максимович. Собрание сочинений. Том. II. Киев. 1877. С. 373).

Омелян Іванович – тесля, міщанин стародубівський, разом з Йосипом Тимофієвим та Юхимом Красноголовкою будував в 1766 р. церкву в с. Кустичі (И. Каманин. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII в. Киев. 1904).

Онищенко Іван – договорився в 1763 р. збудувати Успенську церкву в селі Мотижині (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 1639. – Арк. 2.)

Панюка Тимофій Іванович – міщанин київський, законтрактувався в 1774 р. збудувати церкву Онуфрія в с. Іванках Переяслав-Бориспільської протопопії (ЦДІАК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 980. – Арк. 14–20.)

Петрак Іван – збудував в 1742 р. церкву в селі Івашки Полтавського повіту (ПЕВ).

Погрібняк Яким – збудував дев'ятиверхий собор в Новомосковську в 1775–1778 роках. (Надхин Г. П. Церковные памятники Запорожья. Москва. 1877, – надрукував виданий громадою Погрібняку «Атестат», в якому засвідчено, що Погрібняк згідно з контрактом церкву «в совершенное привел докончание, работы производил рачительно, добропорядочно и превосходно».)

Привереда Федір – і його син – будують в Яготині церкву (ЦДІАК. – Ф. 990, оп. 32.)

Садовниченко Роман – «родимець Чернігова», законтрактувався в 1748 р. збудувати Кролевецьку заградську Преображенську церкву (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. – Арк. 46).

Сидоренко Гаврило – житель ніжинський, уконтрактувався в 1785 р. «перестовврировать» Михайлівську церкву в селі Кагарлик (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 2843).

Скибинський Іван – києво-подільський житель, в 1770 р. законтрактувався збудувати в селі Навоз Чернігівської губернії церкву Миколая «по образцу как в Нежине заградская Овдеевская мною зделана об одном верху с щитами в завиваных уграх». (Архів Києво-Печерської лаври. Відділ маєтностей. Діло 72.)

Сучок Тимофій – «житель шанца криловского», в 1775 р. збудував Воздвиженську церкву в Дериївці на зразок Успенської церкви в сусідній Плахтіївці (Макаревский. «Материалы». Вып. I. С. 194.)

Тарас – майстер, що збудував Покровську церкву в Землянках Авдіївського району на Донбасі. (Напис на одвірках).

Тесля Левко з синами – уконтрактувався будувати церкву в Яготині (ЦДІАК. – Ф. 990, оп. 32. – Арк. 2–16).

Тимофій Йосипович – товариш П. Шолудка. Підписав разом з ним в 1759 р. контракт на побудову Вознесенської церкви в Березному.

Хлопець Кузьма – на одвірках старої дерев'яної церкви в с. Волокитині Чернігівськ. обл. вирізьблено: «храм сей... Покрова... сооруди церковь сія майстром Кузмога Хлопцем року 1733 іюня 12» (напис списано в 1929 р. Є. Ю. Спаською).

Шолудко Панас Семенович – житель ніжинський, в 1759 р. дав контракт на побудову нової Вознесенської церкви за один рік в м. Березному Чернігівської області. (Текст контракта опубліковано в журналі «Киевская Старина». 1889. Кн. I. С. 229–231. На лутках південних дверей вирізьблено ім'я майстра – «Панас Семенів» і дата – «1761 рік».)

Щербина Кирило – законтрактувався будувати церкву в слободі Андріївка. (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1024, спр. 1639. – Арк. 15).

Архівні справи зберегли нам не лише імена майстрів, а й вказівки на те, що технічно кваліфікованих і художньо обдарованих теслів високо цінували і на них завжди був посилений попит. Виявляють архівні документи і те, що поруч з досвідченими зустрічалися

теслі «неіскусні»[180]. Залучити на будову церкви доброго теслю не завжди було просто. Року 1743 піп старої церкви Різдва на передмісті Зінькова на Полтавщині клопотався про прискорення побудови нової церкви і писав духовному начальству: «Мастера в Зенькове вскоре не сыскалось затем, что в гадяцкой протопопії церквей две – одна в Зенькове (соборна Михайлівська) и одна в Опошне по-близости моей строились. Посылай за майстром и в Лебедин (Сумської області. С. Т.), только полку того обозний Красовский от строения своего не отпустил»[181].

Майстерність будівельних традицій була пов'язана з певними місцевостями, як і ремісничі осередки гончарів, ткачів, золотарів і т. д. На жаль, ми не маємо змоги визначити навіть найголовніші центри, де зосереджувались тесельські артілі. Крім пунктів, про які ми дізналися, перечитуючи вищенаведений список майстрів, можемо зазначити ще ті, які згадує Шафонський в своєму «Топографическом описании Черниговского наместничества». Теслярами славилися Березнянський, Городнянський та Борзенський повіти, сл. Добрянка[182]. На Слобожанщині міцно закріпилися тесельські традиції в Сумському, а на Полтавщині – в Переяславському полках.

* * *

Після цих вступних уваг переходимо до розгляду окремих пам'яток за хронологічним порядком дат побудови їх.

Порушувати цей порядок ми будемо в тих випадках, коли певна кількість пам'яток об'єднуватиметься у відокремлений тип чи групу.

Подаємо зведену табличку дат побудови дерев'яних церков Лівобережжя.

---

[180] Траплялося, що уконтрактований тесля виявлявся згодом «неіскусним». Так, парафіяни соборної церкви Різдва м. Лубен писали в 1741 р. в консисторію: «В прошлом 1736 церковь наша на старому месту основана и за тогдашними воєнних ради кампаній невчасами мало что надстроена, недосягая еще ниже до первых окон; за неискуством бывшаго на то строение уконтрактованого майстра в заложении фундаменту з єдиной сторони вниз осела и опасно есть, чтоб за совершением всего здания горше не постигло. Того ради,– пишуть парафіяне,– хотячи тому поставку зделат й лутшое положить фундаменту подкрепление, зняв зруб положеных уже дерев до подвалин самой толко средней бани, не нарушая немало олтарного, который в основании цел сохраняєтся» (ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 183. – Арк. 6).

[181] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 715.

[182] Шафонський. Назв. робота. С. 364, 327, 407, 320.

ТАБЛИЦЯ ДАТ ПОБУДОВИ ЦЕРКОВ

Примітка: обміряні церкви підкреслено суцільною лінією; церкви, у яких схематично обміряно план, підкреслено пунктиром. Останні церкви відомі лише за фотографіями чи рисунками.

	Чернігівщина	Харківщина	Полтавщина	Катеринославщина
1654			Іваниця	
1659	Сосниця – Вознесен.			
1688	Стародуб – Покрова			
1690		Гусарівка		
1694	Любеч – Воскрес.			
1699		Валуйки		
XVII	Седнів – Гр.	Лебедин-Мироносиць.		
1700		Водяне		
1705	Чубковичі			
1710	Пакуль			
1715	Седнів – Покрова			
1716	Короп – Тройці			
1717	Галчин			
1720	Шатрища			
1726			Берислав	
1729		Гомольша		
1732	Ново-Ропськ – Миколи Степанівка	Ков'яги		
1733			Воронків – Р.-Б.	
1734			Лозова	
1740				Дериївка
1744			Зіньків – Михайла	
1745	Свірж			
1746	Крупець – скит			
1747	Синявка – Миколи Гремяч			
1748	Лісконоги			
1750			Попівка Москалівка	
I пол. XVIII	Батурин – Мотіївка		Зіньків – Воскресенська	
Сер. XVIII		Ізбицьке Рубцова		

1751		Черкаський Бишкини		
1752			Коровинці	
1753		Вільшана – Миколи		
1754				Васильківка
1756				Землянки Куцеволівка
1759	Березна – Вознесен.		Зіньків – Покрова Запсьолля	
1760		Межиріч – Преображен.		
1761		Антонівка		
1762		Борова		
1763	Городище		Калинівка Лохвиця – Р.-Б.	
1764	Новгород-Сіверський – Миколи		Ромен – Покрова	
1765		Лебедин – Юр	Переяслав – Спаса Антонівка	
1766	Новгород-Сів. – Покрова Кустичі		Переяслав – Успенська	
1768			Левченки Березівка	
1769	Жадів – Михайла			
60-ті рр.	Нові Млини Печенюги			
1770	Навоз	Ворожба – Спаса		
1771		Олешня – Покрова		
1772	Путивль Велике Устє	Левківка Верхній Бишкин Боковенька Трьохізбянськ	Хмелів Шилівка	
1773		Будки	Пустовійтівка	Воскресенське Бабайкове Петриківка
1774	Шептаки – Р.-Х.		Миколаївка Іванівка Курмани	Новомосковськ
1775	Синявка – Покрова Пекарів Березівка	Охтирка – Михайла	Вереміївка	Дериївка

1777	Пирогівка	Введенське	Гадяч – Петропавлів. Свиридівка	
1778	Голубівка Горбів	Гаївка	Артюхівка	
1779	Кролевець Любеч – Покрова	Білопілля		
1780		Олешня – Спаса		
1781	Хороше Озеро Комань Гудівка	Вільшана – Михайла Золочів	Білики	
1782	Жадів – Пречист.	Груня	Більськ	
1783		Лебедин – Миколи	Римарівна Красна Лука	
1784			Нижні Млини	
1785				Старий Кодак
1786	Андріївка		Лохвиця – Спаса Грабарівка Воронків – Михайла Семянівка	
1787		Березка		
1788	Новгород – Варвари			
1789		Синолицівка Гаврилівка Осинова – Михайла		
1791			Малі Будки	
1793		Замостє Дементіївка		
1794		Солдатське	Зіньків – Спаса	
1795		Лебедин – Трьохсвят. Гороховатка Охтирка – Юрія		Нікополь
1796	Носівка	Протопопівка Верьовкино	Ярмолинці	
1797	Короп – Покрова			Воронівка
1798	Дарієвичі	Лиман – Михайла		
1799		Червон. Оскіл – Миколи Червон. Оскіл – Р.-Б. Чернещина		Велико – Михайла
XVIII			Бобрик	

1800			Сміле	
1801	Мена	Бакирівка		
1803		Смолянинова		
1804			Хоружівка	
1805		Лиман – Воздвижен.		
1806			Житнє	
1837		Гринцеве		

Нижче наводимо список церков, дати побудови яких, а іноді й назва нам невідомі, але фото чи рисунки їх ми використали.

	Адамівка			
	Чернігів	Бездрик	Березівка	
	Жукотки			
	Короп – Воздвиж.			
	Ладинине		Липове	
	Ліньковe		Лохвиця	Луганськ
	Мефедівка			
	Мизин			
	Моровськ			
	Мрин			
	Ново-Ропськ – Борисоглібська			
	Попівка – Богослов.			Перещепіна
				Первозванівка
	Стахорщина		Хоружівка – Катерини	
	Шептаки – Михайла			Старий Кодак
	Червона Гора			
	Янівка		Попівка	

ПАМ'ЯТКИ БАШТОВОГО ТИПУ

Найстарішою з дерев'яних церков Лівобережжя, дата побудови якої нам відома і зображення зовнішнього вигляду збереглося, є церква Юрія в селі Іваниці біля Прилук Чернігівської області, збудована в 1654 р. Вона розпочинає групу церковних будов «баштового» типу.

Зруб стін центральної дільниці церкви Юрія є наочним доказом того, що прототипом, основою цього типу церков була рублена восьмигранна башта дерев'яного оборонного замку. Замкова башта послужила прототипом не лише для зруба стін, але й для завершення його. Зруб стін церкви Юрія в Іваниці в інтер'єрі вгорі засклеплений напружено зведеними гранями крутого залому. Зовні залом перекрито низьким «підперезаним» – колись певно ґонтовим або з драниць – дахом. Завершує дільницю маленький стрункий глухий декоративний ліхтарик. Цьому типу церков, як і його прототипу – замковій башті, цілком пасує суворо проста і в той же час лаконічно виразна форма верха.

Як побачимо далі, принцип «баштовості» центрального зруба стін в дерев'яних церквах Лівобережжя зберігається на протязі всього XVIII ст. Поруч з церквами інших типів, що мали розвинуті форми верхів з восьмериком, іноді навіть не з одним, і ліхтарем, церква Юрія в Іваниці могла здатись логічно недовершеною; тому в пізніших варіантах «баштовий» тип вводить восьмерик в надто сувору композицію верха. Але восьмерик в них часто буває рівно зменшеного (в порівнянні з масою зруба стін) розміру. Разом з розвитком верха в пізніших пам'ятках «баштового» типу висота зруба стін, а разом з тим і монументальність його форм, зменшується. В ряді пам'яток «баштовий» тип сполучається з іншими типами – утворюється контамінація цих типів.

ІВАНИЦЯ Чернігівської області.
Церква Юрія[1], 1654 р. Ремонти 1804-го і 1864 р.

Це видатна пам'ятка визначного майстра. Будова соснова на дубових підвалинах; нові вставки липові. Тризрубна, одноверха.

План церкви Юрія в Іваниці складається з невеличкого чотиригранного бабинця, просторого восьмигранного центра та невеличкого шостигранного в плані вівтаря. Маси будови закомпоновано так: у невеличкого бабинця зруб стін низенький. У центральної дільниці, навпаки, розмір плану мало не вчетверо біль-

[1] Про цю церкву див. «Вопросы реставрации». Вып. 19.

Іваниця, церква Юрія, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1930 р.

ший бабинця, і зруб стін центра більш ніж втроє вищий зруба бабинця. У вівтаря зруб стін такий же невеликий в плані і низенький, як і у бабинці. Контрастом об'ємів зрубів бабинця й вівтаря, з одного боку, та центра, з другого, майстер виділив і максимально підкреслив монументальність об'єму зрубу стін центральної дільниці і тим загострив на ньому увагу глядача.

Відвідувач спочатку входив в тісний і темний бабинець. З нього потрапляв в приміщення центральної дільниці; воно вражало простором плану і величавістю об'єму зруба стін, що могутнім напруженням підносяться на значну висоту. Південна й північна грані зруба стін прорізані кожна трьома великими вікнами: на середині висоти грані розмістилося потрійне вікно, у якого середнє полотнище вище бокових; в верхній частині грані прорізано ще пару високих вікон. Розташування вікон підтримує ритм напруженого розгортання мас в напрямку догори, а разом з тим вікна заливають центральну дільницю морем світла і цим посилюють контраст між скромним малопомітним і темнуватим бабинцем та величавим за розмахом простору центром.[2]

СТАРОДУБ, тепер Брянської області (РФ). Покровська церква, 1688 р.

Збудована в 1688 р. Т. Жоравною; в 1745-му та 1852 рр. ремонтувалася[3]. Монументальний восьмигранний зруб стін центральної дільниці, низенькі зрубики стін чотирикутного бабинця та шестигранного вівтаря[4], щедре освітлення центра будови, принцип переводу просторого зруба стін центральної дільниці

---

[2] Т. Шевченко під час своїх подорожей в 1844–1845 рр. по Переяславщині звернув увагу на церкву в Іваниці. В 1854–1855 рр. в своїй повісті «Музика» Шевченко занотував, що в селі Іваниці біля Прилук бачив «стару дерев'яну одноверху церкву і чотирьохкутну дзвіницю». Це і була церква Юрія; їй тоді було вже біля сотні років. Стояла на цвинтарі на початку XX ст. і стара рублена дзвіниця – простих монументальних архітектурних форм. Квадратовий в плані зруб стін нижньої половини (комора) оточувало піддашшя на стовпчиках. В верхній половині зруба розміщалися дзвони. В кожній грані було прорізано по одному «слуху». Перекривав дзвіницю стрімкий наметовий «підперезаний» дах з драниць.

[3] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. VII. С. 97.

[4] Церкви, у яких плав складався з чотиригранного бабинця / восьмигранного центра і шестигранного вівтаря, на Лівобережжі були дуже поширені. До них, крім церкви Юрія в Іваниці, належать пам'ятки, яких нам доведеться торкатися: церква Покрови 1688 р. в Стародубі, Воскресенська церква 1694 р. в Любечі, Юрія початку XVIII ст. в Седневі, Трьохсвятська 1717 р. в Галчині, Преображенська 1749 р. в Зінькові, Преображенська 1760 р. в Межирічі, Миколи 1763 р. в Городищі, Покрови 1766 р. в Новгороді-Сіверському, Миколи 60-х рр. XVIII ст. в Нових Млинах, Успенська 60-х рр. XVIII ст. в Сваричіжці, Миколи 1770 р. в Навозі, Різдва Богородиці 1772 р. в Хмелові, Покрови 1772 р. в Трьохізбянському, Різдва Богородиці 1774 р. в Миколаївці, Покрови 1775 р. в Синявці, Юрія 1778 р. в Артюхівці, Преображенська 1779 р. в Билбасівці, Воздвиженська 1781 р. в Хорошому Озері, церква в Мотіївці, перенесена 1781 р. з Батурина, Миколи 1782 р. в Груні, Михайла 1786 р. в Вороньковї, Тройці 1798 р. в Дарієвичах.

До цієї ж групи за планом належать церкви XVIII ст., точних дат побудови яких ми не знаємо: Миколи в Верьовкиному, Троїцька в Машевому, Миколи в Мефедівці та церква в Мрині.

у рівно зменшений (в порівнянні з об'ємом зруба стін) світовий восьмерик – все це характерні прикмети церков «баштового» типу.

Завершення центральної дільниці під час ремонтів перероблено, змінено форму її. Тоді ж, можливо, зменшено висоту зруба стін центральної дільниці.

Схема плану церкви побудована за такими приписами: ширина центра дорівнює стороні, а довжина – апофемі рівностороннього трикутника. Довжина вівтаря разом з половиною довжини центральної дільниці дорівнює ширині плану центра, ширина вівтаря – його ж довжині. Довжина бабинця визначається тим, що довжина будови дорівнює подвійній ширині центра. Східна грань вівтаря дорівнює 1/2 ширини його, а південна й північна грані – 1/2 довжини центра[5]. Східна грань центра дорівнює довжині тої ж дільниці, а південна грань – 1/2 ширини тої ж дільниці.

ЛЮБЕЧ Чернігівської області.
Воскресенська церква, 1694 р.[6]

Одноверха Любецька Воскресенська – представник поширеного на півночі Лівобережжя «баштового» типу будов. Композиційне ядро будови – могутній, просторий і енергійно винесений догори восьмигранний зруб стін центральної дільниці. Вівтар і бабинець малопомітні. В плані кожен з них посідає не більш 1/4 площі центра, а висота їх зрубів стін ледве дорівнює 1/3 висоти зруба центральної дільниці.

Любеч, Воскресенська церква.

Можливо, в цю ж групу входили церкви, у яких вівтар – шестигранник, центр – восьмигранник, а про вигляд бабинця ми не можемо сказати, мав він вигляд в плані чотиригранник чи шестигранник. Це церкви: Івана Богослова 1729 р. в Гомольші, Різдва Богородиці 1732 р. в Ков'ягах, Різдва Богородиці 1762 р. в Боровій, Михайлівська 1777 р. в Свиридівці, Покрови 1783 р. в Римарівці, Успенська 1793 р. в Дементіївці.

До групи з планом шестигранний вівтар, восьмигранний центр, чотиригранний бабинець належить також Троїцька церква в Машеві, але вона має не один, а три (два недорозвинуті) верхи.

За характером зруба стін центральної дільниці до баштових слід залучити церкву Миколи в Навозі, церкву Катерини в Хоружівці.

За характером центрального зруба стін до «баштових» належить також Успенська церква в Стахорщині, але у неї в плані форму чотиригранника має не лише бабинець, але і вівтар.

Ще один варіант «баштового» типу дає церква Миколи в Жукотках; план у неї крижовий і має не 2, а 4 чотиригранні рукави.

Сліди «баштовості» можна помітити в зрубі стін центральної дільниці Покровської церкви в Редьківці, але план її складається не з шестигранного вівтаря, восьмигранного центра і чотиригранного бабинця, а з трьох чотирикутників. Такий же план, як у церкви Юрія в Іваниці, мають муровані церкви: Покрови в Путивлі, Преображенська в Козельці, Предтечі та Старий Собор в Стародубі, Троїцький собор в Охтирському монастирі.

Слід підкреслити, що тип плану церков «баштового» типу має одну дуже характерну рису: при просторому центрі вівтар і бабинець дуже малі площею.

[5] Отже, план будови вписується в прямокутник 2 : 1.

[6] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. VI. С. 220. В архіві Археологічної Комісії в СПб зберігається схематичний обмір плану та вигляду з півдня Воскресенської церкви в Любечі, якими я користувався.

Друга особливість Воскресенської церкви полягає в тому, що зруб центральної дільниці (як і зруб їх прототипу – замкової вежі) не мав розвинутої системи побудови об'єму верха (з восьмериком і ліхтарем), а був в інтер'єрі засклеплений безпосередньо енергійно зведеними гранями залому («закотом»), зовні перекритий трохи опуклим ґонтовим дахом, як і розглянута вище церква Юрія в Іваниці.

Вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці. У восьмигранного плану центра довжина дорівнює[7] ширині. Південна, північна, західна і східна грані дільниці дорівнюють 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить половину квадрата, в який вписується восьмигранник плану центра. Бабинець в плані – чотирикутник; його повна довжина = довжині західної грані центра, а повна ширина = 1/2 ширини центра. Вівтар – шестигранник, ширина його = ширині бабинця, довжина = діагоналі бабинця; південна грань вівтаря = довжині бабинця, а східна грань = 1/2 східної грані центра. Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює сумі довжини плану центра і бабинця. Бокові притвори, а також паламарка й ризниця, як зазначив Ф. Гумилевський, прибудовані в 1875 р.

Церкви «баштового» типу будувалися не лише в XVII в., але й на протязі всього XVIII в., переважно на півночі Лівобережжя. Їх ми зараз і розглянемо.

МОТЇЇВКА Чернігівської області.
Назва церкви і дата побудови невідомі

Церква в 1781 р. перевезена в Мотіївку з Батурина. Збудована вона була, певно, в першій половині XVIII ст., коли зруйнований Меншиковим Батурин почав відбудовуватись. Будова виразно «баштового» типу. Одноверха. Зберегла первісний план: чотиригранний бабинець, восьмигранний центр і шестигранний вівтар. При перенесенні на нове місце була пересипана. Маса і форма верха центральної дільниці не зазнали, здається, значних змін, тоді як зруб стін центра, можливо, став нижчим, втративши дещо в монументальності. До того ж його навколо обліпили нові приділи.

НАВОЗ[8] Чернігівської області.
Церква Миколая, 1770 р.

Село стоїть на березі Дніпра. За свідченням географічного уривку XV ст. Навоз – один з найстаріших городів, такий, як Чернігів, Любеч.

Грамотою 1712 р. Навоз затверджено за Києво-Печерською лаврою. При церкві дзвін 1647 р. з образом Миколая і другий 1648 р[9].

Церква Миколая збудована в 1770–1772 р. київським міщанином майстром Іваном Скибинським. Зберігся контракт[10], з якого видно, що церкву в Навозі майстер мав будувати на зразок «ніженської заградської Авдіївської», збудованої цим же Скибинським. За контрактом церква мала бути «об єдном верху с щитами в завиваних углах, с трома бабинцами (тамбурами. – *С. Т.*) і четвертою паламарнею. Которую церков майстер должен строить крепко, штатно и неленостно со всяким тщанием и старательством. Баню гонтами или шальовницами побити і как надлежит всю пошаліовати, штаги на іконостас

Навоз, Миколаївська церква,
фото С. Таранушенка, 1930 р.

---

[7] Далі в тексті при аналізі форм будови слово «дорівнює» заміняємо знаком «=».

[8] Назву «Навоз» село одержало від того, що городище (колишній город) при озері Домаусі насипано з чорнозему, тоді як навколо – самий сипучий пісок.

[9] Ф. Гумилевський «Чернигов». ЧЕИ. 1863, 15 октября. Прибавления. С. 658.

[10] Текст контракту додається. Йдеться, власне, про церкву Іллі, вбудовану в 1767 р. в Ніжині в панянському монастирі «на овдеевской улице». (Див. ЧЕИ. 1863, 15 февраля. Приложения. С. 118.)

поделати, при всех дверях рундуки, призбу и мост во всей церкви изделати, крест на баню снести. Должен ту церковь отделкою совсем окончить через два года от начатия самого при церкви дела»[11]. В 1772 р. церква була окожухована тертицями і освячена.

Отже, як і в інших випадках, церква будується за зразком другої. Належить вона до типу «баштових». Як і Воскресенська в Любечі, церква в Навозі тризрубна (притвори з заходу, півдня й півночі добудовано пізніше) – центр восьмигранник, бабинець – внизу чотиригранник, лише в верхній чверті зруб бабинця переходить у шестигранник[12]; перехід цей зовні позначено круто похиленим клином (вівтаря на фото не видно).

Імпозантний восьмигранний в плані зруб центральної дільниці крутим і стрімким заломом переводить об'єм дільниці в легкий лагідних пропорцій верх, що складається з невисокого світового восьмерика і глухого ліхтаря. Зруб стін центру внизу має план чотиригранника з відсіченими кутами і лише зовсім вгорі переходить у рівносторонній восьмерик. Зруб стін бабинця, у відміну від Вознесенської церкви в Любечі, високий; плесковатий дах його сягає карниза центральної дільниці.

Контракт

Тисяча семьсот семдесятого года февраля дватцатого дня дань сей контракт мене нижеподписавшагося владенія кіевопечерскія лавры села Навоза священнику Кирилу Иванову и тамошним парохіянам в том, что договорился я зделать в том селе Навозе во имя святителя и чудотворца христова Николая деревянную церковь по тому образцу какъ в городе Нежине заградская Овдеевская деревянная церковь мною нижеподписавшимся зделана об едном верху с щитами в заливаных углах с трома при той церкве бабинцами и четвертою паламарнею, которую церковь должен я строить крепко плотно и неленостно, со всяким тщанием и старательством как возможно вскорости; баню гонтою или шальвницами побити и как надлежит всю пошаліовати, штаги на иконостас поделати, при всех дверях рундуки, призбу и мост во всей церкви изделати, крест на баню снести, буди же кирпичем та церков вимощена, будет то мне от священника с прихожани той церкви вивороту из договореной суми и харчей никакой делать не должни, за теж мои труди долженъ я получити отъ их священника и парохіян денег готових сто пятдесят рублей и харчей по значещемуся при сем реестру, с которих денег должни они мне дать взадаток денег пятдесят рублей, а доводящиеся последние деньги по частям и по усмотренію моей работы принимати под расписки я должен отъ того, кому от них священника и парохіян церковную суму изверено будет, сверх же всего того должен я ту церков отделкою совсем окончити через два года от начатія самого при церкви дела, вслучаиж ежели за ними священником и парохіяни мне встроеніи той церкви какая последует остановка то должни они как меня так и будущих при мне работников на всем своем коште сверх договоренной суми и харчей содержати, буди ж я к тому сроку церкви совсем отделкою не окончу, то з договоренной мною суми должни они священник и парохіяни удержать денег двадцать рублей (кроме вслучаи мне последовати могущей болезни) в доверение чего собственоручно и подписуюси в такой же силе и от них священника и парохіяни мне контракт дан.

К сему контракту житель кіевскій майстер Іван Скибинскій руку приложил.

Реєстр. количое число мне денег также естних и питейних припасов получить должно.

Денег готових сто пятдесять рублей. борошна житного тридцать пять четвертей, гречаного – 15, круп гречних 10, крупь ячних – 5, муки пшеничной – 1 четверть, пшона – 5, гороху – 4, солоду ячного – 2, олеи 15 ведер, сала шеснадцать, сивухи мери государевой 40 ведер, соли 15 пуд, меду сирцу кварт 10, таране риби 1000, свежей риби 5 пудов то время, когда будет, кабанов 5 годованих, баранов 10 с кожами старих, горшков 40, для жилья изба с комороювою, для усипу хлеба посуду которую должен я по окончаніи работи возвратити, ботвину летом на борщ ирвать не возбраняется на вгородах а на зиму кадовбь бураков, для поезду по церковной надобности подводу давати з громади. Повети для работи в ненастное время близь церкви зделати.[13]

[11] Архів Києво-Печерської лаври. Справи маєтностей. Справа 72. Контракт і «абрис» були послані в лавру на затвердження (село належало лаврі). Контракт в архіві лаври я розшукав, але абрису при ньому не було.

[12] Порівнювані церкви: Покрови в Седневі, Пречистої в Мені, Миколи в Вільшані, церкви в Ізбицькому, але в них перехід четверика у восьмерик починається нижче.

[13] Публікується вперше.

ЛЮБЕЧ Чернігівської області.
Церква Покрови, 1779 р.

Одноверха. Збудована коштом полковника Петра Милорадовича[14]. Покровська церква в Любечі – молодша любецької Воскресенської. Можливо, Покровська була збудована «на зразок» Воскресенської, як то часто бувало. Обидві належать до «баштового» типу. Але молодша має деякі відміни від старішої. План Покровської церкви має не 2, як Воскресенська, а 4 і всі (в тому числі і вівтар) чотиригранні рукави. Отже, план Покровської церкви – хрещатий. В центрі її великий восьмигранник. Рукави площею кожен менший 1/4 восьмигранника.

Зберігаючи «баштовий» характер, зруб стін центральної дільниці Покровської церкви, все ж не такий тягнутий догори, як зруб Воскресенської, а зруби стін рукавів, навпаки, значно вищі і стрункіші, ніж у Воскресенської. Верх Покровської церкви – високий стрункий, розвинутий, з двома світовими восьмериками, тоді як у Воскресенської верх не розвинутий і восьмерика не має.

Крутий перший залом любецької Покровської церкви різко зменшує об'єм зруба стін центральної дільниці і переводить його у восьмерик. Площа першого восьмерика менша чверті площі плану підлоги; він спокійних пропорцій. Короткий другий залом переводить об'єм дільниці у другий восьмерик. Площа другого восьмерика незначно зменшена в порівнянні з площею першого. Обидва восьмерики мають по 4 вікна. Не виявляє різкого зменшення супроти восьмерика також план глухого ліхтаря, перекритого в інтер'єрі плоским плафоном.

У зовнішньому вигляді різкому переходу об'єма зруба стін центральної дільниці у восьмерик протистоять спокійні плавні переходи першого восьмерика у другий і другого восьмерика у ліхтар. Плавність посилюється ще тим, що обидва восьмерики перекриті зовні грушоподібної форми дахами, а ліхтар – шоломоподібною главкою; тоді як перший залом перекриває зовні банястий дах, що характеризується пружною кривою.

Любеч, Покровська церква, рисунок С. Таранушенка.

Церква добре освітлена. В зрубах стін рукавів в кожній грані – по вікну. Південно-східна і три останні відповідні їй грані зруба стін центра прорізані кожна парою вікон, розташованих одно над одним.

Зруби стін, першого й другого восьмериків в інтер'єрі вгорі затягнуті ригелями[15], перекинутими між південною й північною та східною й західною гранями.

ДАРІЄВИЧІ, Стародубівщина, тепер Брянської області (РФ).
Троїцька церква, 1798 р.[16]

Хоч збудована Троїцька церква в Дарієвичах наприкінці XVIII ст., це будова виразно «баштового» типу, який відомий уже в пам'ятках починаючи з середини XVII в.

Одноверха, з вагомим восьмигранним зрубом стін центральної дільниці. Центр яскраво освітлений: всі (крім східної та західної) грані

[14] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. VI. С. 220.

[15] Ригелі – бруски, часто оздоблені різьбою; врубувалися в інтер'єрі в кутках грубів стін і восьмериків для посилення жорсткості зруба.

[16] Про цю церкву див. Известия Археологической комиссии. Вип. 52. С. 105. Ескізний обмір церкви переховується в архіві Археологічної комісії в Ленінграді, який ми і використали. Розглядаючи нарис південного фасаду Троїцької церкви в Дарієвичах, помічаємо, що висота зрубів стін вівтаря і бабинця дорівнювала ширині плану вівтаря. Висота зруба центральної дільниці = довжині плану тої ж дільниці; вікна в зрубі цієї ж дільниці заложено на висоті = 1/2 довжини плану дільниці.

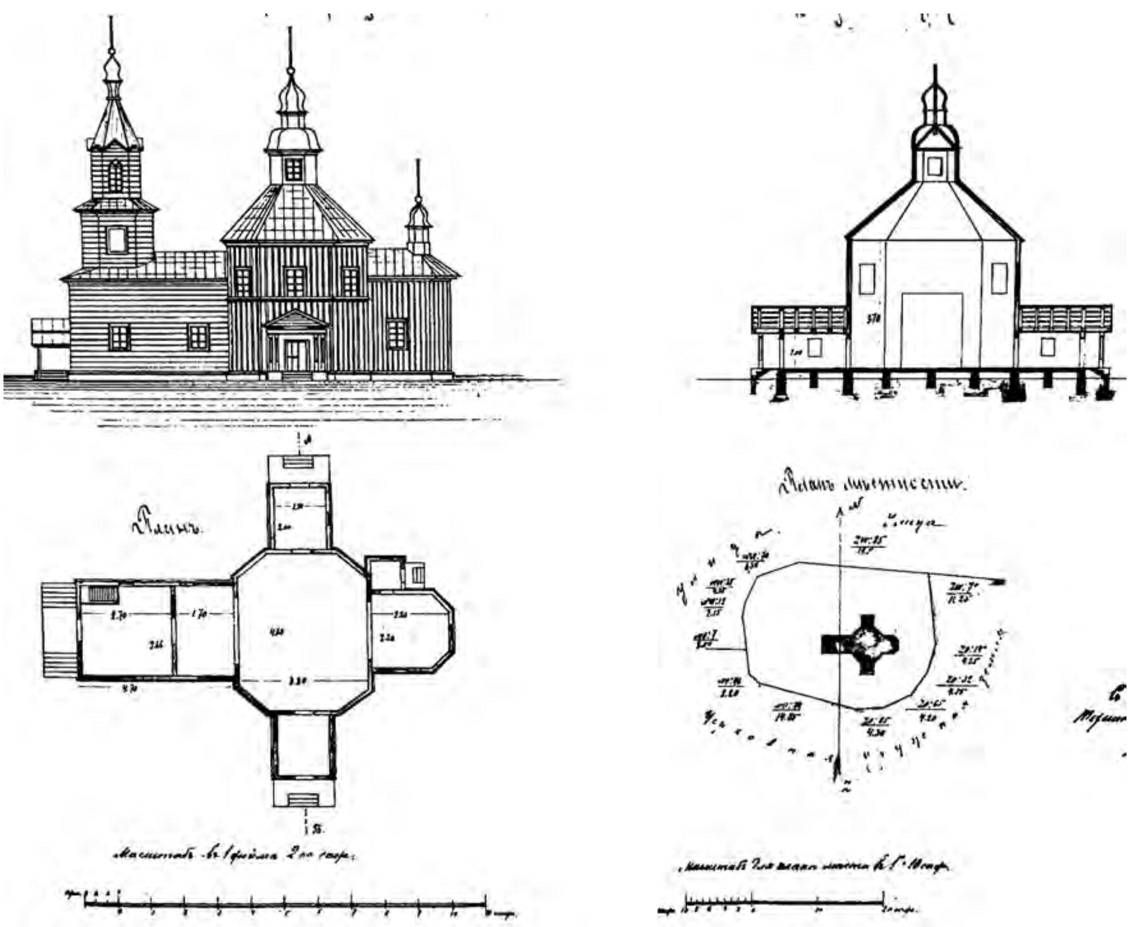

Дарієвичи, Троїцька церква, загальний вигляд, кресленик.

зруба стін прорізані в верхній половині великими вікнами.

Енергійно засклепленими гранями першого залома об'єм зруба стін центральної дільниці різко звужується: ширина світового восьмерика дорівнює лише чверті довжини поземного плану дільниці. Завершує будову глухий ліхтар, перекритий шоломоподібною главкою. Як у восьмерика, так і у ліхтаря висота менша їх подовжніх розмірів; маси їх – стриманих пропорцій.

В плані довжина центрального восьмигранника становить 3/4 його повної ширини. Бабинець – чотиригранник, площею значно менший за центр. Його повна довжина = 1/2 довжини центра, а повна ширина = 1/2 суми повної довжини бабинця і центра. Вівтар – шестигранник, його довжина і ширина дорівнює 1/2 ширини центра. Південна грань вівтаря = довжині бабинця, а східна = 1/2 ширини вівтаря. Південна й північна грані плану центральної дільниці дорівнюють 1/2 довжини дільниці, а західна й східна = 1/2 повної довжини центра і вівтаря.

Висота зруба стін центральної дільниці = довжині плану дільниці. В поперечному перекрої ширина восьмерика = 1/4 ширини плану центра, а висота залома і зруба стін разом = сумі довжини плану центра і бабинця, взятих разом. Висота восьмерика дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині восьмерика. Внутрішня висота центральної дільниці = сумі повної довжини плану центра і вівтаря.

Як у всіх церков «баштового» типу, домінанта архітектурної композиції – маса зруба стін центральної дільниці. Решта компонентів – маси об'ємів вівтаря, бабинця, верха центральної дільниці – підпорядкована масі зруба стін центральної дільниці.

Досі мова йшла про церкви, дати побудови яких відомі. Тепер розглянемо церкви «баштового» типу, точних дат побудови яких ми не знаємо.

МЕФЕДІВКА Чернігівської області.
Церква Миколая

Одноверха. Під час ремонтів найбільш змін зазнало завершення церкви. Південний і північний приділи добудовано під час репарацій.

Мефедівська церква має багато спільного з Воскресенською церквою в Любечі. В обох церквах однаково закомпоновано план: квадратовий бабинець, восьмигранний центр, шестигранний вівтар; однаково підкреслено «баштовість» зруба стін центральної дільниці (його висота помітно переважає довжину); в обох пам'ятках зруби стін вівтаря і бабинця вдвоє нижчі зруба стін центра.

Лагідна полегшеність маси верха Мефедівської церкви (в протилежність монументальній суворості об'єму зруба стін центральної дільниці) зближає її з іншими церквами XVIII ст. цього ж типу на Лівобережжі (церкви в Навозі, Дукотках, Мотіївці, Мрині). У всіх цих пам'яток верх складається з одного світового восьмерика та глухого ліхтаря. При єдності типу кожна з цих будов має свої окремі відмінні прикмети.

МРИН Чернігівської області.
Успенська церква

Одноверха. В плані: вівтар – шестигранник, центр – восьмигранник (бабинець закриває дзвіниця).

Зруби стін вівтаря і центральної дільниці, а також верх центра – стрункі. Зруб стін центральної дільниці виразно виявляє «баштовість». Перший залом не тільки високий, але й стрімкий, а восьмерик не тільки стрункий за пропорціями, але й різко зменшений відносно площі плану не лише центра, а й вівтаря. Це – також характерна прикмета церков «баштового» типу. Над восьмериком підноситься грушоподібної форми дах над другим заломом; над ним – стрункий глухий ліхтар і главка. Зруб стін вівтаря у відміну від таких будов цього типу, як Воскресенська церква в Любечі, стрункий і високий (його висота = 2/3 висоти зруба стін центра).

Церква щедро освітлена. Грані вівтаря прорізано трьома вікнами. В зрубі стін центральної дільниці північна (і південна) грань мають вікна в два яруси; прорізані вікнами також вузькі північно-східна і три аналогічні грані зруба стін центра.

В цілому церква в Мрині в зрубах стін і особливо в формах верха тендітніша, ніж церкви в Мефедівці і Мотіївці.

СТАХОРЩИНА Чернігівської області.
Успенська церква, дата побудови невідома

Ця одноверха церква за планом належить до мало розповсюдженого на Лівобережжі типу, що складається з центрального восьмигранника і двох невеликих чотиригранників – вівтаря і бабинця.[17]

Високий і вагомий восьмигранний зруб стін центральної дільниці дає підставу розглядати цю церкву як один з варіантів «баштового» типу.

Як і в інших церквах цього типу, зруб стін енергійно засклепленим заломом переводить об'єм центра в невеликий світловий ліхтар, завершений маленьким глухим (пізнішим, ампіровим) ліхтариком з банькою. Як і в інших церквах «баштового» типу, центральний зруб стін щедро освітлений: вікна в два яруси прорізають кожну зовнішню грань восьмерика зруба. Круглі віконця типу «волове око» дозволяють зробити припущення, що збудовано церкву, можливо, в першій половині XVIII ст. В 60-х роках XIX в. її ґрунтовно репарували.

Зруби стін вівтаря і бабинця церкви в Стахорщині високі і стрункі, чого в інших пам'ятках «баштового» типу не часто можна зустрінути.

Стахорщина, Успенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1930 р.

[17] Кілька церков на Лівобережжі мають план того ж типу, що і церква в Стахорщині, але за конструкцією зруба стін центральної дільниці вони до «баштового» типу не належать. Це будуть церкви Миколи 1750 р. в Попівці, Покрови 1775 р. в Пекареві, Миколи 1778 р. в Гиївці, Успенська 1782 р. в Жадові, Успенська 1786 р. в Сем'янівці, церква в Липовому Золотоніського повіту (див. рис. П. Мартиновича в «ПЕВ». 1888. № 16–18) і, можливо, церква Миколи 1772 р. в Боровеньці (з певністю сказати не можна, бо на фото вівтаря не видно). План того ж типу, що і в Успенській церкві в Стахорщині, мають і муровані церкви Лівобережжя, собор в Кролевці, Миколи в Глухові, собор Зміївського монастиря, церква Онуфрія в Куряжському монастирі.

ХОРУЖІВКА Сумської області.
Церква Катерини. В 1925 р. розібрана

Тризрубна, одноверха. Центр в плані – восьмигранник, вівтар і бабинець – шестигранники. Стрункі зруби стін вівтаря і бабинця покриті стрімким наметовим дахом з димничками. Зруб стін центра майже на третину вищий зрубів вівтаря і бабинця. Восьмигранна призма зрубу стін центра підкреслено вагома, а грані її напружено стрімкі. Крутий залом переводить об'єм центральної дільниці у низенький, присадкуватий світовий восьмерик. Банястий дах восьмерика завершується глухим ліхтарем.

Вівтар і бабинець освітлюються вікнами, прорізаними в південних і північних гранях на половині висоти зруба. В центральному зрубі вікна розміщені в південній і північній гранях в два яруси: по одному на середині висоти та по одному в верхній третині зруба.

Маса і структура центрального зруба свідчать про відчутні відгуки будов «баштового» типу. Разом з тим ряд прикмет будови показує, що майстер використав елементи інших типів. Так, бабинець в плані не чотиригранник, а шестигранник. Зруби стін вівтаря і бабинця значно вищі, ніж в церкві в Іваниці; вони ближче до церков в Навозі та Стахорщині. Восьмерик центральної дільниці низький і просторий, як у Мизині чи Навозі. Отже, в церкві Катерини с. Хоружівки об'єднано прикмети кількох типів.

Хоружівка, церква Катерини, загальний вигляд, фото поч. XX ст.

Хоружівка, церква Катерини, загальний вигляд, фото поч. XX ст.

ЖУКОТКИ Чернігівської області.
Церква Миколая. Рік побудови невідомий

Церкву в Жукотках, як і наступні пам'ятки, про які ми будемо говорити нижче, можна розглядати як варіант, що утворився на базі і в процесі об'єднання принципів компонування об'ємів «баштового» типу і композиційних принципів інших типів.

Церква в Жукотках одноверха. План їх хрещатий, з виділеним в центрі восьмигранником, до якого прирубано не 2 (як у Воскресенській церкві в Любечі), а 4 чотиригранних рукави, значно менших площею за центр[18].

[18] Такий же, як у Жукотках, план мають церкви: в Гранівці Роменського повіту, Покровська 1779 р. в Любечі, Спаса 1780 р. в Бубнах Золотоніського повіту, Успенська в Більську 1782 р., Воскресенська 1796 р., в Созонівці Золотоніського повіту.

Ядро архітектурної композиції будови – вагома маса (а не струнка і висока, як у Воскресенській церкві Любеча) зруба стін центральної дільниці, що крутим першим заломом, перекритим зовні «банястим» дахом, переходить в стрункий граціозний верх. Він складається з легкого за пропорціями світлового восьмерика і глухого вагомого ліхтаря. Восьмерик сполучається з ліхтарем другим заломом, перекритим зовні дахом хвилястого контуру. Завершує центральну дільницю виразна по формі шоломоподібна глава. Такого розвинутого верха в тій же Воскресенській церкві Любеча не знаходимо.

Церква щедро освітлена; в кожній стіні кожного рукава по одному вікну, а в зрубі стін центральної дільниці південно-західна і три аналогічні грані прорізані кожна парою вікон, розміщених одно над одним. Це – риса, характерна для пам'яток «баштового» типу.

Багато уваги приділив майстер пропорційному ув'язуванню вагомого об'єму зрубу стін центра і його верха, що визначається тендітністю компоновки, особливо делікатною вишуканістю архітектурних форм, завершеною гармонійністю їх та «співучістю» ліній в контурах.

Жукотки, Миколаївська церква, рисунок С. Таранушенка.

МИЗИН Чернігівської області.
Іллінська церква. Рік побудови невідомий

Церква одноверха. Фото свідчить про ґрунтовні репарації. В натурі побачити її нам не довелося. Безперечно, добудовано бокові – південний і північний – приділи з портиками і фронтонами. Під час добудови дзвіниці бабинець зовсім перероблено. Вівтаря на фото не видно, тому сказати, до якого планового типу належить церква, не можемо.

Іллінська церква в Мизині має зв'язок з групою «баштових»; зруб стін центральної дільниці її – високий, монументальний формами восьмигранник, яскраво освітлений вікнами, прорізаними в верхніх частинах граней зрубу.

Але короткий перший залом переводить об'єм дільниці у восьмерик просторий, вагомий масою і присадкуватий за пропорціями. Таких восьмериків у церков «баштового» типу зустрічати не доводилося.

Різке звуження об'єму центральної дільниці припадає не на перший, а на другий залом.

КОРОП Чернігівської області.
Воздвиженська церква[19]

Це – ще один з варіантів церков, що зазнали впливу будов «баштового» типу. Коли збудована Воздвиженська церква в Коропі, відомостей не маємо. Внаслідок ремонтів вона обросла навколо до половини висоти зрубів стін прибудовами-притворами. Зруби стін усіх дільниць високі, енергійно тягнуті догори. Зруб стін центра вищий зрубів вівтаря і бабинця.

Церква має багато вікон великого розміру. В зрубах стін вони прорізані в кожній грані, а в восьмигранному зрубі стін центральної дільниці навіть в два ряди. Верхні вікна центрального зрубу круглі («волове око»), що і дозволяє датувати будову серединою другої половини XVIII в.

В 1932 р. церква була нами зафотографована і схематично заміряно її план. Воздвиженська церква тризрубна, триверха. План її складається з центрального восьмигранника, витягнутого в напрямку південь–північ, і шестигранних бабинця і вівтаря[20]. Вихідний

[19] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». Киев. 1911. С. 99.

Короп, Воздвиженська церква,
фото С. Таранушенка, 1930 р.

розмір для побудови плану – довжина центральної дільниці; ширина ж її дорівнює діагоналі квадрата з стороною = довжині центра, у бабинця і вівтаря довжина й ширина дорівнює 1/2 ширини плану центра. Південна й північна грані центра = 1/2 довжини плану дільниці, а східна й західна грані = цілій довжині того ж плану центра, у вівтаря східна грань = 1/2 ширині дільниці, а південна й північна = 1/2 довжини плану центра.

Форма і енергійна тягнутість догори зруба стін центральної дільниці, яскраве освітлення її, різке зменшення об'єму зруба стін у восьмерику тої ж дільниці Коропської Воздвиженської церкви примушують згадати про принципи побудови церков «баштового» типу.

Досі нам доводилося розглядати церковні будівлі «баштового» типу, у яких зруб центральної дільниці походив від восьмигранних оборонних башт дерев'яних замків. Та поруч з такими збереглось (небагато) церков, у яких зруб центральної дільниці мав форму чотиригранної призми; цей тип, можливо, походив від чотиригранних (найчастіш надбрамних) замкових веж. До таких належать церкви в Моровську і Редьківці.

МОРОВСЬК Чернігівської області.

В Моровську було дві церкви: Успенська та Миколая[21]. На рисунку теж позначено 2 церкви, але яка з них Успенська – невідомо. Будемо говорити про церкву, зарисовану «крупним планом». Належить вона до типу тризрубних, одноверхих. План її складається з трьох чотиригранників. Зруби стін вівтаря й бабинця нижчі, перекриті вони двоспадистими дахами. Зруб стін центральної дільниці зберігає виразно «баштовий» тип; це чотиригранна призма, більша за вівтар і бабинець в плані і значно вища їх. Характерна прикмета цієї пам'ятки полягає в тому, що в ній чотиригранні всі головні складові елементи: чотиригранні зруби стін усіх дільниць; чотиригранний перший залом центральної дільниці переходить в світовий четверик (а не восьмерик). Світовий четверик перекрито високим стрімким, також чотиригранним другим заломом. Всі зруби стін мають підкреслено виявлений нахил всередину. Зруб стін центральної дільниці переходить у стрімкий перший залом; ще стрімкіший дах другого залома. Стрімко заломлено також дахи вівтаря й бабинця. Церква стоїть над обривом високого берега Десни. З плеса ріки на фоні неба вона вимальовувалась надзвичайно легкою.

«Баштовий» тип церков склався не пізніш XVII ст. Підтвердження цьому знаходимо в мурованих церквах, збудованих на півночі Лівобережжя наприкінці XVII і на початку XVIII ст., що відтворюють в цеглі дерев'яний баштовий прототип.

До таких пам'яток належить однобанна Преображенська мурована церква в Козельці Чернігівської області, збудована на початку XVIII в.[22]

[20] Такий тип плану для церков «баштового» типу – не характерний. До церков з планом типу шестигранник + восьмигранник + шестигранник – ми повернемося нижче.

[21] ЧЕИ. 1863. Прибавления. С. 220.

[22] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. V. С. 188. Фото зовнішнього вигляду церкви з півдня опубліковано у виданні «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». Киев. 1911. С. 124.

Вона витримує схему плану дерев'яних баштових церков, але площа восьмигранного центра її не так різко, як у Іваниці, переважає площу квадратового вівтаря і шестигранного бабинця. Стіни вівтаря пропорційно значно вищі, ніж в Іваниці. Стіни центральної дільниці зберігають підкреслено баштовий вигляд. Грані стін центральної дільниці прорізано вікнами; отже, центр щедро освітлений. Стіни центра круто засклеплені. Невисокий залом завершується невеликим ліхтарем.

Друга мурована пам'ятка «баштового» типу – Вознесенська церква в Седневі Чернігівської області, збудована в останнє десятиліття XVII в. на кошти чернігівського полковника Я. Лизогуба[23]. В центрі цієї будови висока восьмигранна башта; грані її прорізані 20 вікнами. Отже, можна припустити, що перед майстром було поставлене завдання збудувати церкву «баштового» типу. Але майстер не виконав його. В плані будова складається з восьмигранного центра, шестигранних вівтаря і бабинця; крім того, церква має ще 2 шестигранні рукави: південний і північний. План будови в основі – хрещатий; всі чотири рукави одного розміру, і кожен з них площею більший центра; стіни рукавів примикають не до широких граней центра, орієнтованих на південь і північ, а до вузьких проміжних (південно-західної та інших аналогічних). Таким чином, стіни усіх рукавів стикаються. Такої компоновки дерев'яні церкви «баштового» типу не знали.

Зовні центральний восьмигранник високо підноситься над корпусом стін рукавів. Але на половині висоти грані восьмерика пересікає важкий багатообломний пояс; вгорі восьмигранник закінчується таким же важким карнизом. Завершує центральну дільницю зовні баня присадкуватої форми. Всі ці елементи не підсилюють стрункість башти. У зовнішньому вигляді церкви майстер не зумів знайти гармонійне логічне сполучення компонентів будови. Уже у міжруків'ях ширина переважає висоту; рукави далеко «розповзаються» від центра. Плесковату масу корпуса їх стін пригнічує тяжка невковирна ступа-восьмерик, перекрита важкою банею.

Незвичне для цього типу будов розв'язання плану, а також нерозуміння майстром основних принципів побудови об'ємів церков «баштового» типу свідчать, що будував Вознесенську церкву у Седневі якийсь не місцевий, а захожий майстер.

Серед мурованих церков ми зустрічаємо пам'ятки, що належать до «баштового» типу, але вони зберегли не повний комплекс прикмет дерев'яних церков «баштового» типу, втративши деякі характерні риси. Церква Різдва (Старий собор) в Стародубі, тепер Брянської області, кінця XVII в. зберегла цілком план дерев'яної (восьмигранний центр вчетверо менший центра, квадрат-бабинець, шестигранний вівтар); могутній восьмигранний корпус стін центральної дільниці круто засклепленими гранями переходить у різко звужений восьмеричок. Вся будова яскраво освітлена, вікна – великі, в південно-східній і аналогічних гранях центра в 2 яруси. А от об'єми вівтаря і бабинця хоч і нижчі за центр, але значно вищі, ніж в Воскресенській церкві в Любечі; і відношення висоти центра і вівтаря (чи бабинця) церкви Різдва ближче до відношення висоти зрубів стін центра і вівтаря церкви у Мрині.

Церква Предтечі в Стародубі (тепер Брянської області) 1720 р. зберегла типовий план дерев'яних «баштових» церков: різке зменшення (в порівнянні з об'ємом корпуса стін) об'ємів восьмериків, яскраве освітлення. Але об'єми корпуса усіх трьох дільниць церкви Предтечі одної висоти, тоді як в Воскресенській церкві в Любечі висота зруба стін вівтаря і бабинця становить лише третину висоти зруба центральної дільниці.

Таким чином, «баштовий» тип церков на протязі XVIII ст. змінювався. З одного боку, він підпадає впливам інших типів, з другого – сам впливає на інші типи.

---

[23] Див. С. Таранушенко. Лизогубівська кам'яниця у Седневі. Харків. 1932.

ПАМ'ЯТКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Ознайомившись з групою церков «баштового» типу, повертаємось до розгляду в хронологічному порядку пам'яток інших типів, до церков, збудованих в XVII і першій половині XVIII ст.

СОСНИЦЯ Чернігівської області.
Вознесенська церква, 1695 р.[1]

В урочищі В'юнища на околиці старої Сосниці, на цвинтарі, зарослому старезними липами, сховалася непоказна церковка.

Оглянувши її, переконуємося, що збудована вона добрим народним майстром; подбав він також ефектно оздобити будову різьбами. Церква багато потерпіла під час ремонтів; найбільш постраждали верхи вівтаря та бабинця. Внаслідок репарацій від верхів вівтаря і бабинця заціліли лише їх заломи, схованні тепер під новими двосхилими дахами. Отже зовні церква сьогодні виглядає одноверхою. Центральний верх також зазнав змін. Колись відкритий всередині ліхтар перетворився на глухий. Невиразною зовні стала форма перекриття другого залома. Взагалі сучасні залізні дахи значно відмінні своїм виглядом від первісних ґонтових. З півдня і півночі прибудовано до церкви просторі притвори, які потроїли площу центральної дільниці, а одночасно вкрай затемнили первісний зовнішній вигляд пам'ятки. Проте за допомогою обмірних кресленіків та уважного вивчення заціліли частин первісної будови стало цілком ясно, що майстер збудував триверху церкву стримано стрункиx, благородних пропорцій. У неї внутрішня висота центральної дільниці дорівнювала довжині плану будови. Знадвору під сучасним залізним дахом подекуди збереглися рештки дерев'яних довбаних рештаків-водовідливів і шматки різьблених карнизів.

План В'юнищанської церкви належить до улюбленого і поширеного типу: шести-

[1] Гумилевский. «Чернигов». Кн. VI. С. 97.

гранник + восьмигранник + шестигранник[2]. Притому площа вівтаря помітно більша бабинця.

Огляд інтер'єра розпочнемо з вівтаря. Шестигранна висока, тягнута догори призма зрубу стін виразно виявляє нахил стін всередину. Грані залому засклеплено круто (43°, 46°). Вгорі залом прикриває маленький (новий) плафон. Верх зруба стін скріплено чотирма різьбленими ригелями. Ригелі зарубано при коротких (південно-східній та північно-східній) гранях, а також над клинами, що переводять шестигранну призму вівтаря у восьмигранник.

До центра вівтар внизу відкривається невисоким (3 м) просвітом з коротенькими заплечиками. Над просвітом підноситься ряд вінців східної грані зруба центральної дільниці. В цих вінцях збереглись два гнізда від балок; такі самі два гнізда від балок збереглися на такій же висоті і в західній грані центральної дільниці. Після закінчення будівництва балки вирізали, в цих гніздах були заложені балки для потреб риштування при складанні центрального верха. Вище згаданих суцільних вінців в східній грані центрального зруба стін вирізано другий, менший просвіт-голосник хрещатої форми. Освітлено вівтар зараз трьома вікнами, прорізаними в верхній половині зруба стін. На південь і північ виходять великі потрійні вікна, у яких середній просвіт вищий і ширший за бокові.[3] На схід на тому ж рівні прорізано велике хрещате вікно, що складається з п'яти квадратів. Вікна заливали приміщення морем світла. Крім того, вікна – один

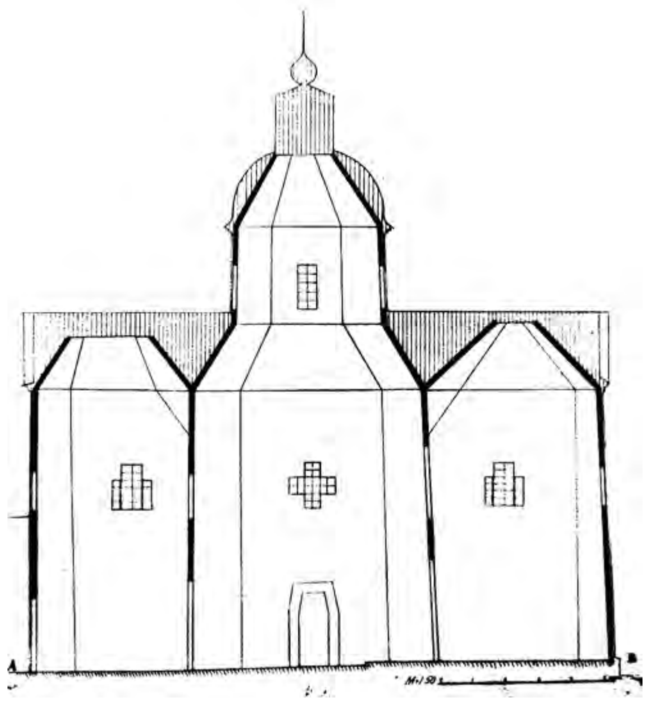

Сосниця, Вознесенська церква, поздовжній розріз.

[2] Сюди належать церкви: Введенська 1726 р. в Бериславі, Юрія 1734 р. в Лозовій, Різдва Богородиці 1736 р. в Воронькові, Вознесенська 1740 р. в Дериївці, Різдва Богородиці 1747 р. в Гремячі, Михайла 1752 р. в Коровинцях, Покрови 1759 р. в Зінькові, Борисоглібська в Ново-Ропську, Миколи 60-х рр. XVIII ст. в Печенюгах, Юрія 1765 р. в Лебедині, Тройці 1768 р. в Левченках, Михайла 1769р. в Жадові, Різдва Богородиці в Шилівці, Юрія 1772 р. в Великому Усті, Михайла 1772 р. в Левківці, Тройці 1773 р. в Пустовійтівці, Миколи 1773 р. в Будках, Миколи 1773 р. в Бабайковому, Юрія 1775 р. в Петриківці, Миколи 1775 р. в Вереміївці, Введення 1777 р. в Введенському, Покрови 1779 р. в Кролевці, Миколи 1788 р. в Красній Луці, Миколи 1789 р. в Синолицівці, Покрови 1791 р. в Малих Будках, Воздвиження 1797 р. в Коропі, Катерини в Хоружівці. Про них мова буде нижче. З мурованих церков, що відтворюють в цеглі дерев'яну церкву цього типу, можна назвати Покровський собор 1689 р. в Харкові. Приписи для побудови плану в дерев'яних будовах цього типу мають багато варіантів.

[3] Коли, звідки та якими шляхами прийшла в українську народну архітектуру «мода» на вікна з трьох просвітів, у яких центральне полотнище різко перевищує бокові? Такі вікна оздоблюють багато пам'яток архітектури на Україні. Можливо, що шлях був і не один. В моїй збірочці гравюр переховується естамп різцової гравюри невідомого і далеко не першорядного німецького гравера XVII ст., на якій зображено збори, що відбулись в червні 1660 р. в Нюрнберзі, про що свідчить напис на картуші. В глибині залу, де відбуваються збори, в задній стіні, зображено саме таке вікно з трьох полотнищ, у якого середнє полотнище значно перевищує бокові. Вікна – з круглих оболонок. З Нюрнбергом Україна, особливо в XVII ст., мала жваві зв'язки. Тут закуповували срібні й золоті ювелірні вироби. Тут вчилися наші гравери. Звідси вивозили на Україну естампи гравюр. Цілком можливо, що естамп гравюри , подібний до того, що переховується у мене, потрапив на Україну, до рук народного майстра-архітектора і став зразком, за яким народні майстри почала робити вікна в церквах; скоро форма такого вікна стала «модною» і дуже поширилась (Зіньків – Покрова, Нові Млини – Миколая, Коровинці – Михайла, Городище – Миколая, Петриківка – Юрія та ін.).

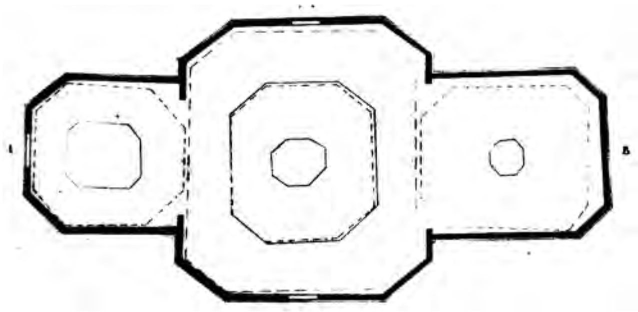

Сосниця, Вознесенська церква, план.

з важливих елементів в композиції зовнішнього вигляду будови; в арсеналі засобів майстра вони посідали помітне місце, надаючи церкві ошатності.

Бабинець (зруб його стін) в інтер'єрі виглядає стрункішим за вівтар. Грані залому завершують простір бабинця вгорі менш напружено, ніж у вівтарі. Залом бабинця в розрізі дає кути порядку 60°, 52°. Плафон, який зараз прикриває залом (можливо, відповідає площі колишнього восьмерика чи ліхтаря), розміром перевищує плафон вівтаря більш ніж вчетверо. Під час репарацій південне і північне трьохдільні вікна у бабинці перероблені на прості в одно полотнище. Ригелі у бабинці розміщено так, як і у вівтарі. До центру бабинець внизу відкривається невисоким просвітом (тільки заплечики тут довші, ніж у вівтарі). Над нижнім просвітом через кілька суцільних вінців зрубу вирізано другий верхній великий просвіт, що загальним контуром наближається до трапеції. Нижній кант бруса, який зверху обрамляє нижній просвіт, оздоблено різьбою, а контур верхнього просвіту опрацьовано легкими ажурними «фестонами».

Просвіти в західній грані центральної дільниці дозволяють відвідувачеві з бабинця охопити оком низ і частину верхньої половини іконостасу. Інакше кажучи, ці просвіти стільки ж сполучають, скільки й відокремлюють простір центра і бабинця.

Грані зрубу стін центральної дільниці м'яко огортають об'єм високої зали. Хоч висота зрубу стін центральної дільниці лише дорівнює ширині плану дільниці, у кожної грані зокрема і у всіх разом висотні розміри переважають горизонтальні, тому зруб виглядав струнким. Таким же струнким, без підкресленого напруження, виглядає в інтер'єрі помірної висоти перший залом центральної дільниці, яким майстер переводив внутрішній простір дільниці у просторий, стримано-стрункий восьмерик. Над восьмериком підноситься другий залом. Він вищий за перший, заломлено ж грані у обох під одним (близько 60°) кутом. Він також нарощує враження активного розгортання простору догори. Під час недавнього ремонту ліхтар, що увінчував центральну дільницю, став глухим, і другий залом зверху зашито плафоном. Ригелі в центральній дільниці розміщено як у вівтарі і бабинці, також при коротких гранях зруба стін і восьмерика, у південній і північній гранях зруба стін центральної дільниці були великі хрещаті, рівнораменні вікна (такі ж, як у вівтарі та бабинці).

Репертуар елементів різьби, що прикрашає ригелі, брус у просвіті між бабинцем і центром, одвірки трьох входових дверей, невеликий («косиця», «ови», розетки, бордюр з плоских фестонів, «вервечка», зубчики...), але використані вони в кожному випадку досконало, з великим відчуттям і розумінням завдань монументально-декоративного порядку. Троє дверей дають три відмінні рішення єдиної теми, але різними засобами. В оформленні одвірків майстер трактує елементи різьби «ювелірно», так, ніби виконує їх чеканом в дорогому металі чи висікає їх в камені. Притому елементи оздоби в одвірках виглядають м'яко, сполучені вони злагоджено. Дуже елегантно виглядає різьблене оформлення верхнього просвіту з бабинця до центру. Бездоганно виконано воно і з боку техніки. Скупіше, стриманіше в розумінні кількості вжитих орнаментальних елементів оздоблено ригелі. Але ці елементи, оскільки розглядати їх можна лише здалеку і в сильному ракурсі, набирають тут особливої «гостроти» і чіткості.

Аналіз обмірних кресленників показав, що схема плану В'юнищанської церкви складається з трьох чотирикутників: більшого і центрального з відсіченими кутами і двох менших, неоднакових площею – вівтаря і бабинця. У останніх чотирикутників відсічено зовнішні кути.

Вихідним розміром в побудові плану є повна ширина центральної дільниці: довжина ж центральної дільниці – апофема рівноцінного трикутника з стороною, що дорівнює повній ширині центральної дільниці. Тою ж шириною центра визначається також розмір квадратового в плані бабинця в такий засіб: сума довжини бабинця і половини довжини центральної дільниці дорівнює ширині плану центра;

ширина бабинця = довжині його. У вівтарі довжина дорівнює діагоналі південної половини плану бабинця, а ширина = ширині бабинця. Південна й північна грані центральної дільниці дорівнюють довжині бабинця, а східна й західна дорівнюють 3/4 ширини центральної дільниці або півсуми довжини плану центра й бабинця. Південна грань бабинця дорівнює половині діагоналі квадрату, в який вписується план бабинця, а західна = половині діагоналі південної половини плану бабинця. Південна (північна) грань вівтаря = ширині бабинця, а східна = половині діагоналі квадрата, вписаного в план бабинця.

Висота усіх трьох зрубів однакова: вона визначається все тою ж повною шириною плану центральної дільниці[4].

Перший залом центрального верха Сосницької Воскресенської церкви – низ восьмигранної піраміди. Це загальнообов'язковий, «канонічний» конструктивний припис, основний «закон» побудови верхів дерев'яних українських церков.

В розрізах всі заломи кожної церкви мають вигляд трапеції; тому далі в описах церков при аналізі обмірних креслеників, щоб не повторювати без потреби, ми випускатимемо вказівку на те, що залом має форму зрізаної піраміди, і будемо скорочено зазначати: залом в розрізі має вигляд (чи форму) трапеції.

Заготовлялись зруби заломів за допомогою шаблонів-трапецій. Кожна така шаблон-трапеція складалася на основі трьох головних вимірів: основа трапеції, верхня грань і висота. Верхня грань обов'язково була паралельною основі. Майстри широко користалися шаблонами-трапеціями, у яких бокові грані були одного розміру і заломлені до основи під одним кутом. Але часто майстер порушує геометричну «правильність», і у трапеції один бік стає довшим, а протилежний – коротшим; одна бокова грань заломлена під одним кутом, друга – під іншим, значно відмінним від першого. У тих випадках, коли з композиційних міркувань необхідно було верх одної дільниці віддалити чи наблизити до верха другої дільниці[5] і підкреслити їх тісну ув'язку чи підпорядкованість одного верха будови другому, майстер відповідно змінював кути нахилу і довжину бокових граней шаблона-трапеції. Найчастіш це стосувалося шаблонів-трапецій, за допомогою яких заготовлялися східні і західні грані заломів.

Заготовляючи на землі зруб першого залому центрального верха Воскресенської церкви в Сосниці, майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зруба стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань дорівнює довжині зруба стін бабинця (вгорі), висота ж залому визначається тим, що разом зі зрубом стін дорівнює подвоєній довжині плану вівтаря. Довжина восьмерика = довжині плану бабинця (вгорі зруба його), ширина восьмерика = довжині його, висота = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря. Висота восьмерика й першого залому разом дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить половину квадрата плану бабинця.

При заготівлі і складанні на землі зрубу другого залому використана трапеція-шаблон, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 південної грані плану бабинця, висота = 1/2 південної грані плану центра.

Висота центрального верха в інтер'єрі зараз = повній довжині зруба стін дільниці (вгорі), а внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі довжини і ширини плану дільниці.

Загальна внутрішня висота центральної дільниці разом з зашитим зараз знизу (а раніш відкритим) восьмериком-ліхтарем дорівнювала довжині плану будівлі; висота верха з ліхтарем = подвоєній довжині зруба стін бабинця (вгорі).

Від верхів вівтаря й бабинця залишилися лише перші заломи, та й то зараз важко сказати, дійшли вони повністю чи частково, зі змінами первісного вигляду, чи без змін. Залом вівтаря складає значну частину низу восьмигранної піраміди, що в розрізі дає трикутник, у якого висота дорівнює половині його основи. Висота верха вівтаря дорівнює висоті першого залому центральної дільниці, а довжина плафону, який раніш, можливо, був основою ліхтаря, = 1/4 довжини зруба стін дільниці (вгорі). Кути нахилу граней залому вівтаря і бабинця відмінні. Грані у вівтарі заломлені під кутом

[4] Висота зрубів стін – середня пропорційна між довжиною плану вівтаря і сумою довжини планів центра і бабинця.

[5] Див. далі, наприклад, церкву Миколи в Печенюгах.

43°–45°. Грані залому бабинця становлять низ трикутника, у якого західна грань дорівнює половині довжини плану центра і заломлена вона під кутом в 60° (східна грань заломлена крутіше – 52°). Залом бабинця нижчий за перший залом центрального верха і має вигляд явно фрагментарний.

Вікна в зрубах стін усіх дільниць заложені на висоті = повній довжині плану бабинця, а вікна в восьмерику центрального верха над верхнім вінцем зруба стін – на висоті, що дорівнює третині повної довжини плану дільниці.

СЕДНІВ Чернігівської області.
Церква Юрія

Точної дати побудови церкви Юрія в Седневі ми не знаємо. Але відомо, що в 1767 р. вона була остільки ветхою, що в ній не служили, а правили службу в Покровській церкві[6]. Отже, виходить, що Юр'ївська була старіша за Покровську, збудовану 1715 р. Церква Юрія стояла в замку, була соборною. Відомо, що пізніша соборна мурована (Вознесенська) будувалася протягом останнього десятиліття XVII в. Таким чином, Юр'ївська церква збудована в XVII в., перед початком будування мурованої Вознесенської. Закриту в 1767 р. Юр'ївську церкву полагодили, і в ній знову почали служити[7].

За літописом Седнів-Сновськ відомий з 1067 р. За гетьманщини Седнів – сотенне місто, обнесене валом[8]; всередині валу був замок з дерев'яною вежею[9]. Церква Юрія стоїть на території колишнього замку. На дзвіниці церкви Юрія зберігалися старовинні дзвони: один вилитий у 1685 р., другий – в 1726 р. з рельєфною на ньому іконою Антонія і Феодосія Печерських. На дзвіницях інших церков Седнева дзвони новішого походження. Ці дзвони підтримують здогад Ф. Гумилевського, що церква Юрія спадкоємець найдавнішого в Седневі храма[10].

З книги церковних прибутків-видатків за 1841 р., знайденої нами в архіві церкви Юрія, довідуємося, що того року її ремонтували. Тут же міститься вказівка, що будівля була вже вкрита залізом. В 1852 р. до церкви прибудували дзвіницю, про що свідчить книга

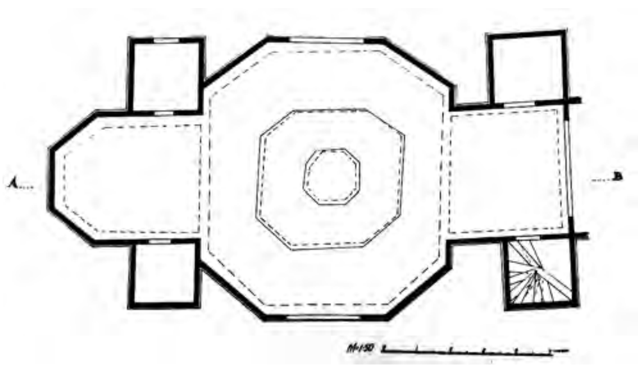

Седнів, церква Юрія, план.

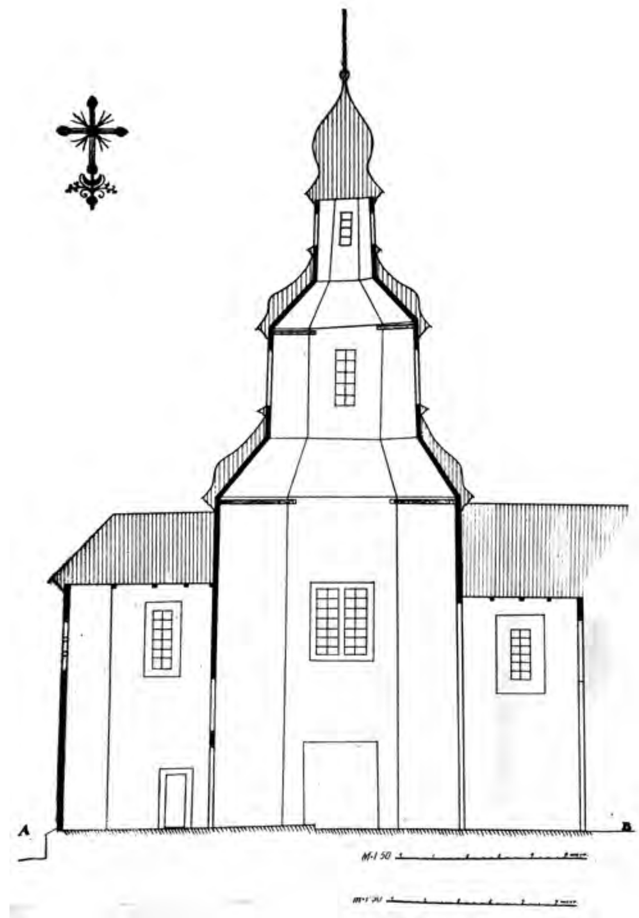

Седнів, церква Юрія, поздовжній розріз.

[6] Ф. Гумилевский. «Чернигов» // ЧЕИ. Чернигов. 1863. С. 717.

[7] Там само.

[8] А. Шафонський в «Топографическом описании Черниговского наместничества», написаному в 1786 р., зазначав, що в Седневі тоді було 4 дерев'яні церкви. З них заціліло дві: Юрія і Покрови.

[9] Ф. Гумилевский. «Чернигов». // ЧЕИ. Чернигов. 1863. С. 717.

[10] Там само.

прибутків-видатків. Церковний опис зазначає, що план і фасад на прибудову дзвіниці і ремонт церкви було затверджено ще в 1850 р. Оце і все, що відомо нам про історію будови.

Церква соснова. Головний вхід – з заходу через дзвіницю та двостінок, що сполучає нову дзвіницю з старим бабинцем. Отже, вигляд на церкву з заходу тепер закриває дзвіниця. В старому бабинці під час ремонту 1852 р. випиляли західну стіну майже на всю її ширину, залишивши з боків тільки маленькі заплечики, вгору ж вийняли її аж до сучасних, зроблених також у 1852 р. хор.

Старі західні двері тоді ж переставлено: зараз вони ведуть з дзвіниці до двостінка. Яку вони мали спочатку форму, зараз сказати важко. І тепер двері дуже високі (понад 3 м), тож, певно, мали вони форму чотирикутну. Одвірки їх оздоблено різьбленим бордюром, а внутрішній замок дверей прикрашає майстерно викована залізна накладка.

Весь інтер'єр церкви витриманий в тягнутих пропорціях, в ньому панує вертикаль. Бабинець – квадратовий в плані, а висота його стін вдвоє перевищує довжину плана. Перекритий він стелею по сволокам. Освітлює бабинець троє вікон: двоє – в південній і північній стінах – вузькі (6 × 2), третє – в західній стіні (тепер прикрите хорами) – подвійне. Розміщені вікна дуже високо. Тому освітлення верхнє, м'яке.

З бабинця через двері в південній стіні потрапляємо в квадратову темну комірку, перекриту стелею. Пластини стін комірки зберігають сліди міток: цифри і насічки. Другі двері – навпроти щойно згаданих – в північній стіні бабинця ведуть в другу клітку, майже таку розміром і формою, як і перша. На її стінах збереглися врубни від дерев'яних мостин гвинтових сходів, що вели на хори[11].

Вінці зрубу бабинця і центру внизу в'яжуться замком без остатку, а вище вінці зруба стін бабинця пропущені наскрізь через зруб західної стіни центральної дільниці будови. Вгорі східну стіну бабинця прорізає шестикутний просвіт – «голосник».

Центр будівлі – просторе і енергійно витягнуте вгору приміщення. Дуже високі стіни восьмигранної призми легко і струнко підносяться вгору, помітно звужуючись. Грані зрубу, крім східної та західної, мало різняться між собою шириною і м'яко переливаються одна в другу. Ригелі майстер розміщає лише при вузьких гранях, на межі переходу стін в залом. Зруб зложено настільки технічно досконало, що ригелі не стільки виконують конструктивну роль, скільки служать скромним декоративним завершенням стін, позначкою переходу їх у залом. Перший залом помірної висоти і стрімкості несе на собі восьмерик спокійних пропорцій. Ригелі на початку другого залому ритмово повторюють акцент, створений ригелями на межі першого залому і стін. Другий залом на вигляд здається більш енергійним і крутим, ніж перший. Над ним підноситься світловий ліхтар, перекритий плафоном, який і завершує імпозантну композицію просторових об'ємів центральної дільниці будови. Центр освітлено верхнім світом. Південна і північна грані зрубу стін мають у верхній половині по одному подвійному (кожне на 7 × 2 квадратові шибки) вікну. У восьмерику четверо вікон з масивними лутками по сторонам світу; вони мають по 5 × 2 квадратових шибок кожне. Ліхтар має також чотири вузьких вікна, але вони вставлені вже без луток. В південній і північній гранях зруба стін центру внизу прорізано просвіти, що сполучають його з пізніше добудованими приділами.

Шестигранний в плані вівтар має, як і бабинець, висоту, що вдвоє перевищує його ширину. Нахил стін всередину явно відчувається, особливо його вужчих граней. Перекрито вівтар, як і бабинець, стелею по сволочкам. Освітлюють вівтар три вікна, прорізаних високо, мало не під стелею. В східній стіні – хрещате, без луток вікно. В південній і північній гранях вікна вузькі (6 : 2). Лутки цих вікон оздоблено зсередини різьбленою литовкою[12]. Мотив різьби той же, що і на вхідних дверях, тільки дрібніший за масштабом. З центром вівтар в нижній частині сполучається невисоким (близько 3 м) просвітом. Тут вінці зруба вівтаря та центру пов'язано замком без остатку. Над просвітом підноситься стіна центра. Вона має просвіт – «голосник» розміром втроє ширший за вікно. Кінці вінців південної та північної стін вівтаря вище нижнього просвіту наскрізь прорізають вінці зруба стіни центру. З вівтаря на південь двері ведуть в паламарку,

[11] Такі ж сходи були ще в Вознесенській церкві в Березному та в сходовій клітці в Пакулі.

[12] Як і у церкві Малих Будок.

а на північ у – ризницю. Ризниця і паламарка – невеликі квадратові приміщення, розташовані обабіч вівтаря, симетрично комірці та сходовій клітці бабинця. Вони перекриті стелею по сволочкам, покладеним в напрямку схід–захід. Внутрішні одвірки паламарки прикрашено різьбою.

Зовні будова мала імпозантний вигляд. Зараз дзвіниця, південний і північний притвори значно порушили первісний вигляд. Основна маса будови – центральна дільниця, вона домінує, вівтар і бабинець відіграють другорядну роль, їх маси підпорядковані центру[13]. Міцно скомплікований зруб стін центра впевнено несе гармонійно сполучений з ним стрункий верх. Солідна округлість форм зруба стін не різко, але виразно відмінна від досконало знайдених форм верха. Ритміка хвилястих дахів перемежається з прямолінійними формами гранчастих призм восьмерика та ліхтаря і завершується ефектним шоломом главки та кованим хрестом прекрасного рисунку. Форми верха мужні та елегантні.

Крім високої художньої майстерності наша будова приваблює увагу також елементом, який ставить її в ряд унікальних. Маємо на увазі оці чотири симетрично обабіч бабинця і вівтаря скомпоновані квадратні зрубики, зовні перекриті дуже високими, крутими односхилими дахами.

Паламарки і ризниці при церквах зустрічаються нерідко, але на Лівобережжі вони низькі, вкриваються звичайно невисокими дахами і посідають дуже скромне місце в загальному вигляді будови, тоді як в Седнівській Юр'ївській церкві ці чотири виступи відіграють важливу роль як у побудові плану, так і особливо в композиції просторових об'ємів зовнішнього вигляду, де їм відведено дуже помітне місце.

Ні в друкованих джерелах, ні в натурі під час наших подорожей ми жодного разу не зустрічали другої подібної пам'ятки. Що ж це – уламок колись малорозповсюдженого типу, чи, дійсно, унікум? Народна творчість має свої закони та приписи. Вона не залишає місця для «оригінальничання». Типи будов створювалися розмірно повільними темпами, їх доцільність перевірялася експериментально, багаторазовим практичним повторенням, і лише після такого сталого і успішного випробування планової побудови, конструктивних засобів, композиційних чи пропорційних систем просторових об'ємів і, нарешті, тих чи інших декоративних елементів, вони твердо входили в загальний вжиток, ставали типовими. Те ж, що виявило себе на практиці недоцільним, зникало, часом безслідно, а часом залишаючи певний слід. Для прикладу вкажу на тип нерухомих вітряків, таких, які не мали пристрою для повертання їх до напрямку вітру. Академік Петербурзької Академії наук Зуєв в 1781 р. бачив на Полтавщині такі вітряки. Згодом вони безслідно зникли, поступилися місцем тим типам, в яких крила можна було повертати до вітру будь-якого румбу. А часом бувало інакше: якийсь тип дерев'яної будови в тій чи іншій місцевості зникав, але по ньому залишалася згадка в мурованих будовах, що відтворювали форми тих типів. Кілька таких випадків ми зареєстрували на території Слобожанщини [14].

Деяку подібність виступам Седнівського Юрія знаходимо в пам'ятках західних областей України. Паламарки і ризниці з такими, як у Седнівського Юрія, високими односхилими дахами мають церкви в сс. Вікно і Терпилівка[15]. Але відповідних паламарці прибудов при бабинці в них немає. Високі односхилі дахи зустрічаються в церквах Західної України і тоді, коли вони перекривають прямокутні в плані крилоси, що виступають за лінію зруба центральної дільниці, наприклад, в сс. Торки, Дусівці, Поздяч[16]. Але і в цих пам'ятках виступів маємо тільки по два, а не по чотири, розміщені вони обабіч центру, а не вівтаря та бабинця.

Кілька церков Хотинського повіту (Капливка, Сенжари, Хотин – Старе Місто) мали по дві прибудови: одну збоку вівтаря, другу збоку бабинця, але лише з південної сторони, і дахи у них були невисокі[17]. Отже, всі

[13] Як у церковних будовах «баштового» типу. Такий же, як і у церков «баштового» типу, і тип плану церкви Седнівського Юрія.

[14] Див. мою статтю «Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII вв.» в збірнику: «Питання історії архітектури і будівельної техніки України». (Київ. 1959. Держбудвидав. С. 44–80).

[15] М. Драган. Українські дерев'яні церкви. Ч. II. Львів. 1937 р. Рис. 114 і 246 та 115 і 247.

[16] Там само. Рис. 90, 231, 232, 123, 161, 162, 118, 233.

[17] Д. Щербаківський. Українське мистецтво. Прага–Київ. 1926.

вищезгадані садови в прямий зв'язок з церквою Юрія в Седневі ставити не доводиться.

Аналіз обмірних креслеників церкви Юрія в Седневі показав, що вихідний розмір при побудові плану – ширина центральної дільниці; довжина тої ж дільниці – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині центру. Бабинец в плані – чотирикутник, близький до квадрата; його довжина = половині довжини плану центральної дільниці, а ширина бабинця = його довжині. Вівтар – шестигранник; його ширина = ширині бабинця, довжина вівтаря плюс 1/2 довжини центра дорівнює ширині центру. Східна й обидві сусідні грані вівтаря = половині ширини вівтаря. Ширина бабинця, зруба, в якому містяться спіральні сходи на хори, та комірки при південній грані бабинця разом дорівнює ширині плану центральної дільниці. Таку ж ширину має вівтар разом з ризницею та паламаркою. Західна й східна грані центральної дільниці = діагоналі бабинця, а південна й північна грані тої ж дільниці = стороні квадрату бабинця.

Висота зрубу стін бабинця дорівнює подвоєній довжині плану дільниці. Висота зрубу стін вівтаря = подвійній довжині плану бабинця.

Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює довжині плану центру плюс половині довжини плану вівтаря. Перший залом в подовжньому розрізі дає трапецію; основа її – довжина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота = половині довжини плану бабинця. Висота першого залому і зрубу стін разом = сумі довжини плану центра і вівтаря.

Довжина і ширина восьмерика дорівнює довжині плану вівтаря, а висота восьмерика дорівнює довжині плану центра мінус довжина плану вівтаря (отже, довжина плюс висота восьмерика = довжині плану центра), а висота восьмерика й першого залома, разом взяті, дорівнюють половині висоти зруба стін дільниці.

Другий залом в розрізі дає трапецію, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/2 довжини плану бабинця, висота другого залома = 1/3 довжини восьмерика. Висота другого залому і восьмерика разом дорівнюють діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану вівтаря.

Довжина і ширина ліхтаря = 1/2 довжини плану бабинця. Висота ліхтаря = діагоналі квадрата з стороною = довжині ліхтаря. Висота верха центральної дільниці = подвоєній довжині плану вівтаря. Внутрішня висота центральної дільниці більша за довжину плану будови; вона дорівнює сумі довжини плану будови і довжини плану бабинця.

Низ просвіту вікон бабинця і лутки вікон вівтаря лежить на висоті = довжині плану вівтаря. Низ луток вікон в зрубі стін центральної дільниці заложено на висоті = половині висоти зруба стін центра (верх луток на висоті = довжині плану дільниці). Низ вікон восьмерика над верхнім вінцем зруба стін заложено на висоті = 1/2 діагоналі плану бабинця. Низ вікна в ліхтарі заложено над верхнім вінцем зруба стін на висоті, що дорівнює довжині плану центральної дільниці.

ЗІНЬКІВ Полтавської області. Михайлівський собор

Коли збудовано, невідомо, можливо, в кінці XVII в., бо в 1741 р. церква уже «обветшала» і в 1744 р. репарована. Церква давно розібрана. Від неї збереглося фото зовнішнього вигляду з півдня.

Зіньків, Михайлівський собор, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

План Михайлівського собору складався з 5 зрубів: в центрі – восьмигранник (квадрат з відсіченими кутами), до нього долучено 4 шестигранники (менші квадрати з відсіченими кутами)[18]. Це – один з улюблених типів плану, вироблених для великих парадних соборних міських та монастирських церков. Зіньківський собор свідчить, що цей тип плану, який склався в XVII ст., вживався в різних районах Лівобережжя, але найбільш він зберігся на півдні Слобожанщини.

Зруби стін усіх дільниць мають однакову висоту, і виведено їх в стриманострунких пропорціях. Висота верхів рукавів – менша за висоту зрубів їх стін. Висота центрального верха незначно переважає висоту зруба стін; центральний верх не набагато переважає також висоту верхів рукавів. Верхи усіх п'яти дільниць собору мали по одному більшому восьмерику і по одному маленькому світловому восьмеричку-ліхтарю.

П. Мартинович та В. Горленко в статті «Церкви старинной постройки в Полтавской епархии»[19] зазначають, що собор Миколая збудовано в 1756 р. А. Шафонський в книзі «Топографическое описание Черниговского наместничества, сочиненное в Чернигове 1786 г.» пише, що Зіньківську Михайлівську церкву збудовано з дуба в 1786 р. Обидві ці дати невірні. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається справа 1741 р., в якій міститься лист попа Зіньківського Михайлівського собору до консисторії; в ньому він пише: «В г. Зинькове соборная Михайловская церковь зовсем обветшала... репаровать возымел намерение, к которой репарации и материалы в подготовленности»[20]. В другій справі того ж архіву міститься лист попа церкви Різдва з Гадяча, в якому він 1743 р. писав: «майстер, который в Зинькове церковь соборную делает мне взиме сказывал, что оной церкви следующей весни доделает»[21]. Отже, репарація Зіньківського собора була закінчена в 1744 р.

ГУСАРІВКА Харківської області.
Троїцька церква, не пізніш 1690 р.[22]

Филарет Гумилевський зазначав, що ця церква, побудована не пізніше 1690 р., стояла спочатку в с. Шебелинці. В 1782 р. в Шебелинці збудували нову церкву, а стару продали

Гусарівка, Троїцька церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

[18] Цей же тип плану мають: церква Тройці в Черкаському Бішкіні 1750 р., Введенська в Артемівці 1761 р., Покрови в Олешні 1771 р. (бабинець у неї чотиригранник, а не шестигранник), Михайла в Верхньому Бішкіні 1772 р., Покрови в Біликах 1781 р., Різдва в Береці 1787 р., Миколи в Осиновій 1789 р., Миколи в Замості 1793 р., Воскресенська в Гороховатці 1795 р., Івана в Рубцовій 1795 р., Михайлівська в Созоновці 1796 р., Успенська в Воронівці 1798 р., Воздвиженська в Лимані 1798 р., Миколи в Червоному Осколі 1799 р., Різдва Богородиці в Червоному Осколі 1799 р., Воздвиження в Лимані 1805 р., Богородична в Михайлівці 1805 р.

[19] ПЕВ. 1888. № 17–18.

[20] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 434.

[21] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 715.

[22] Фото зовнішнього вигляду будови опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. Харків. 1922. Табл. XXXV, рис. 6. Далі посилатимемось на це видання скорочено так: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини.

Гусарівка, Троїцька церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

в Гусарівку. Далі Ф. Гумилевський пише, що в Гусарівці церкву збудували в 1790 р.[23] На новому місці стару будову перестилали, викинувши потрухле дерево і замінивши його новим. Те, що, купивши церкву у 1782 р., поставити її спромоглися лише в 1790 р., свідчить, що парафія була дуже убога, а тому на великі зміни первісного вигляду будови не спроможна. Неясним залишається одне: скільки верхів мала церква у Шебелинці? На тризрубній основі вона могла мати або три верхи («класична» форма), або один (як багато слобожанських пам'яток у XVIII ст.).

[23] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. IV. С. 165, 169.

падной стороны. Алтарь штукатурен внутр.».

В натурі це скромна по формі і дуже маленька за розмірами церковка: бік квадрату центральної дільниці в плані не досягає і 5 м, а внутрішня висота тої ж дільниці – 12,5 м. Як показують описи, від старого бабинця нічого не залишилося; збереглися лише в зрубі центральної дільниці сліди – вказівки на те, що ширина його була така ж, як і ширина вівтаря. Вся сучасна західна частина нова. Проте аналіз обмірних кресленників дозволяє з певністю реконструювати первісний план будови.

Церква в Гусарівці належить до групи будов, у яких внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови і дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови[24], а вікна в восьмерику центрального верха заложено на висоті = 1/2 довжини плану будови[25]. Таким чином, виходить, що бабинець церкви в Гусарівці мав не тільки ширину, а і довжину таку ж, як і вівтар, та, певно, і форма плану його повторювала форму плану вівтаря (шестигранник). Отже, в Гусарівці церква належить до типу будов, у яких план складається з чотирикутного центру і двох шестигранників: вівтаря і бабинця (церкви: в Гаврилівці, Середньому Бішкіні і Олешні (Спас) – на Слобожанщині; в Первозванівці – на Запоріжжі; Янівці, Бобровиці і Любечі (Трійці) на Чернігівщині). Тип цей утворився не пізніш, як у першій половині XVIII в., бо церква Михайла в Переяславі уже 1646 р. відтворювала в цеглі тип плану вищезгаданих дерев'яних церков.

Шестигранний зруб вівтаря в плані зберіг первісну форму. Східне вікно в ньому старе, а великі вікна прорізані в південній і північній

Гусарівка, Троїцька церква, купол, фото С. Таранушенка, 1914 р.

В архіві церкви збереглися старі описи її. В описі 1831 р. записано, що церкву збудовано в 1790 р.; в 1825 р., тобто через 35 років після побудови, церкву «возобновили, сделали крестообразной: с трех сторон пристроены к ней по 4 колонны, основана на каменном фундаменте, покрыта листовим железом, обшалевана». В описі 1842 р. зроблено пізніше дописку про те, що в 1847 році «на месте ветхой колокольни построена новая деревяная на каменном фундаменте, покрыта железом и присоединена приделом к церкви». В описі 1909 р. записано: «В 1884 г. расширена с за-

[24] Див. церкви в Чубковичах, Преображенську в Олешні.

[25] Див. церкву в Олешні – Преображенську, в Гаврилівці, в Середньому Бишкині.

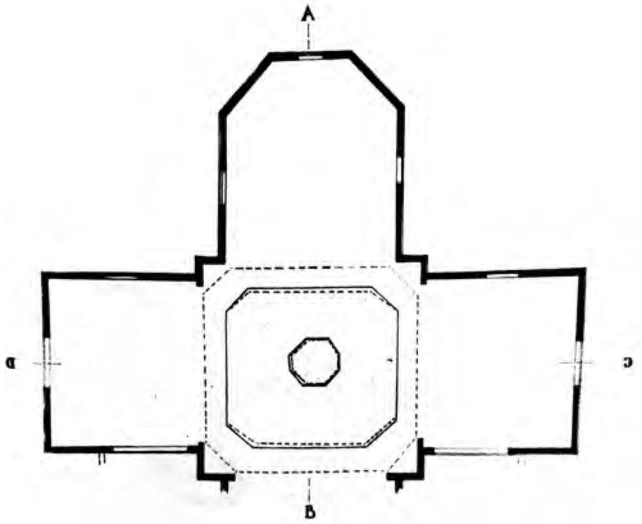

Гусарівка, Троїцька церква, план.

гранях пізніше. Стіжкове внутрішнє перекриття вівтаря теж, можливо, зберегло первісну форму. Двоспадистий з фронтоном дах новий. Фронтон вівтаря – на всю ширину його; нависаючими трикутними виступами він перекриває простір над південно-східною і північно-східною гранями.

Найкраще первісну форму зберегла центральна дільниця. Всередині квадратовий в плані зруб стін, спокійних «кубічних» пропорцій, м'яко переходить у короткий і дуже стрімкий перший залом. Характерна риса залома: вузькі грані його не звужуються в напрямку догори. Невисокий, просторий світлий восьмерик (четверо вікон) в плані задержує, як і перший залом, форму квадрата з відрізаними кутками. Перехід від першого залома до восьмерика теж м'який, малопомітний. Зате межа між восьмериком та другим заломом чітка. Круто заломлені грані другого залома виразно «ліпляться» рефлексами світла, що досягає сюди знизу, з восьмерика. Завершує центральну дільницю глухий невисокий і вузенький ліхтар, що виділяється в зеніті темним, близьким до правильного в плані восьмигранником, перекритим плоским плафоном. Перед вузькими гранями зруба стін (вгорі) та восьмерика врубано профільовані з соковитою різьбою ригелі. На середині висоти ліхтаря впоперек зрубу заложено теж профільований і помережаний різьбою сволочок. Ригелі і сволочок оживляють гладь площин, а разом з тим відіграють роль цезур, що поділяють ритмічно на части внутрішній об'єм дільниці в процесі розгортання його догори. В цілому трактовка архітектурних форм центральної дільниці справляє враження будови інтимної, викликає почуття спокою, умиротворіння.

У зовнішньому вигляді будови домінує центральна дільниця. Зруб стін її, ширший за зруби рукавів і вищий за них. Витриманий у спокійних пропорціях зруб центральної дільниці все ж помітно переважає маси зруба стін кожного рукава. Грані залізних дахів на заломах – плоскі, прямолінійні в контурах. Очевидно, вони зберегли форму первісних дерев'яних дахів. Дахи заломів короткі; кути, під якими їх заломлено, не виявляють значного напруження. У спокійних пропорціях витримана і маса восьмерика. Не виявляє різкого пориву догори, може, навіть трохи заважкий масою ліхтар. Разом все це створює спокійну композицію, маси компонентів без підкресленого напруження переливаються одна в другу.

Як свідчить опис 1831 р. та пізнеампіровий характер портиків, бокові рукави прибудовані у 1825 р. Тоді ж в південній і північній гранях центрального зруба вирізано широкі і високі просвіти з завершеннями у вигляді півкола. Бокові рукави в розмірах (план, висота зрубів) наближаються до розмірів вівтаря.

Таким чином, церкву в Гусарівці можна розглядати як типову пам'ятку скромної сіль-

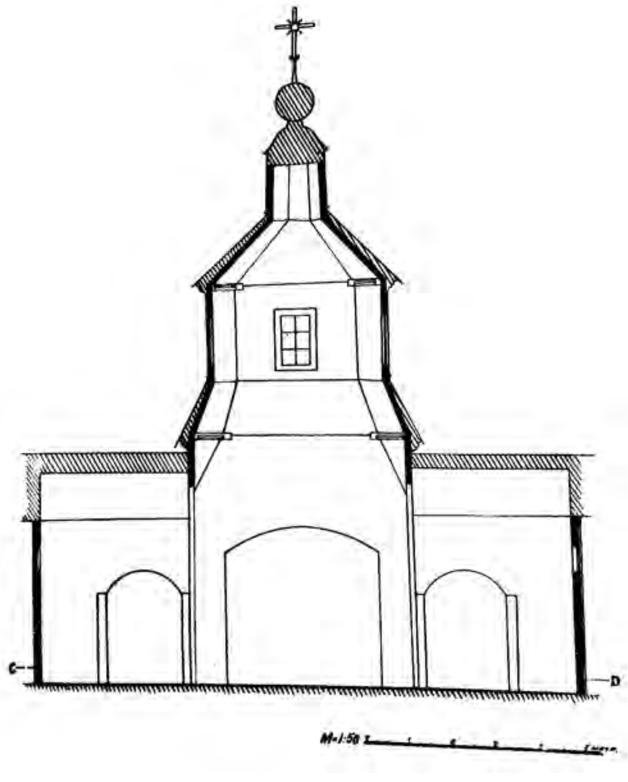

Гусарівка, Троїцька церква, поздовжній розріз.

ської народної монументальної архітектури. У вигляді її центральної дільниці збереглися елементи слобожанського будівництва кінця XVII ст.

Аналіз обмірних кресленників, розміри і пропорції частин центральної дільниці і вівтаря дають уявлення про смаки будівників кінця XVII ст. Розміри ж і форми бокових рукавів характеризують майстрів кінця першої чверті XIX ст. Тому зруби південного і північного рукавів в плані не шестигранники, а близькі до квадрата прямокутники. Їх портики з колонами, фронтонами і великими вікнами над дверима у вигляді піврозет вносять в будову елементи фасадності, чужі нашим пам'яткам XVIII ст.

Збудовано церкву в Гусарівці з брусів товщиною 13–12 см. Головна вісь плану (схід–захід) повернута на південь на 3° за рухом стрілок годинника. Це свідчить, що заложили будову десь в квітні, коли схід сонця визначала стрілка компаса, пересунута на 3° за рухом стрілки годинника.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ТРОЇЦЬКОЇ ЦЕРКВИ С. ГУСАРІВКИ.

Вихідний розмір в побудові плану – сторона квадрату центральної дільниці (трохи деформований в південно-західному кутку).

Вівтар – шестигранник, його довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = стороні центра, ширина вівтаря = 3/4 сторони центра (ширина вівтаря відсікається довжиною вівтаря з південно-східного та північно-східного кутів центральної дільниці). Південна і північна грані вівтаря дорівнюють 1/3 повної довжини вівтаря і центра, взятих разом, а східна, південно-східна і північно-східна грані вівтаря = 1/2 південної грані вівтаря.

Ширина бабинця дорівнювала ширині вівтаря, а після проведення аналізу обмірних кресленників з певністю можна твердити, що і довжина бабинця дорівнювала довжині вівтаря, бо внутрішня висота центральної дільниці дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = подвоєній довжині вівтаря плюс довжина центра, себто довжині вівтаря плюс довжина центра плюс довжина бабинця (довжині плану будови). Вікна у восьмерику центрального верха заложено на висоті, що дорівнює 1/2 довжини плану будови.

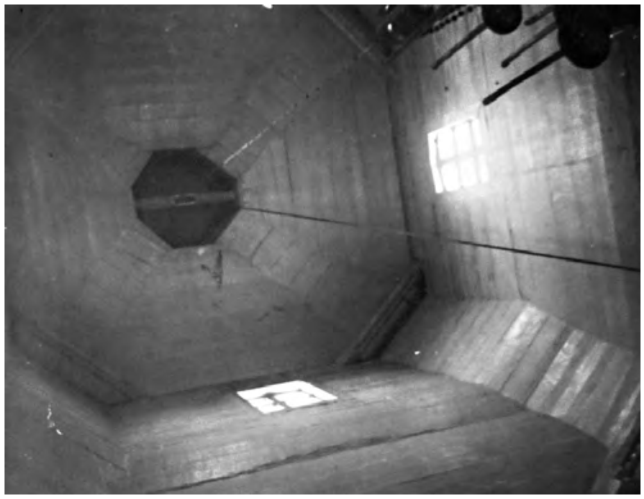

Гусарівка, Троїцька церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Розміри зрубів стін, заломів й восьмерика та ліхтаря визначалися розмірами плану. Висота зруба стін вівтаря дорівнює довжині південної грані плану дільниці, внутрішня висота вівтаря = довжині плану його.

Висота зруба стін центральної дільниці дорівнює діагоналі східної половини плану дільниці. Починає переходити квадрат зрубу стін у восьмигранник на висоті = довжині плану вівтаря.

Для заготівлі зруба першого залому центрального верха майстер скористався з шаблона-трапеції; основа її = довжині зрубу стін (вгорі), верхня грань = ширині плану вівтаря і висота = 1/4 повної довжини плану вівтаря.

Висота першого залому й зрубу стін разом дорівнює сумі довжини плану вівтаря і 1/2 довжини плану центра. Перший залом складався з розрахунком, щоб ширина восьмерика повторила ширину плану вівтаря; ширині восьмерика дорівнює повна його довжина. Висота восьмерика = 1/2 довжини вівтаря. Для заготівлі зрубу другого залому була використана трапеція-шаблон, у якої основа = довжині восьмерика, верхня грань = 1/4 довжини плану вівтаря; висота другого залому, восьмерика і першого залому = повній довжині зрубу стін центру (вгорі). У восьмигранника ліхтаря довжина й ширина дорівнюють 1/4 довжини плану вівтаря, а висота = висоті першого залому.

Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови.

Вікно в східній грані вівтаря прорізано на висоті = 1/2 довжини плану дільниці.

Вікна в восьмерику центральної дільниці над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті 1/4 висоти зрубу стін дільниці, а над підлогою – на висоті 1/2 довжини плану будови.

Будов з таким, як церква в Гусарівці, типом плану (бабинець – шестигранник, центр – чотиригранник, вівтар – шестигранник) на Лівобережжі збереглось відносно небагато; збудовані вони між 1690-м і 1789 рр. До цієї групи входить ще 7 пам'яток. З них три збудовані на Чернігівщині (всі недатовані), три на Слобожанщині (з них одна збудована в 1780 р., друга в 1789 р. і одна недатована) і одна недатована в межах колишніх Запорожських Вольностей. Про обидві датовані слобожанські церкви, обміряні нами, мова йтиме нижче. Зараз же подамо короткі анотації до недатованих церков цього планового типу.

Спільні прикмети всіх церков цього типу: зруб стін центральної дільниці вищий за зруби стін бабинця і вівтаря; розвинутий верх має лише центральна дільниця. Форми ж і пропорції зрубів стін і верхів цих пам'яток мають значні відміни. Далі подаю анотації до окремих пам'яток.

Бобровиця, церква Юрія, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

БОБРОВИЦЯ (під Черніговом).
Церква Юрія. Фото 1928 року

Всередині оглянути не довелося. Коли збудована, невідомо. На нинішнє місце перенесена в 1823 р.

Церква одноверха. Помірно стрункий зруб стін центральної дільниці підкресленоопуклим, важким за формою дахом над першим заломом переходить в різко полегшену масою призму восьмерика. Восьмерик перекрито ще більш важким опуклим дахом над другим заломом. Завершує дільницю глухий і важкуватий масою ліхтар, прикритий плескуватою «кришечкою».

Зруби вівтаря й бабинця – нижчі, але стрункіші за зруб центру; перекривають їх низькі п'ятисхилі дахи.

Зруби стін центральної дільниці прорізані надто великими вікнами, що «проламують» площини зрубів.

Присінки з колонками та фронтонами, форми дахів – продукт «творчості» єпархіального архітектора – надані будівлі під час перенесення церкви на нове місце. Незмінними залишились план та, можливо, зруби стін, заломів, восьмериків.

Бобровиця, церква Юрія, дзвіниця, фото С. Таранушенка, 1928 р.

ЛЮБЕЧ Чернігівської області.
Троїцька церква. Зарисована О. Сластьоном в 1895 р.

Зруб стін центральної дільниці – помірнострункий. Зовні його перекриває чотиригранний, помірно стрімкий наметовий дах, що лежить на гранях першого залому. Завершують центр глухий ліхтар та шоломоподібна главка. Зруби стін вівтаря й бабинця стрункіші за центральний зруб; перекриті вони низькими п’ятиспадистими дахами.

Південний і північний притвори та ґанки-портики добудовані пізніше.

ЛЮБЕЧ Чернігівської області.
Церква Ганни

ЯНІВКА Чернігівської області.
Назва церкви невідома. Зарисована О. Сластьоном в 1896 р.

Зруб стін центральної дільниці «кубічних» пропорцій з різко виявленим нахилом стін всередину, верх центральної дільниці більш розвинений, ніж у Троїцькій церкві Любеча. Круто засклеплені грані чотириспадистого даху над першим заломом переводять об’єм дільниці в невеликий низенький світловий восьмеричок. Завершує дільницю помірно стрункий і доволі масивний ліхтар, поставлений на стрімкий другий залом. Перекрито ліхтар банястою главкою.

Невисокі зруби стін вівтаря і бабинця також чітко виявляють нахил граней всередину. Перекриті вони низькими п’ятиспадистими дахами. Корпус зрубів стін витримано у приземистих формах. Верх же центральної дільниці, навпаки,– в легких, струнких.

НИЖНІЙ БІШКИН Харківської області.
Митрофаніївська церква

Церква схематично заміряна в 1923 р. Вона має верх розвинений ще більш, ніж церква в Янівці. План будови розбито за приписом: центр – чотиригранник, що має ширину – основу, а довжину – апофему рівностороннього трикутника. У вівтаря ширина і довжина = 1/2 діагоналі центра. У бабинця довжина = діагоналі чотирикутника, що становить половину плану вівтаря, а ширина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині бабинця.

Висота зрубів стін вівтаря і бабинця = половині діагоналі чотирикутника, що становить західну половину плану центру. Висота зрубу центральної дільниці дорівнює півсумі довжини центра і бабинця. Висота центрального верха (в інтер’єрі) – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану дільниці, а внутрішня висота центральної дільниці = довжині плану вівтаря й центра, разом взятим. У восьмерика довжина дорівнює 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить західну половину плану центра.

Вікна в зрубі стін центральної дільниці заложено на висоті, що дорівнює висоті зруба стін вівтаря. Вікна в зрубі стін вівтаря заложено на висоті = 1/2 довжини плану дільниці. Центр вікна у восьмерику лежить на висоті, що дорівнює половині довжини плану будови.

ПЕРВОЗВАНІВКА Дніпропетровської області.
Назва церкви невідома

Зруби стін вівтаря й бабинця «кубічних» пропорцій. Зовні вони перекриті п’ятисхилими дахами. Над заломами вівтаря й бабинця підносяться глухі восьмерички з банькою та маленьким глухим ліхтариком. «Кубічний» внизу зруб стін центральної дільниці переходить вище в низький присадкуватий глухий восьмигранник, у якого грані, орієнтовані по сторонам світу, продовжують грані чотиригранника.

Стрімкий залом переводить об’єм центра в маленький низький світовий ліхтар, такої ж форми і розміру, як восьмерички над вівтарем чи бабинцем. Завершує дільницю глухий ліхтар з главкою.

Форма церкви, беручи в цілому, за висловом нащадків запорожців – «печеричкою» – присадкувата.

Первозванівка, рисунок С. Таранушенка.

ВАЛУЙКИ Білгородської області (РФ)

Збудована в 1699 р., перенесена в Большиє Ліпягі в 1862 р.[26] Одна з визначних пам'яток народної монументальної дерев'яної архітектури східної Слобожанщини. Це – простора і велична типова церква соборного типу, збудована в колишньому сотенному містечку Валуйках Острогожського слобідсько-українського полку.

В плані – крижова; з невиділеним чотиригранником центру, південний і північний рукави – коротші, західний і східний – довші. П'ятиверха. Контури центральної дільниці визначаються вуглами, де стикаються південні й північні грані зрубів стін вівтаря і бабинця з східними і західними гранями південного й північного рукавів. Південний і північний рукави та вівтар в плані – шестигранники. Зруб бабинця в нижній частині (по нижній ряд вікон) – чотиригранник, а вище, як і останні рукави,– шестигранник[27].

Зруби стін південного й північного рукавів – стрункі, висота їх дорівнює (приблизно) подвійній довжині плану бабинця[28]. Грані виявляють нахил всередину. Дуже крутим і зовсім низьким заломом зруб стін бабинця переходить у світовий восьмерик. Другий, теж крутий, залом переводить об'єм восьмерика в низький, але широкий глухий ліхтар. Завершує зовні рукав важка шоломоподібна главка. Довжина восьмерика бабинця і вівтаря не більша половини довжини плану дільниці, і висота восьмерика не більша половини його довжини. Ліхтар вдвоє менший восьмерика довжиною і висотою.

Таким чином, якщо зруб стін бабинця (і вівтаря) високий, стрункий, загонисто розгортає вгору свій об'єм, то цілий верх і усі його компоненти витримані в присадкуватих пропорціях. Висота цілого верха з главою ледве дорівнює 1/2 висоти зрубу стін[29]. Структура верхів південного і північного рукавів така ж, як і верхів бабинця (чи вівтаря), однакова і висота їх; але оскільки ширина плану рукава значно менша довжини плану бабинця, то і ширина восьмерика і ліхтаря значно менша довжини восьмерика й ліхтаря бабинця.

Валуйки, рисунок С. Таранушенка.

Зруб стін центральної дільниці відокремлюється від зрубів рукавів лише на межі переходу зрубів стін рукавів у перший залом. Він вищий зрубів рукавів. Невисоким крутим заломом об'єм дільниці переходить у низький глухий восьмерик. Довжина восьмерика дорівнює наблизно 1/2 довжини поземного плану. Другий, теж крутий, залом переходить у приземистий світловий ліхтар, покритий зовні важкою шоломоподібною главою. Таким чином, верх центральної дільниці структурою подібний до верху бабинця, але вищий і стрункіший за нього.

[26] Вопросы реставрации. Вып. І. Вид. Археологічної комісії. Ф. Гумилевський же писав: «По преданию известно, что в сл. Лозная был храм. После чумы 1718 г. жители Лозной разошлись. Храм спустя сколько времени взят жителями Больших Липягов Валуек» (Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. V. С. 198. Харьков. 1858).

[27] Такий же план мають пізніші дерев'яні церкви Лівобережжя: Вознесенська 1759 р. в Березному, Успенська 1760–1789 рр. в Переяславі, Різдва Богородиці 1801 р. в Мені. До цих церков ми вернемося нижче. Такий же план мала мурована церква Миколи в Ніжині. Чотиригранний зруб стін бабинця переходить в шестигранник на середині висоти його також в церкві Різдва Богородиці в Мені. В Миколаївській церкві в Вільшані 1753 р. чотиригранник зруба стін переходить у шестигранник не лише в бабинці, але і в вівтарі. Чотиригранний зруб стін вівтаря (а також певно і перебудованого бабинця) переходить у шестигранник на середині висоти зруба в церкві с. Ізбицького 1750–1780 рр.

[28] Такими ж виглядають зруби стін усіх рукавів Вознесенської церкви в Березному.

[29] Такі ж, наблизно, взаємозв'язки висоти зрубів стін і верхів спостерігаємо в Вознесенській церкві в Березному.

Монолітності і суворому лаконізмові ритму форм корпуса зрубів стін майстер протиставив розчленованість і багатоголосий хор форм верхів. Цим він посилив елементи живописності в будові.

Значно пожвавлюють аскетичну гладь високих зрубів стін вікна. Їх багато, і вони різної форми і розмірів. Чільну грань зрубів стін південного і північного рукавів майстер оздобив хрещатим вікном (складається з 5 квадратів, у кожний квадрат вписано коло)[30], а на середині висоти зрубу – потрійним вікном (середнє полотнище його вище за бокові). Чільну грань бабинця прикрашають також двоє вікон: вгорі – велике квадратове (з хрестом, вписаним в квадрат), внизу – кругле. В останніх гранях прорізані високі вузькі вікна (5 × 2 і 6 × 2). При чому у південному і північному рукавах вікна розміщено в одних горизонтах, а в бабинці – в інших. У восьмериках і ліхтарях вікна лише маленькі, круглі. Отже, низ будови був освітлений яскраво, а верхи, навпаки, потопали в напівпітьмі. Це значно збільшувало ілюзійну висоту інтер'єра.

Церква в Валуйках закінчує пам'ятки, датовані XVII століттям.

ВОДЯНЕ Харківської області.
Борисоглібська церква, 1700 р.

В 1905 році розібрана. Фото Редіна свідчить, що церкву не раз ґрунтовно репарували.

З приблизних розмірів її, наведених П. Фоміним[31], можна зрозуміти, що план церкви складався з квадратового центру і менших чотирикутників: вівтаря і бабинця[32], у яких довжина – сторона, а ширина – апофема рівностороннього трикутника. Зруб стін центральної дільниці – вищий, а зруби вівтаря і бабинця – нижчі. Центральна дільниця не мала восьмерика; зруб стін її зовні завершував стіжкової форми дах, що становив 1/3, а зруб стін – 2/3 висоти дільниці. Вівтар і бабинець були перекриті двосхилими дахами.

У «Літописних замітках 1651–1749 рр.» Сулимівського архіву під 1651 р. занотовано: «У осінь почали осідати слободи; спочатку Лебедин (підкреслення моє), Суми, Охтирка і Харків»[33].

Лебедин з самого початку – сотенне місто Сумського слобідського полку і мав замок з 20 баштами і 9 гарматами; стіни замку мали 1250 сажнів довжини.

Професор М. Сумцов в одній з своїх праць опублікував записану (чи не у с. Боромлі, звідки він був родом) приказку: «Лебедин богат церквами, Висторопъ панами, а Боромля мужиками». Приказка дуже влучно підкреслювала характерні риси цих трьох, недалеко одне від одного розташованих, поселень. Лебедин, дійсно, визначався виключним замилуванням до монументального будівництва. В першій половині XVIII ст. в Лебедині було 13 дерев'яних церков, в той час як полкові міста Суми і Охтирка мали тільки по 7. Навіть у 20-х рр. XX ст. тут залишалось ще п'ять дерев'яних церков, усі різного типу, і кожна чимось цікава.

---

[30] Такі ж вікна в рукавах Вознесенської церкви в Березному. В церквах Валуйок і Вознесенської Березинської, можливо, були і інші спільні риси. На жаль, ми нічого не знаємо про конструктивні засоби, якими користувався майстер церкви в Валуйках. Невідомий нам вигляд інтер'єру її, не знаємо ми і розмірів будови.

[31] П. Фомин. Церковные древности Харьковского края. Харьков. 1916.

[32] План, що складався з більшого чотиригранника – центральної дільниці і двох менших чотирикутників-вівтаря і бабинця також був дуже поширений на Лівобережжі. До цього типу належали церкви: Покрови 1720 р. в Фаївці, Покрови 1733 р. в Карпилівці, Різдва Богородиці 1740 р. в Неданчичах, Благовіщенська 1748 р. в Лісконогах, Покровська церква 1750 р. в Ізбицькому, Миколи 1750 р. в Москалівці, Миколи 1753 р. в Вільшані, Преображенська 1761 р. в Антонівці, Покрови 1763 р. в Калинівці, П'ятницька 1767 р. в Печах, Успенська 1768 р. в Нових Сенжарах, Михайла 1771 р. в Білопіллі, Дмитра 1771 р. в Чулатові, Казанська 1772 р. в Безгинівці, Преображенська 1786 р. в Лохвиці, Варвари 1788 р. в Новгород-Сіверському, Миколи 1799 р. в Чернещині, Різдва Богородиці 1803 р. в Смоляниновій, церква 1806 р. в Редьківці, Покрови 1837 р. в Гринцевому, Миколи чи Успенська в Моровську, Миколи в Мамекиному, церква в Полуботках, церква в Ладининому, церква в Чуровичах, Михайла в Старому Кодаку. Їх ми будемо розглядати нижче.

З мурованих, що в цеглі відтворюють цей дерев'яний прототип, можна для прикладу назвати Воскресенську церкву кінця XVII в. в Сумах.

[33] Киевская Старина. 1883. III. С. 680.

ЛЕБЕДИН Сумської області.
Мироносицька церква[34]. Схематичний обмір плану 1927 р.

Перші поселенці утворили парафію і збудували Успенську церкву. Скоро населення зросло і була збудована друга церква Різдва.

В 1808 р. церкву Різдва перенесли на кладовище і перейменували на Мироносицьку[35]. Можна гадати, що збудовано церкву Різдва на початку XVIII ст., а може, і в другій половині XVII ст., бо парафія її розташована була в центрі міста, поблизу Успенської соборної і після закриття парафіян церкви Різдва приписали до найближчої соборної церкви. А це свідчить, що парафія церкви Різдва утворилася скоро після початку заселення міста.

В 1838 р. лебединський повітовий землемір Кость Слюсаревський викреслив «План и фасад кладбищенской Мироносицкой церкви снятые с натуры» і тоді ж виконав проект «Плана и фасада предполагаемой к перестройке Мироносицкой церкви». Цей проект в червні того ж року був затверджений Харківським губернським будівельним комітетом. Обидва вищезазначені креслениики в 1913 р. висіли на стіні в церкві і тоді ж були нами зафотографовані.

План церкви Різдва, перенесеної на могилки, був крижовий, складався з центрального чотирикутника і чотирьох шестигранних рукавів, вужчих і коротших за центр. Зруб стін четверика центральної дільниці, як показує «Фасад» Слюсаревського, був лише трохи вищий ширини його. Він переходив у широкий невисокий перший восьмерик, прорізаний 8 вікнами. Над ним підносився також невисокий, але значно зменшений в порівнянні з першим, другий восьмерик. Завершувалась зовні центральна дільниця опуклою з перехватом главкою, глухим ліхтариком і, нарешті, яблуком з хрестом на ньому. Рукава були перекриті п'ятигранними дашками; південний і північний – з «димничками», а бабинець і вівтар мали по маленькому восьмеричку і, як центральна дільниця, завершувалися ліхтарем з яблуком і хрестом. Верхи вівтаря й бабинця слабо розвинуті і досягали лише половини висоти верха центральної дільниці, у загальній композиції будови вони посідали допоміжне і підпорядковане місце. Наскільки точно К. Слюсаревський передав в своєму креслениикові форми і пропорції колишньої церкви Різдва, судити важко. В проекті перебудови він залишив цілком непорушеним як план будови, так і його маси, форми, співвідношення частин. Зміни обмежилися тим, що верхи вівтаря і бабинця знято, а їх дахам надано «обтічну» форму.

Порівнюючи сучасний вигляд церкви з проектом перебудови К. Слюсаревського, переконуємося, по-перше, в тому, що перебудова проведена відповідно з проектом, за виключенням завершення, в якому відкинуто опуклу з перехватом главку і над другим восьмериком зразу ж підноситься глухий ліхтар з яблуком і хрестом, а перебудова обмежилася заміною старих верхів і дахів вівтаря і бабинця верхами і дахами нової форми. По-друге, К. Слюса-

Лебедин, Мироносицька церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

[34] Фото зовнішнього вигляду репродуковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Таб. XXXIV, рис. 5.

[35] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 443.

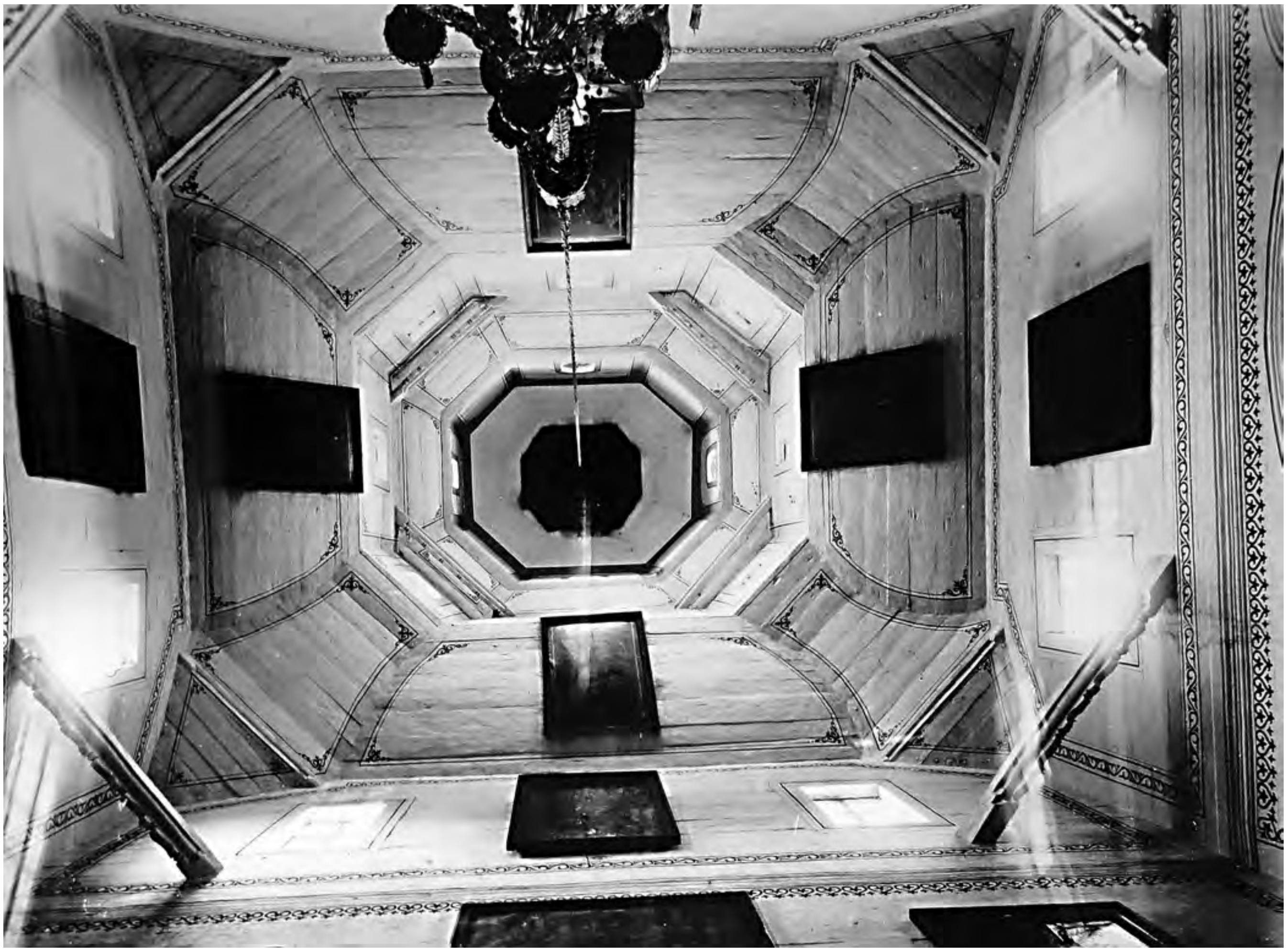

Лебедин, Мироносицька церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1913 р.

ревський, як то звичайно практикувалося в ті часи (та й не тільки в ті часи), план обміряв, а висоти брав з натури «на око», і тому будова на його проекті виглядає вищою і стрункішою (ніж є в дійсності).

Ми не мали змоги обміряти Мироносицьку церкву цілком, довелося обмежитись схематичним обміром лише плану. Він складається з центрального, доволі сильно деформованого «чотирикутника» і 4 вужчих і коротших центра шестигранних рукавів, теж далеких від геометричної правильності. Проте настанову компоновки плану прочитати легко.

Центр задумано як прямокутник, витягнутий в напрямку південь–північ; його довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині цього ж прямокутника[36]. Вівтар і бабинець – шестикутники; їх довжина дорівнює 1/2 діагоналі центрального чотирикутника, а ширина = півсумі довжини бабинця і центра. Південний і північний рукави довжину мають таку ж, як бабинець ширину (цебто – 1/2 діагоналі центра), а ширина цих рукавів = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині рукава.

Мироносицьку (колишня Різдва) церкву будував, можна думати, місцевий лебединський майстер. В другій половині XVIII ст. в Лебедині була збудована церква Миколи, схожа з Мироносицькою (докладніше про це нижче).

Звертає на себе увагу те, що тип плану Мироносицької церкви представлений на Лівобережжі дуже малою кількістю пам'яток. Між тим зародився він давно. План Покровської церкви

[36] Такий же вигляд плану мають ще: Успенська церква 1720 р. в Шатрищах, церква Спаса 1765 р. в Переяславі, церква Миколи 1783 р. в Лебедині. Варіант цього типу плану мала церква Школи 1732 р. в Ново-Ропську. Про них ми скажемо нижче.

[37] Центральна дільниця церкви в Сутківцях має розміри: 12 арш. × 10 1/4 арш. = 8,55 м × 7,30 м.

в Сутківцях на Поділлі, збудованої в XV ст., Лебединської Мироносицької, безперечно,– пагони одного кореня. Сутковецька церква вбудована з каменю, проте вона відтворює принципи і навіть розміри[37] деревинного прототипу. У обох названих пам'ятках план складається з центральної дільниці – прямокутника, близького до квадрату, і 4 вужчих за центр рукавів. В Сутковецькій і Мироносицькій церкві схожість іде далі: їх центр – прямокутник, у якого боки – сторона і апофема рівностороннього трикутника[38]. Ширина рукавів в Сутковецькій і Мироносицькій церкві дорівнює 1/2 діагоналі центра.

Отже, ряд пропорційних залежностей частин будови, втілений в Мироносицькій церкві, викристалізувався уже в XV ст. і був в ужитку на протязі XVI, XVII і XVIII століть.

Тип плану Мироносицької церкви, як ми вже зазначили, зустрічаємо ще в трьох пам'ятках Лівобережжя. Причому церкву Миколи в Лебедині збудував майстер лебединської школи, послідовник майстра, що будував Мироносицьку. Чимало спільного з цими двома лебединськими пам'ятками знаходимо в Успенській церкві в Шатрищах. Церкву Спаса в Переяславі з вищезгаданими зв'язує тип плану. Тому доцільно буде розглянути ці церкви слідом за Мироносицькою.

ЛЕБЕДИН Сумської області[39].
Церква Миколи 1783 р.[40] Обміряна 1927 р.

Лебедин, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

На лутках західних вхідних дверей вирізьблено напис (на жаль, частково закритий підлогою і тому не до кінця прочитаний): «Во славу стыя єдиносущная животворящія инеразделимы... троицы оца исна, истаго дха создася храм сей во им.. стаго Ніколая чудотворца При державі благочестивейшія самодержавнейшія великія гдрни імператріци Екатеріны Алексіевны всея россіи при наследник ея блговерном гдрь цесаревичь и великокнязь Павль Петровичь и при супруге его благоверной гдрн великой кнгіні Марій Федоровн и благоверн.. гдрех великих кнзех Александр

[38] Ті ж співвідношення боків в плані мають прямокутники центра мурованих церков: Успенської церкви в Межибожі початку XVI ст., Успенської церкви в Городку Львівської області 1540 р., монастирської церкви в Підгорянах Тернопільської області XVI–XVII ст. Мурований Покровський собор в Харкові, закінчений будуванням в 1689 р. в центрі має форму семигранника, але довжина і ширина восьмигранника має ті ж співвідношення: сторона і апофема рівностороннього трикутника.

[39] В одній з богослужебних книг Миколаївської церкви м. Лебедина зберігся запис про те, що парафіяни цієї церкви – вихідці з Корсуня і Чигирина. Нащадки вихідців з Чигирина і досі зберегли про це пам'ять в формі поширеного в Лебедині прізвища «Чигринець».

[40] Фото церкви Миколи опубліковано в таких виданнях: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Харків. 1922. Табл. XXVI, XXVII і XXVIII; С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. Харків. 1928. Табл. X, XI; Г. Павлуцький. Деревянное церковное зодчество на Украине; И. Грабарь. История русского искусства. Том II. С. 347 (з помилковим підписом: «...в Лебедяни»). Фото моїх обмірних креслеників плану і розрізу репродуковано в «Нарисах історії архітектури Української РСР». (Київ. 1957). Далі, цитуючи це видання, посилатимемося так: «Нариси».

Павловичі и Константин Павлович блгвеніе Аггея Белгород... Обояннского Коштом собраннм от христолюбцев... в літо от ротва ...1783 Вторим зданием стараніем сщенников Гавріила Іеремеева да Стефана Чижевского на месть храма кото».[41]

Церкву збудовано з дубових брусів на дубових підвалинах, під які підведено згодом цегляний підмурок. Коли ми обміряли цю церкву, поруч з нею впритул уже стояла нова мурована, незграбна, шаблонна сінодального «стилю». Стареньку ж не підтримували, давно не ремонтували. Підмурок її в кількох місцях розвалився; тому в північно-східному кутку центральний зруб внизу розійшовся. Це дало можливість дослідити і заміряти замок, яким в'язано в углах бруси стін. Кожуховання частково було обідрано. На оголеній частині зруба виявились сліди «циналів» – коротких брусків, які закладали у видовбані у вінцях зрубу гнізда, на котрі клали дошки риштування. Після закінчення будування цинали зрізали нарівні зі зрубом. Обібрана обшивка показала також, що шальовку нашито безпосередньо на зруб[42].

Архів в церкві не зберігся, тому про ремонти нічого певного невідомо. З церковного «Опису» довідуємося, що в 1863 р. «отжелеваны стены нижнего яруса». Без сумніву добудовано приділок з заходу і ґаночки з півдня і півночі. Не раз провадилися поточні ремонти. Проте уважний огляд під час обмірів будови зовні і всередині переконав, що основні архітектурні форми і пропорції пам'ятка зберегла у первісному вигляді.

Церква Миколи – на хрещатому плані, п'ятизрубна, але одноверха. Центральний зруб – у плані квадрат, рукава – шестигранники, вужчі і коротші центру. Хрещатих за планом церков на Лівобережжі було немало, але схожий план ми зустріли, як уже вище зазначено, лише в тому ж Лебедині в Мироносицькій церкві та ще в Успенській церкві в Шатрищі і церкві Спаса в Переяславі.

Усі рукави церкви Миколи в Лебедині в плані мають заплечики: найкоротші у вівтарі, найдовші у бабинці. Таким чином, об'єм центра – дещо відокремлений. Проте рукави відкриваються до центра широкими і високими (майже на всю висоту їх стін) просвітами. В кожному рукаві ці просвіти трохи нижче середини їх висоти перетинаються двома брусами, які забезпечують міцну кругову ув'язку усіх стін зруба рукава. Стіни рукавів переходять вгорі у короткий залом, перекритий плоскою стелею.

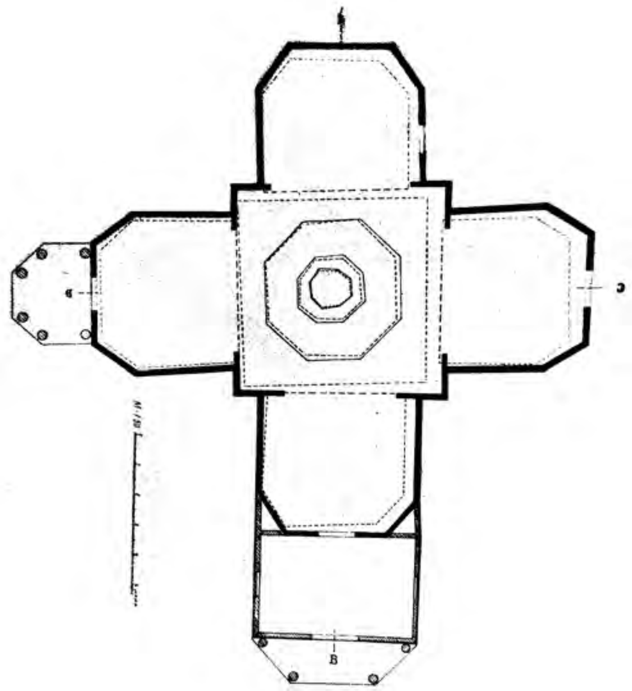

Лебедин, Миколаївська церква, план, фото С. Таранушенка, 1913 р.

Об'єм кожного рукава справляє враження високого, стрункого, тягнутого вгору приміщення. Висота його фактично значно переважає довжину: вона в стінах дорівнює довжині центра, а висота рукава до стелі = половині довжини цілої будови. На вигляд висота їх ще більша. Вікна в рукавах прорізано на середині висоти стін, отже, більша верхня частина приміщення рукава освітлена значно слабше нижньої, вгорі вона потопає в сутінках. Такий характер освітлення разом з чітко виявленим нахилом стін всередину значно посилює ілюзійну висоту рукава.

Переступивши поріг західних дверей, глядач через просвіт в східній грані бабинця відразу одним поглядом сприймає дванадцятиметрову висоту цілої східної стіни

[41] Ф. Гумилевський про Лебединську церкву Миколая писав: «построен из колотого, а не распиленного леса, как видно еще и ныне на стенах храма, хотя он в 1761 г. перестроен». (Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 449). Звідки цю дату (1761 р.) взято, він не зазначає.

[42] В церкві с. Бакирівки на зруб набито спочатку ряди планок, і дошки кожуховання пришивалися до цих планок, а не безпосередньо до зрубу.

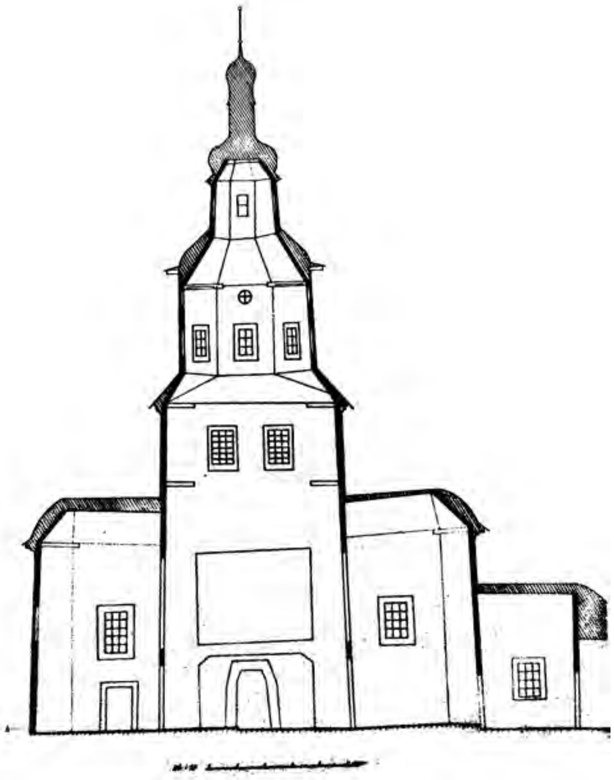

Лебедин, Миколаївська церква, поздовжній розріз, фото С. Таранушенка, 1913 р.

центральної дільниці, від підлоги до самого залому. Це перше могутнє враження посилюється з кожним кроком, зробленим в напрямку на схід. З середини бабинця око бачить уже не тільки цілу східну стіну центра, а і перший крутий залом над ним – яскраво освітлений перший восьмерик, а ще вище – початок другого залому. Увійшовши в центральну дільницю, відвідувач потрапляє у полон тонко організованого майстром непереможного враження від стрімкого могутнього зльоту об'єму дільниці, аж до останнього верхнього восьмеричка, що тьмяно мріє на висоті понад 21 м. Щоб надати наснагу потужному активному розгортанню догори внутрішніх просторових об'ємів будови, автор мобілізує всю міць свого темпераменту, використовує увесь приступний йому арсенал засобів.

Уже сам зруб стін четверика, тісно оточуючи вас, справляє могутнє враження своєю колосальною висотою, що на око вдвічі перевищує довжину сторони квадрата плану. І хоч в дійсності висота зруба менша (вона дорівнює довжині бабинця і центра разом взятим), але підкреслений нахил до середини граней зрубу стін[43] і майстерне використання ефектів освітлення виправдали розрахунки майстра, створилось враження, що зруб стін вдвоє переважає довжину плану.

Розгортання просторових об'ємів верха церкви побудовано на складній ритміці ліній і площин заломів та восьмериків і активному та не менш складному віртуозному використанні освітлення їх, розрахованому то на зіставлення контрастово освітлених ділянок, то на м'які переходи і поступове затухання освітлення інших частин будови. Четверик внизу освітлений слабо м'яким верхнім рефлекторним освітленням. Чим вище він підіймається, тим більше світла падає зверху на його стіни. В верхній частині четверика кожна його стіна має по парі великих вікон. Ці восьмеро вікон і дають четвериковi найбільше світла.

Четверик переходить у короткий, але виразно напружено працюючий залом. Цю напруженість роботи залома особливо яскраво виявляють грані трапецієвидної форми. Залом має подвійне джерело освітлення: те, що ллється зверху з вікон восьмерика, і те, що потрапляє у вигляді рефлексів знизу, з четверика. На зміну плинно освітленому першому залому приходять сильно освітлені (8 прямокутними і 4 круглими вікнами) чітко окреслені форми просторого, геометрично правильного в плані першого восьмерика стриманострунких пропорцій.

Другий залом (на вигляд) має значні розміри; його грані без різко виявленого напруження переводять внутрішній об'єм верха церкви у другий восьмерик, вдвоє коротший поперечником за перший, але ілюзорно він здається значно меншим. Четверо вікон заливають сліпучим світлом його грані. Завдяки цьому другий залом, перебуваючи поміж двома ореолами вікон, освітлений доволі сильним, але м'яким, рівним світлом; зате до третього залома досягають знизу лише рефлекси освітлення, і світло поступово, чим вище, тим більше затухає. Так що межу переходу третього залома у третій останній восьмеричок не можна уловити оком і його плафон – зовсім глухий, темний – здається, майорить на недосяжній висоті.

Освітлення верха будови в інтер'єрі не залишається завжди однаковим. Навпаки, воно безперервно змінюється і тому серед дня дає одні ефекти, ввечері чи вранці зовсім відмінні; при яскравому сонячному освітленні верх ви-

[43] 5 см на кожний метр висоти зруба стін.

Лебедин, Миколаївська церква, інтер'єр верху, фото С. Таранушенка, 1913 р.

глядає зовсім не так, як у похмуру погоду, взимку інакше, ніж влітку, а при вечірньому освітленні свічками зовсім по–другому, ніж вдень. В залежності від освітлення безнастанно, без краю, як у калейдоскопі, змінюється ритміка граней восьмериків і заломів, що сполучаються в різноманітні комбінації. Висота цілого верха ілюзійно також не залишається однаковою; в залежності від освітлення вона то зростає, то зменшується. Все залежить від міри і характера навантаження ока специфічними моторовими рухами, коли погляд послідовно переходить від одного об'єму до другого, аж до самого верху. На жаль, словами неможливо передати ту чарівну, нескінченно різноманітну гаму емоцій, яку викликає у глядача ота світлова оркестровка просторових об'ємів верха будови. Це треба особисто відчути.

Архітектурні форми інтер'єру визначаються підкреслено суворою простотою, шляхетною ясністю логічного їх розвитку. Площинність граней зрубів стін і восьмериків нічим не порушується. Просвіти в стінах четверика мають просту чітку прямолінійну форму. Ригелі – дуже скромні, без різьби, без фестонів. Це або просто квадратові в перетині бруски, або ж на їх лицевому боці вибрано поличку чи чвертьвалка. Короткі ригелі виконують чисто конструктивну роботу: в'яжуть в кутках верхи стін четверика та рукавів. І лише верх першого восьмерика ригелі обв'язують навколо, увінчуючи його неначе скромним віночком.

Троє вхідних дверей до церкви мають шестикутну форму, але їх бокові бруси не складаються з двох кусків, як звичайно, а витесані з цілого бруса півметрової ширини; при цьому кут на середині їх висоти зм'якшений і втрачає в значній мірі поширену в одвірках інших церков суховату чіткість. Таку форму одвірків має ще церква Миколи в Бабайковому (див. нижче). Лутки церкви Миколи справляють враження лука з натягнутою тетивою.

Зовнішній вигляд церкви Миколи у Лебедині основними своїми масами повною мірою відбиває внутрішню композицію просторових об'ємів, але не обмежується цим. Зовнішні форми будови мають для майстра і самостійну цінність; їм він приділяє багато уваги, і його творчість обертається

Лебедин, Миколаївська церква, дзвіниця, фото С. Таранушенка, 1913 р.

Лебедин, Миколаївська церква, одвірок, фото С. Таранушенка, 1913 р.

до нас тут іншою, невідомою ще стороною. Завершення будови, починаючи з першого восьмерика, уже не повторює форм внутрішніх об'ємів. Вибагливі криволінійні форми дахів її восьмериків відбігають від прямолінійних форм рублених заломів. Внутрішній формі низенької призми рудиментарного третього восьмерика зовні відповідає високий стрункий (але глухий) ліхтар. І зовсім не має собі відповідного внутрішнього об'єму надзвичайно ефектна визолочена «митра», що покриває ліхтар. Загалом, на місце скупо регламентованої і аскетично суворої зосередженості навколо єдиного стрижня внутрішніх архітектурних об'ємів, що розгортаються у чіткому логічному потоці чистої архітектоніки, форми зовнішнього вигляду будови різноманітніші, пишніші, живописніші, їх вишукана гармонійна компоновка надає будові урочистості і мужньо-елегантної граціозності. В цьому відбилося живе відчуття майстром «духу» рококо – мистецтва тої доби, його характера.

Хоч зовнішній вигляд церкви і має деяке розходження з внутрішнім об'ємом, проте і його форми, як і внутрішній об'єм, також розвиваються логічно і складають завершену струнку композицію. Треба додати, що майстер ні на хвилину не губить з поля зору основного завдання: створити будову, в якій внутрішній і зовнішній вигляд складали б дві сторони єдиного художньо-архітектурного образу. Найбільш виразно це підкреслено круглими вікнами першого восьмерика. Для чого вони тут? Збільшити світло, що дають вісім прямокутних вікон, вони не можуть. Вони потрібні для іншого: в цій підкресленій вікном точці майстер «відкладає» по вертикалі основний горизонтальний помір – довжину будови[44]. Взагалі вікнам (їх формі, розмірам, системі їх розміщення і групування) майстер надає великого значення, розглядаючи їх як організуючі акценти на площинах стін.

Круглі вікна викликали потребу прикрити їх зверху «арочками», що виплеснулися хвилями з маси перекриття восьмерика і тим самим збагатили його профіль, посилили і ускладнили елементи динаміки в оформленні зовнішнього вигляду будови.

Ми не знаємо другої дерев'яної церкви з такими ж «арочками» над вікнами восьмерика, але можемо вказати на муровані церкви 60–80-х років XVIII ст., в яких над вікнами восьмериків – барабан, і маємо такі ж «арочки». Для прикладу можна назвати церкву Всіх святих 1753–1760 рр. в с. Мала Чернещина біля Сум і Покровську церкву, закінчену будуванням в 1783 р. в самих Сумах[45].

---

[44] Будівники церков часто відчували потребу відзначити цей орієнтир вікном, найчастіш круглим.

[45] Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. 51. Рис. I; Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини. Табл. 14.

Повна симетрія плану, підпорядкування усіх частин церкви єдиному, чітко виявленому центру сприяли тому, що зовні будова сприймалася глядачем однаково ясно і виразно з усіх боків, з будь-якої точки.

Лебединська Миколаївська церква – одна з найвизначніших пам'яток української народної монументальної архітектури, одна з вершин майстерності дерев'яного монументального будівництва, а її майстер – один з найвизначніших майстрів народного будівництва. У творчості його втілені найвищі досягнення українського народного генія. Кришталева ясність архітектурного образу, сміливість в оперуванні просторовими об'ємами, з одного боку, і висока технічна майстерність, з другого, принесли майстрові блискучу перемогу над опором матеріалу, доведену майже до грані дематеріалізації його.

Біля церкви Миколая, але за межами її цвинтаря, через дорогу стояла дерев'яна рублена двоярусна, квадратова в плані дзвіниця. Нижній ярус її – комора, оточена навколо широким піддашком на «колонках». Збоку під піддашком містилися сходи до верхнього яруса, де було розміщено дзвони. Форма наметового даху і завершення дзвіниці свідчили, що збудована вона пізніш церкви іншим, мало талановитим будівником, десь на початку XIX століття. В коморі переховувався зафотографований нами розбитий (на Різдво, під час великих морозів) дзвін з вилитим на ньому написом і датою AX (1660 р.).

Така сама дзвіниця, лише завершена високим шпилем, стояла і біля другої лебединської церкви – Трьохсвятської.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ МИКОЛАЯ В ЛЕБЕДИНІ

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. План складається з квадратового центра (трохи деформованого) і чотирьох шестигранних рукавів. Вівтар і бабинець – шестигранники; їх ширина дорівнює 1/2 діагоналі центральної дільниці, а довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині шестигранника. Південна і північна грані бабинця та східна вівтаря дорівнюють 1/2 довжини центра; південно-східна і північно-східна грані вівтаря = 1/2 східної грані вівтаря. Південна й північна грані вівтаря і відповідні грані південного та північного рукавів дорівнюють 1/3 діагоналі центра. Південна грань південного рукава = східній грані вівтаря, а північна північного рукава = східній грані того ж рукава. План церкви, таким чином, вписується в квадрат (точніш: довжина на товщину одного бруса довша ширини).

Лебедин, Миколаївська церква, царські врата, фото С. Таранушенка, 1913 р.

Як бачимо, план Лебединської церкви Миколи конфігурацією подібний до плану Мироносицької, але принципами побудови (особливо центра) вони відмінні.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків церкви Миколи визначаються розмірами плану. Співвідношення цих розмірів, виявлене аналізом обмірних креслеників, розкриває пропорційний стрій будови, а заразом з тим і сам процес побудови церкви, засоби, якими користався майстер, заготовляючи на землі зруби стін, восьмериків і заломів.

Заложивши підвалини, майстер в західній грані бабинця, південній грані південного і північній грані північного рукава зарубує в них дверні одвірки з просвітом = 1/4 ширини плану бабинця. На висоті = діагоналі квадрату з стороною = просвіту дверей майстер закладає віршні одвірків.

Лебедин, Миколаївська церква, дзвіниця, фото С. Таранушенка, 1913 р.

Зводячи зруби стін бабинця, вівтаря, південного і північного рукавів і досягнувши висоти їх = 1/4 суми повної довжини плану центра і бабинця, майстер закладає «підлокітники» – нижні бруси луток вікон; на висоті = довжині плану бабинця закладає верхні бруси віконних луток. На висоті = довжині плану центра зруби стін бабинця, вівтаря, південного і північного рукавів завершуються; в кутках зрубів закладаються ригелі, і над ними починається засклеплення рукавів. На висоті = 1/2 довжини плану будови засклеплення вівтаря, бабинця і обох рукавів завершується.

Вище нарощується уже лише зруб стін центральної дільниці. На висоті = подвоєній довжині плану вівтаря закладаються перші ригелі в центральному зрубі стін. Ще вище, на висоті = діагоналі плану центра, закладаються «підлокітники» вікон центрального зруба стін. Висоту четверика зруба стін центра визначає уже згадана нами сума повної довжини плану центра і бабинця. Як показали обміри, зруб стін центра звужується вгорі на 60 см. Отже, на 5 см на кожен метр висоти зруба. Вгорі зруба заложено другий ряд ригелів.

Для заготівлі на землі зрубу першого залома використано трапецію-шаблон. Основа шаблона – довжина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань шаблона = повній довжині плану вівтаря, висота ж = 1/6 довжини зрубу стін центра (вгорі). Висота заломy і зрубу стін разом дорівнюють подвоєній повній довжині зруба стін центра (вгорі). Перший залом компонувався з розрахунком, щоб довжина і ширина першого восьмерика повторили довжину плану вівтаря. Висота першого восьмерика дорівнює 1/2 повної довжини зруба стін четверика (вгорі). Висота ж восьмерика і першого залома разом дорівнює довжині плану вівтаря.

Вікна у восьмерику над верхнім вінцем зрубу стін четверика заложено на висоті = 1/4 довжини зруба стін (вгорі), а центри цих вікон лежать над підлогою на висоті = подвоєній довжині плану центра, або на вершині рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови. Тій же довжині плану будови дорівнює висота першого восьмерика, першого залома і зруба стін, взята разом. Центри ж круглих віконець в першому восьмерику лежать на висоті = довжині плану будови на рівні верхніх вінців зрубів стін вівтаря і бабинця.

При заготівлі зрубу другого залому за шаблон правила нижня частина рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика (вгорі). Поділені навпіл боки цього трикутника визначають боки трапеції (грані другого залому), висоту другого залому, а також довжину верхньої грані трапеції, цебто довжину (і ширину) другого восьмерика[46]. Висота другого залому, першого восьмерика і першого залому разом = довжині зруба стін дільниці (вгорі).

У другого восьмерика довжина і ширина = 1/2 ширини першого восьмерика, а висота =

[46] При заготівлі зруба другого залому могли використати також трапецію, якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи і висота = 1/2 висоти першого восьмерика.

довжині грані другого залому від верхнього вінця першого восьмерика до нижнього вінця другого восьмерика. Висота другого восьмерика, другого залому, першого восьмерика і першого залому разом = 1/2 довжини плану будови.

Зруб третього залому заготовлявся також з допомогою шаблону – нижньої частини рівностороннього трикутника з стороною = довжині другого восьмерика (вгорі). Поділені навпіл боки цього трикутника визначають боки трапеції (грані залома) і висоту залома. Висота третього залома другого восьмерика і другого залома разом дорівнює довжині плану бабинця.

Глухий ліхтар – низенький (один вінець); його довжина (довжина плафона) = 1/2 довжини другого восьмерика (вгорі).

Таким чином, висота верха = подвоєній довжині плану бабинця, а внутрішня висота центральної дільниці дорівнює потроєній ширині плану дільниці, або = довжині плану будови плюс довжині плану бабинця. Отже, внутрішня висота центральної дільниці значно переважає довжину плану будови.

Як бачимо, всі розміри всіх компонентів (зруби стін, заломів, восьмериків) тісно пропорційно ув'язані і між собою, і з розмірами плану будови. Розміри кожного компонента сприймаються не ізольовано і відокремлено, а разом і в сполученні з зведеними раніш частинами церкви. Розміри кожного компонента контролюються розмірами основних («вихідних») частин будівлі.

Вище ми зазначили, що плани церков Миколи і Мироносицької в Лебедині схожі, але мають істотні відміни в приписах побудови їх. На жаль, ми не маємо обмірних даних розрізу Мироносицької церкви для порівняння побудови об'ємів церков Миколи і Мироносицької. Розглядаючи зовнішній вигляд їх на фото, приходимо до того ж самого висновку: вони схожі; число і послідовність у розміщенні зрубів стін, заломів, восьмериків, вікон і т. д. у обох пам'яток однакові, але виконані ці дві будівлі майстрами різної обдарованості, різного темпераменту. Не підлягає сумніву, що обидві пам'ятки належать майстрам однієї – лебединської будівельної школи. Переконуємося ми і в тому, що обидва майстри мали в своєму розпорядженні ряд улюблених засобів, якими користалися. А водночас бачимо, що володіли вони ширшим запасом засобів, які давали їм змогу вільно, кожному за своєю вподобою, добирати той чи інший засіб і тим уникати одноманітності, штампу, давали змогу кожному виявити силу таланту, емоціональне багатство.

ШАТРИЩА Чернігівської області. Успенська церква[47]

Належить до типу одноверхих, хрещатих в плані, з виділеним квадратовим центром і 4 шестигранними рукавами. Чотиригранний зруб стін центра вгорі (вище початку заломів рукавів) переходить у восьмигранник.

План розбито за такими приписами: центр – квадрат, сторона його – вихідний розмір в побудові плану і об'ємів будови. Подвійна діагональ центрального квадрату визначає довжину і ширину будови. Рукава в плані – шестигранники, всі одного розміру. Ширина вівтаря = довжині. Східна грань вівтаря і відповідні їй грані останніх трьох рукавів дорівнюють 1/2 ширини центра, а південна і північна грані вівтаря (та відповідні грані останніх трьох рукавів) дорівнюють 1/2 діагоналі центрального квадрату.

Кресленик фасаду 1835 р. не викликає до себе довіри, проте дає можливість відтворити з певною долею вірогідності деякі пропорції в побудові об'ємів церкви.

Висота зрубів стін рукавів дорівнює діагоналі плану центру. Висота зруба стін центральної дільниці більша, вона = довжині плану центру і вівтаря, взятої разом (як і у лебединського Миколи). Нижній ярус вікон в зрубах стін був заложений на висоті = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план вівтаря, а верхній ряд заложено на висоті = діагоналі чотирикутника, що становить 1/2 плану центрального квадрата.

Церква струнка. Витримана у м'яких, вишуканих формах. Зруби стін рукавів мало не вдвічі переважають довжину їх плану. Головний акцент в композиції майстер приділив корпусу струнких, тягнутих догори зрубів стін усіх дільниць. Висота верхів менша висоти зрубів стін. Маси верхів легкі, форми їх делікатні. Завдання верхів – внести в композицію завершальні штрихи і надати будові елементи мальовничості.

[47] Зовнішній вигляд церкви опубліковано в 44-му випуску «Известий Археологической комиссии», де зазначено дату побудови церкви – 1720 р., прибудову дзвіниці – 1827 р. В архіві Археологической комиссии в СПб зберігається обмір 1835 р. плану і фасаду і поперечного розрізу цієї церкви, яким ми і користуємося.

ПЕРЕЯСЛАВ.
Преображенська церква 1765 р.[48]

Одноверха. Хрещата з виділеним чотиригранником в центрі. До нього прирубано шестигранники вівтаря, південного і північного рукавів (бабинця на фото не видно).

Зруби стін рукавів помірно стрункі, високі; грані їх мають нахил всередину. Зруб стін центра має висоту таку ж, як і зруби рукавів. На відміну від розглянутих досі будов, Преображенська церква в Переяславі розпочинає численну групу пам'яток, у яких грані зрубу стін центру переходять безпосередньо в грані світлового восьмерика, орієнтовані по сторонах світу. Восьмерик зовні перекриває банястий дах; на ньому – глухий ліхтар. Верх, очевидно, зазнав переробок під час ремонтів.

ЧУБКОВИЧІ, Стародубівщина.
Церква преп. Ганни, 1705 р.[49]

Скромна тризрубна, одноверха сільська церковка. Коли проводилися ремонти церкви і які вони внесли зміни в первісний вигляд – документальних вказівок не маємо. Але ремонти ці були. Безперечно, добудували згодом південний і північний рукави і з чотирьох боків до церкви добудували портики з фронтонами та колонами. Вони свідчать, що такий вигляд церква набула, певно, десь на початку XIX в. Первісний план церкви складався з трьох чотирикутників. Церква – невелика (центр її має в плані розмір 9 × 12 арш.). Архітектурні маси її складаються в просту, гармонійну і прозору композицію.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. Центр в плані – чотирикутник, у якого довжина – сторона, а ширина – апофема рівностороннього трикутника[50]. Бабинець – чотиригранник; його довжина дорівнює 1/2 діагоналі центра, а ширина = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану центру. Вівтар – квадрат з стороною = повній ширині бабинця.

Коли план був розбитий в натурі, майстер почав зводити зруби стін. В західній грані бабинця на підвалинах заложив вхідні двері з просвітом = 1/4 повної ширини бабинця. На висоті = довжині плану бабинця зруби стін вівтаря і бабинця завершувалися. Зараз вівтар і бабинець в інтер'єрі перекриті плоскими стелями; яке було первісне завершення їх – невідомо. Зруб стін центральної дільниці продовжував нарощуватись. На висоті = ширині дільниці чотиригранний зруб стін починає переходити у восьмигранний. На висоті = діагоналі вівтаря в кутках майстер заложив ригелі. На висоті, що дорівнює діагоналі чотиригранника, який становить південну половину плану центральної дільниці, центральний зруб стін завершується і переходить у перший залом.

Перший залом різко зменшує об'єм дільниці; грані його круто (40°) засклеплені. Зруб залома заготовлявся на землі з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа для складання східної і західної граней залома – довжина зруба стін дільниці (вгорі); верхня грань дорівнювала 1/3 довжини плану центра, і висота = 1/3 ширини плану дільниці. Висота зруба стін і першого залома разом = певній діагоналі плану центру.

У світлового восьмерика висота = 1/4 висоти зрубу стін дільниці. Висота восьмерика і першого залома разом = ширині плану бабинця. Висота зруба стін, першого залома і восьмерика разом дорівнює сумі довжини плану центра і вівтаря.

Другий залом засклеплено значно стрімкіше (65°), ніж перший. Зруб другого залому заготовлявся з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи і висота = 1/4 ширини плану

[48] В натурі церкви нам не довелося бачити. Фотографій її ми теж не мали. Аналіз проведено на основі обмірних кресleників (план і подовжній розріз) художніка-архітектора О. Кацаурова (користався фото з креслеників).

[49] В натурі церкви нам не довелося бачити. Фотографій її ми теж не мали. Аналіз проведено на основі обмірних креслеників (план і подовжній розріз) художніка-архітектора О. Кацаурова (користався фото з креслеників).

[50] Цей засіб побудови на Україні був дуже поширений здавна. Найстарша відома нам пам'ятка, де за цим приписом побудовано план центральної дільниці, це мурована церква XV ст. в Сутківцях на Поділлі.

центра. Висота другого залому, восьмерика першого залому і зрубу стін разом дорівнює довжині плюс ширина плану дільниці, у глухого ліхтаря висота дорівнює його довжині.

Висота центрального верха = довжині плану дільниці. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює подвоєній довжині плану дільниці, або довжині плану вівтаря, центра і половини довжини бабинця, а також = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови.

Таким чином, церква в Чубковичах належить до групи пам'яток, у яких внутрішня висота центральної дільниці менша довжини будови.

ПАКУЛЬ Чернігівської обл.
Троїцька церква 1710 р.[51] Обмір і фото 1928 р.

Пакуль як село згадується уже в «Скарбниці» Іоаникія Галятовського, надрукованій в Новгороді-Сіверському в 1676 р. Він писав: «1611 року Горностай, регіментарь полского войска в Пакуль сел з поленим войском зостаіочи, фортелем в накрытых возах мьсто рыбы вночи до Чернегова полское войско впровадил. Чернегов од Горностая спален был и през многіе лета пустий зоставал».

Церква стоїть на просторому цвинтарі посеред села. На схід від цвинтаря – великий город. Раніш тут містився лаврський «дворець», обнесений огорожею. Дворець був не тільки огороджений, але і озброєний, мав «издавна многих годов при здешнем монастырском пакулском дворце пушку спижовую»[52].

Цвинтар розмістився на краю плато, що на північ круто спускається до річки Пакулі. За річкою берег повільно підіймається. Він також заселений. Весь Пакуль – одна довга вулиця, від якої відходять вузенькі покручені провулочки до річки та в'їздні тупики до осель. Навколо старої частини села хати розкидано по хуторах. Плеці, звичайно, великі, довгі: тут і город, і сад, і осеть, і частка поля.

Пакуль – село з характерною поліською забудовою. Хати порозкидано по селу без певного плану, але завжди стоять вони у дворі. Майже всі хати мають прохідні сіни в трикамерній будові; в окремих випадках хата складається не з трьох, а з двох камер: одна половина – хата, друга – сіни. Звичайно хати збудовані з брусів, деякі – з товстих кругляків, а вкриті – соломою на чотири схили. Зруби шпаровані глиною, білені тільки всередині. Основа печі в хаті рублена, а сама піч глиняна, бита. Клуні – рублені, в плані мають форму видовженого восьмигранника. Вітряки рублені, восьмигранні в плані[53], дуже подібні до рубленої клітки сходів на хори в пакульській церкві.

Це – найстаріша пам'ятка дерев'яного будівництва, яку нам довелося дослідити. Збудовано Троїцьку церкву в Пакулі з соснових брусів товщиною в 18 см (товщина брусів однакова від низу до гори) і шириною 25–22 см. Вона належить до того типу п'ятиверхих хрещатих церков, план яких складається з сполучення чотирьох шестигранних рукавів (центральна дільниця внизу окремого зруба не має) та у яких зруб стін центра вищий зрубів стін рукавів.

Час побудування Троїцької церкви в Пакулі зафіксовано різьбленим написом на вхідних західних дверях. Читається він так: «Року Бжого АѰІ мця марта КО основася црков сія живоначалния Тро ца в пакуль за благословеніем высоце в бгу превелебнешаго его млсти гспдна отца Модеста Иллнецкого наместника печерского, а стараніемь и коштом отца Діонісія Кубачевского городничого пакулского».

З цього напису видно, що Київська лавра вже в 1710 р. твердою ногою стояла в па-

[51] Вперше про Троїцьку церкву в Пакулі згадує Ф. Гумилевський. Він пише: «Храм весьма замечателен и по древности своей, и по своему виду. Он очень высок и обширен, был с оболонью или опасанью... ныне уже нет этой оболоньи. Изумительна при высоте храма плотничная постройка его, особенно венцов в трех куполах. («ЧЕИ» 1863 р., жовтень. С. 659). В книзі П. Юрченка («Дерев'яне зодчество України». Київ. 1949) репродуковано дві моїх фото церкви в Пакулі. На рис. 33 (с. 45) подано зображення зовнішнього вигляду, а на рис. 47 (с. 62) – фото інтер'єру, але не зазначено, що це фото Пакульської церкви. Під рис. 22 (с. 34) стоїть невірний підпис, ніби це – вигляд церкви в Пакулі; в дійсності це інтер'єр церкви в Хорошому Озері.

[52] ЦДІАК. – Ф. лаври. Відділ маєтностей. № 35.

[53] Про пакульські вітряки див. в моїй статті «Вітряки» (журнал «Народна творчість та етнографія». Київ. 1958. № 1).

Пакуль Троїцька церква,
загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

кульських добрах, хоч лише в 1712 р. «Пакуль с руднями, мельницею и папирнею утверждена грамотою за Києво-Печерською лаврою»[54]. Навколо Пакулі лежали «великі ліси пакульські називаємиє», які постачали Чернігівщину будівельним лісом[55].

До 1754 р. ніяких згадок про Пакульську Троїцьку церкву в архівних справах ми не зустрічаємо. Певно, на протязі перших 44 років свого існування вона не потребувала капітального ремонту. А з середини XVIII ст. (точніше: між 1754–1779 роками) історія ремонтів Троїцької церкви освітлюється в листуванні пакульських городничих з Лаврою. В перших листах йдеться «о поднятии и починки и устроении на каменном фундаменте пакулской троицкой церкви»[56]. Ми наводимо нижче уривки з листів, в яких відбито хід репараційних робіт. В 1754 р. пакульський ієромонах пише в Лавру: «для подчинки пакульской большой церкви Троицкой каменного фундамента цегельніе мастеры два с челядью шестнадцатью человеками договорена цеглу делать, неподалеку села Пакуль, которым майстрам з определенных денег девяти рублей и задатки дани и уповательно, что вышеупомянутые майстри з челядью без продолжения времени призапасить цегли довольное число могут, в коей цегле остановки гадательно не следоватиметь. Точию к той подчинки вапна неоткудова взяти, того ради прошу повозможности з отпускаемого з свенского монастыря байдаков еден байдак з вапною неподалеку оставити».

В цей же час з'являється думка про «покритіе болшой пакульской церкви глав жестю», на що пакульський управитель просив дозволу витратити 117 руб., які залишилися з зібраних «на довольствіе пехотного ярославского полка». З листування не видно, щоб це прохання тоді було задоволено.

В 1755 р. 18 травня пакульський ієрей Василь Грабовський писав в лавру: «Зделанная прошлого 1710 года в честь Троицы состоящая в с. Пакулі церковь з согнития фундаменталія поду и оседания в землю в такое следует несостояніе, яко от крайнего фрамуг натиснєнія іконостас в первоначальном своем состояніи не может устоять крайнє; опасань же за крайнею дряхлостію и подчинить в силу можно». Далі в листі зазначається, що цегли заготовлено уже до 100 тисяч, але на майстрів-мулярів й плотників грошей немає, тому о. Василь клопочеться, щоб видали просительну книгу. На листі резолюція: «книгу видать».

Між тим, уже 8 травня 1755 р. іконостас без пошкоджень був розібраний і винесений в спеціально збудований сарай, «з кругляків рублений, дранню покритий». «А чтоб большая пакульская церковь благонадежно подважена била,– пише піп Василь,– весною искусного майстра подрядил и на измурованіе под оную церковь фундамента майстер сыскан и требует награжденія руб. 16». Лавра в листі 16 травня 1755 р. не заперечує цих заходів і обіцяє один байдак вапна відправити з бобовицьких своїх заводів. Для підважування церкви пакуляне уконтрактували майстра Федора Звенського (чи Зеленського, написано не зовсім чітко).

Лист пакулян 19 червня 1755 р. оповіщав лавру, що церкву Тройці підважили на аршин від землі. Пакульці «узичили» 59 четв. вапна в Чернігові у попа Воздвиженської церкви,

[54] Архив Юго-Западной России. Т. І. Киев.

[55] А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое опсание. Киев. 1851.

[56] ЦДІАК. – Фонд Лаври. Відділ маєтностей.

а більше, пишуть, узичити ніде. Лавра дала розпорядження радичівському прикажчику видати 250 четв. вапна. Вересня 12 того ж 1755 р. управитель пакульський ієромонах Макарій доносить в Лавру, що за робочим часом так далеко підвод посилати «крайне некого было, да к тому ж за приходящим зимним временем и фундамент муровать незпособно».

В середині травня 1756 р. з Пакуля доносили в лавру, що «большие церкви Тройци на измурованіе фундамента майстра за 55 руб. (кроме всяких харчей) уговорено. Да на издьлку в оную церковь по поданой ему міри посадцки (підлоги) оной же майстер уговорился за всякую тисячу по рублю и 20 коп. (кроме харчей). Тесельной же майстер, который оную церковь поднял и с оной иконостас вынес, договорился (кроме харчей) за 17 руб. Да за словесным Вашим приказом велено імеючоеся на іконостасу оной большой церкви чорное поле нанести іными фарбами; сверху того надлежит уговорити майстров на виделку гонти и для рьзанія шальовниц». Лавра на цей лист наложила таку резолюцію: дозволяється пакулянам (через те, що доброхотних даяній мало було) переробити пашню на горілку, продать горілку і на ті гроші відремонтувати церкву. Архімандрит лаври Лука Білоусович, крім того, вимагав, щоб: «на месте получерного іконостасного навести новое поле лазоревое или зеленое, токмо красками не худыми».

В 1757 р. пакуляне пишуть в лавру: «церква каменным фундаментом подмурована и внутрь оной добропорядочно совсем устроено і іконостас с наносною на чорном поле зелеными фарбами действительно поставлен, также опасань около оной церкви делается і сего лета будет окончена».

В травні 1758 року з Пакулі доносять в Лавру, що церква «поднятіем с фундамента, порубкою деревяною[57] і зделкою под оную каменного фундамента обновися, також и около ония бившія разобранная опасань с бабынцами прошлого года складкой доконченa, а сего 1758 г. до сего времени оная опасань крышкою с тертиц настояще уже поделана і на бабынцах полубанки по кожухованію тертичному гонтою дубовою покрити і в оних, где надлежало, вымостка зделана, також і на преддвері входніе мостки поделаны ж. І уся оная церковь к освященію готова».

В листі від 25 травня 1764 р. до Лаври протопіп Борзаківський повідомляє, що тепла пакульська церква уже перевезена в Київ, на слободу Звіринець, а біла жесть, що була на ній, частково використана в 1763 р. на побиття «неболшой бани на новоустроеной в 1762 р. дзвініці, та ж жесть, що від дзвініці осталася, при троїцькой пакульской содержится. И намереваются де к той, докупивши сколько потребно будет, к побитой жестю в прошлом 1761 году средней бани, должни олтарную еще баню побити и украсить». Чи дозволено було це зробити, з документів не видно.

В травні 1766 р. пакульці сповіщають, що в Троїцькій церкві «давняго ея накриття, як над олтарным местом, так и по других ринвах от бивших прошлогодних дождевых погод зделалася немалая теча. Для поправки которой и гонты потребное число взаготовлении уже имеется. И чтоб такова теч не могла в большое неспокойство привести, того ради к таковому порядку и исправленію дозволеній просят». Лавра дозволяє.

В 1779 р. 31 травня з Пакуля пишуть в Лавру: «прошлого 1766 г. пакульська церква Тройци гонтою вновь совсем покрита, а еще вокруг оной церкви остаются стены без покожухованія і опасання без покрыття кальовками». Просять дозволу дерева в пущах вирубати для закінчення ремонту. Лавра дозволяє.

Отже, між 1754–1779 роками Троїцьку церкву в Пакулі підважили (1755 р.) і підвели під неї цегляний підмурок (1757 р.). Розібране було опасання знову зложили, тертицями вкрили, на бабинцях полубанки, по кожухованню тертицями, ґонтами дубовими покрили (1758 р.)[58]. В 1761 р. була побита білою бляхою главка центральної дільниці. А в 1766 р. всю церкву наново побили ґонтою.

[57] Себто замішали підвалини.

[58] Оскільки опасання «складалося», треба думати, що воно було рублене (може, закрите, як у церкві Миколая в Ропську чи церкві Покрови в Новгороді-Сіверському?), а під «бабинцями» слід розуміти прилеглі до бабинця та дверей центральної дільниці південного та північного рукавів частин опасання з «полубанками» над ними. Подібні «бабинці» з «полубанками» можна бачити на гравюрі 1699 р. Дениса Сінкевича «Вид Крехівського монастиря».

Про пізніші репарації дають нам відомості «Книга видатків і прибутків за роки 1789–1877» та «Приходская летопись 1867 года» з пізнішими в ній записами, що переховувались в Пакулі в церковному архіві.

Опасання, відремонтоване в 1758 р., через 33 роки знову вимагало полагодження. В згаданій «Книзі видатків» під 1791 роком занотована заплата «за розбор опасанні». Слід сказати, що в «Книзі видатків» відбито далеко не всі витрати, а значить, і не всі ремонти. Зокрема в «Книзі видатків» немає запису на оплату складання опасання, хоч наступні записи показують, що опасання існувало аж по 1827 р. Під 1819 р. записана оплата «за висип в опасаннях землею». Це означає, що поміст, насланий 1758 р., згнив і його не замінили новим, а замість помосту в опасанні висипали земляну долівку. «Приходський літопис» 1867 року має запис, що «храм и ныне имеет тот самый вид, какой имел первоначально при построении, с тою лишь отменою, что в прежнее время вокруг храма была опосань, которая 1827 г. уничтожена, а вместо оной устроены три придела – северный, южный и западный». В «Книзі видатків» і про це теж немає запису[59].

Не раз ремонтувалися верхи церкви. Вищезгаданий лист від 31 травня 1779 р. зазначав, що 1766 р. церква Тройці «гонтою вновь совсем покрыта». Але з 1791 р. починають знов думати про ремонт верхів. В «Книзі видатків» в грудні 1791 р. занотована виплата «контарным работникам», що, очевидно, заготовляли ґонту. В 1793 р. у квітні платять 5 робітникам церковним «за вибить дубовой гонтой», які працювали два дні. «Книга видатків» не дає повної картини перекривання верхів. В наступному 1794 р. записано купівлю двох колод та плата за вирізку з них тертиць і купівлю 3000 цвяхів «на последнюю баню». Отже, чотири верхи перекриті були, очевидно, раніше, в 1793 р. Ці ґонтові верхи простояли понад 30 років. В 1827 р. купують 60 соснових і 15 дубових колод і виплачують пильщикам за вирізку 1572 шальовок, 180 дощок і 5000 ґонти. В 1828 р. купують ще 30 колод соснових та 4 дуби і платять робітникам, що «валяли дуби для ґонти», а також робітникам, які тесали дубову ґонту, кололи смолове дерево та тим, що оправляли колоди для шальовок; виплачують пильщикам, що вирізали 400 шальовок, 331 дошку. На цей раз дошки і шальовки йдуть уже під залізні дахи. В червні виплачують «за побивку зелезом 10-ти куполов». Але частина церкви (яка саме – невідомо) залишається ще під ґонтою, яку заготовили одночасно з шальовками під залізний дах. В 1854 р. побивають залізом ризницю й паламарку. В 1857 р. верхи знову ремонтують: виплачують «плотникам за починку крыши церковной», купують понад 130 пудів «воловодского» та «графського» листового заліза і виплачують «за покрытие железом церковной кровли». Одночасно дахи фарбують олійною фарбою. В 1865 р. побивають залізом приділи і фарбують олією дахи церкви і приділів. В 1906 р. перекривають залізом ризницю і паламарку, чинять дах на церкві, фарбують будівлю зовні і всередині, ремонтують призьбу і віконні рами.

В «Книзі видатків» записано не раз видатки на ремонт вікон і вставку оболонок. В 1798 р. записана виплата «за деланіе оболонок». В 1813 р. платять «скляру за починку церковных оболонок». Так само і в 1816 р. платять «за починку оболонок». Термін «оболонка» в «Книзі видатків» тут вжито востаннє. В 1828 р. записано: «куплено стекла пол ящика для окошек у Берка»[60] і «заплачено за сделаніе 34 окошек». В 1864 р. знову роблять і фарбують до церкви 24 вікон. В 1867 р. роблять двоє вікон і починяють розбиті бурею. В 1906 р. роблять нові рами, а інші ремонтують.

Завдавали клопоту парафіянам і надглавні хрести. В 1799 р. купують залізо «для поправки

---

[59] В «Книзі видатків» не зазначено також офарбування всередині верхів, хоч над вікнами в церкві збереглася дата «1827», намальована малярами, коли було проведено це офарбування.

[60] Отже, в 1828 р. пакульці купують уже скло у Берка, певно, в Чернігові. Славетні пакульські скляні гути, очевидно, уже перестали існувати. А ще всередині XVIII ст. Київська лавра слала замовлення на скло до своїх важливих потреб саме в Пакулю. Збереглось діло № 105 такого змісту: «Киевопечерскіе лауры пакулскому городничому честному ієромонаху Давиду при нарочно отправленному подателю сего Кіевопечерскія Лавры канцеляристе Ивану Негаиловскому – приказать денно и нощно в тамошних гутах против посланных при сем двох вьобразцов з самого чистого стекла аркушевых ши(б), а не менти(х) зделать и оные шибы при сем посланнику в Кіевопечерскую Лавру прислать немедленно предлагаю. З великія Кіевопечерской Лавры 1751 года августа дня. (ЦДІАК. – Ф. Лаври. Відділ маєтностей).

крестов», платять за «обмаліованіе» їх, купують горілку «за взнос двох крестов на церкву». В 1801 р. знову платять «за взнос крестов». В 1826 р. платять «за обмаліованіе верхней бани и креста на ней стоящего». В 1828 р. купують пуд листового заліза і платять котляру «за починку трех крестов», а також виплачують за позолоту 5 хрестів міщанину київському, а жителю чорнобильському Олексію Сеншилі. Того ж року купують шинного заліза «для обивки верхней шиї» та «щекатурных гвоздей для побивки 5 куль».

В 1811 р. виникла потреба окувати залізом церковні двері і навіть вікна; в 1856 р. їх знову оббивають залізом. Занотувала «Книга видатків» такі ще ремонтні роботи в церкві: в 1824 р. «забитіе в олтаре дирки», в 1865 р. – полагодили приділи і побили їх залізом. В 1816 р. «заплачено майстрам за вимост церкви».

В 1870 р. складали кошторис на перебудову дзвіниці «новоустроенной» в 1762 р. В 1826 р. «заплачено за подруб колокольни и сделание на оной новой крыши». Ніяких інших записів про долю дзвіниці в «Книзі» немає.

Нотатки про неодноразове офарбування будови з «Книги видатків» я не вибирав, оскільки воно на форми церкви не впливало.

Всі зазначені вище ремонти торкалися зовнішнього вигляду церкви. Найбільш їх припадає на долю верхів та опасання. На підставі сучасного вигляду важко скласти уявлення про первісний вигляд верхів. Одне можна з певністю сказати: огрубілі зовнішні форми сучасних верхів – наслідок численних ремонтів. Ці зовнішні форми верхів не відбивають характер їх внутрішнього вигляду і не дають уявлення про первісний, назавжди для нас втрачений, зовнішній вигляд. Жодного запису про пересипку зрубів (навіть ліхтарів)[61] чи якісь внутрішні ремонти (крім поправки підлоги) в «Книзі видатків» ми не зустріли. Отже, зовні церква втратила первісний вигляд верхів, опасання з «бабинцями і полубанками», набула нові приділи. Всередині ж зруб будови зберіг цілком непорушно первісний вигляд.

Серед обміряних нами пам'яток церква Тройці в Пакулі посідає особливе і значне місце. По-перше, це найстаріша з обміряних нами пам'яток народного монументального дерев'яного будівництва на Лівобережжі (збудована в 1710 р.). По-друге, церква збудована Києво-Печерською лаврою у важливому господарському своєму центрі (тут працювали рудні, гути, папірня, млин). Тому на будівлю вжито матеріал найвищої якості. Пакуль лежала серед величезного лісового масива, що давав основну масу ділової (будівельної) деревини для Чернігівщини. А будував церкву майстер високої кваліфікації. Дослідження пам'ятки переконує нас у тому, що церква в Пакулі – дійсно пам'ятка виключно високої будівельної техніки, і твір талановитого і досвідченого народного майстра з яскраво виявленою індивідуальністю, художнє обличчя якого сформувалося, принаймні, наприкінці XVII ст.; отже, ця будова дає змогу заглянути в творчу лабораторію народних архітекторів XVII в.

Подаємо необхідні пояснення до фотографій сучасного зовнішнього вигляду Пакульської церкви та її обмірних креслеників.

Знищення опасання дуже негативно відбилося на пам'ятці: позбавило її одного з головних захисних засобів супроти руйнуючих чинників (в першу чергу вологи), а разом з тим порушило гармонійність задуманих при будуванні пропорцій будови. Зараз від опасання залишився недоречний, негармонійно перетинаючий зруби стін поясок. В первісному вигляді широко розгорнуті крила опасання, його похилий дах з «бабинцями та полубанками» створювали масивну на вигляд «базу», з якої виростали стрункі лінії й площини зрубів стін чотирьох рукавів церкви. Опасання було гармонійною, необхідною складовою частиною композиційного задуму. Після знищення опасання зруби стін набули напружено-стрімкі пропорції, які майстер-будівничий не передбачав. Найлегше в цьому можна переконатися, порівнявши фото та кресленики зовнішнього вигляду церкви в Пакулі (де опасання було знищене) та церкви Миколая в Ново-Ропську, де опасання заціліло. Ці дві пам'ятки можна і слід зближати. Обидві вони п'ятиверхі, хрещаті в плані. Ропська збудована «іждівенієм» гетьмана Данила Апостола, вона молодша Пакульської лише на 22 роки. Обидві – твори видатних народних майстрів. Фундатор одної – славетна Києво-Печерська лавра, другої – гетьман України.

[61] В південному ліхтарі в інтер'єрі над вікном збереглася залишена малярами, що білили верхи церкви, дата: «1827». Отже, після 1827 р. ремонтувати ліхтарі не могли, бо пізніші ремонти занотовані в «Книзі видатків». Немає згадки про ремонти зрубів верхів і в документах архіву лаври.

Пакуль Троїцька церква, інтер'єр південної частини, фото С. Таранушенка, 1916 р.

розуміння і відчуття пропорцій, гармонії будови, притаманне майстрам, що будували церкву, їхніми нащадками в XIX в. було втрачене[62]. Ці добудови порушили первісну гармонійність зовнішнього вигляду пам'ятки, але враження високостінної будови з струнними зрубами стін все ж залишилося.

Цегляний підмурок зараз закрито дощаною призьбою, забраною в шули, вверху прикритою дощаним дашком. Зруби стін зовні обшито шальовками горизонтально. Обшивка пізня. Коли в 1766 р. міняли на церкві ґонт, то і зі зрубів обібрали кожухування. В листі до лаври пакуляне писали: «а еще вокруг оной церкви остаются стены без покожухования» і просили дозволу вирубати дерева в пущах для закінчення ремонту. Зараз на зруб стін набито товсті планки, а вже на них нашито шальовку. Тому віконні рами, оставлені в зруб, виглядають з неглибоких ніш.

Зовні зруби стін вівтаря й бабинця – високі, ставні. Зруби стін південного й північного рукавів, коли оглядати церкву зі сходу чи заходу, виглядають напружено стрімкими, а з півдня чи півночі пропорції їх зрубів такі ж, як і у вівтаря чи бабинця. Зруби стін усіх чотирьох рукавів на вигляд однієї висоти; завершує стіни рукавів важкий, примітивно-грубий карниз. Він повторюється (без будь-якої відміни) і у завершенні зрубу центральної дільниці, а також восьмериків і ліхтарів усіх п'яти верхів.

Одноманітне повторення виразно непривабливих архітектурних елементів ніяк не збагачує і не прикрашає будову.

Увінчує корпус зрубів стін тісно згрупована композиція 5 верхів. Зруби стін усіх чотирьох рукавів енергійним рухом перших заломів переходять у помірної стрункості восьмерики. Над другими заломами, перекритими низькими присадкуватими дашками, підносяться стрункіші за восьмерики ліхтарі, перекриті такими ж, як і восьмерики,

Значну роль відігравало опасання і в процесі сприймання внутрішнього об'єму Троїцької церкви. Всередині опасання відносно низьке, з пануючими горизонтальними помірами приміщення. Йому доручалася роль архітектурної «інтродукції». Об'єми бабинця й центра, куди потрапляв глядач з опасання, по контрасту вражали своєю висотою, динамічною стрункістю і розрахованим характером освітлення.

Опасання було розібране в 1827 р., а замість нього добудовано притвори – присадкуваті, незграбні. Ні парафіяни, ні майстри, що добудовували їх, думкою про збереження ансамблю церкви голови собі не сушили. Це свідчить, що

[62] Після секуляризації державою лаврських маєтків в 1786 р. господарем пакульської церкви стали парафіяни.

плесковатими дашками. Отже, зовні пропорції верхів в цілому і окремих складових частин сприймаються як стримано стрункі і не дають підстав припускати, навіть здогадуватись про ту дивовижну динаміку, яка формує внутрішній об'єм церкви. Первісний зовнішній вигляд верхів, як ми вже згадували, для нас втрачено назавжди. Тоді як зруби верхів всередині будови, як показало дослідження, збереглися непорушно. Отже, зовнішнє оформлення верхів – продукт неодноразових ремонтів, які надали верхам в'ялість і сухість у формах восьмериків і ліхтарів, нудну одноманітність присадкуватих дашків над заломами восьмериків та ліхтарів.

Чотиригранний зруб стін центральної дільниці високо підноситься над рівнем зрубів стін рукавів: карниз зрубу стін центра лежить на одному рівні з карнизами восьмериків південного й північного верхів і вище карнизів восьмериків бабинця і вівтаря. Восьмерик і ліхтар центральної дільниці не надто різняться від восьмериків і ліхтарів рукавів, проте в цілому центральний верх – виразно виявлена домінанта з композиції верхів церкви.

Просвіти між чотиригранником центрального зрубу стін (вгорі) та восьмериками південного й північного рукавів менші просвітів між тим же центральним зрубом і восьмериками вівтаря та бабинця, незважаючи на те що південна грань першого залому південного рукава і відповідна грань північного рукава заломлені дуже стрімко (78°, 80°), тоді як відповідні їм грані вівтаря й бабинця заломлено значно крутіше (57°). Опуклі дахи, що перекривають перші заломи рукавів, доволі високі і енергійно прорисовані, тоді як дах першого залому центрального верха – низький і невиразний формою. Восьмерики усіх п'яти верхів далекі від геометричної правильності; всі стиснуті по осі південь–північ і всі в тій чи іншій мірі відмінні один від одного. Зокрема, восьмерик центральної дільниці помітно менший восьмериків вівтаря і бабинця. Ще більше відмінні один від одного всі ліхтарі – формою плану, висотою, формою і розміром прорізаних в їх гранях вікон. В кутках, де стикаються зруби стін рукавів, видно обрізані кінці колишніх дерев'яних довбаних рештаків-водостоків.

Поважне місце у оживленні зовнішнього вигляду церкви майстер відводить вікнам. Грані зрубів стін, орієнтовані по сторонах світу, прорізані великими вікнами, що мають форму рівноконечного хреста (перекликаються з формою плану будови). Решта вікон в корпусі зруба стін – високі вузькі (5 × 3). У вівтарі ж бабинці вони прорізані на південь і північ, а в бокових рукавах – в гранях суміжних з південною чи північною. Восьмерики вівтаря, бабинця і центра та ліхтарі прорізано вікнами, орієнтованими в гранях по сторонах світу. При чому розміри їх далеко не стандартні. Вікна восьмерика й ліхтаря центрального верха виглядають трохи завеликими відносно площі граней.

Отже, на перший погляд зовні наша пам'ятка виглядає як звичайна п'ятиверха церква ходового типу[63] і до того ж роботи майстрів не дуже високої кваліфікації. Але досить переступити поріг бабинця, як вас зразу владно охопить відчуття, що перед вами – пам'ятка неоціненої художньої вартості, одна з найвищих (збережених) вершин української народної мистецької творчості, одна з найдорожчих перлин дерев'яного монументального будівництва. Ви зразу потрапляєте в полон могутніх чар дійсно величного твору мистецтва. Пакульска Троїцька церква допомагає нам безпосередньо доторкнутися до джерела і зрозуміти імпульси натхненного захоплення українськими дерев'яними церквами з боку розумного,

[63] На Лівобережжі церкви з таким же, як у Пакулі, планом: Короп – Тройця 1716 р., Свірж – Миколи 1745 р. (одноверха), Ромен – Покрова 1764 р., Антонівка Пирятинського повіту – Покрова 1765 р., Шептаки – Різдва 1774 р., Вільшана – Михайла 1781 р., Золочів – Успенська 1781 р., Сміле – Покрова 1800 р. Тип п'ятиверхих крижових церков з невиступаючим в плані зрубом центральної дільниці сформувався як парадна, величава соборна будова в XVII ст. Тоді було збудовано на Лівобережжі ряд мурованих церков з таким же планом. Серед них такі видатні пам'ятки української мурованої монументальної архітектури XVII в., як Троїцький собор в Густинському монастирі, собор в Ізюмі, собор в Новгороді-Сіверському, церква в Лютенці. Продовжують будувати муровані церкви того ж типу і в XVIII ст. Такою була одноліток Пакульської церкви 1710 р. церква Катерини в Чернігові, Спас в Прилуках 1716 р., Спас в Сорочинцях 1732 р. Художньо-архітектурний образ кожної з цих пам'яток має виразно індивідуальне обличчя, кожна витримана в особливому пропорційному строї. Значна частина цих будов – видатні унікальні пам'ятки. Такою унікальною є Троїцька церква в Пакулі.

освіченого, гостроспостережливого, естетичновразливого іноземця подорожнього – Павла Алеппського. Його захоплювали сила й сміливість дерзання творчої конструктивної думки, глибока змістовність, краса і завершеність архітектурно-художнього образа українських дерев'яних церков. Нас в інтер'єрі Пакульської Троїцької церкви захопили чарівна гармонійна стрункість цілої будови, багатство і різноманітність ритмічних сполучень архітектурних компонентів. Пристрасна напруженість архітектурних форм будови, нестримне поривання їх догори збуджують трепетну естетичну насолоду, переповнюють радісною схвильованістю, яка не залишає вас увесь час, доки ви перебуваєте під безпосереднім впливом пам'ятки, і пізніш, коли ви в спогадах, в думках, в уяві повертаєтесь до пережитого, відчутого. Ці згадки, спроби критично розібратися в своїх враженнях збуджують почуття гордості за наш народ, що в глибинах своїх надр викохав таких чудових майстрів.

У створенні архітектурно-художнього образа будови пропорційним взаємозв'язкам частин церкви належить одне з чільних місць. Тому, на нашу думку, доцільно перед описом інтер'єру дати аналіз обмірних креслеників церкви. Аналіз креслеників дасть тверду основу конкретно з'ясувати, якими засобами майстер створює виразні гармонійні, а часом і дисгармонійні сполучення компонентів будови. На пропорціях побудовані чіткість і виразність форм. В якійсь мірі аналіз обмірних креслеників допоможе зрозуміти бурхливий розвиток ритмічних і аритмічних сполучень граней і їх контурів в заломах та з'ясувати причини перегрупування тих сполучень в заломах різних верхів.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина плану центральної дільниці (8 м); ширина плану дільниці – апофема рівностороннього трикутника з стороною, рівною довжині центру; та ж довжина центра дає довжину плану південного й північного рукавів, а ширина центру дає ширину плану вівтаря; довжина вівтаря = повній його ширині; ширина плану бабинця = повній ширині вівтаря; довжина плану бабинця дорівнює ширині його; ширина південного і північного рукавів дорівнює половині діагоналі плану центру. Таким чином, внутрішня довжина плану будови дорівнює подвійній діагоналі центру, а ширина – подвоєній довжині того ж центра. Східна грань плану вівтаря дорівнює половині ширини вівтаря, південна й північна грані – половині діагоналі центру. Західна грань бабинця дорівнює половині діагоналі південної половини плану дільниці, а південна і північна – половині діагоналі центру (= також північній і південній граням вівтаря). Східна й західна грані південного і північного рукавів дорівнюють половині довжини плану вівтаря; західні стінки рукавів (разом з заплечиками) дорівнюють половині повної довжини плану центру; північна і південна грані плану рукавів дорівнюють половині діагоналі південної половини центру.

Всі вищеозначені розміри взято точно. Розбивка плану в натурі проведена без деформацій. Зруби восьмериків (їх плани, висота) уже не такі точні, а форми їх менш геометрично правильні[64]. У восьмерика центральної дільниці ширина дорівнює половині ширини зрубу стін вгорі, а довжина = половині довжини зруба стін (теж вгорі). У восьмерика бабинця ширина дорівнює половині ширини плану бабинця, а довжина – половині довжини плану центра. У восьмерика вівтаря ширина = половині ширини плану вівтаря, а довжина дорівнює повній ширині восьмерика. У восьмерика південного рукава ширина дорівнює ширині восьмерика центру (половині ширини верха зруба стін центру вгорі), довжина = 1/2 довжини плану дільниці, а довжина шестигранної основи восьмерика = довжині південної грані плану дільниці. У восьмерика північного рукава ширина дорівнює ширині восьмерика центра і ширині восьмерика південного рукава, а довжина = довжині північної грані плану дільниці і наближається до довжини восьмерика південного рукава.

Ще далі від геометричної правильності відійшли ліхтарі. Всі вони мають відміни в формі і розмірах плану, висоті зрубиків, нахилах граней. І ліхтаря центральної дільниці довжина дорівнює довжині південної чи північної грані восьмерика тої ж дільниці, а ширина ліхтаря

---

[64] Пропорції для майстра пакульської пам'ятки – не самоціль, не канон, якому деякі менш обдаровані майстри коряться беззастережно. Могутній талант нашого майстра використовує канонічні пропорції там, де вони допомагають чітко окреслити основні «стрижневі» контури чи лінії кістяка будови, і відходить від канонічних приписів там, де вважає потрібним виявити тонкі відтінки виразності архітектурно-художнього образу.

дорівнює половині повної довжини того ж восьмерика, у вівтарному верху повна довжина зруба ліхтаря дорівнює довжині південної чи північної граней вівтарного восьмерика, а ширина зруба ліхтаря дорівнює довжині західної чи східної граней восьмерика тої ж дільниці. Останні ліхтарі в розмірах близькі до розмірів вівтарного ліхтаря, але з деякими відмінами. Ці відміни чітко виступають на обмірних кресленниках, але значно менше помітні в натурі.

Розміри зрубів стін, заломів, восьмериків і ліхтарів визначаються розмірами плану. Внутрішня висота центральної дільниці складається з 2 основних частин: зрубу стін і верху. Висота зрубу стін дорівнює діагоналі плюс ширині плану дільниці, а висота верха – довжині плану дільниці, цебто висота зрубу стін більш ніж вдвоє переважає висоту верха. Це переконливе свідчення того, що майстер приділяв зрубу стін значну увагу, надавав зрубам стін в утворенні архітектурно-художнього образу будови великого значення. Грані зруба стін мають значний нахил всередину; на висоті 17 м зруб звужується на 1 м, цебто кожна грань дає нахил в 6 см на кожний метр висоти в подовжньому розрізі і біля 5 см в поперечному розрізі.

Перший залом центрального верху заготовлявся на землі за допомогою 2 шаблонів-трапецій. У першої трапеції для складання західної і східної граней основа – повна довжина зруба стін (вгорі), верхня грань = 1/2 нижньої грані і висота =1/4 основи. У другої трапеції (для складання південної і північної граней) основа – повна ширина зруба стін (вгорі), верхня грань трапеції = 1/2 основи і висота тата ж, як і у першої. Висота зрубу стін і першого залома центральної дільниці разом дорівнює апофемі трикутника з стороною = довжині плану будови. Залом складався з настановою зменшити внутрішній об'єм дільниці з розрахунком, щоб довжина і ширина восьмерика становили 1/2 повної довжини і повної ширини зруба стін центру (вгорі). Таким чином, ширина восьмерика, як і плану дільниці, = апофемі трикутника з стороною = довжині восьмерика. Висота восьмерика = 1/2 ширини зруба стін дільниці (вгорі). Висота зрубу стін, першого залому і восьмерика дорівнює довжині плану будови. При заготівлі на землі зрубу другого залому центральної дільниці використано також 2 шаблони-трапеції. Трапеція для складання східної і західної граней основу мала = довжині восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується основа восьмерика, а висота = 1/2 висоти першого залому. Трапеція для складання південної і північної граней другого залому центрального верху в основі мала ширину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/2 повної довжини восьмерика (вгорі) і висоту таку ж, як і у попередньої трапеції. Висота другого залому і восьмерика разом дорівнюють довжині восьмерика. У ліхтаря повна ширина дорівнює його довжині; довжина ліхтаря дорівнює довжині південної грані восьмерика; висота ліхтаря = його довжині.

Третій залом центрального верха в поперечному розрізі дає рівносторонній трикутник, а в подовжньому розрізі – трикутник з висотою, рівною 1/2 висоти восьмерика. Нижня третина кожного з цих трикутників і послужила шаблоном для складання зрубу третього залому. Висота третього залому і ліхтаря разом дорівнює висоті восьмерика. Загальна висота верху центральної дільниці дорівнює довжині плану дільниці, а внутрішня висота цілої дільниці – довжині плану будови плюс 1/2 довжини плану бабинця. Просвіт з центра до бабинця починається на висоті = ширині плану центральної дільниці[65].

Висота зрубу стін бабинця дорівнює повній ширині плану центральної дільниці і південного рукава, разом взятих. Перший залом бабинця в подовжньому розрізі дає трапецію, яка становить нижню частину рівностороннього трикутника з стороною,що дорівнює довжині зрубу стін дільниці (вгорі)[66]. Шаблон-

[65] Крім зазначених вище взаємозв'язків у розмірах окремих частин, які використовувалися при складанні зрубів, слід відзначити ще ряд інших, що коректували ті ж розміри, а саме: внутрішня висота центральної дільниці–висота рівнобічного трикутника, у якого основа – довжина плану будови, а боки – діагональ прямокутника, в який вписується план церкви. Якщо цей прямокутник поділити на два, розбивши довшу сторону навпіл, то діагональ половини дасть внутрішню висоту вівтаря чи бабинця. Висота восьмерика центрального верху (а також восьмериків вівтаря, південного і північного рукавів) = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині восьмерика. Ширина восьмерика північного рукава = ширині восьмерика центральної дільниці = ширині восьмерика південного рукава.

[66] Західна і обидві суміжні грані першого залома бабинця сферично вигнуті з метою поліпшення акустики.

Пакуль Троїцька церква, інтер'єр бабинця, фото С. Таранушенка, 1916 р.

ної довжини восьмерика дільниці. Верхня грань цієї трапеції визначає довжину ліхтаря. Висота другого залому = 1/2 висоти восьмерика, висота ж ліхтаря дорівнює 1/2 суми висоти другого залому і восьмерика. Третій залом в розрізі дає трапецію, що становить низ трикутника, близького до рівностороннього. Висота третього залому з ліхтарем разом = висоті восьмерика, висота верха бабинця = повній довжині плану центра (отже, верх бабинця вищий верха центра). Внутрішня висота бабинця дорівнює довжині плану дільниці, центра і південної грані вівтаря, разом взятих[67].

Висота зрубу стін вівтаря менша висоти зрубів останніх трьох рукавів, які мають однакову висоту; висота зрубу стін вівтаря дорівнює ширині плану вівтаря і північного рукава, взятих разом. Відмінний від бабинця у вівтаря не лише зруб стін, але і зруби складових частин верха. Перший залом вівтаря (його східна і західна грані) заготовлявся за допомогою трапеції, у якої основа – довжина зруба стін дільниці (вгорі), повна довжина верхньої грані трапеції, а значить, і основи восьмерика вівтаря дорівнюють довжині восьмерика бабинця.

Висота першого залому вівтаря = 1/4 довжини плану центру. Висота першого залому і зрубу стін разом = подвоєній довжині плану дільниці або повній довжині плану центра плюс довжині південної грані вівтаря. Східна і західна грані першого залома вівтаря плоскі і похилі під кутами 57° і 52°. Різниця кутів викликана бажанням збільшити просвіт між восьмериком вівтаря та зрубом стін центра і тим зменшити навантаження східної грані зруба стін центральної дільниці. Восьмерик вівтаря більше восьмериків інших дільниць наближається до рівностороннього; його повна ширина = довжині; ширина ж = 1/2 ширини плану дільниці;

трапеція, за допомогою якої збирався на землі зруб першого залому бабинця (його західна і східна грані), мала основу = довжині зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань трапеції = 1/2 довжини плану центру, і висота = 1/3 довжини основи. Як ми вже зазначали, довжина восьмерика = 1/2 довжини плану центра, а ширина = 1/2 повної ширини плану дільниці, висота ж = висоті першого залому. Другий залом бабинця в розрізі дає трапецію, що становить нижню половину трикутника з основою = довжині восьмерика і висотою = 1/2 пов-

[67] Крім зазначених розмірів, за якими велася заготівля і попереднє складання на землі зрубів компонентів верха, можна вказати ще на такі взаємозв'язки частин верха бабинця: висота першого залома, восьмерика і другого залома, разом взята, = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін бабинця (вгорі); таку ж висоту мають восьмерик, другий залом, ліхтар і третій залом бабинця, разом взяті.

висота восьмерика = 1/2 ширини плану дільниці. Висота восьмерика і першого залому разом дорівнює південній грані плану дільниці. Другий залом вівтаря в розрізі дає трикутник, у якого боки дорівнюють висоті восьмерика. Нижня половина цього трикутника і використана була як шаблон для заготівлі зрубу другого залому. Верхня грань трапеції визначила також розмір довжини й ширини ліхтаря. Висота другого залому визначається тим, що разом з висотою восьмерика і першого залому дорівнює ширині плану дільниці. Ліхтар вівтаря вищий за усі ліхтарі будови; над ним нема третього залому, як у бабинці. Висота ліхтаря дорівнює 1/2 висоти восьмерика і першого залому, разом взятих, або 1/2 довжини південної грані плану дільниці. Висота ліхтаря, другого залому і восьмерика разом дорівнює також повній довжині плану вівтаря. Верх вівтаря вищий над усі верхи будови. Висота верха вівтаря дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану центру, а внутрішня висота вівтаря, як уже вказувалось, дорівнює висоті бабинця, або = довжині верху церкви плюс південна грань бабинця.

Висота зруба стін південного рукава дорівнює висоті зрубу стін бабинця (або повній ширині плану центру і південного рукава, разом взятих). Перший залом рукава має складну конструкцію. Південна грань його заломлена дуже стрімко (80°), тоді як значно коротша північна грань дає кут в 47°. Це викликано потребою досягти максимального просвіту між восьмериком рукава і зрубом стін центру і тим перемістити центр ваги верха оскільки можливо ближче до південної грані зруба стін дільниці і цим перенести на цю грань найбільше навантаження. Довжина південної грані залому рукава від верхнього вінця зрубу стін до нижнього вінця зрубу восьмерика = східній грані першого залому вівтаря. Висота першого залому рукава дорівнює 1/2 ширини зрубу стін дільниці (вгорі), а висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює висоті зрубу стін і першого залому бабинця, або апофемі рівностороннього трикутника з стороною, що дорівнює ширині плану будівлі. У восьмерика довжина дорівнює 1/2 довжини плану дільниці, а ширина і висота = 1/2 ширини зрубу стін вівтаря (вгорі). Другий залом має грані, заломлені під різними кутами: південна під кутом 37°, а північна 50° з метою ущільнити верхи південного рукава і центру, досягти компактності згрупування їх. Висота восьмерика південного рукава = висоті восьмерика центрального верха; висота другого залому і восьмерика південного верха разом = висоті другого залому і восьмерика центральної дільниці. Ширина і довжина ліхтаря південного рукава, ліхтаря вівтаря і ліхтаря бабинця мають незначні відміни. Висота верха південного рукава = повній довжині плану дільниці і дорівнює висоті верха бабинця. Внутрішня висота південного рукава дорівнює довжині бабинця, центру і південної грані вівтаря (як і бабинця) плану будови.

Висота зрубу стін північного рукава і південного однакові. Північна і південна грані першого залому північного рукава заломлені під кутами 80° і 44°. Однакова висота першого залому у обох рукавів. Однакова ширина і висота восьмериків обох рукавів, але довжина восьмерика північного рукава більша, вона дорівнює довжині північної грані плану дільниці. Північна і південна грані другого залому північного рукава мають нахили 47° і 54°. Різниця в кутах нахилу південної і північної грані першого і другого заломів північного верха викликана тими ж потребами, що і різниця кутів нахилу тих же заломів південного рукава. Висота другого залому і ліхтаря у обох рукавів однакові. Довжина ліхтарів також однакова, а ширина у північного рукава на товщину вінця більша, ніж у південного. Однакова у обох рукавів висота верхів. Однакова у них і внутрішня висота дільниць.

Хори. Опалубка під хорами починається від підлоги на висоті = 1/2 повної довжини плану бабинця; настил хор – на висоті = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписано план шестигранника бабинця. Верхній край билець лежит на висоті, що дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною, рівною ширині плану центру.

Вікна прорізано теж пропорційно до розмірів плану будови. У зрубах стін їх заложено на висоті, що дорівнює півсумі ширини плану центра і південного рукава; верх просвіту цих вікон лежить на висоті = довжині плану центра. Центр хрещатого вікна припадає на вершину рівностороннього трикутника з стороною, що дорівнює довжині плану центру. В восьмериках вікна над верхнім вінцем зрубу стін заложено: в центральному верху на висоті = 1/2 ширини зруба центральної дільниці (вгорі) мінус товщина брусу й в бабинці на висоті = 1/2 ши-

рини зруба стін центра (вгорі)[68], у вівтарі в восьмерику вікно заложено на один вінець вище, ніж у восьмерику бабинця, в північному рукаві – на висоті = довжині західної грані зруба стін (вгорі), або на висоті = 1/2 ширини плану бабинця, а в південному рукаві вікно заложено в восьмерику на 2 вінці вище, ніж в восьмерику північного рукава. В ліхтарях вікна заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці: в центральному верху на висоті = ширині плану вівтаря[69], в бабинці на висоті = довжині плану дільниці[70], у вівтарі на висоті = довжині плану центру[71], в південному і північному рукавах на висоті = повній довжині плану бабинця[72].

Висота просвіту, що сполучає центр з південним чи північним рукавом, дорівнює діагоналі чотирикутника, в який вписується план бабинця[73]. Центр голосника, прорізаного в південній і північній грані центрального зрубу стін, міститься на висоті = сумі = ширині плану центру і південного чи північного рукава.

Тепер ознайомимось з інтер'єром будови. Коли при церкві ще було ціле опасання, глядач з цвинтаря потрапляв спочатку до опасання, а з опасання входив уже до бабинця. Ми не знаємо, як виглядав інтер'єр опасання церкви в Пакулі. Можна думати, що оформлення його було скромне, як і у всіх відомих нам пам'ятках. Тому кожного, хто після опасання потрапляв у бабинець, вражали і пишність оформлення хор, і затіненість простору під ними, що змінялась яскравим освітленням простору бабинця над хорами. Зверху щедро лилося світло; на схід (вгорі) простір бабинця замикала стіна, з просвітом знизу різьбленими фестонами; нижче за просвітом, що сполучав бабинець з центром, розкривався ясний простір центральної дільниці, який на сході замикав золочений іконостас з соковитими кольорованими мальованими зображеннями. Після першого загального враження від інтер'єра глядач починає детальніше знайомитись з приміщенням самого бабинця. Внизу зруб бабинця відділяли від центра низенькі заплечики. Шестигранний зруб стін бабинця сприймається, як висока струнка призма з нахилом стін всередину. Об'єм бабинця поділяють по горизонталі хори, що по периметру обходять його зовнішні грані. Частина зрубу стін над хорами (її можна спостерігати і з підлоги, і з хор) яскраво освітлена трьома вікнами: одне, хрещате, прорізано в західній грані, по одному прямокутному – в південній і північній гранях. Вгорі зруб стін в південно-східному і північно-східному кутах за допомогою похилих клинів переходить у восьмигранний зруб першого залому. В дійсності переводять об'єм зрубу стін у залом не дощані клини (вони тільки закривають пазухи в кутах), а горизонтальні мости з брусів, які перекривають кути зруба стін, що виявилось після дослідження нами цих кутів. В обох клинах прорізано по одному невеликому квадратовому просвіту; вони, очевидно, виконували роль «голосників», посилювали і поліпшували акустику. Перший залом бабинця – висока, струнка, зрізана зверху восьмигранна піраміда. Східна і західна грані залому, як зазначено вище, скомпоновані за принципом боків рівностороннього трикутника. Висота залому взята з розрахунком, щоб довжина і ширина восьмерика дорівнювали половині довжини і ширини плану дільниці. Західна і обидві суміжні грані опуклі; їх вигнута поверхня теж виконувала акустичне завдання, скеровувала голоси співаків, що стояли на хорах, в напрямку до центральної дільниці. Останні грані залому плоскі. Усі грані залому звужуються догори: більші – сильніше, менші – слабше. Межу переходу зруба стін в залом нічим не підкреслено.

Грані восьмерика, сильно освітлені чотирма вікнами, орієнтованими по сторонах світу, чітко відмежовуються від залому. Зруб восьмерика має нахил граней всередину і значно звужує внутрішній простір верху. Форма його стриманострунка. Слід підкреслити одну дуже цікаву конструктивну, а разом з тим і декоративну властивість Троїцької Пакульскої церкви: ні в зрубі стін бабинця, ні у восьмерику немає жодного ригеля. Більше того, ригелів немає ніде і в останніх чотирьох дільницях. В другому заломі грані заломлено крутіше (49°, 48°),

[68] Від підлоги вікно в восьмерику бабинця лежить на висоті = довжині плану бабинця і центра, разом взятих.

[69] Або на висоті = 1/2 довжини восьмерика над верхнім вінцем восьмерика.

[70] Або на висоті = 1/2 довжини основи восьмерика.

[71] Або = довжині ліхтаря над верхнім вінцем другого залома.

[72] Або на висоті = 1/2 ширини основи ліхтаря рукава над верхнім вінцем другого залому.

[73] Або дорівнює висоті рівнобічного трикутника, у якого основа = довжині плану будови, а боки дорівнюють довжині плану центру і вівтаря, разом взятих.

ніж у першому. Восьмигранний, видовжений по осі схід–захід, ліхтар – високий, тягнутих догори пропорцій, освітлений чотирма вікнами. Вікна прорубано безпосередньо в зрубі ліхтаря; вони не мають ні луток, як вікна зрубу стін, ні дощаних обкладок в просвіті, як вікна восьмерика. Вони вузькі, високі; верхній край їх вирубано у вигляді гострокутого «дашка». Завершує ліхтар стрімкий (73°, 58°) третій заломик, зверху пристелений плоским плафоном. На ньому намальовано зображення Христа з двома предстоящими ангелами. Зруби стін першого залому і восьмерика виконані на високому технічному рівні: вони рівні, чисті. Зруби ж верха бабинця, починаючи з другого залому, – кострубаті. Шов між гранями нерівний, виведений не по шнуру, а злам частий, зигзагоподібний; бруси одного вінця заходять в сусідній. Межа між другим заломом, ліхтарем та третім заломом не вирівняна в одну горизонталь, а ступінчаста, бо вінці ліхтаря, переступивши межу, частиною потрапляють у залом і, навпаки, вінець залома сусідньої грані, знехтувавши межу, заходить частково у зруб ліхтаря.

Порівнявши верхи бабинця і вівтаря (за обмірними креслениками), помічаємо, що в загальних рисах вони подібні, але поруч з тим є у них і відміни: перший залом бабинця вищий, ніж у вівтаря; восьмерик, навпаки, вищий у вівтарі, причому у бабинці він довший, а у вівтарі коротший. Ліхтар у вівтарі вищий і не має третього залому. А у бабинця він нижчий, навіть беручи разом з третім заломом. Чим пояснити ці відміни, сказати не можемо.

Тепер кілька слів про хори. Сходи на хори розташовані всередині спеціальної шестигранної рубленої клітки. Кінці вінців її вирубано в північну грань зрубу бабинця (клітка розташована в північно-західному кутку бабинця). Вхід до клітки з заходу. Зверху вихід зі сходів на хори закривався лядою. Східці в клітці підіймаються спіраллю. Центр спиралі – в центрі клітки. Один кінець кожної пластини-східчини врубано в вінці зрубу клітки (чи грані церкви), другий – в центрі клітки пришивався до кінця попередньої пластини, обтісувався так, що в центрі кінці сходів утворювали круглий стрижень, від якого радіусами розходилися пластини-східчини[74]. Поміст хор, на межі бабинця і південного чи північного рукавів, підтримують консолі – кінці випущених всередину церкви вінців зрубів стін обох рукавів і бабинця. На ці консолі одним кінцем положено лежні, які другим кінцем врубані в південно-західну грань зрубу стін південного рукава чи в північно-західну грань зрубу північного рукава. Поверх лежнів настилались мостини, пришиті до лежнів дерев'яними кілочками. Так підтримувалася та частина хор, що виходила в бокові рукави. У бабинці поміст хор з заходу підтримували лежні, запущені кінцями в зруб стін, а з півдня і півночі лежні, що одним кінцем трималися на консолях, а другий кінець їх запускався в зруб стін. Знизу настил хор підшито опалубкою, округлого вігнутого профілю. Лицева сторона хор – пишна різьблена балюстрада. Точені балясини на певних інтервалах заступають різьблені з лиця стовпчики. Завершують балюстраду різьблені бильця. Знизу її закінчує різьблений «відлив».

Одна з функцій хор – об'єднати об'єми бабинця, центру й рукавів. З другого боку їх багате соковите різьблене оформлення – важливий складовий елемент пластичного оздоблення інтер'єра. В атмосферу суворих, величаво-могутнього розмаху монументальних, чисто архітектурно-просторових форм балюстрада з її пластичним оформленням, що складається з многократного повторення комбінацій дрібних (порівняно з архітектурними формами) орнаментальних мотивів, вносить елемент урочистої святковості, пишноти, затишної інтимності.

Слід зважити і на те, що хори дають доволі значну додаткову площу не лише для хористів. Широко розкриті крила хор дозволяють, крім того, сприймати архітектурні форми будови з таких точок і в таких несподіваних ракурсах, про які, стоячи на підлозі, не можна і догадуватись. Ми вже згадували про те, що хори ув'язують об'єми бабинця, центру і бокових рукавів. Ступінь ув'язки дільниць чітко виявляють грані, що відділяють дільниці одну від одної. Східна грань бабинця відкривається до центра на висоті 8 м, а грані з центра до бокових рукавів відкриваються вище – на рівні 10 м[75].

---

[74] Подібної сходової клітки – рубленої, всередині бабинця – у відомих нам церквах зустрічати не доводилося. Сходова клітка в Седнівському Юрі прирубана до бабинця зовні. В Вознесенській церкві в Березному сходи містяться в слупі, прибудованому теж зовні бабинця.

[75] Про ізольовану східну дільницю, відокремлену від центра іконостасом, говорити не доводиться.

Пакуль, Троїцька церква, іконостас, фото С. Таранушенка, 1916 р.

викликають піднесення, створюють урочистий настрій. Як уже зазначено, північна і південна грані зрубу стін центральної дільниці починаються на висоті, що тільки на 5 вінців не сягає початку перших заломів рукавів. Лише на цій висоті зруб центру відокремлюється від бокових рукавів. Від бабинця центр відокремлюється нижче.

Головну увагу все ж майстер приділяє завданню створити будівлю колосальної висоти. Для того він використовує увесь приступний йому арсенал засобів: в першу чергу – реальну висоту і стрункість (пропорції) зрубів стін і верхів, а разом з тим допоміжні засоби – логічний розвиток одних форм з других; підвищення висоти верхів ілюзійними засобами, ступневим нарощуванням частоти ритмічних компонентів в компоновці форм верхів і, нарешті, використанням такого могутнього засобу, як світло.

Тепер розгляньмо окремо кожну дільницю. Зруб стін центральної дільниці відокремлюється від об'єднаного внизу об'єму трьох дільниць лише на висоті 7–10 м. Спочатку відділяється центр від бабинця – «аркою», оздобленою внизу профільованими «фестонами». Вище відмежується він гранями від південного і північного рукавів. Ці грані починаються різьбленими знизу сволоками[76].

Характер оформлення бабинця, особливо нижньої його частини (хори), надає йому в якійсь мірі елементи інтимної затишності. Зовсім інакше сприймаємо ми об'єднаний об'єм трьох дільниць – центру і обох бокових рукавів. Майстер підкреслено виділяє високий і широкий поперечний зал як головний просторовий об'єм, що складається з трьох дільниць: центру і обох бокових рукавів. Цю залу (її нижню частину) майстер трактує як єдиний нерозчленований об'єм. Широкі просторові розміри розгортання приміщення в ширину, монументальність архітектурних форм, що складають дільниці, їх ясні пропорції справляють могутнє враження,

Оглядаючи зруб центрального верху, стоячи посеред церкви, не можна позбутись відчуття, що він «висить» над головою, ніби невагомий, що він ширяє в повітрі. Верхні ж складові частини верха його ніби не тільки втратили вагомість, але й набули здатності вільно здійматись догори, в повітря.

Четверик центрального зрубу стін значно вищий за зруби стін усіх рукавів (дорівнює висоті зрубу їх стін, перших заломів і восьмериків, разом взятих). В південній і північній гранях четверика прорізано по одному квадратовому «голоснику»[77]. Вони мають акустичне

[76] Східну грань закриває іконостас. Ми її в церкві не бачимо.

[77] Верхній край їх оздоблено «фестонами», подібними до «фестонів» західної «арки».

призначення, сполучають порожнини трьох дільниць, а одночасно центр голосника позначає рівень верхнього краю зрубів стін південного і північного рукавів. Чотирма гостро заломленими клинами четверик переходить у восьмигранний зруб першого залому.

Слід згадати про офарбування церкви всередині, що хоч і стосується пізнього часу (1827 р.), але його доводиться брати до уваги як чинник, що надає зараз церкві певного характеру. Знизу, по вікна зрубу стін, церкву всередині пофарбовано сіро-синьою фарбою. Вгорі, починаючи з восьмерика і кінчаючи третім заломом, зруб побілено. Простір же між цими пофарбованими поясами зберіг тон натурального соснового зрубу. У первісному вигляді церква всередині була вся нефарбована. Збережені непофарбованими частини зрубів свідчать, що майстри уміли цінити мужню красу зрубу, виведеного чисто, але без «зализаності». При такому вигляді зрубів архітектурні форми будови могли справляти могутнє враження лише завдяки простим, але гармонійним їх ритмам. Аскетично сувора форма зрубу стін центральної дільниці і сьогодні справляє могутнє враження завдяки простим, мужнім ритмам.

Круто заломлені грані першого залому центрального верха енергійно звужують і сміло виносять високо вгору внутрішній об'єм верху – переводять його у стрункий восьмерик. На відміну від четверика, форма першого залому значно «вільніша». Ширші грані більш різко звужуються догори, ніж менші. Північно-західна грань на середині висоти вигнута назовні і звужена, а північно-східна в нижній третині прогинається досередини. Завдяки цьому «шви» між гранями втрачають монотонну прямолінійність, а їх зламчаті контури оживляють строгість форми зрубу.

Восьмерик-призма видовжена по осі схід–захід, як і план дільниці, тоді як об'єднаний об'єм низа будови витягнуто в напрямку південь–північ. В гранях восьмерика, орієнтованих по сторонах світу, прорізано четверо вікон. Грані невисокого другого залому переводять об'єм центрального верху у стрункий восьмигранний ліхтар, прорізаний чотирма вузенькими вікнами, прорубаними в горішній частині граней. Завершує ліхтар коротенький, дуже круто заломлений третій заломик. Зверху цей заломик прикриває плоский плафон. На ньому намальовано образ Тройці.

Композиційна схема і конструктивні засоби побудови центрального верха – канонічні (класичні): високий четверик зрубу стін за допомогою чотирьох клинів переходить у перший залом, що має форму зрізаної восьмигранної піраміди, яка різко збільшує реальну (а ще більше ілюзійну) висоту верха, а разом з тим значно звужує простір його (а також і вагу зруба). Все це спрямовано на нарощування дійсної і ілюзійної висоти верху. Тенденцію звужування внутрішнього простору, рух зближення граней залому перериває призматичний стрункий об'єм восьмерика. Грані його (як і у четверика) випростовуються і підіймаються вертикально. Грані восьмерика ми сприймаємо в різкому ракурсі; тому, щоб визначити реальну висоту восьмерика, доводиться напружувати роботу уяви. Зазначений процес заміни одних архітектурних форм другими, виростання їх одної з другої, ритм розвитку цих форм – один з засобів вирішення головного завдання будівника: створити церкву колосальної висоти, маси якої нестримно злітають все вище і вище, легко, непомітно перемагають матеріальну вагу і опір матеріалу. Майстер уміє примусити будівельний матеріал і конструкції працювати з граничним напруженням, взяти від них все, що вони можуть дати. Одна реальна висота самого лише зрубу стін центру більш ніж вдвічі переважає довжину і майже втричі ширину плану дільниці[78]. Порівнюючи ці пропорції з пропорціями (теж напруженими) плану об'єднаного об'єму низу церкви – південний рукав – центр – північний рукав, де ширина вдвічі більша довжини, ми зрозуміємо відчутну різницю між пропорціями, вжитими для плану будови, з одного боку, і пропорціями, якими оперує майстер у висотних розмірах зрубів – з другого.

Звертає на себе увагу зміна характера рубки в зрубах верха починаючи з першого залому. На місце чистої рівної площі зруба стін з рівними, по шнуру виведеними швами між гранями приходить зовсім інше. Зруб стає чим вищим, тим конструбатішим. В першому заломі, особливо у вузьких гранях, кожний вищий вінець нижнім своїм краєм трохи нависає над нижнім, а шви між гранями стають нерівними. Ще більш зламчастими стають шви

[78] Точніше: дорівнює діагоналі плюс ширині плану дільниці.

між гранями і нерівними площини граней у другому і третьому заломах та ліхтарі.

Не можна не звернути увагу і на те, що вікна в церкві розміщено дуже нерівномірно. В зрубах стін вікна прорубано на початку верхньої їх половини. Тому у бабинці нижня половина зруба, особливо під хорами, освітлена слабо. Вище вікна зустрінемо уже в восьмериках та ліхтарях усіх дільниць. Отже, восьмерики і ліхтарі щедро залиті яскравим світлом, а верхні частини зрубів стін і перші заломи рукавів освітлені лише рефлексами світла, що падає зверху. Тобто характер освітлення будови здебільшого виразно контрастний, але не всюди. Верхівки верхів залито таким сліпучим світлом, що воно «розмиває» чіткість їх форм, тоді як верхи зрубів стін, навпаки, дістають дуже мало освітлення. На одних ділянках будови освітлення поступово, поволі наростає чи слабне. На інших – спостерігаємо контрасти: сліпуче освітлені площини лежать або поруч, або в недалекому сусідстві з такими, що ховаються в глибокій тіні. Світло – могутня зброя в руках архітектора. Ним він формує простір, змінює дійсні його розміри, збільшуючи ілюзійно його чи зменшуючи; виділяє, підкреслює одні ділянки та затушовує інші.

Зруби стін «працюють» незначною кількістю, але великих мас і площин. В заломах же об'єм, навпаки, формується значною кількістю граней, але дрібних. І чим вище лежить та чи інша частина верха, тим грані стають дрібнішими. А разом із зменшенням розмірів граней змінюється лінійна ритміка їх контурів, логіка їх сполучень. Контури граней заломів, коли ми їх спостерігаємо з підлоги, складаються у візерунок з своєрідною системою побудови. Композиційна схема верха полягає в нарощуванні висоти шляхом переводу ширших об'ємом форм у більш вузькі, у чергуванні зрубів призматичних (восьмерики, ліхтарі) з пірамідоподібними формами (заломи).

Ця зміна форм супроводиться зміною характера рубки зрубів і, нарешті, використанням освітлення. І хоч елементів та засобів, за допомогою яких майстер формує об'єм, «ліпить» форми верхів, не так уже й багато, проте при кожній зміні точки спостереження виявляється безліч нових, відмінних від попереднього варіантів композиційних вирішень об'ємів, лінійної ритміки. З певних точок ми можемо в ортогоналі чітко сприймати структуру тої чи іншої окремої дільниці від долу до самої верхівки, ясно розрізняти кількість й порядок її компонентів. З других пунктів ми можемо відразу охопити оком побудову не одної, а двох, трьох верхів церкви, простежити принципи компоновки їх верхів, зрозуміти логіку розвитку задуму архітектора, усвідомити завдання, які він перед собою ставив, і засоби, якими він розв'язував їх. В церкві безліч і таких точок, звідки наш погляд сприймає архітектурні форми не в ортогоналі, а в ракурсах. З таких пунктів архітектура церкви постає перед нашими очима в цілком новому аспекті. Архітектурні форми не одної, а кількох дільниць будови, їх окремі зруби, грані складаються у такі примхливі сполучення, перетинають одна одну під такими несподіваними кутами, і розглядаємо ми їх в таких ракурсах, що архітектура церкви несподівано збагачується новими виразними художніми цінностями.

На жаль, ці цінності не в силах відтворити фото; а мова автора цих рядків також неспроможна допомогти читачеві відчути так, як слід було б, незабутні чари інтер'єру Пакульської Троїцької церкви, оцінити могутній художній талант як її творця, так і високий рівень народної архітектури того часу. Ми примушені були поширити межі наших нотаток про центральну дільницю церкви, бо вона стрижнева; але пам'ятаємо, що вона все ж лише частка складового архітектурного организму.

Переходячи до огляду південного і північного рукавів, мусимо зразу ж зауважити: якщо форми і конструкції центрального верха канонічні, повторені сотнями, а може, й тисячами (ніхто рахунку їм не вів), пам'яток не лише Лівобережжя, але й Правобережжя України, то форми й особливо конструкції верхів цих рукавів неповторні. Принаймні, на Лівобережжі вони ніде більш не зустрічалися.

Як уже вище зазначалось, північний рукав в нижній його частині – складова частина об'єму об'єднаної широкої поперечної зали. Відокремлюватися об'єм рукава починає лише при самому вершку зрубу його стін. Південна грань зрубу стін рукава з'являється на висоті тільки 10 метрів. Тому формувати об'єм рукава в межах зруба стін припадає на долю останніх 5 граней. Ширина плану рукава на третину менша ширина бабинця, тому зруб стін рукава значно напруженіший в пропорціях за зруб бабинця; висота північної грані зрубу стін рукава втричі більша за її ширину і сягає 12-метрової висоти. Північна грань першого залому

засклеплена під кутом 80°[79], тому грань стіни майже непомітно переходить у грань залому. Лінію перелому допомагають помітити лише суміжні грані, у яких вона чіткіше виявлена.

Починаючи з першого залому конструкція північного верху має значні відміни від конструкції верху бабинця чи вівтаря тої ж церкви. Рубка п'яти граней залому (крім південної) звичайна: кожний вищий вінець коротший попереднього; отже, зруб залому виводиться у вигляді усіченої піраміди; але південна грань розпочинає собою низку «аномалій». Вона не відділяється від зрубу стін центра дільниці у вигляді похилої до нього рубленої площини-трапеції, як у бабинці, з тим, щоб всі грані залому, зменшивши об'єм дільниці, на певній висоті перейшли в зруб восьмерика. В північному рукаві рубленої південної грані першого залому у вигляді трапеції зовсім немає.

Майстер добре знав «ахілесову п'яту» конструкції української дільниці вагою зрубів суміжних рукавів, що в недовгому часі викликало деформацію зрубу центральної дільниці. Зводячи верх вівтаря церви в Пакулі, майстер досить відчутно змістив центр ваги восьмерика на схід, полегшивши цим навантаження східної грані центральної дільниці. При складанні зрубів верхів північного і південного рукавів майстер вдався до більш радикальних заходів: по-перше, відмовився від пірамідальної форми першого залому; по-друге, заложив зруб восьмерика за принципом «костра»; по-третє, максимально змістив маси зрубу восьмерика (а значить, і вагу цілого верху) дільниці в напрямку на північ північного рукава (і на південь – південного). Північній грані першого залому північного рукава він надав нахил в 80°, переложивши таким чином на цю грань максимум навантаження. Решту ваги верха він розложив на дві грані першого залому – східну і західну – таким засобом: у верхній вінець східної і західної граней зрубу стін першого залому стін північного рукава, відступивши від північної грані зрубу стін центральної дільниці на 1/3 ширини рукава, майстер врубав довгий брус, зв'язавши ним згадані східну і західну грані зруба залому стін. Відмітив на цьому брусі посередині частину, що приблизно дорівнювала довжині північної грані зрубу стін рукава (вгорі); вона і стала основою південної грані майбутнього восьмерика. Далі, між довгим південним брусом та східною і західною гранями зрубу залому майстер перекидає ще два коротші бруски. Перший короткий брусок врубує одним кінцем в довгий там, де буде західний кінець південної грані восьмерика під кутом в 370 до довгого; другий кінець короткого бруса врубує в західну грань зрубу залому. Цей брусок утворить основу південно-західної грані восьмерика. Аналогічно врубаний другий короткий брус стане основою південно-східної грані восьмерика. Нарешті, між цими брусками і північно-західною та північно-східною гранями залому врубано ще два, самі короткі бруски, що створять основу східної та західної граней восьмерика. Останні бруски знизу з підлоги виглядають як два чорні косі трикутники, що нависають над східною і західною гранями залому. Пазуху між довгим брусом та гранню зрубу стін центральної дільниці зашито похилим дощатим щитом, а пазуху між південно-західним та південно-східним брусками і східною та західною гранню залома підшито горизонтальними трикутниками. І щит, і трикутники знизу виглядають темними аритмічними плямами. У такий засіб майстер заложив «костер» – основу восьмерика. Сам восьмерик в плані перекошений, з різної довжини гранями, кострубатої рубки. Грані восьмерика прорізані трьома вікнами. В південній грані восьмерика замість вікна прорізано лише щілину.

Другий залом визначається значним порушенням правильної форми і дуже кострубатим в'язанням вінців. Почати з того, що північна грань заломлена під кутом 47° до горизонту, а південна – 54°[80]. У західної грані нижня половина до середини висоти розширюється, а верхня від середини до верхнього краю звужується; середина грані провисає всередину; суміжні ж – південно-західна та північно-західна грані, навпаки, посередині різко звужуються. Південно-східна грань різко звужена догори, а південна і північна звужуються мало. Частина верхніх брусів зрубу другого залому заходить кінцями то в одну, то в обидві сусідні грані. У північно-західній та західній грані верхні бруски нависають над гранями зрубу залому (один менше, другий більше, та ще й косо),

[79] Менш прикро, але все ж стрімко заломлено останні грані.

[80] З метою ущільнити верхи, досягти компактності згрупування їх.

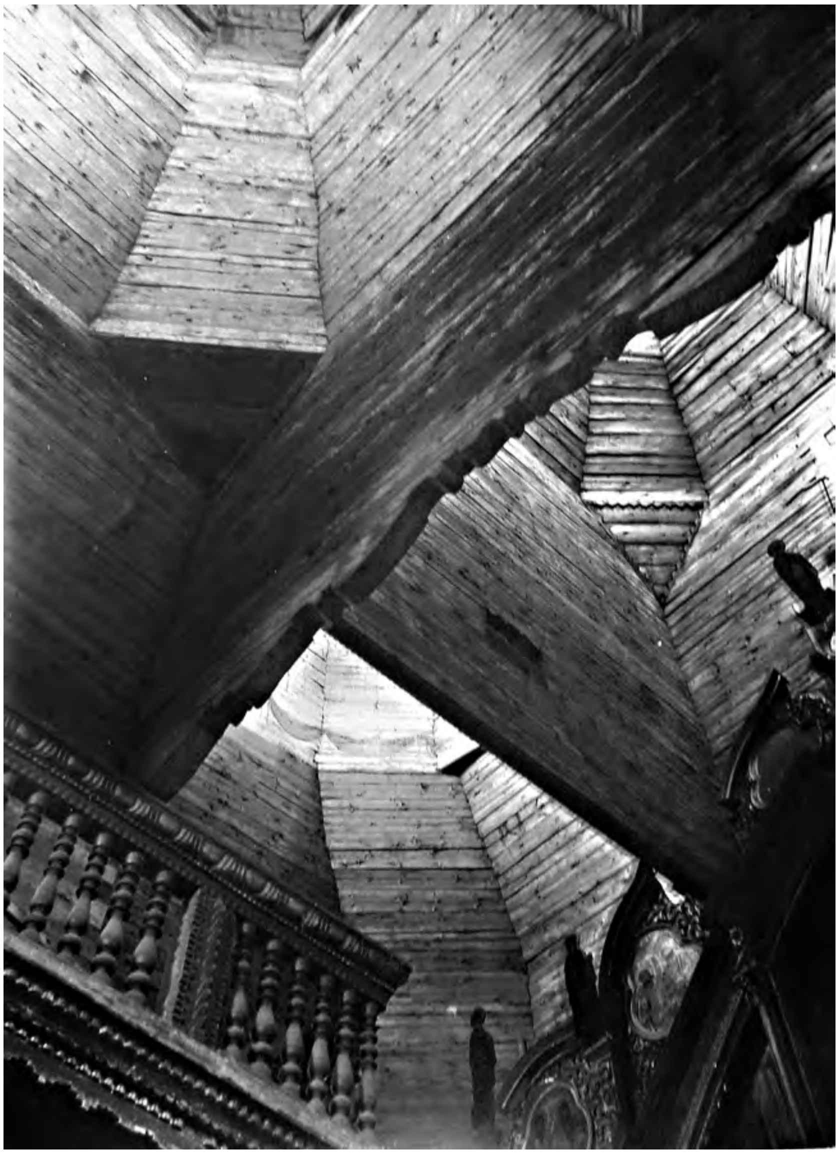

Пакуль, Троїцька церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1916 р.

в суміжних гранях. Двері в північній грані зрубу стін шестигранної форми; лутки їх зовні оздоблені різьбою.

Зазнавши різку відміну в техніці рубки верха, з одного боку, і зрубу стін, з другого, мусимо визнати, що північний рукав вражає своєю висотою, напружною стрункістю, нестримним пориванніям догори. Зазначена «вільна» рубка верха знизу зразу не впадає різко в очі. Все це виявляється лише при уважно-причепливому розгляданні. Треба підкреслити, що північний рукав в композиції будови важить не менше, ніж бабинець; він рівноцінний йому компонент.

Південний рукав в основному дублює конструкцію, техніку рубки зрубів форми і розміри північного, але поруч з спільними рисами в ньому помітимо також і певні відміни, які ми тут і відзначимо. Найзначніша з них – форма і розміри восьмерика. Довжина його (по осі схід–захід) менша, ніж у північного при однаковій їх ширині. Східна грань південного восьмерика нависає над гранню залома мало, зате напуск західної горизонтальної площини значно більший, ніж у північного. В північній грані восьмерика південного рукава замість вікна вирізано у двох суміжних брусах щілину, як і у південній грані північного восьмерика, але нижче.

а в південно-західній грані нависає не один, а два бруси, намагаючись таким засобом сильно видовжену форму восьмерика і залому наблизити у ліхтарі до рівностороннього. Але це мало вдається. Ліхтар – високий, стрункий; грані його дають значний нахил всередину. Зверху ліхтар прикриває плоский плафон з намальованим на ньому образом Антонія Печерського. Третього залому північний рукав не має. Вікна у ліхтарі з «дашками», як у ліхтарі центрального верху; їх троє; в південній грані вікна немає, лише в одному брусі прорізано щілину шириною як вікно, а висотою менше ширини бруса.

Таким чином, і в північному рукаві верх, починаючи з восьмерика, щедро освітлений. В зрубі стін рукава, як у бабинці, троє вікон: хрещате в північній грані і двоє чотирикутних

Різниця в розмірах південної і північної граней другого залому південного рукава значніша, ніж у північному: південна грань заломлена під кутом в 37°, а північна – 50°. Вибагливо зламчасті контури швів граней другого залому сприймаються ніби спроектований на площину складний ритмом зірчастий візерунок. Другий залом виглядає так, ніби грані потрапили в якесь завихрення, що розметало їх у різні боки. Перехід другого залому в ліхтар проведено за допомогою також дуже сміливих підтісувань – знизу й збоку – верхніх брусів залому. Усі грані ліхтаря різного розміру. Площини північно-західної та східної граней ліхтаря утворюють з відповідними гранями другого залому щось подібне до лопатнів зламаного пропелера. В північній грані ліхтаря прорубано в двох суміжних брусах квадратове

«вічко» з стороною вдвоє меншою за ширину вікна. Над одним вікном фарбою написано «1827», рік, коли верхи всередині були побілені і в них намальовані «паволоки». На плафоні ліхтаря намальовано образ Феодосія Печерського.

Слід підкреслити, що конструкція переходу від першого залому до восьмерика північного і південного рукавів за допомогою «костра» і утворення між верхами рукавів і зрубом стін центральної дільниці «кошів» свідчить, що майстер уважно вишукував конструктивні засоби, які могли запобігти деформації зрубу стін центральної дільниці. В якийсь мірі цього йому пощастило досягти.

На Лівобережжі ми маємо ще один випадок, правда, дещо простіший, використання «кошів»: в Трьохсвятській церкві м. Лебедина (про неї скажемо нижче). Ширше подібну конструкцію в побудові верхів з застосуванням «костра» і «кошів» вживали майстри Західної України[81].

М. Драган конструкцію церковних верхів з «кошами» вважав запобіжним заходом супроти затікання води в місцях стикання сусідніх зрубів[82]. Розглядаючи обмірні кресленники, опубліковані Драганом в його роботі «Українські дерев'яні церкви», ясно бачимо, що основне конструктивне завдання, яке вирішували майстри, було: уникнути перевантаження верхами рукавів зрубу стін центральної дільниці. Тому верхи вівтарів у згаданих церквах віддаляють від східної грані зрубу стін центральної дільниці і переміщають центр ваги верха вівтаря якомога далі на схід, передаючи навантаження найбільш на східну і суміжні південну і північну грані стін східної дільниці будови. Ради того верх бабинця галицькі майстри іноді зміщали на захід так далеко, що частина верха виходила за межі плану нижньої частини бабинця. Таким засобом найбільша частина тягару верху передавалася на західну грань зрубу стін бабинця.

Вівтар в Пакулі – шестигранний в плані, високий стрункий зруб, з помітним нахилом стін всередину (5 см на метр висоти). З південним і північним рукавами він сполучається «в угол», без за плечиків. В західній грані внизу вийнято високий, але на всю ширину дільниці просвіт до центру, а над ним – слуховичок (приблизно на третину ширини грані і такої ж висоти), оздоблений зверху різьбленими «фестонами». В південній і північній гранях – двері до ризниці та паламарки[83].

Відділений від центральної дільниці глухим іконостасом, вівтар сприймається як ізольоване від останньої частини будови приміщення. В зрубі стін, в верхній його половині троє вікон: велике хрещате на схід і чотирикутні високі на південь та на північ. Південно-західний та північно-західний кути зруба вгорі мають похилі клини, що оптично переводять шестигранник зрубу стін у восьмигранний перший залом. В дійсності переводить зруб стін у залом горизонтальний рублений міст, насланий поверх останнього вінця зрубу стін, з брусів. Клини – трикутні, підшиті дошками; вони прикривають пазухи в кутах зрубу. В кожному клині прорізано по одному квадратовому «голоснику», що мав призначення, як і у бабинці, посилювати і поліпшувати акустику. Таке ж призначення мав, певно, і слуховик вгорі західної грані зрубу стін. Як ми вже зазначили, ні у зрубі стін, ні у зрубах верху немає ригелів, майже обов'язкових в кожній церкві XVIII ст. Межа між зрубами стін і першого залому не виділяється, не підкреслюється. Грані зрубу стін м'яко, плавно переливаються у грані зрубу першого залому.

Перший залом виглядає високим, струнким. Його грані мають легеньку погнутість площин всередину дільниці. Кути залому граней вибрано з таким розрахунком, що залом справляє враження дужого, стриманого, спокійно упевненого розвитку руху догори; в ньому ми не відчуваємо ні в'ялості, ні підкресленого надмірного поривання.

Межа, що відділяє перший залом від восьмерика, дуже чітка, бо грані восьмерика яскраво освітлені. Тоді як простір першого залому потопає в приглушеній півтьмі. Грані залому звужуються догори неоднаково: ширші активніше, вузькі слабше. Західна грань першого залому похила на 52°, східна – стрімкіша – 57°. Це викликано потребою збільшити віддалення між восьмериком вівтаря та зрубом стін центральної дільниці і тим зменшити навантаження східної

[81] М. Драган. Українські дерев'яні церкви. Львів. 1937. Част. II, рис. 39 (церква Юра в Дрогобичі), рис. 125 (церква в с. Унятичі), рис. 97 (церква в с. Сколе), рис. 36 (церква в с. Хревть), рис. 95 (церква в с. Кривка) та ін.

[82] М. Драган. Згадана робота. Част. I. С. 32.

[83] Зруби паламарки і ризниці прибудовані впритул до вівтаря, але зведені одночасно з будовою церкви. Очевидно, майстер не хотів врубувати стіни паламарки і ризниці, щоб не ослабляти зруба вівтаря.

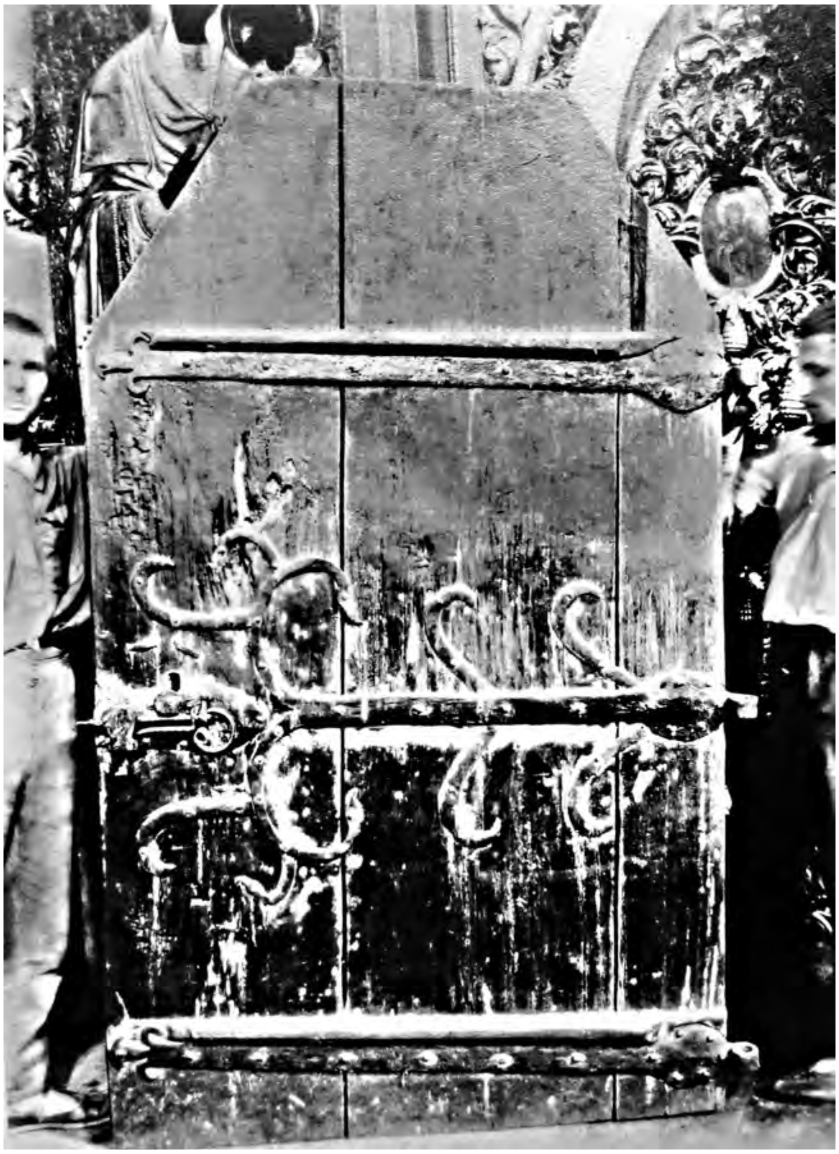

Пакуль, Троїцька церква, оковка західних дверей, фото С. Таранушенка, 1916 р.

освітлений. Зверху ліхтар пристелений плоским плафоном, обтягнутим по краях профільованою обкладочкою. Вікна у ліхтарі прорізано під самим плафоном; вони мають форму п'ятигранників: верхні дві грані сполучені під гострим кутом у вигляді «дашка», прорубані безпосередньо в брусах зрубу, не мають ні луток, як вікна зруба стін, ні обкладинок навколо, як вікна восьмерика. У ліхтарі вікон троє, по одному по сторонах світу. На захід вікна немає; на середині висоти західної грані в двох суміжних брусах вирізано щілину завширшки таку ж, як вікно, але низеньку. Характер рубки зрубів другого залому і ліхтаря різко відмінний від рубки низу вівтаря (як і в останніх дільницях). Зруб стін, першого залому і восьмерика – робота технічно першорядна, рівна, чиста, зруби другого залому і ліхтаря – кострубаті. Стики граней виведені не по шнуру; тут кожен брус кожної грані заходить в сусідню грань, тому стик має зигзагоподібний вигляд. Крім того, бруси не укладаються в площину; одні «вискакують» назовні, другі «западають» вглиб. З усіх дільниць будови тільки вівтар офарбований знизу до самого верху. Знизу по вікна в зрубі стін – брудно-синя фарба (недавня); вище по восьмерик – зеленава (старіша, була раніш блакитною); вище верх побілений з намальованими жовтими паволоками під вікнами восьмерика. Такі ж паволоки намальовано у восьмерику південного рукава; в ліхтарі цього ж верху, як ми вже зазначали, малярі затонували дату виконання розпису «1827» рік. На платформі ліхтаря у вівтарі намальовано образ «Знаменія».

грані зрубу стін центральної дільниці. А взагалі, як показує аналіз обмірних кресleників, майстер ставив перед собою завдання: зменшити ширину внутрішнього простору у восьмерику вдвічі проти ширини плану дільниці. План восьмерика трохи видовжений по осі схід–захід. Співвідношення висоти восьмерика до його ширини і довжини дозволяє охарактеризувати його як стриманострункий. Висота кожної грані восьмерика мало не в 2 рази більше за її довжину. Другий залом стрімкіший першого (кути нахилу граней 50° і 54°), але в натурі сприймається він, навпаки, як крутіший за перший. Він різко звужує внутрішній об'єм верху. Розміщений між восьмериком і ліхтарем, другий залом освітлений значно щедріше, ніж перший, але слабше восьмерика і ліхтаря. Зруб ліхтаря – високий, стрункий, яскраво

Паламарка і ризниця збудовані одночасно з церквою, рублені впритул до боків вівтаря та східних граней бокових рукавів. Всередині пристелені по сволочкам. До стін прибито полички на кронштейнах. Кронштейн і передні борти поличок оздоблені профільною різьбою. Внизу попід стінами йдуть лави. Стовпчики, на яких лежать лавиці і передній борт лавиць, теж прикрашені профільною різьбою.

Різьба взагалі посідала помітне місце в оздобленні Пакульської церкви. В оздобленні

хор вона відіграє, як ми вже зазначали, головну роль. Значне місце належить різьбі і в оздобленні дверних одвірків. Вхідні двері до бабинця, південного і північного рукавів мали шестикутне форму, солідних пропорцій. Їх одвірки рублені, з дебелих брусів (35 × 35 см). Одвірки до паламарки і ризниці – чотирикутні, виготовлені з тонших брусів. Зовнішня лицева сторона луток західних вхідних дверей розбита на два пояси; більший зовнішній вкриває різьба, що складається з 6 рядків різних різьблених мотивів втакому порядку: перший рядок – коротенькі півциліндри, поставлені один до одного бочками, другий рядок – «косиці», третій – овальні півнамистини, ніби нанизані на нитку, четвертий – «ови», п'ятий – також півциліндрики, але дрібніші за перші, шостий рядок – стрічечка з трикутничків. За орнаментальним поясом йде пояс з врізаним в тло текстом, написаним то в один, то в два рядки[84]. Внутрішній борт одвірка прикрашено різьбленою лиштовкою (дуже нагадує вишиванку), що складається повторенням ромбиків, сполучених кутами один з одним. Всі мотиви виконані горельєфом. Одвірки південного рукава тексту не мають, його місце займає чисте поле. Орнаментальні мотиви південних одвірків і їх порядок такий: зовні – шнурок нанизаних овальних намистинок, другий рядок – «косиці», третій – чверть кульки, звільнені овальним краєм до наступного четвертого рядка, що складається з половинок «овів», п'ятий рядок – коротенькі півциліндрики. Внутрішній борт одвірок вкриває варіант лиштовки. Дещо інші мотиви різьби оздоблюють одвірки з паламарки до вівтаря: зовні йде смужка з пів циліндриків, за ним – «косиці», далі рядок «т»-подібних мотивів, скомпонованих так, що «ніжки» одного ряду містяться між «перекладинами» другого, тобто мотиви розміщені послідовно один «ніжкою» вгору, наступний – «ніжкою» вниз, четвертий рядок складається з півциліндриків в двох варіантах: рельєфних і контррельєфних, що йдуть чергою один за другим, утворюючи хвилеподібну стрічечку, останній рядок – з таких же півциліндриків, як і в зовнішньому ряду.

Тут до речі буде сказати і про мотиви різьби, що прикрашають хори та сволоки, які закінчують південну і північну грані центрального четверика. Верх бильця хор прикрашають такі мотиви: зверху – рядок «овів», під ним смужечка дрібних півциліндриків, далі смужечка врізаних трикутників, потім – плоска смужка і внизу півциліндрики, лише крупніші за перші. Відлив складається з одних півциліндриків і плоскої смуги між ними; два рядки півциліндриків, у яких вісь горизонтальна, і один ряд пів циліндриків з вертикальною віссю. Дошка підшивки має знизу профільні випиляні «городки». Стовпчики між балясинами з лиця оздоблюють такі мотиви: в центрі – «вервечка», по боках її – трикутники-зубчики, а скраю – лежачі півциліндрики.

Сволоки ж у Пакульській церкві оздоблені мотивами, що прикрашають сволоки житлових будинків: з обох кінців вміщено по 2 розетки (обидві відмінного рисунку). Між розетками поле сволока вкривають такі мотиви: з обох країв – вервечка; далі вище йде чвертьвалок, ніби перевитий на певних інтервалах стрічками-порізками; ще вище міститься центральний мотив – складна «косиця».

Як бачимо, репертуар мотивів, характер і техніка різьби на одвірках, на оздобленні хор і на сволоках мають багато спільного. Виникли різьби ці, певно, в один час, при будові церкви, і вийшли з одних рук.

Різьба по дереву в Пакулі в XVIII в. була в пошані. В церкві залишалось ще багато старовинної роботи точених і різьблених свічників, стасидій, столиків; на виставці XIV археологічного з'їзду в Чернігові експонувалась дерев'яна різьблена дарохранительниця з Пакуля[85].

В церкві зберігався також різьблений кипарисовий хрест, датований 1756 роком, з написом, який свідчить, що хрест цей «на той час бывшим управителем іеромонахом Макаріем самим сделан». Відомо, що в Києво-Печерській лаврі різьба по дереву (різьблені хрести, іконки) процвітала. Лаврські управителі, яких надсилала в Пакулю лавра, занесли замилування до різьбарства і сюди.

* * *

Ми ознайомились з зовнішнім виглядом Пакульської Троїцької церкви, проаналізували обмірні кресленики, розглянули особливості техніки будування і конструктивних засобів, розповіли про враження, які справила на нас будова. Церква в Пакулі – видатна унікальна

[84] Текст наведено нами на початку статті.

[85] Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1908 р. Том II. Табл. XXVI, № 368; опис на с. 135.

пам'ятка української дерев'яної монументальної архітектури, а збудував її видатний майстер, що обслуговував Києво-Печерську лавру.

З наведеного вище листування про ремонти Пакульської церкви видно, що церкви в своїх маєтностях лавра тримала під своїм контролем. І не лише ремонти, а і будівництво нових церков. У «Вступі» ми наводили уривок з листа 1759 р., в якому ревізор писав в лавру: «по плану (на побудову теплої церкви) от вас при ордере присланном управителю пакульскому...», який свідчить, що в лаврських маєтках церкви будувалися за планами, складеними в лаврі і присланими з Києва. Лавра, один з найбагатших феодалів на Україні, свої потреби задовольняла матеріальними ресурсами власного господарства і своїми людьми. Вона мала власні підприємства – млини, рудні, папірні, гути, друкарню, малярню і граверну майстерню, малярну школу.

Ми мало, але все ж дещо знаємо про лаврську малярську майстерню і школу, про монументальні і станкові пам'ятки, створені живописцями цієї майстерні. Дещо більше відомо нам про лаврську друкарню і майстрів-граверів, що обслуговували її. І майже нічого не знаємо про кадри лаврських архітекторів. Відоме лише одне ім'я – Степана Ковніра – майстра другої половини XVIII ст., лаврського кріпака, що зводив для лаври муровані будови. Про майстрів же дерев'яних церков зовсім нічого не знаємо. Між тим зафіксований граверами у лаврських виданнях вигляд старої дерев'яної багатоповерхової дзвіниці[86] свідчить, що таких майстрів лавра мала уже в XVII в. Значно більше, очевидно, їх було в лаврі в добу гетьманщини, коли маєтності лаври безмежно зростали і в лаврських селах потрібно було будувати і ремонтувати багато церков.

Одним з таких лаврських архітекторів і був невідомий нам на ім'я майстер Пакульської церкви.

СЕДНІВ Черніговської області.
Церква Покрови, 1715 р. Обміряна в 1930 р.

Дату побудови її зафіксовано написом на тильній стороні намісної ікони Спасителя: «В пятнадцатом году храм сей совершися октомбря в день первий честно освятися по тысящи седмсотном». Від 1767 р. дійшла звістка, що Покровську церкву у Седнєві збудовано коштом місцевого сотника Петра Войцеховича. Невдовзі після 1767 р. церкву перенесли на кладовище[87]. В Успенській церкві Седнєва в 1930 р. нами знайдено було «Ведомость» про приписну Покровську церкву. В ній також зазначено, що Покровську церкву збудовано «тщанием сотника Петра Войцеховича», і, крім того, записано, що «1836 года сентября 9 дня от произошедшего пожара за сгорением вблизи сей церкви колокольни едва могли удержать сию церковь, но иконостас в ней разорен». Від старого іконостасу в церкві збереглися царські врата та кілька намісних (пізніш записаних) ікон. Місцеві старожили переказували нам, що церква спочатку стояла «на Пекурах» (куток Седнєва). В Покровській Седнівській церкві в іконостасі під храмовою іконою в цокольному ярусі на гербовому щитку вміщено такий запис: «Сія церков состоявшая в совершенном разорении от пожара случившагося в 1836 году сентября 9 дня от жилих дворов востановлена и обновлена... начиная с прошедшаго 1852 года месяца мая 22... окончена сего 1853 года октября...» Отже, після пожежі 1836 р. церкву обновили лише в 1853 р. В 1940 р. вигляд церкви зовні та окремі деталі її інтер'єра зарисував художник П. Сластьон. Ці рисунки він передав нам. Вони показують, що від 1904-го по 1930 рік значних змін у церкві не сталося.

Під час перенесення церкви з Пекарів на кладовище її безперечно ґрунтовно відремонтували. Вдруге серйозного ремонту вона зазнала після пожежі, в середині XIX ст. Перенесення і ремонти також дещо змінили первісний її вигляд.

Збудовано церкву з соснового бруса товщиною в 13 см. Стан зруба в стінах порівняно добрий, а у восьмерику дерево поточено шашелем. Зруб стін вівтаря має в плані форму шестигранника. Він мало не вполовину нижчий зрубу стін центральної дільниці. Зруб стін вівтаря нахилу всередину не має. Перекрито його всередині стелею з дощок, насланих по сволоку, укладеному в напрямку схід–захід. Вікон троє: в східній і двох суміжних гранях. Розміщені низько над землею, вони непропорційно великі, вгорі закінчуються викруткою; знадвору закриваються віконницями і запираються залізними прогоничами. В інтер'єрі просвіт бокових вікон

[86] Див. зображення на гравюрі 1677 р., репродукованій на с. 261, – рис. 8 в «Українському Календарі УСКТ на 1973 р.».

[87] Ф. Гумилевський «Чернигов».

впродовж прикриває кована залізна з зазубнями штаба; східне ж вікно зсередини має шестикутний наличник, поверх якого також набито, але не одну, а дві впродовж і дві впоперек ковані залізні штаби з великими зазубнями. Треба думати, що бокові, відмінні від середнього, вікна не первісні, а прорізано їх або розширено пізніше. З центральною дільницею вівтар сполучається без заплечиків, вінці обох зрубів сполучено в угол без остатку. До південної стіни вівтаря прибудовано паламарку згодом, бо лутки вхідних до неї дверей зовні почорніли; це показує, що раніш вони виходили просто надвір.

Найбільше змін зазнав бабинець. Зараз це – витягнутий на захід чотирикутний зруб шириною такий, як і вівтар, невисокий, перекритий стелею з дошок на чотирьох поперечних сволоках. Освітлюється це приміщення двома вікнами, розміщеними посередині південної і північної стін. Підлога у бабинці трохи вища, ніж у самій церкві. При вхідних західних дверях – драбина на дзвіницю. З центром бабинець сполучається нешироким низьким проходом.

Найбільш цікава і найкраще збереглася всередині висока струнка центральна ділянка будови. Нижня частина зрубу стін має форму чотиригранника. На рівні стелі вівтаря кутки чотиригранника зрізають короткі стінки, і вище зруб набуває вже форми восьмикутника. Пазухи в кутках зрубу, де переходить четверик у восьмигранник, зашито знизу горизонтальними дерев'яними трикутниками. Такий засіб переходу чотиригранного зрубу у восьмигранний ми зустріли ще в таких заміряних нами церквах: Миколи в Вільшані Харківського повіту, Різдва Богородиці в Мені, церкві с. Ізбицького, а також у відомій нам з фотографії церкві м. Валуйок[88].

Відтворено цей засіб – очевидно, за зразком дерев'яних – також в мурованій трапезній Введенської церкви Троїцького монастиря в Чернігові (центральна дільниця) та в домовій церкві Чернігівіського колегіума (центральна дільниця). Обидві останні пам'ятки датуються кінцем XVII – початком XVIII ст. Можна думати, що цей засіб в районі Чернігова та його околиць був поширений. В дерев'яних церквах він був конструктивно доцільним, бо дозволяв використовувати коротшу деревню у вище покладених вінцях зрубу, тоді як низ зруба, більш навантажений, мав мінімальну кількість кутів, що забезпечувало йому максимальну жорсткість. З другого боку, раптовий перехід об'єму чотиригранної призми у восьмигранну створював виразний художній ефект, підкреслюючи динамічність, порушуючи інертність зрубу.

Стіни центрального зрубу Покровської церкви в Седнєві орієнтовані по сторонах світу, на метр нижче початку першого залому зміцнені ригелями. Коротші стінки також закріплені ригелями, але останні заложені вище перших, на межі переходу зрубу стін в залом. Зруб стін центральної дільниці має невеликий нахил всередину. Восьмигранник зрубу стін переходить за допомогою першого, трохи опукловатого залому в перший восьмерик. Грані восьмерика на вигляд енергійно звужуються в напрямку догори, чого обмірні креслeники не стверджують; він в плані зберігає співвідношення граней восьмигранника зрубу стін. У восьмерику прорізано четверо вікон (в масивних лутках) по сторонах світу. Рігелі у восьмерику стягують лише вузькі простінки. Другий залом засклеплено крутіше першого; він нижчий за перший і переходить у глухий низенький (можливо, укорочений внаслідок ремонтів) майже правильний в плані восьмигранний ліхтар.

Дверей центральна дільниця має двоє: в південній і північній стінах. Лутки їх шестигранної форми і оздоблені різьбленими «овами», облямованими зовні разком теж різьблених намистин. Виходили двері просто надвір. Згодом з півдня приточено до них закритий «притвор», а з півночі – відкритий ганок.

Вікон в зрубі стін центральної дільниці четверо. В північній стіні прорізано одно вікно у верхній восьмигранній частині зрубу; в південній – одно вікно, відповідне північному, та ще двоє, мабуть, пізніше прорізаних, по обидва боки дверей.

Зовнішній вигляд церкви виявляє найбільш слідів ремонту середини XIX століття. Дзвиниця, зокрема форма її вікон, портик з фронтоном на чотирьох колонках, форма верха дзвіниці, а також форма вікон вівтаря – все це продукт творчості пізнеампірових провінціальних єпархіальних архітекторів. Цибулистий профіль церковної бані свідчить про намагання «владик» (здебільшого чорносотенців) насаджувати на Чернігівщині «псевдорусский стиль».

[88] В церквах Вільшани та Ізбицького зрізано кути чотиригранного зрубу на половині висоти не центральної дільниці, а бабинця і вівтаря; в Мені зрізано кути лише в бабинці. В Валуйках зрізано кути лише бабинця і значно нижче половини висоти зрубу.

Зараз церква стоїть на цегляному підмурку. Зруби стін бабинця, центру і вівтаря обшито дошками горизонтально, а восьмерик центру і дзвіниця вертикально. Центральний верх увінчує прекрасної роботи залізний кований хрест з лілеями та променями.

Тепер спробуємо ознайомитись з пропорційністю будови. Це має особливу вагу тому, що в цій пам'ятці відбилися принципи композиції дерев'яних церков XVII ст. (очевидно, майстер почав свій стаж ще в XVII ст.), а також і тому, що це одна з старіших будов XVII ст., яких збереглось дуже мало.

Найменше постраждав від репарацій план. Вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрату. Аналізуючи обмірні кресленики, ми бачимо, що центральна дільниця в плані – квадрат. Вівтар – шестигранник, повна його довжина = повній ширині та дорівнює 1/2 діагоналі центрального квадрату. Довжина східної грані вівтаря = 1/2 ширини його, а довжина південної і північної граней = 1/2 ширини центра. Бабинець, певно, зазнав змін; він має ширину таку ж, як і вівтар (точніше, вужчий на товщину бруса), а завдовжки він був, певно, такий, як і вівтар, що ми спостерігаємо в численних пам'ятках подібного типу[89]. Висота зрубу стін центральної дільниці визначається діагоналлю прямокутника, що становить половину квадрата плану того ж зрубу. Перший залом центру у подовжньому розрізі дає трапецію. Основа її – довжина зрубу стін (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря, і висота = 1/3 довжини основи; висота ж першого залому зрубу стін разом = діагоналі плану центру. Довжина восьмерика = довжині плану вівтаря, повна ширина восьмерика = його довжині, висота ж його і першого залому разом = 1/2 діагоналі плану центру.

Другий залом у подовжньому розрізі дає трапецію. Основа її – довжина восьмерика, верхня грань = 1/4 ширини плану дільниці, а висота = третині висоти восьмерика і першого залому, взятих разом. Внутрішня висота центральної дільниці (без ліхтаря) дорівнює подвійній довжині плану центру. У ліхтаря довжина = ширині, а також 1/4 ширини плану дільниці, висота – один вінець. Сучасна внутрішня висота верха = діагоналі квадрата, в який вписується шестигранник плану вівтаря.

Яку первісну внутрішню висоту мала центральна дільниця? Якщо довжина плану бабинця дорівнювала довжині вівтаря і внутрішня висота дільниці залишилася такою, якою була спочатку, то внутрішня висота центра = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = повній довжині плану будови. Але висота дільниці могла і змінитись. Можливо, ліхтар спочатку був вищий. Якщо припустити, що висота ліхтаря спочатку = діагоналі квадрату з стороною = його довжині, як то бачимо в другій Седнівській церкві Юрія, то внутрішня висота дільниці буде дорівнювати довжині плану будови. Але це лише припущення.

Зруб стін вівтаря = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині його плану. Верх вівтаря перероблено. Про первісний вигляд бабинця ніяких даних ми не маємо.

Майже одночасно з седнівською Покровою збудовано в Коропі соборну Троїцьку церкву. Коропський Троїцький собор – одна з видатніших пам'яток української народної монументальної дерев'яної архітектури XVIII ст. на Лівобережжі.

Мужність, стримана могутність зовнішніх форм та широкий розмах організації і розгортання внутрішніх об'ємів будови, благородна простота пропорцій – достойна пам'ятка прославлених гармашів старої України.

[89] До цього планового типу належать церкви: Тройці 1732 р. в Степанівці, Миколи 1746 р. в скиту Крупецького монастиря, Миколи 1748 р. в Синявці, Воскресенська 1750 р. в Зінькові, Вознесенська 1754 р. в Васильківці, церкви 1757 р. в Бобруйках, Вознесенська 70-х рр. XVII ст. в Путивлі, Миколи 1772 р. в Локнистому, Миколи 1774 р. в Курманах, Онуфрія 1775 р. в Іванкові, Параскеви 1777 р. в П'ятницькому, Михайла в Голубівці 1778 р., Юрія 1778 р. в Горбові, Покрови 1781 р. в Гудівці, Василівська 1794 р. в Солдатському, Трьохсвятська 1795 р. в Лебедині, Катерини 1796 р. в Протопопівці, Покрови 1799 р. в Коропі, Михайла в Бездрику, церква в Онисові, церква в Червоній (Поповій) Горі, церква в Дяківцях, церква в Воскресенському, церква в Рудці, церква в Новому Білоусі, Різдвобогородицька в Серединці. Останні церкви, хоч точних дат побудови їх ми не знаємо, за стилістичними ознаками побудовані в XVIII в. З церков, що в цеглі відтворювали цей тип дерев'яних будов, можна назвати: Різдвобогородицьку церкву в Конотопі, Троїцьку в Сосниці, Миколи Великорідського в Путивлі, Благовіщенську в Борзні, Катерини в Стародубі, Благовіщенську в Баришивці, Покрови в Сулимівці, Михайла в Полонках.

КОРОП Чернігівської області. Церква Тройці 1716 р.[90] Обмір 1932 р.

Короп, церква Трійці, фото С. Таранушенка, 1932 р.

Короп у XVIII ст. – сотенне містечко з розвинутими промислами і торгівлею («знатне промислове місто»), розташоване поблизу Десни, біля значної лісової пристані Білі Береги. В 1779 р. за Румянцевим описом в Коропі було 119 крамниць. У місті налічувалось 192 ремісники (кравці, ковалі, шаповали, ткачі, бондарі, гончари та, крім того, ще різники). Короп мав 7 церков, з них одну муровану. Дерев'яна Троїцька церква була соборною[91]. У Ф. Гумілевського занотовано, що Троїцька церква висока, простора, збудована коло 1716 року[92].

Заложено церкву з соснових брусів. Коли ми обміряли її, вона була вже вітха. Ніяких писаних документів, які освітлювали б її історію, в церкві не збереглося. За 212 років свого існування вона, безперечно, не раз репарувалася[93].

В зовнішньому вигляді церква зберегла, в основних рисах, первісні форми. Дослідження пам'ятки в натурі та аналіз обмірних креслеників показали, що первісний вигляд верхів рукавів, певно, в якійсь мірі під час репарацій був порушений.

Троїцька церква в Коропі має форми поважної монументальної будови саме того типу, який був вироблений і поширений в XVII ст. на Україні в містах і значних монастирях як соборний і який послужив прототипом численних мурованих соборів, таких, як Троїцький собор в Густинському монастирі, Миколаївський в Крупецькому монастирі та їм подібних.

Хрещатий план Коропського собору чітко виявляють чотири гранчасті зруби стін рукавів. Вони мають «вагомі» маси спокійних пропорцій; їх не можна вважати присадкуватими, приземистими, але не можна також назвати легкими, напружено тягнутими догори. Плоскі грані дахів над заломами[94] переводять зруби стін рукавів в легенькі, порівняно з масами

[90] Фото зовнішнього вигляду репродуковано у виданні «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее жизни». Киев. 1911.

[91] П. Федоренко. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Київ. 1931.

[92] Ф. Гумилевский «Чернигов». Часть V, с. 353.

[93] На цоколі іконостаса благовіщенського приділу записано: «Сей іконостас Благовещеніе престіе Богоматере в церков святця Тройцы короповскую изделан коштом и старательством тои церкви прихожанином войсковым товарищем Іваном Косьминскимь и его женою Ириною Рижовною за отпущеніе грехов 1768 году». Можна гадати, що одночасно було проведено і одну з репарацій.

зрубу стін, восьмерики, теж ненапружених пропорцій.

Західні міжруків'я заповнені квадратовими в плані невисокими пристінками, перекритими зовні низенькими двоспадистими дахами з вхідними дверима в їх західних гранях. Зі сходу міжруків'я заповнені п'ятигранними в плані боковими вівтарями, теж невисокими, перекритими триспадистими дахами. В інтер'єрі бокові вівтарі і пристінки мають плоскі стелі.

Ознайомимось детальніше з зовнішнім виглядом будови. В центрі хрещатого плану підноситься масивний восьмигранник центрального зрубу стін, що відокремлюється від рукавів лише на висоті, на якій завершуються восьмерики вівтаря, бабинця, південного і північного рукавів. Над першим заломом центральної дільниці (перекритим дахом з перехватом) підноситься восьмерик. Хоч просторий восьмерик спокійних пропорцій, досить вагомий масою, проте саме йому майстер доручає роль домінанти композиції, саме він виконує енергійний ривок мас догори. Восьмерик панує над масами центральної дільниці і рукавів. Крутим заломом (перекритим також «підперезаним» дахом) він переходить в тендітний ліхтар. Завершує композицію шоломоподібна главка.

З елементів оздоблення слід згадати різьблені карнизи, що завершують зруби стін і восьмериків. Зруб стін центральної дільниці завершує найбільш розвинутий карниз, що закінчується вгорі піввалком з насіченими на ньому «овами», нижче йдуть полички померещані: верхня – «ложками», нижня – сухариками; нижче лежить гуськок, а за ним нижня поличка, також с сухариками. Карнизи восьмериків над рукавами простіші, вони складаються лише з двох елементів.

Загальне враження від зовнішнього вигляду пам'ятки – поважна урочистість, спокійна гармонійна зрівноваженість[95].

Таким чином, Коропський собор в зовнішньому вигляді добре зберіг первісні форми. Ще повніше зберегла первісний вигляд наша пам'ятка в інтер'єрі. Ніяких змін не спостерігаємо ми в плані будови і зрубах стін, заломів, центрального восьмерика, другого залому і ліхтаря центральної дільниці, що стверджує аналіз обмірних кресслеників. Первісна форма верхніх заломів, а можливо і деяких восьмериків рукавів, могли в якійсь мірі змінитись під час репарацій.

Коропський собор належить до того типу хрещатих в плані церков, у яких центральна дільниця внизу не має окремого зрубу стін, а утворюється пересіченням бокових граней зрубів стін рукавів. Троє дверей, що ведуть в середину будови (в бабинець, в південний і північний рукави),– усі з заходу. В південній і північній гранях бокових рукавів дверей немає.

В інтер'єрі пам'ятка вигладає більш «архаїчно», ніж зовні. Вона утримала деякі давні прості конструкції. Архітектурні форми її – гранично лаконічні. Може, навіть трохи суворі, аскетично-скромні. Заложені в середині зрубів стяжки, ригелі, все це – кантовані бруси, без найменшого натяку на оздоблення їх різьбою.

Шестигранний зруб стін бабинця в інтер'єрі старанно зміцнений: три західні грані посилені ригелями аж двічі: спочатку на рівні середини висоти вікон і вдруге – на рівні верхнього вінця зрубу. Крім того, між південною і північними гранями поверх зрубу заложено брус в західних кутах. В східних кутах зрубу стін заложено теж по одному ригелю з тоненьких кругляків. В східній частині бабинця між східною і південною та східною та північною гранями поверх зрубу стін зарубано по одному товстому брусу, якими, власне, і починаються південно-східна та північно-східна грані першого залому. Трикутні пазухи в кутках зрубу горизонтально підшито дошками.

Горизонтально підшитими трикутниками переведено в восьмигранник квадратовий зруб стін центральної дільниці, а шестигранні зруби стін усіх рукавів – у восьмигранні заломи. Отже, в цій пам'ятці зафіксовано старіший конструктивний засіб переводу чотирьох- і шестигранних зрубів в восьмигранники. Пізніш цей засіб заступається новішим – більш декоративним, але конструктивно менш логічним. В окремих пам'ятках цей перехід виконують рублені похилі клини: засіб цей конструктивно виправданий. Але частіш пазухи

[94] Вони зберегли форму первісних «драних» чи ґонтових.

[95] Коропський собор може служити одним з яскравих доказів того, що розмови про «козацьке бароко» не мають під собою ніяких реальних підстав. Нічого барокового в нашій пам'ятці немає. Навпаки. В ній панує шляхетна простота, спокійна, тонка закінченість пам'ятки, овіяної духом класичного мистецтва доби Відродження.

в кутах зашивали (закривали) дощаними похилими трикутниками; це вже був приклад застосування декоративного, але конструктивно невиправданого засобу.

Зруб стін бабинця Троїцького собору в Коропі, незважаючи на нахил граней всередину, не виглядає ілюзійно вищим, ніж він є в дійсності. Перший залом бабинця – помірно круто засклеплено. Він різко звужує об'єм дільниці і переводить його у маленький восьмеричок стриманих пропорцій. Верхній залом виглядає, як гранчаста банька, перекрита плоским плафоном-стелею. Бабинець, як і вся церква, щедро залито світлом. Зруб стін бабинця прорізано 5 вікнами, по одному в кожній грані. Восьмеричок має троє вікон по сторонах світу (немає вікна в східній грані).

До центра бабинець відкривається широким, але вужчим, ніж південний і північний рукави, просвітом з доволі довгими заплечиками. Крім того, просвіт бабинця має дві стяжки (одну на середині висоти, другу – вище). Отже, бабинець, як і вівтар, більш відокремлений від центру, ніж південний і північний рукави, що сполучаються з центром без заплечиків.

Таким чином, нижню частину центральної дільниці та обидва бокові рукави майстер трактує як єдину велику видовжену в напрямку південь–північ залу (дуже привітну, мажорну за пропорціями), щедро залиту світлом. Посередині її сміло загонисто залітає догори верх центральної дільниці; на південному і північному кінцях зала симетрично розмістилися скромніші верхи бокових рукавів.

Нижня половина центрального зрубу стін – куб; вище зруб переходить у восьмигранну призму такої ж ширини і довжини, як і низ зрубу. Восьмигранник прорізаний 4 вікнами: в південно-східній і трьох аналогічних гранях. Верх восьмигранника зміцнює суцільний вінок ригелів. Ненапруженим першим заломом зруб стін центру переходить у просторий світлий, спокійних пропорцій восьмерик. Слід підкреслити, що зовні домінанта композиції – восьмерик. В інтер'єрі ж найбільше композиційне «навантаження» припадає на долю верхньої восьмигранної частини зрубу стін та першого залому.

Восьмерик центральної дільниці переходить у верхній залом. Грані цього залому далекі від геометричної правильності. Бокові контури одної грані на середині висоти розходяться, і грань поширюється, а сусідні грані, навпаки, посередині звужуються. Таким чином, в проекції контури граней утворюють «розету» зі звивчастими радіальними лініями. Грані другого залому різко звужують об'єм верху, переводять його в маленький низенький глухий ліхтарик з врубаним сволочком на ланцюг для панікадила[96].

Просвіти з центру до південного та північного рукавів оформлено аскетично-суворо. Від бабинця південний і північний рукави відмінні тим, що в них верхнього ряду ригелів немає. На схід вікон у них також немає; зате на південь (і північ) прорізано по два (одне над одним). Верхи (восьмерики з верхніми заломами) у обох бокових рукавів різні і відмінні від верху бабинця.

Вівтар – подібний до бабинця, тільки вікон у нього лише троє (в східній, південно-східній та північно-східній гранях). Зруб стін вгорі при східній грані не має ригеля.

Переходимо до аналізу обмірних кресленників. Треба відзначити, що в 1932 р., коли ми обміряли цю пам'ятку, вона перебувала в дуже занедбаному стані. Зруб, особливо внизу, місцями потрух, подекуди він світився дірками. Все це могло певною мірою в окремих пунктах призвести до деформації.

Основу плану Троїцького собору складають пересічені під прямим кутом два однакові видовженої форми прямокутники, зовнішні кінці яких мають форму трапецій і закінчуються зовні трьома гранями кожний. Таким чином, в основі плану лежить рівнораменний хрест, що складається з 5 головних ділянок. План вписується в квадрат. Міжрукав'я на сході заповнюють п'ятигранники бокових вівтариків, а на заході – квадратові присінки.

[96] Мала внутрішня висота цього ліхтаря, присадкуватість його зовні, можливо, внаслідок репарацій. Сучасна внутрішня висота центральної дільниці не дає простого співвідношення з планом будови, тоді як в численних пам'ятках таке співвідношення яскраво виступає. Якщо припустити, що внутрішня висота глухого ліхтаря дорівнювала не 0,6 м, як зараз, а 1,8, тоді внутрішня висота центральної дільниці дорівнювала б довжині плану бабинця плюс подвоєній довжині центру (як у церві в Печенюгах – див. нижче). Проте, з другого боку, внутрішня висота центральної дільниці без ліхтаря точно дорівнює довжині плану будови. З таким співвідношенням ми також часто зустрічаємося (див. церкву Миколая в Ново-Ропську).

Центральна дільниця в плані – квадрат. Сторона цього квадрату і є вихідний розмір у побудові плану. Чотири рукави – однакові в плані прямокутники з відсіченими зовнішніми кутами. Ширина плану вівтаря дорівнює ширині плану центру, а довжина вівтаря = 3/4 довжини центрального квадрату. Південна і північна грані вівтаря дорівнюють 1/2 діагоналі південної половини центрального квадрату, а східна і обидві суміжні = 1/2 довжини плану вівтаря. Бабинець, південний і північний рукави в плані повторюють план вівтаря.

Обидва присінки в плані квадрати. Південна і північна грані присінок = 1/2 довжини центральної дільниці.

Бокові вівтарі в плані п'ятигранники, подібні, але не однакові формою. Найбільша внутрішня довжина і ширина північного вівтаря = 1/2 діагоналі плану присінка; північно-східна грань = 1/2 довжини північної грані плану центрального вівтаря; близька до північно-східної за розміром і східна грань; західна грань північного вівтаря дорівнює західній грані присінка.

У південного вівтаря східна, південно-східна і південна грані такого ж розміру, як аналогічні грані північного вівтаря, тоді як західна грань південного вівтаря коротша, а північна довша відповідних граней північного вівтаря.

Як розмір сторони квадрату центральної дільниці був основою для побудови плану, так розміри плану послужили базою для визначення висотних розмірів зрубів стін, заломів, восьмериків.

Висота зрубів стін усіх чотирьох рукавів дорівнює висоті чотиригранної нижньої половини зрубу стін центральної дільниці, і всі вони дорівнюють довжині плану центральної дільниці. Висота верхньої восьмигранної частини зрубу стін центральної дільниці дорівнює половині діагоналі південної половини плану центрального квадрату (або = довжині південної грані вівтаря).

Заготовляючи на землі зруб першого залому центрального верху Троїцького собору, майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина (чи ширина) зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = висоті восьмигранної частини зрубу стін центра (або = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану дільниці), висота = 1/2 довжини верхньої грані. Висота першого залому і зрубу стін центру взяті разом = подвоєній довжині (ширині) зрубу стін дільниці (вгорі).

Довжина і ширина восьмерика дорівнює висоті восьмигранної частини зрубу стін центру, а висота восьмерика = повній довжині плану вівтаря.

При заготівлі і попередньому складанні на землі зрубу другого залому центрального верху використана шаблон-трапеція; у неї основа – довжина (чи ширина) восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/6 повної довжини плану дільниці і висота = 1/4 повної довжини плану центру. Висота верху без ліхтаря = діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану вівтаря. Довжина і ширина ліхтаря = 1/6 довжини плану центру; висота ліхтаря разом з обома заломами і восьмериком = довжині плану центру, а внутрішня висота центральної дільниці без ліхтаря = довжині плану будови. Внутрішня висота центрального верха = удвоєній довжині плюс 1/2 діагоналі південної половини плану центру.

Висота зрубів стін усіх рукавів, як уже зазначалося, дорівнює стороні плану центру. Висоти ж верхів кожного рукава неоднакові. Верхи південного і північного рукавів схожі на верхи вівтаря та бабинця, а разом з тим кожен з 4 рукавів має відміни. Це могло статись внаслідок ремонтів. Та не виключено, що вони зразу були так зложені. Тоді в цьому виявилась характерна прикмета народного мистецтва. Народні майстри кожен мотив при повторенні ніколи точно не наслідують один в одного, а щораз виконують його з деякими змінами. Таким чином, майстри уникали трафаретності і сухості, вносячи в свої твори елементи живої рухливості.

Розгляньмо, як скомпоновано верх вівтаря. При заготівлі зрубу першого залому використано шаблон-трапецію; основа її – довжина (в поперечному розрізі – ширина) зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 південної грані (в поперечному розрізі = східній грані) плану дільниці і висота наближається до 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Восьмерик має довжину = 1/2 південної грані зрубу стін (вгорі), ширину = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі) і висоту = 1/3 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Внутрішня висота вівтаря без другого залому = висоті зрубу стін центральної дільниці. Другий залом вівтаря в розрізі дає трапецію, що становить низ

трикутника з основою = довжині восьмерика (вгорі), і висотою = 1/2 висоти першого залому. Нижня третина цього трикутника і послужила шаблоном для складання західної і східної граней другого залому вівтаря. Висота верха вівтаря = 1/2 діагоналі зрубу стін центральної дільниці (вгорі).

У бабинця висота верха менша, вона = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується шестигранник плану дільниці. Перший залом бабинця нижчий, ніж у вівтаря, а висота восьмериків у обох верхів однакова. Висота ж восьмерика і другого залому бабинця разом дорівнює висоті першого залому. При заготівлі першого залому бабинця використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 основи і висота = 1/3 ширини зрубу стін дільниці (вгорі). Восьмерик бабинця менший, ніж у вівтаря, довжина восьмерика = 1/3 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), ширина на товщину 2 брусів більша за довжину, висота ж така, як і у восьмерика вівтаря. Другий залом бабинця в розрізі дає трапецію, що становить низ трикутника, у якого висота = 1/2 основи, цебто довжини восьмерика (вгорі). Західна і східна грані другого залому = 1/2 висоти цього трикутника.

Верх південного рукава нижчий за верх вівтаря і вищий за верхи бабинця і північного рукава.

Перший залом південного рукава в розрізі має форму трапеції; основа її – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 основи, висота = висоті першого залому бабинця. Восьмерик південного рукава дуже деформований внаслідок нерівномірної усадки зрубу стін; ширина його = 1/3 ширини плану, довжина = довжині південної грані зрубу стін дільниці (вгорі), висота = ширині восьмерика і дорівнює висоті восьмерика бабинця. Другий залом також дуже деформований. В розрізі він має форму трапеції; основа її – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи і висота = довжині західної грані восьмерика. Висота верха = висоті верха бабинця. Внутрішня висота південного рукава менша висоти вівтаря і на вінець більша за висоту бабинця.

Верх північного рукава нижчий верхів інших рукавів і дорівнює висоті верху південного рукава без останнього залому. Перший залом має в розрізі форму трапеції; основа її – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 східної грані плану і висота = довжині верхньої грані зруба стін дільниці (вгорі). Висота першого залому північного рукава дорівнює висоті першого залому південного рукава. У восьмерика північного рукава довжина = довжині північного рукава, дорівнює висоті першого залому південного рукава. У восьмерика північного рукава довжина = довжині північної грані зруба стін дільниці (вгорі), ширина наближається до 1/2 довжини західної грані зрубу стін дільниці (вгорі), висота восьмерика і першого залому разом = 1/2 довжини плану дільниці. Другий залом північного рукава в розрізі дає трапецію; основа її – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини восьмерика, а висота визначається висотою цілого верху, вона = довжині західної грані зрубу стін (вгорі). У північного рукава весь верх на розрізі виглядає дуже кострубатим, відбиваючи тим його деформацію. Це, можна гадати, наслідки ремонтів. Розміри і співвідношення частин верхів рукавів, наведені вище, доводилося вгадувати і відшукувати з певними наближеннями.

Різні у рукавів не лише висоти верхів, але і форми та розміри восьмериків і заломів. Можливо, що ці верхи такими і були збудовані, але, можливо, вони стали такими відмінними внаслідок репарацій.

Зазначимо, нарешті, розміри і систему розміщення в будові вікон.

Віддалення від підлоги віконних луток в зрубах стін рукавів дорівнює половині діагоналі чотиригранника, що становить 1/2 плану центрального квадрату. Відстань від підлоги до луток вікон у верхній половині зрубу стін центральної дільниці = 1/2 довжини плану будови. Вікна в восьмерику центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = 1/2 довжини плану вівтаря. Віддалення від підлоги до низу віконних просвітів у восьмериках рукавів дорівнює подвоєній довжині плану вівтаря. Вікна в восьмерику вівтаря заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = висоті рівностороннього трикутника з стороною = довжині південної грані плану дільниці. Аналогічно заложено вікна у восьмерику бабинця. Центр вікон у восьмерику центральної дільниці міститься на віддаленні від підлоги = подвоєній довжині плану тої ж дільниці.

Висота вхідних дверей у бабинці дорівнює висоті вікон у зрубах стін і становить 1/4 висоти зрубу стін бабинця.

ГАЛИЧИН Чернігівської області.
Трьохсвятська церква 1717 р.

Схематичний обмір плану П. Жолтовського 1930 р. Це одноверха церква збудована Києво-Печерською лаврою, що володіла селом. Церква має скромні, але досконалі і виразні форми і відносно добре зберегла первісний вигляд.

За планом належить до типу, що складається з центрального восьмигранника, шестигранного вівтаря та чотиригранного бабинця. Аналіз обмірного кресленика показав, що план розбито в натурі за такими приписами: центр має довжину, яка дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині центру. У бабинця довжина дорівнює 1/2 ширини центру, а ширина = повній довжині бабинця. Довжина вівтаря дорівнює півсумі довжини центру і бабинця, ширина ж його дорівнюють ширині бабинця. Південна і північна грані плану восьмигранника центру дорівнює довжині бабинця, а східна і західна = діагоналі бабинця. Східна грань вівтаря дорівнює 1/2 ширини вівтаря, а південна і північна = довжині бабинця.

Зруби стін вівтаря і бабинця одної висоти. Перекрито їх залізом, раніш вони, безперечно, були під ґонтом. Бабинець перекриває двоспадистий дах з «димничком», а вівтар – п’ятиспадистий дах. Зруб стін центральної дільниці стрункий, приблизно на 1/3 вищий зрубів вівтаря (чи бабинця). Перший залом центральної дільниці має досить стрімкий кут нахилу граней і зменшує об’єм зрубу стін приблизно вдвічі. Світловий восьмерик – спокійних пропорцій, перекритий покрівлею вибагливої форми; завершується будова шоломоподібною главкою. Зруби стін усіх дільниць чітко виявляють нахил всередину. Ганки, притвор, ризниця і паламарка побудовані пізніше.

БЕРИСЛАВ Херсонської області.
Введенська церква 1726 р.[97]

Збудована 1726 р. десь на Полтавщині. В 1787 р. перевезена в Берислав. Тому ми залучаємо її до пам’яток Лівобережжя. В Бериславі поставлена була спочатку на Соборній, а в 1884 році перенесена на Олександрівську площу (на Подуйнівці).

За планом це – тризрубна (зараз одноверха) церква; в центрі – восьмигранник (точніше, чотиригранник з відсіченими кутами), вівтар і бабинець – шестигранники (точніше, чотиригранники з відсіченими зовнішніми кутами). До південної і північної граней центру добудовано низенькі рукави (гребінь даху рукава не досягає половини висоти зрубу стін центральної дільниці).

Могутні форми високого зрубу стін центральної дільниці короткими гранями першого залому переходять у дуже низький, але розлогий перший восьмерик. Його площа наблизно дорівнює площі плану вівтаря. Енергійно зведеними гранями другого залому об’єм центральної дільниці переходить в зовсім маленький світловий ліхтарик. Його завершує шоломоподібна главка. Висота цілого верху центральної дільниці не більша за половину висоти зрубу стін. Зруби стін вівтаря і бабинця високі, але нижчі за зруб центральної дільниці, значно стрункіші центрального зрубу. Перекриті вони зовні плоскими гранями п’ятиспадистого даху. Таким чином, будова в основному імпонує могутнім формам корпусу гранчастих зрубів стін суворою централізованою компоновкою мас. Ці риси наближають Бериславську церкву до Покровської в Зінькові.

Вікна розміщені у середній третині зрубів стін. Вікна вівтаря, орієнтовані на схід, і бабинця, орієнтовані на захід, мають хрещату форму (5 квадратів), а в південній і північній гранях центральної дільниці прорізано потрійні вікна, у яких середнє полотнище вище бокових.

[97] Про неї згадується в «Вопросах реставрации» Археологической комиссии. (Вип. I, VII, IX).

ГОМІЛЬША Зміївського району
Харківської області[98].
Богословська церква, 1729 р.

Це дубова, одноверха, тризрубна церква. Центр в плані – чотиригранник; вівтар – шестигранник (бабинця на фото не видно).

Вся будова витримана в важких, підкреслено присадкуватих формах. Зруб стін центральної дільниці – чотиригранна призма, у якої висота менша 1/2 ширини її. Ширина першого глухого восьмерика лише на 1/5 менша ширини четверика, а висота = 1/3 його ширини. Другий залом, дещо вищий за перший, енергійно звужує об'єм верха; проте і другий світловий восьмерик – теж присадкуватий, бо висота його в 2½ рази менша ширини, а ширина становить 1/2 ширини поземного плану дільниці. Навіть у глухого ліхтаря висота менша ширини. Висота цілої дільниці ледве становить 1½ ширини плану. Ширина плану вівтаря на 1/4 менша ширини плану центру, а висота зрубу стін вівтаря = 1/2 ширини того ж центру. Покрито вівтар п'ятиспадистим низьким наметовим дахом.

Гомільша, Богословська церква,
фото С. Таранушенка, 1914 р.

Грані зрубів усіх компонентів будови виявляють виразний нахил всередину. Надати стрункості архітектурним формам цей нахил не може. Його завдання суто конструктивне: він мав забезпечити зрубам стабільність навіть після того, як підвалини почнуть підгнивати і осідати.

НОВО-РОПСЬК, Стародубівського полку,
тепер Брянської області (РФ).
Церква Миколи 1732 р.[99]

Обмір 1956-го і 1957 рр. В XVII–XVIII ст. Ропськ – сотенне містечко Стародубівського полку, і хоч сотня звалася ропською, проте уряд її і сотенна канцелярія містилися не в Ропську, а в с. Велика Вісь; Ропськ же здавна було надано на ранг гетьманської булаві.

За часів гетьмана Данила Апостола в Ропську були столярні майстерні, які, між іншим, постачали меблі до гетьманського дому в Глухові. Чи не в цих майстернях зроблено було старовинний столик, який зберігався в новоропській Борисоглібській церкві? Подібні столики нам доводилося часом бачити в козачих хатах на Полтавщині; зустрічалися вони по церквах на території колишньої Чернігівської губернії, а також і на Правобережжі та в західних областях України. Прототипи цих столиків – древнєримські столи з мармуровими бочками, які були прикрашені рельєфними зображеннями грифонів. Через кілька століть зроблені уже з дерева подібного типу столи втрачають рельєфні виображення, але профіль бокових щитків, його контур продовжують зберігати. В такому вигляді нащадки отих древнєримських мармурових столів набули певного поширення і на Україні.

В 70-х рр. XVIII ст. в Ропську містилася економічна контора Ропської волості, що належала тоді Разумовському.

[98] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXII і XXXIV.

[99] Фото зовнішнього вигляду репродуковано у виданні: «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». Киев. 1911; та в «Нарисах».

Ново-Ропськ, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

В XVIII ст. в Ропську було дві церкви: Миколи та Борисоглібська.

Різьблений напис на лутках західних дверей (в бабинці) церкви Миколи читається так: «За державу благостивейшой и великодержавнейшой великой государине императорици анні іоановни и самодержици всеросійской и прочая и прочая и прочая и... при щасливом владеніи Регіменту ясновельможного пна Даніила Апостола єя імператорского величества войск запорожских обоих сторон Днепра гетмана и кавалера создася храм сей воимя сти хр..а Николая коштом его к ясовельможности в местечку Ропску року 1732 мца октобрия 20 дня».

Церква Миколая, збудована визначним майстром свого часу, на сьогодні є не тільки однією з найстаріших[100] дерев'яних будов на Лівобережжі, але за деякими ознаками унікальною пам'яткою народного монументального будівництва. Церкву збудовано з соснових брусів товщиною в 13 і шириною 30–26 сантиметрів; товщина бруса всюди, від підлоги до вікон ліхтаря, однакова.

За планом Новоропська церква Миколи належить до типу крижових з виділеним центральним четвериком та чотирма вужчими за центр шестигранними рукавами.

[100] На початку XX ст. будова стала об'єктом завзятої боротьби між «настоятелем» її та органами охорони пам'яток. Піп домагався дістати дозвіл стару дерев'яну будову розібрати. А на місці її збудувати нову, «благолепную», муровану. Пущено було чутку, ніби церква стала небезпечною, ніби «купола наклонились», під час «сильных ветров стали замечать колебание паникадила». Чернігівський єпархіальний архітектор (певно, не за «красиві очі» попа) в 1904 р. склав акт, за яким він «нашел, что главки сделали уклон и грозят падением к среднему куполу, что галерея и полы пришли в ветхость, что храм требует капитального ремонта с затратой значительной суммы денег в сущности бесполезною. Т. к. храм может простоять лишь краткое время. Т. к. церковь в настоящее время уже не представляет надлежащей прочности, гарантирующей безопасность, то по видимой слабости многих частей можно ограничить совершение в ней богослужения, от одного до двух лет». В справу втрутилась комісія по охороні пам'яток Московського археологічного товариства. Вона заборонила нищити будову і рекомендувала стару церкву відремонтувати, а нову збудувати на іншому місці. Роздратований піп у відповідь на це писав: «прихожане заявили, что желают строить новую на месте старой, что другого свободного места нет для нее и что покупать новое место не считают нужным».

В серпні 1906 р. церкву оглянув Ф. Ф. Горностаєв і прийшов до висновку, що «материал и работа ея хорошего качества, фундамент прочный». Проте атаки попа не припинялися. Московське археологічне товариство 15 квітня 1906 р. визнало за можливе дозволити перенести церкву на інше місце. Та це не задовольнило

Південний і північний рукави тут розміщено не симетрично до головної поперечної осі центрального квадрату, як звичайно у церквах крижового плану, а їх здвинуто на схід настільки, що східні стіни рукавів і центру лягли на одну пряму, створивши таким чином суцільну, на всю ширину будови, стіну, що вгорі сягає заломів. В інших п'ятиверхих крижових церквах на Лівобережжі такого рішення плану ми не зустрічали[101]. Об'єм вівтаря та бабинця будівник оформив певною мірою ізольовано від центру. В той же час, вийнявши на 2/3 висоти просвітами південну і північну стіни центру, він три об'єми центра і бокових рукавів трактує як єдину простору і високу залу, розгорнуту по осі південь–північ. Тим самим квадратову форму центрального зрубу в інтер'єрі значною мірою затушовано.

В 1739 р. було встановлено в будівлі іконостас. В церкві крім головного вівтаря маємо ще два бокові. Приміщення цих бокових вівтарів різко відмінні від головного: вони непоказні, низькі, зовсім темні (освітлені кожний єдиним маленьким круглим віконцем, прорізаним під самою стелею-дахом). Оскільки іконостас поставлено вже після смерті Д. Апостола, можливо, спочатку церкву планували з одним вівтарем і паламаркою та ризницею при ньому. Згодом вирішили перетворити паламарку і ризницю на бокові вівтарі[102].

Входять до церкви трьома дверима, орієнтованими на захід: одні – головні – в бабинці, двоє – допоміжні – в західних гранях бокових рукавів. Цим трьом дверям відповідають троє дверей в опасанні. До бокових вівтарів маємо ще двоє дверей і відповідні їм в опасанні.

Ново-Ропськ, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Опасання оточує будову навколо. Воно – рублене, з таких, як і церква, брусів. Майже кожна грань опасання має якщо не двері (п'ятеро), то вікно (одинадцятеро). Всередині опасання має поміст, зверху зараз воно не пристелене. Можна гадати, що раніш стеля тут теж була, як і в Новгород-Сіверській Покрові. Ощепини зрубу опасання зв'язано із зрубом церкви сволоками. Поверх ощепин покладено похило крокви, а на них зверху нашито лати. Подібне глухе рублене опасання на Лівобе-

---

духовенство. В грудні 1909 р. сам чернігівський єпископ надсилає у Петербург до археологічної комісії клопотання про дозвіл розібрати церкву. Але і археологічна комісія заборонила розбирати. Піп настирливо вів свою лінію, писав нові заяви. 27 січня 1910 р. археологічна комісія знову розглядала заяву свящ. В. Картеля, в якій він просить дозволу розібрати церкву «за ветхості и недостаточностью размеров». У парафіян, пише він, немає коштів на ремонт старої церкви на новому місці. Кінчилася справа тим, що кошти на переніс на нове місце і поточний ремонт знайшлися. Будову перенесли на нове місце.

[101] Такого типу план зафіксовано в церквах: в с. Яблінка Вижня, в с. Синєвідсько Нижнє (див. Драган. Українські дерев'яні церкви. Львів. 1937. ІІ. С. 64, 55).

[102] В 1916 р. нами Миколаївська церква була оглянута і зафотографована уже на новому місці. До побудови нової мурованої парафіянам приступити не довелося: почалася перша імперіалістична війна. А після революції думку про будування і зовсім залишили.

В 1956 р. нам довелося знову відвідати Новий Ропськ, детально зафотографувати та заміряти Миколаївську церкву і переконатися, що ця будова, яка за твердженнями не в міру ретельних її «друзів» мала розвалитися через рік-два, і по сей день стоїть міцно.

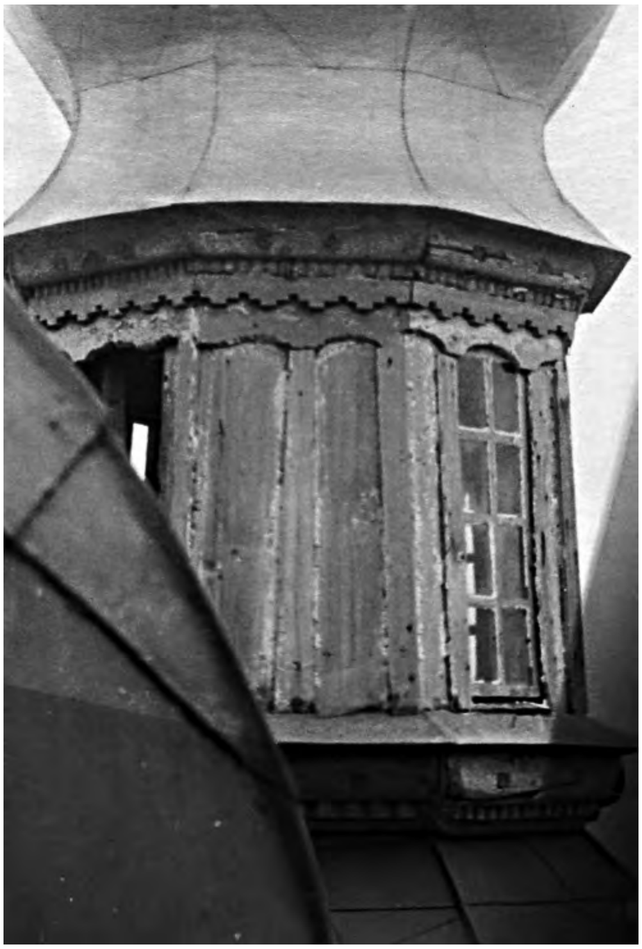

Ново-Ропськ, Миколаївська церква, ліхтар, фото С. Таранушенка, 1916 р.

режжі ми зустріли також в Покровській церкві Новгорода-Сіверського[103]. Опасання не тільки надійно захищало низ будови від руйнуючих чинників, в першу чергу від вологи, не тільки допомагало підтримувати рівнішу температуру, але й додавало значну площу, де, наприклад, під час громадських обідів у негоду могло розміститись майже стільки людей, скільки їх вміщала сама церква. Опасання має ширину, що дорівнювала половині ширини південного чи північного рукава, а перед вхідними дверима було воно ще ширше.

Певну роль відігравало опасання і в створенні художнього враження. Глядач знадвору спочатку потрапляє у відносно слабо і дуже нерівномірно освітлене опасання. Від західних вхідних дверей об'єм цього низького приміщення розгортається вглиб на схід, розтікаючись по обидва боки. На глядача в опасанні в першу чергу справляє враження динаміка неспокійно зламаних і заставлених під різними кутами площин як зовнішніх стін зрубу церкви, так і внутрішніх граней зрубу самого опасання; частина граней яскраво освітлена, інші – глухі, темні. Все це викликає відчуття неспокою.

З опасання глядач входить в бабинець. Тут за принципом контрасту все виглядає по-іншому, ніж в опасанні. Нижня половина бабинця залита світлом. Майстер розмістив на середині висоти зрубу стін віночком по сторонах світу троє подвійних великих вікон та ще в проміжних гранях додав по одному невеличкому круглому віконцю. Об'єм бабинця, а також і головного вівтаря характеризується як приміщення, до певної міри відокремлене від центра, в якому висота (в протилежність до опасання) значно перевищує поземні розміри. Об'єм бабинця зв'язаний з центральною дільницею відносно невисоким просвітом, завершеним «аркою», і відділяється заплечиками. Верхня половина зрубу стін бабинця разом з заломом освітлена слабіше нижньої. Грані зрубу стін та залому переходять тут одна в другу м'якше і відділяються одна від одної не так чітко, як внизу. Це допомагає ілюзійному підвищенню стін і особливо залому. Круто похилені грані залому різко зменшують внутрішній простір верхньої частини бабинця і переходять в ліхтар тягнутих пропорцій, яскраво освітлений 4 вікнами. Бабинець, особливо його нижня половина, збуджує відчуття спокою, лагідної інтимності. Зовсім інше враження справляє центральна дільниця.

Низ центральної дільниці, як уже було сказано, майстер трактує разом з об'ємами південного і північного рукавів як єдиний високий і просторий «трансепт». Розмах простору трансепта вшир свідчить, що це солідне приміщення призначене обслуговувати велику громаду в серйозних справах. Виразно мажорна ритміка граней зрубів стін та верхів південного і північного рукавів, складність візерунку сполучень та пересічень площин і ліній граней компонентів центрального верху, могутній порив об'єму того ж верху догори[104], нарешті, світло, що заливає трансепт і грає на гранях зрубів мінливими відтінками, покликані створити урочисто-піднесений настрій.

---

[103] На Правобережжі в с. Підлубах, в м. Полонному.

[104] Зачинають розгортання руху догори – в межах зрубу стін – виразні верхні контури просвітів з центра до південного та північного рукавів.

В зрубі стін центральної дільниці – тільки двоє вікон, прорізані вони в західних кутках південної та північної граней. Ці вікна відмінної від інших форми. Їх головна функція – освітлювати книги чи ноти співаків та читців, що стояли на хорах.

Хори розташовані вподовж західної грані зрубу стін центральної дільниці на висоті 4 метрів над підлогою. Вузенькі сходи на хори знаходяться в кутку при північній грані зрубу стін дільниці; від крилоса сходи відділяє рублена стінка.

Південний боковий рукав має подвійне вікно на південь, одинарне на захід і кругле в південно-західній грані. Відповідно розміщені вікна і в північному боковому рукаві. Отже, стіни центру і його перший залом освітлені рефлекторним м'яким верхнім та боковим світлом, а весь «трансепт» – сполученням верхнього і бокового світла.

Наша пам'ятка належить до групи церков, в яких зруб стін центральної дільниці вищий за зруби стін вівтаря, бабинця, рукавів. І якщо форму планового квадрату центральної дільниці внизу архітектор затушовує, то вгорі вона виявлена уже чітко. Починаючи з залому об'єм центра виразно домінує над об'ємами рукавів. В усіх рукавах на заломи зразу, безпосередньо поставлено світлові ліхтарі. В центрі ж між ліхтарем і стінами маємо: перший залом, восьмерик, другий залом і, нарешті, вже ліхтар. Стіни центральної дільниці переходять у залом – стрімкий і настільки високий, що восьмерик центрального верху починається значно вище ліхтарів бабинця, вівтаря, рукавів. Перший залом центрального верху в інтер'єрі справляє найбільше враження. Йому майстер приділив найбільше уваги. Це – кульмінація в композиції будови. Вінці зрубу залому «працюють» з величезною енергією, напружено (але без найменшої ознаки надсади). Перемагаючи опір матеріалу, залом в стрімкому русі набирає висоту і на своїх плечах тримає світлосяйну корону – восьмерик. Важко назвати другу пам'ятку народної архітектури, де б форма залому досягла такої величавої виразності.

Ново-Ропськ, Миколаївська церква, західні двері, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Якщо в стінах і заломах (центра і рукавів) панують вертикаль і напружене устремління об'ємів вгору, то у восьмерику центра ця динаміка значною мірою уповільнюється. Об'єм восьмерика сприймається як широка, розлога призма, прорізана у всіх своїх гранях великими вікнами. Ці вікна з одного боку яскравим світловим ореолом перетинають головну вертикаль будови, з другого – формують (притому кожної години відмінним освітленням) грані компонентів об'єму центра, надаючи їм світлотінню безкінечно мінливої гри: то контрастовим зіставленням яскраво освітлених ділянок з темними, то створюючи площини з мінливо вібруючим освітленням, то, нарешті, примішуючи деякі окремі площини потопати в повільно затухаючому освітленні.

Енергійно зведений другий залом центра, різко зменшивши об'єм верху, переходить у ліхтар, заввишки такий же, як і ліхтарі рукавів, але значно ширший за них; цим також підкреслено домінуюче становище центрального верху. Гра світла на гранях другого залому уже не має того

Ново-Ропськ, Миколаївська церква, напис на одвірку про дату побудови храму, фото С. Таранушенка, 1916 р.

приховуючи стрункості, підкреслює її стриманість і виділяє солідну упевненість, масивність їх форм.

Якщо, розбиваючи план будови, майстер намагався в інтер'єрі затушувати гостроту форм квадрату центральної дільниці, то в зовнішньому вигляді, навпаки, він вживає усіх заходів, щоб виявити її, щоб підкреслити симетричність будови та надати домінуючої ролі чотиригранній призмі центрального зрубу. Для того він робить якомога менш помітними бокові вівтарі (чи паламарку та ризницю), і лише потреба якось освітити їх, хоч маленьким круглим віконцем, примусила майстра виділити їх об'єм, покривши ці приміщення односхилим низьким, слабо похилим дахом, який ледве примітно виступає над опасанням.

багатства відтінків, як на гранях першого залому і верху стін. Так само і ліхтар значно скупіший за восьмерик світляними ефектами.

Таку ж ефектну і складну гру світла, як у центральній дільниці, спостерігаємо і на гранях заломів бокових рукавів та вівтаря. Тільки тут вона ускладнилася ще лінійною грою. Боки трапецій деяких граней заломів рукавів не плоскі, як в заломах центральної дільниці, а одні прогнуті до середини, другі, навпаки, вигнуті назовні, чим значно посилюється динамічність форми заломів рукавів.

В зовнішньому вигляді церкви Миколи в Ново-Ропську устремління догори архітектурних об'ємів виявлено виразно і в той же час – стримано. Стрімку стрункість архітектурних мас зрубів стін, восьмериків, ліхтарів, обшитих дошками вертикально, значно пригашують горизонтально уложені вінці нічим не окожухованого опасання, що глухим кільцем оточує навколо низ будови.

Архітектурні форми верхів усіх чотирьох рукавів не можна назвати легкими. Центральна дільниця не лише домінує над усією будівлею, але й надає їй величавої стрункості. Майстер підкреслено виділив об'єм центральної дільниці. Як і в ряді інших пам'яток, в Ново-Ропську в Миколі в зовнішньому вигляді домінанта композиції зовнішнього вигляду – восьмерик центрального верху. В інтер'єрі головна прикмета кожної дільниці – стрункість, утягнутість догори. В зовнішньому ж вигляді всі дільниці набули вагомості. Майстер, не

Проаналізувавши обмірні кресленики Миколаївської церкви Нового Ропська, ми переконалися, що пропорції будови складаються в просту, ясну і чітку систему; вона поступово і логічно розгортається. Розміри усіх частин укладаються в єдине гармонійне ціле; вони наростають, але підкреслено-бурхливої динаміки не виявляють. В пропорціях панує атмосфера стриманої зосередженості. Всі частини мають єдину базу: розміри квадрату плану центральної дільниці.

В натурі план будови розбивався так: спочатку розмічався квадрат – центральна дільниця. На схід від центрального квадрата відкладається довжина вівтаря, що дорівнює половині діагоналі того ж квадрата, а на захід відкладається довжина бабинця, що дорівнює теж половині діагоналі того ж квадрата. Таким чином, довжина будови дорівнює стороні плюс діагоналі квадрату. Ширина будови менша довжини, вона дорівнює ширині центра плюс діагоналі південної половини плану центру.

Південний і північний рукави – шестигранники в плані, їх довжина дорівнює половині діагоналі плану центру, а ширина – половині діагоналі чотирикутника, що становить половину квадрату центральної дільниці.

Бабинець – шестигранник, його ширина дорівнює повній довжині. Вівтар – також

шестигранник, його ширина дорівнює півсумі ширини центральної дільниці і південного рукава. Малі бокові вівтарики – чотирикутники, їх довжина = половині сторони центральної дільниці, а ширина – половині ширини головного вівтаря. Ширина опасання = половині ширини бокових рукавів.

Довжина південної і північної граней бабинця = половині сторони центральної дільниці, а довжина західної грані = половині ширини вівтаря, довжина південної і північної граней вівтаря = ширині плану південного рукава, а східної половині діагоналі чотирикутника, в який вписується план південного рукава. Південна і західна грані південного рукава і відповідні їм грані північного рукава дорівнюють половині ширини вівтаря.

Висота зрубу стін вівтаря дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану центру, або діагоналі чотирикутника, в який вписується план дільниці. Західні кути зрубу стін вівтаря починають переходити у восьмигранник на висоті = довжині плану центру.

Залом вівтаря в розрізі дає трапецію. При заготівлі на землі зрубу цього залому при складанні східної і західної граней майстер використав шаблон-трапецію; основа її = повній довжині зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/4 основи, висота = 1/2 основи. Для складання південної і північної граней шаблон мав основу – ширину зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань і висота шаблона такі ж, які у попереднього шаблона. У ліхтаря вівтаря довжина = 1/4 довжини зрубу стін (вгорі), а висота = діагоналі квадрата з стороною = довжині ліхтаря. Внутрішня висота вівтарного верха – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін дільниці (вгорі). Внутрішня висота вівтаря = сумі довжини плану вівтаря і центру.

Верх бабинця побудовано аналогічно, як і у вівтаря, але з відмінами, які залежать від того, що довжина і ширина плану вівтаря більші, а у бабинця менші. Висота зрубу стін у бабинця така ж, як і у вівтаря. Залом в розрізах має форму трапеції. При складанні західної і східної граней зрубу залому бабинця на землі шаблон-трапеція мала основу – довжину зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань – 1/3 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), або 1/2 довжини західної грані плану дільниці і висоту = 1/3 висоти зрубу стін. У ліхтаря бабинця довжина = 1/2 довжини західної грані плану дільниці, а висота = повній довжині ліхтаря. Висота верха бабинця – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін дільниці (вгорі). Внутрішня висота бабинця на товщину вінця більша, ніж у вівтарі.

Ново-Ропськ, Миколаївська церква, іконостас, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Подовжений розріз південного рукава дуже близький до розрізу бабинця. Однакова у них висота зрубу стін. У шаблона-трапеції, за допомогою якої складався на землі зруб залому південного рукава, основа = довжині зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = верхній грані залому бабинця і висота = висоті залому бабинця. У ліхтаря південного рукава довжина, і ширина, і висота такі ж, як і у бабинця.

Висота зрубу стін центральної дільниці = сумі довжини плану дільниці і 1/2 довжини плану бабинця. Перший залом центрального верху в розрізі має вигляд трапеції. Шаблон-трапеція, за допомогою якої складався зруб цього залому, мав основу – довжину

зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань = 1/2 основи і висоту = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану центру. Висота зрубу стін і першого залому разом = сумі довжини плану вівтаря, центру і половині бабинця. Довжина і ширина восьмерика = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), висота восьмерика = 1/2 висоти першого залому. Другий залом заготовлявся на землі за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = довжині верхньої грані залому бабинця, а висота другого залому визначається тим, що разом з висотою восьмерика = довжині восьмерика.

Ліхтар центрального верха має висоту таку ж, як і у бабинця, але його довжина = 1/2 довжини восьмерика, а ширина дорівнює його висоті.

Внутрішня висота центральної дільниці без ліхтаря дорівнює довжині плану будови (без опасання); а внутрішня висота дільниці з ліхтарем більша довжини будови на висоту ліхтаря (або на ширину опасання).

Просвіти в зрубах стін з центру до південного та північного рукавів починаються на висоті = ширині плану вівтаря.

Вікна розміщено за такими приписами: нижній край луток паристих вікон бабинця заложено на середині висоти зрубу стін. Вікна в зрубі стін центральної дільниці прорізано з таким розрахунком, щоб віддалення між верхом вікна і заломом дільниці дорівнювало відстані підлокітників вікон від підлоги. Просвіт круглого вікна починається в стіні на висоті, що дорівнює довжині плану бабинця. Вікна в ліхтарі вівтаря прорізано над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = довжині східної грані того ж зрубу (вгорі). Паристі та круглі вікна в зрубах стін і вікна в ліхтарях прорізано в останніх трьох рукавах будови, так, як і у бабинці. Вікна в восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = довжині зрубу стін бабинця (вгорі), або на висоті = подвоєній довжині плану центра над підлогою. Вікна в ліхтарі центрального верху прорізано над верхнім вінцем зрубу восьмерика на висоті = висоті того ж восьмерика.

КОВ'ЯГИ Харківської області.
Церква Різдва Богородиці, 1732 р.[105]

Одноверха. Тризрубна[106]. План її складається з центрального восьмигранника (чотиригранник з відсіченими кутами), шестигранника вівтаря (чотиригранник з відсіченими зовнішніми кутами); бабинця на фото не видно.

Зруби стін всіх дільниць однієї висоти. Зруб стін вівтаря – стриманих пропорцій (висота трохи більша за ширину). Дах вівтаря – не первісний, перероблений – двоспадистий.

Висота зрубу стін центральної дільниці менша (приблизно на 1/4) ширини плану. Висота першого залому дорівнює приблизно третині висоти зрубу стін. Він переходить в перший світловий восьмерик, ширина якого дорівнює східній грані плану дільниці (отже, восьмерик шириною більший за вівтар). Висота восьмерика становить 1/2 його ширини. Висота другого залому така ж, як і першого. Ширина другого восьмерика вдвічі менша за ширину першого, а висота дорівнює висоті першого восьмерика. Спочатку він був світловий, згодом вікна зашито. Завершує центральну дільницю дашок вибагливої форми, під яким заховано невеличкий глухий ліхтарик.

Ков'яги, церква Різдва Богородиці, фото С. Таранушенка, 1914 р.

[105] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. II. С. 227.

[106] Опубліковано фото зовнішнього вигляду у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXXI, рис. 1.

Отже, всі компоненти будови приземисті за пропорціями. Висота цілого верху центральної дільниці дорівнює приблизно подвоєній ширині плану центру.

СТЕПАНІВКА Чернігівської області.
Троїцька церква, 1732 р.

Схематичний обмір плану П. Жолтовського, 1930 р. План цієї одноверхої тризрубної церкви складається з чотиригранного центру, меншого чотиригранного ж бабинця та шестигранника вівтаря. Притвори – пізніші добудови.

План розбито за такими настановами: довжина центру – сторона, а ширина – діагональ квадрату. Бабинець – квадрат з стороною = 1/2 ширини центру. У вівтаря довжина і ширина дорівнюють ширині бабинця. Південна і північна грані вівтаря = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить південну половину центру.

Зруби усіх трьох дільниць однієї висоти. Зруб стін центральної дільниці – кубічних пропорцій. Зруби стін вівтаря і бабинця – значно стрункіші. Енергійно зведені грані першого залому центральної дільниці переводять об'єм її в світловий восьмерик; довжина і ширина його дорівнює приблизно довжині бабинця, а висота – 1/2 тої ж довжини. Другий залом зовні перекрито «банею». Завершує дільницю глухий ліхтар з главкою.

Вівтар і бабинець перекриті зовні стіжковими дахами, заломленими стрімкіше, ніж перший залом центру. Завершують вівтар і бабинець глухі ліхтарі. Отже, вівтар і бабинець мають зародкові верхи.

Всі компоненти будови витримано в спокійних пропорціях. Зруби стін не виявляють ні напруженості, ні помітного нахилу граней всередину.

ВОРОНКІВ. Переяславщина.
Церква Різдва Богородиці, 1733 р.[107]

На одвірках західних вхідних дверей напис: «...1733... за благословеніем... Арсенія Берла... епископа Переяславского и Борисоглебского его ж немалим собственным денежным коштом».

Тризрубна, триверха церква Різдва – видатна пам'ятка роботи одного з визначних народних майстрів. План складається з центрального восьмигранника та двох менших шестигранників – вівтаря та бабинця. Зруби стін усіх дільниць однієї висоти. Їх грані виявляють стриманий нахил всередину. Величаві форми могутніх зрубів стін завершує урочистий акорд енергійно прорисованих в контурах верхів. Багата гама – то дзвінкої, то приглушеної світлотіньової гри – надає зовнішньому вигляду будови соковитої мальовничості, чітко ліпить виразні архітектурні форми. Кожна зовнішня грань зрубу стін центральної дільниці вгорі прорізана великим вікном. Майстер мудро використовує ефекти освітлення також і в інтер'єрі. Центр внизу залитий яскравим світлом. Восьмерик центрального верху має чотири невеликі вікна. Тому вгорі дільниця освітлена слабше. Цим посилюється ілюзійна висота центральної дільниці.

Зруби стін вівтаря і бабинця прорізані меншою, ніж центр, кількістю вікон. Яскраве освітлення центру і м'якше – бабинця та вівтаря – ускладнюють і збагачують палітру світлотіні, дозволяють майстрові виразніше виявити форми кожного компоненту будови і підкреслити його місце та значення в композиції.

Восьмерики вівтаря і бабинця – глухі, зовсім не мають вікон. В них вібрує непевний напівморок.

В Вороньковї стояла друга церква – Михайлівська, близька виглядом до Різдвянобогородицької, до розгляду якої ми і переходимо.

ВОРОНКІВ, Переяславщина.
Михайлівська церква, 1786 р.[108]

Збудована, як то часто бувало, на зразок старішої – Різдвобогородицької. Тризрубна, триверха. В плані центральна дільниця Михайлівської церкви – восьмигранник, бабинець же не шестигранник, як у Різдвобогородицької, а чотиригранник; план вівтаря – шестигранник.

[107] Фото зовнішнього вигляду опублікував Г. Павлуцький в II томі «Трудов XIV археологического съезда». (Москва. 1911. Табл. VII). Про цю церкву згадується в 9 та 12 вип. «Вопросы реставрации археологической комиссии» та в статті П. Мартиновича та В. Горленка. «Церкви старинной постройки Полтавской епархии». (Полтава. 1888).

[108] П. Мартинович та В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888.

Воронків, церква Різдва Богородиці,
фото С. Таранушенка, 1928 р.

Зруб стін центральної дільниці – восьмигранна призма, прорізана 6 вікнами (як і в Різдвобогородицькій), але зруб Михайлівської церкви менш стрункий. Вікна в ньому прорізано нижче. Тому характер освітлення центру Михайлівської церкви інший, ніж в Різдвобогородицької. До того ж восьмерики вівтаря і бабинця в Михайлівській церкві прорізані вікнами, а не глухі. Отже, світлотіньова палітра у майстрів Михайлівської і Різдвобогородицької церков різні; завдання вони ставили і розв'язували також різні.

Відмінні пропорції будов і їх компонентів. Церква Михайла лагідніша, композиція її простіша, прозоріша, тоді як Різдвобогородицька – суворіша, її форми більш мужні, композиція складніша, вибагливіша.

Воронків, церква Михайлівська,
фото С. Таранушенка, 1928 р.

ЛОЗОВА Роменського району Сумської області.
Церква Юрія, 1734 р.

Найдавніші і цікаві відомості про первісний вигляд церкви Юрія в Лозовій подає «Опис» її 1830 року, списаний, як то водилося, з попереднього. Такі описи за наказом консисторій кожна церква мала складати щороку, переписуючи з попереднього те, що залишалося без змін, і додаючи відомості про те нове, що з'явилося за минулий рік. Та далеко не всюди виконували це розпорядження, і ще менше зустрічали ми церков, де б такі описи регулярно велися і зберігалися.

За «Описом» 1830 р. церква в Лозовій збудована 1734 р. «с окружним коридором», цебто з опасанням; неясно тільки, яке це було опасання – закрите чи відкрите; невідомо також, коли його розібрали. Церква була триверха, побита ґонтою («о трех главах, купола на коей покрыты гонтой, а вся церковь шелювкою»). Церква «извне и наружи не выкрашена и не выбелена», як і багато інших сільських церков.

Той же «Опис» занотував ремонт 1797 р.: «починкою фундамента исправлена и главы гонтою покрыты». Під «фундаментом» треба розуміти стояни, бо, як побачимо далі, тільки під 1837 р. ми знаходимо запис про виплату «кирпичникам» 32 рублів, очевидно, за роботу за підведення під церкву цегляного підмурку.

«Опис» 1830 року зазначає: «притворы и крыльца в связи состоят с церковью, а пономарни и ризницы нет». На цвинтарі стояла дерев'яна, вкрита дранню, одноярусна дзвіниця.

Книга видатків, розпочата 1809 р., подає відомості про ремонти після 1830 р.: за 1833–1838 роки вписано такі витрати на ремонт церкви: куплено 10 дубів за 60 руб., липини

Лозова, церква Юрія, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Лозова, церква Юрія, інтер'єр південної частини, фото С. Таранушенка, 1928 р.

на 25 руб.,[109] плах 20 шт., шальовок 1636 шт., дошок 107 шт., лат 34 пар, «бычовки» для риштування, заліза, цвяхів, вікна, крейду й карук «для вибелки всередине»; тоді ж платять «кирпичникам» 32 руб. З цього переліку витрат ясно, що в ці роки шальовка і цвяхи пішли на кожуховання зрубів, липина на побиття даху, дошки і бечівка – на риштування під час ремонту; тоді ж підводять під церкву цегляний підмурок (дивно тільки, чому не записано витрати на купівлю цегли, вапна?), всередині церкву білять крейдою, вставляють вікна та роблять дрібні поправки, які – точніше визначити немає можливості. Між 1847–1851 роками знову вписано видатки на ремонт: купують дубину, ялове дерево, дошки, шальовку, канат і шворки, лимарщину для дзвону, блейвейс, залізо, цвяхи, олію і крейду і платять плотникам, пильщикам, малярам, покрівельникам. З цих записів з'ясовується, що в 1847–1848 рр. будують дзвіницю (впритул до бабинця), вкривають її залізом, фарбують дах і стіни дзвіниці, завершують на новій дзвіниці дзвони. Одночасно фарбують «главу» на церкві, криють залізом паламарку. В 1851 р. два верхи криють залізом (досі вони стояли під ґонтою), про третій – мови немає. Очевидно, як і у Малих Будках, прибудувавши до церкви дзвіницю, верх над бабинцем зняли, щоб зберегти триверхість будови. Пізніших описів і книг видатків в церкві не збереглося. Та й від самої церкви залишилися жалюгідні рештки, які уявлення про первісний вигляд пам'ятки не дають. Очевидно, відбувались ремонти і пізніше 1851 р. Після них від церкви залишився лише план будови та зруби стін, і невідомо, цілі чи висота їх зменшена. Верхи ж, очевидно, зовсім зникли. В 1929 р. церква виглядала так: з заходу – дзвіниця, прибудована до бабинця. Бабинець і вівтар верхів не мають; вони покриті двоспадистим дахом. Зруб стін центральної дільниці трохи піднімається вище гребня даху вівтаря і бабинця і переходить в залом, завершений глухим ліхтарем.

Всередині бачимо, що тризрубний план зацілів. Він складається з двох шестигранників (квадрат з відсіченими зовнішніми кутами) – бабинця і вівтаря та центрального восьмигранника (чотиригранника з відсіченими кутами), витягнутий по осі північ–південь. Збереглися і три зруби стін з дубових пластин. Але чи дійшли вони до нас такими, якими були спочатку, сказати не можна. У бабинці в західній грані над дверима збереглося кругле віконечко в ромбічній рамі (зашите). Ригелів у зрубі бабинця (і вівтаря) немає. Верха бабинець (і вівтар) не має; він перекритий плоскою стелею. Просвіт до центру – чотирикутний, високий; верхній брус знизу оздоблено фестонами, візерунок їх часто зустрічається на церковних ригелях. У зрубі стін центральної дільниці в південній і північній гранях зашито старіші високі вікна (бо їх закрили дахи бокових приділів), а над ними прорізано нові. При вузьких гранях на рівні віршня нових вікон врубано чотири бруски-ригелі. Зверху зрубу стін ригелів, як і у Михайлівській церкві в Коровинцях, немає. Зруб стін центральної дільниці переходить у стрімкий залом. Завершує дільницю глухий ліхтарик. Важко припустити, щоб первісний центральний верх триверхої церкви

[109] В книзі видатків церкви Різдва Богородиці с. Миколаївки того ж Роменьского району під 1783 роком записано: «куплено на побиваннє звоницы лип две». Отже, липа йшла на побивання даху.

не мав восьмерика. Вівтар також не має верху: він перекритий плоскою стелею. Вікно з півкруглим верхом в східній грані – нове.

Таким чином, аналіз обмірних креслеників доведеться обмежити розглядом побудови плану.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці, ширина плану її – діагональ квадрату з стороною = довжині плану центру. Північна грань дорівнює половині ширини плану центру; західна – довжині плану центру. Половина діагоналі чотирикутника, вписаного в восьмигранник, дає довжину і ширину бабинця та вівтаря. Східна грань вівтаря дорівнює половині ширини плану його, а північна – половині діагоналі квадрату, в який вписано план вівтаря. Західна грань бабинця довша східної вівтаря, вона дорівнює південній грані бабинця, а обидві дорівнюють північній грані вівтаря.

В натурі план розбито не дуже точно; форми шестигранників і восьмигранника дещо деформовані.

Сучасна висота зрубів стін бабинця і вівтаря дорівнює повній довжині плану центральної дільниці, а зрубу центральної дільниці – подвоєній довжині плану бабинця.

СВІРЖ Чернігівської області.
Церква Миколи 1745 р.[110]

Обмір 1932 р. Свірж – село, тепер Шостенського району Сумської області, здавна належало Чернігівської єпископській кафедрі. В церкві ми знайшли ікону 1707 р. з таким написом: «Ізобразися до храму... Лазара на престол до Свиржа стараніем и коштом... Паісія Александровича білоцерькувьця дозорци добр катедральних на тот час будучого року». Отже, церква існувала в Свіржі ще за часів Лазара Барановича (єпископ чернігівський 1657–1693 р.). Тут в Свіржі була літня резиденція чернігівських єпископів.

Будова другої половини XVII ст. простояла до 1745 р., коли збудували нову сучасну Миколаївську церкву, а стару (Лазарівську) перенесли в с. Антонівку[111].

Церква Миколи в Свіржі – перлина українського народного будівництва. Збудована на цегляному підмурку, з добірної сосни. Рум'янцевський опис 1779–1781 рр. свідчить, що в районі Свіржу будівельного лісу «було доволі», отже, вибрати було з чого[112]. Церкву збудував першорядний, художньо високообдарований майстер, на високому технічному і мистецькому рівні. Тому ремонти в ній проводилися, певно, лише поточні, які основні маси

Свірж, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1930 р.

[110] Фото зовнішнього вигляду репродуковано в книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України». (Київ. 1949).

[111] Ф. Гумилевский «Чернигов». Кн. VI. С. 34.

[112] В 1932 р., коли ми обміряли церкву, Свірж було село виключно рублених хат з голими зрубами.

вами – первісні. Церква в Свіржі належить до численної групи пам'яток Чернігівщини, в оформленні яких архітектурні деталі, прикрашені соковитою і в той же час делікатною різьбою, займають поважне місце (Пакуль, Березна, Нові Млини). Зовні церкву, безперечно, не раз ремонтували (обшивка стін, дахи), проте можна гадати, що значних змін в первісний вигляд не внесли.

Зовнішній вигляд нашої пам'ятки вражає елегантністю, лагідномелодійною гармонійністю співвідношень просторових об'ємів усіх частин будови, виключно тонким почуттям ритму. Стримано тягнуті догори зруби стін рукавів, розчленовані гранями, складають архітектурний об'єм «обтічної» форми, перекритий не надто прикро заломленими в напрямку до центру будови дахами. З цього складної форми об'єму в центрі виростає призма восьмерика більш широка, ніж висока.

Перший залом центральної дільниці – помірної висоти. Його перекриває дах м'якої опуклої форми. Різко, енергійним рухом зменшивши просторовий об'єм дільниці, залом переходить у невеликий світловий ліхтар спокійних пропорцій. Другий залом – вищий світлового ліхтаря; він переходить у вузенький глухий ліхтарик тягнутих догори пропорцій уже напруженим рухом. Закінчується розгортання догори все більш полегшених і тягнутих об'ємів стрункими шоломом-главкою, що перекриває глухий ліхтарик. Над шоломом підноситься уже безоб'ємне ажурне мереживо кованого хреста. Звідки б ми зовні не оглядали пам'ятку, ніде в композиції не помітимо різкого руху, намагання майстра вразити ефектним засобом, підкреслити ним архітектурну форму: всюди виявляється делікатна, майже інтимна гармонія форм.

Про зовнішній вигляд нашої пам'ятки фото може (до певної міри) дати уявлення. Про композицію ж внутрішніх об'ємів, про художні

Свірж, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1930 р.

та форми будови значно змінити не змогли. Під час обмірів вона перебувала в прекрасному стані. На жаль, архів в церкві не зберігся, і тому документальних даних про ремонти ми не маємо. Вигляд ліхтаря всередині будови свідчить, що якісь ремонтні роботи тут велися. Згодом добудовано, певно, уже на початку XIX ст., західний притвор, бокові ґанки та паламарку з ризницею.

Всередині ніяких переробок (крім згаданого ліхтаря) ніде не помітно. Численні різьблені сволочки в рукавах, ригелі верху центральної дільниці та «фестовані» вгорі просвіти між центральною дільницею і рука-

завдання, які ставив тут перед собою майстер, про засоби, якими він розв'язував ці завдання, про втілення в пам'ятці свого творчого задуму – фото дати уявлення неспроможне: воно фіксує лише відокремлено ту чи іншу частину будови, а об'єднувати ці частини в єдине ціле доводиться уже уявою. Фото інтер'єрів, а також і кресленики, не спроможні передати моторно-зорове відчуття об'єму архітектурних форм пам'ятки в їх динаміці в процесі переливання тих об'ємів одного в другий.

Миколаївська церква в Свіржі належить до групи тих крижових пам'яток, в яких центральна дільниця будови утворюється в плані сполученням граней чотирьох шестигранних рукавів без виділення окремого центрального зрубу[113].

В інтер'єрі між центральною дільницею та бабинцем (а також між центром і вівтарем) зруби бокових рукавів виступають невеликими заплечиками. Південний же і північний рукави та центр складають разом єдину суцільну простору залу, видовжену по осі південь–північ. Бабинець (і вівтар) відкривається до центру просвітом, що лише на пару брусів не сягає початку залому. На середині перемичка в чотири бруси. Верх просвіту має заокруглену форму, оброблену рубленими «фестонами». Південний і північний рукави також відкриваються до центру просвітом, вийнятим майже до початку залому; оброблено їх вгорі «фестонами», але перемичок тут немає.

Верхні вінці зрубу стін західної і східної граней бабинця (і вівтаря також) стягнуто двома різьбленими сволоками. На них посередині впоперек положено третій сволок, до якого у бабинці закріплено ланцюг панікадила. Стіни зрубу бабинця (крім східної) і вівтаря (крім західної) переходять безпосередньо у залом. Між східною і західною стінами верху залому бабинця положено два різьблені сволочки, поверх яких наслано стелю трьома полотнищами «у ялинку».

Аналогічно перекрито і південний та північний рукави з тою відміною, що сволочків для панікадила тут немає.

Квадратний верх зрубу стін центральної дільниці переходить у восьмерик на рівні сте-

Свірж, Миколаївська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1930 р.

лі рукавів. Південно-західна і усі відповідні грані восьмерика мають два ряди різьблених ригелів: на початку восьмерика і на середині висоти прямокутних вікон. Західна ж і три відповідні грані восьмерика мають різьблені ригелі на межі верха восьмерика і початку першого залому, вище вікон ромбовидної форми. Між південною і північною гранями світлового ліхтаря на рівні низу вікон врубано різьблений сволочок, до якого прикріплено ланцюг головного панікадила. Ні залом, ні світловий ліхтар ригелів не мають.

Вівтар, його внутрішній об'єм закрито від глядача іконостасом. Об'єм бабинця, центру і рукавів утворює разом складне формою, але об'єднане ціле. Через просвіт в східній стіні бабинця перед глядачем відкривається вид на центральну дільницю з чудовим різьбленим (плоске дрібне срібне листя аканту на синьому тлі) іконостасом. Об'єм бабинця – стрункий, помірно тягнутий догори. Висота його зрубу

[113] До числа їх на Лівобережжі належать церкви: Тройці в Пакулі, Тройці в Коропі, Покрови в Ромні, Михайла в Вільшані, Успенська в Золочеві, Покрови в Смілому, – всі п'ятиверхі; крім того, Різдва в Шептаках, Покрови в Антонівці, Михайлівська в Адамівці – одноверхі.

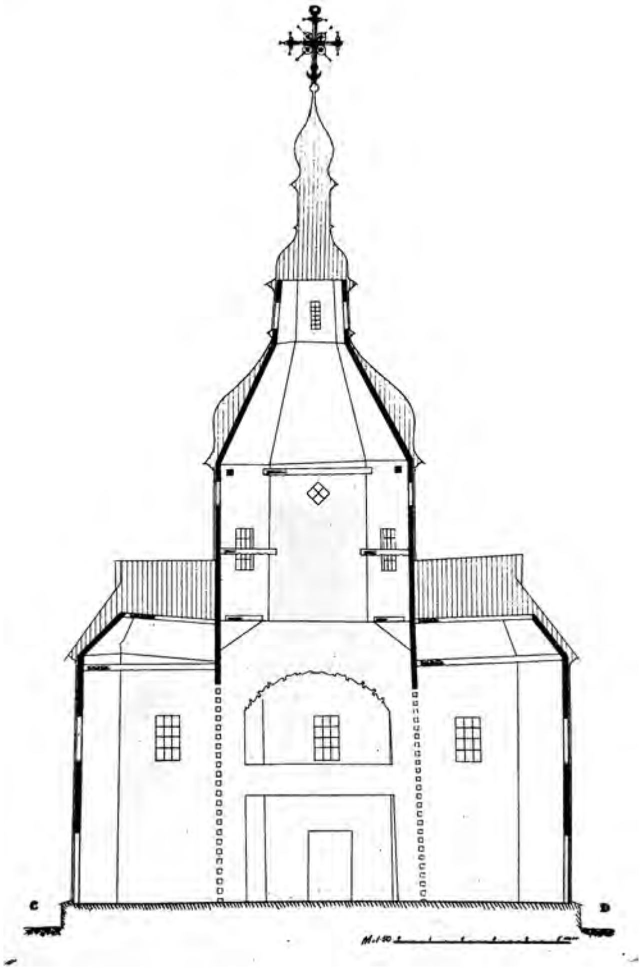

Свірж, Миколаївська церква, поперечний розріз.

стін – середнє пропорційне між довжиною будови і сумою довжини бабинця та центру. Висота бабинця разом з заломом дорівнює діагоналі плану центрального квадрату.

Увійшовши з бабинця до центру, глядач сприймає об'єм центру і обох рукавів (до початку їх заломів) разом як високу суцільну, видовжену в напрямку південь–північ залу, освітлену слабше в кінцях і сильніше в центрі. Якщо в рукавах, бабинці та вівтарі об'єми помірної висоти, то в центральній дільниці висота владно приковує увагу глядача. Тут уже сам четверик дорівнює висоті рукавів разом з їх заломами, а висота верху центральної дільниці – восьмерик, залом, ліхтар – не тільки ілюзійно, але й фактично більша висоти зрубу стін. Будівник майстерно вживає усіх засобів, щоб створити у глядача яскраве враження сміливого розгортання просторових об'ємів вгору, виявити ступневе їх звуження і полегшення. За допомогою ритміки граней, використовуючи гру світлотіні, майстер досягає мети: верх церкви всередині сприймається як дуже висока і чарівно легка система сполучення різних за формами і розміром просторових об'ємів, які легко і гармонійно переливаються один в другий. Восьмерик модифікує форму просторового об'єму четверика шляхом зрізання його кутків, збільшує кількість граней, робить їх вужчими, переводить об'єм стін у стрункішу восьмигранну призму, хоч восьмерик ще зберігає довжину і ширину четверика. Залом енергійним зусиллям різко полегшує об'єм і переводить його у світловий восьмерик спокійних пропорцій; він і закінчує розвиток системи внутрішніх об'ємів.

Зміна освітлення безкінечно змінює взаємні співвідношення внутрішніх об'ємів. Цим широко і уміло користується майстер. В рукавах він розмістив вікна, у верхній половині стін. У восьмерику вікна прорізані в два ряди: на середині висоти його – чотирикутні у вузьких гранях; вище – ромбовидної форми – по сторонах світу. Так само по сторонах світу розміщено чотири вікна і у світловому ліхтарі. Ромбовидні вікна майстер розмістив також у вузьких гранях зрубу стін вівтаря.

Слід відзначити цікаве малювання крилосів, виконане невідомим народним майстром. В центрі одної «пілястри» він намалював букет в срібному глечику, а бордюр пілястри заповнений квітковим орнаментом, що своїми мотивами дуже нагадує оздоблення Пересопницького Євангелія.

В Свіржі, у двох селянських коморах, ми знайшли частини старих одвірків, взяті з якихсь монументальних будов. На одних одвірках (див. фото), обрізаних зверху, ми поруч з різьбленими елементами, що їх зустрічаємо і на інших одвірках, бачимо стилізовані виноградні грона такої форми, які на інших одвірках на Чернігівщині не зустрічалися. Другі одвірки не мають орнаментальних оздоб, але на них збереглися уривки різьбленого (пошкодженого при переробці) напису: «...1770 года... 20 дня... ником романо Андреевым... за правителя... ієромонаха На...». З якої будови походять ці одвірки, невідомо.

Аналіз обмірних креслеників показав, що вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрату (точніше: у центра довжина менша ширини на товщину одного бруса).

Вівтар в плані – шестигранник; його ширина дорівнює ширині центру, а довжина є апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині дільниці. Східна і обидві

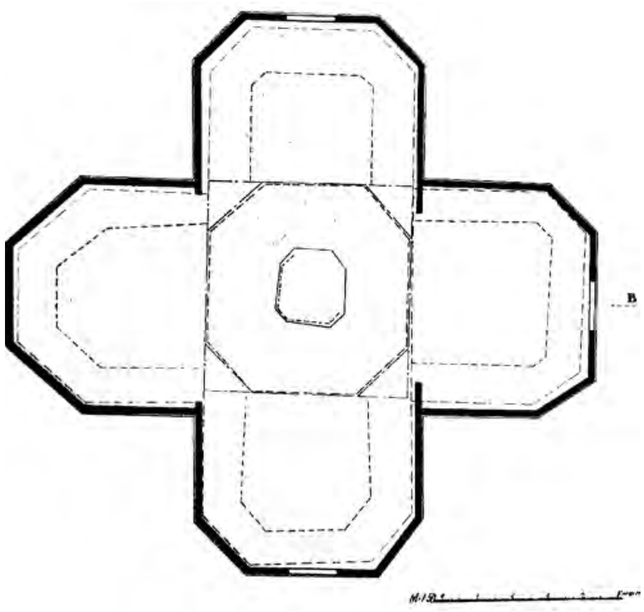

Свірж, Миколаївська церква, план.

сусідні грані вівтаря = 1/2 довжини вівтаря, а південна і північна грані = 1/2 довжини центральної дільниці.

Бабинець – шестигранник; його ширина = ширині центру. А повна довжина = внутрішній довжині вівтаря. Північна грань бабинця, як і відповідні грані вівтаря, = 1/2 довжини центру; південна грань бабинця дещо довша (дорівнює південній грані південного рукава), західна ж грань бабинця = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується план дільниці. Ширина просвіту між бабинцем і центром = довжині бабинця.

Південний і північний рукави мають в плані довжину таку ж, як і центр, а ширина їх = 1/2 діагоналі центру. Східна і західна грані, як і південна та північна грані вівтаря, = 1/2 довжини центру, а південна грань південного рукава і північна північного = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить південну половину центральної дільниці.

Висота зрубу стін центральної дільниці до початку восьмигранної його частини = діагоналі плану дільниці, висота восьмигранної частини = довжині плану бабинця. Залом в розрізі – трапеція; нижня грань її – довжина зрубу стін центру (вгорі восьмигранника), верхня грань = 1/3 повної ширини восьмигранника (вгорі), висота = половині висоти зрубу стін рукава. За допомогою такої трапеції-шаблона і заготовлявся на землі зруб залому. Ліхтар – восьмигранна призма; його довжина = 1/3 повної ширини восьмерика, ширина = довжині ліхтаря, висота разом з висотою залому = довжині основи залому; висота центрального верха = подвоєній довжині плану вівтаря. Внутрішня висота дільниці = сумі повної довжини плану будови і 1/2 довжини плану центру.

Внутрішня висота кожного з 4 рукавів = висоті чотиригранної частини зрубу стін центру; висота ж зрубу стін їх = 1/2 ширини плану будови.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 висоти четверика центральної дільниці. Ромбовидні вікна в зрубі стін вівтаря заложено на висоті = довжині плану дільниці. Чотирикутні вікна у восьмерику заложено над підлогою на висоті = подвоєній довжині плану вівтаря, а над верхнім вінцем зруб четверика на висоті = 1/4 довжини плану центру. Ромбовидні вікна в тому ж восьмерику прорізано на висоті = подвоєній довжині плану центру. Вікна в ліхтарі заложено над верхнім вінцем четверика зрубу стін на висоті = діагоналі плану центру.

Обмірні кресленики виявили: 1) майстер в основу побудови плану поклав квадрат плану центральної дільниці. Розміри усіх частин плану визначаються стороною і діагоналлю центрального квадрату та діагоналлю чотиригранника, що становить половину центрального квадрату; 2) розміри зрубів стін, восьмерика, залому і ліхтаря визначаються розмірами плану будови, здебільшого центрального квадрату.

У співвідношеннях розмірів компонентів будови майстер використовує сторону і діагональ (цілі чи половину або третину) квадрату, рівносторонній трикутник (сторону і апофему).

Аналіз обмірних кресленників не тільки розкриває систему і характер співвідношень компонентів будови, але разом з тим виявляє і засоби, за допомогою яких майстер заготовляв на землі зруби залому, восьмерика і ліхтаря.

СКИТ КРУПЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ,
Чернігівська область.
Церква Миколи 1746 р.[114] Схематичний обмір 1932 р.

Церква тризрубна, одноверха. План складається з квадратового бабинця, квадратового центру і шестигранного вівтаря. Обмір показав,

[114] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. III. С. 279: «построена 1746–1749 гг., в 1800 г. исправлена и возобновлена».

що вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрату. Сторона квадратового бабинця = 1/2 діагоналі центру. Довжина і ширина вівтаря більші сторони бабинця на товщину одного бруса; південна грань вівтаря = 1/2 довжини центру; східна, а також південно-східна і північно-східна грані вівтаря = 1/2 довжини південної грані дільниці.

Висота зрубу стін вівтаря = діагоналі плану бабинця. Вікна заложено в ньому на висоті = 1/4 довжини плану будови. Висота зрубу стін бабинця = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить половину плану центру, а внутрішня висота бабинця = повній довжині плану центру. Висота зрубу стін центру = 1/2 довжини плану будови, а до початку переходу в восьмигранник = довжині дільниці. Вікна заложені на висоті = довжині плану бабинця. Перший залом – низ восьмигранної піраміди, що в розрізі дає трикутник, у якому висота = 1/2 основи. При заготівлі зрубу першого залому використана шаблон-трапеція, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), боки похилі під кутом 45°; верхня грань = довжині плану бабинця, висота першого залому і зрубу стін разом = діагоналі плану дільниці, довжина і ширина восьмерика = довжині бабинця, а висота = 1/3 висоти зрубу стін дільниці. Зруб другого залому заготовлявся за шаблоном, подібним першому; основа його – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 основи, висота разом з висотою восьмерика = довжині восьмерика. Висота верха = діагоналі південної половини плану бабинця; внутрішня висота дільниці = подвійній довжині дільниці.

Зовні корпус зрубів стін помірно стрункий. У восьмерика поземні розміри значно переважають його висоту. Вівтар і бабинець перекриті дуже низькими дахами, що з’явились, певно, внаслідок ремонтів. Які ще зміни внесли ремонти, не знаємо.

СИНЯВКА Чернігівська область.
Церква Миколи 1747 р.[115]

Схематичний обмір 1931 р. Це – тризрубна одноверха церква. Вона сильно потерпіла від репарацій, особливо змінився її зовнішній вигляд.

Вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрату (точніше: ширина центру = довжині плюс товщина одного бру-

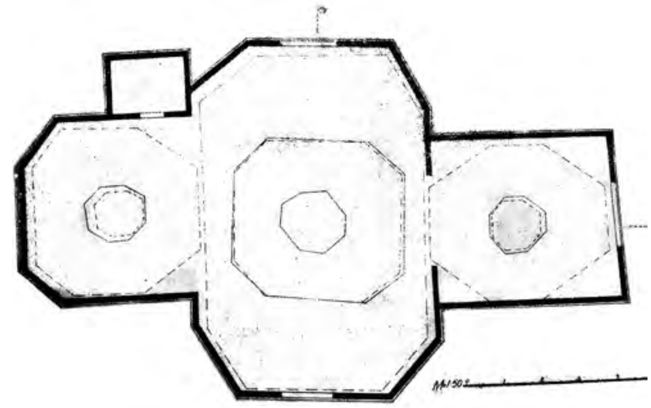

Синявка, Миколаївська церква, план.

са); у чотиригранного бабинця ширина дорівнює 1/2 діагоналі центру, а довжина = ширині. Вівтар – шестигранник, ширина його = ширині бабинця мінус товщина брусу, а довжина = діагоналі чотирикутника, що становить західну половину плану бабинця. Східна грань вівтаря = 1/2 ширини вівтаря, а південна і північна = півсумі довжини плану бабинця і половини центру.

Висота зрубів стін неоднакова: висота зрубів стін вівтаря і бабинця = півсумі довжини плану вівтаря і центру. Висота зрубу стін центра дорівнює 1/2 довжини плану будови, а до початку перехода четверика у восьмигранник = діагоналі чотирикутника, що становить 1/2 плану центру. Верхи в церкві перероблені.

В церкві збереглося двоє прекрасних вхідних шестигранних дверей, прикрашених соковитою різьбою.

ГРЕМЯЧ Чернігівської області.
Церква Різдва Богородиці, 1747 р.

Схематичний обмір плану П. Жолтовського 1930 р. Церква тризрубна, триверха, не раз капітально репарувалася, про що свідчать добудовані згодом ґанки та бокові притвори з портиками, суха обшивка зрубів, незвично плесковаті дахи на заломах; особливо вражає «не масштабність» восьмериків та ліхтарів. Зруби стін високі, мають виразно виявлений нахил всередину, але справляють враження не легкого зльоту, а напруженого силкування.

Зруб стін центральної дільниці значно вищий за зруби вівтаря і бабинця; він майже дорівнює висоті зрубу стін бабинця чи вівтаря разом

[115] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Кн. VI. С. 164: «усердием войскового товариша Никифора Юницького».

з першим заломом і восьмериком. Дуже крутим заломом зруб стін центральної дільниці переходить у невисокий важкий за пропорціями світловий восьмерик. Над ним поставлено також важкий, невиразних пропорцій глухий ліхтар.

Ще більш незлагодженими виглядають верхи вівтаря і бабинця. Світлові восьмерики їх, порівнюючи зі зрубами стін, непомірно масивні (хоч і стрункіші за восьмерик центру). Ще більш обтяжують верхи бабинця і вівтаря важкі глухі ліхтарі. В цілому верхи західної і східної дільниць викликають відчуття неврівноваженості компонентів, їх маси «давлять», пригнічують зруби стін.

План церкви на перший погляд – один з найбільш поширених, традиційних. Він складається з восьмигранного центру та двох шестигранників: вівтаря і бабинця. Проте аналіз обмірного кресленика виявив, що план розбитий в натурі не з тою ясною простотою і гармонійністю, які властиві кращим майстрам. Навпаки, побудова плану «читається» важко.

Вхідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. Ширина центру = половині діагоналі квадрату з стороною = довжині дільниці. Вівтар – квадрат з обсіченими зовнішніми кутами; довжина вівтаря і половини довжини центру дорівнюють ширині центру; ширина вівтаря = довжині його.

Бабинець – квадрат з обсіченими зовнішніми кутами; довжина його = діагоналі південної половини вівтаря, а ширина бабинця = довжині його. Північна грань центру дорівнює довжині бабинця, а південна = довжині вівтаря; східна і західна грані центру = діагоналі південної половини бабинця. Східна грань вівтаря і західна бабинця = 1/2 діагоналі південної половини бабинця. Південна і північна грані вівтаря = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписано шестигранник вівтаря, а південна і північна грані бабинця = 1/2 довжини центру.

Лісконоги, Благовіщенська церква, інтер'єр центральної частини.

Лісконоги, Благовіщенська церква, одвірок західних дверей.

ЛІСКОНОГИ Чернігівської області.
Благовіщенська церква, 1748 р.[116]

Одноверха, тризрубна. За планом належить до групи, що складається з трьох чотиригранників. Центральна дільниця більша в плані, і зруб стін її вищий за зруби стін вівтаря і бабинця.

[116] Дата побудови засвідчена різьбленим написом на одвірках західних дверей.

Зруб стін центральної дільниці в інтер'єрі переходить у невисокий світловий восьмерик, у якого чотири грані, орієнтовані по сторонах світу, становлять безпосереднє продовження четверика зрубу стін. Отже, довжина і ширина восьмерика така ж, як і плану дільниці. Крутим заломом восьмерик переходить у глухий низенький ліхтар.

Під час репарацій четверик зрубу стін і восьмерик зовні обшивкою були об'єднані в одну високу чотиригранну призму. Разом з тим збільшено було теж обшивкою висоту ліхтаря.

Після репарацій будова зовні набула «черствий» вигляд. В інтер'єрі ж вона зберегла первісну ошатність, яку надають їй виконані з великим смаком різьби на ригелях та на одвірках вхідних дверей.

На цвинтарі при церкві стоїть рублена дзвіничка, що імітує кам'яну кладку наріжними «рустами» та «замком» арки вікна.

ПОПІВКА Миргородського повіту
Полтавської губернії.
Церква Миколи, 1750 р. [117]

Зараз одноверха. За словами М. Філянського, спочатку мала «трехглавую форму». Південний та північний рукави прибудовані згодом. В 1860 р. значно змінено верх.

Центр в плані – восьмигранник, бабинець – чотиригранник. Вівтаря на фото не видно.

Зруб стін центру мало не на 1/3 вищий зрубу стін бабинця. Дуже стрімким і високим заломом об'єм зрубу стін центру переходить у невисокий присадкуватий світловий восьмерик. Його ширина дорівнює наблизно ширині бабинця. Ще більш стрімкий і вищий першого другий залом сполучає восьмерик з глухим ліхтарем.

Весь верх центру дуже високий, значно вищий зрубу стін. Компоненти верха вагомі масам і дуже енергійно розгортають об'єм догори.

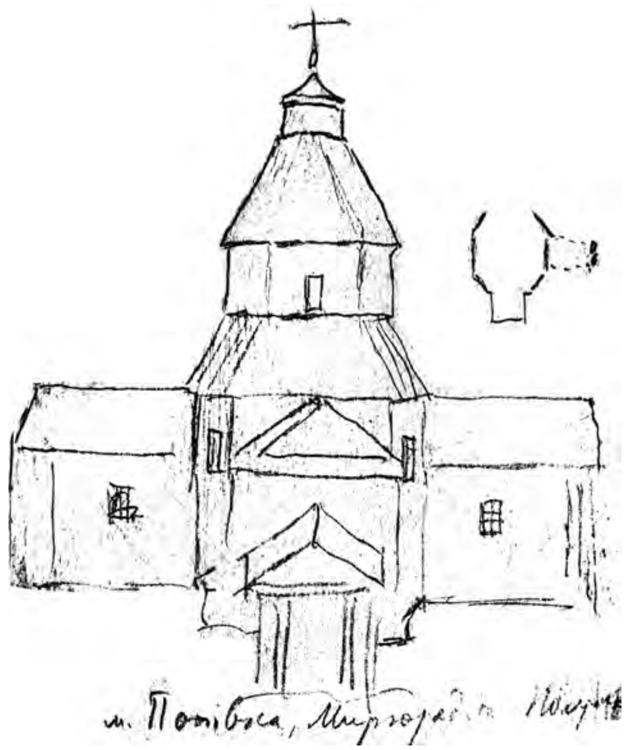

Попівка, Миколаївська церква, рисунок С. Таранушенка.

МОСКАЛІВКА Роменського району
Сумської обл.
Церква Миколая, 1750 р.

В «Памятной книжке о Полтавской губернии за 1865 г.» Бодянського дерев'яна церква в Москалівці за кліровими відомостями числилася збудованою в першій половині XVIII ст.[118] Після ознайомлення з нею в натурі виявилося, що від первісної будови збереглись, може, форма та розміри плану. Церква не раз не тільки ремонтувалася, але й пересипалася. Це дуже маленька, бідна, зараз одноверха тризрубна церковка.

У 1929 р. вона нами була обміряна й зафотографована. Обмірні матеріали загинули, а фото і нотатки про неї збереглися. Вони й стали основою цієї замітки.

Сучасні форми дають підставу здогадуватись, що церква належить до архаїчної групи

[117] П. Мартинович і В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // ПЕВ. 1888. № 16–18. Фото зовнішнього вигляду опубліковано в статті М. Філянського «Наследие Украины» в журналі «Искусство». (Москва. 1905). № 3.

[118] П. Мартинович й В. Горленко в своїй роботі зазначають, що церква в Москалівці збудована 1750 р. «тщанієм» військового товариша Григорія Зарудного. І що вона «починкою исправлена», але коли, вказівки немає. (П. Мартинович, В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии. Полтава. 1888).

Москалівка, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

пам'яток. План її складається з трьох чотирикутників, більшого – центрального і двох менших – бабинця і вівтаря. Зруби низенькі. Центральний має пропорції куба. Грані його виявляють легкий нахил до середини. З півдня і півночі до центру прибудовано приділи. Вони закрили первісні вікна, їх зашили і біля кутків зрубу прорізали по два нових. Центральний зруб в інтер'єрі перекритий стелею, отже, зараз верх (восьмерик з заломом, ліхтар і грушовидна главка) – глухий. Зруби бабинця і вівтаря одної висоти з центральним; вони в інтер'єрі також перекриті плоскою стелею. Старі вікна в них зашито і прорізано нові.

ЗІНЬКІВ Полтавської області.
Воскресенська церква, 1750 р.

Обмір 1927 року. Мартинович і Горленко зазначають рік побудови 1750 р., Шафонський – 1774 р., а в церковному «Описі» записано 1750–1789 рр. Безперечно одне: церква не раз і ґрунтовно перероблялася. У вівтарі зруб стін старий, в інтер'єрі збереглися старі ригелі при південно-східній і північно-східній гранях. В кутках при західній грані збереглися початки вузьких граней восьмигранного зрубу залому, але на четвертому брусі вони обриваються, і замість верху з заломами і восьмериком вівтар перекрито п'ятигранним стіжковим наметом. В центральній дільниці верх, починаючи з восьмерика, з нового дерева. В 60-х рр. XIX ст. збудували дзвіницю і сполучили її з бабинцем. При тому бабинець перебудували. На початку XX ст. під час ремонту розтесали вікна. Після всіх цих переробок важко сказати, який первинний вигляд мала церква.

В 1927 р. церква була нами зафотографована і схематично заміряно її план. Схема плану виглядає так: центр – квадрат (довжина = ширині). Довжина чотиригранного бабинця і половина довжини центра, взяті разом, дорівнюють діагоналі плану центру; ширина бабинця – апофема трикутника з стороною = довжині бабинця. У шестигранного вівтаря довжина дорівнює повній його ширині, довжина вівтаря = ширині бабинця. Довжина східної грані вівтаря дорівнює половині ширини плану центру, а довжина північної грані – половині діагоналі плану бабинця. Зруб стін значно вищий за зруб стін вівтаря.

Цим закінчуємо огляд відомих нам пам'яток, побудованих в основному в першій половині XVIII в.

1751 р. датована церква в Черкаському Бішкіні, що відкриває собою рід церков, створених майстрами одної школи – умовно ми назвали її «лимарською»,– яка будувала на протязі більш як півстоліття. До розгляду творчості цієї школи ми і переходимо.

Зіньків, Воскресенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Зіньків, Воскресенська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

ЛИМАНСЬКА ШКОЛА МАЙСТРІВ

В 1926 році була заміряна нами церква в Артемівці (поблизу Харкова). Раніше на півночі Слобожанщини церков такого типу, як у Артемівці, зустрічати не доводилося. Влітку 1927 р. досліди були перенесені в Зміївський повіт. Тут в Лимані ми обміряли дві церкви, що належали до того ж типу, що і артемівська. Потім поблизу Лимана церкви того ж типу були виявлені в Черкаському Бишкині, Береці, Верхньому Бишкині, а далі на південь в Ізюмському повіті – дві подібні церкви ми знайшли в Червоному Осколі. Влітку наступного року церкви того ж таки типу були заміряні в Осиновій Старобільського повіту та Воронівці (пригороді Новомосковська) на Дніпропетровщині.

Розбираючи фототеку колишнього Харківського університетського музею, ми знайшли фото ще кількох – уже зруйнованих – церков того ж типу, а саме: в Гороховатці Куп'янського повіту, в Рубцовій Ізюмського повіту та в Замості Зміївського повіту.

Після того, як ця робота була написана, пощастило розшукати репродукції зовнішнього вигляду Преображенської церкви 1799 р. слободи Велико-Михайлівки та церкви слободи Перещепиної (обидві на Дніпропетровщині), що належать також до лимарської групи пам'яток[1].

Всі ці згадані архітектурні пам'ятки утворюють чітко окреслену групу, об'єднану спільністю основних характерних прикмет, і їх доцільно розглянути разом. У всіх у них однаково скомпоновано план (в центрі – восьмигранник, до якого з чотирьох боків примикають менші за центр шестигранники)[2]. Верхи цих церков дуже високі, і складалися вони здебільшого з трьох, а то й чотирьох восьмериків та чотирьох або й п'яти заломів; всі ці пам'ятки визначались досконалою будівельною технікою і своєрідним архітектурним почерком. Майстри зазначених пам'яток активно будували в другій половині XVIII в. головним чином на півдні Слобожанщини. Особливо густо розташовано ці пам'ятки навколо Лимана, тому всю цю групу церков ми умовно назвали «лиманською школою»[3]. В інших районах

[1] Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. Х. Екатеринослав. 1915. С. 272, 286.

[2] В інших районах Лівобережжя цей тип плану зустрічається дуже рідко. Можемо назвати ще Михайлівський собор в Зінькові на Полтавщині та церкву Покрови в Біликах Кобеляцького повіту на Полтавщині, але верхи у них скомпоновано інакше, ніж у «лиманських».

Лівобережжя цей тип церков не зустрічається. В нашій практиці це був єдиний випадок, коли мало не півтора десятка пам'яток було збудовано висококваліфікованими майстрами однієї архітектурної школи, причому жодна пам'ятка не позначена рисами шаблону чи штампу – навпаки, кожна, маючи прикмети, спільні для всієї школи, яскраво виявляла індивідуальні риси майстра[4].

Поруч з майстрами лиманської школи на півдні Слобожанщини будували церкви майстри інших напрямків, але збережені пам'ятки не дозволяють об'єднати їх в певні групи. Чому так сталося, зараз сказати важко. Можливо, пам'ятки інших шкіл до нас не дійшли, а можливо, що визначна талановитість невідомого нам засновника лиманської школи і його послідовників була настільки яскравою, що лиманська школа посіла провідне місце.

Перейдемо тепер до розгляду пам'яток лимарської школи майстрів.

ЧЕРКАСЬКИЙ БИШКИ
Харківської області.
Церква Тройці, 1751 р.[5]
Обмір 1927. Фото 1916 і 1927 рр.

Троїцька церква в Черкаському Бишкині – найстаріша з досліджених нами пам'яток лиманської школи[6]. В ній характерні прикмети цієї школи розкрито уже в повній мірі.

За планом церква (без приділу)[7] хрещата. З архітектурною композицією та характером архітектурних форм церкви в Черкаському Бішкіні тісно пов'язані композиція та форми

Черкаський Бишкин, Троїцька церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

обох одноверхих церков с. Лимана, але на відміну від них Троїцька церква – триверха.

В архіві церкви збереглися «Описи» 1817–1867 рр. В найстаршому «Описі» зазначено, що «церковь Троицы с приделом Успения на каменном фундаменте, крестообразная, о трех главах, кои под кільчик устроены и гонтом покрыты. На оных трех главах кресты железные и вызлащенные поставлены. С правой стороны в приделе трапеза сводом не так возвышеным... и небольшой главной, на коей также железный и вызлащенный крест. В большом алтаре приделаны пономарка с правой стороны, а слева ризница... Церковь вся выслана кирпичом, а ризница вымощена дубовыми досками. Иконостас старой церкви внесен... По обоим сторонам клиросы... В приходном притворе устроены хоры... Колокольня старая выстроена в двух этажах, с анбаром, ґонтою покрыта, на которой утвержден архангел Гавриил».

[3] Слід зазначити, що і житлове будівництво в Лимані позначено високою мистецькою майстерністю.

[4] Відомий народний майстер Яким Погрібняк, що збудував в Новомосковську Троїцький собор, походив теж з південної Слобожанщини, з с. Нової Водолаги.

[5] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданнях: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XIII; С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. V. Обмірні кресленики плану і розрізу репродуковано в «Нарисах». Ст. 228.

[6] Оскільки можна судити по збережених пам'ятках, найстаршою збереженою пам'яткою «лиманського» типу була церква Тройці 1751 р. в Черкаському Бишкині, а наймолодша – Воздвиженська церква 1805 р. в Лимані. Останні в хронологічному порядку розміщаються так: церква Введення в Артемівці 1761 року, церква Покрови 1771 р. в Олешні, церква Михайла в Верхньому Бишкині 1773 р., церква Різдва в Береці 1787 р., Успенська церква в Воронівці 1797 р., церква Михайла в Осиновій 1798 р., Михайлівська церква в Лимані 1798 р., церква Миколи в Червоному Осколі 1799 р., Преображенська церква у Велико-Михайлівці 1799 р., Воздвиженська церква в Лимані 1805 р. та Богородична церква в Михайлівці 1805 р.

[7] До східної грані зруба стін південного рукава та південної грані вівтаря прирубано південний Успенський придiл Троєцької церкви.

Отже, церква в 1817 р. була такою, як і зараз, лише вкрита була ґонтом, а не залізом, як тепер. З «Описі» 1822 р. довідуємося, що церкву всередині замість цегли вислали диким каменем. Про дзвіницю в «Описах» щось наплутано: за «Описом» 1817 р. – «колокольня старая», а «Опис» 1822 р. говорить, що дзвіниця збудована в 1805 р.

В «Описі» 1846 р. записано, що церква «вся покрыта железом», а дзвіниця стоїть ще під ґонтом. В «Описі» 1858 р. вперше записано, що церкву нібито «построено» в 1805 р. Треба думати, що дату капітального ремонту тут прийняли за дату побудови. Там же зазначалося, що в 1824 р. церкву «в некоторых местах покрыли железом», а в 1850 р. «покрыта вся железом... внутри и снаружи окрашена», а про дзвіницю сказано, що вона «в стенах и крыше весьма обветшала». В «Описі» 1862 р. записано, що 1859 р. «построена колокольня на каменном фундаменте, покрыта железом, ошалевана извне и покрашена масличною краскою». Ця дзвіниця і зараз стоїть на цвинтарі.

Черкаський Бишкин, Троїцька церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Як бачимо, автори «Описів» не дуже дотримувалися точності: раз записували, що церкву вкрито залізом в 1846 р., а вдруге – в 1850 р. В «Описі» 1817 р. писали, що дзвіниця стара, а в 1822 р. – що дзвіницю побудовано 1805 р. Вірогіднішою є дата, подана Ф. Гумилевським: «збудована в 1751 р., а в 1803 р. перебудована»[8]. Його «Опис Харківської єпархії» вийшов з друку в 1857 р.; автор користувався документами, які пізніш загинули. Підтверджує дату 1751 р. також стиль пам'ятки.

Зруби стін усіх дільниць церкви та верх центру – з дубових брусів, а верхи бабинця і вівтаря – соснові. Товщина бруса 15–12 см. Північно-східний куток вівтаря осів і дав змогу побачити, наскільки ретельно і досконало пригембльовано один до одного бруси. Пов'язані вони квадратовими (у розрізі) тиблями. Всередині будови на зрубах стін видно зрізані циналі. Підлога і зараз вислана каменем-плитняком. Від старого гонтового даху залишилися дерев'яні водозливи-рештаки. В западинах між залізними дахами центру і бабинця, центру і вівтаря, між паламаркою і вівтарем положені рештаки, збиті з двох дощок. А між приділом і паламаркою зберігся старий риштак, видовбаний з цілої деревини.

Внутрішній просторовий об'єм нашої пам'ятки, сполучення між собою дільниць розв'язано так: при вході в бабинець, перш за все, впадають в очі хори. Вони розташовані на висоті чотирьох метрів від підлоги, на межі бабинця і центру. Передній край хор частково виступає в центральну дільницю, решта – займає східну частину бабинця. Підлога хор

[8] Важко повірити, щоб церкву, збудовану з добірного дерева 50 років тому, треба було перебудовувати. Під «перебудовою» треба розуміти капітальний ремонт.

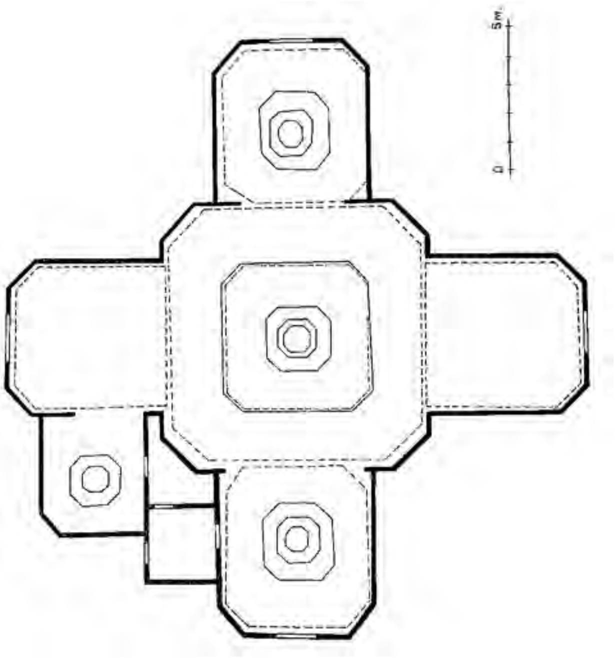

Черкаський Бишкин, Троїцька церква, план.

спирається на бруси, що сполучають північну і південну грані зрубу стін бабинця на половині висоти просвіту до центру та на підкоси, утворені випущеними до центра брусами західних граней зрубів стін південного і північного рукавів. Західна частина помосту хор лежить на сволоку, запущеному в південну і північну стіни бабинця. Хори обмежують частково вигляд з бабинця на центр і ускладнюють сприймання об'єму самого бабинця.

У вівтаря, який повторює розміри і архітектурну форму бабинця, зруб стін устоює високу струнку шестигранну призму (висота її дорівнює діагоналі квадрату, в який вписується план дільниці). Залом, енергійно зменшивши об'єм зрубу стін, переходить у високий стрункий восьмерик. Другий залом переводить об'єм верха у верхній восьмерик. Ракурс, в якому око бачить його стінки, значно посилює ілюзійну висоту як самого восьмерика, так і обох верхніх заломів. Посилює ілюзійну висоту вівтаря також система освітлення. Найсильніше освітлено обидва восьмерики (в них по 4 вікна) та другий і третій заломи, тоді як верхній і нижній заломи, їхні грані формує («ліпить») пом'якшене рефлекторне освітлення. Допомагає наростанню ілюзійної висоти вівтаря також і те, що середину зрубу стін його прорізують три вікна, орієнтовані по сторонах світу. Роль просторових орієнтирів виконують ригелі. Перші врубані вгорі при вузьких гранях зрубу стін. Другі – суцільним віночком опоясують верх зрубу першого восьмерика. З центральною дільницею вівтар сполучається невисоким просвітом.

В об'ємі зрубу стін центральної дільниці в інтер'єрі відчувається перевага поземних його розмірів над висотою. Вузькі грані цього зрубу на висоті 6 метрів від підлоги уступом в один брус зміщені всередину. Особливістю вузьких граней центральної дільниці є також і те, що в них прорізано по двоє вікон в кожному: одне на висоті 1½ м від підлоги – вузьке високе; друге – майже під ригелем – кругле.

Структура верху центральної дільниці церкви Черкаського Бишкина, форми і пропорції його компонентів такі ж, як і у вівтарі, тільки компоненти тут більші розмірами і чіткіше підкреслено в планах восьмериків та заломів форму квадрату з відсіченими кутами. До форми правильного восьмикутника наближаються лише верхні заломи.

Характер освітлення верху центральної дільниці такий, як і у вівтарі. Центральний верх поділяють два суцільні пояси ригелів: один на межі переходу зрубу стін у перший залом, другий – на межі переходу восьмерика в другий залом.

З південним та північним рукавами центр сполучається просвітами, що виймають більш ніж 2/3 висоти стіни. У верхній половині просвіту контури боків оздоблено волютами та вирізами, що наслідують рокайльні раковини (черепашки), а профільовану середину завершення просвіту на кінцях прикрашено різьбленими «тюльпанами». Таке оформлення просвітів – одна з характерних прикмет церков лиманської школи. Внизу при підлозі заплечики зрубу (бочки стасидій) також оброблено у формі раковин, сполучених з волютою. До оформлення просвітів в Черкаському Бишкині близьке оформлення просвітів Михайлівської церкви в Лимані. В обох памятках над просвітами прорізані «голосники» у вигляді хреста. В Черкаському Бишкині хрести рівнораменні з розширеними кінцями.

Південний і північний рукави в плані не відрізняються від вівтаря та бабинця, але зруби стін їх нижчі (висота їх дещо більша довжини плану). В зрубах стін рукави мають по три вікна, як і у вівтарі та бабинці, тільки в рукавах прорізані вони трохи вище від підлоги, ніж у вівтарі. Перекрито всередині південний та північний рукави двоспадистим

наметом, в який врізаються два похилі клини та похила ж трапеція, що вгорі переходить у вертикальний трикутничок – «димничок».

Обміри Успенського приділу загинули (крім плану). Тому ми змушені обмежитись словесним описом його, використовуючи нотатки в щоденнику. План приділу при підлозі має форму прямокутника з відсіченим південно-східним кутом. На висоті біля 1½ метри над підлогою північно-східний кут за допомогою похилого клина («паруса») переходить у грань зрубу. Західні кути прямокутного зрубу переходять у восьмигранний залом близько від верхнього краю зрубу стін. На початку залома вподовж вузьких граней врубано чотири ригелі. Структура і форма восьмерика (з чотирма вікнами), другого та третього (пірамідальних) заломів приділу такі ж, як і у вівтаря.

Майстер церкви Черкаського Бишкина глибоко розумів і високо цінував не тільки технічні, але й художні властивості будівельного матеріалу – дерева і блискуче оперував ними. Розгортаючи об'єм верху вівтаря, а також центру і бабинця, він найбільше уваги приділяє оформленню заломів, в яких найповніше можна виявити динамічність архітектурної форми. Постіль кожного бруса вінця зруба залома – чисто отесана, брус ідеально точно припасований до сусідніх. Для майстра кожен брус не лише елемент, з якого складається площина грані; для нього і він сам собою має художню цінність. Тому майстер не намагається надати площинам граней геометричної правильності, не витісує її зовсім плоскою. Лінія переходу зрубу стін у залом чи залома у восьмерик, а також бокові контури граней – ламані, підкреслено динамічні. Грані залому і площину кожного брусу глядач бачить під різними кутами, а значить, і під іншим освітленням. Внаслідок цього кожна грань залому виграє живими вібруючими відсвітами, насичена широкою гамою відтінків світлотіні. Кожної години ця гама інша; змінюється вона також при переміщенні глядача з одного пункту спостереження до іншого. Художній ефект такого засобу побудови архітектурної форми в церкві до певної міри нагадує засоби роботи мозаїчистів (Київської Софії, наприклад), які, втискуючи в вапно кубики смальти чи каменю під різними кутами до площини стіни, тим самим безмежно збагачували палітру барв, їх тональність, світлосилу.

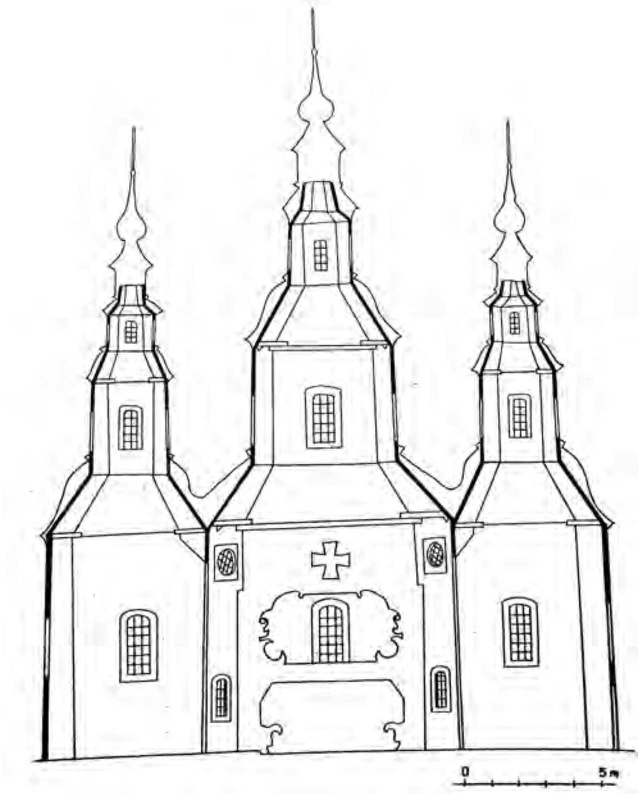

Черкаський Бишкин, Троїцька церква, поздовжній розріз.

Церква Черкаського Бишкина збудована емоціонально темпераментним, пристрасним майстром. Він не прихильник розміреного, спокійного, розсудливого архітектурного «оповідання». Йому більш до душі динамічні архітектурні форми з підкресленими, наголошеними окремими ділянками. Його композиційні засоби рухливі, подекуди вони можуть навіть здатися дещо неврівноваженими.

У зовнішньому вигляді будови також яскраво виявилася творча індивідуальність майстра. Разом з тим тут позначилась його обізнаність з сучасною мурованою монументальною архітектурою. У формах зовнішнього вигляду церкви ми легко «читаємо» внутрішню структуру будови, але тут знаходимо також архітектурні форми, не продиктовані внутрішньою структурою (форми дахів над заломами, ліхтар з яблуком).

Стрункий корпус зрубів стін церкви, що об'єднує бабинець, центральну дільницю і вівтар, має зовні тягнуті догори пропорції. Його оздоблюють одвірки трьох вихідних дверей. Їх прикрашає різьблена (горельєф) виноградна лоза, що «виростає» або з глечика (південні двері), або з «миски» (західні та північні двері). Такі різьблені прикраси одвір-

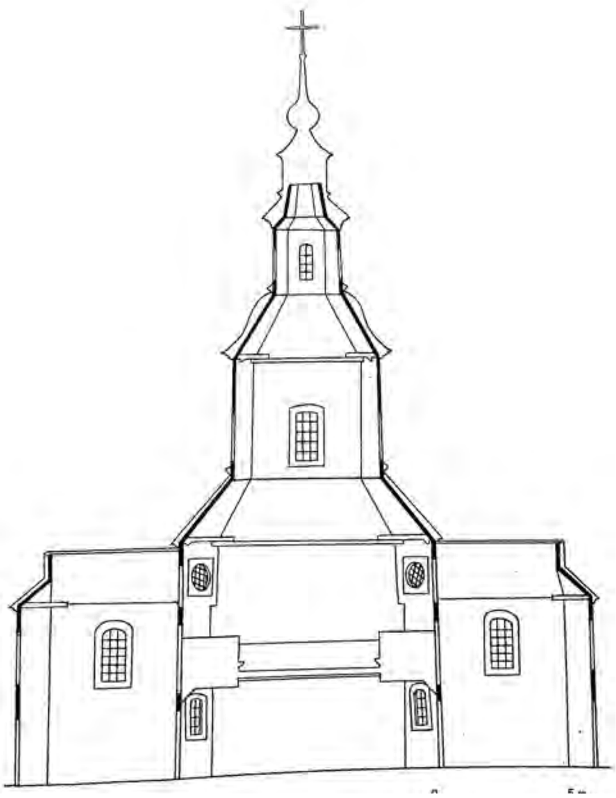

Черкаський Бишкин, Троїцька церква, поперечний розріз.

ків – теж одна з характерних прикмет церков лиманської школи[9].

Зруби стін південного і північного рукавів нижчі за зруб стін центру. Вони сягають рівня пояска, що позначає уступ всередину коротких граней центру. Перекрито зовні рукави «підперезаним» дахом; знизу – пологим п'ятисхилим, вище – двоспадистим наметом з «димничком».

Маса першого восьмерика центральної дільниці є тим вузлом, який «ув'язує» усі компоненти будови; на нього падає головне композиційне навантаження. Перехід маси центрального верху в другий восьмерик характеризується дуже енергійним рухом ліній і площин даху над другим заломом. Коли маса першого восьмерика сприймається як «кубічна», то форма другого восьмерика різко відмінна, вона підкреслено струнка, тягнута догори. Верхнім заломам церкви Черкаського Бишкина, як і у Лимані, Артемівці та Верхньому Бишкині, зовні відповідають хвиляста форма даху і ліхтар над ним.

Перший восьмерик вівтаря (і бабинця) значно легший центрального і підкреслено тягнутий догори за пропорціями. Перехід до другого восьмерика вівтаря не такий різкий, як у центрального верху. Загалом маси верхів вівтаря і бабинця в цілому тендітніші за масу центрального верху.

Розглядаючи будову з півдня чи півночі, ми виразно відчуваємо композиційну ув'язаність мас верхів бабинця, центру і вівтаря. Разом з тим помічаємо, що кожен верх наділений значною долею самостійності, відокремленості. Вертикальні осі верхів вівтаря й бабинця ритмові не ув'язані з віссю центра чи то нахилом їх, чи то зміщенням від своєї осі в напрямку до центру, чи то якимось іншим засобом, як то спостерігаємо в других пам'ятках[10]. Просвіти між верхами великі. Маси верхів вівтаря й бабинця «обмиваються» світлом дуже активно і тим ніби збільшують віддалення їх від центру, до певної міри ізолюють їх від нього, роблять всі верхи тоншими на вигляд, стрункішими. Можна гадати, що церква Черкаського Бишкина була не поодинокою між дерев'яними церквами цього типу. Мурована Покровська церква в Сумах[11], що дуже близько відтворює форми дерев'яного прототипу, має таке ж, як і церква Черкаського Бишкина, співвідношення корпусу зрубів стін до верхів, мас верхів між собою. В обох пам'ятках однаково трактовано форми верхів (бань). У обох церков той самий неспокійний, неврівноважений силует будови, коли розглядати її зі сходу чи заходу. В обох пам'ятках значні просвіти між верхами їх активно «обмиває» світло, робить тоншим на вигляд верхи (бані), особливо вівтаря та бабинця. Однаково в обох пам'ятках верхи (бані) певною мірою відокремлені. В обох пам'ятках ступнево наростає витонченість форм в напрямку знизу догори.

---

[9] Різьба на одвірках по-варварському була наполовину знищена під час заміни старих полотнищ дверей новими ширшими. Рундуки (зроблені у 80-х рр. XIX ст.) не тільки закрили одвірки, але й порушили первісний вигляд будови.

[10] Порівн. церкву Покрови в Олешні.

[11] Порівн. фото, опубліковані у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XI і XII та табл. XIII; фото, надруковані у виданні С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. XIV і V. Див. також статтю Таранушенка С. «Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII вв.» в збірнику «Питання історії архітектури та будівельної техніки України». (Видання Академії будівництва і архітектури. Київ. 1959. С. 57–59).

В оформленні зовнішнього вигляду церкви Черкаського Бишкина велику роль майстер надає вікнам як активному елементу архітектурної композиції. Вони – різні за формою і величиною: прямокутні (4 × 2, 6 × 3, 6 × 4) і круглі. На вузьких гранях зрубу стін центральної дільниці майстер прорізує по два вікна: внизу прямокутне (4 × 2), над ним – кругле. В старіших триверхих церквах ні таких широко розставлених верхів, ні сполучення в одній грані прямокутного та круглого вікон ми не зустрінемо. Це новина, дань моді. Неважко вказати, звідки прийшли ці модні новини. В Андріївській церкві в Києві, наприклад, кутові бані такі ж тендітні стосовно до центральної, так само широко розставлені і в значній мірі відокремлені; їх так само активно «обмиває» світло, і, нарешті, в Андріївській церкві широко використані пари вікон: прямокутне внизу і кругле[12] над ним.

Отже, в церкві Черкаського Бишкина подих рококо легким серпанком оповив традиційні народні українські форми, надавши їм вибагливої вишуканості.

Тепер ознайомимось з наслідками аналізу обмірних креслеників.

Черкаський Бишкин, Троїцька церква, інтер'єр північної частини, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці.

План центральної дільниці – квадрат з відсіченими кутами (точніше: ширина на товщину брусу більша за довжину). Південна, західна, північна й східна грані = 3/4 довжини дільниці.

Вівтар, бабинець, південний і північний рукави в плані також квадрати з відсіченими зовнішніми кутами; сторона кожного цього квадрату = 1/2 діагоналі прямокутника, що становить південну половину квадрату, в який вписується восьмигранник плану центру (або довжина рукава плюс половина довжини центральної дільниці дорівнюють діагоналі прямокутника, що становить південну половину квадрату, в який вписується план центру. Південна і північна грані бабинця, вівтаря та східна і західна грані південного і північного рукавів = 1/2 довжини плану центру, східна грань вівтаря і усі аналогічні їй грані бабинця та південного і північного рукавів = половині східної грані плану центру. Отже, план будови (без приділу) вписується в квадрат.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану будови.

Висота зрубу стін центру, вівтаря й бабинця однакова, вона менша довжини плану центру і дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану центру.

Висота зрубів стін південного і північного рукавів нижча висоти зрубу стін центру і = діагоналі західної половини плану рукава.

Розглянемо, як компонувався верх центральної дільниці. Підготовляючи на землі зруб першого залому центральної дільниці, майстер використав шаблон-трапецію; у неї основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота = 1/4 висоти зрубу стін дільниці. Сума висоти першого залому і зрубу стін = діагоналі

[12] Кругле вікно («волове око») було елементом дуже поширеним в мурованій архітектурі цілої Європи тої доби, а також в Росії і на Україні.

південної половини плану центру (а також – 1/2 внутрішньої висоти центральної дільниці).

Розміри зрубу першого залому були розраховані так, щоб у першого восьмерика повна довжина й ширина дорівнювали довжині плану вівтаря, а висота того ж восьмерика = 1/2 довжині зрубу стін центру (вгорі). Висота восьмерика і першого залому, взяті разом, = 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується план центру. Сума ж висоти восьмерика, першого залому і зрубу стін = довжині плану центру і бабинця.

Другий залом в розрізі дає трапецію (низ рівностороннього трикутника); при складанні на землі зрубу другого залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина першого восьмерика, верхня грань = 1/2 висоти першого восьмерика, висота = 1/4 повної довжини зрубу стін (вгорі). Сума висоти другого залому, першого восьмерика і першого залому = довжині зрубу стін дільниці (вгорі).

У другого восьмерика довжина = 1/2 висоти першого восьмерика, а висота = його довжині. Сума висоти другого восьмерика, другого залому і першого восьмерика = довжині зрубу стін центру (вгорі), а висота верха дільниці без третього і четвертого заломів = подвоєній довжині плану бабинця.

Для складання зрубу третього залому використано[13] шаблон-трапецію, у якої основа – довжина другого восьмерика, верхня грань – довжина південної грані другого восьмерика (вгорі). Висота третього залому і другого восьмерика разом = довжині західної грані другого залому (від верхнього вінця зрубу першого восьмерика до нижнього вінця другого восьмерика), або = 1/2 повної довжини плану бабинця.

Четвертий залом (його можна розглядати і як глухий ліхтар) складено за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина третього залому (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини другого восьмерика і висота – теж 1/2 довжини другого восьмерика (вгорі).

Висоти верха центральної дільниці = полуторній висоті зрубу стін. Внутрішня висота центральної дільниці незначно, але більша довжини плану будови; вона переважає довжину плану будови на 1/2 метра.

Звертає на себе увагу те, що майстер, складаючи зруб наступного вищого компонента верху, розміри його щоразу ув'язує з розмірами попередніх компонентів, весь час перевіряє взаємозв'язки їх між собою та розмірами складових частин плану.

Для складання зрубу першого залому бабинця майстер скористався шаблоном-трапецією, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі). Довжина верхньої грані – 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Перший залом бабинця на один вінець нижчий за перший залом центрального верху.

У першого восьмерика бабинця довжина дорівнює 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі) і висота восьмерика визначається тим, що разом з висотою першого залому вони дорівнюють довжині плану дільниці.

У шаблона трапеції, за яким складався зруб другого залому, основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань – 1/2 висоти першого восьмерика і висота – 1/2 висоти першого залому. Сума висоти другого залому і першого восьмерика – 1/2 довжини зрубу стін центру (вгорі); висота другого залому, першого восьмерика і першого залому разом = довжині південної грані плану центру. Верхні вінці другого залому бабинця і першого восьмерика центральної дільниці лежать на одному рівні У другого восьмерика довжина – 1/2 висоти першого восьмерика, а висота другого восьмерика і другого залому = довжині першого залому (вгорі).

У трапеції-шаблона третього залому бабинця основа – довжина другого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи, висота – 1/2 висоти другого восьмерика. Висота верху бабинця без четвертого залому – висоті зрубу стін дільниці.

У трапеції-шаблона, за яким складався зруб четвертого залому, основа – довжина третього залому, верхня грань (плафон) – 1/2 довжини другого восьмерика (вгорі). Висота четвертого залому визначається тим, що верх бабинця = довжині зрубу стін центру (вгорі); верх бабинця лежить на одному рівні з верхнім вінцем другого залому центральної дільниці.

Внутрішня висота бабинця дорівнює потроєній довжині плану дільниці.

Верх вівтаря дублює форми і розміри компонентів верху бабинця. Лише у вівтарі східна і західна грані першого залому однакові,

[13] Форма третього і четвертого заломів верхів церкви в Черкаському Бишкині – одна з характерних прикмет усіх церков лиманської школи: грані третього залому короткі й заломлені дуже прикро (50°–45°), а грані четвертого залому значно довші, ніж у третього, і заломлені вони дуже стрімко (80°).

а у бабинці знахідна грань на товщину двох брусів довша за східну.

Вікна в центральній дільниці заложено так: нижні в зрубі стін – на висоті 1/4 довжини плану бабинця; круглі – на висоті 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується план центру. Вікна в першому восьмерику центрального верху над верхнім вінцем зрубу стін дільниці заложено на висоті = 1/2 довжини плану бабинця. Вікна в другому восьмерику заложено над верхнім вінцем першого восьмерика на висоті – 1/2 довжини плану бабинця, або на висоті = довжині плану центру над верхнім вінцем зрубу стін дільниці; припадають вони також на вершину рівностороннього трикутника з основою = довжині плану будови.

Вікна в зрубах стін бабинця і вівтаря заложені на висоті = 1/2 діагоналі південної половини плану бабинця, а у зрубах стін південного і північного рукавів на висоті = довжині південної грані плану південного рукава. Вікна в першому восьмерику бабинця над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті = 1/2 діагоналі південної половини плану бабинця, а в другому восьмерику над верхнім вінцем першого восьмерика на висоті = 1/2 довжини першого восьмерика.

Висота нижньої половини просвіту з центру до південного рукава = 1/2 довжини плану бабинця, а верхньої половини = повній довжині плану бабинця.

Слід відзначити, що у верхів бабинця, центру і вівтаря верхні вінці ряду компонентів лежать або на одній горизонталі, або різниця між ними незначна. Так, висота першого залому центральної дільниці тільки на один вінець більша висоти перших заломів вівтаря і бабинця. Висота першого залому разом з висотою першого восьмерика центральної дільниці майже відповідає висоті першого залому, першого восьмерика та другого залому бабинця чи вівтаря. Майже на одному рівні лежать вершини вівтаря і бабинця та верх другого залому центрального верху.

Висота зрубу стін південного й північного рукавів, як уже згадувалося, дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить 1/2 квадрата, в який вписано план рукава, а внутрішня висота рукава на один вінець нижче висоти зрубу стін центральної дільниці.

РУБЦОВА Харківської області.
Церква Івана Милостивого[14].
Фото збірки музею Харківського університету.

Перша церква в Рубцовій відома коло 1738 р.[15], а зафотографована, очевидно, уже друга. Дата побудови цієї церкви невідома. Знаємо лише, що в 1795 р. її перенесли в Коров'ячий Яр. Церков лиманського типу, збудованих в першій половині XVIII ст., ми не знаємо, а Рубцовська церква, зафіксована фотографією, безперечно, лиманської школи, тож доводиться припустити, що збудована вона десь приблизно в середині XVIII в.

Рубцовська церква – п'ятиверха, хрещата в плані, дуже висока; в корпусі зрубів стін і у верхах – тягнутих догори пропорцій. Центральний верх складається з трьох світлових восьмериків, глухого ліхтаря і п'яти заломів, а верхи рукавів – з двох світлових восьмериків, глухого ліхтаря і чотирьох заломів.

План центральної дільниці – квадрат з відсіченими кутами, чотири рукави – менші квадрати з відсіченими зовнішніми кутами. Співвідношення боків плану витримують і перші восьмерики усіх дільниць. Верхні восьмерики поступово наближаються до форми правильних у плані восьмигранників. Зруби стін усіх дільниць одної висоти.

Верх центральної дільниці і масою, і висотою значно переважає верхи рукавів. Перший восьмерик центру в плані незначно менший поземного плану дільниці, і висота його не набагато менша довжини. Перший восьмерик центральної дільниці є тим вузловим елементом, що ув'язує усі компоненти просторової композиції будови. Другий і третій (світлові) восьмерики інтенсивно полегшують маси верху і активно розгортають об'єм його догори.

Ритм обох перших (світлових) восьмериків рукавів повторює, але пом'якшеними темпами, ритм восьмериків центрального верху. Четвертий восьмерик центру і треті восьмерики верхів рукавів – глухі (ліхтарі), а їх маси уповільнюють і зменшують різкість руху мас верхів догори. Значне місце в системі динамічних елементів композиції належить хвилястим формам дахів заломів та дуже енергійно

[14] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XVII; і у виданні: С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. VI.

[15] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. V. С. 185.

прорисованим главкам з хрестами. Значну роль відведено також великим просвітам вікон як елементам композиції.

План будови, компоновка зрубів стін і восьмериків верхів, характер архітектурних форм Рубцовської церкви – лиманської школи майстрів, і належить вона до найвидатніших монументальних дерев'яних пам'яток Слобожанщини. Окремі елементи наближають до Рубцовської церкви церкви то Лимана, то Черкаського Бишкина, то Червоного Оскола.

Рубцова, церква Івана Милостивого, загальний вигляд, фото П. Михайловського, 1900 р.

АРТЕМІВКА Харківської області.
Введенська церква, 1761 р.
Обміри 1926 р. Фото 1926 і 1927 рр.

Артемівка була осаджена полковником Харківського Слобідського полку славетним Ів. Сірком в 60-х роках XVII ст. Слобідку цю Сірко віддав у віно за дочкою сотнику мерефянському Івану Артеменку (чи Сербину)[16].

В 1724 р. церкви в Артемівці ще не було. Перші відомості про неї належать 1742 р.[17] У відповіді кореспондента на анкету, розіслану Харківським комітетом по підготовці XIII археологічного з'їзду, зазначалося, що Введенська церква в Артемівці збудована в 1761 році. Дату цю кореспондент взяв, очевидно, з «Церковної відомості». Коли ми обміряли церкву, архів в ній був уже знищений; тому про ремонти будови можна судити лише на підставі дослідження церкви. Всередині сліди ремонтів помітно у ліхтарях вівтаря, південного та північного рукавів. Без сумніву, добудовано з заходу притвор; притому західну і обидві суміжні стіни зрубу бабинця вирізані були на 2/3 їхньої висоти. Тоді ж, десь на початку XIX в., прибудовано з заходу портик на 4 колонках і ґанки до південних та північних дверей. Старе кожуховання стін замінено новою горизонтальною обшивкою зовсім недавно.

Введенська церква в Артемівці[18] – на 10 років молодша Троїцької в Черкаському Бишкині – п'ятизрубна, п'ятиверха, з восьмигранною центральною дільницею та чотирма шестигранними рукавами. Отже, план Артемівської церкви, а як побачимо далі, і зруби стін та верхи – скомпоновано за приписами майстрів лиманської школи.

---

[16] Д. Багалій. Історія Слобідської України. Харків. 1918. С. 197, 115.

[17] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. II. С. 187.

[18] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. VII. Обмірні кресленники репродуковано в «Нарисах». Фото інтер'єра репродуковано в книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України». (Київ. 1949. С. 33, рис. 21), але без зазначення, що це вигляд інтер'єра церкви в Артемівці.

Артемівка, Введенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Східна грань зрубу стін бабинця в нижній половині має заплечики. Зруби стін вівтаря, південного і північного рукавів заплечиків не мають і сполучаються з центральним зрубом «в замок без остатку». Таким самим замком сполучається з центром верхня половина зрубу стін і бабинця. Південна і північна стіни бабинця сполучені між собою лише брусом на середині висоти, там, де кінчаються заплечики. Південний і північний рукави відкрито до центру в нижній половині; верхня ж половина південної грані північного рукава та північна грань південного рукава – глуха стіна, прорізана лише в центрі просвітом – «голосником» у вигляді кола. Вівтар сполучається з центром так, як і південний та північний рукави, з тою відміною, що просвіт у глухій верхній половині західної стіни має форму не кола, а хреста.

Просвіти в зрубах стін рукавів – в гранях, суміжних з центральною дільницею,– показують, як трактує майстер ув'язку об'ємів дільниць між собою. Найтісніше ув'язано об'єми бабинця та центру. З бабинця глядач охоплює поглядом висоту центральної дільниці від підлоги до верха восьмерика, в центрі якого яскраво вимальовується квадратове вікно з вибагливо витесаними

Артемівка, Введенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

по внутрішньому контуру лутками[19]. Об'єми південного і північного рукавів безпосередньо ув'язані з об'ємом центральної дільниці, створюючи тим самим єдиний об'єм на всю ширину будови, але лише в нижній половині зрубів стін. Вівтар майстер трактує як об'єм, ізольований від інших. Так само ізольовано об'єми верхів південного і північного рукавів та центру. В церкві немає таких точок, з яких сусідні верхи сприймалися б як єдина композиція ув'язаних між собою об'ємів, як то бачимо ми в Пакулі, Березному, Смілому. Лише ставши на межі двох дільниць, можна побачити в Артемівці зразу два верхи. Майстер ніби примушує переходити з одної ділянки до другої і, спостерігаючи їх по черзі, по частинах, складати в уяві художній образ інтер'єру будови.

При обмірах ми підрахували кількість вінців, з яких складалися вівтар, північний рукав та центральний верх. Наслідки ілюструє таблиця:

[19] В других церквах такої форми віконних луток ми не зустрічали.

Артемівка, Введенська церква, поздовжній розріз.

Частина будови	Кількість брусів		
	Вівтар, південна грань	Південний рукав, південна грань	Центр, північна грань
Зруб стін	25	28	14 (верхня полов.)
1-й залом	9	7	10
1-й восьмерик	5½	8	12
2-й залом	3	3	8½
2-й восьмерик			8
3-й залом			3
4-й залом	4	4	8

Поділивши висоту грані зруба на кількість брусів, помічаємо, що пересічно висота бруса дорівнює 30 см.

В Артемівській церкві добре простежувались цинали: круглі, діаметром в 4 см, поблизу кутків зрубу. Всередині будови в південному рукаві на західній половині південної стіни цинали розміщалися на такій висоті від підлоги:

1-й на висоті 130 см	
2-й на висоті 205 см	Віддалення між 1-м і 2-м – 75 см
3-й на висоті 295 см	Віддалення між 2-м і 3-м – 90 см
4-й на висоті 315 см	Віддалення між 3-м і 4-м – 20 см
5-й на висоті 395 см	Віддалення між 4-м і 5-м – 80 см
6-й на висоті 440 см	Віддалення між 5-м і 6-м – 45 см

В центральній дільниці (всередині) цинали помітні у зрубі стін і в першому восьмерику.

Вікна верхніх восьмериків усіх дільниць будови луток не мають, просвіти для них вирубано просто в брусах зрубу. Вікна перших восьмериків і в зрубах стін мають лутки, пов'язані в кутках «на косу». Одвірки дверей пов'язано інакше: віршень на бокову лутку лягає двома прямокутними зазубнями – вгорі більшими, широкими і високими, внизу – маленькими.

Церква в Артемівці визначається високою досконалою будівельною технікою, що наближається уже до сухої. На межі переходу залому у восьмерик майстер не залишає верхню лінію вінців сусідніх граней (як то натурально виходило) на різній висоті, а підтісує бруси так, щоб лінія переходу від залому до восьмерика йшла не зазубнями, не щаблясто, а була рівно одбита по шнуру. Різьблені ригелі, що замкненим кільцем вінчають верх стін і верх першого восьмерика центральної дільниці, та верхи коротких граней рукавів ефектні, але мотив різьбленої «вервечки» на них сухуватий. Тоді як нижній бордюр ригелів, навпаки, висічено соковито.

Побудова плану будови, зрубів стін усіх дільниць та верху центральної дільниці розвивається чітко й логічно. До ліхтаря центральної дільниці і верхів усіх рукавів доводиться поставитись з деяким застереженням. Перш за все звертає на себе увагу те, що внутрішня

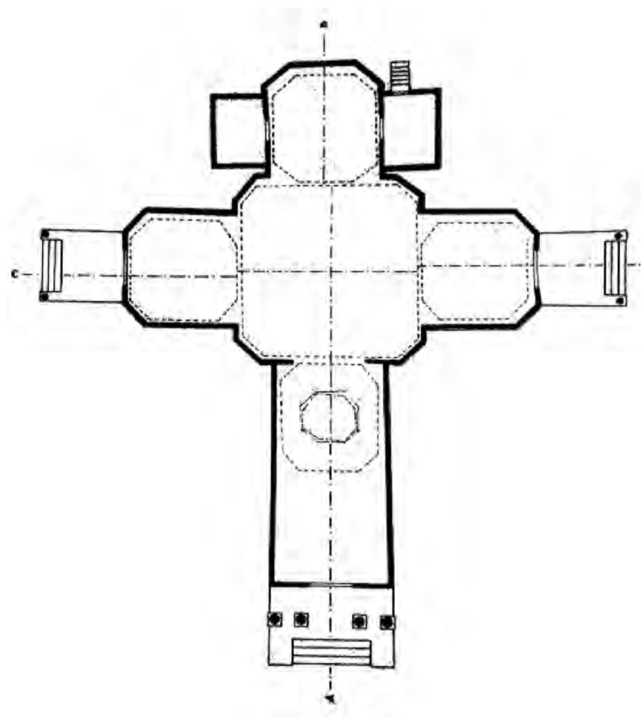

Артемівка, Введенська церква, план.

Артемівка, Введенська церква, куполи, фото С. Таранушенка, 1927 р.

висота північного рукава більше ніж на півметри перевищує висоту інших трьох рукавів. Чи не наслідок це ремонтів? Північні рукави дерев'яних церков завжди найбільш терпіли від вологи. А може, це результат неуважності теслів, що складали верх північного рукава? Зазнали, певно, ремонтів також верхні заломи усіх верхів. Яких, важко сказати. Але в других і третіх заломах усіх чотирьох рукавів виглядають голівки великих, ковальської роботи цвяхів – безперечні сліди репарацій.

Звертає на себе увагу і те, що перші заломи усіх чотирьох рукавів заломлено під одним кутом (60°), але висота їх різна. В південному рукаві залом нижчий, ніж у вівтарі, у південному – нижчий, ніж у північному, і найнижчий – у бабинці. Восьмерики, навпаки, у цих трьох рукавах вищі, ніж у вівтарі, отже, висота зрубів стін разом з їх заломами і восьмериками у всіх рукавах однакова. Висота зрубів стін разом з обома заломами і восьмериками у всіх рукавів однакова. Висота зрубів стін разом з обома заломами і восьмериками у вівтарі й бабинці однакова, а у південному рукаві вона більша на 20 см і на 75 см більша у північному рукаві. Що це? Свідоме уникання одноманітного у всіх рукавах розв'язання композиції верхів? Наслідки ремонтів? Неуважність майстрів? Оглядаючи будову в натурі, переходячи з одної дільниці до другої, не можна помітити ті розходження у розмірах, про які ми вище згадували. Їх виявляють обмірні креслення.

При огляді будови в натурі інтер'єр її справляє сильне враження гармонійністю розвитку об'ємів компонентів в просторі. Центральна дільниця підкреслено виділена і розмірами, і оздобленням різьбленими деталями, і особливо щедрим освітленням.

Слід звернути увагу на те, що кути, під якими похилено грані заломів кожної дільниці, ступенево зростають. Так, в центральній дільниці кут першого залому дорівнює 60°, другого – 65°, третього – 70° і четвертого – 75°. У вівтарі кут першого залому – 60°, другого – 65°, третього – 75°.

Повній симетрії (до прибудови притвора) плану будови відповідала повна централізована симетрія зовнішнього вигляду пам'ятки. Посередині, поміж чотирьох однакових башт рукавів підноситься, ступенево виростаючи в домінанту, верх центральної дільниці. Центр будови в Артемівській церкві виділено не лише верхом, а й усім об'ємом дільниці, починаючи з підмурка. Центр виділено окремим зрубом стін. Одночасно центральна дільниця становить інтегральну частину цілої архітектурної композиції. Висота зрубів стін усіх п'яти дільниць однакова; отже, в цій частині об'єм цілої будови трактується як єдина нерізко диференційована маса. Висота першого залому центральної дільниці незначно переважає висоту заломів рукавів. Починаючи ж з першого восьмерика центральна дільниця різко відокремлюється від рукавів, активно збільшує розміри (порівняно з рукавами) своїх восьмериків і заломів; верх центральної дільниці виростає в стрижень архітектурної композиції. Зазначену вище різницю у висоті деяких частин верхів рукавів зовні майстер цілком нівелює, надавши однотипного оформлення усім чотирьом верхам.

В Артемівській церкві структура зрубів, їх пропорційні взаємозв'язки і, як наслідок, художня мова і художній образ пам'ятки розкриваються в зовнішньому вигляді, з одного боку, і в інтер'єрі, з другого, далеко не однаково.

Тонку елегантність, зібраність і стрункість статури, ніжну гармонійність, музичність

художньо-архітектурного образу будови особливо виразно і ефективно виявив майстер у зовнішньому вигляді Артемівської церкви. Приглядаючись до об'єму згрупованих зрубів стін п'яти дільниць, глядач помічає рясне і ритмічне зіставлення різних за величиною й стрункістю граней: більших (у яких висота лише на третину більша за ширину) і зовсім вузеньких (основа у них становить лише 1/5 висоти). Грані зрубів чітко, але не різко намічають планове розчленування будови. Різниця в освітленні і відмінність ракурсів, в яких глядач сприймає архітектурні форми будови, переконують в тому, що майстер зовні, в формах зрубів цінив і підкреслював їх мальовничий елемент. Енергійно розчленовані маси струнких верхів підсилюють елементи живописної трактовки форм. Таким чином, елементи живописного підходу характерні для виявлення майстром архітектурно-художнього образу будови в її зовнішньому вигляді.

Артемівка, Введенська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Висота перших заломів рукавів незначно менша за висоту першого залому центральної дільниці. Але заломи рукавів різко зменшують маси зрубів кожної дільниці, тоді як центральна дільниця в першому заломі незначно зменшує об'єм. Восьмерики рукавів, їх довжина і ширина вдвічі менші довжини плану дільниць; восьмерик же центрального верху зменшує об'єм лише на третину. Розміри і «вагомість» форми восьмерика центральної дільниці виділяють його як композиційне ядро цілої будови. У зовнішньому вигляді заломи (крім перших заломів усіх дільниць та другого залому центрального верху) короткі, низькі; їх роль дуже скромна: сполучати об'єми восьмериків. Що ж стосується мас восьмериків, то їх характерними рисами у зовнішньому вигляді будуть такі: 1) їх висота становить не більше 2/3 довжини; 2) зменшуються їх маси повільно, поступово, без різких стрибків, коефіцієнт відношень висоти до довжини зменшується в спокійному темпі. Тому верхи (при значній їх відносній висоті) в центральній дільниці верх становить 3/2 висоти зрубу стін, не порушуючи оптичної стабільності будови. Верхи виглядають стрункими. Вони легко й упевнено розгортають рух мас.

Гранчастість зрубів надає стрункості архітектурним формам у зовнішньому вигляді будови. Ще значніша роль гранчастості в оформленні простору в інтер'єрі. За обмірами висота зрубу стін центральної дільниці, наприклад, дорівнює довжині її плану. Глядач же в інтер'єрі завдяки стрункості граней зрубу стін сприймає цей об'єм дільниці як призму, у якої висота явно переважає довжину. Вище ми згадували вже про те, що пропорції тих самих зрубів в інтер'єрі і в зовнішньому вигляді сприймаються різно. Проілюструймо це розглядом верху центральної дільниці. Перший

Артемівка, Введенська церква, ригелі, фото С. Таранушенка, 1927 р.

залом в інтер'єрі за обмірами становить менше третини висоти зрубу стін; на вигляд же залом дорівнює майже половині висоти зрубу стін. Висота восьмерика в дійсності на третину більша висоти першого залому, а на око здається, що висота обох цих зрубів однакова; ширина восьмерика на третину (приблизно) менша ширини зрубу стін, для глядача ж ширина восьмерика дорівнює лише половині ширини плану дільниці. Нахил граней восьмерика всередину досягає 5°, а здається він значно більшим, тоді як зовні цей нахил зовсім непомітний. Кути нахилу граней зрубів заломів поступово зростають (60°, 65°, 75°); для глядача ж кут нахилу другого залому сприймається як однаковий з кутом першого. Зате висота грані другого залому в інтер'єрі здається майже вдвоє меншою, ніж у першого, тоді як в дійсності різниця висоти граней значно менша. Ширина другого восьмерика зовні становить 1/2 (приблизно) ширини першого. В інтер'єрі ж вона на око дорівнює лише третині. Висота другого восьмерика зовні становить 2/3 першого, в інтер'єрі на вигляд вона дорівнює лише третині; в дійсності вона = половині. Форма стрункого тягнутого догори четвертого залому всередині майорить в напівмороку; його висоту око не спроможне чітко визначити; засобами ілюзійного підвищення майстер віддаляє об'єм цього залому на невизначену (за відсутністю проміжних орієнтирів), але значну висоту. Зовні зруб четвертого залому (його можна розглядати і як ліхтар) замасковано глухим ліхтарем, у якого ширина відчутно переважає висоту.

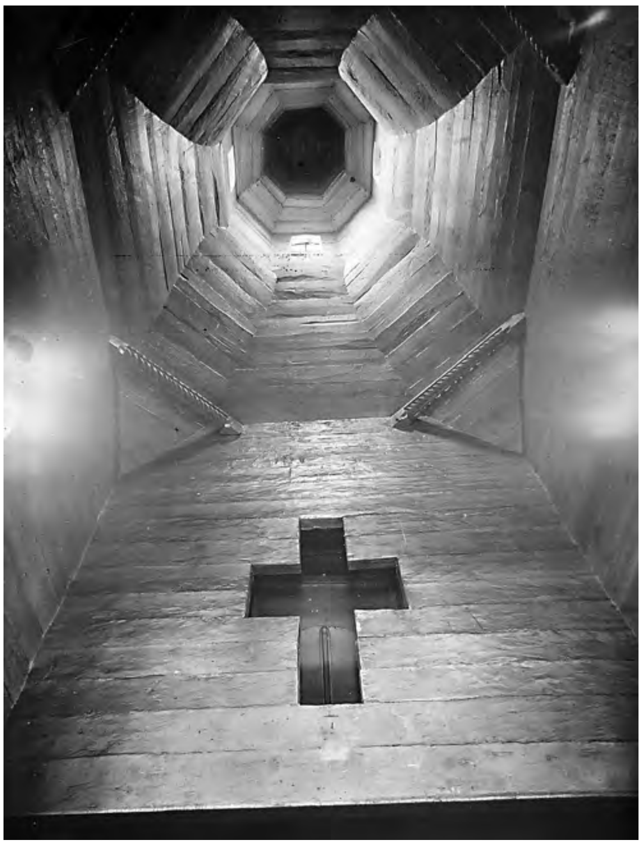

Артемівка, Введенська церква, інтер'єр центрального верху, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Характерні риси стилю майстра-будівника завжди яскраво відбиваються у пропорційному строї будови. Аналіз обмірних креслеників артемівської церкви показав:

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці.

В плані центральна дільниця – квадрат з відсіченими кутами. Східна, північна і західна грані восьмигранника дорівнюють 3/4 сторони квадрата, в який вписується восьмигранник; південна грань довша: її внутрішня довжина = надвірній довжині північної грані.

Вівтар в плані теж квадрат з відсіченими зовнішніми кутами. Сторона цього меншого квадрату = 1/2 діагоналі прямокутника, що становить 1/2 квадрата, в який вписується план центральної дільниці. Південна грань плану вівтаря = 1/2 довжини центру, а східна = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря.

План бабинця (до перебудови), південного і північного рукавів повторює з незначними відхиленнями абрис і розміри плану вівтаря. Отже, план будови вписується в квадрат.

Висота зрубів стін усіх п'яти дільниць однакова, вона = довжині плану центральної дільниці. Розміри зрубів заломів і восьмериків усіх верхів визначаються розмірами плану.

Перший залом верху центральної дільниці в розрізі має вигляд трапеції; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі), висота = 1/2 довжині зрубу стін центру (вгорі), або 1/4 висоти зрубу стін. Трапеція ця – низ рівностороннього трикутника; отже, боки її заломлено під кутом 60°. При заготівлі на землі зрубу першого залому майстер користався шаблоном-трапецією, що мала згадані вище розміри.

Перший залом складався виходячи з настанови зменшити внутрішній об'єм дільниці, так, щоб перший восьмерик, його довжина і ширина в основі дорівнювали довжині плану вівтаря; висота восьмерика = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Грані першого восьмерика мають нахил всередину, тому довжина його вгорі на товщину 2 брусів менша, ніж внизу.

Другий залом в розрізі має форму трапеції; трапеція ця – низ рівнобічного трикутника, у якого боки заломлені під кутом в 65°, а висота = основі трикутника. Заготовляючи на землі зруб другого залому, майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи трапеції. Висота другого залому визначається тим, що разом з висотою першого залому та восьмерика = довжині зрубу стін центру (вгорі).

Другий залом заложено з настановою, щоб другий восьмерик, його довжина і ширина становили 1/2 тих же розмірів першого восьмерика (внизу); висота другого восьмерика також вдвічі менша за висоту першого восьмерика.

Шаблон-трапеція для попереднього складання на землі зрубу третього залому мав основу = довжині другого восьмерика, верхню грань = висоті другого восьмерика і висоту = 1/2 висоти другого восьмерика.

Четвертий залом (його можна розглядати і як глухий ліхтар) має в розрізі форму трапеції; основа її – довжина третього залому (вгорі), верхня грань (плафон) = 1/2 основи третього залому. Висота четвертого залому визначається тим, що висота верха центральної дільниці = подвоєній східній грані плану центру (= 1½ довжини центральної дільниці). Внутрішня висота центральної дільниці більша за довжину плану будови на 1/2 довжини плану вівтаря і = подвоєному віддаленню

Артемівка, Введенська церква, вікно центрального восьмерика, фото С. Таранушенка, 1927 р.

між південним кутом західної і північним кутом східної грані плану дільниці.

Внутрішня висота вівтаря, бабинця і південного рукава майже однакова (з незначними розходженнями), вона дорівнює повній довжині плану центральної дільниці і вівтаря, взятих разом, плюс товщина одного брусу; внутрішня висота північного рукава на 1/2 метра більша.

Перший залом вівтаря в розрізі має форму трапеції; боки її – сторони рівностороннього трикутника, як і першого залому центрального верху. Отже, боки перших заломів центру і вівтаря мають один кут нахилу 60°. Шаблон-трапеція, за допомогою якої заготовлявся зруб першого залому вівтаря, мав основу – довжину зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань (повна довжина) = 1/2 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі); висота першого залома вівтаря = висоті першого залому центру.

Перший залом вівтаря складався з розрахунком, щоб повна довжина восьмерика дорівнювала 1/2 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі); висота восьмерика і першого залому разом = довжині південної грані зрубу стін дільниці (вгорі).

Шаблон-трапеція для складання на землі зрубу другого залому мав такі розміри: основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини східної грані першого залому (від верхнього вінця зрубу стін

до нижнього вінця восьмерика), висота другого залому і восьмерика разом = довжині восьмерика.

Третій залом вівтаря можна розглядати і як глухий ліхтар. Основа його – довжина другого залому (вгорі), верхня грань (плафон) = 1/2 висоти восьмерика, висота = довжині верхньої грані.

Висота верха вівтаря = діагоналі південної половини плану вівтаря. Внутрішня висота вівтаря = сумі повної довжини плану центру і вівтаря.

У першого залому бабинця розміри інші, ніж у вівтаря; він на 1/3 нижчий вівтарного. Шаблон-трапеція, за допомогою якого заготовлявся зруб першого залому бабинця, мав основу – довжину зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань (повна довжина) = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі); висота першого залому разом зі зрубом стін = подвоєній довжині зрубу стін бабинця (вгорі).

Восьмерик бабинця майже настільки вищий восьмерика вівтаря, наскільки залом бабинця нижчий залому вівтаря. У восьмерика бабинця довжина = 1/2 довжини зрубу стін бабинця (вгорі), а висота його дорівнює довжині.

У другому залому основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = висоті першого залому дільниці. Висота другого залому, восьмерика і першого залому разом = 1/2 довжини плану центру.

Довжина третього залому = довжині другого залому (вгорі), верхня грань (плафон) – повна довжина = 1/2 довжини восьмерика (вгорі), і висота = довжині основи.

Висота верха бабинця на вінець нижча верху вівтаря. Внутрішня висота бабинця = сумі повної довжини плану вівтаря і центру.

У південного рукава перший залом у розрізі має форму трапеції. Шаблон для заготівлі зрубу цього залому мав такі розміри: основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 основи, висота = 1/3 основи. Висота першого залому і зрубу стін південного рукава разом = подвійній ширині плану дільниці.

У восьмерика довжина (і висота) дорівнюють 1/2 довжини зрубу стін рукава (вгорі), а висота така ж, як і висота восьмерика бабинця.

У другого залома основа – ширина восьмерика, верхня грань = 1/2 ширини восьмерика, висота другого залому, восьмерика і першого залому = ширині зрубу стін дільниці (вгорі).

У третього залому південного рукава основа – ширина другого залому (вгорі), верхня грань (повна ширина) = 1/2 висоти восьмерика, висота = основі.

Висота верха південного рукава = висоті верха бабинця. Внутрішня висота південного рукава = сумі повної довжини плану вівтаря і центру.

У північного рукава основа першого залому – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 основи, висота = 1/3 повної ширини зрубу стін (вгорі).

Восьмерик верха північного рукава моє довжину і висоту таку ж, як і восьмерик південного рукава.

Другий залом північного рукава має основу – верх восьмерика, верхня грань = 3/4 ширини восьмерика (вгорі), висота другого залому і восьмерика, взятих разом, така ж, як і висота другого залому і восьмерика південного верху. У третього залому основа – ширина другого залому (вгорі), верхня грань (плафон) має ширину = 1/2 основи, висота третього і другого заломів разом дорівнює висоті восьмерика.

Висота верха північного рукава на один вінець нижча суми висоти першого восьмерика і першого залому центральної дільниці.

Якщо розглянуті вище церкви в Черкаському Бишкині, Рубцовій та Артемівці включилися в групу пам'яток лиманської школи без будь-яких застережень, то справа з Покровською церковцею в Олешні, з якою ми зараз ознайомимося, складніша. Архітектурне обличчя Олешненської церкви має двоїстий характер: одні характерні риси її – виразно лиманські, інші – не менш важливі прикмети її – різко відбігають від приписів майстрів згаданої школи. Так, план церкви, структура центрального верху відповідають приписам лиманської школи, а пропорційність основних компонентів будови (відношення внутрішньої висоти центральної дільниці до довжини плану церкви) відмінна від пропорційності тих же компонентів всіх інших пам'яток лиманської школи.

ОЛЕШНЯ Сумської області.
Покровська церква 1771 р.[20]
Обмір 1927 р. Фото 1913-го і 1927 рр.

Слобода Олешня лежить не на південь, а на північ від Харкова, отже, дещо в стороні від основної групи церков лиманської школи. Заселена Олешня на початку XVII ст. До 1647 р. вона входила до складу литовських земель, а з 1647 р. перейшла під владу Московської держави. Після возз'єднання України з Росією Олешня – сотенне містечко Охтирського Слобідського полку. В документі 1652 р. вміщено наказ «починить в Олешне острог, а башни перевесть из черкасского острожку»[21]. Отже, в Олешні було два остроги: один острог був козацький, а в другому (до 1647 р.) сидів, очевидно, польський урядник.

В грамоті про надання попові дворища, пахотної землі, сінних покосів міститься також вказівка на право «въезжать для дровяного и хоромного строения в большой Буймерский лес» разом з козаками. Звідси брали, очевидно, ліс і на будівництво церков.

Про Покровську Олешненську церкву маємо відомості з 1706 р. Теперішня збудована в 1771 р.[22], на 10 років пізніше за Артемівську. Церква – дубова. За документами церковного архіву в 1858 р. церкву «пересипали». В 1892 р. в церкві замінено підвалини, підведено цегляний підмурок, дзвіницю з бабинцем сполучено притвором, розширено вікна в зрубах стін, старе вікно в південній грані зрубу стін вівтаря зашито.

Головна вісь (схід–захід) церкви повернуто на 2 по компасу за ходом стрілки годинника; це свідчить, що церква заложена була на початку квітня.

За планом Покровська церква в Олешні належить до лиманського типу: центр – восьмигранник; вівтар, південний та північний рукави – квадрати з відсіченими зовнішніми кутами, тільки бабинець не шестигранник, а близький до квадрату прямокутник. Південний і північний рукави менші площею за вівтар: центральний зруб в основі схеми плану має форму не квадрату, а прямокутника. Отже, між планом Олешнинської Покрови і рештою лиманських існують також розходження.

Зовні загальна ширина (і довжина) будови переважає висоту її. Якщо центральний зруб стін справляє враження стримано стрункого, то у зрубів стін південного і північного рукавів висота й ширина урівноважені, а у вівтарі і бабинці поземні розміри зрубів стін переважають їх висоту.

Вагому масу корпусу зрубів стін, що складається з п'яти зрубів, завершують невисокі верхи, заложені з підкреслено низьких і широких восьмериків та коротких і ще нижчих заломів. Сучасні залізні дахи заломів зберегли форму первісних ґонтових (чи «драних») дахів. Завершують усі п'ять верхів різко звужені проти восьмериків світлові ліхтарі. Грані зрубів стін восьмериків, ліхтарів чітко виявляють нахил всередину. За допомогою вертикальної обшивки зрубів та високих стрімких главок майстер, що переводив останню репарацію церкви, намагався до певної міри перебороти присадкуватість будови. В первісному вигляді вона справляла враження більш присадкуватої, ніж зараз, виглядала «копичкою». В цьому Покровська церква зберегла ще архаїчні риси, що найбільш поширені були на півночі Волині, в її поліських районах.

Зовні монументальні форми центральної дільниці – в зрубах стін і в масах верха – підкреслюють домінуюче значення її в композиції будови. Ще більш підкреслено домінуючу роль центру у внутрішній структурі об'ємів. Бабинець і південний та північний рукави хоч і відділяються від центру заплечиками, проте вони відкриваються до нього широкими просвітами на повну висоту їх зрубів стін.

Зруб стін центральної дільниці значно вищий за зруби стін кожного рукава і набагато переважає їх площиною. Тому центр сприймається певною мірою ізольованим від рукавів. Верх центральної дільниці також значно переважає – і масами, і висотою – верхи рукавів. Центральний зруб в стінах – простора зала, м'яко освітлена верхнім світлом, що ллється з шести прорізаних вгорі західної, південної та північної граней зрубу стін. В напрямку догори об'єм центрального верху розгортається плавно, без різких ривків. Зруб стін коротким заломом переходить у широкий, яскраво освітлений перший восьмерик. Коротким другим

[20] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XIX.

[21] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 477.

[22] Там же. С. 480.

Олешня, Покровська церква, загальний вигляд,
фото С. Таранушенка, 1927 р.

півсумі довжини плану центру і бабинця.

В розв'язанні завдання – активного розгортання догори об'єму верхів дільниць – багато важать також чергування й ритм яскраво освітлених і затемнених граней заломів і восьмериків. За допомогою згаданих засобів оформлення об'ємів верхів майстер надав центральному верху вигляд стрункої і (ілюзійно) дуже високої вежі; в дійсності висота її сягає 17 метрів.

Зруби стін вівтаря, бабинця і особливо південного і північного рукавів в інтер'єрі також сприймаються стрункішими, ніж зовні. Внутрішній об'єм верхів рукавів розгорнуто більш енергійно, ніж у центрі, що значно посилює їх ілюзійну висоту.

Отже, зовнішній вигляд будови і оформлення об'ємів в інтер'єрі дещо розходяться.

Структура і принципи побудови компонентів, а внаслідок того і архітектурно-художній образ Покровської церкви в Олешні і решти лиманських мають і спільні прикмети, і відмінні риси. Чим це пояснити? Можливо, Олешненська Покровська церква відбиває одну з фаз становлення лиманської школи. А може, вона є наслідком контамінації двох типів.

заломом об'єм верху переходить у вдвічі менший шириною і довжиною другий восьмерик. Обидва восьмерики зберігають відношення боків плану зрубу стін: довгі по сторонах світу і дуже короткі – проміжні. Третій залом дуже енергійним рухом переводить об'єм верха у третій, уже правильний восьмигранний в плані ліхтар, що завершується низенькою зрізаною пірамідою. Отже, центральний верх Покровської церкви в Олешні в інтер'єрі – високий, складається з 4 заломів, 2 восьмериків і ліхтаря. Все це риси, характерні для пам'яток лиманської школи.

Роль просторових орієнтирів, що акцентують певні етапи на шляху розгортання об'єму, майстер доручає ригелям, зарубаним перед вузькими гранями вгорі першого і другого восьмериків, та сволочку у третьому восьмеричку-ліхтарі. Перші ригелі в зрубі стін центральної дільниці заложено на висоті =

Аналіз обмірних креслеників Покровської церкви сл. Олешні показав, що розбито його в натурі не всюди з належною увагою. В побудові помітні деформації схеми, покладеної в основу розбивки плану; зокрема збільшена ширина плану центральної дільниці в північній його половині; від цього залежить також деформація планів вівтаря та рукавів.

Вхідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці. План центральної дільниці – восьмигранник, вписаний в чотирикутник, довжина чотирикутника дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині центра.

Вівтар – квадрат з відсіченими зовнішніми кутами. Його довжина і половина довжини центральної дільниці, взяті разом, = діагоналі чотирикутника, що становить східну

половину чотиригранника, в який вписується восьмигранник центру; ширина вівтаря = його довжині.

Бабинець – квадрат (точніше: його довжина = повній ширині, а ширина = ширині вівтаря).

Південний і північний рукави – теж квадрати з відсіченими зовнішніми кутами. Ширина рукава визначається тим, що разом з 1/2 ширини центру дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить південну половину чотиригранника, в який вписується план центру. Довжина рукава = його ширині[23].

Плани вівтаря і південного рукава в точках примикання до центру вужчі, а в глибині – ширші.

Довжина західної грані центру дорівнює півсумі довжини плану центру і бабинця; довжина східної грані дещо довша західної; довжина південної грані центру = діагоналі південної половини плану вівтаря; довжина північної грані на товщину двох брусів довша за південну грань (деформація).

Північна грань північного рукава дорівнює 1/2 північної грані центру. Південна грань південного рукава дорівнює 1/2 південної грані центру. Східна і західна грані північного рукава та східна грань південного рукава дорівнюють північній грані вівтаря і кожна дорівнює 1/2 довжини центру (його південної половини). Південна грань вівтаря незначно різниться довжиною від північної, а західна грань південного рукава – від відповідних граней північного рукава (деформація). Східна грань вівтаря дорівнює 1/2 ширини плану дільниці.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану.

Аналіз креслеників розрізів показав, що грані перших трьох заломів центрального верху заломлені під кутом 50°, а верхній залом – під кутом 60°. Під кутом 50° заломлено грані другого залому вівтаря и північного рукава, південна грань першого залому південного рукава, східні грані першого і другого заломів бабинця. Це свідчить, що майстер, заготовляючи на землі зруби заломів, широко користався однотипними шаблонами-трапеціями з боками, заломленими під кутом 50°.

Верхи вівтаря і південного та північного рукавів, як показують обмірні кресленики, виявляють тенденцію наблизитись до центру, зменшити просвіти між їх верхами і зрубом стін центральної дільниці. Верх же бабинця, навпаки, намагається збільшити просвіт.

Побудова компонентів верху центральної дільниці ведеться так.

Висота зрубу стін дорівнює довжині плану дільниці (в південній його половині), або апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану дільниці.

Перший залом центрального верху заплановано з передбаченням, щоб перший восьмерик, його довжина і ширина повторили відповідні розміри плану вівтаря. Для складання східної і західної граней цього зрубу майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині вівтаря.

На таких же засадах виготовляється і другий шаблон для складання південної і північної граней першого залому. Висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює ширині плану дільниці.

Довжина першого восьмерика дорівнює довжині плану вівтаря, а ширина = ширині плану вівтаря. Висота першого восьмерика разом з першим заломом = половині західної грані плану центру, а висота першого восьмерика, першого залому і зрубу стін разом дорівнює подвоєній довжині плану вівтаря.

Другий залом заготовлявся за допомогою 2 трапецій-шаблонів. Трапеція для заготівлі східної і західної граней мала: основу – довжину першого восьмерика (вгорі), верхню грань (повна довжина) – 1/2 довжини зруба стін дільниці (вгорі), висоту – висоті першого залому. Аналогічно складалися південна і північна грані другого залому.

Повна довжина другого восьмерика[24] дорівнює половині довжини зрубу стін дільниці (вгорі), а повна ширина – половині ширини зрубу стін (вгорі); висота другого восьмерика дорівнює половині його ж довжини.

Зруб третього залому (подовжній перекрій) заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції; основа її – довжина другого восьмерика, верхня грань = 1/4 довжини першого восьмерика (вгорі), висота верху до початку третього восьмерика = висоті зрубу стін.

Внутрішня ширина ліхтаря = його довжині разом з обома стінками, довжина ліхтаря =

[23] План північного рукава дещо більший, ніж у південного.

[24] Дорівнює довжині восьмерика бабинця (вгорі) і довжині восьмерика північного рукава (внизу).

висоті третього залому, висота ліхтаря – його довжині. Висота верху до початку четвертого залому дорівнює ширині плану дільниці. Четвертий залом у розрізі має форму нижньої частини рівностороннього трикутника. Висота залому визначаться тим, що висота цілого верху дорівнює половині ширини плану будови[25].

Побудова башти бабинця проходила так: висота зрубу стін бабинця (а також вівтаря і південного та північного рукавів) дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану бабинця. Перший залом бабинця у розрізі дає трапецію. При заготівлі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань дорівнює 1/2 довжини плану центральної дільниці. Висота залому і зрубу стін разом дорівнює довжині зрубу стін бабинця (вгорі).

У першого восьмерика бабинця довжина = половині довжини плану центру, ширина = половині довжини зрубу стін центру (вгорі); сума висоти першого восьмерика й першого залому = половині довжини зрубу стін бабинця (вгорі), а висота бабинця до початку другого залому – довжині плану центру.

Другий залом бабинця заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 основи першого восьмерика. Висота другого залому = висоті першого залому бабинця.

У ліхтаря довжина = 1/4 основи першого восьмерика, верхня грань (повна довжина) = довжині основи. Висота = довжині основи ліхтаря; висота верха бабинця = ширині плану дільниці.

Перший залом вівтаря заготовлявся на землі за допомогою шаблона-трапеції; основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі). Висота першого залому і зруба стін разом дорівнює повній довжині плану дільниці. Довжина і ширина першого восьмерика дорівнюють довжині північної грані плану дільниці (вгорі), а висота = 1/2 довжини плану восьмерика. Висота восьмерика, першого залому і зрубу стін разом = висоті зрубу стін центральної дільниці.

Другий залом вівтаря заготовлявся за допомогою шаблона, у якого основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 повної довжини восьмерика (вгорі). Висота другого залому = висоті першого залому.

Довжина і ширина ліхтаря вівтаря = третині повної довжини восьмерика дільниці; висота ліхтаря вівтаря = півсумі висоти другого залому і восьмерика. Висота ліхтаря, другого залому і першого восьмерика разом = висоті зрубу стін дільниці. Висота верху вівтаря на один вінець нижча за висоту верху бабинця і дорівнює повній довжині плану вівтаря. Внутрішня висота вівтаря також менша на два вінці, ніж у бабинця.

У південного і північного рукавів висота зрубу стін така ж, як і у бабинці, а верхи помітно нижчі, і дорівнюють вони ширині плану дільниці. У першого залому північного рукава основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини плану бабинця, а висота залому разом зі зрубом стін дорівнює висоті зрубу стін з першим заломом вівтаря. У першого восьмерика північного рукава довжина дорівнює половині довжини плану бабинця, а висота – половині повної довжини восьмерика. Висота рукава до початку другого залому, як і у вівтарі, дорівнює висоті зрубу стін центру. Другий залом основи має довжину восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 основи восьмерика; висота другого залому, восьмерика і першого залому = південній грані зрубу стін дільниці (вгорі); висота північного рукава без ліхтаря = ширині плану центру (вгорі).

У ліхтаря північного рукава довжина (і ширина) = чверті довжини восьмерика, а висота ліхтаря = висоті другого залому дільниці. Висота верха, як уже сказано, дорівнює ширині плану дільниці. В цілому верхи північного і південного рукавів схожі з верхом вівтаря, але в деталях кожен верх дає незначні відміни, особливо у других заломах і ліхтарях. Загальна внутрішня висота рукавів дорівнює половині ширини плану будови.

Всі зруби восьмериків і ліхтарів всіх дільниць мають нахил зрубів всередину так, що довжина їх разом з стінами вгорі дорівнює внутрішній довжині внизу.

Внутрішня висота центральної дільниці, як ми вже зазначали, менша не лише довжини,

[25] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює подвоєній ширині плану центра, або = довжині плану бабинця, центра і половині вівтаря.

але й ширини будови, і дорівнює вона апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови.

Отже, як бачимо, система побудови зрубів стін і верхів в Олешненській Покровській церкві не така струнка і виразна, як в Черкаському Бишкині та Артемівці, і пропорційність в ній витримана менш чітко.

Вікна в зрубах стін бабинця південного і північного рукавів заложено на висоті = чверті довжини плану бабинця (в 1892 році вони були розширені). Вікна у зрубі стін вівтаря заложено на висоті = половині довжини плану дільниці. В зрубах стін центральної дільниці вікна заложено на висоті = повній довжині плану вівтаря, або = ширині плану бабинця.

Просвіт вікна в першому восьмерику центрального верху починається на висоті, що дорівнює половині ширини будови, а над верхнім вінцем зрубу стін вони заложені на висоті = чверті довжини плану бабинця. Вікна другого восьмерика центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу першого восьмерика на висоті = чверті довжини першого восьмерика (вгорі). Вікно третього восьмерика-ліхтаря центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = довжині плану дільниці, а над верхнім вінцем другого восьмерика на висоті = половині довжини його (вгорі). Вершина рівностороннього трикутника з стороною = ширині будови, позначає верх вікна восьмерика-ліхтаря центрального верху.

Вікна першого восьмерика бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = третині висоти зрубу стін, а над підлогою на висоті = діагоналі південної половини плану дільниці. Вікна другого восьмерика-ліхтаря бабинця прорізано над верхнім вінцем зрубу стін на висоті, що дорівнює тій же висоті зрубу стін, а над верхнім вінцем восьмерика на висоті = висоті восьмерика. Вікна в восьмериках північного і південного рукавів заложено на висоті = довжині плану бабинця. В ліхтарях рукавів вікон немає.

ВЕРХНІЙ БИШКИН Харківської області.
Михайлівська церква, 1772 р.[26]
Обмір і фото 1927 р.

В XVII ст. там, де тепер розкинулося село, місцевість була вкрита густими лісами. Навколишнє населення займалося в лісах полюванням та пасічництвом. Татари часто навідувалися в ці райони, хапали людей у полон, грабували майно. Хати Верхнього Бишкина ховалися здебільшого по ярах, і лише церква стояла за селом на схилі горба, відкрита з усіх боків, видна здалеку. В давнину в тому була практична потреба: біля церкви стояла дзвіниця, яка в ті неспокійні части правила за дозорний пункт.

Першу церкву (триверху) збудували у Верхньому Бишкині в 1732 р. Сучасна – одноверха – побудована в 1772 р.[27] Архів при церкві не зберігся, тому про ремонти ми нічого не знаємо. Дослідження зрубів стін, заломів і восьмериків показало, що вони цілком зберегли первісну форму. Безперечно, пізніш побудовано рундуки і зроблено всередині хори.

Церква в Верхньому Бишкині належить до пам'яток, що складають ядро лиманської школи, і становить одну з вершин творчості майстрів цієї школи.

Збудовано церкву з дубових брусів товщиною в 15 см. Підлога всередині вимощена каменем-плитняком. Будова має ухил головної осі (схід–захід) на 2' за ходом стрілок годинника. План будови – хрещатий, з восьмигранником в центрі та чотирма шестигранними рукавами по сторонах світу. Зовні вигляд усіх рукавів однаковий, хоч в плані південний і північний рукави вужчі за вівтар і бабинець. Це ми спостерігали в Покровській церкві в Олешні і зустрінемо при розгляді церкви в Воронівці. На церкву у Верхньому Бишкині схожі обидві лиманські, церква в Замості, Воронівці та ін., але верх у Верхньому Бишкині пропорційно найвищий і має не два, а три восьмерики; характер форм восьмериків та заломів, їх пропорції також мають свої особливості; це стосується в першу чергу верху центральної дільниці.

---

[26] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXV; і в «Нарисах».

[27] Ф. Гумилевский. «Харьков». Вып. IV. С. 255–256.

Верхній Бишкин, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Знайомство з Верхньобишкинською пам'яткою ми почнемо з розгляду внутрішнього вигляду центральної дільниці. Зруб стін її має невеликий малопомітний в натурі нахил до середини; висота зрубу стін менша за довжину і ширину плану дільниці. Завдяки широким просвітам об'єм зрубу стін центру всередині, в нижній частині, тісно ув'язано з південним і північним рукавами; центр і обидва рукави утворюють разом широку витягнуту з півдня на північ залу, відкриту глядачам від полудневої грані південного рукава до північної грані північного[28]. Просвіти відкривають простір рукавів до центру повністю від східної до західної граней, бо заплечиків зруби рукавів не мають. На половині висоти просвітів рукавів майстер для зміцнення зрубів заложив по одному брусу-стяжці. Над широким нижнім просвітом рукавів прорізано другий, менший – у вигляді півкола; від нижнього просвіту його відділяє теж один брус. Хоч східний рукав (вівтар) від центру відділяє наглухо іконостас, будівник і в бік вівтаря вирізав точнісінько такий же (лише з невеликими заплечиками) просвіт, як і до південного та північного рукавів. Отже, він мислив просторовий об'єм будови, включаючи до нього і простір вівтаря. Так само тісно ув'язував майстер з центром і бабинець. Уже згодом в східній частині бабинця зявилися хори, що своїми кінцями лежать на двох комірчинах, прибудованих при південній та північній стінах бабинця на межі з центром[29]. Тепер хори з комірками обмежують зв'язок простору бабинця з центром.

[28] Бажаючи підкреслити ширину простору в інтер'єрі, майстер південну і північну грані центрального зрубу стін звів без нахилу їх всередину, тоді як східна і західна грані дають нахил. Ще більше, ніж зруб стін, витягнуто в ширину форму верху, зокрема восьмериків, особливо першого. Ширину, що дорівнює довжині, верх набуває лише в верхньому четвертому та п'ятому заломах.

[29] На кресслениках коміри і хори не позначені.

Оформлено завершення й боки просвітів у Верхньому Бишкині стримано, скромно. В основі оформлення контурів просвітів усіх церков лиманського типу лежить одна і та ж схема, але в пізніших пам'ятках вона пишніше оздоблена, ніж у Верхньому Бишкині. Тут в просвітах немає ні «тюльпанів», ні раковин, які бачимо в церквах Лимана. Середина завершення широкого просвіту в Верхньому Бишкині профільована і трохи приспущена, а краї закінчуються волютами. Менший просвіт до бабинця має форму не просто півкола, як в бокових рукавах; його внизу закінчено ледве наміченими в контурі зародками волют.

Верхній Бишкин, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Невисокий і до того ж понижених (супроти ширини й довжини плану) пропорцій зруб стін центральної дільниці допомагає виявити – за контрастом – могутні величаві форми дуже високого верху. Висота верху більш ніж вдвічі переважає висоту зрубу стін, а ілюзійно вона здається значно більшою. Наростання висоти верху, а разом з тим звуження внутрішнього об'єму проведено в спокійному темпі, рівно, без несподіваних скоків. Пірамідальний контур верха нагадує абрисом крону тополі. Користуючись музичними термінами – а вони тут доречні,– можна сказати, що архітектурну пісню тут виконано широким диханням; дикція у майстра ясна й чітка, голос рівний у всіх регістрах, густий, соковитого тембру.

В інтер'єрі перший залом освітлюється рефлексами, що пригасають в напрямку донизу; вгорі він легко переходить у просторий перший восьмерик. Грані залому сприймаються значно вищими, ніж вони є в дійсності. Першому восьмерику в композиції внутрішнього об'єму верха майстер надає особливого значення, йому він приділяє особливу увагу. Кожна грань його прорізана вікном. Вщерть заповнений світлом, восьмерик виглядає особливо урочисто парадним. А те, що виростає він з залому непомітно (перехід від залому притушовано, межа між ними не впадає різко у вічі), надає восьмерику особливої легкості, ніби позбавляючи його ваги, приховує напружену його роботу, хоч фактично він несе велике навантаження. Сліпучий ореол восьми вікон першого восьмерика робить його композиційним осередком, що поділяє об'єм центральної дільниці на дві частини: більш інертну нижню і більш рухливу і витончену у формах – верхню.

Ритмове відношення площі плану першого восьмерика до площі плану зрубу стін є тим розміреним кроком, якого майстер додержує і в наступних вище ділянках верху[30]. Чим вище здіймається вгору верх, тим активніше вступають в оформлення його заломи, їх переливчасто

[30] Як показали обміри, боки першого, другого, третього і п'ятого заломів – одного розміру, але ми бачимо їх на різній висоті і під різними кутами зору, тому на вигляд вони здаються різними.

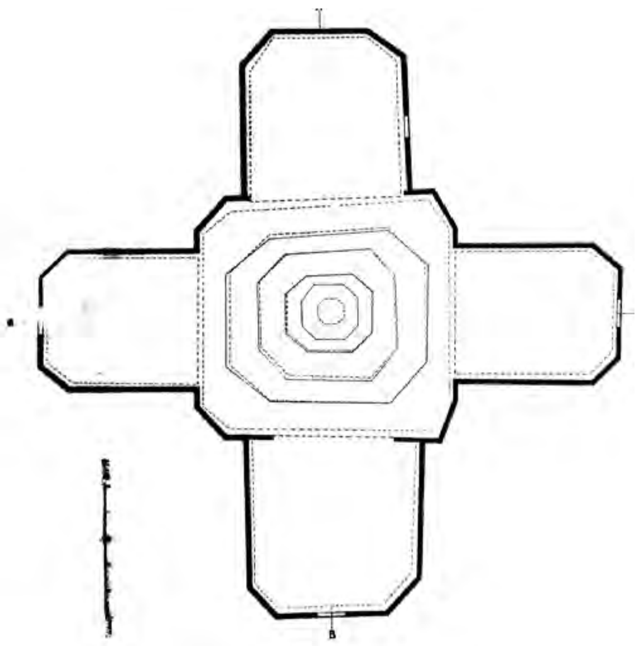

Верхній Бишкин, Михайлівська церква, план.

освітлені грані. В той же час роль восьмериків, що повинні на певних етапах переривати висхідний рух похилих елементів (заломів), зменшується. Другий і особливо третій восьмерики сприймаються щоразу під все гострішим кутом, все в більшому ракурсі, і їх форма на вигляд все більше наближається до форми заломів. Об'єми восьмериків виділяються вікнами, інтенсивним, порівняно з заломами, освітленням. Темп розгортання об'єму верху в напрямку догори визначається особливим ритмом в чергуванні заломів і восьмериків, світловою «ліпкою» компонентів об'єму і, нарешті, розмежуванням, поділом простору трьома вінцями ригелів. Нижній ряд ригелів відділяє зруб стін від першого залому; другий ряд ригелів заложено при переході першого восьмерика у другий залом; третій ряд ригелів позначає межу між другим восьмериком і третім заломом. Ригелі відіграють роль орієнтирів для ока глядача при переводі погляду від початку першого залому до найвищої точки верху.

Централізована композиція об'єму нашої пам'ятки в інтер'єрі – кришталево прозора, ясна. В ній виявилися характерні риси таланту майстра. Його творчість характеризується виявленням яскравих емоцій, але емоцій, що спираються на точні і тонкі розрахунки; емоцій, що базуються на досконалій обізнаності майстра з законами архітектоніки, на використанні досвіду і здобутків монументальної творчості своїх попередників.

Ще яскравіше виявлено централізованість композиції мас у зовнішньому вигляді пам'ятки. Звідки б ми не оглядали церкву, вона виглядає досконалою, завершеною. Немає сумніву, що при заміні ґонта залізом церква втратила багато привабливості. Форми дахів зрубів стін і заломів огрубіли. Безперечно, змінено і форму ліхтаря, що покриває два верхні заломи; дуже вже він не в'яжеться навіть з сучасними формами верху.

Відносно невисокі зруби стін вівтаря і бабинця та південного і північного рукавів щільно ув'язані із зрубом стін центральної дільниці і утворюють монолітну масу, над якою в центрі велично підноситься верх будови. І хоч загальна висота церкви, беручи навіть лише внутрішню висоту, значно переважає поземні розміри плану будови, вона не втрачає стабільності.

Якщо в інтер'єрі в організації об'єму верха більш активну роль відігравали заломи, то у зовнішньому вигляді домінуючого значення набувають восьмерики. Саме вони визначають ритм композиції верху. Зовнішній вигляд будови, як і внутрішній, характеризується такими ж мужніми, величавими, спокійними ритмами розгортання мас у просторі.

Одвірки церкви Верхнього Бишкина з лицевого боку різьблені. На лутках внизу вирізьблено зображення «миски», з якої виростає виноградна лоза з гронами й листям; в центрі віршня вміщено різьблену «коронку».

На південь від церкви, по осі північ–південь стоїть дерев'яна рублена восьмигранна в плані дзвіниця. Вона має три ступнево зменшені яруси. Дзвони завершені на верхньому ярусі. Поверх даху над третім ярусом насаджено низенький восьмеричок зі шпилем. Форма дзвіниці перекликається з формами церкви.

Аналіз обмірних кресленників Михайлівської церкви Верхнього Бишкина показав, що схема плану під час розбивки в натурі трохи деформована; зокрема випнувся південно-східний кут плану центра.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці.

Центр будови задумано як квадрат з відсіченими зовнішніми кутами. Довжина вівтаря визначається тим, що разом з половиною довжини центру дорівнює діагоналі східної половини квадрату, в який вписується восьмигранник центру. Бабинець більший за вівтар; його довжина і ширина = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план центральної дільниці.

Південний і північний рукави в плані – чотиригранники з відсіченими зовнішніми кутами. Їх ширина = ширині вівтаря, а довжина = 1/2 ширини центру.

Західна грань центральної дільниці дорівнює півсумі довжини центру й бабинця; східна грань центру = півсумі довжини центра і вівтаря; південна й північна грані центру = 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується план центру (або дорівнює довжині плану бабинця). Західна грань бабинця = 1/2 довжини західної грані плану центру. Південна грань бабинця, південна й північна грані вівтаря дорівнюють довжині південного рукава, цебто половині ширини центру. Північна грань бабинця деформована, вона довша за південну. Східна грань вівтаря дорівнює 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря. Слід відзначити також, що ширина бабинця більша в точках примикання до центральної дільниці, ніж в глибині бабинця. Західна і східна грані південного й північного рукавів дорівнюють довжині плану тих же рукавів; північна грань північного рукава і південна південного рукава = 1/2 північної грані плану центру.

Розміри зрубів стін, восьмериків і заломів визначаються розмірами плану.

Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює півсумі довжини плану бабинця і центру (або = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині центру).

Верх же центральної дільниці вдвічі вищий за зруб стін і дорівнює довжині плану центру й бабинця, разом взятих.

Перший залом – низ усіченої восьмигранної піраміди, у якої ширина основи помітно переважає довжину. В розрізі вона дає дві трапеції; зруб залому на землі заготовлявся за допомогою двох шаблонів-трапецій. Для складання граней поперечного розрізу використана трапеція з основою = ширині зрубу стін (вгорі), верхньою гранню (повна довжина) = східній грані плану дільниці. Для складання західної і східної граней вжито було трапецію-шаблон з основою = довжині зрубу стін (вгорі), верхньою гранню = довжині плану вівтаря. Висота першого залому й зрубу стін разом дорівнює ширині плану центру (вгорі), або висота першого залому = 1/5 довжини зрубу стін (вгорі).

Перший восьмерик має довжину = довжині плану вівтаря, ширину = висоті зрубу стін, висота його = 1/3 довжини зрубу стін (вгорі),

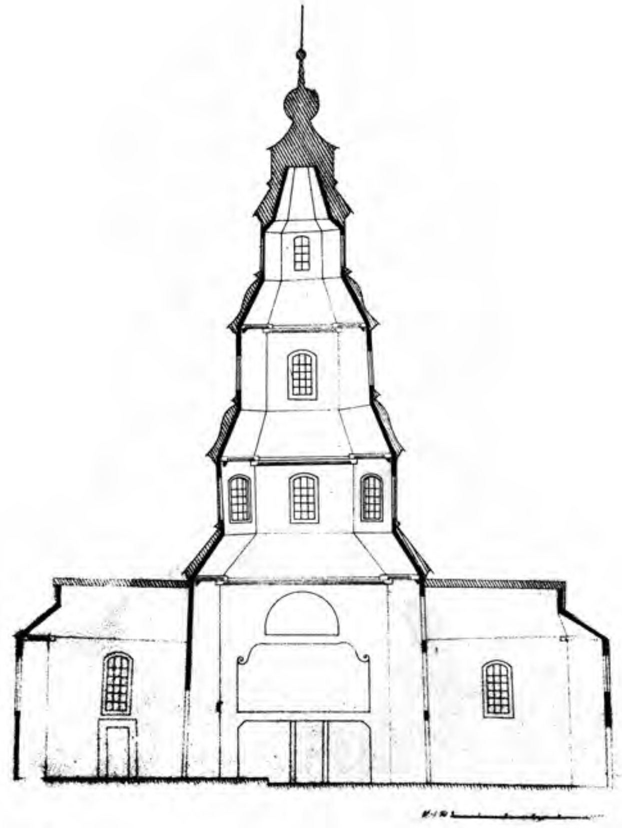

Верхній Бишкин, Михайлівська церква, поздовжній розріз.

а разом з висотою першого залому висота восьмерика дорівнює 1/2 довжини плану центру.

Другий залом – низ усіченої восьмигранної піраміди, що у розрізі дає дві трапеції. Для складання південної й північної граней цього залому вжито трапецію, у якої основа – ширина першого восьмерика, верхня грань – довжині південної грані плану бабинця; для складання східної і західної граней залому використано трапецію, основа її – довжина першого восьмерика, верхня грань = довжині плану південного рукава. Висота другого залому = висоті першого залому, а висота другого залому, першого восьмерика і першого залому = довжині плану бабинця.

Довжина другого восьмерика дорівнює 1/2 ширини плану дільниці, ширина – довжині південної грані плану бабинця, а висота = 1/2 довжини першого восьмерика (або висота другого восьмерика, другого залома і першого восьмерика разом = висоті зрубу стін центру, або ж = довжині західної грані плану центру). Висота ж верху дільниці до початку третього залому = ширині плану центру.

Третій залом заготовлявся за допомогою двох шаблонів-трапецій. Для складання

східної і західної граней шаблон мав основу – довжину другого восьмерика, верхню грань = 1/2 ширини плану південного рукава. Для складання південної і північної граней основою служила ширина другого восьмерика. Верхня грань = 1/2 довжини плану бабинця. Боки залому = бокам другого і першого залому. Висота третього залому = висоті другого й першого заломів, а висота третього залому і другого восьмерика разом дорівнює довжині другого восьмерика. Висота верха до початку третього восьмерика дорівнює подвоєній ширині плану південного рукава.

У третього восьмерика довжина = висоті другого восьмерика, а ширина = повній довжині, або південній грані плану південного рукава. Висота третього восьмерика = висоті третього залому. Висота верху до початку четвертого залому = подвоєній довжині плану бабинця.

Четвертий залом у розрізі дає рівнобічний трикутник, у якого висота = 1/2 довжини третього восьмерика (вгорі). Висота четвертого залому, третього восьмерика, третього залому, другого восьмерика та другого залому разом дорівнює довжині плану дільниці.

П'ятий залом заготовлявся на землі за допомогою трапеції, у якої боки = бокам третього, другого чи першого заломів. Верхня грань п'ятого залому = 1/2 нижньої. Висота останнього залому визначається тим, що дорівнює повній довжині того ж залому. Внутрішня висота верха центральної дільниці = сумі довжини плану центра й бабинця.

Внутрішня висота центральної дільниці на 1,5 метри переважає довжину плану будови.

Можна відзначити ще такі взаємозв'язки й співвідношення компонентів будови: довжині плану центру дорівнює висота верху з другого восьмерика починаючи, а ширині плану центру дорівнюють: 1) частина верху починаючи з першого залому і кінчаючи другим восьмериком; 2) частина верху з першого залому почавши і третім заломом кінчивши; 3) висота зрубу стін і першого залому, разом взяті. Половині довжини плану будови дорівнює висота верху починаючи з другого залому; довжині плану центру й бабинця = висота цілого верху.

Взявши за основу трикутника ширину плану центральної дільниці з боками 1/2 ширини плану будови, побачимо, що вершина цього рівнобічного трикутника ляже на низ вікна першого восьмерика. При тій же основі трикутник з боками = ширині плану центру і одного бокового рукава вершина ляже на низ вікон другого восьмерика. У трикутника, що за основу має ширину плану будови, а боки – довжину плану будови, вершина падає на низ вікна третього восьмерика. Яку ж високо розвинуту уяву і гостре просторове чуття треба було мати майстрові церкви Верхнього Бишкина, щоб без допомоги досконалих інструментів, без викресленого на папері проекту, створити таку будову?!

Висота зрубів стін вівтаря, бабинця, південного й північного рукавів дорівнює 1/4 довжини плану будови, а внутрішня їх висота (з верхом) = діагоналі південної половини плану бабинця.

Вікна в зрубах стін і восьмериків розміщено так: нижній ряд вікон в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 довжини південної грані плану бабинця. Вікна в першому восьмерику заложено на висоті 1/4 довжини зрубу стін центру (вгорі) над верхнім вінцем зрубу стін. На такій же висоті заложено вікна в другому восьмерику над верхнім вінцем зрубу першого восьмерика і вікна в третьому восьмерику над верхнім вінцем другого восьмерика.

В Михайлівській церкві Верхнього Бишкина лиманський тип досягнув високого ступеню розвитку: план має 32 грані, внутрішня висота 24 м, верх складається з 5 заломів і 3 восьмериків.

БЕРЕКА Харківської області.
Церква Різдва, 1787 р.[31]
Обміряна і зафотографована в 1927 р.

В першій половині XVII ст. місцевість по річці Берeці була освоєна балаклійськими козаками під пасіки. Пізніше з'явилося тут і осіле населення. В одному документі зазначено, що в 1675 р. уже був в Береці козацький сотник. В 1682 р. Берeківська сотня брала участь в кримському поході[32].

[31] Фото зовнішнього вигляду опубліковано в виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XVI, рис. 1.

[32] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. IV. С. 253.

Церква в Береці збудована в 1787 р.[33] з дубу. Місцеві діди переказували нам, що церкву в Береці, як і в обох Бишкинах, будували з лісу, що ріс тут же на місці.

Хати села Береки, як і Верхнього Бишкина, ховалися по глибоких ярах, що розходяться в різні боки рукавами. Церква ж стоїть на горбі звідусіль відкрита, видна здалеку. Звідки до неї не підходить, її силует завжди вимальовується на тлі неба.

За формою плану церква в Береці належить до типу лиманських. Характером архітектурних форм вона найбільш нагадує церкву у сусідньому Верхньому Бишкині. Схема плану церкви в Береці складається з центрального восьмигранника, вписаного в квадрат, і чотирьох, також вписаних в менші квадрати, шестигранників.

На цьому хрещатому плані виведено не одноверху, як у Верхньому Бишкині, а триверху будову. Цим Берека нагадує церкву у сусідньому Черкаському Бишкині.

Наші церкви звичайно обсаджені навколо деревами, які більш-менш закривають їх. В Береці на цвинтарі дерев немає і церква відкрита для огляду в різних аспектах, здалека і зблизьку, з будь-якого боку. Зміна точок погляду виявляє все нові і нові відміни у загальному силуеті, у взаємозв'язку її компонентів; зміна точки погляду змінює також ілюзійну систему пропорцій її частин. Проте, де б ми не стали, найперше вражає вона могутністю і великою експресією мови архітектурних форм.

Просто зі сходу будова виглядає надзвичайно стрункою, сильно витягнутою догори. Урівноважують, надають стабільності її силуету бокові рукави, що «підпирають» маси церкви з обох боків.

Зруб стін вівтаря, коли розглядати його зі сходу, струнких пропорцій. Його стрункість підкреслюють гранчастість зрубу і сторчова обшивка; урівноважує утягнутість форм зрубу стін поясок, що обходить церкву на рівні верху стін бокових рукавів. Крутим, легкохвилястим дахом залому маси зрубу вівтаря переходять у восьмерик ще більш тягнутих догори пропорцій і далі – у стрункий ліхтар з яблуком. Вівтар «екранізується» на тлі маси центральної дільниці. Могутні маси центру підкреслюють стрункість вівтаря. У компонентів

Берека, Христорождественська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

центру – своя ритміка, у вівтаря – інша. Форми вівтаря, «проектуючись» на форми центру, створюють разом складну систему взаємовідносин їх зовнішніх контурів, об'ємів зрубів стін, восьмериків, заломів, ліхтарів; дають багатющу гру ліній, площин, об'ємів.

З південного сходу контур трьох дільниць створює компактну масу, з якої відділяються лише ліхтарі вівтаря й бабинця. В пірамідальному силуеті будови, що різко вимальовується на тлі неба, сміло винесено вгору центральну вертикальну вісь композиції. В цій і подібних їй точках найяскравіше і найповніше виявляються динаміка розгортання догори мас будови, стрільчастість форм верхів, напруженість її композиційного спрямування.

Найбільш спокійні і урівноважені форми має церква, коли розглядати її з півдня чи півночі по лінії головної поперечної осі. Тут повною мірою виявляється могутність форм центрального верху[34]. Напружена енергія першого залому передається восьмерикові. Хоч він дуже просторий (план його незначно менший зрубу

[33] Там же. С. 255.

[34] Почерк, властивий майстрові Береківської церкви, особливо чітко виявляється, якщо порівняти її з Олешненською Покровою.

а об'єднано, ніби три окремі звуки, об'єднані в акорді. Найповніше з вказаних точок виявляється і архітектурний декор будови. Ритміку просторових компонентів будови допомагають виявити і віконні просвіти. Верхні вікна у зрубах стін вівтаря, бабинця і бокових рукавів зовні усі виглядають круглими. Таку форму частина їх набула після ремонту обшивки зрубів, бо зсередини у вівтарі, наприклад, тільки східне вікно кругле, а в південній і північній грані вони мають форму квадрату, вписаного в рівноконечний хрест з заокругленими рукавами. Якщо уважно придивлятися, то можна помітити, що у зовнішньому вигляді верх бабинця трохи вищий за верх вівтаря. Церква стоїть на схилі. Щоб у силуеті верх бабинця не «западав», майстер збільшив його висоту настільки, щоб ілюзійно витримати рівновагу східного і західного верхів.

Всередині будови майстри виявили надзвичайно високу техніку обробки дерева. В зрубах стін і восьмериків вінці пов'язано ідеально гладко і рівно. Площа грані справляє враження монолітної. В заломах, навпаки, кожен брус виділяється і грає переливами відсвітів. Перехід від стіни до першого залому майстер робить майже непомітним. А перехід залому, зокрема вівтаря, у восьмерик виглядає зовсім інакше: брус одного вінця врізається у брус верхнього вінця сусідньої грані, лінія переходу виявляє гострі зазубні. Отже, висока техніка для майстра церкви в Береці – не самоціль, а лише засіб розв'язання архітектурно-художніх завдань.

Структура основних внутрішніх об'ємів «читається» і у зовнішньому вигляді будови, але внутрішні об'єми не є простим заповненням зовнішніх форм, як зовнішній вигляд не є лише оболонкою внутрішніх об'ємів. У зовнішнього і внутрішнього виглядів будови – різні завдання, і розв'язуються вони різними засобами.

Берeківська церква – яскрава, неповторна пам'ятка; відмінна (особливо у оформленні внутрішнього об'єму) від інших лиманського типу

Берека, Христорождественська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

стін), восьмерик не тільки не «пригнічує» стіни, а, навпаки, стрімко підносить вгору масу верху. Перший восьмерик – вузол, що «тримає» собою рівновагу об'ємів всіх компонентів будови і «ув'язує» ритміку лінійної гри верхів. Маса першого восьмерика «притягує» до себе маси вівтаря і бабинця. Це добре видно на зовнішньому вигляді будови, коли розглядати її з півдня чи півночі, а також на подовжньому розрізі обмірних креслеників.

Об'єм другого восьмерика центральної дільниці чудово виявляє динаміку енергійного розгортання догори мас верху і в той же час продовжує тенденцію першого восьмерика у виявленні могутності архітектурної форми.

З півдня (і півночі) архітектурні форми трьох дільниць виявляють себе не ізольовано,

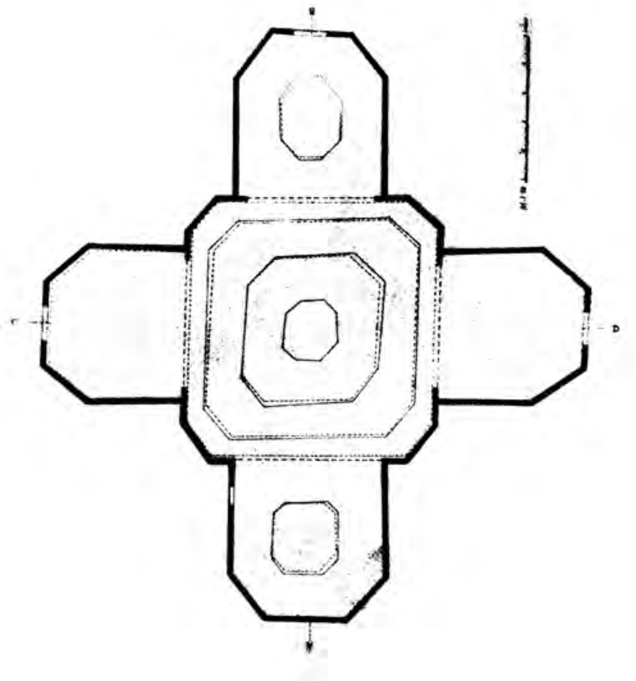

Берека, Христорождественська церква, план.

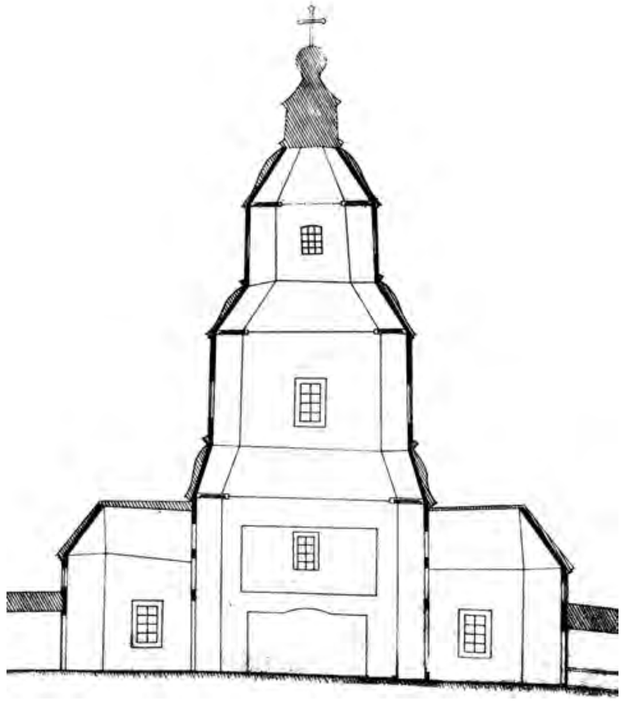

Берека, Христорождественська церква, поперечний розріз.

церков. Зруб стін вівтаря всередині – стрункий, тягнутий догори. Грані зрубу, орієнтовані по сторонах світу, переходять у залом так м'яко, що коли б не трикутні клини-«паруси» при західних кутках зрубу та ригелі при східних, то межу між стіною і заломом важко було б помітити. Залом – також стрункий; разом з тим він дуже енергійно зменшує об'єм зрубу стін. Грані залому – дуже мальовничі; вони мерехтять і переливаються тисячами рухливих світлових рефлексів. Восьмерик втричі (на вигляд, а в дійсності лише вдвічі) вужчий за зруб стін. Зверху його прикриває широкий плафон. Ні другого восьмерика, ні глухого ліхтаря, ні темного пірамідального з стрімкими крутими гранями залому, як то ми бачили в інших пам'ятках лиманських, вівтар церкви у Береці не має. Інтер'єр верха вівтаря завершує яскраво освітлений восьмерик.

Головну увагу всередині, як і у зовнішньому вигляді, майстер приділив центральній дільниці. Стіни центру невисокі. Вони майже непомітно переливаються у короткий і дуже стрімкий (75°) залом. Над заломом підноситься залитий світлом високий і не набагато менший за планом зрубу стін перший восьмерик. Скорочуючись у перспективі, восьмерик ілюзорно звужує об'єм верху і тим самим енергійно розгортає його догори. Другий восьмерик, що виростає з короткого другого залому, виглядає з підлоги уже зовсім вузьким (на вигляд втричі вужчий за другий). Завдяки перспективному скороченню граней висота його здається більша за ширину, що цілком розходиться з дійсністю. Третій залом (50°) не такий стрімкий, як другий і особливо перший; він незначно збільшує ілюзійну висоту верху. Перекрито третій залом широким плафоном. Весь верх буквально потопає в світлі. Незважаючи на те що центральний верх Берекiвської церкви має лише два восьмерики, майстер зумів надати йому колосальної ілюзійної висоти. Просторовими орієнтирами, що акцентують певні етапи в процесі розгортання догори внутрішнього об'єму центральної дільниці, як і у інших пам'ятках, служать ригелі, розміщені попри вузьких гранях верха стін, верхів першого і другого восьмериків. Бабинець відрізняється від вівтаря лише тим, що на висоті середини зрубу стін в ньому зроблено хори.

Чому верхи в Береці перекрито всередині широкими плафонами? Чому ліхтарі усіх трьох верхів глухі? Чи не внаслідок пізніших переробок стала вона такою? Аналіз обмірних креслеників не дає підстав для такого припущення. Композиційна схема церкви – ясна і логічно завершена. Пропорції компонентів її не порушено. Отже, доводиться в цьому вбачати індивідуальний почерк майстра.

Берека, Христорождественська церква, інтер'єр центрального верху, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Залишається сказати ще про сполучення центру з бабинцем і боковими рукавами. Майстри церков лиманського типу оформленню цих просвітів приділяли дуже велику увагу, робили їх фокусом, в якому концентрувалися головні елементи внутрішнього оздоблення будови. У Береці бабинець з центром сполучається просвітом на всю висоту його західної стінки і майже на всю її ширину (з боків залишилися невеликі заплечики). Форма (контур) цього просвіту дуже проста. З боковими рукавами центр внизу сполучається просвітами такої ж ширини, як і з бабинцем, але округлому контуру просвіту верху майстер надає складну конфігурацію. Над нижнім просвітом вирізано один над другим ще два трапецевидної форми вужчі просвіти. Просвіт з центру до вівтаря такий, як і до південного та північного рукавів.

Триярусні просвіти з центру до південного та північного рукавів в Береці нагадують нам опис П. Алеппським дерев'яної Успенської церкви в Переяславі, складений ним в 1655 р. Про центральну дільницю цієї церкви він писав, що її оточують з чотирьох боків «чотири великі арки. На кожній арці ще дві менші і дуже красиві з боків (тобто в контурах), так що всіх їх дванадцять»[35]. Отже, звичай оздоблювати просвіти з центру церкви до рукавів «арками» в три яруси і красивими в контурах наші майстри застосовували уже в середині XVII віку.

Тепер перейдемо до аналізу обмірних кресленників церкви в Береці[36].

[35] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию во второй половине XVII ст. Москва. 1896. Кн. XII. С. 190.

[36] Співвідношення компонентів цієї пам'ятки і їх частин позначені яскраво індивідуальним характером, рисами, притаманними її майстрові.

Вихідний розмір в побудові плану церкви – довжина центральної дільниці. План центру – восьмигранник, вписаний в чотирикутник, близький до квадрату; його ширина на товщину 2 брусів менша довжина. Довжина східної, західної, південної і північної граней = 3/4 довжини дільниці (північно-західний кут восьмигранника трохи деформований). Половина діагоналі чотирикутника, що становить південну половину чотиригранника, в який вписується план центру, дає ширину бабинця та довжину південного і північного рукавів.

План вівтаря – квадрат з обсіченими зовнішніми кутами. Довжина вівтаря визначається тим, що разом з 1/2 довжини центру = діагоналі чотиригранника, що становить південну половину чотирикутника, в який вписується план центру. Південна і північна грані вівтаря = 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується план вівтаря, а східна грань = 1/2 ширини вівтаря.

План бабинця – чотиригранник з обсіченими зовнішніми кутами (його північно-західний кут деформовано); ширина бабинця на товщину бруса менша, ніж у вівтаря (а довжина – на товщину 3 брусів більша, ніж у вівтаря). Західна грань бабинця = 1/2 ширини дільниці; північна = повній довжині північної грані вівтаря, а південна – на товщину бруса довша.

Берека, Христорождественська церква,
інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Ширина південного і північного рукава разом з 1/2 ширини центру = довжині центру. Довжина південної грані південного і північного рукава = 1/2 повної ширини цих рукавів, а довжина східної і західної граней = 1/2 довжини південної грані центру.

Розміри зрубів стін, восьмериків і заломів будови визначаються розмірами плану.

Висота зрубу стін центральної дільниці = довжині західної грані плану, цебто 3/4 довжини його.

Перший залом центрального верху в розрізі дає трапецію. Для заготівлі на землі східної і західної граней зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = діагоналі квадрату, в який вписується план вівтаря; висота першого залому і зрубу стін разом = ширині плану центру[37]. Довжина першого восьмерика = діагоналі квадрату, в який вписується план вівтаря, а висота = півсумі висоти зрубу стін і першого залому. Висота першого восьмерика і першого залому разом = 1/2 діагоналі

[37] Шаблон-трапеція для заготівлі південної і північної граней першого залому має відміну лише в тому, що основа її дорівнює ширині зрубу стін дільниці (вгорі), верхні ж грані обох трапецій однакові. Відміни шаблонів другого і третього заломів для обох розрізів відносно невеликі.

Берека, Христорождественська церква, іконостас, фото С. Таранушенка, 1927 р.

чотирикутника, в який вписується план центру. Для попереднього складання на землі зрубу другого залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань (повна довжина) = довжині плану вівтаря[38], висота другого залому = висоті першого залому. Висота центральної дільниці без другого восьмерика і третього залому = довжині плану вівтаря і центру, разом взятих. Довжина другого восьмерика = довжині плану вівтаря, а висота = півсумі висоти першого залому і першого восьмерика. Висота центрального верху до початку третього залому = подвоєній довжині плану вівтаря, а висота дільниці – також без третього залому – дорівнює довжині плану бабинця, центру і 1/2 вівтаря, або ж = висоті рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови. Для складання на землі зрубу третього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина другого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 висоти першого восьмерика. Висота третього залому визначається тим, що разом з висотою другого восьмерика = довжині другого восьмерика (вгорі). Висота цілого верху = подвоєній висоті зрубу стін дільниці.

Висота зрубу стін вівтаря і бабинця була така ж, як і центральної дільниці, але внаслідок нерівномірного злягання зрубів стін (центр навантажений значно більше, ніж вівтар чи бабинець) західна грань зрубу стін бабинця і східна вівтаря дещо вищі зараз за зруб стін центру.

Залом вівтаря вищий кожного з трьох заломів центрального верху. Трапеція-шаблон, за допомогою якого складався на землі зруб залому вівтаря, мав такі розміри: основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань (разом з обома стінками) – 1/2 основи, а висота разом з висотою зрубу стін = довжині плану центру. Повна довжина восьмерика = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), висота восьмерика = його довжині. Висота верху вівтаря = ширині його плану, а внутрішня висота дільниці = подвоєній довжині плану бабинця.

Залом бабинця складався за допомогою трапеції-шаблона, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі), а висота на один вінець більша за висоту залому вівтаря. Довжина восьмерика = 1/2 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Висота = висоті восьмерика у вівтарі. Внутрішня висота бабинця на товщину вінця більша внутрішньої висоти вівтаря. Восьмерик бабинця вужчий і довший за восьмерик вівтаря; його ширина = 1/2 повної довжини південної грані плану дільниці.

Висота зрубів стін південного і північного рукавів = 1/2 ширини плану центру. Внутрішня висота рукава = діагоналі південної половини плану бабинця. Південна грань завершення південного рукава (і відповідна грань північного) заломлені під кутом в 60°.

Вікна нижнього ряду в зрубах стін заложено на висоті = 1/6 довжини плану бабинця. Вікна верхнього ряду в зрубі стін бабинця заложено на висоті = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується план бабинця. Квадратове вікно у вівтарі заложено на висоті = 1/2 ширини плану центру. Вікна в першому восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини плану вівтаря, а над підлогою на висоті = довжині

[38] Отже, план вівтаря відбився не в першому восьмерику (що зустрічається значно частіш), а в другому.

плану центру; центр цього вікна лежить на висоті = 1/2 довжини плану будівлі. Вікно у другому восьмерику заложено над верхнім вінцем першого восьмерика на висоті = 1/2 довжини плану бабинця. Низ цього вікна припадає також на вершину рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану будови.

Вікна в восьмериках вівтаря і бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 висоти зрубу стін вівтаря і бабинця.

Просвіт з центру до бабинця має висоту = довжині плану бабинця. На такій же висоті завершуються і просвіти з центру до південного і північного рукавів.

а південну і північну стіни притвору підведено до кутів західної грані центральної дільниці. Такий засіб сполучення бабинця з притвором свідчить, що зруби стін у церкві не «пересипалися». До пізнішого часу належать сучасна обшивка церкви зовні і залізні дахи; розширено згодом також двері, а може, й нижній ряд вікон у зрубах стін. Зовнішній вигляд церкви після ремонтів набув присмаку «сухості», особливо в формах зрубів стін і восьмериків.

Всередині переробок непомітно. До того ж, як показав аналіз обмірних креслеників, приписи побудови не лише плану, але й зрубів стін, восьмериків і заломів витримано в характерних для лиманської групи церков приписах. Отже, Осинівська Михайлівська церква, без сумніву, належить до пам'яток лиманської школи.

ОСИНОВА Луганської області. Михайлівська церква 1789 р.[39] Обміряна і зафотографована в 1928 р.

Слобода Осинова (колись Осинова Лука) лежить на південному сході Слобожанщини, на річці Айдар; отже, дещо осторонь від «лиманського куща» поселень, як і Олешня. В XVII–XVIII ст. Осинова Лука – сотенне містечко Слобідського Острогожського полку. Заселялось в XVII ст. переважно слобідськими козаками, зокрема – з Лебединської сотні Сумського Слобідського полку, а також виселенцями з Гетьманщини.

Михайлівська церква в Осиновій збудована в 1789 р., тобто на 2 роки пізніш, ніж у Береці. В 1848 р. вона була уже ветха. В 1851 р. її ремонтували[40]. Зараз важко сказати, в чому полягав ремонт. В церкві ніяких архівних документів не збереглося. Вигляд церкви всередині, її зруби стін, заломів, восьмериків не виявляють ознак перебудови. На захід від церкви стоїть побудована пізніше церкви дзвіниця, сполучена (чи не 1851 р.) притвором з бабинцем церкви; притому низ зрубу стін бабинця на висоту 3,5 м від підлоги вийнято, верхню частину зрубу підперто стовпами,

Осинове, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

[39] Обмірні кресленики плану і розрізу репродуковано в «Нарисах».

[40] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. V. С. 126.

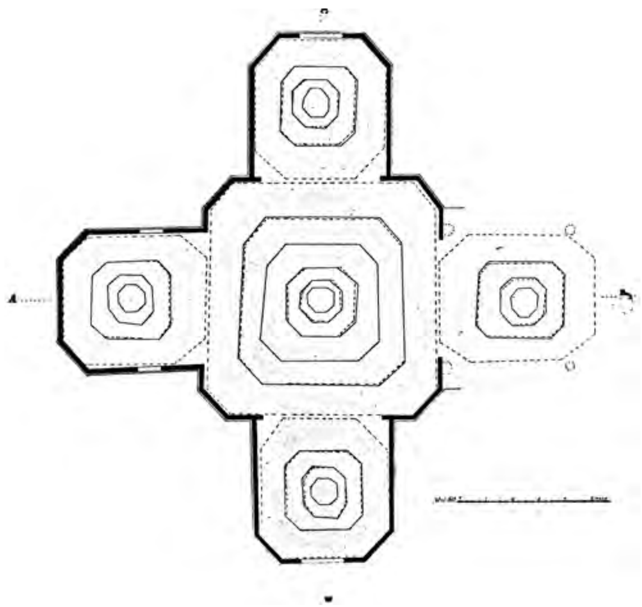

Осинове, Михайлівська церква, план.

Вона п'ятиверха. Структура верхів її більш нагадує пізнішу Миколаївську в Червоному Осколі, ніж старішу Артемівську. Центральний верх Михайлівської церкви має чотири восьмерики, верхи рукавів – по три. Притому верхні восьмерики верхів чотирьох рукавів зараз глухі, знизу зашиті плафонами (можливо, глухими восьмерики ці стали після ремонтів). Верхні заломи усіх верхів низькі (як і у Червоному Осколі).

Зовні церква виглядає стримано стрункою. Зруби стін її в натурі сприймаються стрункішими, а верхи менш тягнутими, ніж виглядають вони на обмірних кресленнях. У зовнішньому вигляді ширина восьмериків центральної дільниці значно переважає їх висоту, а заломи виглядають низькими, короткими і круто похиленими. В інтер'єрі ж, навпаки, заломи центрального верху сприймаються стрімкими, особливо перші три; вони дуже енергійно розвивають рух об'єму догори, активно нарощують (ілюзійну) висоту верху. Восьмерики рукавів (як і зруби їх стін) зовні стрункіші, ніж зруб стін і восьмерики центральної дільниці. В інтер'єрі скорочення об'ємів в верхах рукавів проходить енергійніше, ніж у центрального верху.

Зовні верх центральної дільниці домінує, але верхи усіх чотирьох рукавів не позбавлені значної долі самостійності в композиції будови. Інтервали між верхами значні, їх активно «обмиває» світло і додає їм стрункості.

Просвіти між зрубами стін центру і бабинця, центру і південного та північного рукавів в інтер'єрі широкі (хоч зруби стін цих дільниць і мають невеличкі заплечики). Декоративне «навантаження» цих просвітів зосереджено на брусках-стяжках. Деякі елементи оздоби їх («тюльпани») нагадують лиманські, але в цілому характер контурів просвітів тут інший.

Низ зрубу першого восьмерика центрального верху позначено брусами з мережкою (зубчиками), як і в Червоному Осколі. Ригелі врубано тільки перед вузькими гранями: в центрі – вгорі зрубу стін, вгорі першого і другого восьмериків; в рукавах – вгорі зрубів стін і першого восьмерика. Зовнішній кант нижньої грані бруска ригеля профільовано у вигляді чвертьвалька і помережано – з інтервалами – косими нарізками.

Яскраве і своєрідне враження справляє Осинівська Михайлівська церква в інтер'єрі. Майстер її не ставив завдання максимально об'єднати об'єми дільниць, розгорнувши широчінь простору. Навпаки, кожну дільницю доводиться сприймати певною мірою відокремлено, треба послідовно обійти і оглянути одну за одною кожну дільницю, тільки після цього у глядача складається загальне уявлення про будову.

Добре освітлений зруб стін кожного рукава енергійним рухом стрімкого першого залому переводить об'єм дільниці у освітлений 4 вікнами, тягнутих догори пропорцій перший восьмерик. Треба сказати, що інтенсивність освітлення зростає разом із зростанням висоти верху рукава. Не менш енергійно другий залом переводить об'єм рукава в верхній восьмерик; він, як і останній залом, потопає в морі світла (верхній восьмерик прорізано також 4 вікнами).

Особливо могутнє враження справляє центральний верх. Площа центральної дільниці значно просторіша за рукав, а освітлюється вона лише тим світлом, що потрапляє сюди від рукавів. (Зруб стін вікон не має і потопає в напівмороку.) Тому об'єм зрубу стін центру сприймається як інертна маса. Ще слабкіш, ніж зруб стін, освітлений перший залом. За обмірами грані його заломлені круто (50°), в натурі ж він сприймається стрімким і високим, тоді як перший розложистий (довжина його більша довжини плану вівтаря) восьмерик, навпаки, виглядає значно нижчим, ніж у дійсності. Чотирьох вікон замало, щоб добре освітити його.

Верх центральної дільниці в натурі вдвічі вищий за верх вівтаря, а ілюзійно висота його набагато більша. Перехід зрубу стін у перший восьмерик, першого восьмерика у другий, а далі в третій і четвертий проходить твердим,

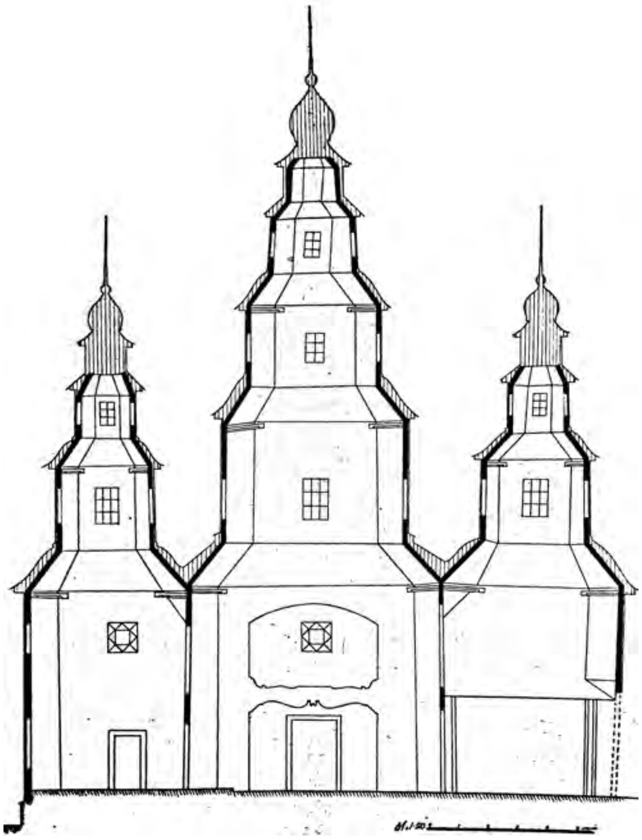

Осинове, Михайлівська церква,
поперечний розріз.

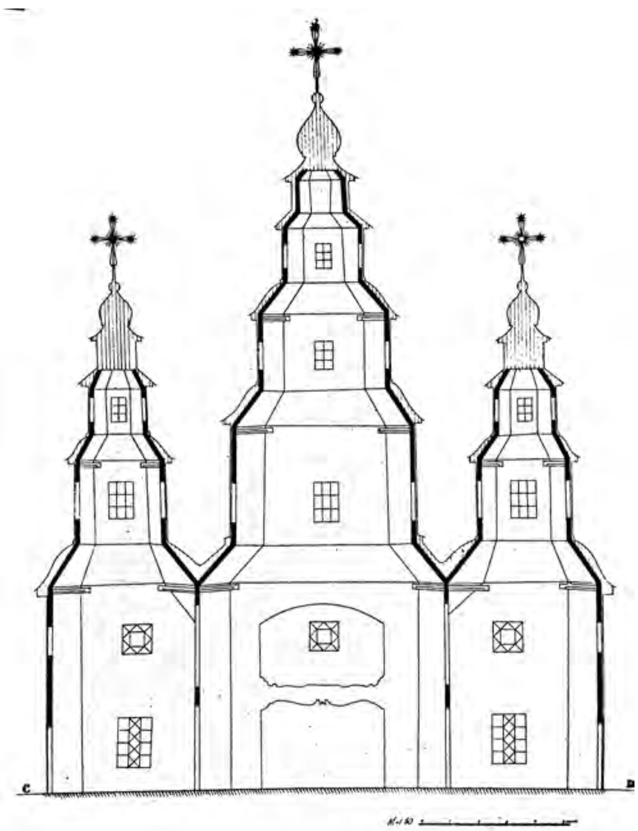

Осинове, Михайлівська церква,
поздовжній розріз.

уповільненим, але нестримним кроком. Освітлено центральний верх в цілому значно слабкіш, ніж верхи рукавів. Четвертий восьмерик і п’ятий залом майорять в напівмороку. Це ще більш посилює могутність зльоту верху.

Ще два слова про просвіти в Осинівській церкві. Такого оформлення просвітів з центру до рукавів, як в Осинівській церкві, більш ніде зустрічати не доводилося. Яскрава «графічність» контуру їх викликає в пам’яті згадки про «розчерки», якими славилися тогочасні писані документи та рукописні книги.

Тепер ознайомимось з наслідками аналізу обмірних креслеників.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці[41]. План центру – квадрат з відсіченими кутами[42].

План південного рукава – квадрат з відсіченими зовнішніми кутами; ширина вівтаря і південного рукава = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить східну половину центрального квадрата, а довжина вівтаря = повній ширині його. Сторона квадрата плану північного рукава на товщину бруса менша сторони квадрата плану південного рукава. План бабинця – чотиригранник з відсіченими зовнішніми кутами. Збережена верхня половина зрубу стін бабинця має довжину = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину чотиригранника, в який вписується план вівтаря; ширина бабинця = ширині вівтаря (довжина бабинця – сторона, а ширина – апофема рівностороннього трикутника).

Східна, західна і південна грані центру дорівнюють 3/4 довжини центру, а північна грань – на товщину бруса довша. Південна і північна грані вівтаря і усі відповідні грані південного і північного рукавів дорівнюють 1/2 довжини центру. Східна грань вівтаря і відповідні грані південного і північного рукавів = 1/2 діагоналі південної половини плану дільниці[43].

[41] Обміри показали, що в плані і розрізах не раз спостерігається деформація правильних геометричних форм.

[42] Північно-східний кут випнувся назовні, бо північна грань центру довша південної на товщину бруса.

[43] Ці розміри високою точністю не визначаються.

Осинове, Михайлівська церква, купола, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Осинове, Михайлівська церква, інтер'єр західної частини, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Висота зрубів стін усіх дільниць однакова; вона менша за довжину плану центру і дорівнює півсумі довжини плану центру і вівтаря[44].

При виготовленні на землі зрубу першого залому майстер користався шаблоном-трапецією; основа її – довжина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань – діагональ чотирикутника, що становить південну половину чотиригранника, в який вписується план вівтаря. Сума висоти залому і зрубу стін = ширині плану центру.

Ширина і довжина першого восьмерика = діагоналі чотирикутника, що становить половину квадрату плану вівтаря, а висота восьмерика – 1/2 довжини зрубу стін центру (вгорі). Висота центральної дільниці від підлоги до початку другого залому = діагоналі квадрату, в який вписується план центру.

Другий залом центрального верху заготовлявся на землі з допомогою шаблона-трапеції; основа її – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини плану центру. Висота другого залому і першого восьмерика разом = повній довжині плану вівтаря. Довжина і ширина другого восьмерика = 1/2 довжини плану центру, а висота = півсумі висоти другого залому і першого восьмерика. Третій залом заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якого основа – довжина другого восьмерика (вгорі), верхня грань = висоті другого восьмерика. Висота третього залому, другого восьмерика і другого залому разом = довжині плану вівтаря. Повна довжина і ширина третього восьмерика = висоті другого восьмерика, а висота – півсумі висоти третього залому і другого восьмерика[45].

Четвертий залом – у розрізі – низ рівнобічного трикутника, у якого боки = висоті третього восьмерика; четвертий залом вдвічі нижчий за третій.

Четвертий глухий восьмерик має довжину і ширину = висоті третього восьмерика, а висоту, наближену до 1/2 довжини третього восьмерика (вгорі).

---

[44] Як і в церкві Верхнього Бишкина.

[45] Висота центральної дільниці до початку четвертого залому = довжині плану будови.

П'ятий залом – у розрізі – низ рівностороннього трикутника; висота його визначається тим, що разом з висотою четвертого восьмерика вони дорівнюють довжині четвертого восьмерика.

Висота верху центральної дільниці дорівнює повній довжині плану центру і бабинця, разом взятих.

Внутрішня висота центральної дільниці – більша довжини плану будови і дорівнює діагоналі плюс стороні квадрату, в який вписується план центру, або = ширині плану будови плюс 1/2 плану вівтаря.

Перший залом вівтаря у розрізі має форму трапеції. Для заготівлі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якого основа – зруб стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини першого восьмерика центральної дільниці. Висота залому із зрубом стін разом на 2 вінці нижча за висоту зрубу стін і першого залому центру.

У першого восьмерика вівтаря довжина дорівнює 1/2 довжини першого восьмерика центру, або довжині східної грані плану дільниці, а висота восьмерика вівтаря дорівнює півсумі висоти першого восьмерика і першого залому центру. Висота першого залому і восьмерика вівтаря, взяті разом, дорівнюють висоті першого восьмерика центру.

Осинове, Михайлівська церква, інтер'єр північної частини, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Другий залом верху вівтаря в розрізі має форму трапеції. Для попереднього складання на землі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Висота другого залому визначається тим, що разом з висотою першого восьмерика і першого залому дорівнює довжині плану вівтаря.

У другого восьмерика довжина = 1/3 довжини плану вівтаря, висота = 1/2 висоти першого восьмерика = довжині зрубу стін дільниці (вгорі).

Третій залом складався на землі за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина другого восьмерика, верхня грань = 1/3 довжини першого восьмерика, висота = 1/2 висоти другого восьмерика.

Висота верха вівтаря на 2 вінці вища за зруб стін дільниці. Внутрішня висота вівтаря дорівнює довжині плану вівтаря і центру, разом взятих.

Дещо інакше скомпоновано верх бабинця. Майстер намагався в окремих компонентах рівнятися на верх центральної дільниці. Зокрема, висота першого залому бабинця = висоті першого залому центрального верху. На одному рівні лежать верх другого восьмерика бабинця і низ другого восьмерика центрального верху. Основа першого залому бабинця – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині верхньої грані першого залому вівтаря, висота = висоті першого залому центру.

Осинове, Михайлівська церква, інтер'єр центрального верху, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Перший восьмерик бабинця має довжину = повній довжині (з стінками) першого восьмерика вівтаря; висота ж його = висоті першого восьмерика вівтаря.

Другий залом заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої верхня грань = 1/2 повної довжини того ж восьмерика (вгорі). Висота верху бабинця до початку другого восьмерика = повній ширині зрубу стін дільниці (вгорі).

Другий восьмерик має довжину, ширину і висоту = 1/2 довжини першого восьмерика.

Третій залом в розрізі – низ рівностороннього трикутника. Висота залому визначається тим, що висота верха бабинця дорівнює діагоналі квадрату, в який вписується план вівтаря, а внутрішня висота бабинця дорівнює довжині плану бабинця і центру, взятих разом.

Висота верхів південного і північного рукавів дорівнює висоті верха бабинця, і розчленовано верхи рукавів по вертикалі так, як і верх бабинця. Довжина ж і ширина восьмериків обох рукавів повторюють з незначними відмінами розміри восьмериків вівтаря.

Вікна верхнього ряду в зрубах стін заложено на висоті = 1/4 ширини плану будови. Вікна в першому восьмерику центрального верху заложено на висоті, що наближається до 1/2 ширини плану будови, а центр вікна припадає на висоту = 1/2 довжини плану будівлі; над верхнім вінцем зрубу стін це ж вікно лежить на висоті = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Вікно в другому восьмерику центру заложено над верхнім вінцем зрубу першого восьмерика на висоті = 1/3 довжини зрубу першого восьмерика. Вікна в третьому восьмерику заложено над верхнім вінцем другого залому на висоті = довжині другого восьмерика. Вікна в перших восьмериках вівтаря, бабинця, південного і північного рукавів заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на тій же висоті, що і в першому заломі центрального верху. В другому восьмерику бабинця, південного і північного рукавів вікна заложено на рівні верхнього вінця

першого восьмерика центрального верху, а у вівтарі над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = повній довжині зрубу стін дільниці (вгорі).

Нижня частина просвітів з центру до бабинця і бокових рукавів прорізана на висоті = 1/2 повної довжини плану вівтаря, а вища частина на висоті = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план центру.

Аналіз обмірних кресленників допомагає зрозуміти вжиті майстром засоби оформлення простору.

ЗАМОСТЄ Харківської області.
Церква Миколая 1793 р.
Фото Є. Рєдіна 1900–1901 р.[46]

Збудована майстром лиманської школи. Одноверха. Хрещата. Центральна дільниця в плані – восьмигранник, близький до квадрата (чотиригранник з відсіченими кутами), до якого прирубано 4 менші рукави-шестигранники (чотиригранники з відсіченими зовнішніми кутами).

Зруби стін рукавів нижчі за зруб стін центру. Висота зрубу стін рукава дорівнює (приблизно) довжині його плану. Грані зрубу виразно похилені всередину. Покриті рукави наметовим, на 5 схилів дахом з «димничком».

Одвірки вхідних дверей зовні оздоблені різьбленою виноградною лозою з ґронами, що виростає з вази.

Висота зрубу стін центральної дільниці менша за довжину плану дільниці. Довжині плану її дорівнює висота зрубу стін разом з першим заломом. Дуже стрімко засклеплений перший залом переводить об'єм дільниці у просторий перший світловий восьмерик (його ширина, певно, більша ширини плану бабинця)[47], а висота дорівнює приблизно

Замостє, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Замостє, Миколаївська церква, вхід, фото С. Таранушенка, 1916 р.

[46] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXV, рис. 3.

[47] Як і в Михайлівській церкві в Осиновій.

2/3 ширини. Стрімким другим заломом верх переходить у другий світловий восьмерик. Його ширина дорівнює висоті першого восьмерика, а висота – 2/3 власної ширини.

Форма високого стрункого завершення дільниці позначена прикметами «китайщини» доби рококо.

Верх – високий, підкреслено тягнутий догори. Разом з тим форми восьмериків відчутно вагомі, стримано стрункі.

ГОРОХУВАТКА Харківської області[48].
Воскресенська церква 1795 р.[49]
Фото збірки Харківського
університетського музею.

П'ятиверха. Хрещата. Центральна дільниця – восьмигранник (чотиригранник, близький до квадрата з відсіченими кутами), до якого прирубано 4 менші шестигранники. Зруби стін усіх дільниць одної висоти.

Зруби стін рукавів – високі стрункі. Енергійним першим заломом об'єм кожного рукава переходить у стрункий світловий восьмерик (його довжина менша 1/2 довжини плану дільниці). Коротким другим заломом об'єм переходить у другий світловий восьмерик; він стрункіший за перший, а його довжина дорівнює приблизно 2/3 довжини першого. Третій залом переводить об'єм у стрункий глухий ліхтар: його довжина також дорівнює, певно, 2/3 довжини другого восьмерика. Завершує рукав главка, посаджена на пірамідальний дашок над ліхтарем. Верх рукава високий (він мало не в 1½ раза вищий, стрункіший за зруб стін). Легкі за пропорціями компоненти верху стрімким темпом розгортають об'єм дільниці.

Горохуватка, Воскресенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Ще яскравіше виявляє майстер устремління мас догори в центральній дільниці. Верх тут майже вдвічі вищий за зруб стін, але темп звужування внутрішнього об'єму дільниці більш поступовий і гармонійний. Стрункість зрубів восьмериків поступово зростає, а стрімкість заломів, навпаки, зменшується. Довжина першого восьмерика на чверть менша довжини плану дільниці, тоді як висота його досягає майже 1/2 висоти зрубу стін. Майстер виділяє, підкреслює ставну форму першого восьмерика центральної дільниці; він – вузол композиції будови; його освітлює 8 вікон[50].

Довжина другого восьмерика центрального верху уже вдвічі менша довжини першого, і разом з тим він і стрункіший. Трохи повільніше, ніж другий, зменшує площу третій, теж світловий восьмерик, а стрункість його, навпаки, більша, ніж у другого восьмерика. Над третім восьмериком поставлено ліхтар.

Якщо нижні частини верхів центру і рукавів різко відміні, то верхівки їх (останній восьмерик, ліхтар, главка) уже менш відмінні.

Церква в Горохуватці – будова майстрів лиманської школи. Це одна з пам'яток, де верхи досягають найбільш повного розвитку: центра має три світлові восьмерики і ліхтар та чотири заломи.

[48] Фото зовнішнього вигляду церкви опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXXIV, рис. 1.

[49] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. V. С. 228.

[50] Порівн. церкву Різдва Богородиці в Червоному Осколі.

ВОРОНІВКА – передмістя Новомосковська Дніпропетровської області.
Успенська церква[51].
Обміряна і зафотографована в 1928 р.

Церкву будували з 14 травня 1797-го по 21 січня 1798 р.[52] Документів, що висвітлювали б ремонти, не знайшлося. В церкві зберігався келих, на якому викарбовано напис: «Сію чашу осоружили жители новомосковскіи доброхотни дателъ Борис Кончикъ и Карпо Рибалка до храму Успенія... 1798 года мѣсяца генваря 12».

В XX ст. збудовано на захід від церкви дзвіницю, і притвором сполучили її з західним рукавом церкви, розібравши притому три західні грані зрубу стін бабинця.

Збудовано церкву з соснових брусів товщиною в 17 см і шириною до 32 см.

За планом і композицією центрального верху Воронівська церква належить до лиманської школи; деякі деталі зближують її, зокрема, з червонооскільскими церквами. Як і у інших лиманських, центральна дільниця Воронівської церкви – квадрат з відсіченими кутами; грані по сторонах світу дорівнюють 3/4 сторони квадрату; рукава – чотиригранники з відсіченими зовнішніми кутами, але у Воронівці південний і північний рукави довші і ширші, ніж рукави інших церков лиманської групи. Інакше і перекрито їх: в інтер'єрі, замість двоспадистого намета з «димничком» на чільній грані, у Воронівці – округле («коробове») у розрізі «склепіння» пониженого профілю, хоч зовні покриття має «димнички». Східна і західна грані зрубу стін південного і північного рукавів прорізано великими прямокутними вікнами в два яруси. В східній грані зрубу стін вівтаря ми бачимо внизу прямокутне, а вгорі – кругле вікно. В південному і північному рукавах над дверима також бачимо круглі вікна. Проте круглу форму цим вікнам зовні надали пізніш, бо в інтер'єрі вікна мають форму квадрату, вписаного в хрест з заокругленими кінцями.

На лутках дверей різьбленої виноградної лози, такої, як у Черкаському Бишкині, у Воронівці немає.

Найбільше уваги майстер Воронівської церкви приділив центральній дільниці і все їй підпорядкував. В інтер'єрі центр сполучається з південним і північним рукавами широкими й високими просвітами. Надають стрункості стінам зрубу. Як і в церкві Черкаського Бишкина, просвіт вгорі прикрашає різьблений «тюльпан», але у Воронівці їх не два, а один в зеніті просвіта. Кожен просвіт має по два бруси-стяжки; вони помережані (як і у Різдвобогородицькій церкві Червоного Оскола) «сухариками». Волют у Воронівці в просвітах немає. Контур завершення просвіту нагадує складки драпіровки з тканини. Форма контуру просвіту до бабинця проста. Завершення його просвіту має форму півкола (пізніш воно було зашите), по контуру завершення обведено різьбленими «сухариками».

Церква у Воронівці – одна з найбільших високих, які нам довелося обстежити. Внутрішня висота її центральної дільниці сягає 24 м, а ілюзійно вона здається значно вищою. Для досягнення цієї мети майстер приводить у дію засоби організації внутрішнього простору. Коли розглядаєш обмірний креслeник розрізу будови, здається, що розгортання внутрішнього об'єму проведено у відносно спокійному темпі. Але в натурі наростання висоти і звуження об'єму в інтер'єрі йдуть напружено, у бурхливому темпі, ривками.

Зруб стін центральної дільниці, як ми уже вказували, має форму восьмигранника з 4 довгими і 4 дуже короткими сторонами. Уже чітко виявлене звуження догори граней надає в інтер'єрі зрубові стін стрункості. Значно посилює цю стрункість динаміка контуру завершень просвітів з центру до рукавів, де бокові контури просвітів енергійними хвилями круто здіймаються догори і дуже активно зближуються. Таке оформлення просвітів набагато посилює рух догори мас зрубу стін.

Грані першого залому скорочуються нерівномірно: короткі – дуже мало, широкі дуже енергійно. І все ж відношення сторін (у плані) восьмерика залишається майже таким, як і у зрубі стін. Як показує обмірний креслeник, довжина восьмерика на одну чверть менша за довжину зрубу стін. В натурі ж на око

[51] Фото зовнішнього вигляду опублікував В. Машуков в статті «Материалы к изучению церковной старины Украины» в «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» (Том. XVI).

[52] Ф. Макаревский. Материалы к изучению церквей Екатеринославской епархии. Екатеринослав. 1880. Вып. І. С. 436–428.

Воронівка, Успенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

довжина восьмерика здається в інтер'єрі вдвічі меншою довжини плану зрубу стін. Пояснюється це тим, що грані самого восьмерика ми бачимо в ракурсі і чітко сприймаємо лише пояс ригелів, заложених при вершині восьмерика. Другий пояс ригелів заложено при вершині зрубу стін. Наше око одночасно бачить обидва чітко виділені пояси ригелів, і довжина ригеля нижнього яруса сприймається як більша довжини ригеля другого яруса. Грані не тільки залому, але й восьмерика ми бачимо в ракурсі, тому різницю величини площи окреслених поясами ригелів ми сприймаємо як наслідок значного віддалення між ними.

Ще більш енергійне звуження граней другого залому підносить ілюзійно другий восьмерик так високо, що його довжина здається нам мало не втроє меншою довжини першого восьмерика. В дійсності ж довжина другого восьмерика не втроє, а лише вдвоє менша першого восьмерика. Проте і таке – фактичне – зменшення об'єму другого восьмерика показує, якими

різкими ривками йде в цій пам'ятці зменшення об'ємів компонентів верха.

Вище першого восьмерика чітких просторових орієнтирів у вигляді ригелів уже немає, і віддалення між верхніми компонентами верха око наше може оцінювати лише в залежності від сили освітлення граней. Тому віддалення до вершини четвертого залому, освітленого лише знизу слабими рефлексами, наше око просто неспроможне точно визначити.

Характер композиції має, а почасти і пропорції частин у зовнішньому вигляді інші, ніж в інтер'єрі. Маси у зовнішньому вигляді скомпоновано простіше, спокійніше. Значною мірою цьому допомагають чіткі прості лінії контурів і площини дахів заломів.

Домінує у зовнішньому вигляді маса першого восьмерика разом з другим заломом.

В центрі композиції зовнішнього вигляду церкви – восьмигранний зруб стін – спокійних пропорцій – центральної дільниці. До нього примикають нижчі – теж спокійних пропорцій – шестигранні зруби стін чотирьох рукавів, перекриті двоспадистими наметами з «димничками». Центральний зруб стін – більший рукавів площею і вищий за них. Якщо зруби стін центру і рукавів витримано в спокійних, але все ж струнких пропорціях, то у всіх компонентів верху (восьмерики, заломи), навпаки, поземні розміри переважають вертикальні. В цілому маса корпусу зрубів стін і маса верха урівноважені, хоч зіставлення важкуватої маси першого восьмерика і струнких зрубів стін центру та рукавів виявляють напруженість цієї рівноваги. Вище першого восьмерика майстер масу будови різко полегшує, і в цілому церква зовні в натурі справляє враження гармонійної, хоч, може, до певної міри і сухуватої споруди.

Наявність в церкві Воронівки таких елементів, як певна важкуватість маси восьмериків (особливо першого), та деякі дрібні риси (характерна форма вікна – у вигляді півкола – в «димничку» вівтаря та завершення просвіту з центру до бабинця в інтер'єрі) показують, що майстер нашої пам'ятки у своїй творчості відбив деякі елементи мурованої архітектури класицистичної доби.

Аналіз обмірних креслеників церкви в Воронівці дав такі наслідки.

Вихідний розмір у побудові плану – довжина (чи ширина) центральної дільниці. Центр – квадрат з відсіченими кутами. Східна, південна і північна грані центру = 3/4 довжини квадрату (західна грань коротша на товщину бруса). Вівтар, південний і північний рукави – прямокутники з відсіченими зовнішніми кутами; ширина південного і північного рукавів = довжині східної грані центру, а довжина вівтаря на товщину бруса більша; ширина вівтаря (і довжина рукавів) дорівнює 1/4 ширини будови. Східна грань вівтаря і відповідні їй грані південного і північного рукавів = 1/2 довжини вівтаря. Південна і північна

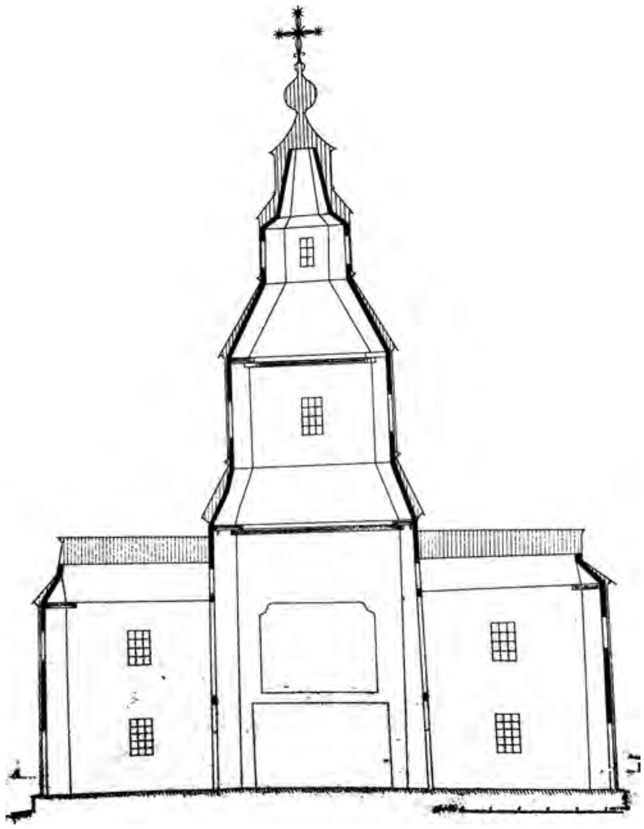

Воронівка, Успенська церква, поперечний розріз.

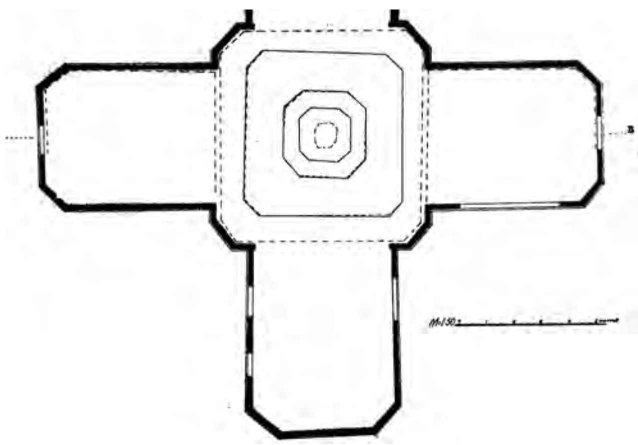

Воронівка, Успенська церква, план.

Воронівка, Успенська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Висота зрубу стін центральної дільниці = подвійній довжини плану північного рукава[53].

Перший залом заготовлявся на землі за допомогою шаблона-трапеції; основа її – ширина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = західній грані зрубу стін центру (вгорі). Висота першого залому і зрубу стін разом = полуторній ширині зрубу стін центру (вгорі) і дорівнює також половині внутрішньої висоти центральної дільниці. Перший восьмерик має ширину = довжині західної грані зрубу стін центру (вгорі) і висоту = 1/2 ширини плану центру. Другий залом заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – ширина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини першого восьмерика; висота другого залому, першого восьмерика і першого залому разом = діагоналі чотирикутника, що становить половину квадрата, в який вписується план центру.

У другого восьмерика ширина = 1/2 ширини першого восьмерика, а висота = половині висоти першого восьмерика.

Третій залом заготовлявся за допомогою трапеції-шаблона, у якого основа – ширина другого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 ширини зрубу стін центральної дільниці (вгорі), а висота третього залому і другого восьмерика разом = 1/2 ширини плану вівтаря.

грані вівтаря та відповідні їм грані рукавів = 1/2 діагоналі центрального квадрата, в який вписується центральний восьмигранник.

Висота зрубу стін вівтаря і рукавів = півсумі повної довжини плану центру і рукава. Внутрішня висота вівтаря і рукавів разом з верхом = діагоналі чотирикутника, в який вписано шестигранник рукава.

Четвертий залом заготовлявся з допомогою трапеції-шаблона, у якого основа – ширина третього залому (вгорі), верхня грань = 1/2 основи і висота дорівнювала висоті третього залому і другого восьмерика, взятих разом.

Висота верху = сумі ширини плану центру і одного рукава. Висота зрубу стін, першого залому, першого восьмерика, другого залому

[53] На кресленику поперечного розрізу дуга, описана радіусом = 1/2 ширини будови з центральної точки підлоги центральної дільниці, відсікає верхні точки підлоги центральної дільниці, відсікає верхні точки зрубу стін тої ж дільниці. Висота зрубу стін центру є також висотою трикутника з основою = ширині будови і боками = ширині плану центру і одного рукава, взятих разом. Висота зрубу стін центру є також середнє пропорційне між шириною плану одного (південного, наприклад) рукава і сумою ширини плану центру і другого (північного) рукава.

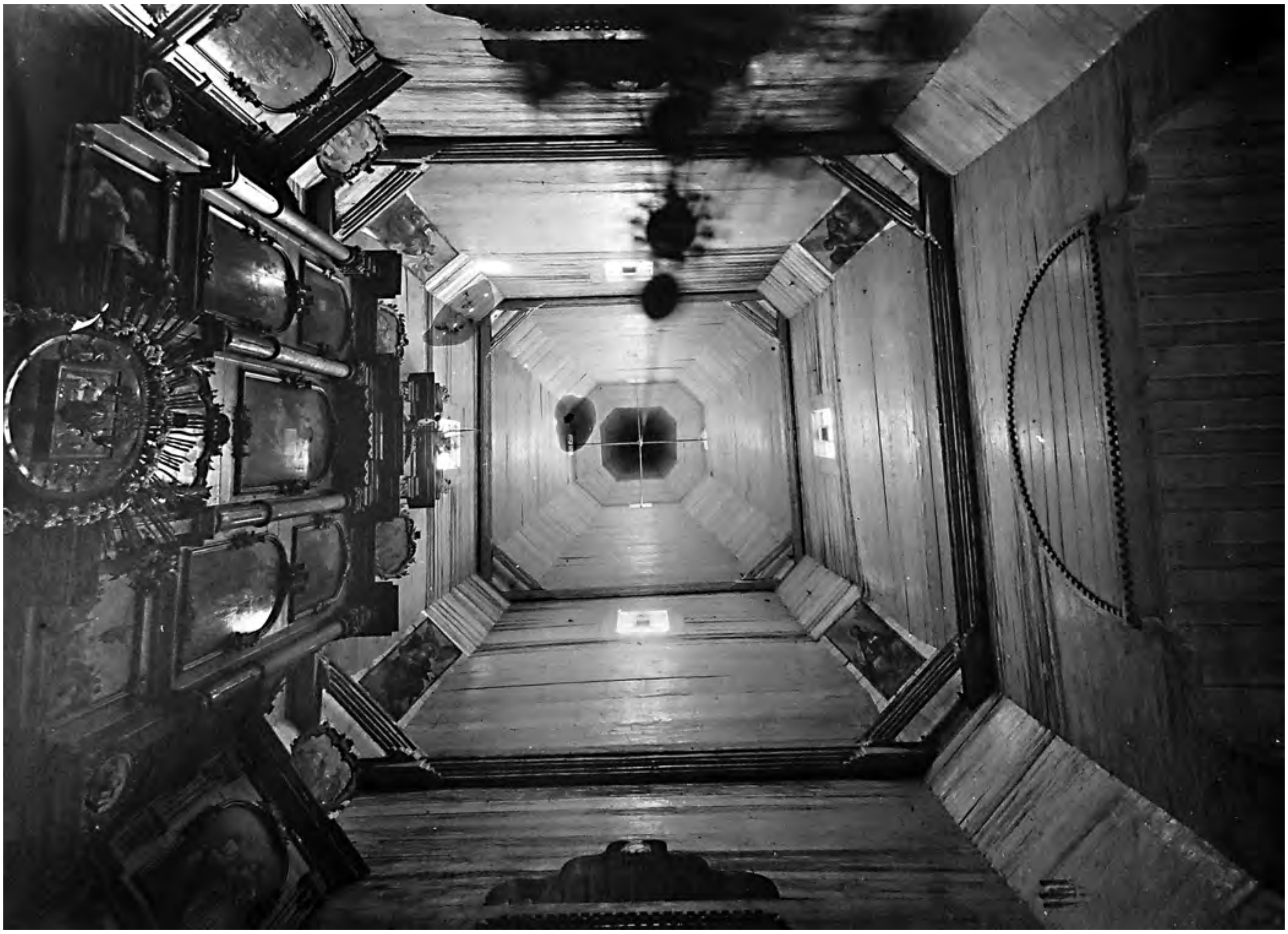

Воронівка, Успенська церква, інтер'єр центрального верху, фото С. Таранушенка, 1927 р.

і другого восьмерика разом = ширині плану будови.

Внутрішня висота центральної дільниці – більша ширини плану будови і дорівнює ширині плану будови плюс 1/2 західної грані плану центру.

Низ вікон верхнього ряду в зрубах стін заложено на висоті, що дорівнює 1/2 віддалення між південно-східним кутом північного рукава та північно-західним кутом південного рукава. Вікна першого восьмерика заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = 1/2 довжини плану вівтаря. На такій же висоті = 1/2 довжини плану вівтаря заложено над верхнім вінцем першого восьмерика вікна другого восьмерика.

ЛИМАН Харківської області.
Михайлівська церква 1798 р.[54]
Обмір і фото 1927 р.

Слобода Лиман – на тракту з Харкова до Ізюма, на березі великого озера – підземної затоки Донця.

Заселений в 60-х роках XVII ст. Лиман був сотенним містом спочатку Слобідського Харківського, а з 1682 р. Ізюмського Слобідського полку. Долина по Дінцю вниз від Змієва вкрита була великими непрохідними лісами з віковічними дубами і корабельними соснами. Місцевість по Дінцю – рідної краси і багатства природи. Ще й досі Коробови Хутори та Лиман – заповідний і улюблений мисливцями край.

[54] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданнях: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXVIII; С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. XII.

Фото інтер'єру надруковано у виданнях: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXIX; С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. XII. Обмірні кресленники плану і розрізу репродуковано в «Нарисах».

Лиман, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Серед досліджених нами на півдні Слобожанщини (в Зміївському, Ізюмському та Харківському повітах) дерев'яних церков чітко виділилася група пам'яток, об'єднаних спільністю поставлених перед собою їх майстрами архітектурно-художніх завдань та характерними засобами їх розв'язання. У всіх цих церков один тип плану, хоч між ними зустрінемо одно-, три- і п'ятиверхі будови. У всіх розвинуті, підкреслено високі, тягнуті догори верхи. В районі розповсюдження церков цього типу житлові будинки також позначені досконалою технікою і архітектурно-мистецькою виразністю. Особливо густо розміщені церкви згаданого типу в селах навколо Лимана. В самому Лимані заміряно нами 2 типові церкви, збудовані майстрами лиманської школи.

В Лимані заміряно нами Михайлівську та Воздвиженську церкви. В XVIII і на початку XIX в. тут була ще третя – Покровська церква .

В церковному архіві зберігалися «Ведомости» починаючи з 1821-го і по 1894 р. включно. В цих «Відомостях», які складалися щороку, знаходимо опис як самої будови, так і церковного майна. Найстаріша «Відомість» подає дату побудови церкви – 1798 рік – і зазначає, що церква – на цегляному підмурку. Ці відомості повторювалися у 16 описах щороку. І відомості 1836 р. зазначено, що церкву покрито аркушевим залізом і пофарбовано. Тут же сказано, що в 1825 р. церква була «возобновлена». Очевидно, це був поточний ремонт. В описах попередніх років не згадується про «возобновление» 1825 р. Можливо, що ремонт 1825 р. було проведено без дозволу начальства, і тому піп вважає для себе доцільним не згадувати про нього. А через 11 років, мабуть, уже при другому попі цю подію занотували. Опис 1841 р. зазначає, що церква «крепка, но в сем году указалася течь». Ця згадка повторюється і в описах наступних років, а в 1844 р. записано: «возобновлена сего 1844 г.». Опис 1856 р. знову зазначає, що цього року «покрыты листовым железом церковь и колокольня». Таким чином, з описів довідуємось, що церкву в 1798 р. збудовано, в 1825 р. ремонтовано, в 1836 р. покрито залізом і пофарбовано. Отже, до 1836 р. церква була вкрита деревом (ґонт? шпаклівка?). В 1844 р. – ремонт. В 1856 р. церква знову «покрыта листовым железом». Певно, це був один з поточних ремонтів. Інших ремонтів описи не зазначають. Останній ремонт проведено в 1926 році.

Михайлівська церква в Лимані належить до лиманської школи. Головна вісь будови (схід–захід) повернута за рухом стрілки годинника на 5´.

Церква одноверха, хрещата в плані. Низ її – з дубових брусів. Велику увагу майстер приділив ув'язанню об'ємів рукавів з центром: всі п'ять зрубів пов'язані між собою замками без остатку. Навіть бабинець не має заплечиків

і відкривається до центру просвітом на всю ширину і на всю висоту свого зрубу стін. Лише на середині висоти просвіта південний і північний зруби зтягнуті двома брусами. Таким же засобом сполучаються з центром і останні рукави. Це свідчить про високу будівельну техніку і упевненість у перевірених досвідом конструктивних засобах.

Розгляньмо обмірні кресленики. Вони розкривають нам ті принципи, які майстер поклав в основу формування внутрішнього простору будови.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці, що має форму восьмигранника, вписаного в квадрат (точніш: ширина плану будови на товщину бруса більша за довжину). У квадрата відсічено кути так, що східна, західна, південна і північна грані плану центру = 3/4 сторони квадрату.

Вівтар в плані – квадрат (точніше: внутрішня довжина = повній ширині з обома стінками) зі зрізаними зовнішніми кутами. Його довжина дорівнює 1/2 віддалення між північним кінцем східної грані і південним кінцем західної грані плану центру. Довжина східної грані вівтаря = 1/2 ширини плану дільниці, а довжина південної і північної граней = 1/2 довжини плану центру.

У бабинця ширина плану дорівнює ширині, а довжина = повній довжині вівтаря. Західна, південна і північна грані бабинця такі ж, як і у вівтаря.

Південний і північний рукави в плані дорівнюють бабинцю. План будови вписується в квадрат.

Розмірами плану визначаються розміри зрубів стін, заломів і восьмериків.

Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює полуторній повній довжині плану бабинця, або віддаленню між серединою східної грані і південним кінцем західної грані плану центру[55].

Перший залом центральної дільниці дає в розрізі трапецію; основи її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану бабинця. Форми і розміри першого залому були скеровані на вирішення завдання: зменшити внутрішній об'єм дільниці так, щоб розміри плану першого восьмерика дорівнювали розмірам плану бабинця. Висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює подвоєній довжині плану бабинця.

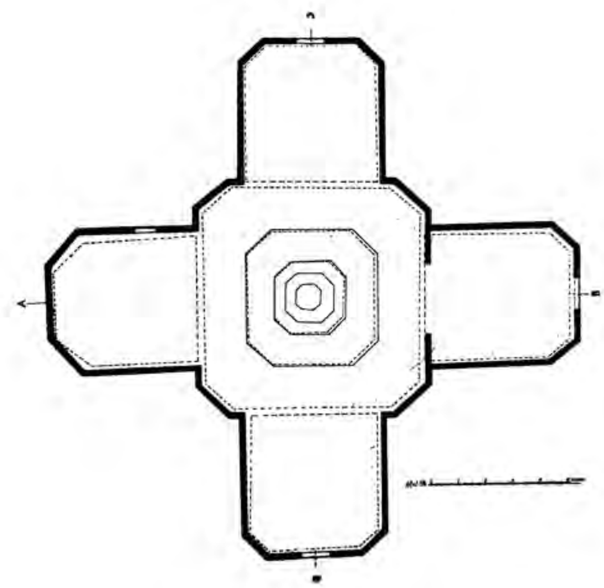

Лиман, Михайлівська церква, план.

Як ми вже зазначили, у першого восьмерика довжина і ширина = довжині плану бабинця, а висота дорівнює половині довжини південної грані плану центру (вгорі). Висота першого восьмерика і першого залому разом = плану бабинця.

Другий залом в розрізі має форму трапеції, у якої основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини основи; висота ж = 1/3 довжини першого восьмерика (вгорі).

У другого восьмерика довжина і ширина становлять 1/2 довжини першого восьмерика (внизу), а висота = 1/3 повної довжини першого восьмерика (внизу).

Третій залом в розрізі має вигляд трапеції, у якої основа – довжина другого восьмерика, верхня грань = висоті другого восьмерика. Висота третього залому і другого восьмерика разом = довжині другого восьмерика (вгорі).

Четвертий залом в розрізі дає форму трапеції; основа її – довжина верхньої грані третього залому, верхня грань = 1/2 висоти другого восьмерика, висота разом з третім заломом дорівнює 1/2 повної довжини другого восьмерика.

Заготовляючи на землі зруби кожного залому, майстер, очевидно, користався шаблонами-

[55] $$\frac{\text{довжина плану бабинця}}{\text{висота зрубу стін центру}} = \frac{\text{висота зрубу стін центру}}{\text{сумі довжини плану центру і вівтаря}}$$

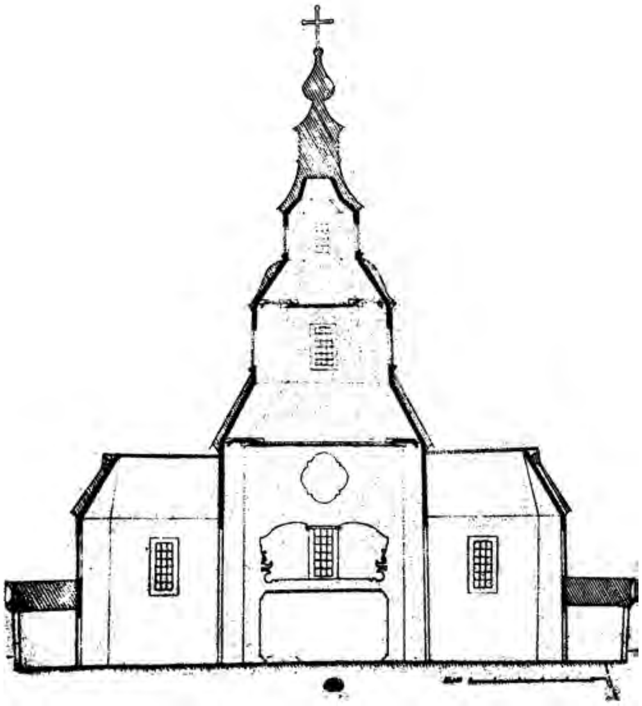

Лиман, Михайлівська церква,
поздовжній розріз

трапеціями тих же розмірів, яких набували зруби заломів.

Висота верху центральної дільниці дорівнює подвоєній повній довжині плану вівтаря, а внутрішня висота тої ж дільниці дорівнює повній ширині будови.

У вівтаря і останніх рукавів висота зрубів стін = діагоналі південної половини плану бабинця, а внутрішня висота кожного рукава = довжині плану центру. Незначні розходження розмірів – наслідки деформації зрубів внаслідок нерівномірного злягання вінців. Східна грань залому – завершення зрубу у вівтарі – заломлена під кутом 65°, а західна грань у бабинці – під кутом 60°. Довжина гребня стелі у бабинці = 1/2 довжини плану центру.

Вікна в зрубах стін бабинця, південного і північного рукавів заложено на висоті = 1/2 повної довжини плану бабинця, або 1/2 висоти зрубу стін, а у вівтарі на висоті = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план бабинця. Вікна в першому восьмерику над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті = 1/2 довжини плану бабинця. Вікна в другому восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу першого восьмерика на висоті = 1/2 довжини південної грані плану вівтаря.

Висота просвіту з центру до рукавів дорівнює довжині плану бабинця; верхній просвіт – «голосник» – заложено на висоті = довжині південної грані плану центру, а верх просвіту того ж «голосника» припадає на висоту = довжині плану центру.

Аналіз обмірних креслеників виявив систему закономірностей всіх розмірів як в побудові поземного плану, так і при складанні зрубів стін заломів і восьмериків. Всі вони походять від одної основної величини: сторони квадрата, в який вписується план центральної дільниці. Ця система закономірних взаємозв'язків розмірів усіх компонентів будови є одним з основних засобів, що допомагають майстрові виразно розкрити архітектурно-художній образ пам'ятки, але не єдиний. В арсеналі архітектурно-художніх засобів у майстра було немало й інших.

Ми вже згадували про те, що майстер приділяв багато зусиль, щоб ув'язати об'єми усіх дільниць будови. Перед глядачем, що переступив поріг вхідних західних дверей, відкривається просторовий об'єм не лише бабинця; через просвіт в східній його стіні він охоплює оком об'єм і центральної дільниці від підлоги до початку першого восьмерика, а через південний і північний просвіти в зрубі центральної дільниці в поле зору потрапляють також частково об'єми обох рукавів. Просторовий об'єм будови зразу широко розкривається і «втягує» в себе глядача.

На того, хто почне послідовно оглядати окремі ділянки будови, бабинець справляє враження помірно витягнутого догори об'єму, хоч фактично, як показують обмірні кресленики, висота зрубу тут лише дорівнює довжині його плану. Гранчаста форма зрубу, освітлення, що м'яко ллється зверху з вікон, прорізаних майже під самим заломом, і залишає в сутінках верхню частину бабинця, і, нарешті, стіжкова пірамідальна форма залому бабинця – все це вкупі ілюзійно збільшує внутрішню висоту бабинця. Завершення зрубу стін бабинця складається з пересічення трьох більших похилих площин: двох прямокутних бокових граней, третьої трикутної західної, що енергійним рухом врізається в бокові, і двох вузеньких гострокутних граней, що йдуть від узьких граней зрубу стін. Таким чином, бабинець завершується не спокійною горизонтальною стелею (як в інших пам'ятках), а динамічним рухом граней і пучком ліній, скерованих вгору, в напрямку до центру.

Лиман, Михайлівська церква, інтер'єр центрального верху, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Так само, як бабинець, оформлено вівтар та південний і північний рукави. Динаміка завершень бабинця і рукавів, скерованих в напрямку до центру, особливо яскраво виявляється, якщо розглядати їх з середини центральної дільниці через просвіти в південній, північній і західній гранях.

Оформленню цих просвітів майстер приділив багато уваги, і вони, дійсно, справляють глибоке враження. В них особливо яскраво виявилися барвистість, сила і свіжість творчості народного художника. Кращі наші народні митці ніколи не стояли осторонь «моди» віку; постійно і жваво цікавилися усім новим, що приносило в процесі свого розвитку світове мистецтво, охоче і навіть жадібно сприймали його, але ніколи не наслідували сліпо, а завжди творчо опрацьовували його здобутки. Постійно і невпинно збагачуючи новими мотивами свій репертуар, вони в той же час твердо стояли на народній основі, ніколи не відривалися від народного пня, ніколи не втрачали органічного зв'язку з набутими віковою практикою національним характером творчості. Народні майстри, що працювали в різних галузях і на різному матеріалі, завжди жваво обмінювалися досвідом. Те, що набули, скажімо для прикладу, від знайомства з пам'ятками стилю рококо[56] наші золотарі-ювеліри, то, творчо опрацювавши, слідом за золотарями, починають вносити в свою практику майстри архітектури, малярства, графіки, вишивання, килимарства та ін. Притому кожна галузь мистецтва нові мотиви і композиційні надбання застосовує у себе творчо, пристосовуючи їх до специфічних вимог матеріалу, характеру і техніки його обробки, органічно ув'язуючи нове з арсеналом засобів, стилем

[56] В нашій церкві елементи стилю рококо, як бачимо, ще активно «працюють», хоч в панському мистецтві провідне місце посідає уже класицистичний стиль.

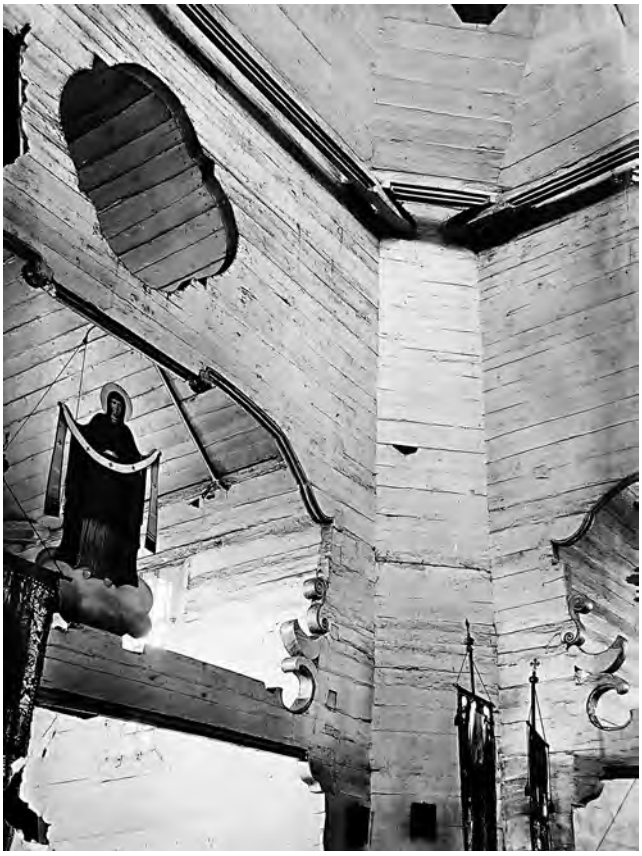

Лиман, Михайлівська церква, північно-західний кут, фото С. Таранушенка, 1927 р.

і характером, що складалися раніше, в процесі вікової творчості і практики. Дуже виразно виявлено вищесказане і в творчості майстра Михайлівської церкви у Лимані.

Профілі просвітів між центром і рукавами, зокрема боків їх, оздоблено «рокайльними» раковинами («черепашки») і волютами – живим відгомоном мотивів мистецтва стилю рококо. «Рокайльний» також контур завершення просвітів. Джерело цих мотивів ми зразу пізнаємо. Виконані вони любовно, елегантно. В руках нашого майстра вони набули характерну чисто українського, стали справжніми перлинами суто народної української творчості. Профільовані контури завершень просвітів майстер збагатив парою чисто народних «тюльпанів», таких, які залюбки і широко вживали і ткалі – мастериці в килимах, і золотарі в своїх чеканених виробах (срібних чарочках), і гончари – на кахлях і т. д.

Вгорі, над згаданими вище просвітами з центру до рукавів і бабинця, ми бачимо другі, менші прорізи – «голосники», що ефективно вимальовуються на тлі завершень рукавів темними плямами. Ці «голосники» мають форму квадрата, кожна сторона якого збагачена ще сегментом. Мотив цей у формі пластичних ніш широко вживався в декорі стін і фронтонів наших мурованих пам’яток архітектури XVII–XVIII ст. Для прикладу можна назвати собор Мгарського монастиря, Економічну браму Київської лаври, трапезну Троїцького монастиря в Межирічі та ін. Часто таку ж форму надавали вікнам (церква Покрови в Ромні, Мироносицька в Лебедині Сумської обл. та багато ін.). Вживали цей мотив в своїх композиціях також наші ювеліри (на окладах церковних книг). При цьому той самий мотив набуває відмінного вигляду в масштабах, в характері пластики, залежно від місця, яке йому відведено в декорі тої чи іншої пам’ятки.

В Михайлівській церкві Лимана цей мотив – «голосник» в першу чергу служить завданню тісніше повязати об’єми рукавів і центру. В той же час контур цього прорізу в якійсь мірі перекликається з формою плану будови, відіграє він також помітну роль в декорі пам’ятки, а також служить поліпшенню акустики («голосник»).

Не менш помітне місце в декорі інтер’єру центральної дільниці посідають ригелі, що суцільним поясом-кільцем підкреслюють межу переходу зрубу стін у перший восьмерик, а також акцентують кордон між першим восьмериком і другим заломом. Ригелі служать проміжними віхами, «цезурами» для полегшення сприймання глядачем процесу розгортання у вертикальному напрямку об’єму центральної дільниці. В протилежність до вибагливо-криволінійних форм контурів просвітів між зрубами, ригелі майстер оформляє підкреслено чіткими простими лініями – потрійною «поличкою». Доречно звернути увагу на те, що ні в ригелях, ні в зовнішніх карнизах майстер не вживає різьби (мережки чи фестонів)[57], суворо обмежуючись системою «поличок». Ще простішої, ніж у центрі, форми ригелі у рукавах. В інтер’єрі верхи зовнішніх кутків зрубів позначено ригелями з одною вибраною в ньому «поличкою». Внутрішні ж кутки зрубів стягнуто короткими простими, квадратними в розрізі, брусками.

[57] Майстри ж таких обслідуваних нами будов, як церква Миколи у Вільшані, Покрови в Малих Будках, Миколи в Нових Млинах та ін., були закохані в різьбу і щедро оздоблювали нею ригелі, сволоки, карнизи.

Оформлений з почуттям благородної простоти об'єм центральної дільниці справляє могутнє враження. Особливо вражає оптично ілюзійна висота верху. Динаміка компонентів об'єму верху владно веде погляд все вище і вище. Разом з наростанням висоти амплітуда складових римованих елементів стає все коротшою, дрібнішою, грані повільно втрачають чіткість, форми стають все легшими, все більше наближаються до межі невагомості, аматеріальності.

Зруб стін центральної дільниці стрункий, високий; його фактична висота помітно переважає довжину плану дільниці. Над стрімким заломом підноситься восьмерик – просторий (лише на третину меншого за зруб стін діаметра), на погляд (ілюзійно) значно вищий, ніж у дійсності. Восьмерик яскраво освітлений чотирма вікнами. Звідси світло спливає, поступово зм'якшуючись і затухаючи, вниз в зруб стін. Багато світла з восьмерика потрапляє і на грані другого залому, крутіше за перший заломленого до горизонту. Другий залом різко звужує внутрішній простір верха і переходить у другий восьмеричок, освітлений ще яскравіше, ніж перший восьмерик. Звідси світ рефлексами доходить до третього залому, який заломлено до горизонту ще крутіше, ніж другий. Останній, четвертий, залом – стрімкіший за третій; перекритий він невеличким плоским плафоном. Четвертий залом потопає в сутінках, що поступово згущаються догори. Він відрізаний яскраво освітленою зоною обох восьмериків від низу будови, і тому його реальну висоту око з підлоги неспроможне сприймати. Такими засобами майстер зумів переконливо створити в центральній дільниці обсяг, що динамічно розгортається в напрямку догори.

Форми зовнішнього вигляду майстер трактує дещо інакше. Це – граціозна будова з дуже тонко вишуканим силуетом верха її. Це робить честь і тим майстрам, які «переодягали» будову з ґонтової «одежі» у залізну. Вони зберегли, в основному, її первісний характер, а якщо і змінили щось чи додали, то зробили це настільки тактовно і уміло, що не порушили цілостності характеру будови. Розташовано церкву в такому місці, що підходять до неї зі сходу, і оглядати її доводиться лише зі сходу і частково з півдня чи півночі.

Корпус будівлі – центр разом з рукавами – справляє враження споруди солідної, але уже у зрубах стін висота переважає ширину. Зруби

Лиман, Михайлівська церква, одвірок південних дверей, фото С. Таранушенка, 1927 р.

стін (точніше – їх кожуховання) на середині висоти дають невелику опуклість. Важко сказати, свідомо це зроблено чи є наслідком осадки зрубу, але опуклість значно оживляє стіну, дає відчуття напруженої «роботи» зрубу. На вузьких гранях центрального зрубу поверх кожухования нашито поясочок у вигляді стрілок, скерованих вістрям догори. Ці стрілки з одного боку «ув'язують» рукави на лінії верхів зрубів, з другого – це ще одна деталь, яка виявляє устремління мас будови вгору. Те ж завдання допомагають виконувати і круті схили дахів рукавів, і «димнички» цих дахів, і вузькі, високі вікна.

Наличник вікна вгорі, як і сам віршень віконних луток, має форму дуги, що спирається кінцями на плечики. Мотив цей мав велике поширення в пам'ятках мурованого будівництва України XVIII ст. – то у вигляді пластичних ніш на фасадах, то у вигляді сандриків над вікнами (будинок Лизогуба в Чернігові, Покровська церква у Сорочинцях, Ковнірів корпус у Київській лаврі, численні будови Григоровича-Барського та ін.), звідки цей мотив майстер Лиманської Михайлівської церкви і запозичив.

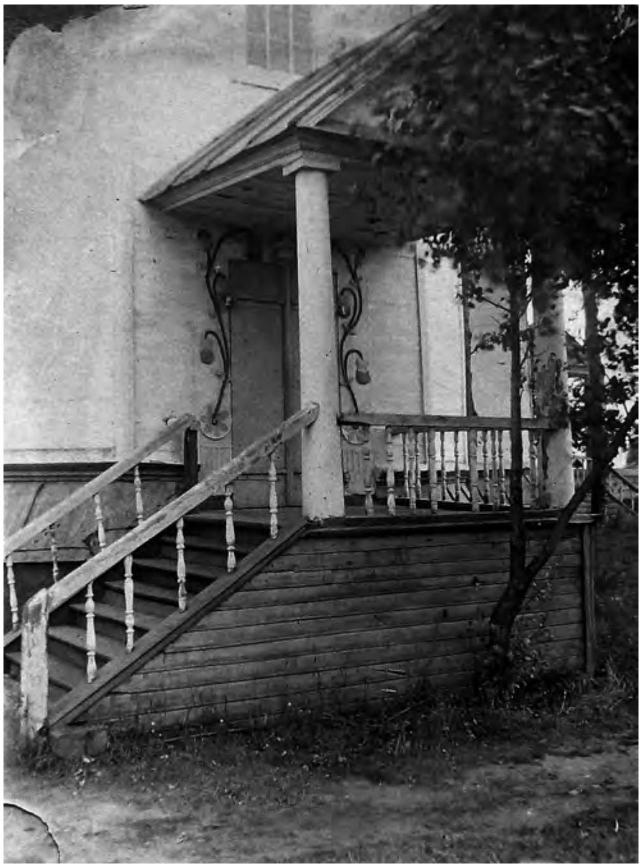

Лиман, Михайлівська церква, південні двері, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Нахил зовнішніх граней дахів у рукавах (з «димничками») скеровано в напрямку до центру будови. Збуджений ними рух енергійно продовжує стрімкий дах першого залому центральної дільниці. Дахи рукавів і першого залому центрального зрубу, певно, зберегли непорушно форми попередніх дерев'яних дахів. Співвідношення висоти до ширини першого восьмерика надають йому спокійної врівноваженості. Рух мас будови догори продовжує і посилює хвилястий з перехватом дах другого залому, що несе на собі (може, дещо заважкий) об'єм другого восьмерика. Ввігнутий дах третього залому[58] покриває обидва верхні заломи зрубу і несе на собі глухий фальшивий ліхтар. Завершує будову гранчасте «яблуко» з залізним визолоченим чудової ковальської роботи хрестом.

Троє вхідних одвірків мають на зовнішній лицевій поверхні барельєфні різьблені оздоби: на західних одвірках з того й другого боку вирізьблено внизу «постамент», на ньому глечик чи вазу з двома ручками, з глечика «виростає» пучок листя і виноградна лоза, що, вигинаючись, піднімається вздовж луток, а верх її заходить на віршень. В центрі віршня вирізьблено дуже схематизовану «корону». На лозі ритмічно по черзі розміщено то вузенькі парні листочки, які нічим не нагадують виноградні, то ґрона винограду, теж дуже умовної форми.

На південних дверях замість постаменту вирізьблено поясок з «ложок» (канелюр), а замість глечика рельєфне коло («миска»?) з радіально на ньому розложеними 6 листками. Лоза починається тут з центру кола спіральним закрутом. Полотно південних дверей було згодом збільшено, і частково лутки разом з різьбою було зтесано. Тло одвірків і різьблені їх оздоби розфарбовано олійними фарбами.

Мотив виноградного ґрона зустрічається і в других пам'ятках, але там ґроно виглядає інакше. На одвірках в с. Свіржі ґроно схематизовано у вигляді трикутника, що складається з рядків півкуль, виконаних в дусі народної різьби на предметах домашнього вжитку: задках саней, насадах до возів і т. п. А на одвірках церкви с. Біликів різьбяр передає форму ґрона значною мірою реалістично.

Різьблені оздоби одвірків Лиманської Михайлівської церкви – рідкий і дуже цікавий зразок народної творчості. Вони відтворюють в різьбі стиль, мотиви та композицію українських вишиваних рушників. Усі складові елементи доведено тут до максимального узагалення і виразності. Кожен мотив трактовано площинно і охарактеризовано головним чином контуром. Композиційні лінії ніде не пересікаються. Рух лози ритмічний, стриманий. Він намагається не порушити прямолінійність архітектурної форми. Композиція прозора, око відраз охоплює її. Руку майстра цих одвірків ми зустріли і в інших пам'ятках Зміївщини та Ізюмщини: у Воздвиженській церкві в Лимані, в Миколаївській і Різдвобогородицькій церквах в Червоному Осколі, в Замості, в Протопопівці, Черкаському Бишкині, Верхньому Бишкині.

[58] Ввігнутої форми дах – далека ремінісценція китайських дахів – теж один з елементів стилю рококо. Виразно виявлену форму такого даху мав, наприклад, мурований Успенський собор в сл. Межирічі Сумської обл., збудований (1759–1775 рр.) коштом і заходами архімандрита Київської лаври Луки Білоуса, що був родом з Межиріча.

На схід від церкви стоїть висока триярусна дерев'яна дзвіниця. За свідченням архівних даних вона старіша за церкву – збудована в 1793 р. В 1852 р., за тими ж даними, дзвіниця все ще була під ґонтом і уже ветха. В 1856 р. її вкрили залізом і одночасно полагодили. Дзвіниця – рублена, висока. Нижній поверх її в плані квадрат. Тут містяться комора і хід до дзвонів. Північна стіна комори, хоч вікон і не має, прикрашена накладними фальшивими наличниками, таких же розміру і форми, які ми бачили на вікнах у церкві. Прямокутним заломом низ дзвіниці переходить у другий поверх. Його стіни на третину коротші нижніх, вони глухі. Третій поверх – восьмигранний з 4 просвітами. Тут містилися дзвони. М'якохвилястим заломом третій поверх переходить у глухий ліхтар з шпилем на ньому.

Форми дзвіниці суворі і сухі. Будова скоріш нагадує високу вартову дозорну вежу. Потреба в таких вежах в XVII і XVIII ст. була гостра. Лиман стояв на шляху, яким кримські татари вривалися для грабунків на територію Слобожанщини. В 1638 р., говорять тогочасні писемні джерела, «татаре ударили під Лиман, лиманських жителів городової служби міщан і полкової служби козаків і їх дітей порубали, в полон побрали, кінські табуни і товар підігнали». В 1736 р. орда знову пограбувала Лиман[59].

Крім розглянутих пам'яток до лиманської школи належали ще храми в Замості, Гороховатці та Рубцові на Зміївщині, в Перещепині та Великомихайлівці на Запоріжжі та у с. Руська Поляна на Суджинщині, що ще у XVIII ст. входила до північно-східної Слобожанщини.

Зараз маємо повернутися до пам'яток, створених майстрами інших лівобережних шкіл. Продукція цих шкіл дійшла фрагментарно і представлена вона двома-трьома, рідко більшою кількістю будов.

Лиман, Михайлівська церква, інтер'єр північної частини, фото С. Таранушенка, 1927 р.

ПЕРЕЩЕПИНА Дніпропетровської обл.
Миколаївська церква,
рік побудови невідомий.

Перещепина належить до поселень, що виникли на території Вольностей Запорожского війська, і лежить на південь-захід від основної маси пам'яток «лиманського куща», але північніше Воронівки.

Опублікований А. Синявським зовнішній вигляд (з південного заходу Перещепинської церкви)[60] дуже нагадує вигляд Михайлівської церкви у Лимані. Однаковий у обох пам'яток

[59] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. IV. С. 204–205.

[60] Летопись Екатеринославской ученой архівной комиссии. Вып. X. Екатеринослав. 1915. С. 136.

план: центр – восьмигранник, до якого прирубано 4 шестигранні рукави, лише південний і північний рукави в Перещепені ширші і довші західного. Перший восьмерик центрального верху в обох пам'ятках дорівнює ширині плану західного рукава, але в Перещепині восьмерик стрункіший, ніж у Лимані. В обох церквах другий залом верха перекрито зовні дахом хвилястого профілю. В обох пам'ятках другі восьмерики світлові і їх ширина дорівнює половині ширини першого восьмерика. В обох – схожі завершення будови, лише глухий ліхтар і його дах в Перещепині важчі, ніж у Лимані.

Все це дає підставу припустити, що Перещепинську церкву будував майстер лиманської школи і певно в останньому десятилітті XVIII в.

ВЕЛИКО-МИХАЙЛІВКА (Дібровка)
Дніпропетровської обл.
Преображенська церква 1799 р.[61]

Збудована на території Запоріжжя п'ятиверха Преображенська церква має всі характерні лиманські прикмети: восьмигранний в плані центр, до якого прирубано 4 шестигранні рукави, і типову лиманську композицію зрубів корпуса і верхів. Центральний верх складався з трьох світлових восьмериків і завершувався глухим ліхтарем. Чотири верхи рукавів мають кожний по два світлові і по одному глухому восьмерику.

Це – урочисто пишна, струнка пам'ятка, одна з тих, що будувалися з розрахунком «здивувати усе Запоріжжя», як тоді любили говорити. Будова струнка, але зруби корпусу стін і восьмерики важчі, ніж у Рубцовій, Гороховатці, або Артемівці; вона ближче за співвідношенням компонентів до Покровської церкви в Олешні.

Церква у Велико-Михайлівці становить найбільш південну відому нам пам'ятку лиманської школи.

ЧЕРВОНИЙ ОСКІЛ Харківської області[62]
Церква Миколи 1799 р.
Обміряна 1927 р. Фото 1914 і 1927 рр.

Церква Миколи у с. Червоному Осколі (кол. Цареборисові) – будова лиманської школи. Зовнішнім виглядом вона найбільше нагадує Михайлівську церкву Верхнього Бишкина. Дуже близька у обох цих пам'яток також структура корпусу зрубів стін і верхів центральної дільниці та рукавів. Різняться ж ці пам'ятки тим, що у Верхньому Бишкина внутрішній об'єм закінчується вгорі пірамідальним заломом, якому зовні відповідає глухий ліхтар, а у Червоному Осколі на місці пірамідального залому – призматичний восьмигранний світловий восьмеричок. Отже, церква Миколи у Червоному Осколі має чотири світлові восьмерики.

Чотири восьмерики має ще центральний верх Михайлівської церкви у сл. Осиновій, але тут верхній восьмерик глухий. На Правобережжі чотири восьмерики має центральний верх Михайлівської церкви с. Чемерисів Волоських, але з них світлові тільки два, а два верхні – глухі[63]. В бойківських церквах XVIII ст. восьмериків теж не більше чотирьох (в будовах XIX–XX ст. число восьмериків іноді досягає п'яти, наприклад, в с. Розлуч[64] 1876 р.) але вони всі глухі, як у с. Кривці[65], або ж лише в одному восьмерику прорізано

---

[61] Відомості про неї: Феодосій Макаревський. Матеріали для опису Катеринославської єпархії. Катеринослав. 1880. Вип. II. С. 307–309.

[62] Фото зовнішнього вигляду та інтер'єру церкви опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXXI і XXXII.

Червоний Оскіл – колишній Цареборисів – фортеця, заснована у 1598 р. з наказу царя Бориса Годунова. На початку XVII ст. Цареборисів вилюднів, але в 1657 р. він уже був заселений слобідськими козаками та московськими стрільцями. На початку 80-х рр. XVII ст., коли заснувався Ізюмський Слобідський полк, Цареборисів став сотенним містом цього полку. В 1718 р. в Цареборисові лютувала чума. В 1719 р. сюди прибули драгуни, людей під сторожею вивели до лісу, а «городовую фортецю», слободу, церкви спалили. Слобода перейшла на нове місце, і в 1721 р. в ній уже була Миколаївська церква. У XVIII ст. тут з'являється і друга церква – Різдва Богородиці.

[63] Г. Павлуцкий. Древности Украины. Вып. I. Киев. 1905. С. 56.

Можливо, глухими вони стали після заміни ґонту залізом.

[64] М. Драган. Названа праця. Рис. 181 і 45.

[65] Там же. Рис. 95.

Червоний Оскіл, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

два малесеньких віконечка, як у сс. Росохач, Висоцько-Нижнє[66]. До того ж восьмерики бойківських церков дуже низькі: близько 1 метра; навіть найвищі з них мають висоту не більш як півтора метри. До того ж всередині верхи захаращені безліччю сволоків. Тому участь верхів у розгортанні внутрішнього об'єму будови цих пам'яток дуже обмежена. Вони скоріше відіграють допоміжну конструктивну роль каркаса, на який одягають зовнішнє оформлення верху церкви.

Отже, багатоярусність слобожанських і бойківських церков – і конструктивно, і за архітектурно-художньою функцією – явища різного порядку, тому в зв'язок їх між собою ставити не доводиться. Багатоярусність таких церков, як Миколи у Червоному Осколі – продукт місцевої – слобожанської творчості, що виникла і виросла на ґрунті місцевих традицій і тенденцій, складає характерну рису слобожанського типу. Мабуть, не без причини цей тип розвинувся саме на півдні, в степових районах.

[66] Там же. Рис. 45 і 203, 44 і 204.

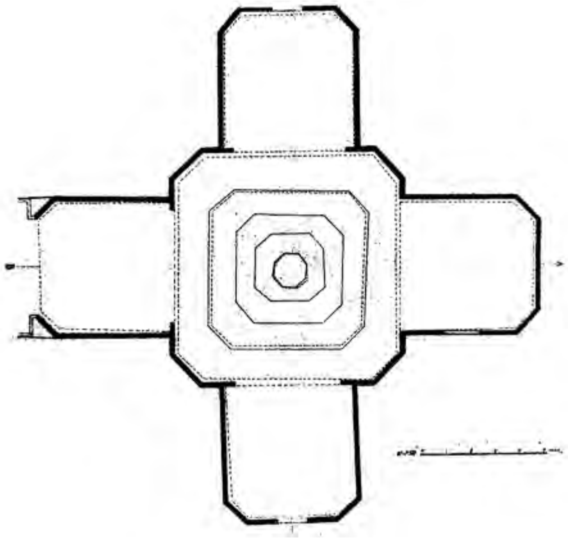

Червоний Оскіл, Миколаївська церква, план.

Церква Миколая у Червоному Осколі збудована в 1799 р.[67] з пиляних дубових брусів товщиною 15 см і шириною коло 30 см, дуже добре пригнаних один до другого драчкою. Зруб стоїть на цегляному підмурку.

Архів церковний не зберігся, тому відомостей про ремонти та переробки ми не маємо. Безперечно, пізніше в бабинці вирізано у зрубі західну грань і сполучено його з притвором. Пізніше добудовано також присінки до вхідних дверей, які закрили собою лутки, прикрашені різьбленою виноградною лозою з ґронами та листям. Як і інші тогочасні пам'ятки, церква, певне, спочатку вкрита була ґонтом, який пізніше замінено залізом. Мінялася і обшивка зрубу. Звертає на себе увагу те, що зовнішній вигляд церкви Миколая в Червоному Осколі дуже відмінний від внутрішнього. Він позбавлений тої, можна сказати, філігранної обробки, якою визначаються всередині зруби стін, заломів, восьмериків.

Характерною рисою зовнішнього вигляду нашої пам'ятки є те, що у трьох нижніх восьмериків ширина значно (мало не на половину) переважає їх висоту. Навіть ширина кожної основної грані цих восьмериків більша за висоту. Дахи на заломах зрубу стін, перших двох восьмериків невисокі, складаються з коротких плоских граней; такі ж прості прямі дахи і рукавів. Дахи третього і четвертого восьмериків також короткі, але вони мають легкохвилястий профіль. Верх же будови – високий, але складається він з низьких заломів та широких восьмериків. В спокійному розміреному ритмі маси восьмериків зменшуються в процесі розгортання об'єму будівлі знизу догори. Цей спокійний ритм підтримує і система розташування вікон. Будівля збуджує почуття величавого спокою.

Всередині зруб стін бабинця виглядає струнким, а верх його порівняно з висотою стін здається занизьким. Конструкція і архітектурна форма верху бабинця такі ж, як і у інших церков лиманської школи, з невеликою відміною: верхівку двоспадистого намету «зрізано», і тут утворилася вузенька стеля. Конструкція верхів бокових рукавів і вівтаря така ж, як і у бабинці, лише у вівтарі стеля ширша, ніж у інших рукавах.

Вінці зрубів стін бабинця і центра сполучаються замком без остатку, отже, зруб стін бабинця відкривається до центру на повну свою ширину і аж під саму стелю, тобто і на повну свою висоту. З бабинця відкривається вигляд на центральну дільницю і частково на обидва бокові рукави, бо вони відкриваються до центру такими ж просвітами, як і бабинець

Простора центральна дільниця тісно ув'язана з обома рукавами і виглядає, як розгорнута в напрямку південь–північ зала – широка і значної висоти в стінах.

Вівтар, на відміну від бабинця, до центру відкривається невисоким, на половину висоти зрубу, просвітом.

Найбільше уваги майстер приділив центральній дільниці. В плані вона має форму чотирикутника з відрізаними кутами. Таке ж співвідношення граней зберігають перший і другий восьмерики, третій – наближається до рівностороннього в плані восьмигранника, а четвертий – уже дійсно рівносторонній восьмигранник. В стінах центральний зруб – доволі високий, спокійно струнких пропорцій, тенденцій напруженої тягнутості догори не виявляє. Окрасу інтер'єра становлять три просвіти до рукавів, оздоблені з боків волютами, а внизу – виступами зрубу (боками стасидій), оформленими у вигляді «коника», сполученого з волютою. Спочатку просвіти двічі стягувалися брусами: на середині висоти та на 2/3 висоти його, де просвіт ставав вужчим і набирав форми профільованого півкола,

[67] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. V. С. 53. Фото зовнішнього вигляду і інтер'єру опубліковано в виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXI і XXXII.

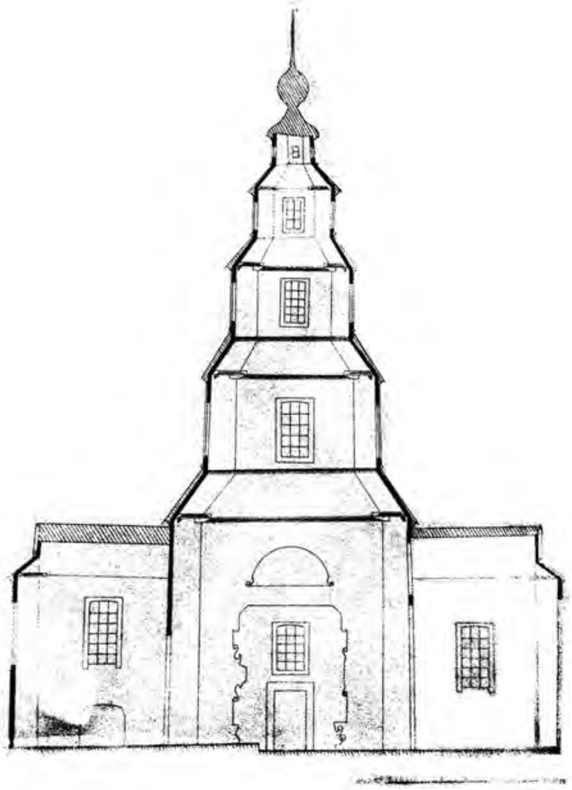

Червоний Оскіл, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

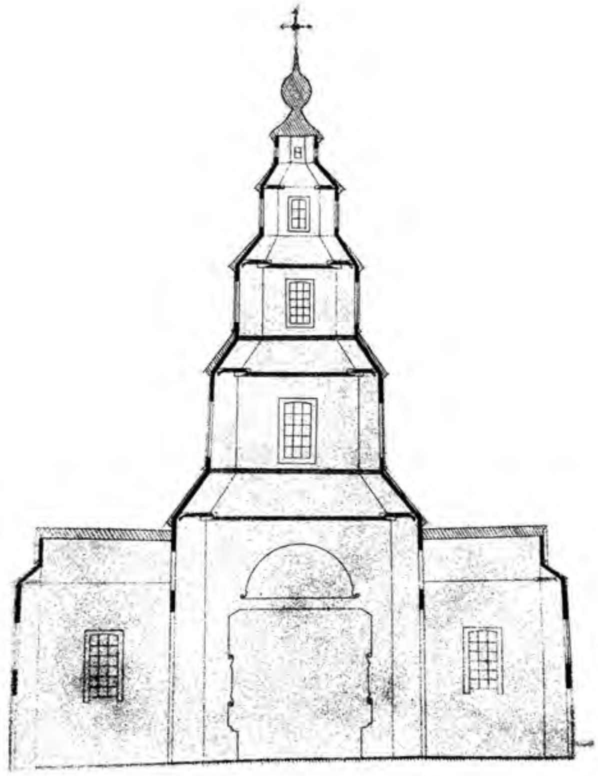

Червоний Оскіл, Миколаївська церква, поперечний розріз.

закінченого внизу з боків волютами. Темні силуети цих півкіл ефектно вимальовуються на тлі верхів рукавів. Пізніш бруси на середині висоти просвітів були випиляні.

Зруб центральної дільниці від підлоги аж до самого верху виконано бездоганно, зразково, «самим чистим, рівним і кріпким майстерством» – за висловом старовинних контрактів.

Компоненти об'єму дуже високого верху розгортаються плавно, в спокійному, дійсно величавому ритмі. Важлива роль просторових акцентів належить ригелям, що позначають межу зрубів стін і першого залому, кордон між першим восьмериком і другим заломом та фіксують лінію переходу другого восьмерика у третій залом. Лицева сторона ригелів профільована (поличка, піввалок, поличка) і прикрашена різьбою («сухарики» та «вервечка»). Ригелі лежать на відстані 30–35 см від стіни, і сполучаються вони з зрубом замками, зрубаними в кутках, та тиблями в інтервалах між замками; ошатності, якої надавали інтер'єрові ригелі, здалося майстрові замало, і він заложив в основу кожної грані першого і другого восьмериків бруси, профільовані і помережані «сухариками». Додамо, що такими ж «сухариками» оздоблено і зовнішні карнизи.

У зовнішньому вигляді верха церкви, як ми вказували, перевагу над заломами мають маси восьмериків, а у восьмериках переважають поземні розміри над висотними. Всередині, навпаки, домінуюча роль належить граням заломів. Чітко виявлені у ракурсах грані восьмериків разом з трапіцєвидними по формі гранями заломів створюють могутній потік ліній, що, ламаючись, зближуються між собою і примушують глядача переводити погляд з одної грані до другої, вищої аж до зеніта будови. Наростання висоти йде одночасно зі звуженням об'ємів. Чіткі просторові орієнтири у вигляді мережаних брусів та ригелів складають ритмічний кістяк просторової композиції внутрішнього об'єму.

Якщо в церкві Черкаського Бишкина традиційні народні форми набули легкого забарвлення в характері рококо, то в церкві Миколая в Червоному Осколі такі її риси, як верхні частини просвітів в центральної дільниці до рукавів у формі півкола, як перевага у восьмериках ширини над висотою, як стримано величавий ритм у розгортанні об'єму будови, показують,

Червоний Оскіл, Миколаївська церква, південна арка, фото С. Таранушенка, 1928 р.

з обсіченими зовнішніми кутами). Довжина меншого квадрату визначається тим, що разом з половиною довжини чи ширини центральної дільниці дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить 1/2 квадрату, в який вписується план центральної дільниці.

Грані центральної дільниці, орієнтовані по сторонах світу, = 3/4 довжини чи ширини плану дільниці. Південна й північна грані вівтаря, бабинця та відповідні грані південного й північного рукавів = 1/2 ширини центру, а східна грань вівтаря і відповідні грані останніх рукавів = 1/2 віддалення між східним кінцем північної грані і західним кінцем південної грані плану вівтаря.

Отже, план будови вписується в квадрат.

Розміри зрубів стін, восьмериків і заломів визначаються розмірами плану.

Висота зрубу стін центральної дільниці менша за довжину плану дільниці, вона на товщину 2 брусів коротша довжини плану дільниці і дорівнює висоті трикутника з основою = довжині західної грані плану центру і боками = повній довжині плану тої ж дільниці.

Перший залом центрального верху в розрізі має форму трапеції. При заготівлі на землі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план центру; висота першого залому разом з висотою зрубу стін = подвоєній довжині плану бабинця.

Довжина і ширина першого восьмерика дорівнює 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план центру, а його висота разом з висотою першого залому дорівнюють довжині плану бабинця.

Другий залом дає в розрізі трапецію. Для попереднього складання зрубу цього залому на землі вжито шаблон-трапецію, у якої основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини зрубу стін (вгорі). Висота другого залому, першого восьмерика

що майстер нашої пам’ятки не залишився осторонь пануючих в ті часи в архітектурі ідей класицизму. Майстер Червонооскільської Миколаївської церкви повною мірою зберіг своє обличчя і з великим тактом збагатив арсенал творчих засобів провідними ідеями класицистичного монументального будівництва Західної Європи і Росії.

Закінчимо наш нарис аналізом обмірних кресленників.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. План центральної дільниці – восьмигранник (квадрат з обсіченими кутами).

Бабинець, вівтар, південний і північний рукави в плані – шестигранники (квадрати

і першого залому разом = повній довжині першого восьмерика.

Довжина й ширина другого восьмерика = 1/2 довжини плану центру, а висота його = 1/2 довжини плану вівтаря, або півсумі висоти першого залому і першого восьмерика. Висота центральної дільниці до початку третього залому = подвоєній довжині плану центру.

Третій залом дає в розрізі трапецію; для попередньої заготівлі зрубу цього залому використано шаблон, у якого основа = довжина другого восьмерика (вгорі), верхня грань = висоті другого восьмерика. Висота верха починаючи з першого восьмерика і кінчаючи третім заломом = висоті зрубу стін центральної дільниці.

Довжина і ширина третього восьмерика дорівнює висоті другого восьмерика, а висота його разом з третім заломом = довжині третього восьмерика.

Четвертий залом у розрізі має форму трапеції; верхня грань її дорівнює 1/2 нижньої, а висота = 1/2 висоти третього восьмерика; висота четвертого залому і третього восьмерика разом = довжині третього восьмерика.

І, нарешті, довжина й ширина четвертого восьмерика = 1/2 довжини й ширини третього восьмерика; висота четвертого восьмерика = висоті третього залому.

Висота верху центральної дільниці = сумі довжини плану центра і бабинця. Внутрішня висота тої ж дільниці = подвоєній довжині плану центра плюс довжина плану бабинця.

Висота зрубу стін вівтаря, бабинця, південного й північного рукава = 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується восьмигранник центру; внутрішня висота цих дільниць разом з верхом їх = полуторній ширині плану вівтаря.

Грані всіх заломів центрального верха в Червоному Осколі похилені під одним кутом – 55°, але довжина граней[68] різна, тоді як у Верхньому Бишкині грані всіх заломів мають однакову довжину, але заломлені вони під різними кутами.

Вікна в зрубі стін вівтаря заложено на висоті = діагоналі південної половини вівтаря. Вікна в західних гранях південного й північного рукавів і в південній грані бабинця заложено на висоті = 1/2 довжини південної грані плану дільниці. Вікна в першому восьмерику заложено на висоті подвоєної довжини плану вівтаря, над підлогою і на висоті 1/4 довжини зрубу дільниці (вгорі) над верхнім вінцем зрубу стін дільниці. В другому восьмерику вікна заложено над верхнім вінцем першого восьмерика на висоті = 1/2 висоти першого восьмерика. Вікна в третьому восьмерику над верхнім вінцем другого восьмерика заложено на висоті = 1/2 довжини третього восьмерика. Вікна в четвертому восьмерику заложено над верхнім вінцем третього восьмерика на висоті = довжині грані четвертого залому (взятій від верхнього вінця третього восьмерика до нижнього вінця четвертого восьмерика).

Верх вікна у другому восьмерику лежить на вершині рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови, а центр вікна третього восьмерика – на висоті = довжині плану будови.

ЧЕРВОНИЙ ОСКІЛ Харківської області.
Церква Різдва Богородиці 1799 р.[69]
План заміряно в 1927 році. Фото 1914-го і 1927 рр.

Церква збудована в 1799 р. майстром лиманської школи, в 1839 р. була «возобновлена»[70]. Архів в церкві не зберігся, тому сказати, в чому полягало «возобновленіє», не можемо. Невідомо також, коли сполучили притвором дзвіницю з бабинцем церкви.

В зовнішньому вигляді структура корпусу зрубів стін в обох червоноосківльських церквах в принципі значних відмін не виявляє. Інша річ – верхи. В цілому верх церкви Різдва Богородиці стрункіший верху церкви Миколи. Він має три восьмерики (а не чотири, як у Миколи). Зовні верх церкви Різдва Богородиці – відносно зрубу стін – нижчий, ніж у церкви Миколи. Звуження об'єму верха в церкві Різдва Богородиці проходить гостріше, ніж в церкві Миколи; особливо енергійно звужує об'єм перший восьмерик. Зовні він стрункіший першого восьмерика церкви Миколи. В плані він рівносторонній

---

[68] Від верхнього вінця одного восьмерика до нижнього вінця вищого восьмерика.

[69] Фото зовнішнього вигляду і інтер'єра опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXI і XXXII.

[70] Ф. Гумилевский. «Харьков» Отд. V. С. 53. Отже, обидві червоноoскільскі церкви Миколи і Різдва Богородиці будувалися одночасно.

Червоний Оскіл, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Червоний Оскіл, церква Різдва Богородиці, двері, фото С. Таранушенка, 1914 р.

восьмигранник (а не квадрат з відсіченими кутами, як у Миколи); прорізаний 8 вікнами (а не 4, як у Миколи). Стрункі також другий і третій восьмерики, але звужують об'єм верха в зовнішньому вигляді вони повільніше, ніж зменшує об'єм перший восьмерик. Другий восьмерик прорізають 4 вікон, в третьому восьмерику також 4 вікна, тільки круглих.

В оформленні інтер'єрів в обох пам'ятках багато спільного, що свідчить про стильову єдність школи, але поруч з тим спостерігаємо і відміни, що характеризують індивідуальні уподобання авторів цих церков.

Структура завершень зрубів стін в рукавах в інтер'єрі в Різдвобогородицькій церкві не розходиться з структурою даху, але намет зверху не зрізаний стелею, як в церкві Миколи.

Багато спільного і в характері оформлення просвітів з центру до рукавів в обох церквах, а разом з тим, розв'язуючи одну і ту ж схему, кожен майстер вирішує її інакше, по-своєму. В церкві Різдва Богородиці просвіти стрункіші. Верхній поперечний брус лежить нижче, ніж в церкві Миколи, інакше прорисовані волюти просвіту, що має форму півкола.

Найбільші відміни – в оформленні в інтер'єрі об'єму верха центральної дільниці. В церкві Миколи на нас впливають в першу чергу і найбільше некваплива поважність, спокійний ритм розгортання об'єму догори. В церкві Різдва Богородиці відчуваємо намагання вразити яскравим ефектом. Майстер Різдвобогородицької церкви підкреслено гостро переводить зруб стін в перший залом; напружено працює перший залом; перший восьмерик перерізано сліпучим ореолом, що підкреслено поділяє навпіл об'єм верха на верхню і нижню ділянки. Третій восьмерик перекрито плафоном.

Ригелі в церкві Різдва Богородиці врубано: перед вузькими гранями – при основі першого залому, по сторонах світу – вгорі першого восьмерика, суцільним вінцем – вгорі другого восьмерика. В основі трьох восьмериків та першого й другого заломів заложено кругом по периметру помережані бруси-ригелі. Бруси при основі восьмериків і заломів, поперечні бруси і округлі вирізи в просвітах з центру до рукавів вкрито насиченими дрібними, одноманітними «сухариками».

Червоний Оскіл, церква Різдва Богородиці, інтер'єр північної частини, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Червоний Оскіл, церква Різдва Богородиці, інтер'єр південної частини, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Дещо відмінний рисунок мають різьблені виноградні лози, що оздоблюють одвірки вхідних дверей в церквах Різдвобогородицькій і Миколи.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці.

План центральної дільниці церкви Різдва Богородиці – восьмигранник (квадрат з відсіченими кутами; точніш: ширина = довжині плюс товщина одного бруса). Грані центра, орієнтовані по сторонах світу, дорівнюють 3/4 сторони квадрата центру.

Вівтар в плані шестигранник (квадрат з обсіченими зовнішніми кутами); довжина його = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план центру; ширина = довжині його плюс товщина бруса; східна грань = 1/2 довжини східної грані центру, а південна й північна грані = 1/2 довжини центру.

Бабинець в плані шестигранник; його ширина = ширині вівтаря, а довжина = повній довжині вівтаря; південна й північна грані такі, як у вівтарі, а західна грань на товщину 2 брусів довша східної грані вівтаря.

У південного рукава в плані довжина й ширина = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується план центру; східна й західна грані його дорівнюють південній і північній граням вівтаря, а південна на товщину 2 брусів коротша східної грані вівтаря.

План північного рукава з незначними відмінами повторює план вівтаря.

ЛИМАН Харківської області.
Воздвиженська церква 1805 р.[71]
Обмір 1927 р. Фото 1927 р.

Це – одна з наймолодших відомих нам церков лиманської школи майстрів. Дату побудови її церковні «Відомості» подають різно: 1805-й, 1806-й, 1807 роки. При церкві частково зберігся архів. В найстаршій «Відомості» 1814 р. про церкву сказано: «крестообразная, деревянная, об одной главе, с 3 дверями». В «Описі 1822 р.» читаємо: «крестообразная, из дубового и соснового дерева, на каменном фундаменте. Об одной средней главе, построена 1807 года, с 3 входными дверьми, которые в пропорцию указанной высоты и ширины зделаны, окованы шинным железом... Вымощена вся кирпичом. Покрыта высшая часть белым, средняя черным листовым железом, нижняя же гонтою. Вокруг церковь ошелевана сосновою шелевкою. В окружности оной церкви всех окошек 21. На главе и алтаре кресты железные красками выкрашены, а пукли позлащены». В «Додатковій Відомості» 1859 р. зазначено: «построена 1807 г. Покрыта в 1850 г. железом, с такою же главою, края позолочены, также и крест, внутри и снаружи покрашена масляною краскою. Пол в оной в олтаре сосновый деревянный крашеный, а в прочих местах дубовый некрашеный».

[71] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXX.

Лиман, Воздвиженська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Отже, між 1822-м і 1859 рр. усю церкву цілком перекрили залізом, а краї глави позолотили, визолочено також і хрест; всередині і зовні пофарбували будову олійною фарбою, цегляну підлогу замінили на дерев'яну. Все це свідчить про те, що про церкву піклувалися, дбали, щоб вона завжди була в доброму стані. В «Описі» 1872 р. читаємо: «...Построена 1806 г. ... церковь покрыта железом, кресты и глава железные, вызолочены, окон в здании 12 внизу, а в среднем и верхнем по 6» (так!). Останній ремонт переведено зовні в 1925 р., а всередині в 1926 р. Під час останнього ремонту в першому заломі виявили «курушку» – протрухле дерево; сюди «вкинули» нові планки. Остання церковна «Відомість» дату побудови подає 1805 р.

Про дзвіницю в архівних «Описах» з 1822-й по 1846 рр. писалося: «дубового и соснового дерева, построена в 1820 г., о трех этажах, покрыта гонтою, на ней утвержден крест железный в цветах и различными красками выкрашенный». В «Додатковій відомості» 1859 р. про дзвіницю читаємо: «колокольня устроена близ церкви из дубового и соснового дерева в 1820 г., о трех этажах, покрыта гонтою, на ней утвержден крест железный в цветах и различными красками выкрашеный». В 1850 р. вона «покрыта железом и окрашена, глава и крест вызолочены». В «Описі» 1872 р. зазначено, що дзвіниця, як і церква, покрита залізом.

Таким чином, Воздвиженська лиманська церква на 7–10 літ молодша Михайлівської. Вони схожі одна на одну, як рідні сестри, і будував їх, певно, один майстер. Складаючи опис Воздвиженської церкви, будемо приділяти увагу тому, чим вони між собою відрізняються; це дало цікаві наслідки.

Спочатку подивимось, що дасть аналіз обмірних креслеників. Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці.

План центральної дільниці – восьмигранник (квадрат з відсіченими кутами[72]), трохи деформований: північна грань дещо коротша за інші. Південна й північна грані = 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується восьмигранник центру; східна й західна грані = 3/4 довжини центру.

Бабинець в плані – шестигранник (квадрат з відсіченими зовнішніми кутами). Довжина бабинця = 1/2 віддалення між південним кінцем східної і північним кінцем західної грані плану центру. Південна й північна грані бабинця =

[72] Такого ж розміру, як і в Михайлівській церкві.

Лиман, Воздвиженська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Перший восьмерик має ширину й довжину = ширині плану вівтаря, а висота восьмерика = 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується план бабинця. Висота дільниці до початку другого залому дорівнює довжині плану центру і бабинця, разом взятих.

Другий залом заготовлявся на землі за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 повної довжини першого восьмерика. Висота другого залому і першого восьмерика разом дорівнюють довжині плану бабинця.

Якщо перший залом зводив простір зрубу стін до розміру плану вівтаря, то другий залом – внутрішній простір верху з розрахунком, щоб у другого восьмерика довжина = 1/2 довжини першого восьмерика, а ширина = 1/2 ширини того ж восьмерика. Висота другого восьмерика й другого залому разом дорівнює 1/2 висоти зрубу стін дільниці.

Третій залом у розрізі дає трапецію, у якої основа – довжина другого восьмерика (вгорі), верхня грань (повна довжина) = висоті другого восьмерика; такі розміри мала, очевидно, і шаблон-трапеція, за допомогою якої заготовлявся на землі зруб третього залому. Висота третього залома і другого восьмерика разом дорівнювала довжині другого восьмерика (вгорі).

Останній четвертий залом (який можна розглядати і як глухий ліхтар) має вигляд у розрізі трапеції, у якої боки = висоті другого восьмерика, а верхня грань (плафон) становить 1/2 нижньої; висота ж дорівнює довжині того ж четвертого залому. Висота четвертого й третього заломів разом дорівнює довжині другого восьмерика (вгорі).

Висота верху центральної дільниці = полуторній довжині плану центру. Отже, висота верху більша висоти зрубу стін.

Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює довжині плану будови плюс 1/4 довжини плану вівтаря.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = західній грані плану бабинця. Вікна в першому восьмерику заложено над верхнім вінцем

1/2 довжини центру, а західна = 1/2 віддалення між східним кінцем північної грані і західним кінцем південної грані бабинця.

Вівтар, південний і північний рукави повторюють з незначними відмінами план бабинця. Східна грань вівтаря і відповідні їй грані південного й північного рукавів = 1/2 ширини вівтаря.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану.

Висота зрубу стін центральної дільниці не перевищує довжини плану її (як у Михайлівській лиманській церкві), а, навпаки, менша за неї; вона дорівнює полуторній довжині плану вівтаря. Висота зрубу стін центру дорівнює також довжині цього ж зрубу (вгорі).

Перший залом – низ усіченої піраміди, що в розрізі має вигляд трапеції. Складаючи зруб цього залому на землі, майстер користався шаблоном-трапецією, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці, верхня грань = ширині плану вівтаря. Висота першого залому разом = подвоєній довжині плану бабинця.

зрубу стін центру на висоті = 1/2 південної грані плану центру. Вікна в другому восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу першого восьмерика на висоті = 1/2 довжини першого восьмерика (вгорі).

Висота нижньої частини просвіту в західній грані зрубу стін центру = 1/2 довжини плану бабинця, а завершується просвіт на висоті = ширині плану рукава. Хрещатий «голосник» починається на висоті = повній довжині плану бабинця.

Як бачимо, в побудові планів Михайлівської й Воздвиженської церков дуже багато спільного; вони обидва вписуються в квадрат. Перші восьмерики в плані відтворюють план вівтаря в обох церквах. Низ вікна другого восьмерика у Воздвиженській, як і у Михайлівській церкві, міститься на вершині рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану будови.

В побудові об'єму центральної дільниці, окремих її компонентів теж знаходимо багато спільного, але в головному – у співвідношенні висоти зрубу стін і верха – пам'ятки розходяться. В Михайлівській церкві висота зрубу стін переважає довжину плану центральної дільниці, у Воздвиженській, – навпаки, довжина плану дільниці переважає висоту зрубу стін. Висота верху Михайлівської церкви = подвійній довжині плану бабинця, а у Воздвиженської дорівнює подвійній довжині західної грані центру (вгорі), цебто співвідношення верху і зрубу стін дільниці в обох церквах відмінні. Розріз Михайлівської церкви (внутрішня висота центру) вписується в квадрат, у Воздвиженській церкві внутрішня висота центру переважає довжину плану будови.

Є розходження і у засобах побудови рукавів. Внутрішня висота бабинця Воздвиженської церкви дорівнює діагоналі квадрату з стороною = повній довжині бабинця, а висота зрубу стін бабинця = діагоналі прямокутника, що становить половину бабинця. Такі самі співвідношення зрубу стін і внутрішньої висоти дільниці мають вівтар і обидва рукави. Конструкція перекрить рукавів Воздвиженської церкви трохи інша, ніж у Михайлівській: знадвору західна грань даху бабинця – похила трапеція, яка вгорі, випроставшись, завершується вертикальним трикутничком[73]. Отже, зовнішньому «димничку» у Воздвиженській церкві відповідає внутрішній.

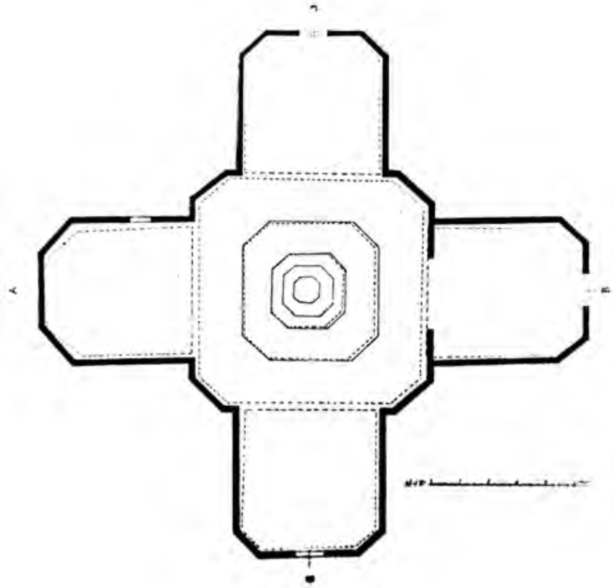

Лиман, Воздвиженська церква, план.

Просвіти – їхні контури, – що сполучають центр з рукавами, в обох церквах в цілому схожі, але в деталях відмінні. Просвіт до бабинця у Воздвиженській церкві має внизу заплечики. Виступи їх зближаються настільки, що в шестиметровій грані залишається прохід лише в 2½ метра. Над заплечиками просвіт оформлено у вигляді «арки» правильної форми, вирізаної за циркулем. Середня частина просвіту, оздоблена «раковинами», у Воздвиженській церкві скомпонована динамічніше, елементи декору її прорисовано гостріше, ніж у Михайлівській. Замість «тюльпанів» тут майстер дав ґрона винограду. Так само гостріше окреслено складові елементи верхньої частини просвіту – «голосники». Об'єм бабинця у Воздвиженській церкві більш ізольовано від центру, ніж у Михайлівській. Нижня частина просвіту південного і північного рукавів та вівтаря Воздвиженській церкві заплечиків не мають.

Рукава Воздвиженської церкви справляють враження просторого приміщення, помірно витягнутого догори. Висота зрубів стін рукавів помітно, ніж у Михайлівській, переважає ширину їх. Наметовий залом посилює враження легкості форм об'єму рукавів.

Висота зрубу стін центральної дільниці Воздвиженської церкви, навпаки, поступається перед довжиною плану. Об'єм зрубу

[73] Грані залому, орієнтовані по сторонах світу, заломлені в бабинці і рукавах на 50° і 45°, а у вівтарі на 30°.

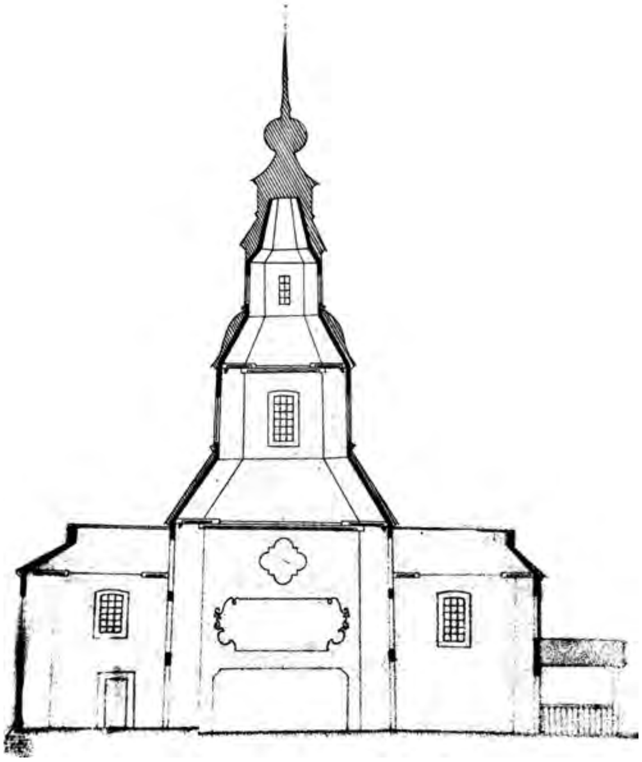

Лиман, Воздвиженська церква, поздовжній розріз.

стін не здається присадкуватим лише завдяки гранчастості, а також тому, що у кожної грані висота значно переважає ширину. Внаслідок цього об'єм зрубу стін центральної дільниці справляє враження «кубічного». Перший восьмерик Воздвиженської церкви, задержуючи співвідношення сторін зрубу стін, набагато енергійніше, ніж у Михайлівській, звужує внутрішній об'єм дільниці. Перший залом хоч і заломлено менш стрімко (60°), ніж у Михайлівській (65°), на вигляд здається, що він має таку ж висоту, як і восьмерик.

Верхи обох церков мають однакову кількість восьмериків і заломів. Різко відмінні у них останні, четверті заломи: у Воздвиженській церкві він стрімкіший і значно вищий[74]. На обмірних креслениках верх Воздвиженської церкви здається стрункішим, тендітнішим верху Михайлівської. В натурі Михайлівська церква всередині здається вищою за Воздвиженську, хоч в дійсності висота їх майже однакова. Таким чином, шукаючи шляхів при однаковій реальній висоті досягти більшої ілюзійності[75] і гармонійності розвитку внутрішнього об'єму, майстер успішно вирішив це завдання в більш ранній (Михайлівській) своїй будові.

Те ж саме можна сказати і про зовнішній вигляд. Форми Михайлівської церкви м'якші, делікатніші, гармонічніші. Воздвиженська – сухіша. Маси верха Воздвиженської церкви виявляють певну неуравноваженість по відношенню до корпусу зрубів стін. Розміри вікон непропорційно великі, і форма їх «скучна». Карнизи стін і восьмериків Воздвиженської церкви складаються з полички, чвертьвалка, полички, викружки і третьої полички.

Одвірки трьох вхідних дверей Воздвиженської церкви – їх оздоблення барельєфною виноградною лозою – повторюють мотиви, композицію і техніку різьби одвірків Михайлівської, але виконані вони більш вправною, впевненішою рукою. Вони сміливіше скомпоновані і соковитіше вирізьблені.

Воздвиженська церква збудована внизу з дуба, вгорі – з сосни. Де кінчається дуб і починається сосна, невідомо, бо стіни вкриті товстим шаром олійної фарби. Брус має товщину 17–16 см. Вінчає будову чудової ковальської роботи залізний хрест, робота, певно, того ж майстра, що робив хрест і для Михайлівської церкви, але іншого рисунку.

Дерев'яна рублена дзвіниця править одночасно і за браму на цвинтар; використовується вона також і як комора. Архітектурні форми її певною мірою перегукуються з формами церкви. Низ дзвіниці прямим, доволі стрімким і високим заломом переходить у четверик, вдвоє менший розміром, в якому розміщено дзвони. Майже при самій підошві кути четверика зрізують клини-заломи, перетворюючи його у восьмерик. Над приміщенням для дзвонів поставлено маленький другий восьмеричок з 4 круглими в ньому «слухами». Завершує дзвіницю глухий ліхтар з главкою і кованим залізним хрестом, як і на церкві, але відмінного рисунку.

Воздвиженська церква в Лимані завершує групу пам'яток роботи майстрів лиманської школи. Це була їх лебедина пісня. Горезвісний указ «святейшого» синода 1803 р., що забороняв будування дерев'яних церков, силоміць припиняв процес нормального розвитку народної монументальної дерев'яної архітектури,

[74] Якби він мав таку ж висоту, як у Михайлівській, то внутрішня висота обох пам'яток дорівнювала б довжині будови.

[75] І таке завдання майстер безперечно ставив перед собою.

спричинився до загибелі цієї важливої галузі народної творчості.

Воздвиженська церква в Лимані яскраво й незаперечно стверджувала, що українське монументальне дерев'яне будівництво на початку XIX віку було сповнене життєвих сил, творчих шукань і звершень.

* * *

Після того як ця робота була завершена, архітектор Л. Літошенко з Курська повідомив, що поблизу міста Суджі Курської області (раніш Суджа входила до складу Слобідської України) в селі Русское Поречное виявлено старовинну дерев'яну Дмитрівську церкву. Фото її свідчило, що ця пам'ятка належить до групи лиманських, і збудована вона була, певно, в другій половині XVIII ст. Трьохверха Дмитрівська в Руськім Поречнім – сама північно-східна з відомих нам пам'яток лиманського типу.

Влітку 1970 р. Л. Літошенко зміг частково зміряти та зафотографувати її. Церква збудована з дубових брусів розміром 15 на 20 см в розрізі. В церкві збереглися шестигранної форми одвірки. Різьблений напис на них багато разів зафарбовувався, і зараз з нього читаються окремі літери. Можливо, що напис містить дату побудови, місце, де була збудована пам'ятка, можливо, й ім'я майстра. Л. Літошенко люб'язно дозволив нам використати свої обміри й фото цієї пам'ятки, за що складаємо йому нашу подяку.

Церква Дмитра в Руськім Поречнім – триверха. Центральна дільниця плану – восьмигранник. Вхідний розмір при розбивці плану – ширина центральної дільниці. Повна довжина центра – апофема рівностороннього трикутника з стороною, що дорівнює ширині плану центра. Східна й західна грані центра дорівнюють 1/2 діагоналі чотирикутника, у якого ширина дорівнює ширині плану, а довжина – довжині центра, а південна й північні грані = 1/2 повної довжини центра. Вівтар в плані шестигранник, у якого ширина й довжина дорівнюють 1/2 повної ширини плану центра. Східна грань вівтаря – 1/2 ширини плану вівтаря, а південна грань – 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується план вівтаря. Бабинець – шестигранник, у якого ширина дорівнює ширині вівтаря, а довжина визначається тим, що довжина бабинця й половина довжини центра дорівнюють ширині плану центра.

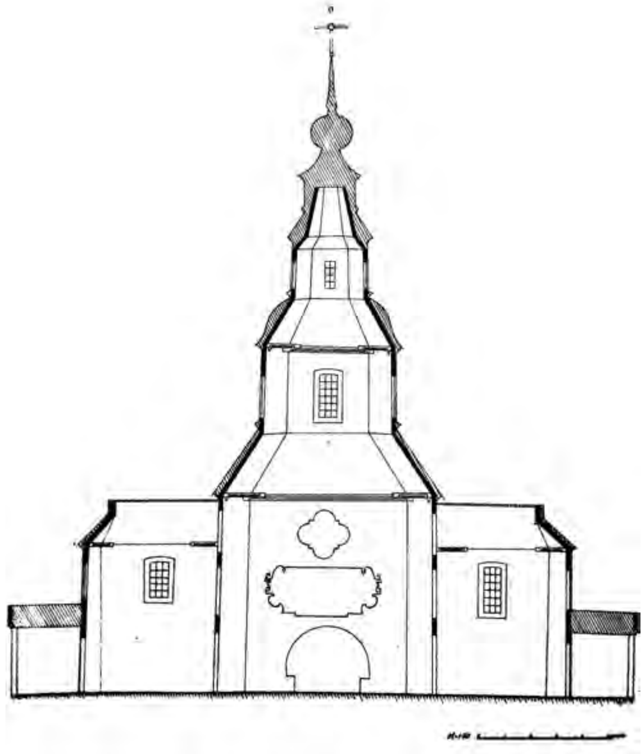

Лиман, Воздвиженська церква, поперечний розріз.

При складанні зрубів стін і верхів майстер виходив з розмірів плану будови. Висота зрубів стін усіх трьох дільниць дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною, що дорівнює повній довжині плану центра. Висота (внутрішня) верха центральної дільниці дорівнює довжині плану центра й бабинця, разом взятих. Висота зрубу стін центра разом з першим заломом дорівнює довжині зруба вівтаря й половини довжини центра на рівні верха зрубів стін. Висота першого восьмерика центра визначається тим, що вона разом з висотою першого залома дорівнює 1/2 довжини плану центра. Довжина першого восьмерика повторює довжину плану вівтаря (один з найулюбленіших засобів побудови восьмериків народними майстрами), а ширина плану того ж першого восьмерика дорівнює 1/2 довжини плану центра й вівтаря. Примітка: другий залом і ліхтар центрального верха – не заміряні; тому стверджувати, що вони дійсно такі, як виглядають на розрізі, не маємо змоги.

У вівтарі верх всередині над восьмериком зараз зашитий. У бабинці восьмерик і другий залом верха теж не заміряні; тому ясно уявити систему побудови форм цих верхів ми неспроможні. Проте слід відзначити, що внутрішня висота

зрубів стін разом з першим заломом у вівтарі й бабинці дорівнюють ширині плану центра. Це свідчить, що форми верхів вівтаря й бабинця мали чітко визначену систему побудови. Можна припустити, що церква була побудована деінде, а згодом була перенесена в Руськоє Поречноє. При переносі могли відбутися певні зміни первісної форми. Ніяких документів про час і місце побудови пам'ятки не виявлено.

* * *

Розглянувши будівництво лиманської школи, мусимо повернутися знову на півстоліття назад, щоб ознайомитися з пам'ятками, створеними майстрами інших шкіл. Але продукція цих шкіл дійшла до нас фрагментарно і представлена одною або двома-трьома (рідка більше) пам'ятками.

ПАМ'ЯТКИ
ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

КОРОВИНЦІ Сумської області.
Михайлівська церква 1752 р.1
Обмір і фото 1929 р.

В Коровинцях в середині XVIII ст. було дві церкви. Одна – Миколая, збудована в 1751 р. «стараніем бунчукового товарища Андрія Полетики»; друга – Михайлівська, побудована в 1752 р[2]. Про якогось пана-фундатора її документи не згадують. Отже, це була церква громади простих козаків.

В Михайлівській церкві збереглась книга видатків, в якій вписано витрати 1820–1875 років. З неї довідуємось, що в 1820 р. в церкві переводили якийсь дрібний ремонт. В 1834–1837 рр. громада запасала матеріали на капітальний ремонт; в 1834 р. купують 1000 шальовок і на 75 р. дубини; в 1836 р. набувають 26 лип; в 1837 р. докуповують ще 700 штук шальовки, 17 пудів цвяхів, шкло, оплачують «майстра за починку церкви», виплачують шклиреві «за уставку в окончини стекол». З цього видно, що в 1837 р. (будова уже простояла 85 років) в церкві обшили шальовкою зруби, вкрили дахи, засклили вікна. Але чи цим і обмежились, з документів не видно.

Під 1855 роком записано видатки на покупку матеріалів (залізо коло 100 пудів, цвяхи, олія, фарби, злото) «для покрытия церкви». Отже, тільки в 1855 р., більш ніж за 100 років після побудови, церков вкривають залізом, до того ж вона була вкрита деревом. Згадку про це (плоскі грані дахів) церква зберегла і понині. Тоді ж позолотили хрести і обшалювали призьбу. В 1859–1860 рр. перестилають підлогу і фарбують її. В 1863 р. фарбують в церкві стіни і дахи. В 1866 р. під церкву підводять цегляний підмурок; до того ж вона стояла на стоянах. Ні раніших, ні пізніших книг для запису видатків в церкві не збереглося. Але дослідження будови свідчить, що ремонтів, і то капітальних, було більше. Мало того, місцеві старожили розповідали нам, що раніш церква стояла на іншому місці, трохи на схід через дорогу, де тепер знаходиться школа. Отже, церкву не тільки ремонтували, але й переносили з місця на місце і, звичайно, пересипали її притому. І все ж в основному церква зберегла первісні форми. Збудована вона з дубових пластин і витримана в простих, суворих формах.

---

[1] Мартинович і Горленко. Названа праця.

[2] Фото зовнішнього вигляду опубліковано в «Вопросах реставрации» археологічної комісії (№ 9, рис. 76). Про цю церкву згадується і в № 10 «Вопросов реставрации».

Триверха Михайлівська церква складається з восьмигранного центру і двох шестигранників: вівтаря й бабинця. Маси зрубів стін справляють монументальне враження. Грані їх витримано в спокійно урівноважених пропорціях. Чітко окреслений карниз відділяє корпус зрубів стін від крутих верхів, виконаних у дещо спрощених, суворих формах.

Домінантою у композиції будови є верх центральної дільниці. Стрімкий перший залом переходить у доволі широкий, помірної висоти восьмерик. Над ним підноситься стрімкий верхній залом. Завершує центральну дільницю світловий восьмигранний ліхтар з главкою й хрестом. Верхи бабинця й вівтаря не мають восьмериків. Їх круті заломи завершуються світловими ліхтарями. Маси зрубів стін вівтаря й бабинця не виявляють тенденції надто тісно злитися з центром, навпаки, вони заховують певну долю відокремленості. Ще більше самостійності виявляють верхи їх: вони не присутні ближче до центрального верху, як то помічаємо в інших пам'ятках, а витримують вертикальну вісь зрубу стін своєї дільниці.

Зараз первісний зовнішній вигляд церкви порушують ґанок з заходу бабинця і притвори з півдня і півночі центральної дільниці; пізня ампірова форма їх свідчить, що прибудували їх під час репарації, можливо, 1837 р.

Ще повніше в основних рисах зберіг первісні форми інтер'єр церкви. Будова донесла до наших днів старі з розмахом задумані і втілені в матеріалі архітектурні форми. Як і в зовнішньому вигляді, в інтер'єрі майстер підкреслює риси і елементи, що виявляють не стільки монолітну єдність цілої будови, скільки тричасність її складу. Тому дільниці виглядають дещо відокремлено. Так, зруб стін бабинця відділяють від центру широченькі заплечики.

Приміщення бабинця має скромні розміри. План його витягнуто в напрямку головної осі будівлі. Зруб стін – стримано струнких пропорцій. Грані виразно звужуються догори. Поверх східних кутів зрубу стін заложено короткі бруски-ригелі. Пазухи за ними зашито дошками у вигляді похилих клинів. Південно-західна й північно-західна грані зрубу завершені довшими різьбленими ригелями. Межа між зрубами стін і залому чітко позначена. Залом всередині виглядає менш стрімким, ніж зовні. Його грані заломлено під кутами 58°–54°. Широкі грані залому звужуються догори дуже енергійно, тоді як вузькі укорочуються значно слабше. Завершує бабинець світловий ліхтар (тепер вікна зашиті дошками і внутрішня висота ліхтаря зменшена). Цілий верх бабинця виглядає нижчим за зруб стін дільниці.

Найбільш неясна справа у бабинці з вікнами. Зараз їх п'ять: по одному в південній і північній гранях зрубу стін приблизно на середині висоти зрубу посередині площі грані; на тій же висоті, що у вівтарі і центральній дільниці. Одне вікно посередині західної грані прорізано майже під карнизом (в центральній дільниці верхні вікна прорізано нижче). Крім того, в південній грані майже під карнизом прорізано ще одно вікно. Але меншого розміру, ніж вікно під ним. В північній грані теж на такій же висоті знаходиться віконце такого ж розміру, але не на одній осі з нижнім вікном (ближче до західно-північного кутка). Таких маленьких вікон в зрубах стін інших дільниць немає. Зсередини в західній грані зашито не одне, а два вікна на середині висоти зрубу. Спочатку тут було вікно (кругле або хрещате) в ромбічній рівносторонній чотирикутній рамі (другого такого вікна в церкві немає). Згодом на цьому ж місці, не виймаючи старої рами, врізали лутки прямокутнього вікна такого ж розміру і на тій же висоті, що і вікна південної й північної граней. Згодом і це вікно було зашито. Очевидно, це зробили в 1837 р., коли прибудували ґанок і його дах закрив просвіт вікна. Але коли і чому було на місце первісного ромбічного вікна вставлено прямокутне? І чому та коли тільки вгорі зрубу бабинця в південній і північній гранях прорізано, до того ж асиметрично, ще два маленьких віконця? Можна припустити, що спочатку на середині висоти західної грані бабинця було ромбічне вікно. В верхній же половині зрубу був насланий поміст для хор. Три вікна верхнього ярусу – велике в західній грані і маленькі в південній і північній гранях – освітлювали хори. Вікно північної грані зміщено з середині осі стіни тому, що воно мало освітлювати сходи на хори, які містилися в північно-західному кутку. Згодом хори розібрали і тоді (чому, неясно) на місці ромбічного вікна вставили прямокутне, таке, як і в південній грані. А після прибудови ґанка і це вікно зашили. Тоді б це свідчило про те, що капітальні ремонти були в церкві і до 1837 р. Можливо, це відбулось під час переносу церкви на нове місце, коли церкву пересипали.

З центром бабинець сполучається невисоким просвітом. Над ним вирізано невелику відтулину – «голосник». Верхній брусок її знизу

різьблений зовсім так, як ригелі. Дерев'яні колони вставлено в просвіт, очевидно, в 1837 р., коли прибудовано приділи з такими ж колонами.

Центральна дільниця в інтер'єрі – просторе приміщення з гранчастим зрубом, витягнуте в напрямку північ–південь (тоді як у бабинці довжина плану більша за ширину). Висота зрубу стін центру така ж, як і в бабинці; тому він виглядає менш тягнутим догори, ніж бабинець. Враження помірної стрункості зрубу стін центру створює звуження догори усіх граней. При коротких гранях в зруб центру заложено різьблені ригелі: одні на рівні низу вікон верхнього ярусу, інші – на межі переходу зрубу стін у зруб першого залому. Вікна в зрубі стін центральної дільниці розміщено в два яруси. Нижній ярус прорізано на тому ж рівні, що у бабинці і вівтарі, у всіх зовнішніх гранях, при тому ж в південній і північній гранях вікна-трійчатки, у яких середнє полотнище вище за бокові. В 1837 р., коли прибудували бокові притвори, дах їх закрив просвіт цих вікон, тому їх зашили. Над цими зашитими вікнами в південній і північній гранях маємо ще по одному вікну. Таким чином, графічна схема розміщення вікон створювала два вписані один в другий трикутники.

В південній й північній гранях центральної дільниці прорізано в 1837 р. невисокі, але широкі проходи до притворів.

Вирішальна роль в організації об'єму центральної дільниці припадає на долю першого залому. Це – вузол композиції, найбільш активний її фактор. Саме він після урівноважено спокійного зрубу стін виявляє могутній порив об'єму догори. Він стрімкий, високий. Зруб стін, як ми уже згадували, витягнуто впоперек подовжньої осі будови, тому грані першого залому заломлено по-різному: східна й західна – під кутом 65°–67°, а південна й північна – 54°–57°. Східна й західна грані звужуються догори значно активніше, ніж південна й північна. Завдяки цьому восьмерик, незважаючи на невелику порівняно з шириною й довжиною висоту, здається легким і струнким. Його форму, а також низ і верх чітко виділяють різьблені ригелі, заложені парами при вузьких гранях, одні в основі зрубу восьмерика, другі – при вершині його.

Другий залом в дрібнішому масштабі (ніж перший залом), але також в дуже енергійній формі виносить об'єм дільниці в останню заключну фазу: стрункий світловий ліхтар.

Вівтар в основному подібний до бабинця, але має він і певні відміни. Вікон у нього лише три: в східній, південній та північній гранях на середині висоти зрубу стін. Вони такі ж, як і в бабинці та центральній дільниці. Залом вівтаря, його форма відмінні від форми залому бабинця. В нижній половині грані залому вівтаря заломлено стрімко (65°–63°), а верхній половині значно крутіше (49°–54°), цебто різко змінивши кут. Залом вівтаря вищий залому бабинця, а ліхтар – вужчий і вищий. Проте, треба пам'ятати, що ліхтарі найбільш вразливі ділянки будови, вони ремонтувалися найчастіше.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ в с. КОРОВИНЦЯХ

Вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці. Розбивка плану в натурі мені уявляється так: спочатку намітили три чотиригранники. Починалася розбивка з побудови центрального чотиригранника; довжина його

Коровинці Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

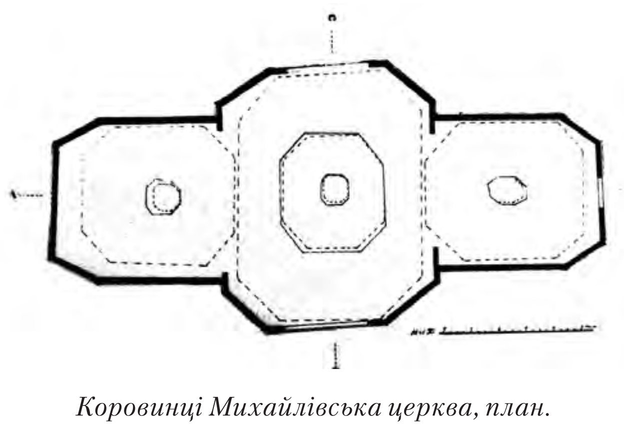

Коровинці Михайлівська церква, план.

Коровинці Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

дорівнювала апофемі трикутника з стороною = ширині будови (вихідному розміру). Половиною діагоналі цього чотиригранника відбивалась в один бік довжина вівтаря, в другий – довжина бабинця. У вівтаря довжина визначала і його ширину, а у бабинця довжина на товщину бруса довша повної ширини дільниці.

План центральної дільниці в дійсності був восьмигранник (чотирикутник з відсіченими кутами). Східна й західна грані центру дорівнюють діагоналі чотирикутника, що становить північну половину бабинця, а південна й північна грані = половині діагоналі чотирикутника, в який вписується план вівтаря.

У вівтаря північна грань плану дорівнює 1/2 ширини плану центру; південна – коротша, деформація, східна = половині повної довжини центру.

Бабинець–шестигранник (чотирикутник з відсіченими зовнішніми кутами). Південна й північна грані дорівнюють половині ширини плану центральної дільниці, а західна грань = 1/2 діагоналі південної половини дільниці. Висотні розміри будови пропорційні розмірам плану.

Висота східної грані зрубу стін вівтаря й західної грані зрубу стін бабинця дорівнює ширині плану центральної дільниці; зруб стін центру, особливо його східна й західна грані осіли, їх висота дещо менша. Внутрішня висота верху центральної дільниці також дорівнює ширині плану центру.

Шаблон-трапеція для складання на землі східної й західної граней зрубу першого залому центральної дільниці мала основу – довжину зрубу стін (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини плану дільниці. Шаблон-трапеція для заготівлі на землі південної і північної граней зрубу першого залому центральної дільниці основу мав – ширину зрубу стін (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини плану її. Висота першого залому

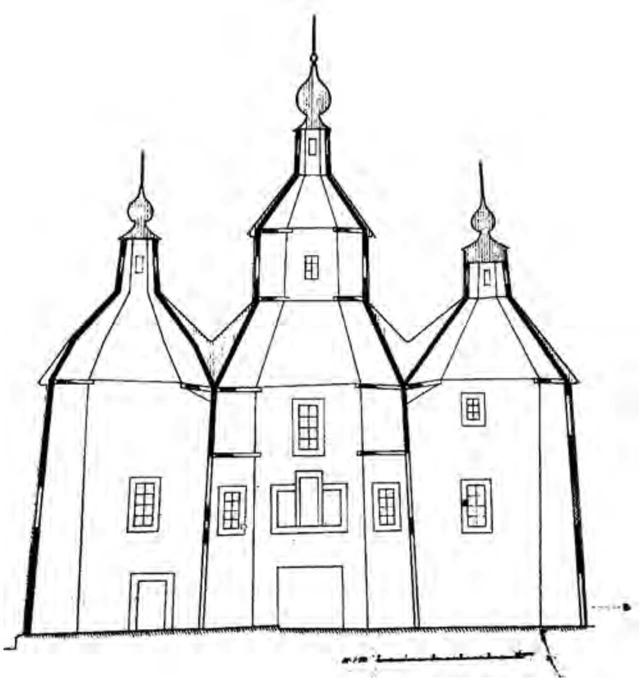

Коровинці Михайлівська церква, поздовжній розріз.

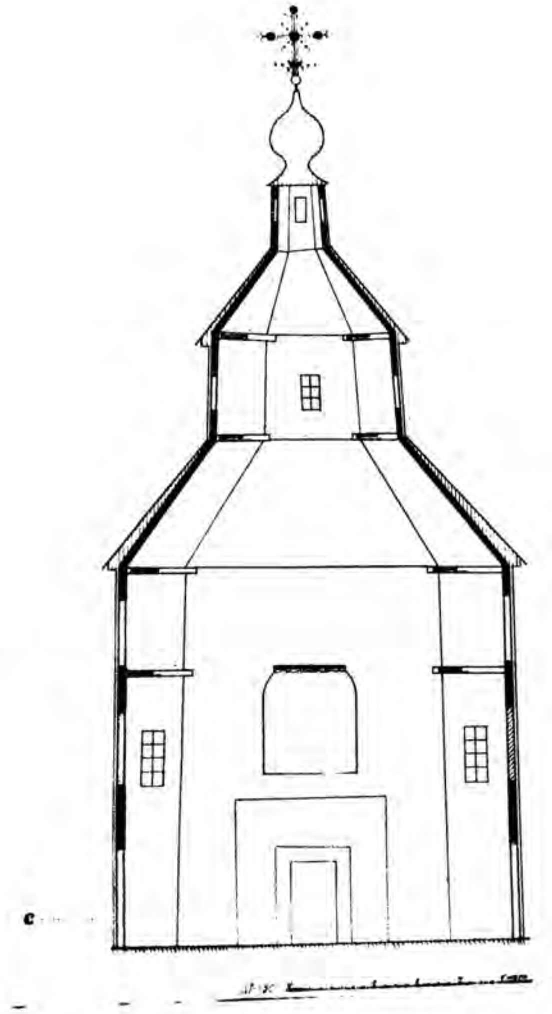

Коровинці Михайлівська церква, поперечний розріз.

Коровинці Михайлівська церква, інтер'єр південної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Коровинці Михайлівська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

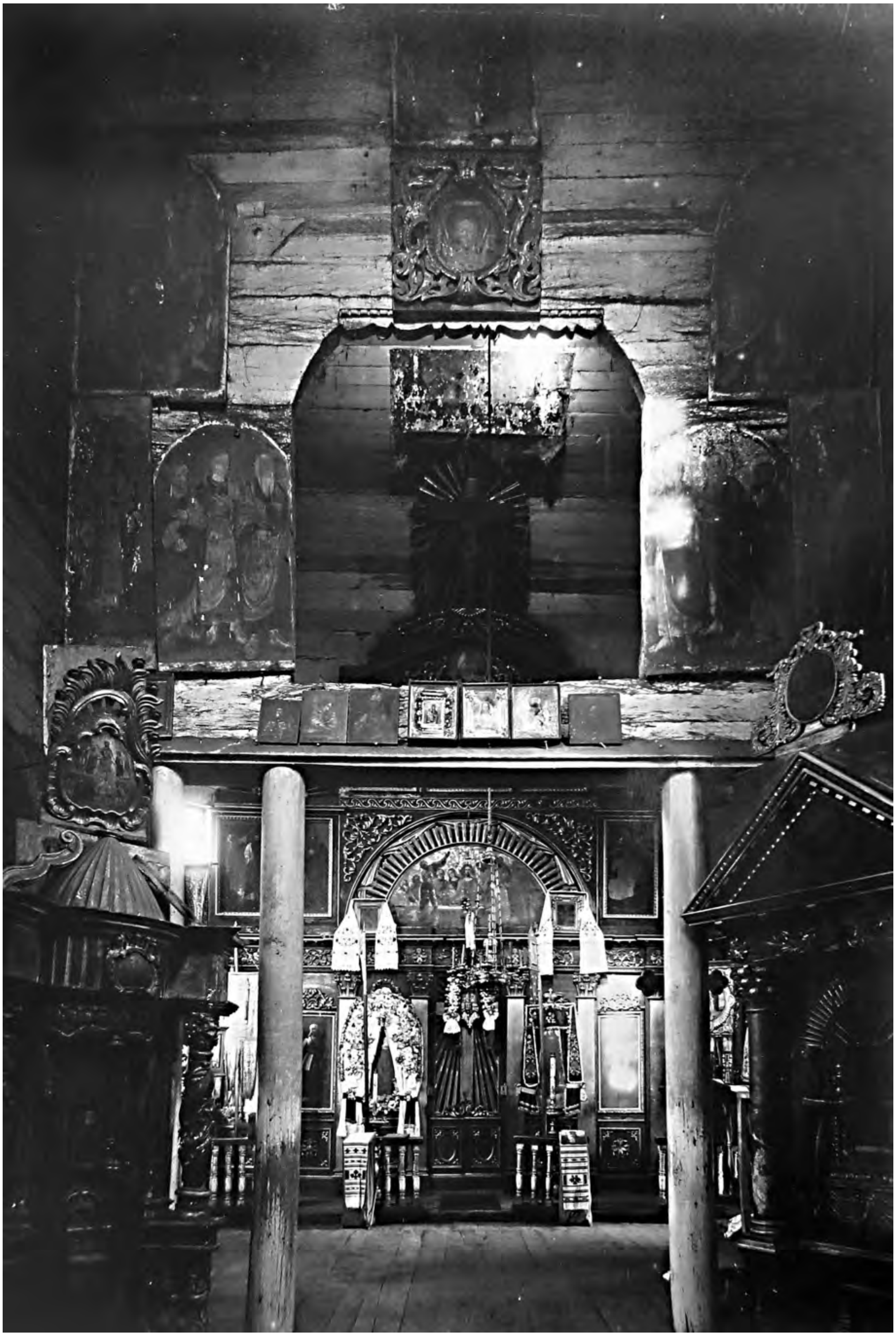

Коровинці Михайлівська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

(вгорі), а висота другого залому восьмерика і першого залому разом = довжині плану центру.

Довжина й ширина основи ліхтаря = 1/4 довжини плану восьмерика. Висота ліхтаря = діагоналі квадрату з стороною = довжині ліхтаря, а також визначається тим, що висота верху центральної дільниці дорівнює ширині плану дільниці. Слід зазначити, що і форма, і розміри ліхтарів у кожного верху відмінні.

Внутрішня висота центральної дільниці = подвоєній ширині плану центру, цебто менша довжини плану будови.

Залом бабинця заготовлявся за допомогою трапеції-шаблона, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/4 основи і висота = 1/2 основи. Висота ліхтаря бабинця дорівнювала – до ремонту – висоті ліхтаря центрального верху, і висота цілого верху бабинця дорівнювала половині ширини плану центру, а внутрішня висота бабинця дорівнює сумі довжини плану бабинця й центру.

Залом вівтаря вищий залому бабинця. При складанні зрубу залому вівтаря майстер використав трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/5 основи, дорівнює верхній грані залому бабинця. Висота залому = 1/2 довжини плану вівтаря. Довжина ліхтаря вівтаря = довжині ліхтаря бабинця. Висота ліхтаря вівтаря = діагоналі квадрату з стороною = довжині ліхтаря. Висота ліхтаря вівтаря дорівнює половині довжини грані[3] залому вівтаря. Внутрішня висота цілої дільниці дорівнює сумі довжини плану вівтаря і центру.

Зазначимо ще віддалення від підлоги до низу вікон нижнього ряду центральної дільниці: воно дорівнює половині довжини плану тої ж дільниці, а відділення до низу верхнього вікна дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану дільниці, або ж = діагоналі північної половини плану бабинця. Низ вікна у восьмерику центрального верха прорізано над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини плану центру. Вікна у ліхтарі вівтаря прорізано над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини плану центру.

Коровинці Михайлівська церква, одвірок, фото С. Таранушенка, 1929 р.

центрального верху = половині довжини плану бабинця, або 1/3 висоти зрубу стін.

У восьмерика ширина дорівнює половині ширини плану дільниці (вгорі), а довжина = половині довжини плану її. Висота восьмерика = половині ширини плану бабинця.

У другому заломі центрального верху шаблон-трапеція для складання східної і західної граней зрубу мала: основу – довжину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/4 основи і висоту = 1/2 основи; шаблон для складання південної і північної граней основу мав ширину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/4 основи. Висота другого залому разом з восьмериком дорівнює половині ширини зрубу стін центру

[3] Від верхнього вінця зрубу стін до нижнього вінця ліхтаря.

ВІЛЬШАНА Харківської області.
Церква Миколи 1753 р.[4]
Обмір і фото 1928 р.

Слобожанська слобода Вільшана (біля Харкова) заселена вихідцями задніпрянської (Богуславської) Вільшани не пізніше 1650 р[5].

Церква Миколая у Вільшані збудована в 1753 р[6]. В 70-х рр. XIX ст. церкву підважили і підвели під неї цегляний підмурок. В 1911–1913 рр. з півдня, півночі і заходу прибудовано притвори і сполучено з дзвіницею бабинець. Про інші ремонти (а їх було немало) відомостей немає. Зруби в стінах ослабли, замки місцями розійшлися; стіни всюди взято «в лисиці».

Побудовано церкву з дубових брусів. Всередині на стенах вівтаря, бабинця і центральної дільниці помітно зрізані цинали.

За планом церква Миколая належить до поширеного типу будов, що складається з трьох прямокутників[7]. Ці прямокутники в церквах компонуються по-різному. Характерна риса плану Вільшанської церкви в тому, що довжина усіх трьох прямокутників (а не лише центрального,

Вільшана Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

[4] Фото зовнішнього вигляду опубліковано виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XII.

[5] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. II. С. 111–112.

[6] Відповідь на анкету, розіслану харківським комітетом по скликанню XII археологічного з'їзду.

[7] З обміряних нами сюди треба зачислити триверхі церкви в Калинівці, Смоляниновій, Ізбицькому; одноверху в Чернещині, а з необміряних триверхі в Білопіллі (Михайла), Гринцевому, Старому Кодаку, Чуровичах, одноверхі в Москалівці, Новгороді Сіверському (Варвари), Лисконогах, Моровську, Водяному, Безгинівці, Карпилівці, Запсьоллі. Часто план з трьох прямокутників мали і муровані церкви, що відтворили форми дерев'яних.

як то найчастіше бувало) = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині того прямокутника. Друга характерна прикмета Вільшанської церкви в тому, що прямокутні зруби стін бабинця і вівтаря на половині висоти зрубів стін стають шестигранними. Цю рису ми зустрічаємо ще в церкві с. Ізбицького, в церкві в с. Мена, в церкві м. Валуйок, пізніш перенесену у с. Большие Липяги[8]. В Седневській Покровській церкві трансформовано прямокутний зруб не вівтаря та бабинця, а центральної дільниці, і тому він на середині висоти переходить не в шестигранник, а у восьмигранник.

Вільшана Миколаївська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Зруби стін усіх дільниць – одної висоти. Ознайомимось з інтер'єром церкви. Зруби стін центру і вівтаря пов'язані «в угол без остатку», але просвіт між ними – низенький, він сягає лише половини висоти зрубу стін. В південно-східному і північно-східному кутах вівтаря на половині висоти зрубу стін за допомогою врубаних в суміжні грані зрубу клинів переходить у шестигранник. В брусах, якими починаються південно-східна та північно-східна грані, вибрано по дві полички та чверть валка, крім того, їх оздоблено соковито різьбленими зубчиками та підківками. Західні верхні кути зрубу стін вівтаря за допомогою врубаних похилих клинів переводять шестигранник зрубу стін у восьмигранний залом. На межі переходу зрубу стін у залом перед узькими гранями врубано ригелі, оздоблені знизу фестонами, а з лицевої сторони зубчиками. Ригелі заложено на відстані 30 см від стіни і пришито до зрубу циналями. Зруб стін вівтаря помірно стрункий (його висота помітно більша довжини і трохи переважає ширину плану).

Заломи усіх трьох верхів заломлено під кутом 60°, незалежно від того, яку форму надано їх граням. Грані першого залому вівтаря прогнулися до середини будови, утворивши легку опуклість. Ця опуклість пожвавлює процес розгортання догори внутрішнього об'єму вівтаря. Короткий залом переходить у просторий, яскраво освітлений і невисокий на вигляд восьмерик. Вкриті соковитою різьбою ригелі, врубані проти вузьких граней, відмежовують восьмерик від другого залому, що завершує вівтар. Другий залом в зеніті перекрито маленьким плафоном. Форма другого залому складна і далека від геометричної правильності зрізаної піраміди. Усі вузькі грані на середині висоти залому стають ширшими, а широкі, навпаки, звужуються. Завдяки цьому в нижній частині залому широкі грані набувають легкої опуклості всередину будови, а вузькі вигинаються назовні. Вище широкі грані прогинаються всередину, а вузькі – назовні. Верхня частина залому утворює опуклу назовні гранчасту баньку. Такий взаємний обмін

[8] Вопросы реставрации. Вып. I. СПб. С. 42.

Вільшана Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

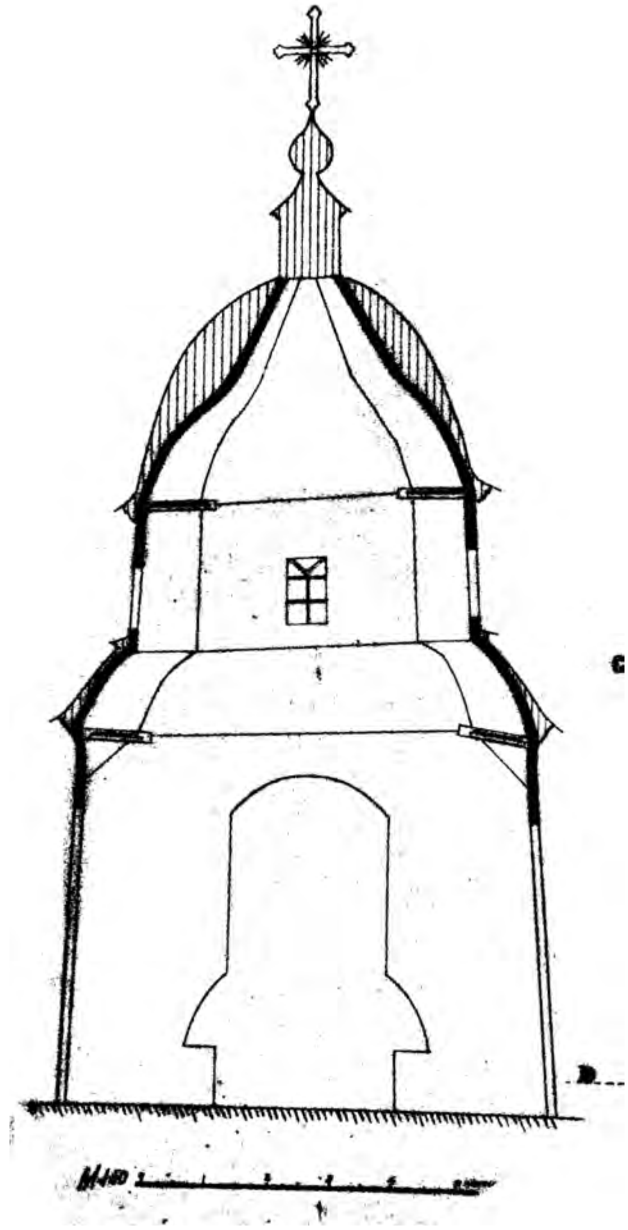

Вільшана Миколаївська церква, поперечний розріз.

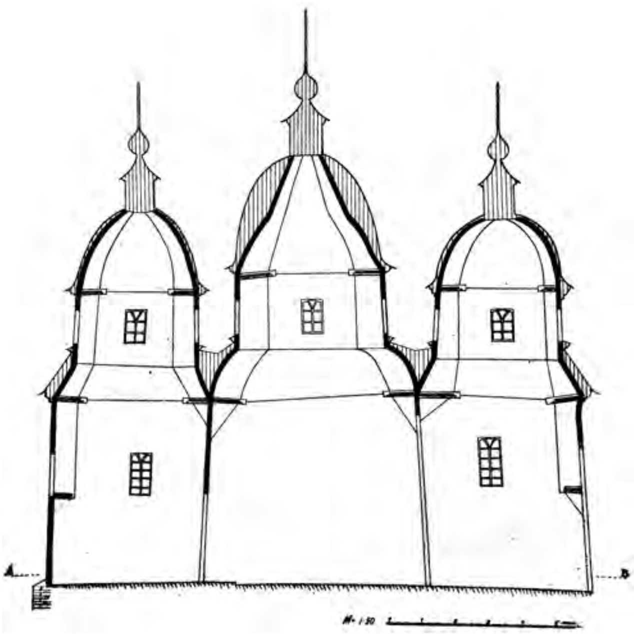

Вільшана Миколаївська церква, поздовжній розріз.

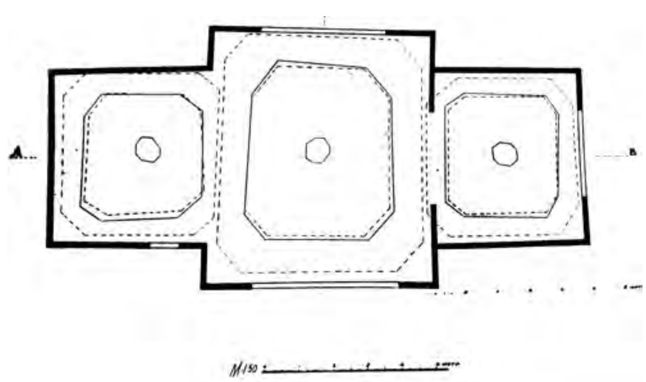

Вільшана Миколаївська церква, план.

Вільшана Миколаївська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1928 р.

«партіями» між широкими і вузькими гранями високою мірою оживляє і ускладнює ритмічну гру складових елементів верху. Лінія стику граней не витягнута під шнур, а в'ється змійкою.

Кривизна граней заломів як центрального верху, так і заломів вівтаря та бабинця в натурі виглядає зовсім не в такій утрируваній формі, в якій ми бачимо їх на креслениках. Ця кривизна профілю граней в натурі сприймається в ракурсі, до того ж заломи освітлено рефлекторним, а не прямим освітленням; це скрадає, зм'якшує різкість кривизни.

Бабинець подібний до вівтаря, тільки західну грань його в 1911–1913 рр. вирізано знизу на 2/3 висоти; у верхній частині її збереглися рештки західного вікна. Розміром і формою воно було таким же, як і східне вікно вівтаря. Перший залом бабинця виглядає повторенням першого залому вівтаря. Восьмерик бабинця має такий же розмір в плані, як і восьмерик вівтаря; а висота його на один вінець менша, ніж у вівтаря. Другий же залом бабинця на півметра нижчий за верхній залом вівтаря. Форма другого залому бабинця, характерні його прикмети такі ж, як і зазначені нами вище риси другого залому у вівтаря. Отже, різниця у висоті верхів вівтаря і бабинця не є результатом пізніших переробок; вона викликана потребою урівноважити маси верхів в залежності від рельєфу місцевості. Церква стоїть на пригорку. Підхід до неї з південного заходу (чи північного заходу). Щоб верх вівтаря не «западав», майстер і зложив його вищим, ніж у бабинця.

Зруб стін центральної дільниці здається пропорційно нижчим за зруби вівтаря чи бабинця тому, що при одній висоті зрубів стін центр на 1/3 довший їх і ширший. В ябік бабинця зруб центру відкривається високим, але вузьким просвітом; на межі з бабинцем зруб центру має широкі заплечики. Ширина просвіту трохи більша половини ширини бабинця, а висота його лише на півметра не досягає залому. Абрис просвіта показано на поперечному розрізі. Структура верху центральної дільниці не відрізняється від композиції верху вівтаря чи бабинця, але розміри частин верху більші і чіткіші, хоч висота восьмериків однакова у всіх трьох дільницях (як і висота зрубів стін). Короткий, але енергійно зведений перший залом центру переходить у широкий і довгий восьмерик. Ширина і довжина восьмерика повторюють ширину і довжину плану бабинця; висота ж його дорівнює лише половині довжини. Висота другого залому центральної дільниці дорівнює половині висоти цілого верху. Нижня половина другого залому центру виявляє тенденцію створити форму, наближену до бані, тоді як верхня має форму стрункої восьмигранної піраміди. Беручи в цілому, об'єм верха витримано в спокійних пропорціях, і його форма не виявляє нахилу різко підкреслювати енергійне розгортання об'єму. Навіть другий залом в натурі сприймається зовсім не таки струнким, яким ми бачимо його на креслениках перекроїв.

Ригелі у всіх трьох дільницях розміщено на межі зрубів стін і перших заломів та між верхами восьмериків і другими заломами. Всі вони вкриті майстерною різьбою. Елементи різьбі їх дуже нагадують ті, що вкривають чумацькі мажі. Ригелі виконують роль цезур, що позначають етапи, на які ритмічно розподілено об'єм.

Зовнішній вигляд цієї невеликої (довжина будови 16 м, внутрішня висота центральної дільниці 13 м) церкви витриманий теж у спокійних пропорціях. Компактну масу, що складається

Вільшана Миколаївська церква, інтер'єр ригеля в бабинці, фото С. Таранушенка, 1928 р.

з трьох помірної стрункості зрубів, завершує три близько один до одного посаджених верхи. Зовнішні кути корпуса зрубів стін, якщо розглядати пам'ятку з півдня чи півночі або зі сходу чи заходу, мають на середині висоти чітко позначені уступи. Над короткими, але стрімкими заломами з плоскими гранями підносяться важкуваті за формою восьмерики. Їх маси дуже помірно зменшують об'єми зрубів стін. Бокові восьмерики в плані ненабагато поступаються перед центральним, а висота усіх трьох однакова. Зовні восьмерики здаються значно вищими, ніж всередині[9]. Карниз центрального восьмерика зовсім незначно підноситься над карнизами бокових восьмериків. Завершують кожну дільницю будови дуже близькі одна до одної за профілем опуклуваті дахи. Отже, зовні як маса, так і висота центральної дільниці мінімально переважають крила будови. Це – ще одна характерна риса пам'ятки.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В с. ВІЛЬШАНІ

Вихідний розмір у побудові плану – ширина центральної дільниці. План центральної дільниці – прямокутник; його довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині прямокутника[10]. Вівтар і бабинець в плані – прямокутники одного розміру. Ширина їх = 1/2 діагоналі центрального чотирикутника[11], а їх довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині дільниці.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану. Висота усіх зрубів стін – однакова, вона дорівнює півсумі довжини плану центру й бабинця, або = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану центру. Вона ж – середня пропорційна між довжиною плану центра і бабинця (чи вівтаря):

$$\frac{\text{Довжина бабинця}}{\text{Висота зрубу стін}} = \frac{\text{Висота зрубу стін}}{\text{Довжина центру}}.$$

Зруб центральної дільниці починає переходити у восьмигранник на висоті = довжині плану бабинця.

Перший залом центральної дільниці в розрізі має форму трапеції. При заготівлі на землі зрубу цього залому майстер використав два шаблони-трапеції; верхня грань трапеції, за допомогою якої складалися східна й західна грані, дорівнювала довжині плану бабинця, а верхня грань трапеції, за допомогою якої формувалися південна й північна грані першого залому центрального верху, дорівнювала повній ширині плану бабинця. Висота залому = 1/4 висоти зрубу стін. Висота зрубу стін й першого залому центральної дільниці = довжині плану дільниці. Залом проектувався з розрахунком, щоб восьмерик перекликався з вівтарем. Отже, довжина восьмерика = довжині плану вівтаря; ширина же восьмерика зберігає відношення до довжини таке ж, яке має план дільниці:

$$\frac{\text{Довжина восьмерика}}{\text{Ширина восьмерика}} = \frac{\text{Апофема трикутника}}{\text{Сторона трикутника}}.$$

Висота восьмерика = 1/2 його довжини. Висота восьмерика і першого залому разом = 1/2 ширини плану центру. Висота восьмерика, першого залому разом = 1/2 ширини плану центру. Висота восьмерика, першого залому і зрубу стін = подвоєній довжині плану бабинця. Другий залом в розрізі – трапеція. Для заготівлі на землі зрубу цього залому використано також два шаблона-трапеції. Основи цих трапецій різні, = одна довжині, а друга ширині восьмерика; верхні ж грані у обох трапецій однакові і = 1/6 довжини восьмерика. Висота другого залому центрального верху – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика (вгорі). Висота верху центральної дільниці наближається до ширини плану центру, а внутрішня висота дільниці наближається до подвоєної довжини плану центру.

У бабинця чотиригранна призма зрубу стін переходить у шестигранну на половині висоти зрубу. Перший залом бабинця в розрізі дає трапецію – нижню частину рівностороннього трикутника. При заготівлі зрубу цього залому майстер для складання східної і західної граней використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі плану дільниці, висота = 1/4 довжини основи. Висота першого залому бабинця = 1/4 довжини зрубу стін бабинця (вгорі). Висота залому і зрубу стін разом = довжині плану центру. У восьмерика бабинця довжина і ширина = 1/2 діагоналі плану бабинця. Висота восьмерика на один вінець менша висоти

[9] В інших пам'ятках восьмерик здається вищим в інтер'єрі і нижчим зовні.

[10] Як побачимо далі, майстер залюблений в рівносторонній трикутник.

[11] Практично вона засікалася довжиною центру на лінії ширини центра з кутів центрального зрубу.

восьмерика центрального верху. Висота восьмерика і першого залому бабинця = 1/2 повної довжини зрубу стін центру (вгорі). Другий залом бабинця, як і перший, в розрізі має форму трапеції – нижньої частини рівностороннього трикутника. При заготівлі зрубу цього залому майстер користався шаблоном-трапецією, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 основи. Висота другого залому = висоті восьмерика дільниці. Висота другого залому і восьмерика разом = половині діагоналі західної половини плану центру. Висота верха бабинця = ширині плану дільниці. Внутрішня висота бабинця дорівнює подвоєній повній ширині плану дільниці.

У вівтарі чотиригранник зрубу стін переходить у шестигранник на тій же висоті, що і у бабинці. Перший залом вівтаря нижчий, ніж у бабинці. Шаблон-трапеція, за допомогою якої заготовлявся на землі зруб цього залому, мав основу – довжину зрубу стін (вгорі), верхню грань = 1/2 ширини плану центру (вгорі). Висота першого залому вівтаря на один вінець нижча за висоту першого залому бабинця. Висота першого залому і зрубу стін вівтаря, взята разом, дорівнює довжині плану центральної дільниці. У восьмерика вівтаря довжина = 1/2 ширини зрубу стін дільниці (вгорі). Висота = висоті восьмерика центрального верху. Висота восьмерика і першого залому = 1/2 довжини плану центру. Висота восьмерика, першого залому і зрубу стін = віддаленню між серединою східної грані плану вівтаря і серединою південної грані плану центру. Другий залом вівтаря (як і обидва заломи бабинця і верхній залом центру) в розрізі має форму трапеції – нижньої частини рівностороннього трикутника[12]. При заготівлі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 основи, висота визначається тим, що висота верха вівтаря дорівнює висоті зрубу стін, або півсумі довжини плану вівтаря і центру. Внутрішня висота вівтаря = довжині плану вівтаря і центру, взятих разом.

Вікна в зрубах стін заложено: у вівтарі на висоті = 1/2 висоти зрубу; в бабинці – на один вінець вище. Вікна в восьмерику бабинця над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті = 1/3 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Вікна в восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/3 висоти зрубу стін. Низ цих вікон лежить на висоті = ширині плану центру, а центр їх лежить на висоті, що дорівнює 1/2 довжини будови. Центр вікна в восьмерику вівтаря і бабинця лежить на висоті = ширині плану центру.

ІЗБИЦЬКЕ Вовчанського району Харківської області.
Покровська церква 1756 р.
Обмір і фото 1929 р. П. Жолтовського.

Церква дуже мала (сторона квадрату плану центральної дільниці дорівнює 5 м, а довжина цілої будови – 14 м) і невисока. Будував її майстер, що дотримувався старовинних засобів будування і форм. Згодом (коли саме – документів не маємо) церкву розширили: добудували південний і північний рукави; бабинець же сполучили з пізніше збудованою дзвіницею.

За планом ця церква, як і церква Миколи в Вільшані, належить до групи тризрубних будов, що складаються з трьох чотирикутників. Центр її – квадрат, трохи деформований (східна й північна грані коротші західної та півден-

Ізбицьке Покровська церква, двері, фото С. Таранушенка, 1929 р.

[12] При аналізі форм заломів ми брали до уваги лише прямолінійні контури схеми побудови їх форм, залишаючи на боці опуклість їх граней.

Ізбицьке Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

ної), бабинець і вівтар – чотирикутники; їх ширина = 3/4 сторони центру, а довжина кожного чотирикутника разом з половиною довжини центру дорівнює діагоналі центру. Отже, довжина цілої будови = двом діагоналям центру.

Зруб вівтаря знизу має форму прямокутної призми. Починаючи з другої третини висоти він набуває форму шестигранника. Бабинець під час ремонту перебудували; притому зник цілком його верх. Якщо зруб бабинця до перебудови мав знизу прямокутну форму, а у верхній частині – шестигранну (як вівтар), то це зближувало церкву в Ізбицькому з церквою Миколи в Вільшані, церквою в Валуйках, Покровською церквою в Седневі. Вівтар церкви в Ізбицькому завершує дах стіжкової форми. Центр має два заломи і восьмерик; цим центр в Ізбицькому нагадує церкву в Введенському.

Як показує кресленик, довжина восьмерика центральної дільниці в плані дорівнює

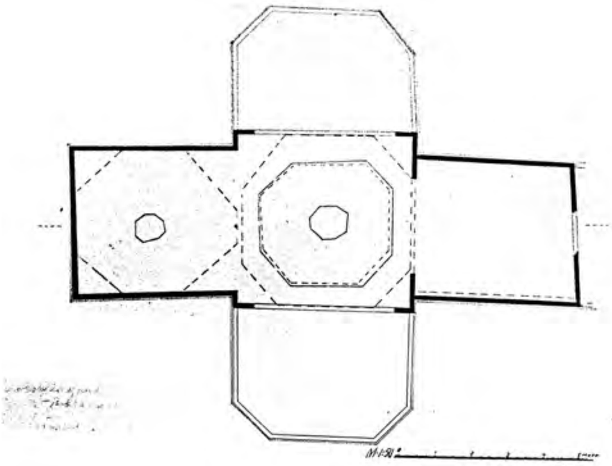

Ізбицьке Покровська церква, план.

Ізбицьке Покровська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Ізбицьке Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

ширині вівтаря, а ширина восьмерика = половині діагоналі плану центру; висота ж – близька до половини довжини восьмерика.

Зараз центр і вівтар (а раніш, певно, і бабинець) завершують дахи стіжкової форми, що зберігають форми первісних дерев'яних. Цим Ізбицька церква нагадує церкву в Гаврилівці.

Зовні церква обшита вторч. Нижче вікон зруби стін обходить профільований поясок-карниз, що складається з двох поличок і чвертьвалка. Полички помережані зубчиками, що нагадують зубчики на ригелях в церкві в Вільшані. Подібні зубчики повторюються також на карнизах верху зрубу стін і восьмерика.

В інтер'єрі звертає на себе увагу те, що зруб восьмерика в'яжуть дві пари сволоків. Перша пара заложена нижче вікон; вона має інтервал, що дорівнює ширині вікна. Друга пара сволоків врубана рівнобіжно першій на межі восьмерика і другого залому, але з інтервалом, що дорівнює довжині грані восьмерика.

Залом вівтаря також скріпляє хрестовина, зрубана трохи нижче плафона. Такої «перестраховки» в жодній церкві на Лівобережжі нам зустрічати не доводилося. Ширше такі сволоки для зміцнення верхів вживали майстри церков в Західній Україні.

За окремими прикметами церква в Ізбицькому наближається до Миколаївської в Вільшані. Тому і опис їх містимо поруч. Можливо, що й побудовано церкву в Ізбицькому десь біля середини XVIII віку.

ВАСИЛЬКІВКА Дніпропетровської області.
Вознесенська церква 1754 р.[13]

Триверха. Тризрубна. План складається з малого чотиригранника (бабинець), більшого чотиригранника (центральна дільниця) та шестигранника (вівтар). Зруби стін усіх дільниць одної висоти стрункі, високі (висота зрубу стін вівтаря здається мало не вдвоє більшою довжини дільниці). Висота струнких верхів урівноважується висотою корпусу зрубів стін. Кожен з трьох верхів скомпоновано з двох світлових восьмериків та одного глухого ліхтаря. Восьмерики вівтаря і бабинець – стрункіші, восьмерики центрального верха – вагоміші. Перехід від одного компоненту будови до другого витримано в жвавому, але розміреному темпі.

Вознесенську церкву у Васильківці нагадує структурою Михайлівська церква в Старому Кодаку.

ЗЕМЛЯНКИ Луганської області
Церква Покрови 1756 р.
Фото Харківського університетського музею мистецтв.

Землянки – колись сотенне місто Острогозького Слобідського українського полку[14]. На одвірках церковних дверей вирізьблено дату: «1756» і вказівку: «церков строил Тарас».

Землянки Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

[13] Фото з архіву Археологічної комісії.

[14] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. V. С. 355.

Землянки Покровська церква, одвірок,
фото С. Таранушенка, 1928 р.

Одноверха. Який план мала церква спочатку, на підставі фото, зробленого після ремонтів, сказати неможливо. Можна сказати лише, що центральна дільниця була в плані чотиригранником, який вгорі переходив в восьмигранну призму; грані восьмигранника, орієнтовані по сторонах світу, продовжували грані чотиригранника.

Верх – високий, стрункий – складався з двох світлових восьмериків та глухого ліхтаря. Перший восьмерик – низький. Його довжина дорівнює приблизно 3/4 довжини плану дільниці, а висота – біля 1/4 його довжини. Другий залом переводив об'єм у другий світловий восьмерик; його висота така ж, як і першого, але довжина дорівнює приблизно лише половині першого. Завершує дільницю стрункий, високий глухий ліхтар.

КУЦЕВОЛІВКА Дніпропетровської області.
Церква Миколи.
Фото збірки Харківського
університетського музею мистецтв.

Церква збудована в Келеберді на Полтавщині в 1756 р., а звідси в 1786 р. перевезена в Куцеволівку[15].

План її – видовжений по осі схід–захід чотирикутник; зовні зруб окожуховано дошками всторч; вкрита високим чотириспадистим тесовим дахом. Вхід з північного боку посередині стіни через присінок. В північній стіні два вікна: одне в західній, друге – в східній половині. На гребні даху посередині (замість димаря) – глухий ліхтар з главкою.

Куцеволівська церква – представник так званого хатнього типу. Докладніше про хатній тип церков скажемо нижче.

ЗІНЬКІВ Полтавської області.
Покровська[16] церква.
Обмір 1926 р., фото 1928 р.

Текст напису, вирізьбленого на лутках вхідних західних дверей, розміщено по два рядки на кожному полотнищі. Притому текст читати треба в такій послідовності: спочатку верхній, а за ним нижній рядки на віршні; потім – зовнішній рядок правого полотнища, за ним – зовнішній рядок лівого полотнища, далі – внутрішній рядок правого полотнища і, нарешті, внутрішній рядок лівого полотнища. Тоді напис читається так: «Благословеніемъ Бга Оца поспьшеніемъ Снаисовершеніемъ Саго Дха (1759 года мца) По предложенію Гпдна Нашего Преосвященого Митрополіта Кіевского Арсенія Могилянвского / Обновіся сія Преображенія Гіндня церков тщаніемъ превелебного Оца нашого / Ігумена Ієромонаха Порфирія Туманского Збратією Іждівеніем / денежнімъ от доброхотніхъ дателей любящихъ Блголѣпіе домовъ Божіихъ собранимъ».

В цьому тексті звертає на себе нашу увагу вказівка, що в 1759 р. церква «обновися». Отже, збудована вона була, виходить, раніше, але коли – вказівок не маємо. Спочатку церква стояла в Скельському монастирі (Зіньківсько-

[15] ПЕВ. 1872. № 13–14.

[16] Зовнішній вигляд церкви опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XV, рис. 1. Підпис під рисунком невірний. Треба читати: церква Покрови в Зінькові на Полтавщині.

Зіньків, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

го повіту). В 1786 р. монастир був закритий. В 1790 р. церкву перенесли до Зінькова, перейменувавши її з Преображенської на Покровську[17].

Найдавніший збережений «Опис» церкви – 1827 р. Він зазначає, що верхи на церкві побито чорним залізом[18], глави бокові – білою бляхою, а середня – визолочена. Стіни були ще не пофарбовані. В 1828 р. під церкву підведено цегляний підмурок і пофарбовано зовні і всередині. В 1833 р. зроблено і визолочено нові залізні «кулі» під надглавні хрести. В 1850 р. усі верхи наново перекрито залізом. Коло 1890 р. старий цегляний підмурок замінили на новий. Під церквою ще заціліли, як оповідали старожили, «страшенні стояни». Крім зазначених, були, очевидно, і інші ремонти. Зокрема, в документах не вказано, коли добудовано три притвори (західний, південний та північний), паламарку й ризницю.

Збудовано Покровську церкву з соснових брусів. Зруби заложено на товстих дубових підвалинах. Добірний матеріал і першорядна будівельна техніка забезпечили ідеальний стан збереження будови, хоч за розмірами[19] це одна з найбільших і найвищих монументальних пам'яток українського народного дерев'яного будівництва.

Церква триверха, тризрубна. План її складається з центрального восьмигранника та двох шестигранників (вівтар і бабинець). Але цей, один за найбільш поширених типів

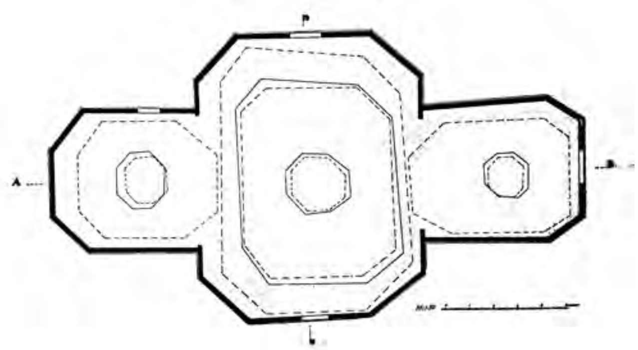

Зіньків, Покровська церква, план.

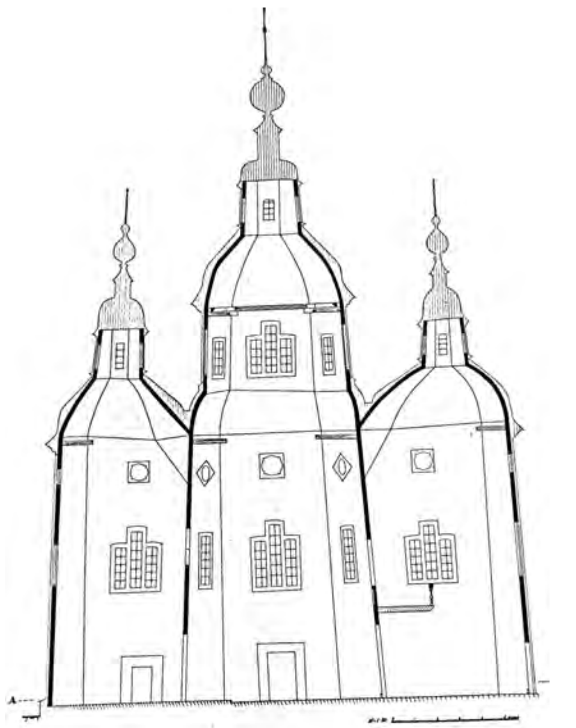

Зіньків, Покровська церква, поздовжній розріз.

[17] Відомості про церкву знаходимо в працях: П. Мартинович, В. Горленко: Церкви старинной постройки в Полтавской епархии. (Полтава. 1888); А. Твердохлебов. Осколки старины в Зеньковском уезде // Киевская Старина. 1905. VII–VIII; А. Черняшевский. Покровская церковь г. Зенькова // ПЕВ. 1908. № 14.

[18] Дяк казав, що його батько пам'ятав церкву, вкриту ще ґонтою.

[19] Довжина поземного плану будови сягає 22 м, ширина центральної дільниці коло 11 метрів, і внутрішня висота центра – 25 м.

Зіньків, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

церков, втілено у такі імпозантні величаві форми соборного монастирського храму, що Зіньківську Покровську церкву треба віднести до найвидатніших пам'яток народної монументальної дерев'яної архітектурної творчості. В ній яскраво виявлені риси, які в середині XVII ст. так вразили Павла Алеппського. П. Алеппський підкреслював висоту українських дерев'яних церков, зокрема висоту їх верхів. Верхи ці були високі, а разом з тим широкі, просторі. Саме ці риси характеризують Зіньківську Покровську церкву. П. Алеппський підкреслював також численність вікон в церквах, через які світло заливає внутрішність будови, викликає урочистий настрій – «веселить серце». Саме такою була і наша пам'ятка. Павло Алеппський, іноземець, що завітав на Україну в середині XVII в. з далекого краю, гостро і виразно відчув в цих народних пам'ятках архітектури урочисто радісний гімн перемоги визволеного народу, що здобув у жорстокій боротьбі волю і тепер розправляв творчі крила, виявляв досі сковані рабством потенціальні здібності.

Розглянемо спочатку зовнішній вигляд будови. Характер первісного зовнішнього вигляду церкви безперечно змінився після заміни ґонту залізом. Проте абриси сучасних дахів, певне, зберегли в загальних рисах контури первісної форми. Без змін збереглися форми зрубів. Зруби стін усіх дільниць, восьмерик центрального верху, ліхтарі усіх трьох верхів – гранчасті, обшиті шальовкою вертикально, прорізані високими вузькими вікнами. Все це разом з різко виявленим нахилом граней зрубів всередину «працює» в одному напрямку: створює враження динаміки, організує рух мас догори. Корпус стін завершує енергійно винесений карниз. Разом з двома м'якше виявленими поясками карниз об'єднує, ув'язує маси зрубів, підкреслює горизонталі, спільні усім зрубам. Разом з тим ці горизонталі розчленовують як об'єм цілого корпуса, так і площі кожної грані, розбиваючи більші ділянки на мікроплощинки. Кожну більшеньку мікроплощинку композиційно організує вміщене в ньому вікно. Вікна зовні мають різний вигляд і різні розміри. Найбільші – потрійні; в них крайні дільниці складаються з 8 (4 × 2) шибок, а середня з 12 (6 × 2) шибок. Інші вузькі одинарні вікна складаються з 12 (6 × 2) шибок. Такі вікна розміщено в середньому поясі зрубів стін та восьмерику центрального верху. У верхньому ярусі зрубів стін вміщено над великими маленькі круглі вікна, в південній та північній гранях усіх дільниць маленькі вікна мають зовні квадратову форму (всередині їм відповідає складніша форма: рівнокінечний хрест з закругленими кінцями, в який вписано квадрат). В ліхтарях вікна – найменші і найвужчі.

Зруби стін усіх дільниць – одної висоти. Всі вони виглядають високими, особливо зруби вівтаря та бабинця; на вигляді їх висота вдвоє більша за довжину плану. Звичайно, і сприймаються вони стрункішими за зруб центру. Проте маси усіх зрубів стін настільки вагомі, що на глядача впливають більше і в першу чергу їх висота і об'ємність, а відчуття їх стрункості з'являється в другу чергу.

Чіткіше відчуваються елементи стрункості у верхах, хоч форми їх також характеризуються значними, вагомими масами. Ні форми ліхтарів, ні пропорцій восьмерика назвати стрункими не випадає. Дахи на заломах підкреслюють різке зменшення об'ємів верхів, вони виявляють енергійну динаміку форм, але ні легкими, ні стрункими вважати також їх не можна. Проте і форми зрубів стін, і форми верхів не несуть в собі і натяку на присадкува-

Зіньків, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

тість, на затримку руху мас догори – це треба підкреслити. Зруби стін і верхи викликають відчуття мужнього, спокійно-впевненого, повільного, але нестримного руху, з великими запасами прихованих потенціальних можливостей.

Зараз церкву тісно обступили високі дерева, закриваючи її кронами від глядача. Тільки зі сходу церква відкрита звідси. Зруб стін вівтаря і його верх проектуються на маси центральної дільниці, і їх могутні форми разом чітким силуетом вимальовуються на тлі неба, справляючи урочисте враження.

Враження величавої монументальності не залишає глядача в інтер'єрі. Але як відмінно сприймаються всередині ті самі архітектурні компоненти, що ми оглядали перед цим зовні, і як різниться моторо-зорове відчуття характеру, розмірів і пропорцій об'ємів тих самих частин будови зовні і всередині!

Перше враження, як зайдеш з цвинтаря в бабинець, це – підкреслена стрункість дуже високого гранчастого зрубу стін. Стрункість ця досягається не за допомогою затемнення верхніх частин будови, коли око не спроможне вловити реальну висоту і складає про неї уявлення в залежності від тих ясно освітлених елементів будови, які накреслюють напрямок і натякають на приблизні розміри. В бабинці Зіньківської Покрови, навпаки, до найдальшого куточка все ясно освітлено: посередині висоти зрубу стін прорізають в трьох гранях три потрійних вікна, верх зрубу освітлюють трійко малих вікон, на залом падає світ і знизу, і зверху з чотирьох вікон ліхтаря.

Зруби стін бабинця підкреслено похилі всередину. Верх південної і північної граней зрубу стін зв'язано з західною гранню ригелями, скромно оздобленими знизу «фестонами». Східні кути зрубу за допомогою рублених клинів переводять шестигранник в восьмигранний зруб залому. Грані зрубу стін, орієнтовані по сторонах світу, безпосередньо м'яко переливаються в зруб залому.

Високий в цілому залом зведено в дуже енергійному темпі. З заходу грань заломлено стрімко (60°), а зі сходу, навпаки, дуже круто (40°) з розрахунком, щоб просвіт між ліхтарем бабинця і восьмериком центрального верху зробити якнайбільшим. В зв'язку з цим форми кожної грані залому відмінні і розміром, і в контурах. В проекції на уявну площину грані залому утворюють складний зірчастий візерунок. В початковій стадії грані залому звужуються повільно. На середині висоти процес звужування різко активізується. В заключному верхньому етапі грані набувають тенденції якомога активніше звузити внутрішній об'єм верху. Ширші площини посередині поширюються, а вузькі, навпаки, звужуються, але в кожній грані це переведено в різній мірі і не на одній висоті. Більші розміром грані посередині трохи «провисають» всередину будови, а вузькі – дають легку «вигнутість» назовні. Східна грань залому має посередині поширення, і вона дуже слабо провисає. Боки сусідніх вузьких граней мають вигляд сегментів; одним боком вони ніби «обіймають» східну грань, другим – врізаються в сусідню північну і південну грані. В слабшій мірі та ж картина повторюється і в західній половині залому з тою відміною, що західна грань різко вигнута назовні. Завершує бабинець ліхтар.

Зіньків, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Його легка форма виглядає стрункою в пропорціях зрізаною пірамідою. Освітлено ліхтар чотирма вікнами, високими й дуже вузькими.

З центральною дільницею бабинець сполучає невисокий (відносно до зрубу стін) просвіт. В нижній половині він – прямокутний; вище, над стяжкою з трьох брусів просвіт вужчий, завершується він плавно, дугою в півкола. З сторони бабинця до брусів стяжки приладовано поміст хор. Сходи на хори – при північній грані. Бильця сходів оздоблено соковито різьбленим геометричним орнаментом, а бильця хор – балясинками. Майстер Зіньківської Покровської церкви мислив і компонував в будові кожну дільницю певною мірою ізольовано. Зруб центру від вівтаря відділяють короткі заплечики. На межі з бабинцем заплечики уже довші. Просвіти між ділянками невисокі, а глуха стіна зрубу між дільницями становить половину, або й більше, висоти грані.

Після бабинця центральна дільниця виглядає як простора зала, у якої ширина більша

Зіньків, Покровська церква, інтер’єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

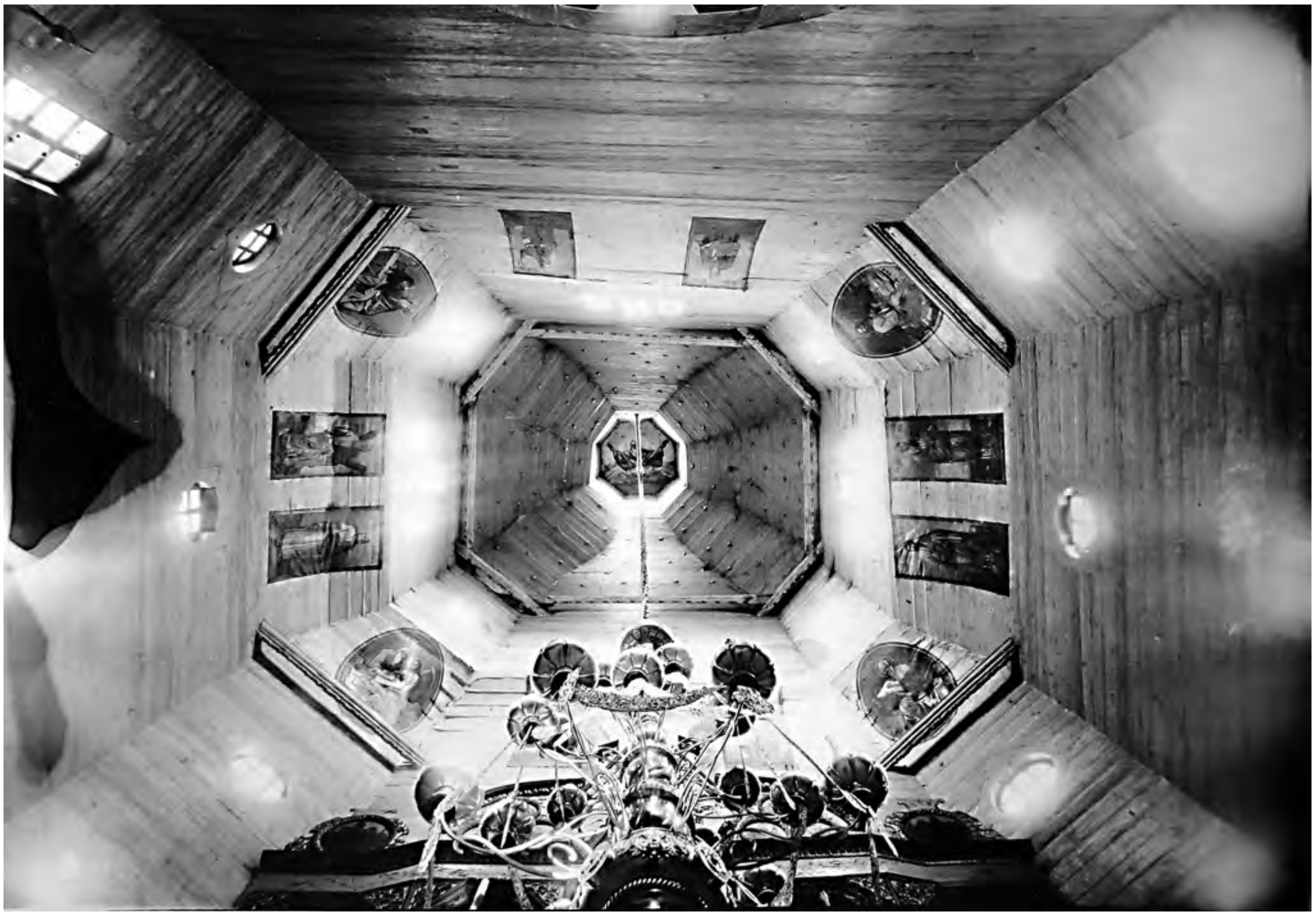

Зіньків, Покровська церква, інтер’єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

довжини. Цю прикмету стверджує також витягнута в напрямку південь–північ форма восьмерика. Центр залито світлом, що щедро ллється з 24 вікон. Вражає центр і своєю висотою. При однаковій з бабинцем висоті зрубу стін верх центру має не один, а два заломи; крім ліхтаря, які мають вівтар і бабинець, центр має ще восьмерик. Реальну 25-метрову висоту дільниці майстер ілюзійно збільшив виробленими віками засобами. Різке звуження усіх граней зрубу стін – перший з цих засобів. Якщо в бабинці нахил граней стін всередину давав 4 см на метр висоти, то в центрі східна грань дає 5, а західна навіть 8 см на метр висоти.

Рівні площини граней зрубу стін центру підносяться спокійно, без напруження. Широкі грані, орієнтовані по сторонах світу, майже непомітно переходять в грані зрубу першого залому. В коротких же гранях межа зрубів стін і залому позначена різьбленими ригелями. Вони ж виконують роль цезур у процесі розгортання догори об’єму дільниці.

Перший залом низенький. Південну і північну його грані заломлено під кутом 57°, тоді як східна грань під кутом – 70°, а західна навіть 80°. Східна і західна грані першого залому на початку продовжують напрям граней зрубу стін і лише вгорі чіткіше виявляють нахил всередину. Висота й кути залому обумовлені настановою: щоб у восьмерика довжина дорівнювала довжині плану бабинця, а ширина – довжині західної грані плану центру. Таким чином, об’єм зрубу стін дільниці переходить у розлогий восьмерик, що зберігає співвідношення сторін плану дільниці і становить ніби продовження граней зрубу стін. Ширину простінків восьмерика в значній мірі «складають» вікна, а їх висока вузька форма посилює елемент стрункості. Верх восьмерика позначено суцільним вінцем різьблених ригелів.

Другий залом – високий, стрімкий. Він мав завдання звести об’єм верха до розмірів ліхтаря, що в натурі незначно більший ліхтаря бабинця, а на вигляд сприймається як одного з ним розміру і до того ж рівносторонній в плані. Тому південна і північна грані другого залому дають кути 53° і 50°, а східна й західна заломлені під кутом в 60°, тобто як сторони рівностороннього трикутника (згадаймо, що рівностороннім трикутником майстер користався і при побудовані залому ба-

Зіньків, Покровська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

бинця). У всьому іншому другий залом центру побудовано на тих же засадах, що і залом бабинця, і грані залому складають в проекції подібний же зірчастий візерунок. Завершує центральну дільницю ліхтар, прорізаний 4 вузенькими й високими вікнами. На вигляд він має форму зрізаної піраміди. Форми і пропорції зрубів стін заломів і ліхтаря вівтаря з незначними відмінами повторюють форми бабинця. До уваги треба взяти те, що план вівтаря коротший, ніж у бабинця, і те, що в східній грані зрубу стін прорізано не потрійне, як у бабинці, а одинарне вікно.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЗІНЬКІВСКОЇ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Вихідний розмір в побудові плану – повна довжина плану центральної дільниці. Ширина плану центральної дільниці дорівнює 5/4 довжини його. У вівтаря довжина плану дорівнює половині ширини плану центральної дільниці (в найширшій його частині), а повна ширина – довжині його. У бабинця ширина плану дорівнює ширині вівтаря, а довжина – діагоналі південної половини плану вівтаря.

$$\frac{\text{Довжина центра}}{\text{Довжина бабинця}} = \frac{\text{Довжина бабинця}}{\text{Довжина вівтаря}}.$$

Східна і західна грані плану центрального восьмигранника дорівнюють півсумі довжини плану центра й бабинця; південна грань = 1/3 довжини плану центра й бабинця, разом взятих (північна грань на товщину 2 брусів коротша[20]).

У вівтаря південна й північна грані плану дорівнюють половині довжини плану центру, а східна – половині ширини плану дільниці.

У бабинця південна й північна грані плану дорівнюють північній грані плану центра, а західна – третині ширини центру.

Зруби стін усіх дільниць одної висоти, вона дорівнює подвоєній довжині плану вівтаря.

Висота першого залому центральної дільниці = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), або = третині довжини плану вівтаря. Заготовляючи на землі зруб першого залому, майстер

[20] При розбивці плану в натурі схему дещо деформовано.

використав 2 трапеції-шаблони. Для складання східної і західної граней залому шаблон мав такі розміри: основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висоту = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Шаблон для складання південної і північної граней основу мав = ширині зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань = діагоналі чотиригранника, в який вписується план вівтаря, і висоту = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Грані залому звужують зруб стін з розрахунком, щоб довжина восьмерика дорівнювала довжині плану бабинця, а ширина восьмерика = діагоналі чотирикутника, в який вписується план бабинця; висота восьмерика дорівнює половині довжини зрубу стін дільниці на рівні верхнього вінця. Другий залом в подовжньому розрізі дає рівносторонній трикутник. Зруб другого залому заготовлявся на землі за допомогою двох трапецій-шаблонів. Для складання східної і західної граней залому трапеція мала: основу = довжині восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/3 довжини зрубу стін центру (вгорі). Висота другого залому визначалася тим, що висота верху без ліхтаря = довжині плану дільниці. Південна і північна грані другого залому центрального верху складалися за допомогою другої трапеції, у якої основа – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань = повній її довжині) = 1/3 довжини зрубу стін центру (вгорі).

Висота центрального верху без ліхтаря дорівнює довжині плану центру, а з ліхтарем висота центрального верху = ширині плану центру. Висота центральної дільниці без ліхтаря дорівнює довжині плану будови, а повна внутрішня висота центральної дільниці дорівнює ширині плану центру плюс подвоєна довжина плану вівтаря, або = подвоєній довжині плану центру плюс довжина плану бабинця.

У ліхтаря довжина, ширина й висота дорівнюють третині довжини зрубу стін центру (вгорі).

Аналізуючи поперечний розріз, ми помічаємо, що висота частин верху центральної дільниці гармонійно ув'язана і залежить від розмірів ширини зрубу стін на рівні верхнього його вінця та від розміру ширини основи восьмерика. Так, апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині зрубу стін (вгорі) визначає загальну висоту першого залому, восьмерика і другого залому, а висота трикутника з основою = ширині восьмерика і боками = ширині центрального зрубу стін (вгорі) визначає висоту восьмерика, другого залому і ліхтаря, разом взятих.

Зіньків, Покровська церква, одвірок, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Залом верху вівтаря у подовжньому розрізі вкладається у рівносторонній трикутник з стороною = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі). Апофема цього трикутника визначає внутрішню висоту верха вівтаря. Східна грань залому – частина сторони цього ж трикутника. Західна грань відхиляється від сторони трикутника, даючи нахил в 50° з метою віддалити ліхтар вівтаря від центрального верху. Трапеція, за допомогою якої складався на землі зруб залому вівтаря, мала один бік (для східної грані = половині довжини плану дільниці, а другий бік – на товщину 2 брусів довший; одна діагональ трапеції дорівнювала половині довжини плану центру, а друга була на товщину 2 брусів довша). Висота залому визначається тим, що вона і зруб стін вівтаря разом дорівнюють довжині плану вівтаря і центру разом. У ліхтаря вівтарного верху довжина дорівнює третині довжини зрубу стін дільниці (вгорі), ширина ліхтаря = половині ширини зрубу стін дільниці (вгорі) і висота ліхтаря = довжині його.

Верх бабинця в головних рисах і розмірах з певними відмінами, що залежать від різниці в довжині плану, повторює структуру верху вівтаря. Висота верху бабинця дорівнює висоті верху вівтаря. Західна грань залому, як і вівтаря – частина сторони рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін дільниці (вгорі),

східна ж заломлена крутіше (40°), щоб збільшити віддалення між ліхтарем бабинця й восьмериком центра. Висота залому разом зі зрубом стін дорівнює, як і у вівтарі, довжині плану вівтаря й центру разом. У ліхтаря довжина й ширина разом з стінками = внутрішнім розмірам ліхтаря вівтаря.

Лутки нижнього ряду вікон в зрубі стін центру заложено на висоті, що дорівнює південній грані плану бабинцю (1/3 суми довжини плану центру і вівтаря). Верх середнього полотнища потрійного вікна лежить на висоті – діагоналі чотирикутника, в який вписується шестигранник плану вівтаря, а центр цього вікна міститься на висоті = довжині плану бабинця. Центр малого квадратового вікна лежить на висоті = майже половині довжини будови. Низ вікон восьмерика центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = половині ширини плану бабинця. Вікно ліхтаря центрального верху прорізано на висоті = висоті восьмерика над верхнім вінцем того ж восьмерика, а над підлогою воно піднято на висоту = довжині плану будови. Низ вікна ліхтарів у вівтарі й бабинці над верхнім вінцем зрубу стін лежить на висоті, що дорівнює половині довжини зрубу стін дільниці (вгорі).

Нахил зрубів стін всередину у вівтарі (південна, північна і східна грані) становить в середньому 4 см на метр висоти. Такий же нахил мають південна й північна грані бабинця. Нахил західної грані центрального зрубу досягає 6 см, а західної грані бабинця 8 см на метр висоти зрубу.

Таким чином, об'єм дільниць будови вкладається в межах такої схеми: висота зрубів стін = подвоєній довжині плану вівтаря. Висота центрального верху = ширині плану дільниці. Висота верхів вівтаря й бабинця = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі). Внутрішня висота центральної дільниці – більша довжини плану будови; довжині плану будови дорівнює висота центральної дільниці без ліхтаря.

БЕРЕЗНА Чернігівської області
Вознесенська церква 1759 р.[21]
Обмір і фото 1928 р.

Березна – поселення давнє. В літописах вона згадується уже в XII ст. За Хмельницького в Березні була ратуша, що свідчить про значний розвиток ремісничого виробництва, промислів. Ремісники були об'єднані в 9 цехів. Зокрема, в Березні здавна набуло розвитку золотарство. За гетьманщини Березна – сотенне місто Чернігівського полку з замком в ньому. В 1664 р. польське військо обложило було Березну, але березянці, як свідчить літопис Самовидця,

Березна, Вознесенська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

[21] Фото зовнішнього вигляду церкви опубліковано у виданнях: «Картини...» Філянського; «Наследие Украйны». Павлуцкого. «Барокко Украины»; «Нариси». В статтях Філянського і Павлуцького опубліковано фото південних одвірків. В «Нарисах» репродуковано обмірні кресленики плану і розрізу та фото зовнішнього вигляду.

Березна, Вознесенська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

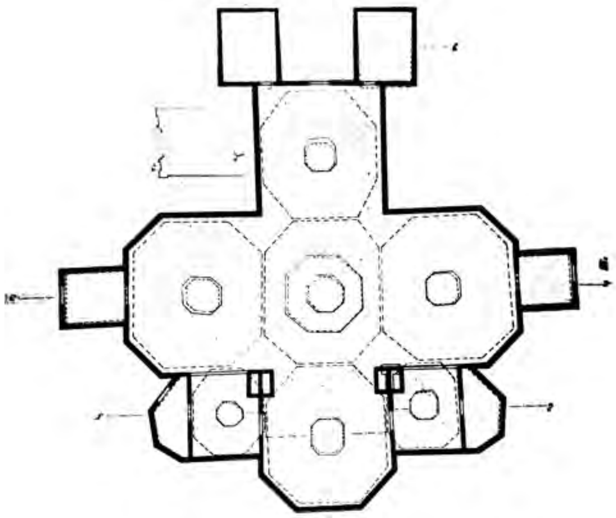

Березна, Вознесенська церква, план.

під проводом свого сотника Сави Ковенка відбили атаки і відстояли замок. В XVIII ст. Березна виросла в визначне промислове й торговельне містечко. Про це, між іншим, свідчить зростання кількості збудованих церков. Московські комісари, що 1654 р. склали «Описание малороссийских городов», занотували в Березні лише одну дерев'яну церкву – нову, Благовіщенську. А. Шафонський в своєму «Топографическом описании Черниговского наместничества» писав, що в 1780 р. замість Благовіщенської церкви, що згоріла, збудували нову, муровану. Крім неї в Березні Шафонський налічує ще 9 дерев'яних церков, збудованих в XVII та в XVIII вв., а саме: церкви Покрови 1692 р., Успенська 1693 р., Варвари 1744 р., Введенська 1759 р., Всіхсвятська 1776 р. та Михайлівська 1780 р.[22]

Лежить Березна при річці Березні, що протікала через південну частину міста. Протікав через Березну також проток Гайстрові Струї, що вливався в річку Березну в південно-західному кутку міста. Злившись докупи, обидві річки під назвою Красний Камінь впадали у Десну. Отже, замок зі сходу, заходу і півдня захищали річки Березна та Гайстрові Струї з пологими болотистими берегами, а також вали. Північну, вищу частину міста захищав високий земляний вал, а за валом був глибокий рів. Через рів було перекинуто дерев'яний міст. На мосту стояла вежа, а в ній – брама. Через неї йшла дорога на Ніжин та Стольне. За цим мостом, ближче до форштадту, стояв другий міст, Благовіщенський (біля церкви

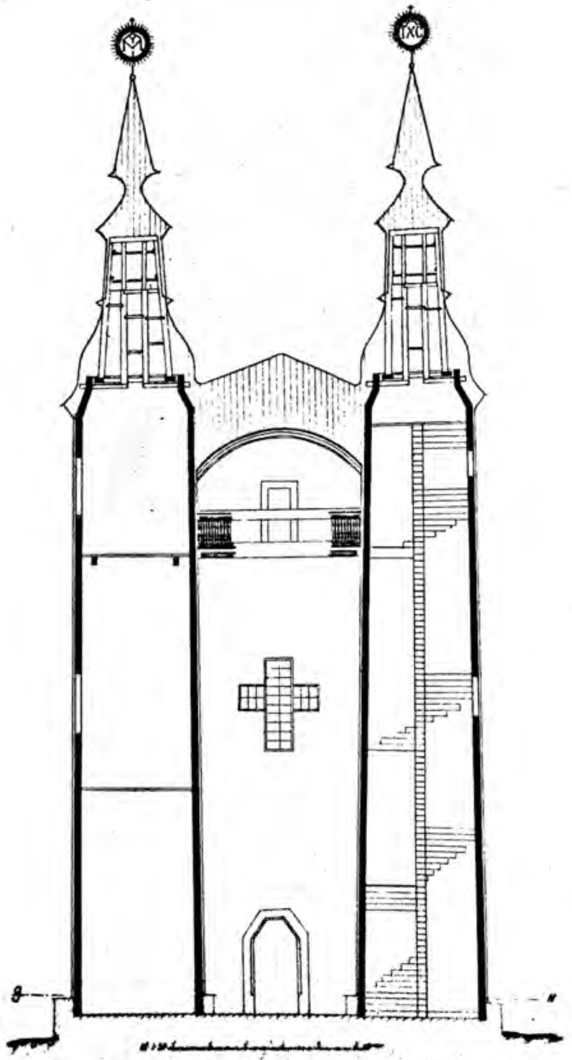

Березна, Вознесенська церква, розріз через слупи.

Благовіщення); цей міст існував ще в середині XIX ст. Другий виїзд в замку до Чернігова та Седнева – через Вознесенський міст (біля Вознесенської церкви і Вознесенської брами). В валу був викопаний великий льох, де переховувались запаси пороху, гарматних ядер, зброї. За переписом 1768 р. замок в Березні був озброєний «мідними» гарматами. В 1928 р. залишки замку ще існували.

Вознесенська церква в Березні – дерев'яна на цегляному підмурку. Під час закладання фундаменту під бабинцем було замуровано цегляний льох. Підмурок і льох заложено з цегли розміром 27 × 14 × 6 см. Зруби самої будови виведено з соснових брусів товщиною в 16 см.

В прогонах вінця дерево часом зв'язується з двох брусів. На церкву крім нового дерева

[22] Так у автора: кількість церков визначена як 9, а перелічено 6.– *Прим. вид.*

пішло і старе годяще з попередньої церкви та, здається, не тільки церкви. Найкраще з будівельним матеріалом та технікою його обробки дозволили ознайомитись незашиті і не вкриті фарбою зруби слупів та їх сходи. На південній стіні південного слупа внизу на одному брусі читається вирізьблений напис: «1736: сентя/б/р 2 д...// ресавися кондратьс сочевиця...». Поміж парафіянами церкви, що справили шати на ікони іконостасу в 1865 р., був козак Сечевиця, може, нащадок Кіндрата Сачевиці? Звідки взято цей брус, сказати не можемо. Старе дерево в зрубі слупу має темний колір. На ньому видно чопи, гнізда замків, зарубки-мітки; зрідка зустрічаються потрухлі місця. Вгорі зрубу південного слупу, в кутку можна було розглянути і систему замка. На Слобожанщині замок цей мав назву «німецького». Конструкцію його показано на викресленій схемі, доданій до опису церкви Миколи в Лебедині. Вінці в замках прошивались вертикально круглими тиблями.

Про історію будови, про ремонти, що відбувалися в ній, дещо нам розповіли документи, що переховувалися в церковному архіві.

Під час обмірів (1928 р.) тут ще зберігались рештки «Книги видатків», що починалася з 1809 р., та «Приходская лѣтопись», заведена в 1867 р. В «Літописі» використано документи, яких в архіві ми уже не знайшли. Ці два джерела дають змогу відтворити картину ремонтів церкви на протязі всього XIX ст. Перші 40 років свого існування досконало збудована з добірного матеріалу церква капітальних ремонтів не потребувала і не зазнала.

До 1808 року будова залишалася без змін. З 1809 р. починаючи в будові поступово ґонт замінюють на залізо. Приводом до того стала буря, що 1808 р. 20 вересня з церкви знесла «болшую баню». Розглянувши вміщені пізніше в «Книзі видатків» записи, переконуємося, що буря знесла не зруб верха, а лише його покрівлю і, можливо, пошкодила ліхтар. До заміни ґонту («кальовки в один аршин длины, с нижней стороны полукруглой») спричинилося, мабуть, і те, що виразом автора «Приходской летописи» – «от покрытия гонтом была пестрота на кровле», цебто змінилися й смаки.

В 1809 р. конвісар[23] побиває залізом приділи. В серпні дано завдаток майстрові «за побывку придела» 5 рублів. У вересні закінчено роботу над одним приділом і конвісару заплатили (від листа по 15 коп.) ще 8 рублів. За побиття другого приділу заплачено 13 руб. 20 коп. Тоді ж залізо «помазали олієм». Одночасно конвісар обшив залізом двері в церкві. Заодно відремонтовано вікна, а в них шиби. Столяру заплатили 1 руб. 25 коп. «за отделку около окон, дверей, карнизов».

В 1810 р. парафіяни укладають угоду з козаком с. Крутів Чернігівського повіту Іваном Латищевим на ремонт центрального верху. В 1811 р., «купивши деревні на 19 р. 35 коп. для починки болшого купола», починають ремонт. В серпні купують на 2 рублі «дві сотні гвоздя на побывку нового церковного купола». Того ж року виплачують теслі «за отдѣлку купола» 85 руб., конвісару 2 руб. «за починку олтарного купола и середнего». Що це за починка, з до-

[23] Запис цей цікавий тим, що роз'яснює історію терміна «конвісар». Давніше в старовину конвісарами звалися ремісники, які відливали з цини коновки та різний, часто багато прикрашений литим чи ритованими зображеннями різних сцен та орнаментів посуд. Оправляли в цину вони також оболонки в вікнах. Письменник Климентій, що жив в кінці XVII та на початку XVIII в., в похвальних своїх віршах на честь різних ремісників про конвісарів писав:

«Также не безпотребні, вім, і конвісарі,
Що роблять до церквей сосуди й лихтарі,
І клеюхи..
..
І роблять фляші, кубки, пул миски і збани,
Тарілки, кварти, чаші, рострухани».

На Україні конвісарство відоме з XVI ст. і мало тут широкий розвиток, особливо в XVII – першій половині XVIII ст. В 1712 році в Камянці українського лірництва // Збірник секції мистецтв українського наукового товариства. Київ. 1921. Одним із провінційних центрів конвісарства була Березна. В кінці XVIII ст. конвисарський промисел занепадає. Виробництво посуду з цини втрачає панівне положення. Цину починають витісняти фаянс і фарфор. З другого боку, до кінця XVIII ст. будівлі вкривали (за рідкими виключеннями) ґонтом, а на початку XIX ст. в побут широко входять залізні дахи. От і довелося конвісарам перекваліфіковуватись на бляхарів та кровельників. Деякий час вони ще зберігали назву конвісарів, а згодом термін цей зовсім зникає.

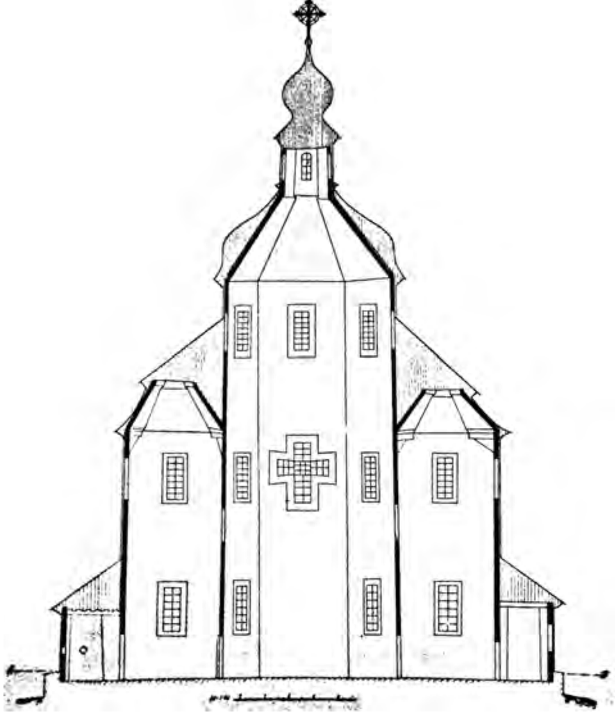

Березна, Вознесенська церква, розріз через вівтарі.

Березна, Вознесенська церква, поперечний розріз.

кументів не видно, очевидно, незначна. Того ж року визолотили всі 5 хрестів і зірки на слупах. В 1832–1833 рр. і 1845 р. хрести на церкві і зірки знову золотили. В 1867 р. 5 квітня бурею зірвало з південного слупу зірку, а в 1885 році буря знесла хрест з головного верху. Все це були дрібні ремонти. Але в другому десятилітті XIX віку починають перекривати церкву залізом. Це вимагало уже значних витрат.

В 1812 р. в березні громада купує в Ніжині за 320 р. 40 пудів заліза, а в 1813 р. дає завдаток 25 руб. чернігівському конвісару Кіндрату Сиротинському «на побывку церковних глав листовим железом» (а всього йому виплачено 65 руб.). Того ж року тесля лагодить якусь дірку «на полубанку» (восьмерику). Як зазначає «Літопис» 1867 року, в «Книзі видатків», заведеній 1808 р., відповідні витрати чомусь не записані (на протязі 1813-го і 1814 рр. «вся кровля и всѣ кумполы покрыты лыистовым желѣзом и окрашены зеленою краскою». Тоді ж позолочено 5 хрестів на церкві і 2 зірки на слупах. В «Книзі видатків» зазначено, що в 1814 р. «малюють криши церковныя» і закуповують «олію, червону мумію, блейвас, золото в книжках та менею».

В 1816 р. поправляють церковну призьбу, а в 1819 р. наймають муляра «для поделания под церков каменного фундамента з женого кирпича и ощекатурки его». Запис неясний[24]. Може, від 1760-го по 1819 р. церква стояла на цегляних стоянах, а в 1819 р. підведено суцільний стрічковий підмурок, а може, старий підмурок замінили на новий, і, нарешті, може, тут йдеться про ремонт. В 1821 р. підмурок тинькують знову і вкривають його шальовкою.

Про дальші ремонти знаходимо вказівки уже лише в «Літопису» В 1832–1833 рр. «всю церкву було ошальовано», а дахи пофарбовано. Цей запис можна розуміти так, що старе кожухування замінили на нове. Бо ж за контрактом майстер Шолудко мав церкву «по зделанию около (зовні) шалиовницами оббить».

В 1854 р. дахи знову фарбують. В 1855 р. замінили в церкві (крім головного вівтаря) цегляну підлогу дерев'яною. Сказати, коли церкву вимостили всередині цеглою, ми не можемо. В контракті про поміст нічого не сказано. В 1864 році зруби стін і восьмерика наново ошалювали. В 1871 р. перемощують підлоги у вівтарях. В 1893 році в церкві намостили солею. До того солеї в Вознесенській Березинській церкві не було (як не було солеї і в Троїцькій Пакульській церкві).

Церкву часто фарбують, особливо дахи. В 1854-му, 1865-му, 1871 рр. фарбують залізо

[24] За «контрактом» церкву мали ставити на «каменном основании».

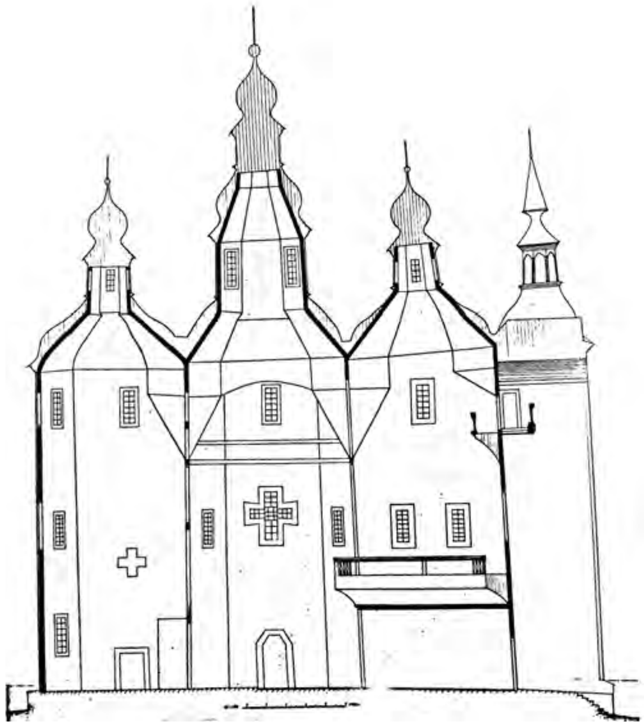

Березна, Вознесенська церква, поздовжній розріз.

на дахах. В 1865 р. пофарбували білою фарбою восьмерик.

В 1875 р. з'являються нотатки про офарбування церкви і всередині. Тоді ж козак березинський Грицько Симоненко розмалював церкву всередині «арабесками». Далі йдуть часті записи про офарбування церкви зовні і всередині. Між 1868-м та 1893 роком її тричі малювали. Під час обмалювання 1893 р. в інтер'єрі була переведена «орнаментація кумполов и озолоченіє карнизов».

Всі ці ремонти – крім заміни на дахах ґонту залізом – не змінили форм будови. Завчасні поточні ремонти утримували пам'ятку в хорошому стані. Лише в 1893 році довелося північну грань зрубу стін бабинця зміцнити залізними штабами і наново ошалювати її.

Березинську Вознесенську церкву збудував майстер ніженець Панас Семенович Шолудько, про що свідчить напис, вирізьблений на одвірках південних дверей. Рідкий випадок, коли до наших днів дожила архітектурна пам'ятка і нам відомий майстер, що збудував її. Зберігся також і текст контракта, виданого майстром Панасом Шолудком «священникам березинским, сотнику березинскому Якиму Сахновському[25] та громадянам березинським» – документ оскільки ж цікавий, оскільки і важливий. Вперше він був опублікований в журналі «Кіевская Старина» в книзі за січень 1889 р., звідки ми повністю і наводимо його тут.

«Тысяча сѣмсотъ пятьдесятъ девятого года іюля шестого дня.

Я ниже подписавшійся житель ніжинській Афанасій Семеновъ Шолудко с товарищем моимъ Тимофѣемъ Иосифовим чиню ведомо сим моимъ данним священикам Вознесенским Березинскимъ и его благородію господину сотнику Березинскому Якиму Сахновскому з гражданами Березинскими юѣ контрактомъ во всяком судѣ и прав и кому би сего вѣдать будетъ потребно тепер и впредъ слѣдующіє времена, что договорился я с ним священниками и гражданами о нижеписанном: 1-е, имѣю я состоящую в городе Березномъ старую церков Вознесенскую совсѣмъ разобрать, и на оном мѣстѣ зделать знов искусно деревяную на каменном основани троепрестольную церков с пяти банями и при троихъ церковнихъ дверахъ придѣлами без абасан, а при четвертих олтарнѣх – паламарнею, а с другой сторони олтара противъ паламарнѣ – кладовою, в мѣру и вышину таковую, как Благовѣщенская Березинская церковь зделана и таковым же манеромъ, только о троихъ олтарахъ и по зделаніи около шаліовницами оббить, а бань шаліованнемъ и полубанки пошаліованнѣ гонтою покрит; 2-е,

[25] Про березинського сотника Якима Сахновського, що правив сотнею з 1748-го по 1781 рік, ми знаємо, що він був чоловік обізнаний в архітектурі. В «Дѣлѣ о всѣхъ состоящих в Малой России казенных домах» 1781 року, що переховувалось в Чернігівському історичному архіві, зберігались виконані сотником Сахновським кресленики планів сотенних канцелярій Березни, Стольного та Синявки, виконані технічно на високому професійному рівні. До кожного плану додано масштаб і експлікацію, покої позначено латинськими літерами. Це свідчить, що Я. Сахновський мав вищу освіту, яку за звичаями того часу старшинські діти діставали або в Київській академії, або в одному з колегіумів. В цих школах, особливо в Київській академії, не тільки досконало вивчали латинську мову та літературу, але в них на високому рівні стояли і виклади графічної грамоти та основ архітектури. Ряд українців-архітекторів XVIII ст. (Ів. Григорович-Барський, Федір Савич, Карпо Борзаківський, Максим та Яків Мосціпани, Ів. Зарудний та ін.) були студентами Київської академії. Тут вони одержали перше ознайомлення з архітектурою та заохоту до праці в ній в майбутньому.

оную жѣ церковь долженъ я сего года с отдачи сего моего контракта неделѣ в двѣ разобрать совсемъ, и как надлежитъ подъ оную церков основаніе каменное починать делать, тое имѣю показать и размѣрить уговор енному особливо на то майстру; 3-е, по окончаніи же того основанія каменного тотъ часъ тую церков наонъ основаніи каменномъ за помощію Божіею з скорим поспѣшеніемъ рачительно дѣлать начну, и от начатка дѣланія оной в еденъ годъ построить совсѣмъ имѣю конечно; 4-е ежели ж би при постройки той церкви могло дерево какое за моимъ несмотрѣніемъ спорчено или что неискусно здѣлается, то тое я своим коштом поповнять должен; 5-е, будучи жѣ мнѣ той церковной работѣ, честь священникамъ и гражданамъ отдавать и непьянстовать и что от их к лутшому того строенія манеру будет приказано дѣлать, оное повеленіе, не пренебрегая, со всяким тщаніем радѣтельно и безспірно исполнять во всемъ с ними священниками и гражданами жить имѣю такъ какъ честнимъ и доброго состоянія людям приличествуетъ; 6-е, по издѣланіи же той церкви звнѣ и извнутрѣ совсѣмъ работою наоную крести без всякои порчи снести и укрепить, як лутше должен; 7-е, за оной же той труд по добровольному с ним договору долженъ я от священниковъ и гражданъ получить готовихъ денегъ триста семдесять пять рублей, муки ржаной тридцять двѣ осмачки, гречаной тридцять четвертей, пшеничной десять четвертей, пшона восѣм четвертей, круп, гречаних восѣм четвертей, сала двадцать пять пудъ, соли двадцать пять пудъ, баранов двадцать, яловицъ три, кабановъ десять, сира пять пудъ, масла пудъ одинъ, риби чехонь круглой пять тисячъ, чабака платаного пять сотъ, ольи полтораста квартъ вѣдерковихъ, горілки кадокъ тридцять, сукна французского лікоть десять, китаю двѣ трубки, на шапку рубль, на поясъ два рубль денегъ, козлинъ двѣ; которіе денги имѣю я принимать по частямъ яко то: при дачи сего контракта в задаток взял пять десять рублей, при вступленіи въ дѣло оправлять на оную церков деревню, пять десять рублей, при заложеніи на каменномъ основаніи той церкви и за ощипомъ одвѣрковъ пять десять рублей, за ощипомъ оконъ крестовихъ пять десять рублей, за засклепованіемъ четырехъ бань нисшихъ пять десять рублей, за окончаніем и прикритім болшой бань пять десять рублей, за обойкою шаліовницами вкругъ церкви двадцять пять рублей, за окончаніемъ звнѣ и извнутрѣ всей по моему майстерству роботи пять десять рублей имѣю взять. Вишеписанную же провізію должни они священники и граждане мнѣ отдавать не всю сполна, но сколько мнѣ с оной чего будет потребно; чего для в доствѣріе і сей мой контрактъ за підписом моимъ и товарища моего рук им священникамъ з гражданами данъ, а что они имѣют по договору вишеописаное все без остатка мнѣ отдавать в такой же силѣ контрактъ и отъ ихъ принялъ.

Майстер Афанаси Семенов своеручно подписався. Вмѣсто его неграмотного Тѣмофея Есипова по его прошенію Кондрат Григориевъ подписался.

В добавку сего моего контракта еще задолжаюся по точному примѣру Покровской Березинской церкви два предверніе слупи здѣлать зъ банями манерними и превосходя ту работу, как можно красивѣйше дѣлать старатимуся; вмѣсто чего опущено мнѣ от нихъ прихожанъ дѣлать пятую надъ женскимъ придѣломъ баню и предверній бабинець, но где должно было пятой банѣ, тамъ засклепить и покрить подъ вилчикъ шаліовницами и гонтою, а вместо бабинца здѣлать щит посредѣ помянутихъ слупов, как можно искуснѣйшею работою. За что мнѣ звишь сего моего контракта должни они прихожане же заплатить денегъ рублей двадцать. А чтожъ по сему и прописаную работу безспірно здѣлать долженсвую, въ томъ своєручно подписуюсь: Майстеръ Афанаси Семеновъ своеручно подписався. Помянутого Афанасія товарищь Тимофѣй Іосифовь, а вместо его неграмотного, по его рукодайному прошенію дьячок Вознесенскій Березинскій Семенъ Михайловъ подписался»[26].

Контракт підкреслює дуже характерну рису українського дерев'яного народного монументального будівництва – його традиціоналізм. Майстер мав збудувати нову церкву за відомим і схваленим громадою зразком: «в мѣру и вышину таковую, как Благовещенская Березинская церковь здѣлана и таковым же манером». Березнявців не задовольняв вигляд своєї старої Вознесенської церкви, проте нову вони хотять збудувать не за якимсь новітнім модним зразком, а за зразком старовинної, Березнянської – таки дерев'яної Благовіщенської церкви, збудованої в 1654 р. Одночасно контракт фіксує і нову характерну рису – церкву майстер мав збудува-

[26] Березанская Вознесенская церковь // Киевская Старина. 1889. I. С. 229–231.

ти «без абасань» (опасання). Риса ця визначала новий напрямок українського дерев'яного монументального будівництва. Новий напрямок ставив перед майстрами нові завдання: підкреслення висоти і стрункості зрубів стін. Ця нова тенденція з'явилася, а згодом цілком запанувала в будівництві церков Лівобережжя, а частково захопила і Правобережну Україну – південну Київщину й Поділля, але менше торкнулася Волині та Галичини.

Контракт підкреслює також велику, вирішальну роль громади у визначенні характеру і стилю будови. Це свідчить, що громада була компетентна в цих питаннях. Шолудко в своєму контракті спеціальним, п'ятим розділом зобов'язується «честь священникам и гражданам отдавать... и что от них к лутшому того строенія манеру будет приказано дѣлать, оное повеленіе не пренебрегая, со всяким тщанием радетельно и безспорно исполнять». Отже, контракт переконливо доводить, що українське монументальне будівництво тої доби було сферою живої активної творчості народних мас і що будівники в значній мірі були художньо-технічною виконавчою силою в руках громади, втілюючи її волю[27].

Майстер контрактом забов'язувався роботу виконувать «рачительно», церкву «сдѣлать искусно, а ежели... что неискусно сдѣлается, то тое своїм коштом поповнять должен».

[27] Цікаво переглянути в зв'язку з цим, як змінялися з бігом часу оцінки і ставлення до Вознесенської Березинської церкви (а разом з тим і до всього українського дерев'яного монументального будівництва). Парафіяльну громаду (козаків, ремісників, посполитих-хліборобів, попів, сотника), що доручили в 1759 р. будувати церкву майстрові П. Шолудьку, церква задовольнила. Задовольнила, бо ж громада сама визначила її основні риси: розміри, архітектурні форми; вона ж пильно стежила, щоб в процесі будування в будову втілювалося її (громади) розуміння мистецької досконалості.

Минуло 25 літ. В 1786 р. було написано «Топографическое описание Черниговского наместничества» (видане в Києві в 1851 р.). Автор «Описания» – А. Шафонський – склав його за документами і статистичними матеріалами, зібраними канцеляристом «Малороссійской коллегии» Дмитром Романовичем Пащенком. Будучи членом комісії, що готувала матеріали для проведення на території Гетьманщини поділу її на губернії, Д. Пащенко склав «Опис Чернігівського намісництва» (1779–1781 рр.). Цей «Опис» розшукав і частково опублікував О. М. Лазаревський: «Описание старой Малороссии». (Т. І. Київ, 1888). Шафонський поруч з відомостями про природу, населення, економіку краю подає свої думки про історію українського народу. Перелічує він також архітектурні пам'ятки окремих поселень і дає їм характеристику. В розділі про Березну він, згадавши про соборну муровану Благовіщенську церкву, збудовану в 1780 р., пише: «церковь соборная без правил и красоты построена». (Автор, очевидно, розуміє тут правила псевдокласичної теорії.). «Прочие же церкви (значить, в їх числі і Вознесенська) – деревянные, высокие, никакого великолепия не изъявляющие».

Оцінка гранично чітко характеризує автора як людину, що втратила всі зв'язки з українською культурою, класово ворожа простому народові, просякнута погордливо-призирливими поглядами на живе тогочасне місцеве мистецтво. Хто ж був автор «Описания»? – Шафонський, син Сосницького сотника Филимона Шатили. Учився він в Німеччині – в Галлі, Лейдені і Страсбурзі; вивчав юриспруденцію, філософію і медицину; доктор цих трьох університетів і трьох дисциплін. Службу розпочав в 1763 р. медиком в Сарепті. За протекцією графа Паніна в 1768 р. став генеральним штаб-лікарем другої армії на турецькому фронті. В 1769 р. працює в генеральному шпиталі в Москві. Тут же його призначили членом секретної комісії, що провадила справу про Пугачова. В 1782 р. його, очевидно, як надійну перевірену особу, переводять до Чернігова спочатку радником, а згодом головою «уголовной палаты». На Україні йому «оказывал» расположение граф Румянцев, а Шафонский «питал преданность к покровителю». Коли при царі Павлі на Україні тимчасово відновили т. з. «Литовський Статут», за яким за гетьманщини судився український народ, Шафонський демонстративно вийшов у відставку. Соціально-політичне обличчя цього «действительного статского советника» вичерпно окреслює його оцінка зруйнування Запорізької Січі. В «Описании Черниговського наместничества» він писав: «Противоборствующее политическое сонмище Сечь 1775 г. разрушено, и само название запорожских казаков навсегда истреблено, и дерзкие преступления против монаршей воли и отечества наказаны и прекращены». Таким чином, Шафонський давав оцінку українській культурі з позиції «самоотверженного малороссіянина», кріпосника-поміщика, російського царського урядовця, вихованого в атмосфері німецького космолітичного псевдокласицизму. Він зневажав історично складені форми, зміст і естетику українського народу і вклонявся красі і правилам псевдокласичності, ордерній архітектурі з її канонами, будівлями з портиками, колонадами, фронтонами.

Контракт визначає головні етапи будівництва, а вони з свого боку визначали порядок і долю грошової оплати роботи. Перший етап – «вступление в дѣло – оправлять на оную церковь деревню». 2-й – «заложение той церкви и за ощипом одвѣрков». 3-й – «за ощипом окон крестовых». 4-й – «за засклепованием четырех бань низших». 5-й – «за окончанием и прикрытием болшой банѣ». 6-й – «за обойкою шаліовницами вокруг церкви». 7-й – «за окончанием звнѣ и внутрѣ всей по моему майстерству работы».

Бажання створити пам'ятку виключну, визначну своїми мистецькими якостями і у березинців, і у майстра Шолудка було остільки гарячим, що в контракті (треба думати, після тривалої товариської бесіди) з'явився характерний додаток: «В добавку сего мого контракта еще задолжаюсь по точному примѣру Покровской березинской церкви два преддвернии слупи сделать з банями манерными і превосходя ту работу, как можно красивѣйше дѣлать старатимусь». Додаток цей важливий з різних поглядів. Преддверні слупи Вознесенської церкви збудовані за зразком Березівської Покровської церкви, збудованої в 1692 р.[28] Отже, тип дерев'яних церков з преддверними слупами утворився не пізніш XVII ст. В Березинській Воздвиженській церкві один з слупів (південний) призначався для сходів на хори. Вежі з сходами в них, що ведуть на хори в церквах, на Україні мають давню традицію; їх ми зустрічаємо в пам'ятках XI і XII ст. (Чернігівський Спас, Київська Софія, собор Київського Михайлівського монастиря, Спаса на Берестові, церква Василя в Овручі на Волині). Цю традицію продовжують в XVII ст. такі пам'ятки, як церква Михайла в Білостоці 1636 р., собор Троїцького монастиря 1679 р. в Чернігові, церква Миколи на Печерську (1690–1693 рр.), Богоявленський собор Братського монастиря в Києві (заложено 1695 р.). Інших мурованих пам'яток в Києві з такими, як у Миколаєвській та Богоявленській церквах, парами веж, що фланкують кути західної стіни церкви, ми не знаємо. Виходить, що в Березні в дерев'яній Покровській церкві слупи з'являються одночасно з побудовою в Києві Миколаївської і раніш заложення Богоявленської церков. Це наводить на думку, що на Україні, зокрема в Києві, а може, і в Чернігові, існували невідомі нам подібного типу будови, старіші за київські Миколаївську та Богоявленську. Вони не дійшли до нас, але в свій час стали взірцем для Березинської Покровської, а можливо, і інших церков[29].

Та повернімось до «Добавки» до контракту. В ньому записано, що в зв'язку з рішенням «здѣлать слупи»... опущено мнѣ от прихожан дѣлать пятую над женским придѣлом баню

Минуло ще кілька десятків років, і псевдокласицизм втратив свої чари, другий чернігівець О. Ханенко в некролозі архітектора Єфимова, згадавши про добу псевдокласики, зовсім по іншому оцінив мистецьку вартість пам'яток доби псевдокласицизму. Він висловлює жаль, що на зміну старосвітським будиночкам прийшли «длинные неуклюжие дома с фронтонами и колоннами посередине; уродливые, без всякого размера, они приставлялись и к конюшням, и к амбарам, и даже к шинкам. Везде торчали неуклюжие треугольники на двух или нескольких обрубках, производя течь и гниль на крыше и безобразие снаружи» (ЧЕИ. 1864. XI). До старовинних же церков з опасанням, такими, як в Пакулі та Ново-Ропську, Ханенко ставиться з повагою. Гр. Пекарницький, що склав «Приходскую Лѣтопись» Вознесенської Березинської церкви, в 1867 р. писав про неї: «храм великолепный по виду, изящный и редкостный по архитектурѣ». Минуло ще 20 років. В. Горленко та П. Мартинович пишуть про Вознесенську церкву в Березні, що вона «представляет идеал церковного великолепия» (ПЕВ. 1864. № 16. С. 615).

[28] В цьому також виявився дух традиціоналізму.

[29] Були слупи в Успенській церві в Переяславі. Вони, як і у Березні, сполучалися кутами з західними кутами бабинця. Після репарацій 1789-го і 1820 років в церкві замість 7 верхів залишився один. В такому вигляді її описав Арандаренко, а пізніш обміряв архітектор Павлинов. Кресленики Павлинова стверджують, що Успенська церква в Переяславі та Вознесенська в Березні мали немало спільного в плані, обидві мали по два слупи і в одному містилися сходи на хори та ін.

На Чернігівщині є ще одна будова з слупами: церква Миколи в м. Нових Млинах, збудована в кінці 1760-х чи на початку 1770-х років. Але в Новомлинській церкві слупи виконують інші, ніж у Березні функції. В Нових Млинах слупи – бокові «прицили», а не сходова клітка на хори. Вони зовсім відмінно, ніж в Березні, скомпоновані з бабинцем.

Про Успенську церкву в Переяславі та церкву Миколи в Нових Млинах ми скажемо, закінчивши огляд Вознесенської церкви в Березні.

и преддверній бабинець. Но где должно біть пятой банѣ, там засклепить и покрить подъ вильчик шаліовницами и гонтою, а вмѣсто бабинца здѣлать щит посредъ помянутых слупов как можно искуснѣйшошю работою». В дійсності Шолудко п'ятого верха над бабинцем не «опустив» і не покрив склепіння двосхилим дахом під вільчак, а поставив повний верх, аналогічний до верхів над трьома останніми рукавами. Записане в контракті «опущеніє» збіднило б вигляд пам'ятки, значно порушило б симетрію будови, якої майстер дотримувався скрізь, де було потрібно і де можна було дотримати. І Шолудко не використав права на «опущеніє», відмовився від нього заради збереження художньої суцільності пам'ятки. Щит поміж слупами майстер зробив, а ганочок перед західними дверима був «опущений».

Вознесенська церква стоїть на замковищі. На захід цвинтар зразу же за церковним парканом круто обривається вниз до дороги, що проходить під насипом валу. Своїми слупами церква орієнтована до Гайстрових Струй. Від дороги будову видно знизу в ракурсі. Вона чітким силуетом вимальовується на тлі неба. Звідси верхи церкви виглядають дуже стрункими. Якщо розглядати верхню частину церкви (низ її закрито деревами) просто з заходу, то північний, південний, західний і центральний верхи компонуються урівноваженою симетричною групою; домінує в ній в центрі головний верх, на крилах – південний і північний верхи, а між ними й головним верхом в просвітах проглядають верхи слупів; західний верх проектується на тлі головного. «Арка» між слупами і затінена ніша між ними міцно «тримають» цілу композицію.

Так само в ракурсі, хоч і менш прикрому, виглядає церква і з південного сходу. Цвинтар і з цього боку круто спадає в пересохле тепер річище Гайстрових Струй. З-за яру вся церква вимальовується над лінією горизонту і виглядає легенькою, вона ніби зависла в повітрі. Звідси особливо чітко сприймається граціозність будови, делікатна, без найменшого напруження «тягнутість» її веж. Але з південного сходу верхи уже не складаються у завершену симетричну групу, як при розгляданні їх з заходу; звідси вони сприймаються не як чітко організована композиція, а як асиметричний аморфний «ліс» верхів. На схід і північ від церкви стелиться рівна площа базару й вулиць. Звідси маси верхів (низ церкви і звідси не видно, його закривають дерева) вимальовуються вже в іншому аспекті. Зі сходу група верхів, взаємне їх розміщення нагадують симетричну завершену компоновку, яку ми спостерігали з заходу, але загальний силует верхів звідси значно сумирніший, ніж з заходу; композиція має значно спокійніший характер, втрачає гостру динамічність, властиву вигляду верхів з заходу. Вигляд верхів церкви з півночі, північного заходу і північного сходу характерний асиметричністю, певною незлагодженістю композиції, яку надають будові верхи слупів.

Такою сприймається церква, коли її розглядати здалеку, поза межами цвинтаря. Це, так би мовити, узагальнений віддаленням вигляд. Тут ефект зовнішнього вигляду будується на грі гранчастих зрубів стін, що упевненим сильним рухом високо виносяться вгору. Цей ефект підтримують ритмічне розміщення віконних просвітів та живописна компоновка верхів, що складаються з гранчастих зрубів восьмерика та ліхтарів, сполучених вибагливо гнутими контурами покрівель над їх заломами. Підсилюють ефектний зовнішній вигляд будівлі також шпилі над слупами, виразна форма шоломів-главок з надбанними хрестами.

Інше враження справляє церква з цвинтаря, зблизька, коли її, незакриту частково деревами, оглядати, поступово обходячи навколо. Це дозволяє повніше і детальніше зрозуміти задум майстра. Але треба визнати, що її розміри, архітектурні форми, загальна композиція розраховані на віддалення значно більше, ніж може дозволити цвинтар. В межах цвинтаря будова вражає гостро підкресленою гранчастістю маси зрубів стін, що сприймається в різких ракурсах. Форми ж верхів, характер їх групування на цвинтарі зблизу з землі цілком і ясно зовсім неможливо сприйняти; для того треба або вийти за межі цвинтаря і з трудом відшукати таку точку погляду поміж деревами. «Нормально» зараз будова сприймається лише з базарної площі, з північного сходу. Звідси церква виглядає стрункою і гармонійною в основних частинах. Ще чіткіше розкривається вигляд верхів з дзвіниці. Звідси добре видно асиметричну в плані компоновку групи верхів цілої будови. Верхи рукавів – усі одної величини і особливою стрункістю (звідси) не визначаються. Перший залом центрального верху не відрізняється від заломів рукавів. Заломи слупів – стрункіші за інші, висота ж їх така ж, як і у заломів рукавів. Немає різкої

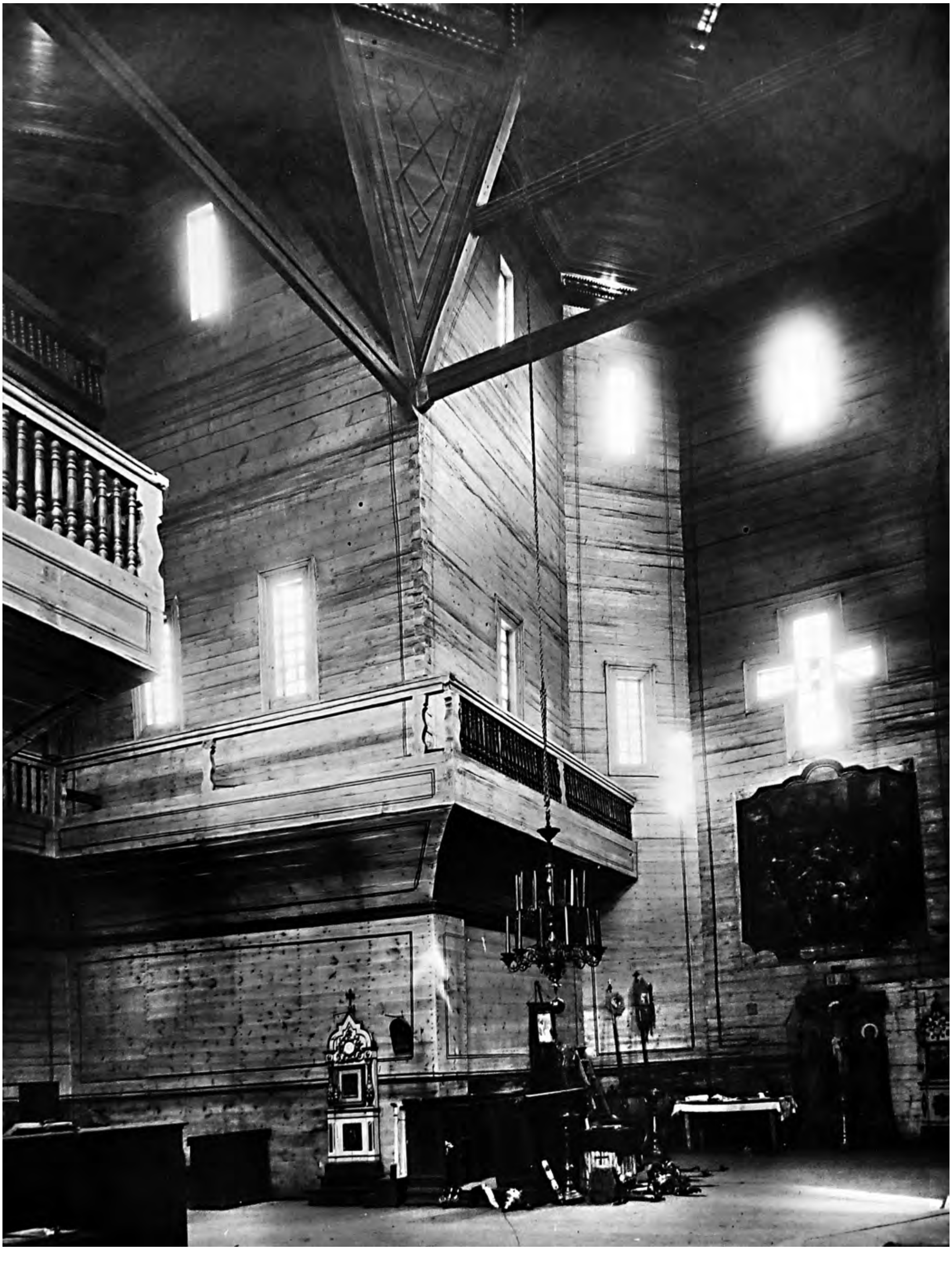

Березна, Вознесенська церква, інтер’єр центральної частини, фото П. Жолтовського, 1930 р.

відміни у висоті ліхтарів слупів та рукавів. Панівне положення в групі верхів належить верху центральної дільниці. Восьмерик цього верху – тендітний масою, помірної стрункості, прорізаний 4 вікнами, орієнтованими на південний захід, південний схід, північний захід та північний схід. Крива даху другого залому центрального верху – значно енергійніша кривої першого залому – переводить масу верха у глухий, спокійних пропорцій ліхтар, завершений солідним шоломом-главкою.

Треба підкреслити, що висота усіх верхів значно менша висоти зрубів стін. Висота центрального верху, навіть беручи її разом з глухим ліхтарем, дорівнює лише діагоналі плану дільниці, а сучасна внутрішня висота того ж верха дорівнює діагоналі південної половини плану дільниці, тоді як висота зрубу стін вдвоє переважає довжину плану дільниці. У верхів рукавів внутрішня висота ще менша; вона дорівнює половині діагоналі плану бабинця. І проте майстер досягнув гармонійних співвідношень корпусу зрубів стін з одного боку і верхів з другого.

Дахи на церкві хоч і замінили ґонт залізом, але зберегли дерев'яні довбані висмолені рештаки-водозливи, що далеко виступали за край даху. Для цих риштаків брали міцні і довгі бруси. З архівних джерел ми дізнаємося, що в 1751 р. в Києві біля Золотої Брами будувалась церква Юрія і «на ринви церковні куплено дуб чотирьохсаженний та сосновий брус 6 саженів»[30].

Надзвичайно сильне враження справляє церква з цвинтаря з двох пунктів: зі сходу та заходу. У вигляд зі сходу в поле зору потрапляють тільки зруби паламарки і ризниці, трьох вівтарів та південного й північного рукавів; вони складають симетричну, чітку і ясну, динамічно розгорнуту композицію. Прекрасно опрацьовані маси будови характеризуються звідси ступневим полегшенням (знизу догори) чи наростанням (згори донизу) об'ємів. Внизу маси будови мають найбільшу ширину: тут на флангах стоять найнижчі зруби – паламарки й ризниці. Вище завершуються зруби бокових вівтарів, ще вище переходять у верхи зруби стін південного й північного рукавів; центральну вісь композиції становлять зруб стін і верх головного вівтаря. Гранчастість струнких високих зрубів б'є тут з кожної точки. Потік вертикальних граней підноситься високо, але не виявляє надмірної напруженості. Ніякі тяги, пояси не дрібнять великих площин зрубів. Горизонталей майстер дає небагато, але вони сильні; це – підкреслені тінями карнизи підперезаних дахів бокових вівтарів та карнизи, що увінчують зруби стін трьох рукавів. Хвилясті контури дахів заломів переходять у «кубічні» (спокійних пропорцій) ліхтарі. Завершують композицію три солідних шоломи-главки. Площі граней зрубів стін і ліхтарів оживляють і розчленовують віконні просвіти: композиційний центр їх – хрещате вікно східної грані головного вівтаря.

У східному вигляді церкви основні маси – зруби стін і верхи рукавів – розміщені симетрично, панівне положення належить центральному компоненту: східній дільниці будови. У вигляді з заходу, теж симетрично скомпонованому, основні компоненти – слупи, розміщені з краю, по боках композиції. Зблизька ми бачимо лише два слупи та нішу між ними, бо слупи цілком закривають собою корпус церкви. Дуже високі (майже 20-метрові), напружено витягнуті і різко звужені догори зруби слупів міцно ув'язують перекинута між ними «арка» та широкий багатообламний карниз. Балкон з пишною балюстрадою та соковито різьбленими поручами, перекинутий між слупами, з свого боку посилюють зв'язок між ними[31]. Елемент мальовничості, який вносить гра світлотіні в простір ніші, посилює ритмові розміщення віконних просвітів; організуючий центр їх і тут, як і у вигляді зі сходу,– хрещате вікно.

Високі зруби слупів завдяки різкому звуженню їх догори ілюзійно здаються ще вищими. Глибока ніша між ними вгорі помітно ширша, ніж внизу. Тильна грань ніші (західна грань зрубу стін бабинця) завжди темніша за лицеві грані слупів. Особливого ефекту західна частина церкви набуває в яскраві сонячні дні, коли значна частина ніші, а особливо верх її, потопає в глибоких сутінках; ніша яскраво вимальовується в обрамленні і на тлі сліпуче освітлених західних граней слупів. Тоді слупи з нішою сприймаються майже як самостійна споруда, як монументально-урочиста брама. Слупи ніби «відривають» західну грань бабинця від корпусу церкви і примушують сприймати її як інтегральну частину, як тильну грань тої урочистої брами. Таке сприймання слупів Березинської церви викликає в пам'яті згадки про «риштаки»

[30] ЦДІАК. – Ф. 127, оп. 1020, спр. 1821.

[31] А який чудовий вигляд на Березну та її околиці відкривався з цього балкона.

Березна, Вознесенська церква, інтер’єр південної частини, фото П. Жолтовського, 1930 р.

(портали) славнозвісних узбецьких архітектурних пам'яток, таких, як медресе Улугбека (XV ст.) чи Шир-Дар (XVIII ст.) в Самарканді, хоч між риштаками і слупами Березинської церкви немає прямого зв'язку і залежності.

Навпаки, між слупами таких мурованих пам'яток, як Миколаївський собор в Києві на Печерську, і слупами дерев'яної Вознесенської Березинської церкви зв'язок безперечно є. Слупи Миколаївського собору несуть в собі зародок ідеї композиції, яку використав Шолудко в своїй будові. В той же час слупи цих двох пам'яток мають більше відмінного, ніж спільного. Особливо відмінне їх художнє «навантаження». В Миколаївському соборі слупи фланкують і «тримають» західний фасад будови; безпосередньо між собою вони нічим не пов'язані. В Березні ж слупи стоять перед західною гранню бабинця, з'єднані «аркою», карнизом, фронтончиком, нарешті балконом. Поставлені тісно, близько один до одного, слупи фланкують, власне, самі вхідні двері.

Ми вже зазначили вище, що вигляди церкви в межах цвинтаря зі сходу й заходу – це дуже цікаві, але виключні, унікальні пункти. Зі всіх же інших численних точок церква сприймається як будова з підкресленим порушенням симетрії плану (не асиметричністю, як засобом чи методом, а саме порушенням симетрії). Цим майстер порушив усталену дуже давно, міцну, непорушну на протязі віків традицію симетричності і, як наслідок того, порушив другу, залежну від першої, традицію безфасадності. Українська дерев'яна церква не мала одного головного вигляду – фасаду, якому були б підпорядковані інші; всі її вигляди з будь-якої точки були рівноцінні. Шолудко зберігає урівноважену симетричну побудову плану самої церкви, принцип безфасадності цієї частини будови, але приставленими («в добавку» – за висловом контракту) слупами руйнує симетрію плану цілої будови і намагається виділити вигляд з заходу як головний, парадний, намагається надати йому значення фасаду. Доводиться визнати, що розв'язати завдання органічно злити у зовнішньому вигляді традиційні симетрію плану і безфасадність з слупами Шолудкові не пощастило. Вознесенська церква – пам'ятка дуже цікава, але її екстер'єрові бракує художньої завершеності. Принцип побудови церков з слупами мав до Шолудка попередника (Березна, Покровська церква 1692 р.) і наслідувачів (церква Миколи в Нових Млинах та Успенська в Переяславі). Однак поширення цей тип церков не набув, масовим засобом компонування не став.

Вигляди Вознесенської церкви в Березні з різних точок (крім двох зазначених вище) характерні непогодженістю в більшій чи меншій мірі мас і форм самої церкви, з одного боку, і слупів, з другого, штучністю і неорганічністю їх поєднання.

Багато уваги приділяв майстер вхідним дверям. Їх три. Всі вони вишуканих струнких пропорцій, дуже добре вкомпоновані в простінки як зовні, так і в інтер'єрі. Одвірки південних і північних дверей з зовнішньої лицевої сторони оздоблені різьбленим (барельєфним) орнаментом та врізаними в тіло одвірків написами. Орнамент складається з таких розміщених паралельними рядами елементів: бордюр з плоских півкруглих зубчиків, «ови», бордюр з половинок так званих «перських перчиків», що складають рухливий ланцюжок «хвиль»; рядок т-подібних мотивів та бордюр з півкруглих зубчиків, поставлених сторч[32]. Такий же бордюр з сторчових півкруглих зубчиків оторочує по зовнішньому краю одвірка і текст. Орнаментальна різьба виконана вправною рукою, соковито і в той же час стримано. Написи і орнамент на 75 см не доходять до низу одвірків. Лише на західному полотнищі південних дверей напис спускається нижче: тут міститься підпис майстра будови. Одвірки західних дверей з зовнішнього краю вкриває оточений з обох боків бордюром з зубчиків (півкруглих і прямокутних) текст. Останню частину одвірків посідає багатообломна «перспективна» профільовка полотнища бруса.

Тексти написав на одвірках такі: на лицевій стороні західних одвірків читаємо – «Благословенімъ Бга Ода иволене сна посѣшево стаго дха задержавы благочестийшія великія государины нашея імператрице ея священѣшаго величества елисавети петровни самодержицы всеросиийския». В просвіті цих же дверей вирізьблено: «принаслѣдникѣ ея внукѣ петра перваго благовѣрном гдрнѣ великой княгинѣ екатеринѣ алексіевнѣ и благовѣрномъ гдрѣ великомъ князѣ паулѣ петровичѣ». На північних одвірках написано: «Благословеніемъ стѣшаго правительствующаго всеросійскаго сінда

[32] Себто декор складався з прастарих місцевих елементів, вживаних в різьбі по дереву, та мотивів, що принесла на Україну ренесансова західноєвропейська різьба в камені.

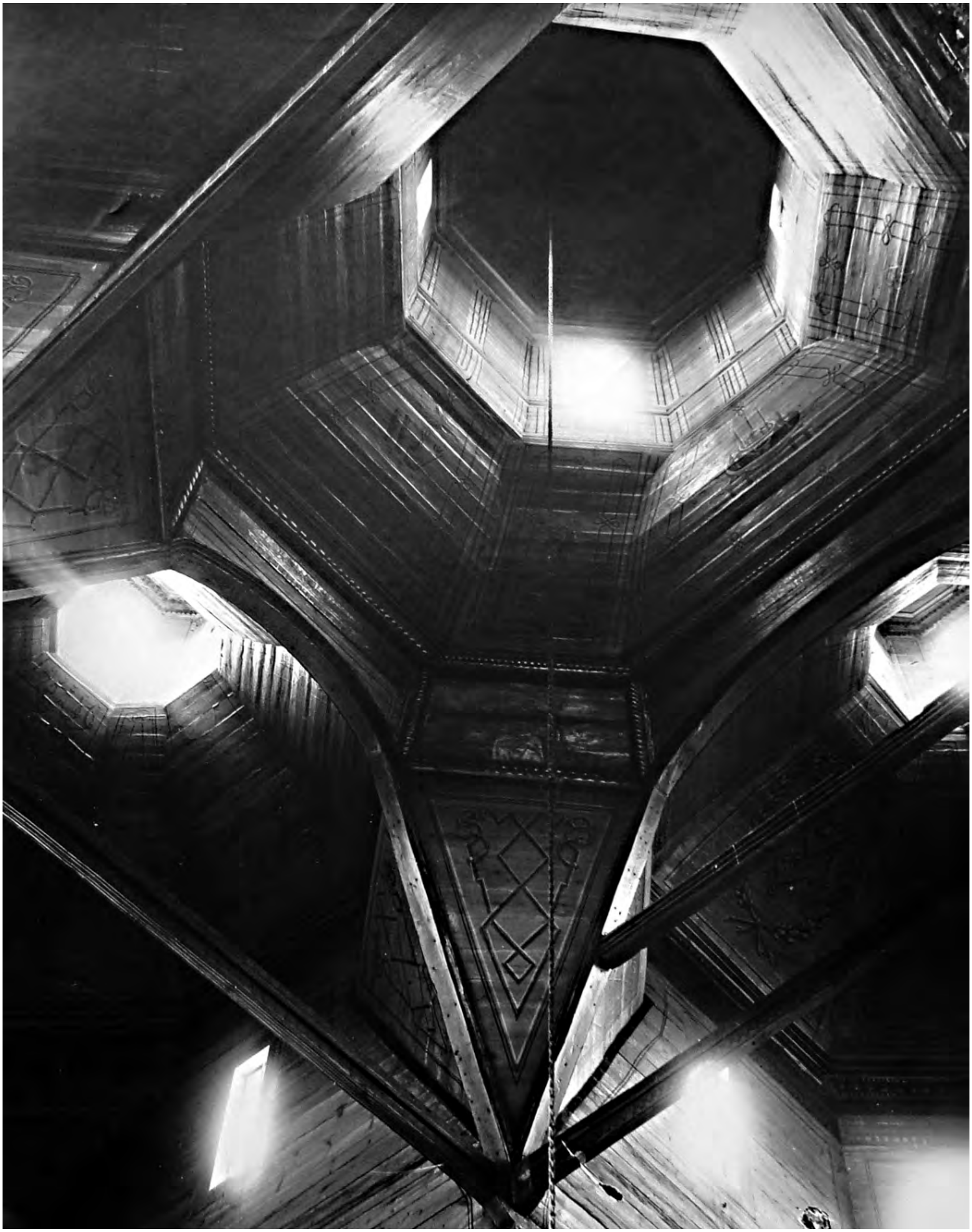

Березна, Вознесенська церква, інтер'єр центрального верху, фото П. Жолтовського, 1930 р.

и гдна нашого преосвященѣйшаго ираклія комаровского епископа чернѣговского и новгородка сѣверского». Закінчується текст пам'ятного запису на південних одвірках словами: «иводни гетмана малороссійскаго иразнихъ ординовъ кавалера его графського сіятельства кирила григориевича розумовского (со)здался церков сія коштом истарательством обще всѣх гражданъ березинскихъ 1761 года». Нижче відокремлено вирізьблено: «мца іюня дня 15 майсте(р)ъ нѣжинскій аф(ан)сій семеновъ».

За контрактом П. Шолудко мав збудувати нову Вознесенську церкву в Березні «в мѣру и вышину таковую, как Благовіщенская березинская здолана и таковым же манером только о трех олтарях». Отже, нова церква від старого зразка (Благовіщенської) все ж таки мала поважні відміни: добавлялись об'єми двох вівтарів, а цим змінялися план і вигляд будови. На жаль, ми позбавлені можливості провести дуже цікаве і, певне, повчальне порівняння згаданих двох пам'яток. Проте творча жилка, властива майстру-новатору Шолудкові, примушує не надто вже буквально розуміти наведені щойно слова контракту. Шолудко – дійсно майстер, вихований в дусі традицій українського монументального дерев'яного будівництва, талановитий адепт тих традицій; в той же час він не був консерватором, а охоче і творчо шукав нові засоби удосконалення традиційних форм і конструкцій, намагався надати нові відтінки виразу художнього образу будови. В його творчості поєднувались кращі риси традиційності і новаторства.

Тип плану Вознесенської церкви (без слупів) не унікальний, а традиційний; це – п'ятиверха хрещата в плані будова, що складається з трьох шестигранних і одного квадратового (бабинець) рукавів[33]. Центральна дільниця церкви виділяється в окремий зруб стін лише на рівні 15 метрів від підлоги[34]. Висота зрубів стін усіх 5 дільниць однакова[35].

Ряд обміряних нами пам'яток характеризується тим, що враження від зовнішнього вигляду і інтер'єру бувають часом різко відмінні. Спокійні пропорції зовнішнього вигляду, наприклад, змінюються динамічно напруженою побудовою форм в інтер'єрі. В Вознесенській Березинській церкві зовнішній її вигляд, маси зрубів стін справляють могутнє враження. Про надзвичайно ефектний вигляд будови з заходу ми вже вище згадували. Переступивши поріг бабинця, ми зразу підпадаємо владним чарам інтер'єра. Він справляє глибоке враження. Але якщо зовнішній вигляд характеризується унікальною зібраністю архітектурних форм, міцною ув'язкою усіх компонентів будови, динамічним устремління мас догори, то в інтер'єрі основне – це підкреслений розмах простору, розгортання об'ємів не тільки вгору, але й вшир та вглиб.

Від самого порогу західних дверей зразу увагу глядача приковує до себе чудовий з малюнками, і позолоченою різьбою іконостас. Але у Вознесенській церкві[36] іконостас, хоч і високий, чотириярусний, але ж не закриває собою цілком просвіту з центральної дільниці до вівтаря. Глядач від західних вхідних дверей бачить не лише верхню частину східної грані зрубу стін центру, але через просвіт проникає поглядом в простір вівтарної дільниці аж до ліхтаря. Вузький (порівняно з південними і північними рукавами) простір бабинця до того ж завузький з боків і з заходу хорами. Ці ж хори (а над ними при західній грані міститься ще лоджія) розчленують об'єм бабинця і по висоті. Просвіт з бабинця до центра, розкриваючись на 15-метрову висоту, дозволяє бачити з порога простір центра від підлоги і мало не до початку восьмерика його верху. Прямокутний план бабинця, хори та прилеглі слупи надають бабинцю риси, які відрізняють його від інших рукавів. Почати хоча б з того, що бабинець в західній стіні має аж троє дверей: центральні великі назовні і двоє менших по кутках, що ведуть до зрубів обох слупів.

В північному слупі міститься три комори, одна над одною. Перша розташована внизу; вхід до неї крізь згадані двері в північному кутку західної грані бабинця. Друга комора займає середину висоти слупу; хід до неї веде через двері, що прорізані над першими, теж в північному кутку західної грані бабинця. Підлога третьої комори лежить на рівні

[33] Такий самий план має з обміряних нами церква Різдва Богородиці в Мені, а з необміряних – мурована церква Миколая в Ніжині.

[34] Це спостерігаємо в ряді пам'яток, таких, як Трійця в Пакулі, Покрови в Смілому та ін.

[35] Те ж саме бачимо в Артемівці в церкві Введення, Покрови в Олешні, Миколи в Осиновій.

[36] Це рідке, якщо не виключне явище.

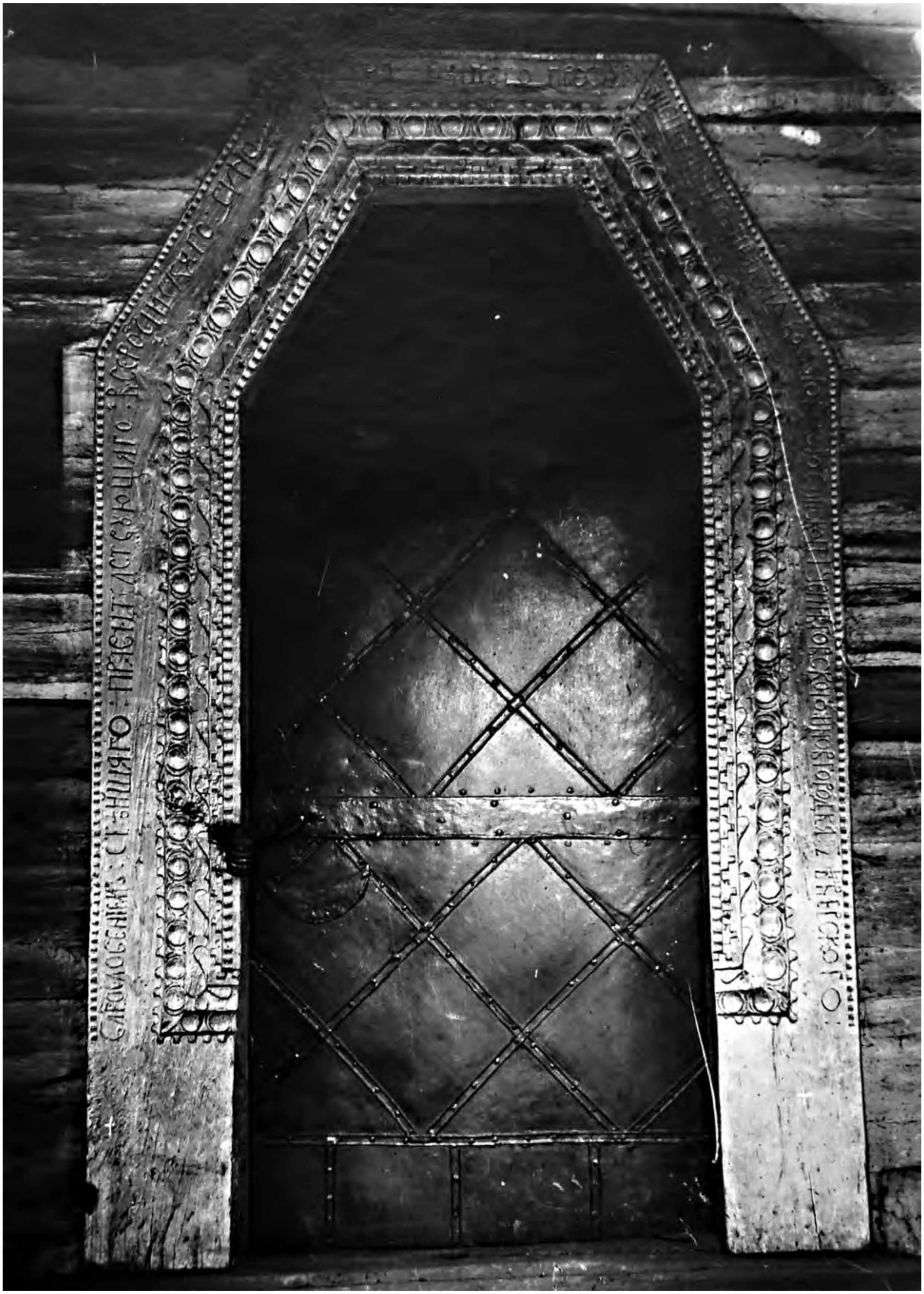

Березна, Вознесенська церква, одвірок північних дверей, фото П. Жолтовського, 1930 р.

помосту балкона, перекинутого зовні вгорі між обома слупами. Вхід до цієї верхньої комори – з зовнішнього балкону через двері з південної грані північного слупу. Зовнішньому балкону відповідає в інтер'єрі лоджія, що простяглася вдовж західної грані бабинця. Балкон і лоджія сполучаються між собою дверима, прорізаними в центрі західної грані бабинця. Освітлює нижню комору одне невелике вікно, прорізане в західній грані слупа; середню і верхню комору освітлюють кожну два більших вікна: одне прорізане в західній, друге – в північній грані слупу.

Південний слуп – це клітка, в якій містяться сходи на хори і на зовнішній балкон[37]. Товсті бруси, з яких складаються сходи, одним кінцем врубані у вінці зрубу стін слупу, другі ж кінці їх, накладені один поверх одного, утворюють в центрі зрубу стрижень гвинтових сходів, що підіймаються на всю висоту зрубу стін слупу аж до початку його залому. Вхід в сходову клітку – через згадані вже двері внизу в південному кутку західної грані бабинця. На хори вихід зі сходів – через двері, прорізані в тому ж південному кутку західної грані бабинця (над нижніми дверима). Треті верхні двері – в північній грані південного слупу – виводять на зовнішній балкон. Освітлюються сходи вікнами, розміщеними так, як і в північному слупі, але розміром вони менші.

В зрубі стін бабинця в південній та північній гранях вікна прорізано, як і в бокових рукавах, в два яруси: вгорі посередині граней по одному вікну і на тому ж рівні, що в зрубах стін бокових рукавів та слупів. Нижче в південній і північній гранях прорізано по два вікна, а в західній грані одно хрещате вікно. Ці вікна бабинця – теж на одному рівні з вікнами бокових рукавів і слупів.

Хори в бабинці тягнуться вздовж західної та південної і північної граней. Потім вони завертають направо й наліво, вздовж західних граней бокових рукавів і кінцями впираються в південно-західну та північно-західну грані бокових рукавів. Таким чином, хори об'єднують і ув'язують об'єми бабинця, центру і бокових рукавів, а разом з тим посилюють живописний елемент в архітектурі пам'ятки. Хори відіграють в церкві важливу роль. Вони збільшують площу церкви, поліпшують її акустику – звучання співу. Коли співаки стоять внизу на крилосі, звук губиться, значну частину його поглинає маса людей, їх одежа. Коли ж співаки стоять на хорах, над натовпом людей, звуки, не зустрічаючи препони, вільно розносяться по всій церкві. Внутрішній об'єм будови відіграє роль резонатора; похилі площини заломів відбивають звукові хвилі, повертають їх додолу. Оформлення хор збагачує також саму архітектуру церкви. З хор ми сприймаємо форми будови у відмінних аспектах, ніж при розгляді їх з підлоги.

Настил хор підтримується брусами, які лежать на випущених кінцях вінців зрубів стін бабинця і обох бокових рукавів, а другі кінці брусів врубано в зруби стін бабинця і обох рукавів. Знизу опалубка хор ошальована; вона має легко ввігнутий профіль. З лицевої сторони хор – балюстрада. Поруч її – профільований брус. Прольоти між опорами заповнюють точені балясини. Кутові й проміжні підпори поручів – плоскі бруски з профільованими бочками. Профільовка цих брусків відтворює форму ніжок хатніх лав.

На рівні верхніх вікон вздовж західної грані всередині бабинця простягнулася лоджія. Зовні їй відповідає надвірний балкон. Лоджія і балкон збагачують архітектурні форми бабинця і слупів, посилюють елемент живописності будови. Лоджія і балкон повторюють конструкцію і оформлення хор з тою відміною, що на поручі і основу балюстради лоджії і балкону майстер вжив бруси значно солідніші, ніж на хорах (розглядати їх доводиться здалеку); вони соковито профільовані і оздоблені різьбленими сухариками.

Зруб стін бабинця, як і всіх інших дільниць, дає нахил всередину, але незначний, коло 2 см на метр висоти (30 см на висоту зрубу в 17 м). В південно-західному та північно-західному кутках на рівні 16 м від підлоги з'являються додаткові дві грані. В північно-східному і південно-східному кутках перехід у восьмигранник починається нижче, на рівні 15 м. На цьому ж рівні переходять у восьмигранники зруби всіх інших дільниць. Перехід західних кутів у восьмигранник вище на 1 метр, ніж східних, обумовила потреба забезпечити достатню висоту і простір для лоджії.

[37] Г. Павлуцький помилково писав, ніби сходи містяться в обох слупах. (И. Грабарь. История русского искусства. Т. II. Архитектура. Деревянное церковное зодчество на Украине. С. 356).

Цей невисокий восьмигранник зруба стін бабинця переходить у залом[38]. Його грані заломлено під кутом 51°, цебто при виготовленні залому на землі для шаблону було використано трикутник з основою = довжині плану бабинця і висотою = половині довжини плану центру. Висота залому дорівнює половині ширини зрубу центру вгорі. Довжина й ширина ліхтаря дорівнюють чверті тих же розмірів плану дільниці. Його грані помітно нахилені до середини, отже, внутрішня довжина ліхтаря внизу дорівнює довжині вгорі разом з товщиною обох стінок. Ліхтар прорізано чотирма вузькими вікнами, орієнтованими по сторонах світу.

Одною з самих вражаючих властивостей інтер'єру Вознесенської церкви є дивовижна легкість, з якою майстер сполучає об'єми окремих дільниць у єдиний об'єм, розкриває внутрішній простір будови, «дематеріалізує» вагу будівельного матеріалу. Незважаючи на те що зруб бабинця крім власної ваги несе навантаження хор, лоджії, балкона і обох слупів, майстер не зупинився перед тим, щоб цілком вийняти східну грань чотирикутнього зрубу стін бабинця, не залишивши навіть заплечиків, і зберіг кругову обв'язку зрубу лише вгорі, після переводу четверика у восьмигранник. Південну й північну грані зрубу стін бабинця Шолудко сполучив лише одним-єдиним брусом, заложеним на висоті 11,5 м, тобто на висоті, що дорівнює діагоналі плану центральної дільниці. Переводу чотиригранного зрубу стін бабинця у восьмигранник оптично допомагають гострокутні «клини», що вершинами спираються в згаданий брус-сполучення, а основою своєю «тримають» південно-східну і північно-східну грані восьмигранника. Та майстрові і цього здалося замало. Він в східній грані восьмигранника знизу вирізає легеньке заокруглення, що змикає стрімкий рух догори бокових контурів клинів.

Другою властивістю Вознесенської церкви є те, що майстер дуже скупо використовує в будові ригелі. Замість них майстер на межі зрубу стін і зрубу залому частіш закладає суцільним кільцем помережані сухариками (пізніше, в 1839 р., позолочені) трямки, що виступають з площин зрубів. Вони виконують ті ж функції, що і ригелі: служать «ощепиною» зрубу стін, підкреслюють межу між двома формами зрубів та оздоблюють їх.

Березна, Вознесенська церква, інтер'єр сходів в слупі, фото П. Жолтовського, 1930 р.

Хори, ніби дві паралельні доріжки, «виводять» глядача з бабинця в центр. Переступивши межу бабинця, потрапляємо в приміщення, імпозантно розкрите в обидва боки, праворуч і ліворуч. Витягнутий, як струна, іконостас підкреслює ритмом своїх колонок, консолей, образів основний напрямок цієї частини будови. Відвідувач сприймає об'єми центру і обох бокових рукавів як єдину, світлу, простору, витягнуту з півдня на північ мажорно урочисту залу, що лише десь високо-високо вгорі перекрита не одним, а трьома верхами. На рівні 11,5 м, звернуті до центру, кутки усіх чотирьох зрубів рукавів пов'язано брусами-стяжками, що й окреслюють чотиригранний контур центральної дільниці.

Від точок з'єднання цих брусів-стяжок починають підноситись похилі плоскі гострокутні «клини»[39], що переводять зруби усіх п'яти дільниць (шестигранні – у рукавів і чотиригранний – центральної дільниці) у восьмигранні. На Лівобережжі нам не доводилось бачити дру-

[38] Про конструкцію верхів центру, бабинця, вівтаря і південного та північного рукавів буде сказано нижче.

[39] Подібні до «парусів» в мурованих церквах.

гої пам'ятки, де б конструктивна система компоновки верхів була б переведена так чітко і ясно.

В кожному куті, підіймаючись, відділяються по три похилі трикутники-«клини». Внизу вони з'єднані в одній точці своїми «вершинами», а вгорі сусідні «клини» – кожна трійка – сполучаються кутами своїх «основ». Від «основ» цих трикутників-«клинів» починаються вертикальні вузькі грані восьмикутних уже ділянок-зрубів стін кожної з п'яти дільниць. Невисокі (біля 2 м) восьмигранні зруби переходять, усі на одному рівні, у верхи – їх заломи, ліхтарі.

З будь-якої точки центральної дільниці ми бачимо в кожному з чотирьох кутів зразу по три «клини», з'єднані у вигляді якогось «кристала-сталактита», що відіграє роль «чашечки», над якою розкривається «бутоньєрка» з трьох колосальних з'єднаних до купи дерев'яних восьмипелюсткових «квіток».

Верхи рукавів повторюють з невеликими відмінами форми і розміри верху бабинця. Зараз розглянемо верх центральної дільниці – домінуючий в будові і відмінний від усіх інших.

Перший залом центру – низ восьмигранної піраміди, що у поперечному розрізі дає рівносторонній трикутник, низ якого і послужив шаблоном при заготовці зрубу залому на землі. Довжина і ширина основи верха дільниці зберігає відношення сторін основи її зруба стін, тобто 5 : 4; у восьмерика ж за задумом майстра довжина мала дорівнюватися ширині, тому південній і північній граням першого залому довелось надати кут не 60°, а 51°–55°. Тому для граней подовжнього розрізу довелось майстру за шаблон взяти другий трикутник: основа його = довжині зрубу стін вгорі і боки = ширині плану зрубу стін. Висота першого залому дорівнює третині довжини плану бабинця. Саме на такій висоті при згаданих вище кутах залому восьмерик набуває довжину і ширину, вдвоє меншу за план будови. Перший залом невисокий, але стрімкий. В нижній частині залому грані його ніби прогинаються до середини ніби під вагою верха, а в верхній, навпаки, вигинаються назовні, подолавши напруження. Крім того, бокові контури більших граней (особливо південної та північної) посередині висоти теж виявляють опуклість, вгорі ж вони сильно звужуються. Навпаки, вузькі грані мають вгорі таку ж ширину, як і внизу. Таким чином, грані першого залому виявляють внутрішню динаміку в межах самого залому. Перехід зрубу залому у восьмерик не дає відбитої по шнуру лінії; вінці одних граней залому заходять вгору у зруб восьмерика, а окремі грані восьмерика спускаються вниз в межі зрубу залому.

Високий (його висота = половині довжини плану бабинця), стрункий і тендітний за пропорціями зруб восьмерика, прорізаний чотирма вікнами, переходить у високий і дуже стрімкий (70°–74°) другий залом. В верхній частині другого залому слабо намічено (помітніше в східній та західній гранях) перелом, який можна розглядати і як недорозвинутий глухий ліхтар (а певніш як залишки переробленого пізніш первісного світового ліхтаря[40]), і як частину залому. Контури граней другого залому утворюють знизу нерівні зигзагоподібні «вібруючі» лінії. Зверху другий залом

[40] Вище ми наводили звістку про те, що 1808 р. бурею «большую баню сорвало», а 1811 р. «возобновлен большой кумпол». Ці нотатки не дають точної вказівки – що ж зруйнувала буря: тільки покрівлю верху чи зірвала і зруб зверху. Не маємо чітких вказівок і на те, чи відновили при ремонті первісний вигляд, чи дещо й змінили. Цілком можливо, що спочатку центральний верх, як і верхи рукавів, мав світловий ліхтар (теперішній ліхтар глухий з намальованими зовні «вікнами»). Обмірні кресленники показують, що на рівні перелому другого залому його довжина й ширина дорівнюють довжині й ширині ліхтарів рукавів. Тому цілком можливо, що верхню частину другого залому слід розглядати як рештки зрубу первісного ліхтаря. Висота цих решток така ж, як і висота низу зрубу ліхтаря (по вікна) вівтарного верху. Якщо припустити, що первісна висота ліхтаря центральної дільниці дорівнювала висоті ліхтарів рукавів, тоді внутрішня висота цілого верха точно дорівнює діагоналі плану дільниці, а внутрішня висота цілої дільниці дорівнює повній довжині будови (разом з слупами). Внутрішня висота рукавів дорівнює ширині плану будови. Це – вагомий аргумент на користь того, що спочатку верх центральної дільниці мав світловий ліхтар. За те, що центральний верх спочатку мав світловий ліхтар, промовляє і характерне для майстра освітлення будови. Вся церква щедро освітлена, створюючи мажорний настрій. Вівтар, бабинець, обидва рукави мають верхнє освітлення. У всіх у них ліхтарі мають кожен по 4 вікна, і лише в центральній дільниці над восьмериком глядач бачить великий розміром глухий темний похмурий об'єм, в якому губиться чіткість форми другого залому, чим порушується система освітлення, яку майстер чітко і послідовно проводить в цілій будові.

пристелено плафоном – плоскою кришечкою. Пропорції частин верху, взаємовідношення цілого верху до зрубу стін – вишукано прості, гармонійні. Верх центральної дільниці не має ригелів, але на межі зрубів стін і першого залому заложено оздоблені сухариками і визолочені (в 1893 р.) трямки, такі ж, як і у бабинці. Такі ж позолочені з сухариками бруски позначають бокову межу кожної грані верхньої восьмикутної частини зрубу стін. На межі, де зруб восьмерика переходить у другий залом, заложено профільовані бруски (без сухариків).

Просвіти з центру до південного і північного рукавів в верхній частині, над першим брусом-стяжкою, на висоті середини «клинів» мають ще по одному додатковому брусу-стяжці. Нижній край південної і північної граней восьмикутної частини зрубу стін, як і західної та східної, знизу мають заокруглення. Разом з бортами «клинів» ці заокруглення сприймаються як щось подібне до напруженого лука, туго затягнутого тетивою. Напружена крива цих чотирьох «луків» – один з найактивніших елементів, що започатковують динаміку верхів будови.

Центральна дільниця Вознесенської Березинської церкви наділена особливими неповторними якостями. Внизу – ми зовсім не відчуваємо її, простір її зливається з простором обох бокових рукавів; хори з'єднують і сполучають центр також з бабинцем[41]. Але в «сталактитових кристалах», з'єднаних брусами-стяжками, уже відчувається владна воля, тверда рука майстра, що цими архітектурними елементами міцно прив'язує об'єми усіх рукавів до центру, підпорядковує їх центрові. Лукоподібні завершення просвітів з центру до рукавів, що нібито в рівній мірі стосуються і центру, і кожного рукава, в дійсності неподільно служать центрові. Саме на них покладено завдання скерувати динаміку розгортання внутрішнього простору центральної дільниці до найвищих точок будови. Лукоподібні завершення просвітів розпочинають також процес зменшення внутрішнього простору дільниці, процес подрібнення форм, полегшення мас. Центральний верх посідає домінуюче положення в інтер'єрі в такій же мірі, як і у зовнішньому вигляді.

Зруби стін південного рукава (як і північного) як зовні, так і в інтер'єрі здаються трохи менш стрункими, а маси їх об'ємів дещо важчими порівняно з бабинцем і центром.

На межі переходу зрубу стін рукавів у залом західна, східна і південна (чи північна) грані мають помережані сухариками і визолочені трямки, як і в центральній дільниці, але західну і східну грані з південною (чи північною) сполучають різьблені ригелі – профільовані бруски, оздоблені двома рядками сухариків, між ними – «ови». Ригелі заложено на одному рівні з трямками. Краї плафона в ліхтарі південного рукава обложено також мереженими брусками[42].

Верхи усіх чотирьох рукавів формою дуже близькі один до одного, і різняться вони лише розмірами, і то незначно. Зруб залому переходить у восьмигранну призму ліхтаря. Грані ліхтаря виявляють легку опуклість досередини.

Вікна в зрубах стін обох бокових рукавів розміщені в два яруси, по два в кожній грані; лише східні грані мають по одному вікну (вгорі, бо низ цієї грані закривають малі вівтарі). Вікна – високі, вузькі (7 × 2). Верхній ярус вікон прорізано мало не під карнизом (точніше – на висоті, що дорівнює полуторній довжині плану центра), а нижній – приблизно на середині висоти зрубу стін. В південній грані південного рукава і північній північного в нижньому ярусі розташовані хрещаті вікна. Вони більші чотирикутних (9 × 6). Центр хрещатого вікна лежить на висоті = діагоналі плану центру.

Нам залишилось розглянути вівтарі. Головний вівтар – східний рукав церкви – в основних формах подібний до бокових рукавів. План вівтаря має довжину і ширину такі ж, як і бабинець; однакова у них і висота зрубу стін. Не маючи всередині хор, що понижують відчуття висоти більшою мірою бабинця, меншою – бокових рукавів, зруб стін вівтаря сприймається як просторе, високе, струнке за пропорціями, світле приміщення. Високе тому, що реальна висота зрубу стін дорівнює 16,5 м; струнке тому, що висота того ж зрубу (навіть лише шестигранної його частини) вдвоє переважає довжину плану дільниці;

[41] Повна відсутність стін відкриває простір центру на всі боки і надає будові характер суцільного організму. Завдання дати простору, високу, світлу залу, що викликає радісний настрій, майстер виконав, треба визнати, блискуче і артистично.

[42] Такими помережаними брусками обложено плафони ліхтарів у всіх 4 рукавах; тільки плафон центрального верху таких мережаних «бережків» не має.

світле тому, що зруб стін має вікон більше (10), ніж зруб будь-якої іншої дільниці; крім вікон, що їх мають бокові рукави, у вівтарі в південно-східній і північно-східній гранях прорізано ще два вікна третього регістру (на рівні 2 м від підлоги). Зруб стін вівтаря вільно, спокійно (без підкресленої напруженості) підноситься на значну висоту. Грані його мають нахил до середини, але такий незначний, що він допомагає сприймати зруб як стрункий, надає йому стабільності, не кидаючись різко у вічі.

З точки зору конструкції головний вівтар різко відмінний від усіх інших руквів. Більше того, ми не знаємо другої пам'ятки, в якій була б повторена конструкція вівтаря Вознесенської Березинської церкви. В кутку, де сходяться кінці зрубів головного і південного вівтарів та південного бокового рукава, Шолудко при побудові церкви заложив додатковий невисокий (3,5 м) квадратовий в плані (1,5 × 1,5) зрубик. Другий такий же зрубик майстер заложив в північно-західному кутку головного вівтаря.

У всіх відомих нам церквах вага зрубів дільниць, що припадала на точки, де пересікалися кінці граней зрубів стін центру і бабинця, вівтаря та південного й північного рукавів, згодом обов'язково давала велику осадку, різко деформувала будову. Це ми спостерігаємо в п'ятизрубних, п'ятиверхих церквах (таких, наприклад, як Тройці в Пакулі, Покрови в Смілому та ін.), п'ятизрубних одноверхих (наприклад, таких, як Миколи в Лебедині), коли зруби вівтаря, бабинця, південного і північного рукавів пересікають зруб центру. Спостерігаємо ми деформацію і велику усадку також в тризрубних церквах (таких, як Миколи в Вільшані і багатьох інших), де з центральним зрубом персікаютсья зруби лише вівтаря та бабинця.

В Вознесенській церкві Березні тягар зрубів вівтарів, південного і північного рукавів в точках пересічень їх прийняли на себе опорні додаткові зрубики; завдяки їм ніякої осадки, ніякої деформації зрубів тут не помітно. Одночасно опорні зрубики замінили заплечики головного і обох бокових вівтарів.

Дуже цікаво було б дізнатися, чи є ця конструкція винаходом Шолудка, чи, може, вона була застосована уже в Благовіщенській Березинській церкві, яка послужила Вознесенській за зразок? Певніш все ж буде визнати цю конструкцію винаходом Шолудка, бо ж в жодній старовинній будові ми не зустрічали нічого побідного.

Необхідно підкреслити, що Шолудко побудовою Березинської церкви зарекомендував себе як прекрасний знавець традиційних засобів, вироблених українським народним монументальним будівництвом, усіх їх досягнень технічно-конструктивного і художньо-архітектурного порядку. Разом з тим він виявив себе і як сміливий та кмітливий новатор. Нововведення Шолудка – опорні зрубики в головному вівтарі Вознесенської церкви – були цікавим і корисним конструктивно-технічним досягненням. Однак ця дотепна, глибоко продумана, надійна і проста конструкція не набула поширення[43].

Щоб ще більше зміцнити стабільність будови, майстер південну й північну грані вівтаря[44] в'яже не одним брусом-стяжкою, як у бабинці, не двома, як у південного і північного рукавів, а чотирма. Перша стяжка з двох брусів заложена над опорними зрубиками. Нижче цих брусів кінці ще чотирьох брусів уже самого опорного зубика виходять назовні його у вигляді підкоса, що підтримує стяжку. Другу стяжку (теж з двох брусів) заложено на висоті 8 м. Третій брус лежить на тому ж рівні, що і бруси бабинця та обох рукавів, там, де починаються трикутні «клини», що переводять шестигранний зруб стін вівтаря у восьмигранний. Останній четвертий брус-стяжку заложено на рівні середини висоти «клинів».

Південна і північна грані зрубу стін вівтаря вгорі сполучені зі східною різьбленими ригелями, оздобленими такими мотивами: вгорі – вервечка, посередині – «ови», внизу – бордюр з півкруглих фестонів.

[43] Цього не можна зрозуміти. Що це? Побоювання порушити патріархальні, складені за дідів і прадідів приписи? Небажання торкнутись освяченої віками традиції? Але ж, як показали наші досліди, українські народні майстри-монументалісти не визначалися консерватизмом; навпаки, вони уважно стежили за сучасною архітектурною «модою» і охоче використовували її. Чим же пояснити цю незрозумілу упертість, відмову втрутитись в боротьбу з конструктивною вадою – перевантаженням кутів центральної дільниці, що обов'язково викликало осідання кутів, розрив замків, деформацію будови? Сотню літ майстри бачили цю конструктивну недосконалість і все ж не шукають запобіжних заходів. Чому? Чому тільки Шолудко зробив вдалу спробу, яка все ж не дістала ні наслідування, ні продовження подальших пошуків?

[44] Західну грань зрубу стін у вівтарі майстер, як і в трьох останніх дільницях будови, цілком вийняв.

Сполучається головний вівтар з боковими невисокими дверними просвітами. Над цими дверима (на рівні 6 м) прорізано голосники хрестовидного профілю (1 × 1 м).

Залом вівтаря – восьмигранний в плані, трохи витягнутий по лінії схід–захід. Східна й західна грані залому вівтаря при підошві утворюють напружену «криву». Хоч грані залому дають кути нахилу в межах 58°–46°, форма залому сприймається як помірно стрімка і помірно висока. Завершує вівтар стрункий ліхтар, прорізаний 4 вікнами. Його грані дають легку опуклість досередини. Вгорі зрубик ліхтаря обшито навколо різьбленим бруском, оздобленим сухариками.

Обидва малі вівтарі – прямокутні в плані зруби. Довжина їх плану дорівнює половині довжини плану центральної дільниці, а ширина – половині довжини плану головного вівтаря. Зруби стін їх дуже тягнуті догори. Висота їх (10 м) становить $2\frac{2}{3}$ ширини плану. Вікон у кожному з них по три. На схід виходить по два вікна; вони такого ж розміру і прорізані на тій же висоті, що і вікна південно-східної чи північно-східної граней головного вівтаря (але не в одній вертикальній осі). Південне вікно південного вівтаря прорізано на тій же висоті, що і вікно нижнього ярусу південно-східної грані зрубу стін південного рукава. Аналогічно прорізане вікно і в північній грані північного вівтаря. З паламаркою південний вівтар сполучається невисокими чотирикутної форми дверима. Такі ж двері ведуть з північного вівтаря у ризницю. В сторону бокових рукавів малі вівтарі відкриваються внизу невисокими просвітами, а над ними прорізано хрещатої форми голосники, такого ж розміру і такої ж форми як і голосники між головним і боковими вівтарями. Західні кінці зрубів стін обох бокових вівтариків спираються на опорні зрубики.

Верхи зрубу стін обох бокових вівтарів вгорі зтягнуті різьбленими ригелями (мотиви різьби: «ови», сухарики), що переводять об'єм зрубу стін у восьмигранний залом. Пазухи в кутках під ригелями зашито похилими рівносторонніми трикутниками-«клинами». Грані залому дають кути в межах 65°–50°, проте сприймаються заломи, як помірно стрімкі. Завершують заломи глухі низенькі «ліхтарики».

Паламарка в плані – нерівносторонній шестигранник. Приміщення її низеньке, перекрите плоскою стелею по сволочкам. Має двоє

Березна, Вознесенська церква, деталь південного одвірка, фото П. Жолтовського, 1930 р.

дверей, одні назовні, другі до південного вівтаря. Покрито паламарку зовні крутим дахом на два схили. Ризниця відмінна від паламарки лише тим, що зовнішніх дверей вона не має.

Тепер погляньмо, що дає нам аналіз обмірних кресleників. Вихідний розмір при розбівці в натурі плану – ширина центральної дільниці. Центральна дільниця в плані – прямокутник з відношенням ширини до довжини 4 : 5. Бабинець – прямокутник, близький до квадрату: його ширина = ширині центру, а довжина довша ширини на товщину брусу. Вівтар в плані шестигранник; ширина його = ширині центру, а довжина більша ширини на товщину бруса. Південний і північний рукави в плані шестигранники; їх довжина = довжині центру, а ширина дорівнює довжині бабинця. Малі вівтарі в плані прямокутники; їх довжина = 1/2 довжини центру, а ширина = 1/2 довжини головного вівтаря, або – апофема трикутника з стороною = довжині самого малого

вівтаря. Ширина паламарки і малого вівтаря, разом взяті, дорівнюють 1/2 діагоналі центру; ризниця на товщину 2 брусів ширша паламарки. Слупи в плані – прямокутники; їх повна довжина наближається до половини довжини центру, а повна ширина = 1/2 ширини центру. Відстань між слупами дорівнює довжині слупу. Південна і північна грані вівтаря та східні й західні грані південного й північного рукавів дорівнюють 1/2 діагоналі плану центру. Східна грань вівтаря = 1/2 ширини дільниці. Південна грань південного і північна грань північного рукавів = 1/2 діагоналі плану бабинця.

Розміри верхніх восьмигранних частин зрубів стін усіх дільниць визначають нахил стін всередину, що дорівнює 2 см на метр висоти зрубу.

Довжина й ширина восьмерика центральної дільниці дорівнюють 1/2 довжини плану дільниці; у ліхтарі тої ж дільниці довжина й ширина = 1/2 довжини восьмерика (вгорі). У ліхтаря головного вівтаря довжина і ширина дорівнюють 1/4 довжини плану дільниці. У ліхтаря бабинця довжина й ширина дорівнюють 1/4 ширини плану бабинця. У ліхтаря північного рукава довжина й ширина = 1/4 ширини плану дільниці. У південного рукава довжина й ширина ліхтаря = 1/4 довжини зрубу стін рукава (вгорі). У ліхтаря північного малого вівтаря довжина й ширина = 1/3 довжини його плану, а у південного малого вівтаря довжина й ширина ліхтаря = 1/3 ширини його плану.

Загальна внутрішня довжина будови без слупів дорівнює подвійній повній ширині плюс довжині плану центру. Повна довжина будови разом із слупами = чотирикратній ширині плану центру; ширина будови дорівнює подвійній діагоналі плану центру.

Як бачимо, взаємозв'язки розмірів усіх частин плану будови прості, ясні, чіткі. Такими ж залишаються взаємовідношення і розмірів висоти зрубів компонентів будови. В основі пропорційності їх лежать розміри плану будови.

Березинська Вознесенська церква належить до того типу, у якого зруби стін усіх дільниць мають одну висоту. В натурі, як показали обмірні креслленики, висота окремих граней зрубів центру, вівтаря, бабинця, бокових рукавів має незначні розходження. За 137 років існування зруби окремих дільниць могли дати неоднакову осадку. Ми бачили, що взаємозв'язки частин плану будови всюди прості. Це дає підставу припускати, що і висотні розміри зрубів теж мають бути простими і чіткими. Найбільш забезпеченою проти деформації була східна грань центральної дільниці, що обома кінцями спирається на спеціальні опорні квадратові зруби. Її висота дорівнює сумі повної довжини плану центра і бабинця. Цю висоту ми і приймаємо за первісну висоту зрубів стін усіх дільниць. Висота зрубів стін малих вівтарів = діагоналі чотирикутника, в який вписується план головного вівтаря.

Висота верху центральної дільниці зараз дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану центральної дільниці. Відомо, що в 1808 р. буря зірвала «большую баню»; в 1811 р. її відремонтували. Під час ремонту первісну висоту зрубу верхівки центрального верху могли в якійсь мірі порушити; можливо, первісна висота ліхтаря (спочатку відкритого) центрального верха дорівнювала висоті ліхтарів вівтаря й бабинця. Внутрішня висота центральної дільниці тоді дорівнювала б довжині плану будови (з слупами).

Вікна нижнього яруса в зрубах стін заложено на висоті = довжині плану бабинця. Центр хрещатого вікна міститься від підлоги на висоті довжини плану центру. Віддалення від підлоги до першого бруса-стяжки і початку «клинів» дорівнює діагоналі плану центру. Вікна верхнього ряду в зрубах стін заложено на висоті = полуторній повній довжині плану центру. Вікно у восьмерику центрального верха заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = 1/2 довжини зрубу стін бабинця (вгорі), а вікна в ліхтарях бабинця і північного рукава заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = 1/2 довжини зрубу стін бабинця (вгорі); вікно ж у ліхтарі вівтаря заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = 1/2 довжини зрубу стін (вгорі).

Хори в бабинці наслано на висоті = 1/2 діагоналі плану центру, а лоджія лежить на висоті = сумі повної довжини плану центру і половини довжини плану бабинця. Висота зрубу стін центральної дільниці до початку перехода в восьмигранник = подвійній довжині плану бабинця.

Архітектурно-художній образ Вознесенської церкви в Березні визначається в першу чергу корпусом зрубів стін. Висота ж верхів становить лише частину висоти зрубів стін. Верхи рукавів пропорційно невисокі, висота кожного становить 3/4 його довжини. Висота центрального верху в сучасному вигляді до-

рівнює приблизно 4/7 висоти зрубу стін; і навіть в первісному вигляді (за нашими припущеннями) становила 2/3 висоти зрубу стін.

Проаналізовавши структуру і пропорції компонентів верхів, приходимо до висновку, що, заводячи верхи, майстер вживає нескладні форми і прості взаємозв'язки їх розмірів. Верхи вівтаря, бабинця, південного та північного рукавів складаються лише з одного залому та світлового ліхтаря. Форми й розміри цих верхів близькі, а відміни, помітні на обмірних креслениках, в натурі мало відчутні.

При заготівлі на землі зрубу залому бабинця майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін бабинця (вгорі), верхня грань = 1/4 основи, а висота = довжині південної грані зрубу стін дільниці (вгорі).

При попередньому складанні на землі залому південного рукава майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 повної ширини зрубу стін дільниці (вгорі), висота трапеції така ж, як і у трапеції, за якою складався залом бабинця. Висота залому бабинця і південного рукава = 1/2 ширини зрубу стін центральної дільниці (вгорі), а висота залому вівтаря і північного рукава на товщину брусу менша.

Довжина ліхтаря вівтаря, бабинця, південного й північного рукавів, як ми вище зазначали, дорівнює або наближається до 1/4 довжини зрубу стін центру (вгорі). Висота ліхтарів вівтаря й бабинця = 1/3 ширини плану бабинця; у ліхтаря північного рукава висота дещо менша і ще менша у ліхтаря південного рукава.

Верх центральної дільниці розміром і пропорційно вищий верхів рукавів; його висота більша довжини. Перший залом центрального верху нижчий заломів рукавів. При заготівлі на землі зрубу першого залому центрального верху майстер користався двома шаблонами-трапеціями. Для складання східної й західної граней трапеція мала основу = довжині зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань = 1/2 довжини плану дільниці і висоту = 1/3 довжини зрубу стін бабинця (вгорі). У трапеції для заготівлі південної і північної граней основа – ширина зрубу стін (вгорі), верхня грань і висота такі ж, як і у трапеції для складання східної й західної граней першого залому центрального верху. Перший залом центрального верху мав перевести об'єм дільниці у восьмерик, у якого ширина й довжина дорівнювали 1/2 довжини плану дільниці. Висота восьмерика (правильного восьмигранника) = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика.

Другий залом центрального верху у подовжньому розрізі дає трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи, висота = висоті першого залому, цебто 1/3 довжини зрубу стін дільниці (вгорі); в поперечному розрізі верхня грань трапеції довша і = 1/3 довжини зрубу стін бабинця (вгорі). Висота першого залому, восьмерика і другого залому = повній довжині плану центру. Глухий ліхтар центрального верху має довжину й ширину = 1/2 довжини восьмерика (вгорі), а висота ліхтаря разом з другим заломом = висоті восьмерика.

Льох[45]. Під бабинцем Вознесенської Березинської церкви перед початком складання зрубу стін зложено було цегляний мурований льох (цегла 27 × 14 × 6 см). Зовнішня надземна цегляна отинькована прямокутна клітка-присінок приставлена впритул до південної стіни бабинця. Стіни присінка зовні оздоблені тягами. Вкрито присінок залізним триспадистим дахом; стелі він не має. Вхід до присінка з заходу; освітлюється він малесеньким віконечком-відтулиною в західній стіні.

Вхід до льоху з півдня. Спуск до льоху виложено по кружалам; в бокових стінах дві невеликі аркасолії. В південній стіні льоху невеличкі вхідні двері. Приміщення льоху перекрито коробом; його п'яти – при долівці. В західній і східній стінах льоху – дві аркасолії різної глибини; розпалубки від них врізаються в короб. Маленька ніша виложена також в південній стіні на південь від дверей. В північній стіні льоху вибрано два маленьких просвіти – люкарни, що виходять назовні трохи вище рівня землі.

Церква стояла по сусідстві с базаром. Льох церковна громада віднаймала крамарям для переховування в ньому краму.

З досліджених дерев'яних монументальних пам'яток Лівобережжя Троїцька церква в Пакулі та Вознесенська в Березні справила на нас наймогутніше враження, залишила найяскравіші спогади.

Обидві будови – дочки одної матері, але художній образ кожної, внутрішній світ

[45] Не був заміряний.

цього образу, його ідейний зміст, емоційний стрій настільки відмінні, що викликають потребу розібратися у викликаних ними враженнях, переживаннях, спробувати намітити хоча б кількома рисами контури психологічного портрету творця кожної з цих пам'яток.

Творче обличчя обох майстрів зложилося внаслідок довгого, складного і нелегкого процесу – розвитку архітектурно-художньої естетики попередніх віків. Обидва майстри – виключно яскраві творчі індивідуальності, у кожного своє світосприймання. Різними очима дивляться вони на природу. Не схожі їх особисті характери, почуття, переживання. По-різному розуміють вони творчі завдання в архітектурі. Відмінний у них психологічний стан в процесі творчості.

Події наступної другої половини XVII–XVIII вв. не могли не наложити свого відбитку на характер тогочасних архітектурних пам'яток, але в художньому образі архітектури, в основі її ідейного змісту, в шляхах розвитку її – визначальними продовжують залишатися людина, її внутрішній світ, ідеї гуманізму. Засвідчили це і згадані нами вище дві пам'ятки.

Вознесенська Березинська церква, вся її структура, композиція об'ємів (особливо в інтер'єрі) – гранично ясні. Вони чітко сприймаються з першого погляду, однаково яскраві і виразні з будь-якої точки. Архітектурні форми, їх сполучення – урівноважені, гармонійно спокійні, величаві.

В інтер'єрі майстер з вражаючою легкістю сполучає всі дільниці в єдиний об'єм. Широко, з великим розмахом розкриває він внутрішній простір, дематеріалізує вагомість будівельного матеріалу. Розглядаючи в інтер'єрі верх центральної дільниці, його вільне ширяння на великій висоті, мимоволі згадуєш легенду про баню царгородської Софії, яку нібито не муровані опори несуть, а архангел тримає в руці на срібному ланцюзі.

Кожен визначний художній твір завжди і обов'язково відбиває в собі характерні риси свого творця. Відбивають їх і наші пам'ятки. Вдивляючись в архітектурні форми Вознесенської Березинської церкви, усвідомлюючи враження від художнього образу цієї пам'ятки, приходимо до висновку, що у майстра Вознесенської церкви – лагідна вдача, світлий розум, теплі почуття[46], витончений смак. Він великий життєлюб. Весь навколишній світ, тепло сонця, пишна рідна природа для нього – джерело радості, ясної краси, творчого покликання і натхнення. В них він бачив, шукав і знаходив спокійну розміреність, простоту і благородство форм, мужньо-елегантні їх сполучення. Природа відкривала майстрові об'єктивні закони гармонії, визначала зміст і характер художнього образу пам'ятки. Допитливому разуму майстра природа розкрила ідею сміливої, але урівноваженої раціональної системи – композицію архітектурних форм.

Залита світлом будова Березинської церкви звеличувала людину, опромінювала кожного почуттям мажорного оптимізму, об'єднувала всіх світлим настроєм, залучала до участі в радісному урочистому святі мистецтва. Осяяна світлом Березинська церква підносила горде почуття людської гідності, викликала в душі почуття умиротвореності.

Інші думки й відчування збуджував твір майстра Пакульської церкви. В Пакулі архітектурні форми, композиція їх, освітлення інтер'єру будови породжують схвильовану збентеженість, викликають душевний трепет. Пакульська церква зустрічала глядача в інтер'єрі навальною лавиною складних, фантастично захоплюючих аспектів архітектурних форм. Ці аспекти кожну мить, з кожним зробленим в будові кроком, калейдоскопічно змінюючись, все більш ускладнюють наші враження. Будова полонить грою сполучень об'ємів, площин, ліній; вони безнастанно стикаються, пересікають одна одну, в нескінченому коловороті створюють все нові й нові вражаючі комбінації; вони ні на хвилинку не дають перепочинку, постійно збуджують, хвилюють почуття, приваблюють новизною, несподіваністю, кличуть в незвідані далі. Художній образ пакульської пам'ятки зачаровує грандіозним надлюдським напруженням. В ньому бринить трагічна нота.

У суворого замкненого в собі майстра Пакульської церкви ми не помітимо нахилу до спокійних роздумів, не відчуємо споглядальності. Він живе у світі візій, переповнений в екстазі бурхливими пристрасними емоціями. Його артистично-архітектурна творчість базується не на вдумливій спостережливості і аналітичному дослідженні явищ навколишньої при-

[46] Це стверджує і текст контракту.

роди, не на розкритті розумом і використанні закладених у зовнішньому світі об'єктивних закономірностей і норм, а на стривожено-мінливих, напружених внутрішніх переживаннях.

На творчість майстра Пакульської церкви не справляла враження ні ніжна привабливість весняного ранку, ні пишна краса гарячого сонячного літнього дня, ні заміряна чарівність тихої місячної ночі.

Вона осяяна спалахами зигзагів блискавок, що роздирають клуби хмар; у ній відбились відгомони глушливих ударів грому.

Відчування напруженої динаміки могутніх процесів, що виявлялися в розбурханих силах стихій, і було основним джерелом і вирішальним чинником його творчості. Відчування ці стояли на грані ірраціональної фантастики. Вони визначили наше відчування художнього образу Пакульської пам'ятки як архітектурного «чуда» і роздуми, які цей образ викликає.

Багато монументальних дерев'яних пам'яток Лівобережжя вражають «поліфонізмом» звучання архітектурних форм, але лише Березинська і Пакульська церкви піднеслись до вершин «симфонізму».

Архітектурно-художній образ їх найбільш повно розкриває філософські глибини народної «душі».

ПЕРЕЯСЛАВ Київської області.
Успенська церква 1766 р.

Вперше про Успенську церкву в Переяславі згадує літопис під 1098 р., коли Володимир Мономах збудував її на княжому своєму дворі. Згодом вона була зруйнована; ніякого уявлення про неї ми не маємо.

В 1585 р. Переяслав перейшов у володіння князя Василя Костянтиновича Острозького. Тоді у верхньому городі був збудований замок, а в ньому нова дерев'яна соборна Успенська церква. В цьому соборі Богдан Хмельницький у 1654 р. присягав на вірність Росії. Про її вигляд ми теж нічого не знаємо.

Третя Успенська церква була збудована в середині XVII ст. Про неї відомості залишив сирієць архідиякон Павло Алеппський. В липні 1655 р. він відвідав Переяслав. В своєму описі подорожі він записав: «Повели нас у велику нову церкву, збудовану з дерева на честь Успіння. Вона ще не закінчена, але вже вражає своєю вибагливою формою, висотою, симетрією, своїми 5 верхами. Вона хрещата, себто складається з чотирьох великих арок на чотирьох своїх боках; на кожній арці ще дві менші і дуже красиві арки з боків, так що всіх їх дванадцять. Церква має подвійні хори: одні звичайні над західним входом для півчих, вище ж їх – другі хори, які обходять навколо великий верх. Вони чарують очі глядача. Зовні церква отинькована, з виведеними навколо смугами й дугами. Велика галерея з точеними перилами обходить всі 8 углів церкви. Будова ця нова і ще не закінчена. Всередині стоять пристрої, за допомогою яких підіймають вгору на кодолах матер'яли»[47].

Цей опис П. Алеппського має велику цінність. Він стверджує той факт, що в середині XVII в. на Лівобережжі будувалися високі, імпозантні, п'ятиверхі, хрещаті церкви, що складалися в плані з чотирьох чотиригранних рукавів (8 углів) з опасанням і поліхромією зовнішнього вигляду та подвійними хорами всередині. Опис цей дає також цікаву вказівку на одну характерну рису внутрішнього оформлення центральної дільниці церкви (вона особливо вразила Алеппського). Переклад тексту цього місця опису Алеппського містить не дуже виразну розповідь про «чотири арки, а над ними ще дві менші і дуже красиві арки». Це місце опису Алеппського розповідає про те, що в інтер'єрі зруб центральної дільниці відкривався до вівтаря, бабинця, південного і північного рукавів внизу чотирма великими просвітами («арками»). Над кожним з цих більших просвітів було прорізано одна над одною по дві менші «дуже красиві арки». Таким чином, їх, дійсно, виходило 12.

Церкви з такими потрійними «арками» будували, як показали наші досліди на Лівобережжі, не лише у XVII, але й у XVIII в. В церквах: Тройці в Черкаському Бишкині 1751 р., Різдва в Береці 1787 р., Михайла в Лимані 1798 р. та ін. центральний зруб стін, як і в Успенській церкві у Переяславі XVII в., відкривався до рукавів внизу великими просвітами, а над ними було прорізано ще по два (іноді по одному: в Петропавлівській церкві в Гадячі) менші просвіти-«арки» з вибагливо вишуканими («дуже красивими») контурами. Такі ж три- або двоярусні просвіти з центра до рукавів занотували

[47] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию во второй половине XVII столетия. Москва. 1896. Кн. XII. С. 190.

ми в ряді і триверхих церков: Юрія в Артюхівці, Різдва Богородиці в Миколаївці та інших[48].

Звернув увагу П. Алеппський також на хори Успенської Переяславської церкви, що обходили в інтер'єрі навколо восьмерик центрального верху. Такі хори зустрічаються дуже рідко. П. Жолтовському пощастило занотувати їх в таких церквах XVIII ст.: в с. Тростянці (біля Степані на Волині) та в с. Ліnькові біля Новгорода-Сіверського.

Описана П. Алеппським нова, ще не закінчена Успенська церква в Переяславі після закінчення, очевидно, заступила стару, збудовану ще в 1586 р.

Про подальшу історію Успенської церкви в Переяславі оповідає М. Арандаренко в своїх «Записках о Полтавской губернии, составленных в 1846 г.». Цю історію Арандаренко склав, як він зазначає, використавши церковні документи. «Успенская церковь,– пише він,– по принесении народной присяги спустя несколько лет потерпела от пожара. Бывший после сего в Переяславе стрелецкий голова и окольничий царя Алексея Михайловича Федор Иртищев с помощью переяславских граждан возобновил этот храм; но в 1760[49] году пожар снова разрушил это огромное здание. После чего возобновлена Успенская церковь в меньшем размере... о 7 куполах[50]. В 1789 г. она была исправлена и окрашена, а в 1820 г. при починке здания вместо 7 куполов устроен один».

Наприкінці першої половини XIX в. Успенська церква, за свідченням Арандаренка, виглядала так: «расположенная крестообразно, с одним куполом. Главный или передний фас здания возвышается фронтоном в стиле западной церкви прорезанными окнами в крестообразном же расположении»[51].

Про вигляд Успенської церкви з одним уже верхом згадує і Т. Шевченко, що відвідав Переяслав в 1845 р. Тоді ж він зробив рисунки Михайлівської церкви, Вознесенського монастиря та Покровського собору. Свої спогади про Переяслав Т. Шевченко пізніше вмістив в повісті «Близнецы», написаній в 1856 р. В пам'яті Шевченка Успенська церква збереглась як «темная деревянная башня с плоской осьмиугольной крышей, (что) полуотделяется от серенького фона. Это Успенская церковь»[52]. Занотував він і те, що при ремонті економії ради з 6 (помилка: з 7) верхів 5 (помилка: 6) знищили.

В останні десятиліття XIX в. дерев'яну Успенську церкву в Переяславі розібрали і замість неї збудували нову, муровану.

Перед зруйнуванням архітектор Павлинов обміряв стару Успенську церкву і на кресленику зафіксував вигляд її в натурі та свій проект реконструкції[53]. Найціннішою части-

---

[48] Такі ж вибагливої форми «арки» зустрічаються часто в церквах Галичини й Закарпаття.

[49] Помилка: в 1761 р., а не в 1760 р.

[50] Церкву збудував майстер Євстрат «полку Переяславского житель сотні Бубновської с. Сошків». Передруковуємо уривки з документів, що стосуються побудови в 1766 р. Успенської церкви в Переяславі:

«...Настоящаго 1767 года іюня 1 дня священник церкви Успения... верховного гарнизонного Переяславского города Андрея Берло с прихожанами тоя церкви поданым нам доношением представили: прошлого де 1761 года... церковь их приходская болшая Успения... бывшая о трех престолах до основания сгорела... А яко де ныне уже как деревьев, так и других материалов довольное число приготовлено и майстер уконтрактован... желают оную начать на прежнем месте, также о трех престолах... для того просили на заложение показаной церкви нашего благословения. Того ради... предлагаем и показаную новую церковь... заложить благословляем, а по заложении в консисторию нашу репортовать. 1767 г. іюня 2 дня. Гервасий епископ». «1766 года ноября 6 дня. Я нижеподписавшийся полку Переяславского житель сотнѣ Бубновской села Сошков майстер Евстратий Прохоров даю сей контракт церкви Успенской Переяславской презвитеру Андрею Берлу с прихожанами в том, что подрядился я нижеподписавшийся строить церковь Успения крыжовую на три престола с пределами, на коей и глав три имеет быть... за цену денгами сто девятдесят рублев, а с харчей, як то: житного борошна четвериков новой мѣри 40, гречаного тоже, пшеничного 10, сала пудов 10, пшона 10, олѣи три ведра, сивухи здешней работы 10 кадок, рыбы иголне 4 тысячи, баранов 10, капусты дѣжка, кватера, кухар, горшки, ложки и миски; при закладке сукна на кунтуш товарового 5 локоть с половиною... имѣю я означеную церковь строить с крайним моим рачением, скоропоспешно и неостановительно... Майстер Евстратий Прохоров» (Киевская Старина. Киев. 1855. Кн. I. С. 610–611).

[51] Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренко, составленные в 1846 году. Часть III. Полтава. 1852. С. 425–427.

[52] Т. Шевченко. Повести. Державне видавництво художньої літератури. Київ. 1956. С. 329.

[53] Кресленик експонувався на виставці, присвяченій 300-річчю возз'єднання України з Росією в 1954 р. в Музеї архітектури в Києві.

ною кресленика Павлинова є план Успенської церкви, що зберіг вигляд 1766 р. Поперечний розріз (на жаль, лише з виглядом на схід; подовжнього розрізу зовсім немає) дає вигляд церкви після ремонту 1789 р. та «починки» 1820 р.

План Успенської церкви, як показує кресленик, був хрещатий, з невиділеним в плані квадратовим зрубом центральної дільниці. Три рукави плану – шестигранники, західний же рукав (бабинець) – квадрат. До західних кутів бабинця прирубано два квадратові в плані слупи. В південному слупі містяться сходи на хори. Комірки, що заповнюють зовнішні міжрукав'я, в плані п'ятикутники (квадрати з відсіченими зовнішніми кутами).

Вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрату; довжина бабинця і вівтаря та ширина південного й північного рукавів – апофема трикутника з стороною = ширині центральної дільниці. У міжрукавних комірок довжина = ширині і дорівнює 1/2 ширини центральної дільниці. Довжина слупів разом з бабинцем дорівнює діагоналі центру. Східна грань вівтаря та відповідні грані південного і північного рукавів дорівнюють 1/2 ширини центру, а південна й північна грані вівтаря та відповідні грані південного й північного рукавів = 1/2 діагоналі центру. Південна і східна грані південно-східної комірки та відповідні грані останніх комірок дорівнюють 1/2 віддалення між серединою східної та серединою південної грані центру. Ширина обох слупів і бабинця, разом взятих, дорівнює діагоналі центру.

Висота зрубів стін усіх дільниць дорівнює полуторній ширині плану центру. Висота тих же зрубів до початку переходу їх в восьмигранники дорівнює діагоналі плану бабинця. Висота восьмерика центральної дільниці = діагоналі чотирикутника, що становить 1/2 плану центру, а висота восьмерика й зрубу стін разом дорівнює подвоєній діагоналі плану центру. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі довжини плану вівтаря центру бабинця і слупів, взятих разом. Внутрішня висота рукавів дорівнює довжині плану центру і бабинця, взятих разом.

План Успенської Переяславської церкви має багато спільного з планом Вознесенської церкви в Березні, збудованій в 1759–1761 рр. Отже, обидві будувалися майже одночасно. Над слупами Успенської церкви було 2 верхи та над 5 дільницями плану ще 5 верхів, а разом – 7; стільки ж їх було і у Вознесенській церкві в Березні. З заходу між слупами в обох пам'ятках – фронтони та хрещаті вікна. В інтер'єрі в обох церквах були хори в 2 яруси. Просвіти в південній і північній гранях зрубу стін центральної дільниці Успенської церкви, як показує розріз, відкривалися до рукавів на всю ширину зрубу, і закінчувалися вони вгорі майже при вершинах клинів, що розпочинали перехід чотиригранника зрубу у восьмигранник. Таким чином, центр сполучався з південною і північною дільницями в єдину велику високу залу, орієнтовану по осі південь–північ. Об'єднання зрубів сусідніх дільниць в єдиний об'єм спостерігаємо і у Вознесенській Березинській церкві. Але існують в планах їх і відміни. В Успенській церкві міжрукав'я заповнені комірками, в Березні їх немає. Західні грані слупів в Успенській церкві сполучені між собою стінкою, тоді як у Вознесенській церкві вони стоять в плані ізольовано.

До 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1954 р. випущено було в Києві Академією наук, а також Академією архітектури кожною нариси, присвячені Переяславу[54]. На жаль, автори обох нарисів не тільки не додали нічого нового про історичні пам'ятки Переяслава (в тому числі і про Успенську церкву), але примудрилися не згадати навіть ні про «Записки» Арандаренка, що містять цінні данні, ні про спогади Т. Шевченка про переяславські пам'ятки, ні про обміри Успенської церкви Павлинова. Не надрукували вони і обмірного кресленика Павлинова.

* * *

До групи «церков з слупами», як ми вже зазначали, належить ще церква Миколи в Нових Млинах. Але в будові Нових Млинів багато важливих конструктивних засобів, які тісніше ув'язують її з церквами Городища і Синявки, ніж з Успенською в Переяславі. Тому ми і розглянемо її нижче, разом з церквами Городища і Синявки.

А зараз згадаємо про церкву в с. Запсьоллі, збудовану в 1759 р.

[54] Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. Редактор Е. Апанович. Академия наук. Институт истории. Киев. 1954; И. Грабовский, И. Диастрав. Переяслав-Хмельницкий. Академия архитектуры. Институт истории и теории. Киев. 1954.

ЗАПСЬОЛЛЯ Полтавської області.
Церква Миколи 1759 р.

Збудована коштом запорожського отамана Василя Сича. Одноверха. У плані – хрещата з виділеним чотиригранним зрубом центру і чотирма чотиригранними ж рукавами (церкви з планом цього типу були поширені на Лівобережжі[55]). Зруби стін рукавів – високі стрункі, перекриті двосхилими дахами. Зруби стін центральної дільниці на чверть своєї висоти вищі зрубів рукавів. План восьмерика дорівнює, приблизно, плану вівтаря. Отже, план і зруби стін та восьмерик будови зберегли первісні форми і розміри. Перекриття восьмерика «банькою» свідчить про репарації, які змінили первісні пропорції і форми верху церкви.

[55] Церква в Березівці Прилуцького повіту 1754-го чи 1768 р., церква Спаса в Колонтаєві на Харківщині 1761 р., церква Спаса в Ворожбі 1770 р., церква Михайла в Охтирці 1775 р., церква в Березівці на Чернігівщині 1775 р., Петропавлівська церква в Гадячі 1777 р., Церква Покрови в Пирогівці 1777 р., церква Миколи в Комані 1781 р., церква Юрія в Нижніх Млинах Полтавської області 1784 р., церква в Андріївці Коропського району 1786 р., церква Спаса в Лохвиці 1786 р., Покровська церква в Троянівці на Полтавщині 1792 р., церква в Некрасові Глухівського повіту 1795 р., церква Юрія в Охтирці 1795 р., Воскресенська церква в Ярмолинцях 1796 р., П'ятницька церква 1801 р. в Бакирівці, а також кілька церков XVIII в., точних дат побудови яких ми не знаємо: церква Михайла в Шептаках, Покровська церква в Протопопівці на Чернігівщині, церква в Ліннькові Новгород-Сіверського району, Богословська церква в Попівці Новгород-Сіверського району, церква в Великих Будках, Троїцький собор в Нікополі.

Запсьолля, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

МЕЖИРІЧ Сумської області.
Церква Преображення 1760 р.[56].
Обмір 1927 р. Фото 1913 і 1927 рр.

Межиріч заселився ще в першій половині XVII ст. В одному старовинному документі зазначено, що в 1642 р. в Межирічі на горі був старовинний земляний замок. В XVII і XVIII ст. Межиріч – сотенне містечко Сумського слобідського полку, з значною чисельністю населення, один з центрів гончарного виробництва на Слобожанщині. В другій половині XVIII ст. тут було 8 церков, в числі їх соборна Успенська мурована, збудована заходами і на кошти Луки Білоусовича – уроженця Межиріча, а на той час архімандрита Києво-Печерської лаври.

Преображенська церква – триверха, збудована в 1760 р. В 1828 р. церкву репарували[57].

Межиріч, Преображенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Очевидно, тоді ж збудували ампірові дерев'яну дзвіницю і сполучили її притвором з бабинцем; можливо, тоді ж ґонт замінили залізом. На жаль, в архіві церкви ніяких документів про ремонти не збереглося. Проте виключно міцний, добірний матеріал (дуб), з якого побудовано церкву, свідчить, що будова (зруби її стін, заломів, восьмериків і ліхтарів) не зазнала істотних змін.

За типом плану (центр – чотирикутник з відсіченими кутами, вівтар – чотирикутник з відсіченими зовнішніми кутами, бабинець – квадрат Межиріцький Спас належить до поширеної на Лівобережжі групи пам'яток[58]. Властивою Преображенській церкві рисою є те, що у вівтарі, і особливо в центральній дільниці в плані ширина дільниці значно переважає їх довжину.

Межиріцька Преображенська церква – одна з видатних пам'яток монументальної народної дерев'яної архітектури Лівобережжя. Творче обличчя її будівника позначено виразними рисами яскравої індивідуальності. Важко назвати другого майстра, що так часто і в таких широких розмірах порушував би геометричну правильність форм і разом з тим створив би таку виразну, органічно цілісну і гранично завершену по формі будову. Художньо-архітектурний образ її – яскраво динамічний і емоційно насичений. Зовнішній вигляд церкви майстер побудував на контрастуючи засобах. Корпус зрубів стін трьох дільниць одної висоти, і сприймається він як монолітна компактна вагома маса. Єдність маси корпусу зрубів стін підкреслює поясок, що пов'язує дільниці (а одночасно позначає середину висоти зрубів). Враження вагомості і приземкуватості корпусу зрубів стін не порушують ні рівнораменне хрещате вікно вівтаря (воно складається з п'яти круглих оболонок), ні чотиригранні спокійних пропорцій вікна центра і бабинця.

Рух перших заломів енергійно порушує монолітність корпусу зрубів стін і переводить його в триверх. Перший залом верхів вівтаря і бабинця – високий, стрімкий – різко звужує

---

[56] Фото зовнішнього вигляду та інтер'єр церкви опубліковано у виданнях: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини (Табл. XVIII і IX); С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини (Табл. III). В книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України» на рис. 39 ілюстрацій подано (доволі довільні) репродукції моїх обмірних кресленників плану і розрізу церкви в Межирічі, але в списку ілюстрацій помилково зазначено, ніби це обміри церкви в Левківці. В «Нарисах» репродуковано фото зовнішнього вигляду і обмірні кресленики плану і розрізу церкви в Межирічі.

[57] Ф. Гумилевський. «Харьков». Отд. III. С. 502.

[58] Див. вище примітку до опису церкви Юрія в Іваниці.

Межиріч, Преображенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

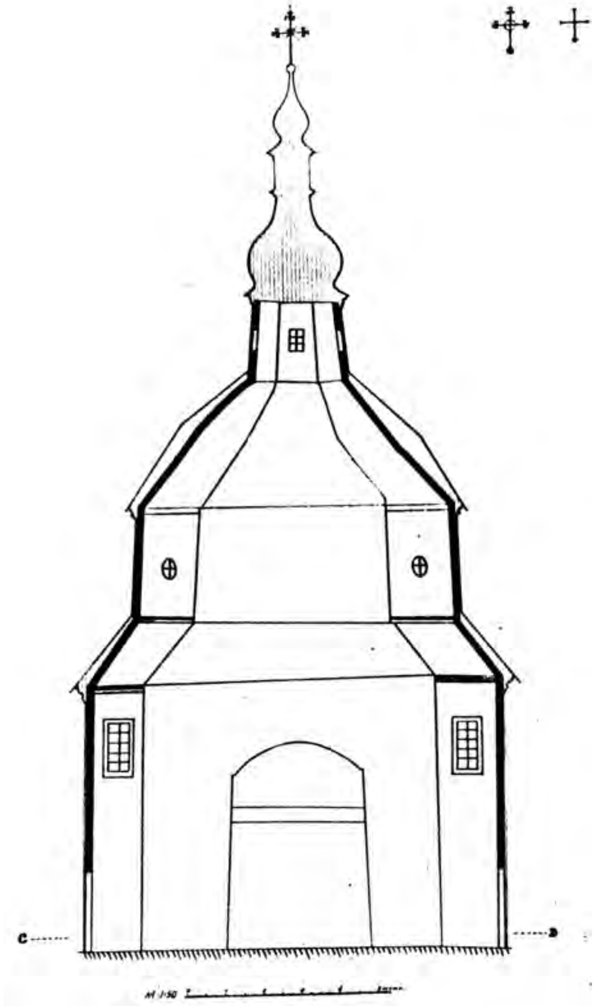

Межиріч, Преображенська церква, поперечний розріз.

об'єм дільниць. Зовсім інакше розвивається об'єм центра в дуже розлогий приземкуватих пропорцій восьмерик. Цей восьмерик разом з другим заломом – домінанта композиції зовнішнього вигляду будови. Форма і маса ліхтаря з главкою центральної дільниці без помітних відхилень повторюють форми і маси восьмериків вівтаря і бабинця, складаючи, таким чином, в композиції верхів повторення єдиного мотиву, хоч і в різних горизонтах.

Підкреслено приземкуватим формам корпусу зрубів стін і семерика центральної дільниці майстер протиставив сильний нахил в середину кожної грані зрубів, восьмериків, ліхтарів, обшивки всіх стін зрубів, легких хвилястих форм главок. Ці елементи пом'якшують вагомість мас, але не можуть змінити їх характер.

Інакше оформлює майстер внутрішній простір. Тут усі засоби підпорядковані і служать завданню створити ілюзію не тільки великої висоти, але й стрункості, про яку не можна і здогадуватись, якщо виходити з характеру форм зовнішнього вигляду будови.

Бабинець всередині сприймається як струнка башта. Висота зрубу стін квадратного в плані приміщення в 1,5 раза перевершує довжину плану бабинця, а виразно виявлений значний нахил всередину стін ілюзорно збільшує їх висоту. Стіни безпосередньо переходять у стрімку чотиригранну піраміду залому. Чотири легенькі ригелі по кутках відіграють роль акцентів в процесі розгортання простору. Грані чотирикутної піраміди залому лише в останній верхній чверті клинцями переводять залом у восьмигранник, а цей останній переходить у восьмигранний, витягнутих вверх на око пропорцій, восьмеричок-ліхтар, перекритий плоским плафоном.

З бабинця через широкий заокруглений вгорі просвіт видно східну грань зрубу стін центра і частину першого залому. Центральна дільниця справляє враження дуже високої, дуже стрункої, енергійно витягнутої вверх башти, хоч в дійсності внутрішня висота центральної дільниці лише дорівнює довжині плану будови. Це показує, з якою майстерністю використано засоби ілюзорного збільшення висоти, динамічного розгортання простору. Особливістю церкви є те, що ширина плану її центральної дільниці наполовину більша за довжину. Приміщення центральної дільниці сприймається як простора широка і помірно висока зала, оточена м'якозаокругленними гранями восьмикутного мірно зрубу. Характерною особливістю пам'ятки є і те, що південна, північна та чотири суміжні грані першого залому врубано під кутом 55–60° до стін, тоді як східна і західна грані зрубу стін переходять безпосередньо вертикально у відповідні грані залому. Більш того, східна і західна грані і другого залому продовжують нарощувати гарні першого восьмерика з дуже невеликим нахилом всередину. Таким чином, східна і західна грані центральної дільниці підіймаються на висоту 12 м «єдиним диханням». В сполученні з енергійно заломленими гранями першого і другого заломів та значним нахилом всередину граней восьмерика верх справляє враження дуже високої башти. Немало цьому сприяє також складна конфігурація площин заломів, контурів їх граней. Ці грані, десь приблизно всередині, в одних ділянках розширюються, тоді як сусідні в цьому ж місці, навпаки, звужуються. В проекції на уявну площину ці грані сприймаються як пелюст-

ки розети. Крім того, поверхня кожної грані складається з ділянок, заломлених до глядача, кожна під неоднаковими кутами.

Восьмерик, який зовні виглядає важким, присадкуватим, всередині здається стрункими і легким. Особливо енергійно виносять простір башти вверх грані другого залому. Стрункими за формою виглядає і восьмеричок-ліхтар.

Ригелі верху центральної дільниці розміщені трьома ярусами лише при вузьких гранях, а не суцільним вінком; вони врубані кінцями в південну і східну та південну і західну, а також в північну і східну та північну і західну грані. На відміну від бабинця тут ригелі розміщено близько від граней. Перший ряд ригелів закладено на границі зрубу стін і першого залому. Другий і третій розміщені вгорі і внизу граней восьмерика. Нижній ряд ригелів має форму бруска з профільованою «поличкою», а внизу – різьбленим фестоном. Третій ряд ригелів – прості, квадратові в розрізі бруски; другий ряд – такі ж бруски, але з різьбою, що надає їм форму скрученого квадратового в розрізі металевого бруска. Ригелі не тільки прикрашають і зміцнюють конструкцію верху, а одночасно служать орієнтирами в просторі, які допомагають сприймати поступове, посилено динамічне розгортання простору в напрямку догори та процесу ступеневого подолання вагомості будівельного матеріалу.

Значне місце у створені ілюзії висоти верху належить також майстерно використаному освітленню, системі розміщення вікон.

У вівтарі простір оформлено, як і у бабинці, але з певними відмінами. Вони обумовлені, по-перше, тим, що у плані вівтар шестигранник а не квадрат, і він більший бабинця площею. Між тим висота зрубу стін його така ж, як і у обох інших дільницях. Залом вівтаря вищий, ніж у бабинця, і переходить у восьмигранну піраміду починаючи з третього вінця, а не зовсім угорі, як у бабинці, і виглядає він круглішим, ніж у бабинці. Восьмеричок-ліхтар на вигляд не відрізняється від ліхтаря бабинця.

Ригелі у вівтарі мають вигляд профільованих брусків. Розміщено їх також, як і в центральній дільниці, не суцільним рядом, а лише вподовж східної, південної і північної граней вгорі зрубу стін.

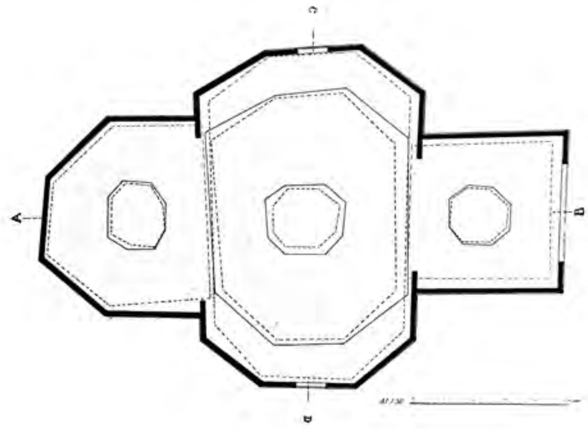

Межиріч, Преображенська церква, план.

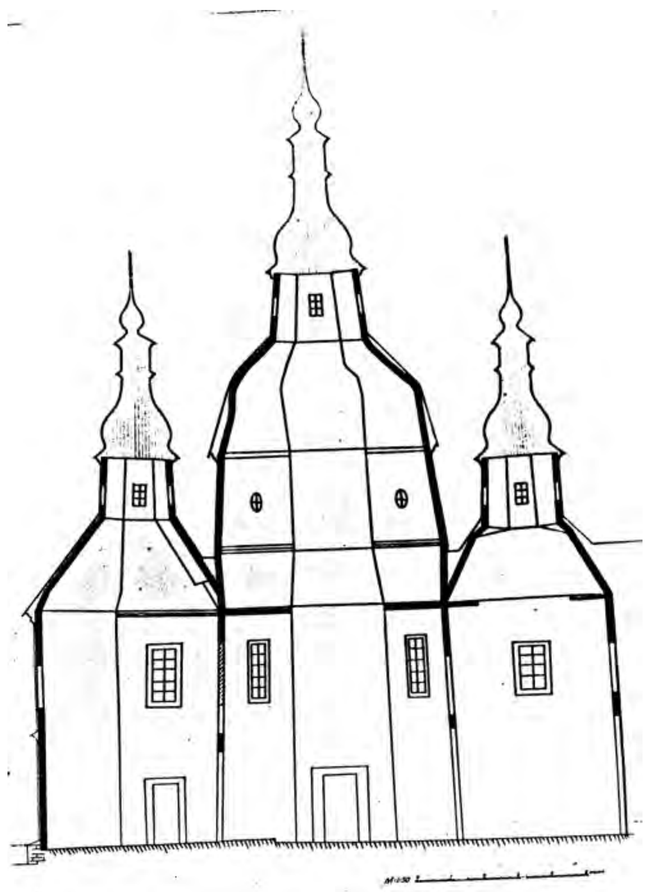

Межиріч, Преображенська церква, поздовжній розріз.

Аналіз обмірних креслеників Преображенської церкви в Межирічі ускладнюється тим, що при реалізації будови в натурі геометрично правильні архітектурні форми як при розбивці плану, так і при оформленні простору (особливо

[59] В Межиріцькому Спасі особливо яскраво виявилось ставлення народних майстрів до точних геометричних форм як до схем, яких необхідно додержуватись в цілому, і в той же час кожен майстер виявляв своє незаперечне право мати вільну руку в обробці деталей. Цим забезпечувалась вільність трактовки майстром форми, уникалась сухість і шаблоновість їх.

Межиріч, Преображенська церква, верхи, фото С. Таранушенка, 1929 р.

верхів) були в окремих пунктах сильно деформовані[59]. Проте, задум положений в основу як наземних, так і висотних розмірів та їх взаємозв'язку, при аналізі виявляється цілком ясно, а принципи побудови не викликають ніяких сумнівів. Аналогічні засоби побудови ми зустрічаємо в інших подібних пам'ятках, вони зміцнюють і стверджують правильність наших висновків.

Найбільш від геометричної правильності відійшли форми плану центральної дільниці і вівтаря.

В основі побудови плану цілої будови лежить довжина зрубу центральної дільниці (її виміряти доводиться там, де вона найбільше ближче до південної грані); ширина ж тої дільниці дорівнює 3/2 її повної довжини. Таким чином, намічається контур чотирикутника, в який вписано восьмигранник плану центральної дільниці. Від нього на схід лежить чотирикутник, в який вписується шестигранник вівтаря. Західна грань вівтаря дорівнює половині діагоналі чотирикутника, який вписано в зруб центральної дільниці. Внутрішня довжина плану вівтаря разом з половиною довжини центральної дільниці дорівнює діагоналі північної половини чотиригранника, в який вписується план центральної дільниці. Бабинець в плані – квадрат (точніше, чотирикутник), його сторона дорівнює довжині вівтаря. Залишається визначити розміри граней вівтаря і центру. Східна і західна грані центральної дільниці дорівнюють діагоналі чотирикутника, в який вписано план вівтаря, а північна і південна дорівнюють половині внутрішньої ширини плану вівтаря. Південно-західна і аналогічні грані центру розміром наближаються до південної чи північної, але кути, під якими вони заломлені при східній та західній гранях, різні (50°, 53°, 55°, 60°). Це збільшує геометричну неправильність восьмигранника.

Неправильну геометричну форму має також план вівтаря. Його східна грань на 8° відхиляється від паралелі до західної. Північна грань – довша південної. Східна і обидві суміжні грані приблизно рівні між собою і дорівнюють половині довжини плану вівтаря. Північна грань = половині ширини вівтаря. Всі ці неправильності, що різко впадають в очі на обмірних кресленниках, затушовуються і зовсім непомітні в натурі. Навпаки, ці ухилення від геометричної правильності взято в таких дозах, які позбавляють архітектурні форми будови сухості, роблять їх органічно живішими.

Межиріч, Преображенська церква, двері, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Зруби корпусу стін усіх дільниць – одної висоти. Вона дорівнює основній вимірній одиниці: довжині плану центральної дільниці. Побудова верху центральної дільниці виявляє таку взаємозалежність частин.

Перший залом в поперечному розрізі має форму трапеції; грані її заломлено під кутом 55°, східна ж і західна грані становлять продовження відповідних граней зрубу стін і виявляють нахил не всередину, а, навпаки, відхиляються від вертикалі на кілька градусів назовні зрубу залому. При заготівлі південної і північної граней першого залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині західної грані плану. Висота першого залому центральної дільниці і зрубу стін разом дорівнюють 1/2 довжини плану будови.

Зруб восьмерика витягнуто по осі південь–північ, але різниця (пропорційна) між шириною і довжиною його менша, ніж між шириною і довжиною плану дільниці. Повна ширина восьмерика = 1/2 довжини плану будови, а довжина = повній довжині зрубу стін центру (вгорі). Грані зрубу восьмерика похилі всередину будови, особливо західна грань. Довжина східної і західної грані восьмерика = повній ширині плану бабинця. Висота восьмерика = південній грані плану дільниці; висота восьмерика і першого залому разом дорівнює довжині плану бабинця, а висота восьмерика, першого залому і зрубу стін разом дорівнює сумі довжини плану центру і бабинця.

Таким же незвичайним виглядає на обмірних креслениках і другий залом. Якщо в поперечному розрізі форму трапеції виявлено чітко і південна та північні грані на кресленику

Межиріч, Преображенська церква, інтер'єр верху, фото С. Таранушенка, 1929 р.

незначно відходять від простої лінії, то на подовжньому розрізі грані виглядають зовсім інакше: західна грань до половини висоти залому продовжує нахил західної грані восьмерика, потім різко заломлюється до середини, а в останніх вінцях випростовується. Східна грань залому до третини висоти дає незначний ухил всередину зрубу, потім кілька вінців підноситься вертикально, а далі грань різко заломлюється досередини. Слід зазначити, що в натурі оці «дефекти» зовсім не впадають в око. Їх приховують вібруючі відсвіти, що грають і мерехтять на нерівно зложених вінцях граней залому. При заготівлі південної і північної граней цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – ширина восьмерика, верхня грань = довжині південної грані восьмерика. При заготівлі східної і західної граней зрубу другого залому центрального верху майстер використав другий шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі). Ця трапеція визначала лише нижні і верхні точки боків залому і схему залому, а не фактичну побудову граней зрубу залому. Висота другого залому = 1/2 довжини основи восьмерика. Висота центральної дільниці до початку ліхтаря – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будівлі.

Ліхтар витягнутий уже по осі схід–захід, а не з півдня на північ, як план зрубу стін і восьмерика. Його довжина (в основі) = 1/2 основи восьмерика, а повна ширина = довжині. Висота ліхтаря визначається тим, що висота верха дільниці дорівнює сумі довжини плану вівтаря і бабинця, а внутрішня висота центральної дільниці = довжині плану будови.

Верх вівтаря, його маса і висота значно поступаються перед розмірами центрального верху. Залом вівтаря в подовжньому розрізі дає трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 ширини зрубу стін дільниці (вгорі) і висота = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). В основі залому вівтаря – шестигранник, але через два вінці вище основи він переходить у восьмигранну піраміду.

Восьмигранний ліхтар вівтаря має довжину = ширині плану вівтаря центральної дільниці (вгорі), ширина його = довжині і висота = 1/3 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Висота верху вівтаря – апофема рівностороннього три-

кутника з стороною = довжині зрубу стін (вгорі), внутрішня висота вівтаря дорівнює висоті центральної дільниці до початку другого залому.

Верх бабинця близький розмірами і формою до верху вівтаря. Проте вони не однакові, хоч будовані за одними приписами. Залом бабинця – низ усіченої чотиригранної піраміди, що лише вгорі переходить у восьмигранну. В розрізі залом має форму трапеції. Для заготівлі на землі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині верхньої грані трапеції вівтаря. Висота залому бабинця менша висоти залому вівтаря. Висота залому і зрубу стін бабинця = подвоєній довжині плану бабинця.

У ліхтарі бабинця довжина = висоті залому, на товщину бруса він довший ліхтаря вівтаря. Висота ліхтаря бабинця = його довжині. Ліхтар бабинця вищий ліхтаря вівтаря. Висота верху бабинця дорівнює висоті трикутника з основою = довжині зрубу стін дільниці (вгорі) і боками = довжині плану бабинця.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = апофемі трикутника з стороною = довжині плану бабинця. Вікна у ліхтарі бабинця та круглі у восьмерику центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 повної довжини зрубу стін вівтаря (вгорі); у ліхтарі вівтаря вікно прорізано на 2 вінці вище, ніж у ліхтарі бабинця. Вікна в ліхтарі центрального верху заложено над верхнім вінцем восьмерика на висоті = 1/2 ширини восьмерика (вгорі).

АНТОНІВКА Сумської області.
Преображенська церква 1761 р.
Схематичний обмір плану
і фото П. Жолтовського 1930 р.

Вся будова – струнка, форми тендітні. Одноверха. Спочатку була тризрубна. Зруб стін центральної дільниці – квадратовий в плані, стрункий, мало не вдвоє вищий за зруби стін вівтаря і бабинця. Дах над першим заломом центрального верха – легко хвилястого профілю. Перший залом різко полегшує маси центральної дільниці і переводить об’єм верха у великий, спокійний пропорцій восьмерик, перекритий стрункою «банею». Завершує дільницю високий, тягнутих пропорцій ліхтар з главкою. Кожна грань зрубу стін центру прорізана вгорі парою вікон.

Зруби стін бабинця і вівтаря – квадратові в плані; сторона плану бабинця і вівтаря = 1/2 діагоналі плану центру.

Притвори, що надали церкві вигляд хрещатої, добудовані пізніш. Первісні форми дахів на обох заломах центрального верха під час ремонтів зазнали змін.

БОРОВА Харківської області.
Церква Різдва Богородиці[60].
Фото Є. Рєдіна 1900 р.

В протилежність до Преображенської церкви в Антонівці, в церкві Борової панує горизонталь. У всіх присадкуватих компонентів будови висота менша їх довжини (і ширини).

Дубова. Одноверха. Тризрубна. Центр в плані – восьмигранник (чотиригранник з відсіченими кутами), вівтар – шестигранник (чотиригранник з відсіченими зовнішніми кутами), бабинець – перероблено (був шестигранник або чотиригранник). Найбільш високий компонент будови – зруб стін центральної дільниці, грані його чітко виявляють нахил всередину; він присадкуватий, висота менша довжини, до того ж на середині висоти його ділить навпіл пояс. Низький, дуже круто засклеплений перший залом переводить об’єм дільниці у низький світловий восьмерик (площа його дорівнює, приблизно, плану вівтаря і висота – 1/3, наблизно, довжини). Грані другого залому засклеплено також круто.

Зруб стін вівтаря (і бабинця) вдвоє нижчий центрального. Зовні вівтар перекрито невисоким п’ятигранним наметовим дахом. Бабинець після ремонтів втратив первісний вигляд. Майстер головну увагу приділив центральній дільниці. Вівтар і бабинець як своєю площею, так і масами, об’ємами відіграють більш ніж підпорядковану роль. Цим церква в Боровій нагадує церкви «баштового» типу.

---

[60] У відповіді на анкету, розіслану Харківським підготовчим комітетом по організації XII археологічного з’їзду, дата побудови церкви показана 1762 р. і сказано, що вона перенесена з Гороховатської пустині, а в 1848 р. ремонтувалася. Ф. Гумилевский («Харьков». Отд. IV. С. 235) датою побудови церкви називає 1782 р. Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: Таранушенко С. Пам’ятки Слобожанщини. Табл. XXXV, рис. 3.

Борова, Христорождественська церква, загальний вигляд, фото П. Михайловського, 1900 р.

ГОРОДИЩЕ Чернігівської області.
Церква Миколи 1763 р.
Обмір 1931 р., фото 1930-го і 1931 рр.

Церква соснова. Збудована в 1763 р.[61], а в 1888 р. капітально відремонтована. Можна гадати, що прибудовано південний і північний рукави і надано їй сучасний зовнішній вигляд саме в 1888 році. В ці роки капітально ремонтуються кілька сусідніх церков: в 1886 році добудовано південний і північний рукави, наприклад, в церкві Великого Устя. Докладніших відомостей про ремонти церковний архів в Городищі не зберіг.

За типом плану церква в Городищі – тризрубна пам'ятка, що складається з чотирикутного бабинця, восьмигранної центральної дільниці та шестигранного вівтаря і належить до поширеної на Лівобережжі групи пам'яток (Преображенська в Межирічі, Покровська в Синявці, Покровська в Новгороді-Сіверському, церкви в Хмелові, Груні та ін.). Вона триверха. Сучасне зовнішнє оформлення її верхів (заломів, бань, ліхтарів) відбиває смаки єпархіальних архітекторів другої половини XIX віку і значно відбігає від первісного вигляду пам'ятки. Проте основи композиції мас (гранчастість зрубів вівтаря і центральної дільниці, триверхість з домінуючим центральним верхом, восьмерики, у яких висота переважає ширину, характер розміщення віконних просвітів) все ж збереглися. Як і в інших пам'ятках Лівобережжя, в інтер'єрі первісний вигляд церкви зберігся значно краще, ніж зовні, в основних частинах доніс форми 60-х років XVIII ст. непорушно.

Бабинець всередині зберіг план і основні форми зрубу стін і верху, але в 80-х рр. XIX ст. до бабинця з заходу добудували приділ, в західній грані бабинця вирізали великий просвіт, а разом з тим зникли старі вхідні двері, зашито старе потрійне західне вікно, подібне до збереженого в східній грані вівтаря. Подвійні вікна в південній і північній гранях бабинця збереглися. В зруб стін бабинця на висоті середини просвіту вікон вздовж південної, північної й західної граней заложено мережані

[61] На одній іконі іконостасу є запис: «Сіи чотири намѣсніи и з двома олтарними дверми и стойками здѣлани коштом Михаила Григ... в року 1765 іюля 7 ДАМІАН» – очевидно, ім'я маляра.

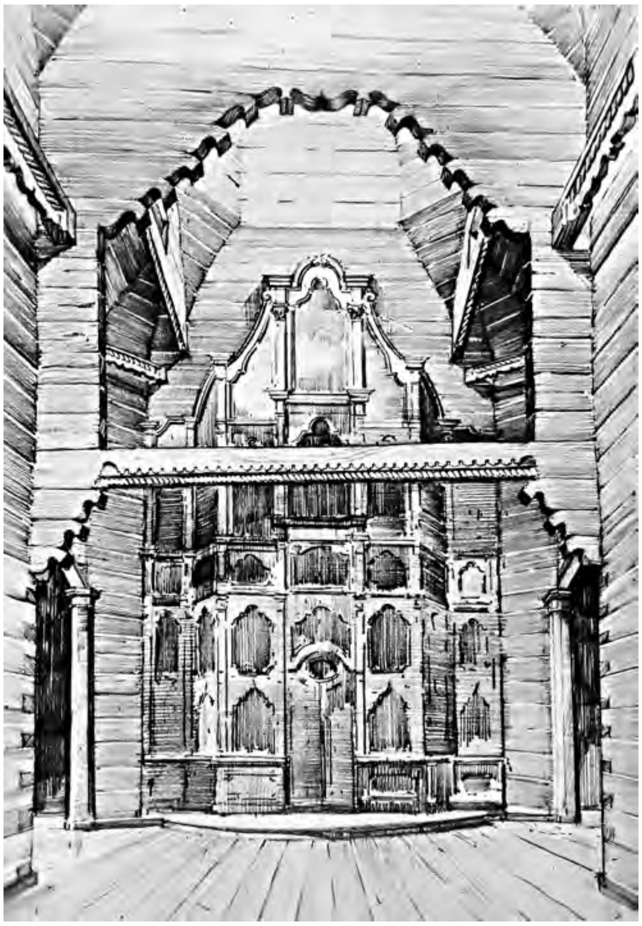

Городище, Миколаївська церква, інтер'єр центральної частини.

Городище, Миколаївська церква, інтер'єр центральної частини.

бурси (подібні до ригелів). Зате вгорі зрубу стін ригелів немає. Зруб стін бабинця спокійних пропорцій, верх виглядає стрункішим. Коротким, круто заломленими гранями першого залому зруб стін переходить у доволі широкий і стрункий (його висота дорівнює довжині) восьмерик, прорізаний чотирма вікнами, а вгорі при вузьких гранях зтягнутий чотирма мережаними ригелями. Другий залом зверху перекритий плоским плафоном. В первісному вигляді верх закінчувався, можливо (як і зараз верх центральної дільниці), ліхтарем. На схід бабинець відкривається широким і високим, пишно оздобленим різьбою просвітом. Око глядача з бабинця охоплює цілий іконостас, східну грань першого залому і низ восьмерика центральної дільниці.

Центр церкви, завдяки гранчастості зрубу стін, виглядає стрункішим за бабинець, доволі просторим. В південній і північній гранях зрубу стін троєчасні вікна зараз зашито, а під ними прорізано просвіти до прибудованих рукавів. Все ж останнє тут збереглося в первісному вигляді.

Звертає на себе увагу конструкція першого залому центрального верху і восьмерика, відмінна від загальновживаної, «класичної»[62]. З підлоги виглядає вона так: східна і західна грані першого залому центральної дільниці заломлено під дуже стрімким кутом (70°) з розрахунком, щоб довжина восьмерика дорівнювала довжині плану бабинця. Південна ж і північна грані заломлено круто (51°), знову ж таки з розрахунком, щоб і ширина восьмерика дорівнювала його довжині. Але головна особливість конструкції першого залому і восьмерика полягає в тому, що південна і північна грані восьмерика не закінчуються, як останні, на рівні переходу залому і восьмерик, а продовжують спускатися вниз аж до межі переходу

[62] Подібна конструкція занотована також в церкві Покрови сусіднього села Синявки та в церкві Миколи в Нових Млинах.

першого залому у зруб стін[63]. Південна і північна грані з кожним вінцем в напрямку донизу стають довшими і кінцем вінців її врубуються в східну і західну грані залому. За цими трапецієподібними висячими стінками утворюються глухі пазухи (частково освітлені прорізаними в цих стінках просвітами п'ятигранної форми). Ці додаткові стінки значно зміцнюють, роблять більш «жорсткою» конструкцію першого залому, але разом з тим і порушують прозоро ясну «класичну» форму відкритого залому. Завдяки цій конструкції вага верхів вівтаря і бабинця припадає не лише на східну і західну грані, а розподіляється також і на південну та північну грані зрубу стін центру[64]. Перед вузькими гранями зрубу стін центру вгорі заложено різьблені ригелі. Такою ж різьбою, як і ригелі, прикрашено знизу згадані вище продовжені вниз південну і північну грані восьмерика. Сам восьмерик центрального верху – просторий, щедро освітлений, помірно стрункий на вигляд (його фактична висота незначно більша довжини). Верх зрубу восьмерика зміцнюють чотири навхрест заложені різьблені (мережані) сволоки: два між кутами південної і північної граней та два між кутами східної і західної граней. Вони також збільшують «жорсткість» конструкції верху.

Енергійно зведені грані другого залому переводять внутрішній об'єм центральної дільниці в стрункий (на вигляд) світловий ліхтар. В цілому центральна дільниця в інтер'єрі сприймається стримано стрункою. Найбільш напружено тягнутим виглядає восьмерик з його підкреслено подовженими південною і північною гранями.

Вівтар, його внутрішній простір завдяки гранчастості зрубу стін здаються стрункішими за бабинець, хоч відміни їх розміру незначні. Верх вівтаря за формою і розмірами сприймається як близький до верху бабинця.

Слід підкреслити, що бажання створити нову, більш «жорстку» конструкцію центрального верху (першого залому і восьмерика), яке ми спостерігаємо в церкві Миколи в Городищі, не викликало загального визнання і поширення, а залишилося локальною спробою.

Конструктивні засоби майстра сусідньої Березинської Вознесенської церкви, збудованої кількома роками раніше, і конструктивні засоби майстра Городищенської[65] церкви репрезентують дві відокремлені школи, що не знайшли послідовників.

Аналіз обмірних креслеників церкви Миколи в Городищі показав, що в основі побудови плану лежить ширина центральної дільниці. Схема плану складається з трьох чотирикутників: в центрі – більший чотирикутник з обсіченими кутами; його довжина і ширина дають відношення 3 : 4. Вівтар – квадрат, у якого відсічені зовнішні кути; його сторона = 3/4 довжини центру. Бабинець – чотирикутник; його ширина дорівнює ширині вівтаря, а довжина = 1/2 ширини центру.

Західна і східна грані центральної дільниці (з незначними розходженнями) дорівнюють довжині тої ж дільниці, а південна і північна грані = 1/3 суми повної довжини плану центру і бабинця, або = половині діагоналі квадрата, в який вписується план вівтаря.

У вівтаря південна і північна грані = 1/2 ширини плану центру, а східна грань = 1/2 довжини плану центру[66].

Висота зрубів стін усіх трьох дільниць – однакова; вона дорівнює все тій же вихідній величині – ширині плану центральної дільниці.

При побудові верху центральної дільниці найскладніше справа стояла з складанням зрубів першого залому і восьмерика. Аналізуючи обмірні кресленики, бачимо, що східна і західна грані першого залому центрального верху заломлені під кутом в 70°, а південна і північна під кутом в 51°. Такі кути були продиктовані настановою звести об'єм дільниці до розміру, який мав би довжину і ширину = довжині плану бабинця. При заготівлі на землі зрубу першого залому центрального верху майстер користався 2 шаблонами-трапеціями. Перший шаблон для складання східної і західної граней; основа його – довжина

[63] Точніше буде сказати, що південна й північна грані восьмерика починаються на межі переходу зрубу стін у залом.

[64] Проте запобігти і цілком нейтралізувати просадку східної та західної граней центрального зрубу стін цей засіб не зміг. Верхи вівтаря і бабинця дали крен в напрямку до центру, як це виявили обміри. Впоратися з просадкою східної грані зрубу центру пощастило лише майстрові Березинської Вознесенської церкви П. Шолудьку.

[65] Та церков Покрови в Синявці і церкви Миколи в Нових Млинах.

[66] Довжина плану вівтаря та довжина плану бабинця – катети прямокутного трикутника; гіпотенуза цього трикутника = довжині плану центру.

зрубу стін центру (вгорі), верхня грань = повній довжині плану бабинця, висота = 1/2 довжини плану південної грані дільниці. У другого шаблона для складання південної і північної граней основа – ширина зрубу стін центру (вгорі), верхня грань і висота такі ж, як і у попереднього шаблона. У восьмерика довжина і ширина = повній довжині плану бабинця. Висота східної і західної граней восьмерика, а значить, і висота восьмерика і першого залому разом дорівнює повній довжині зрубу стін центру (вгорі). При заготівлі другого залому майстер користався шаблоном-трапецією, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/3 основи, висота другого залому і восьмерика разом = довжині плану центру. Висота верху без ліхтаря = висоті зрубу стін. Ліхтар – майже правильна восьмигранна призма. Довжина його = 1/3 довжини восьмерика, висота = повній довжині чи ширині його. Внутрішня висота центральної дільниці більша довжини плану будови і = довжині плану будови плюс 1/2 довжини плану бабинця.

Перший залом бабинця нижчий залому вівтаря і центральної дільниці. Заготовляючи зруб першого залому бабинця, майстер для складання східної і західної граней використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану вівтаря і висота = 1/4 довжини зрубу стін (вгорі). Східна грань засклеплена крутіше (45°), західна стрімкіше (54°) і залом в західній частині вищий, а в східній нижчий[67]. У восьмерика довжина = 1/2 повної ширини плану вівтаря; ширина = довжині його плюс товщина бруса, висота = довжині восьмерика. Другий залом бабинця складався за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), висота = 1/3 висоти восьмерика. Висота другого залому бабинця дорівнює висоті (середній) першого залому тої ж дільниці. У плафона довжина і ширина = 1/4 довжини зрубу стін бабинця (вгорі). Висота верху бабинця = довжині західної грані плану бабинця.

Перший залом вівтаря вищий, ніж у бабинці, і нижчий, ніж у центрального верху. У подовжньому розрізі східна грань має нахил в 60° і 47° – західна. При складанні зрубу першого залому вівтаря майстер використав шаблон-трапецію; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної довжини зрубу стін центру (вгорі), і висота = 1/4 повної довжини зрубу стін дільниці. Довжина і ширина восьмерика = 1/2 повної довжини зрубу стін центру (вгорі); висота восьмерика вівтаря така ж, як і у восьмерика бабинця. При заготівлі зрубу другого залому вівтаря використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = висоті першого залому дільниці і висота = 1/4 ширини восьмерика. Східна грань другого залому засклеплена під кутом 55°, західна – під кутом 47°. Висота верха вівтаря = довжині (чи ширині) плану дільниці.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = ширині плану бабинця, а верх їх припадає на висоту = довжині плану центру. Вікно у восьмерику центрального верха заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 ширини зрубу стін дільниці (вгорі). Вікно в ліхтарі над верхнім вінцем восьмерика заложено на висоті = 1/2 повної ширини вівтаря. Вікна в восьмериках вівтаря і бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Бруси-стяжки в зрубах стін розміщені на висоті, що дорівнює півсумі довжини плану центру і вівтаря.

СИНЯВКА Чернігівської області.
Церква Покрови[68] 1775 р.
Обмір 1931 р., фото 1930-го та 1931 рр.

Як свідчить різьблений напис на одвірках вхідних західних дверей, церква збудована була в 1775 р. «старанием и иждивением войскового товарища Петра Юницкого и прочих прихожан».

Триверха за типом плану церква Покрови в Синявці належить до групи поширених на Лівобережжі тризрубних пам'яток, що складаються з чотирикутного бабинця, восьмигранної центральної дільниці та шестигранного вівтаря. Первісний план пам'ятка зберегла без змін. Принципи композиції мас триверхої церкви у зовнішньому вигляді пам'ятка наша зберегла також добре. Зруби стін, безперечно, зберегли

[67] Можливо, деформація зрубу першого залому бабинця (і вівтаря) сталася внаслідок значного осідання перевантажених східної і західної граней зрубу стін центральної дільниці – найбільш вразливого пункта в конструкціях дерев'яної української церкви.

[68] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Ч. VI. С. 162–164.

Синявка, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

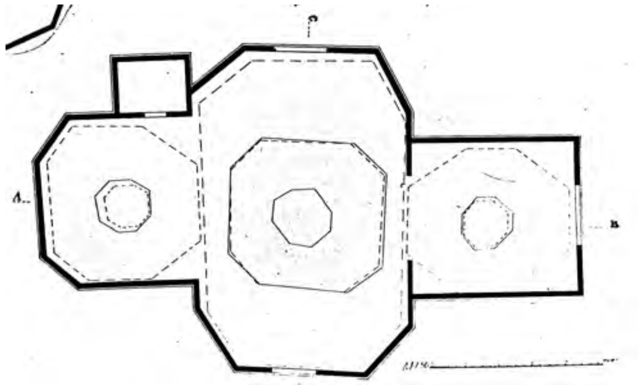

Синявка, Покровська церква, план.

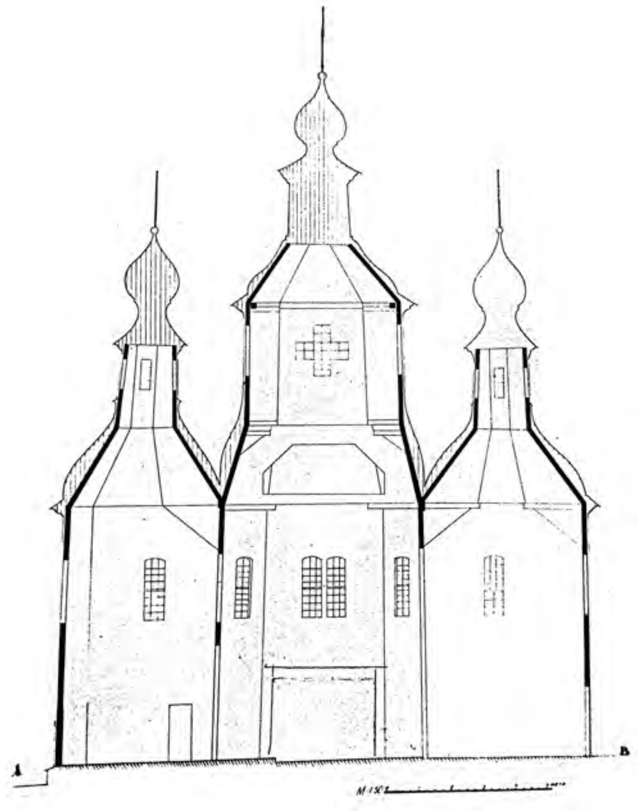

Синявка, Покровська церква, повздовжній розріз.

первісний вигляд. Можливо, що й оформлення верхів зовні в якійсь мірі зберегло первісні форми, хоч ремонти сильно огрубили їх. Пізніш ще добудовано лише південний і північний придід та тамбур перед вхідними дверима бабинця. Цілком непорушно зберігся внутрішній вигляд пам'ятки.

Зовні форми зрубів стін Покровської церкви підкреслено «вагомі». Верх центральної дільниці починається високим, але й важким «підперезаним» дахом першого залому. Грані його, зведені енергійним рухом, переходять в низький і просторий світловий восьмерик. Його висота менша більш ніж вдвоє ширини (чи довжини). Круто заломлений дах другого залому переводить об'єм дільниці у світловий ліхтар спокійних пропорцій. Завершує дільницю важка за формою і розмірами глава. Верхи вівтаря і бабинця зовні на третину нижчі центрального. Дахи їхніх заломів – масивні за формою – різко звужують об'єми дільниць і переводять їх в світлові ліхтарі, витримані в спокійних пропорціях; розмірами вони близькі до ліхтаря центрального верху. В цілому форми верхів всіх дільниць також «вагомі».

Зовсім інакше виглядають архітектурні форми всередині будови. Об'єми зрубів стін і верхів усіх трьох дільниць тут високі, стрункі, підкреслено виявляють устремління догори. Восьмерик центральної дільниці зовні сприймається як низенький і більш ніж спокійних пропорцій. В інтер'єрі ж він виглядає струнким і загонисто високо злітає вгору. Стрімко зведені грані заломів кожної дільниці посилюють енергійне розгортання об'ємів вгору по вертикалі.

Церква Покрови в Синявці – молодша сестра Городищенського Миколи. У обох – один тип плану, обидві тризрубні триверхі, обидві вживають особливу конструкцію першого залому та восьмерика центральної дільниці. В обох широко застосовано різьблені трямки та ригелі; тільки за пропорційними системами вони мають відміни.

В бабинці всередині збереглися зруб стін, вхідні західні двері з різьбленим написом. Але недавно на середині висоти зрубу наслано хори[69], а разом з тим зашито значну частину просвіту з бабинця до центральної дільниці. Низ бабинця став темним. Ці переробки знівечили інтер'єр бабинця. Вгорі зрубу стін по кутках заложено чотири різьблені ригелі. Енергійно заломлені грані залому переходять у стрункий, добре освітлений ліхтар, перекритий плоским плафоном.

Центральна дільниця, її зруб стін, незважаючи на гранчастість плану, справляють всередині враження просторого, спокійних пропорцій зала, підкреслено витягнутого по осі південь–північ. Напрямкові зрубу стін протистоїть вгорі восьмерик, що має також

[69] На кресленнику не показані.

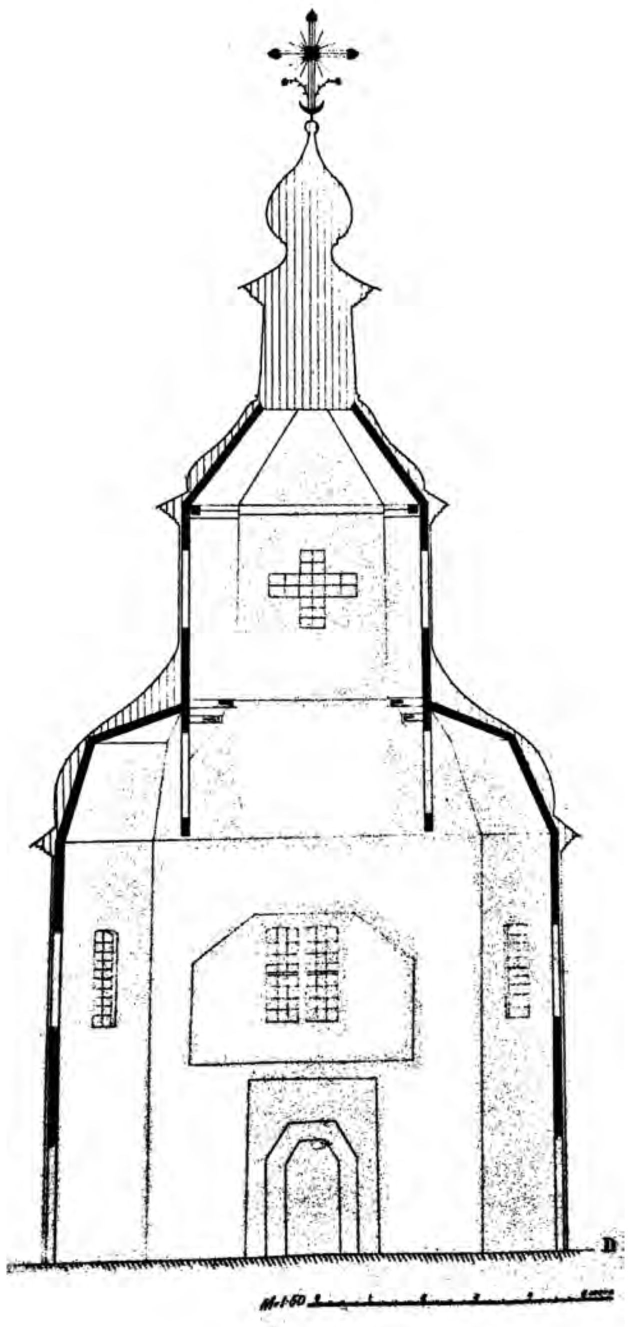

Синявка, Покровська церква, поперечний розріз.

підкреслену на вигляд форму однакової ширини і довжини.

Західна і східна грані зрубу стін стрімко (76° і 74°) і м'яко-заокруглено переходять в грані першого залому; тоді як південна і північна грані першого залому в нижній половині спочатку підносяться стрімко (під кутами 73° і 67°), а потім в верхній половині залому зламуються круто (під кутами 21° і 23) і верхнім своїм краєм впираються в подовжені вниз південну й північну грані восьмерика. Вінці згаданих південної й північної граней восьмерика кінцями врубані в східну і західну грані першого залому. Таким чином, вони виділяють з об'єму першого залому чотиригранник. В верхній половині кожного кута цього чотирикутника заложено один над одним по два пишно помережані ригелі, що і переводять чотиригранник залому в восьмерик. Продовжені вниз південна і північна грані восьмерика утворюють по боках дві пазухи, освітлені вирізами в південній й північній гранях восьмерика. Знизу ребра цих граней закінчуються помережаними різьбою трямками.

Просторий восьмерик виглядає помірним за висотою, якщо не брати до уваги південної і північної граней. Він прорізаний чотирма великими хрещатої форми вікнами[70]. Восьмерик переходить у енергійно заломлені грані другого залому. З них одні мають середину, вигнуту догори, у сусідніх, навпаки, середина прогинається донизу. Межа між гранями завдяки цьому не сухо прямолінійна; боки одних трапецієподібних граней посередині випинаються, других, навпаки, западають, утворюючи живу лінійну і світло-тіньову гру. Над другим заломом підносився світловий ліхтар; але зараз він всередині будови знизу зашитий.

При вузьких гранях зрубу стін центральної дільниці (вгорі) і навколо верха восьмерика заложено помережані різьбою ригелі.

Всередині вівтар – його зруб стін – високий, стрункий, тягнутий догори. Стрункимвиглядає і верх вівтаря. Стрімким заломом зруб стін переходить у високий стрункий світловий ліхтар. У вівтарі немає жодного ригеля. Слід відзначити, що на межі переходу зрубу стін у зруб залому в західній грані вівтаря і східній грані бабинця заложено міцні, товстіші звичайних вінців зрубу бруси, що ребром виступають за площу зруба стін.

Трикутні клини, які переводять чотирикутники першого залому центральної дільниці у восьмерик, чотиригранник зрубу бабинця та шестигранний зруб вівтаря у заломи, в Покровській церкві Синявки не рублені, а дощаті. Вони закривають пазухи в кутах зрубів.

[70] Хрещатої форми вікна ми зустрічаємо в обміряних нами пам'ятках починаючи з початку XVII ст.: церква в Пакулі, Вознесенська в Березні, церква в Нових Млинах, в Сосниці (В'юнище), але не в восьмериках, а в корпусі зрубів стін.

Синявка, Покровська церква, інтер'єр верху, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Синявка, Покровська церква,
інтер'єр центральної частини.

Пам'ятка дуже щедро освітлена. Разом з тим віконні просвіти, їх форма відіграють помітну роль у композиції зовнішнього вигляду церкви. Зруб стін бабинця прорізають три одинарних вікна. Зруб стін центральної дільниці має по одному подвійному вікну в південній і північній гранях та по одному одинарному в кожній вузькій грані. У зрубі стін вівтаря – три одинарних вікна. Восьмерик центральної дільниці прорізають чотири великих вікна хрещатої форми. Ліхтарі вівтаря і бабинця освітлюються високими вузькими вікнами, по чотири вікна в кожному. Крім хрещатих рівнораменних вікон всі останні мають тягнуті догори пропорції, підсилюючи цим стрункість граней.

Аналіз обмірних кресленників Покровської церкви в Синявці показав, що вихідним розміром при побудові плану є довжина центральної дільниці.

План церкви складається з чотирикутного бабинця, чотирикутної з обрізаними кутами центральної дільниці та чотирикутника з обрізаними зовнішніми кутами вівтаря. Чотирикутник центральної дільниці побудовано за приписом:

$$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{3}{2}.$$

Половина ширини плану центральної дільниці визначає довжину плану вівтаря; внутрішня ширина плану вівтаря переважає його довжину на товщину двох брусів. Внутрішня ширина плану бабинця дорівнює довжині плану вівтаря, а внутрішня довжина плану бабинця дорівнює ширині плану вівтаря.

Східна і західна грані центральної дільниці дорівнюють довжині плану дільниці, а південна й північна = третині суми довжини плану центру і бабинця. Південна й північна грані вівтаря дорівнюють половині діагоналі прямокутника плану вівтаря, а східна грань – половині діагоналі південної половини плану бабинця.

При розбивці в натурі плану церкви восьмигранник центральної дільниці деформовано. Крім того, план центру відносно плану бабинця зрушено на південь; план вівтаря також зрушено на південь відносно центру і ще більше відносно бабинця. Отже, єдиної подовжньої осі план будови не має. Це означає, що в натурі спочатку розбивався план одної дільниці центра, далі послідовно план другої і, нарешті, третьої.

Висота зрубів стін усіх дільниць однакова, вона дорівнює половині внутрішньої довжини плану цілої будови.

Побудову верху центральної дільниці проведено так: східну й західну грані першого залому зведено під кутами 74° і 76° з розрахунку, щоб довжина восьмерика в основі своїй дорівнювала повній довжині плану вівтаря. Південну й північну грані заломлено з розрахунку звести ширину зрубу першого залому до ширини основи восьмерика, цебто до довжини плану вівтаря. Східна й західна грані першого залому центрального верху складалися на землі за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота = 1/2 довжини плану бабинця. Складніше зводилися південна і північна грані залому. Ширина четверика, таким чином, дорівнює 1/2 ширини зрубу стін (вгорі). Як вже вище зауважено, південна і північна грані першого залому спочатку зводились під кутами 73° і 67°, доки зруб не досягнув висоти = повній ширині плану центру

(ця частина залому складалася за допомогою трапеції, у якої основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини будови на рівні верхніх вінців зрубів стін). Вище південна й північна грані, заломлені під кутами 21° і 23°, підносяться до висоти = віддаленню між східним кінцем північної грані і західним кінцем південної грані плану центру, де перший залом і завершувався.

Висота першого залому дорівнює половині довжини плану бабинця, а висота першого залому і зрубу стін разом – повній подвоєній довжині плану бабинця. Висота восьмерика разом з першим заломом (або ж висота південної й північної граней восьмерика) = довжині зрубу стін центральної дільниці (вгорі)[71]. Другий залом у подовжньому й поперечному розрізах дає трапецію; основа її довжина (чи ширина) восьмерика, верхня грань = 1/2 висоти восьмерика, висота залому теж = 1/2 висоти восьмерика. Висота другого залому визначається також і тим, що висота верху центральної дільниці без ліхтаря дорівнює 1/2 внутрішньої висоти центральної дільниці, або 1/2 довжини плану будови. Внутрішня висота центральної дільниці (без ліхтаря) дорівнює довжині плану будови. У ліхтаря довжина і ширина = висоті другого залому. Виміряти його ми не змогли, бо він знизу зашитий. Якщо припустити, що він мав висоту таку ж, як і ліхтарі вівтаря та бабинця (довжина і ширина ліхтарів усіх трьох дільниць однакова), то внутрішня висота центральної дільниці дорівнювала довжині плану будови плюс 1/2 довжини плану вівтаря[72].

Залом вівтаря в розрізі дає трапецію – низ рівностороннього трикутника. За допомогою цього трикутника-шаблона заготовлявся зруб залому вівтаря. Висота залому вівтаря дорівнює висоті першого залому центральної дільниці, цебто = 1/2 довжини плану бабинця.

Ліхтар (його довжина і ширина) вівтаря = 1/3 повної довжині плану вівтаря, а висота = діагоналі квадрату з стороною = його довжині. Висота верху вівтаря = довжині плану бабинця.

Залом бабинця у розрізі дає трапецію; основа її – довжина зрубу стін бабинця (вгорі), верхня грань = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі). Висота залому бабинця на товщину вінця менша висоти залому вівтаря. Ліхтарі бабинця і вівтаря однакові.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = довжині плану вівтаря, а верх їх – на висоті = довжині плану центральної дільниці. Низ вікон восьмерика центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = довжині південної грані плану центру, а також на висоті, що дорівнює повній довжині плану бабинця і центру, разом взятих, а центр того ж вікна на висоті = подвійній довжині плану центральної дільниці. Низ вікна ліхтаря бабинця лежить над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини плану центру; низ вікна ліхтаря заложено на товщину бруса вище, ніж у бабинці, або на висоті = сумі повної довжини плану вівтаря й центру.

НОВІ МЛИНИ Чернігівської області.
Церква Миколи.
Обмір 1931 р. Фото 1930-го і 1931 рр.

Нові Млини – містечко на Сеймі. Околиці його багаті на будівельний ліс[73]. В 1654 році в Нових Млинах було дві церкви: Різдва Богородиці і Юрія. Ф. Гумилевський занотував звістку, що в 1753 році на місці погорілої в 1737 р. була збудована нова церква «искусным мастером» о 5 верхах, как прежняя[74]. На жаль, вона не заціліла.

Досліджена і обміряна нами церква Миколи в Нових Млинах збудована також «искусным мастером». Це дуже цікава і цінна з різних поглядів будова. Вона, як і ряд інших видатних пам'яток українського монументального дерев'яного будівництва XVIII ст., яскраво свідчить про живу активну творчість народних майстрів, про пошуки ними нових шляхів в галузі технічно-конструктивних засобів. Ці пам'ятки переконують нас в тому, що майстри безупинно створюють все нові

[71] Висота центрального восьмерика – апофема трикутника з стороною = ширині основи його.

[72] У церкві в Городищі внутрішня висота центральної дільниці дорівнює довжині плану будови плюс половина довжини бабинця.

[73] П. Федоренко. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Київ. 1931.

[74] Ф. Гумилевский «Чернигов». Ч. VI. С. 109. Звістка важлива. Вона свідчить, що в Нових Млинах віддавна звикли будувати церкви, що виходили за межі ординарних.

Нові Млини, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Нові Млини, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

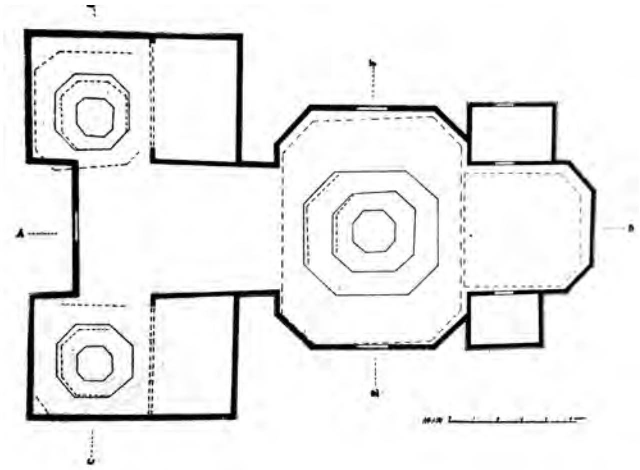

Нові Млини, Миколаївська церква, план.

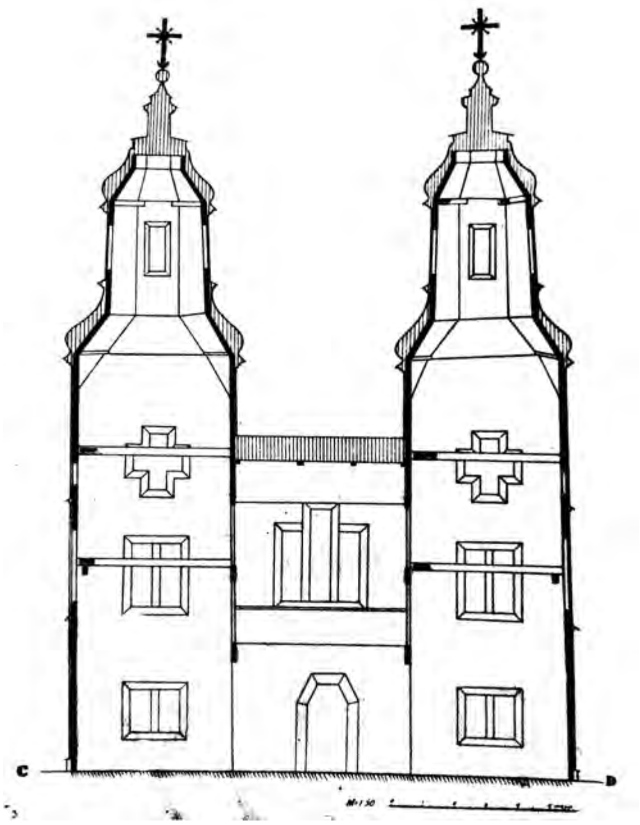

Нові Млини, Миколаївська церква,
розріз через слупи.

типи будов, шукають і знаходять нові форми і засоби посилення виразності художньо-архітектурного образу будов.

Церква Миколи – одна з найбільш високих пам'яток на Лівобережжі: внутрішня висота центральної дільниці сягає за 25 метрів (25,70). Це одна з двох заміряних нами пам'яток з двома слупами перед бабинцем (друга – Вознесенська в Березні 1759 р.)[75], і, нарешті, це одна з трьох відомих нам церков з особливою конструкцією першого залому центральної дільниці, у яких південна і північна грані першого восьмерика перерізають перший залом і спускаються своїм нижнім краєм до рівня початку першого залому. У всіх цих трьох пам'яток (церкви Миколи в Городищі, Покрови в Синявці та Миколи в Нових Млинах)[76] інтер'єр дуже щедро оздоблений різьбленими трямками та ригелями.

За типом плану церква Миколи в Нових Млинах належить до поширеної на Лівобережжі групи церков, що складаються з шестигранного вівтаря, восьмигранної центральної дільниці та чотиригранного бабинця. Цей «ходовий» план в Нових Млинах ускладнений тим, що до західних кутів бабинця примикають кути двох квадратових в плані слупів (західної грані бабинець фактично не має). Слупи між собою сполучаються перед бабинцем і кожен слуп має чотирикутний вівтарик, що притулилися до південної та північної граней бабинця.

Порівнявши креслeники і фото Вознесенської церкви в Березні і церкви Миколи в Нових Млинах, побачимо, що слупи в композиції мас будови цих пам'яток вирішені по-різному. В Нових Млинах ніша між слупами низенька, сягає всього 4 м від землі, тоді як у Березні вона – на цілу висоту слупів. Середню за висотою частину зрубів обох слупів в Нових Млинах сполучає стінка з вікном в ній. Верхні ж частини зрубів стін слупів стоять відокремлено одна від одної і від бабинця – знову-таки цілком інакше, ніж у Березні. І, нарешті, маси слупів в Нових Млинах значно «вагоміші», ніж у Березні.

Прибудована (нова) з заходу по головній осі будови дерев'яна дзвіниця з тамбуром, що сполучає дзвіницю з перед бабинцем і слупами, закриває в Нових Млинах вигляд церкви і зафотографувати церкву з заходу неможливо. Обмірні ж креслeники дозволяють цілком реконструювати західний вигляд церкви.

Обидва слупи високі. Зовні призматичні зруби стін їх дають помітний нахил стін всередину. Верхівки слупів мають форму церковних верхів. Зруб стін слупу переходить в перший

[75] Третя церква з слупами – Успенська в Переяславі 1766 р. Кожна з цих трьох будована іншим майстром. Ймення будівників Березинської і Переяславської нам відомі.

[76] Кожну з цих трьох пам'яток будував інший майстер.

залом, перекритий зовні залізним «підперезаним» дахом. Залом переходить в помірно стрункий восьмерик. Другий залом і низенький глухий ліхтар зовні перекриті хвилястим в профілі дахом. Завершує слуп круглий циліндричний ліхтар з яблуком і хрестом, що мають характерну пізньоампірову форму і звучать дисонансом. Сучасне завершення слупи набули, очевидно, під час одного з пізніших ремонтів. Зруби стін, заломів, восьмерика і ліхтаря у слупів зберегли первісний вигляд. Маси зрубів стін слупів в Нових Млинах значно важчі, ніж у Березні, і крок між ними значно ширший. Двома горизонтальними поясами-карнизами[77] зруби стін слупів поділено на три нерівні яруси. Неглибока ніша між слупами (з вхідними дверима в передбабинець) – низенька, вона сягає першого пояска-карниза. Всередині (по висоті) дільниці західні стіни зрубів слупів і західна стіна передбабинця утворюють єдину суцільну (від південного кута південного слупа до північного кута північного слупа) стіну з великим вікном в ній. Ці середні ділянки слупів і стіну між ними вгорі ув'язує другий карниз-пояс. Верхні ділянки слупів стоять відокремлено і від передбабинця і одна від одної. Між ними, якщо дивиться з дзвіниці, на схід похило підіймається схил даху передбабинця, за ним видно верх бабинця, і замикає перспективу – верх центральної дільниці. Західні грані кожного слупу оздоблено віконними просвітами. В нижній ділянці – подвійне вікно. В середній – теж подвійне вікно, але більше, ніж в першому ярусі. В верхній ділянці – вікно хрещатої форми. В центрі середньої ділянки в стіні передбабинця – вікно з трьох полотнищ (середнє – вище бокових). Восьмерик верха кожного слупу прорізають четверо вікон по сторонах світу.

Церква в Нових Млинах – одноверха. З півдня (і півночі) церква зовні уже не має такого гармонійно викінченого вигляду, як з заходу. Тут композиція мас приймається як несиметрична і аритмічна. Якщо сама церква без слупів в масах ритмово-урівноважена, то примкнуті до бабинця слупи не створюють разом з корпусом церкві органічно ув'язаної єдності, а сприймаються, як механічно приставлені. Між високими стрункими зрубами стін вівтаря й бабинця, перекритими триспадистими стіжковими дахами, виступає солідний восьмигранний зруб стін центральної дільниці, над яким підноситься високий і стрункий верх. Неув'язаність корпуса церкви, з одного боку, і слупів, з другого, майстер сам підкреслив тим, що середній і верхній пояски-карнизи церкви і слупів лежать на не одній висоті. До того ж зруби стін слупів вищі за зруби стін церкви.

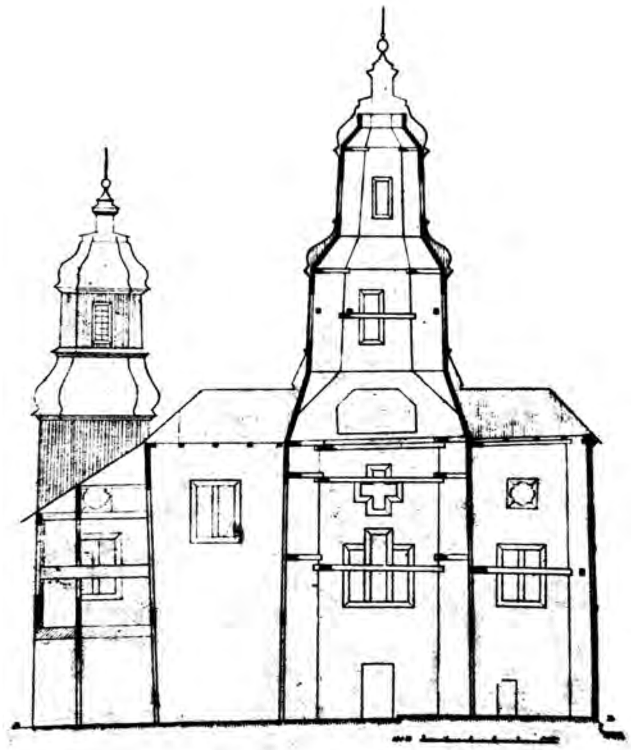

Нові Млини, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

Композиційну єдність мас нижнього ярусу нашої пам'ятки значно порушують ритмово неув'язані з корпусом церкви вівтарики слупів, паламарка й ризниця, не кажучи вже про пізніш добудовані до центральної дільниці приділи.

[77] Пояски-карнизи, що поділяють зруби стін слупів, а також і самої церкви, – простенькі. Вони складаються з «полички», знизу помереженої дрібними різьбленими сухариками. Такими ж скромно оздобленими поличками з сухариками оздоблено пояски при основі всіх восьмериків.

Значно складніші, пишніші карнизи, що вінчають верх зрубів стін церкви й слупів та верхи зрубів обох восьмериків центральної дільниці і восьмериків слупів. Вони складаються з 5 нависаючих один над одним прикрашених різьбою поясків. Внизу – дошка з профільованими зубчиками, над нею – косиця, далі – плоска поличка, ще вище – сухарики, вінчає карниз – друга косиця.

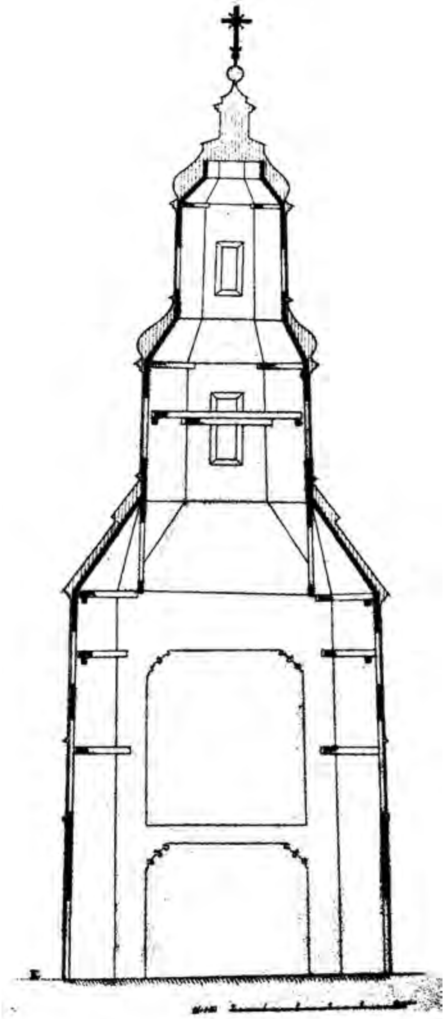

Нові Млини, Миколаївська церква, поперечний розріз.

Певна симетрія в розміщенні віконних просвітів[78] не спроможна ствердити ритмову єдність мас церкви і слупів.

Більш злагоджено ритмово виглядає будівля зі сходу, де на передньому плані підноситься домінуючий високий, дуже тягнутий догори зруб стін вівтаря, за ним виступають грані зрубу стін центральної дільниці, а в глибині фланги закріплюють слупи. Аритмово розміщено також верхи церкви і слупів, коли розглядати її з півдня чи півночі. Все це стверджує думку, що майстер намагався створити будову, в якій віддавав перевагу одному головному вигляду – західному, прагнув надати йому домінуючу роль значення «фасаду». Це була спроба застосувати в дерев'яному монументальному будівництві композиційні засоби мурованих церков, типу Київського Миколаївського собору, з двома слупами на західному фасаді. Одночасно це була спроба порушити традиційний закон безфасадності української народної дерев'яної монументальної архітектури. Спроба ця не набула в народному будівництві ні розвитку, ні поширення.

Дах першого залому верха центральної дільниці – з «пояском» («підперезаний»), він, як і триспадисті дахи вівтаря й бабинця, зберігає первісну форму «драних» чи ґонтових покрить.

В інтер'єрі[79] первісні форми будови збереглися цілком непорушними. Вхідні західні двері прорізані в західній стіні передбабинця, заглибленій між зрубами слупів, мають шестигранну форму. Одвірки їх зовні пишно оздоблені різьбою (косиці, «ови», п'ятипелюсткові розети, трипелюсткові фестони). Вони дуже високі (три метри). Через них знадвору потрапляємо в передбабинець.

Невисокий, заглиблений між слупами тристінок передбабинця в інтер'єрі підтримує обнесені точеними балясинками хори. Їх з заходу освітлює троєчастне вікно. Поверх стовпчиків, розміщених по кутках хор, заложено трямки, які зв'язують західну стіну передбабинця з південною і північною гранями бабинця. На цих трямках наслано плоску стелю над хорами. На схід від хор лежить друга частина передбабинця. Плоска стеля її лежить на зрубі, що на шість вінців підноситься над рівнем стелі західної частини передбабинця. Нижче згаданих щойно трямків, на середині висоти вікна заложено другу пару трямків, що також з'єднують західну стіну передбабинця та південну і північну грані зрубу бабинця. Третя пара трямків зв'язує низ хор з південною та північною стінами зрубу бабинця. Ці трямки, як і усі трямки і ригелі, розміщені по всій будові (а їх дуже багато), щедро оздоблено різьбою. Трямки передбабинця знизу оброблено у вигляді різьбленої «вервечки», а бокові їх фаски прикрашає бордюр плоских трипелюсткових фестонів. Кінці цих трямків підтримують підкоси, що складаються з трьох нависаючих

[78] У вівтарі і слупах в середній по висоті дільниці південної та північної граней вміщено по одному подвійному, а в верхній ділянці – по одному круглому (так виглядає воно зовні) вікну.

[79] Фото інтер'єра західної частини будови репродуковано в «Нарисах».

Нові Млини, Миколаївська церква, інтер'єр, фото С. Таранушенка, 1929 р.

один над одним заокругленої форми зубців, які своєрідно, дуже узагальнено відтворюють схему капітелі коринфського ордеру. Ригелі й трямки центральної дільниці, вівтаря та слупів закінчуються знизу випиляною «лиштвою», а лицева сторона їх з двома фасками прикрашена або плоскими фестонами і сухариками, або вервечкою й сухариками. Такої кількості різьблених трямків та ригелів, як в Нових Млинах, нами в пам'ятках Лівобережжя зустрічати не доводилося.

Тепер розгляньмо інтер'єр бабинця. Західної грані бабинця, як ми вже вище зазначали, фактично немає. Південну й північну грані його зв'язують два бруси на висоті низу хор, а вгорі – рублена стінка з шести вінців. Бабинець – висока (його висота більш ніж вдвоє переважає довжину плану) чотиригранна призма, перекрита плоскою стелею. Стелини тут наслано в напрямку схід–захід, трямки ж покладено в напрямку південь–північ. В передбабинці, навпаки, трямки лежать в напрямку схід–захід, а стелини з півдня на північ. Стеля в бабинці лежить на шість вінців вище, ніж стеля в суміжній східній частині передбабинця. Отже, в передбабинці і бабинці стелі утворюють ефектний каскад, що тричі нарощує висоту цієї частини будови. Освітлюють бабинець двоє подвійних вікон (в південній та північній гранях), прорізані високо, мало не під самою стелею. Зруби стін бабинця та центральної дільниці, як і зруби стін бабинця та передбабинця пов'язані між собою «в угол без остатку»[80]. Отже, заплечиків тут немає. Сполучається бабинець з центральною дільницею таким самим просвітом, яким передбабинець сполучається з бабинцем.

Вигляд на центральну дільницю відкривається зразу, як тільки переступиш поріг вхідних західних дверей, оскільки західну й східну грані зрубу стін бабинця цілком вийнято. Ще ширше розгортається перед глядачем простір центральної дільниці, коли він вступає в бабинець і, нарешті, в саму центральну дільницю. Разом з тим з центральної дільниці відкривається вигляд на передбабинець з його мережаними різьбою трямками, на хори і частково на слупи. Центральна дільниця всередині справляє враження урочисто пишної, струнких пропорцій зали, щедро освітленої. Напружену утягнутість догори зрубу стін пом'якшує, з одного боку, гранчастість плану, а з другого – три пояси різьблених ригелів, що ділять грані південної і північної половини зрубу на три частини: найбільшу нижню, меншу середню і найменшу верхню. Нижній ригель заложено на висоті середини потрійного вікна південної (чи північної) грані. Безпосередньо над ним заложено ригелі при південно-західній та південно-східній гранях зрубу. Аналогічно заложено другий ярус ригелів на рівні верхнього рукава хрещатого вікна, а третій – на межі зрубу стін і першого залому.

На 12-метровій висоті зруб стін центральної дільниці переходить в перший залом. Конструкція першого залому в Нових Млинах принципово відмінна від «класичної». Конструкція класичного залому полягає в тому, що кожний брус вищеположеного вінця залому коротший бруса вінця, що лежить під ним. Таким чином залом набував форми зрізаної піраміди. На певній висоті скорочення брусів припинялося, залом закінчувався і починався вертикальний зруб восьмерика в формі призми, зложений з однакового (чи близьких до однакового) розміру бурсів.

В Нових Млинах на межі, де починається перший залом центрального верху, майстер закладає основу окремої центральної частини залому, сполучаючи брусами східний і західний кути верхнього вінця зрубів вівтаря і бабинця. Таким чином, основа центральної частини залому набуває форму прямокутника, вписаного в восьмигранник верхнього вінця зрубу стін. Притому прямокутник підкреслено видовжений в напрямку схід–захід, тоді як зруб стін видовжений, навпаки, з півдня на північ. Далі нарощування зрубу центральної частини залому йде таким шляхом: бруси східної й західної граней (як і у заломах класичного типу), поступово скорочуються, а самі грані дають нахил всередину під кутом в 73°. В той же час південна й північна грані підносяться вертикально, а бруси їх кінцями врубуються в похилі східну та західну грані залому. У верхній половині центральної чотиригранної частини залому в кутки його врубуються клини, звернуті гострим кутом вниз, а основою трикутника догори. За допомогою цих клинів чотирикутник переводиться в восьмигранну основу першого восьмери-

[80] «В угол без остатку» – технічний злотницький термін.

ка. Притому вертикальні південна й північна грані залому прямо безпосередньо переходять у грані восьмерика, останні ж грані залому з похилих переходять у вертикальні.

Південна й північна грані центральної частини першого залому знизу виглядають, як стінки, що «висять» в повітрі над зрубом стін центральної дільниці. За цими висячими стінками утворилися глухі темні пазухи[81], де похилі південна, південно-західна і південно-східна грані зрубу стін, з одного боку, та північна, північно-західна й північно-східна грані, з другого, переходять у відповідні грані залому. Притому південна й північна грані заломлено під крутішим (56°), ніж східна й західна грані, кутом. Нахил цих граней вибрано з таким розрахунком, щоб на їх верхні бруси лягла основа відповідних граней восьмерика.

Конструкція першого залому, застосована в Нових Млинах (а також в двох інших згаданих нами вище пам'ятках), зробила залом більш жорстким. Вона збільшила опір залому силам розпору, але заплатити за це довелося надто дорого. Залом набув асиметричного вигляду, втратив конструктивну ясність і чіткість ритму класичної конструкції. Нова конструкція «збагатила» будову естетично малопривабливими і конструктивно алогічними глухими пазухами.

Перший восьмерик, не беручи до уваги його подовжені південну і північну грані, виглядає просторим і не надто високим. Грані його орієнтовані по сторонах світу, прорізані вузькими й високими вікнами. На рівні середини висоти восьмерика перед вікнами заложено чотири різьблені ригелі. Між південним і північним ригелями перекинуто різьблений трямок, до якого підвішено ланцюг панікадила. Вгорі зрубу восьмерика врубано перед короткими гранями також чотири помережані різьбою ригелі.

Спокійно заломлені грані другого залому переходять у другий восьмерик, уже виразно тягнутих догори пропорцій. Його грані по сторонах світу прорізані вузькими високими вікнами, а верхи зрубу проміжних між вікнами граней зтягують чотири різьблені ригелі.

Третій залом спокійних, натягнутих пропорцій переходить у низенький темний ліхтарик. 14-метровий верх центральної дільниці – сам по собі дуже високий, а три заломи й три восьмерики значно збільшують ілюзійну висоту верху і цілої дільниці.

Зруб стін вівтаря (шестигранного в плані) більш ніж вдвоє вищий за довжину його плану. На рівні середини подвійних вікон при довших гранях заложено помережані різьбою три ригелі. Другий ярус таких же ригелів заложено вгорі зрубу стін. Перекрито вівтар плоскою стелею по сволочках, зложених в напрямку південь–північ[82]. Південна, східна і північна грані зрубу прорізані вікнами – великими подвійними на середині висоти зрубу. Вище їх, на тій же висоті, що і в передбабинці, розміщено маленькі віконця. Зовні їх оформлено як круглі. В середині ж просвіт їх має форму квадрату, до боків його додано чотири сегменти. З центром вівтар сполучає внизу невисокий (біля 3 м) просвіт. Притому зруби вівтаря й центральної дільниці сполучено в «угол без остатку»; отже, між вівтарем і центром заплечиків немає. Над нижнім просвітом з метровим інтервалом прорізано другий, такої ж висоти, як і перший, але вужчий – квадратової форми «голосник».

Слупи, як і бабинець, від передбабинця внизу не відмежовані, і нижні частини обох слупів разом з передбабинцем утворюють внизу єдине просторе приміщення. Лише на висоті 8,5 м з'являється південна грань північного слупу і північна – південного, а на висоті 10 м починаються східні грані слупів і слупи набувають форму чотиригранного зрубу.

Східний і західний кути південної грані північного слупу сполучені лише тими двома стяжками (на рівні низу хор та на середині висоти західного вікна передбабинця), про які ми згадували вище, розглядаючи конструкцію передбабинця. Третя верхня стяжка – трямок, на якому лежить стеля західної частини передбабинця та шість брусів

---

[81] Хоч щоки в них і прорізані великими просвітами трапецієвидної форми.

[82] Слід звернути увагу на те, що майстер підкреслено відмовляється від принципу триверховості і акцентує одноверхість будови. Якщо в Покровській церкві Новгорода-Сіверського в бабинці й вівтарі завершення мають натяки на редуцирований залом, то в Миколаївській церкві Нових Млинів майстер чітко завершує вівтар і бабинець плоскими стелями.

південної грані східної частини того ж передбабинця. Верхній край південної грані зрубу стін північного слупу підіймається до рівня останніх трьох граней зрубу, утворюючи чотиригранну призму, що майже втроє більша (14 м висоти) довжини сторони квадрату плану. Вгорі зруб стін слупу коротким заломом переходить в стрункий, тягнутих догори пропорцій восьмерик, освітлений чотирма вікнами, орієнтованими по сторонах світу. Верх південно-східної і останніх аналогічних граней восьмерика стягнуто різьбленими ригелями. Другий залом переходить в низький глухий ліхтар.

Південний слуп – трохи нижчий північного і має незначні відміни у висоті відповідних заломів та восьмериків. В цілому внутрішня висота слупу сягає 20 м.

В особі будівника Новомлинської церкви ми маємо майстра дуже високої технічної кваліфікації і ентузіаста, гаряче закоханого в своє мистецтво. Високої оцінки заслуговує конструктивно сміливе і художньо виразне, ефектне оформлення простору передбабинця, органічно ув'язаного з простором як бабинця, так і обох слупів. Дуже ефектно вирішена перспектива з передбабинця на схід: на бабинець (з вийнятими західною і східною гранями) і далі на центральну дільницю. Майстер Новомлинської церкви був новатором, що умів бачити слабі місця традиційних конструкцій; був архітектором, що шукав нових шляхів і засобів у створенні як нових, більш надійних конструкцій, так і досконалішого художньо-архітектурного образу. Проте доводиться визнати, що його новаторські ідеї і в галузі конструкції першого залому центральної дільниці, і в галузі створення церкви з домінуючим (західним) фасадом творчою перемогою визнати не доводиться.

Лишається сказати, коли було збудовано церкву в Нових Млинах. Писаних вказівок ми не маємо. Церква Вознесення в Березні збудована між 1759–1761 роками. Ідею її – з двома слупами, – хоч і в зміненому вигляді, використав майстер Новомлинської церкви. В Городищі і Синявці церкви з такою ж конструкцією першого залому, як і в Нових Млинах, збудовані: перша в 1763, а друга в 1775 рр. Тому можна гадати, що церква Миколая в Нових Млинах збудована або в другій половині 60-х, або на початку 70-х років XVIII століття.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ МИКОЛАЯ В НОВИХ МЛИНАХ

За типом плану церква в Нових Млинах належить до поширеної на Лівобережжі групи пам'яток, що складаються з чотирикутника з відсіченими кутами – центральної дільниці, квадрату з відсіченими зовнішніми кутами – вівтаря та чотирикутного бабинця. В Нових Млинах цей тип ускладнений тим, що до західних кутків бабинця примикають східні кути квадратових слупів; до південної й північної граней бабинця примикають чотирикутники бокових вівтариків слупів; квадрати слупів, їх східні половини сполучає чотирикутний в плані передбабинець.

Аналіз обмірного кресленика – плану будови показав, що вихідним розміром при побудові плану була довжина плану центральної дільниці. Ширина плану центральної дільниці становить 5/4 її довжини. Довжина вівтаря в плані дорівнює половині ширини центру, а ширина вівтаря дорівнює довжині його. У бабинця довжина й ширина плану (східна грань) дорівнюють довжині плану вівтаря; західна грань бабинця ширше східної на товщину 2 брусів. Слупи – квадрати з стороною (повна їх ширина) = довжині вівтаря. Вівтарики при слупах – чотирикутники, їх ширина дорівнює ширині слупів, а довжина – половині діагоналі слупу. Повна довжина передбабинця = довжині вівтариків при слупах. Південна і північна грані центральної дільниці дорівнюють 1/2 повної ширини дільниці, а східна й західна – діагоналі квадрату, який вписується в план вівтаря. Південна й північна грані вівтаря = 1/2 повної довжини плану центральної дільниці, а східна грань = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря. Довжина бабинця разом з передбабинцем на товщину бруса довша повної довжини плану центру, а також = довжині слупу разом з його вівтариком. Західна сторона будівлі (слупи з передбабинцем) дорівнює подвійній повній довжині плану центру, а довжина цілої будови – потроєній довжині плану центру. Таким чином, план будови вписується в чотирикутник з сторонами 3 : 2.

Сама церква – одноверха; крім того, над обома слупами підносяться ще два окремі верхи. Такої композиції нам ніде більш зустрічати не доводилося.

Висота зрубів стін трьох дільниць – бабинця, центральної дільниці та вівтаря – однакова; вона дорівнює полуторній довжині плану центру, або половині довжини плану будови. Висота зрубів стін слупів більша: вона дорівнює повній довжині плану бабинця й центру, взятих разом.

Перший залом центрального верху зведено таким засобом: ширину зрубу стін (вгорі) майстер ділить на 5 долей і на межі 1-ї і 2-ї та 4-ї і 5-ї врубує в верхні вінці східної і західної граней перші бруси, що розпочинали чотиригранну нижню частину першого восьмерика. Отже, ширина цього чотирикутника = 3/5 ширини зрубу стін центру (вгорі). Вище бруси цього чотирикутника врубувались в похилі західну і східну грані першого залому. Заготовляючи зруб першого залому, майстер використав 2 шаблони-трапеції. У першої трапеції, за допомогою якої складалися південна і північна грані, основа – ширина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря, і висота = 1/2 повної ширини плану вівтаря. Південна і північна грані засклеплені під кутом 56°. Друга трапеція для складання східної і західної граней мала основу – довжину зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = повній ширині плану вівтаря і висота, як і попередня трапеція, = 1/2 повної ширини плану вівтаря; ці грані залому засклеплені під кутом 72°–73°. Висота першого залому дорівнювала 1/2 повної ширини плану вівтаря.

Південна і північна грані першого залому зведені з розрахунком, щоб ширина першого восьмерика дорівнювала повній ширині вівтаря. Висота першого восьмерика і першого залому разом, або ж висота південної й північної граней восьмерика = діагоналі квадрату, в який вписується план вівтаря.

При складанні зрубу другого залому центрального верху майстер використав також 2 шаблона-трапеції. Трапеція для складання західної і східної граней мала основу – довжину першого восьмерика (вгорі), верхня ж грань і висота другого шаблона такі ж, як і у попереднього. Висота другого залому = 1/2 висоті першого залому, а сума висоти першого восьмерика і другого залому = діагоналі південної половини плану вівтаря.

Довжина другого восьмерика = 1/3 повної ширини плану центра, ширина = 1/3 внутрішньої ширини плану, центру і висота – 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). При заготівлі зрубу третього залому використана шаблон-трапеція, у якої основа – довжина другого восьмерика і висота = 1/4 довжини другого восьмерика. Отже, висота третього залому = 1/4 довжини другого восьмерика. Висота верху центральної дільниці без ліхтаря = сумі довжини плану бабинця і центру.

Довжина і ширина ліхтаря дорівнюють половині довжини і ширини другого восьмерика, а висота = 1/3 довжини ліхтаря.

Висота верху центральної дільниці = подвоєній довжині західної грані плану дільниці. Внутрішня висота центральної дільниці більша довжини плану будови (з слупами); вона = подвоєній довжині плюс ширина плану дільниці.

Слупи. Висота зовнішньої західної грані передбабинця (з трійчатим вікном) = довжині плану бабинця і передбабинця, разом взятих, або довжині слупу і його вівтарика разом. Висота західної стіни передбабинця (з дверима) = ширині плану центру, а грань, в якій врізані одвірки вхідних дверей, має висоту = 1/2 довжини плану центру. Висота зрубу стін слупу = довжині плану бабинця і центру, разом взятим.

Перший залом верху північного слупу заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції; основа її – ширина зрубу стін слупу (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі західної половини плану дільниці, висота = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Висота першого залому = 1/4 повної ширини зрубу стін слупу (вгорі). Довжина і ширина восьмерика = 1/2 діагоналі західної половини плану дільниці; висота восьмерика північного слупу = висоті другого восьмерика центрального верху[83] (восьмерик південного слупу на вінець вищий).

Другий залом північного слупу в розрізі – частина рівностороннього трикутника; нижня половина такого трикутника і послужила шаблоном для складання цього залому. Висота другого залому південного слупу = висоті першого залому того ж слупу (в північному слупі другий залом на вінець нижчий). Довжина і ширина ліхтаря слупу вдвоє менші довжини і ширини восьмерика, а висота = 1/3 висоти другого залому слупу, або = 1/4 ширини його. Висота верху слупу = діагоналі

[83] Дорівнює 1/2 довжини зрубу стін центральної дільниці – вгорі.

зрубу стін дільниці (вгорі). Внутрішня висота слупу = подвоєній ширині плану центру. Повна ширина зрубу стін слупу (вгорі) = ширині першого восьмерика центрального верху. Розрізи верхів обох слупів значною мірою повторюють поперечний розріз центрального верху, з другого залому починаючи.

Вікна в зрубах Новомлинської церкви закладалися за такими приписами: в центральній дільниці – потрійне вікно на висоті = 1/2 ширини плану центру, центр хрещатого вікна лежить на висоті = ширині плану центру будови, вікно в першому восьмерику над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини плану центру (а верх вікна припадає на висоту = довжині плану вівтаря, центру і бабинця), вікно в другому восьмерику над верхнім вінцем першого восьмерика заложено на висоті = 1/2 висоти першого восьмерика. У вівтарі – подвійне вікно на висоті = 1/2 ширини плану центру, а центру квадратового – на висоті = довжині плану центральної дільниці (ураховуючи і товщину луток). В слупах нижнє менше подвійне вікно в західній грані зрубу стін заложено на висоті = 1/5 ширини плану слупу, подвійне більше – на висоті = ширині плану слупу, центр хрещатого вікна лежить на висоті = ширині плану центру, у восьмерику вікно заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 ширини плану слупу; квадратове вікно в північній (і південній) грані слупу заложено на висоті = сумі довжини плану вівтаря і 1/2 довжини плану центральної дільниці (як і у вівтарі).

Можна зазначити, що довжина плану будови (бабинець, центр, вівтар) визначає внутрішню висоту слупу без другого залому та ліхтаря, а також висоту центральної дільниці на рівні віршня вікна першого восьмерика. А ширина плану центру визначає висоту просвіту з центру до бабинця та з бабинця до передбабинця.

ПАМ'ЯТКИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

КАЛИНІВКА Сумської області.
Покровська церква 1763 р.1
Обмір і фото 1927 р.

Триверха. Дубова. За планом належить до групи тризрубних. Усі три зруби – чотиригранники.

Між народними архітекторами-монументалістами майстер калинівської пам'ятки відзначається своєрідною індивідуальністю. Небагато збереглося церков, де б так точно, гранично чітко, логічно послідовно проведено побудову як плану, так і об'ємів дільниць. Майстер калинівської церкви скоріш математик, ніж архітектор. Його більш приваблювало завдання втілення в будівлі математично логічних формул, ніж проблема створення архітектурно-художнього образу. Тому Покровська церква в Калинівці позбавлена «лірики» і будь-яких архітектурно-художніх «вольностей», навіть дещо суховата.

І в зовнішньому вигляді, і в інтер'єрі Калинівська Покровська церква справляє враження будови солідної. Майстер оперує невеликою кількістю простих за формою вагомих компонентів. Корпус зрубів стін у зовнішньому вигляді складається з трьох чотиригранних зрубів стриманих пропорцій, вагомих і в той же час струнких. Їх грані виразно виявляють нахил всередину.

Верхи масами також вагомі, але їх компоненти енергійно розвивають рух об'ємів догори. Центральний верх значно переважає верхи вівтаря і бабинця. Стрімкий перший залом центрального верху переводить об'єм дільниці в восьмерик стриманих пропорцій; другий залом стрімкіший першого, різко зменшує об'єм верху і переводить його в глухий ліхтар. Висота центрального верху і висота зрубу стін дільниці у зовнішньому вигляді оптично урівноважені, хоч фактично перша переважає другу. Зруби стін вівтаря і бабинця завершуються стрімко засклепленими заломами, що переходять в глухі ліхтарі. Верх бабинця дещо нижчий за верх вівтаря. Дахи заломів

[1] П. Мартинович і В. Горленко в статті «Церкви старинной постройки в Полтавской епархии» (ПЕВ. 1888. № 16–18) за клировими відомостями подають рік побудови церкви 1763. В 1844 р., зазначають вони, церкву ремонтували, а в 1849 р. під неї підвели цегляний підмурок. В чому полягав ремонт 1844 р., коли добудовано притвори з півдня і півночі, коли сполучено бабинець двостінком з дзвіницею, невідомо, документів про це не збереглося.

Калинівка, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Калинівка, Покровська церква,
загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

усіх верхів зберегли первісну форму. Їх грані плоскі і прямолінійні в контурах. Главки всіх верхів – пізнішого походження. Зовнішній вигляд будови витримано в простих, мужніх і динамічних формах.

В інтер'єрі форми будови компонентів дещо відмінні від вигляду їх зовні.

Скласти уявлення про внутрішній первісний вигляд бабинця заважає поміст, настелений на висоті 3 1/2 метрів від підлоги. Тут міститься Варваринський придiл і хори. Нижні вікна в бабинці нові; це свідчить, що придiл і хори зроблено пізніш. До центру бабинець відкривається широким і високим просвітом; верхня частина просвіту ширша нижньої, вона завершена трицентровою викружкою.

Центральна дільниця в інтер'єрі справляє враження просторого і високого приміщення. В дійсності внутрішня висота центральної дільниці не досягає і 18 м, але за допомогою вироблених довголітньою будівельною практикою засобів майстер ілюзійно робить її значно

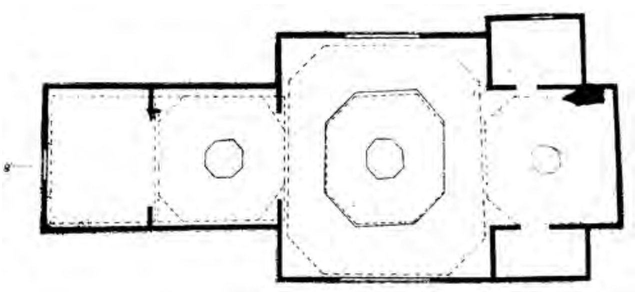

Калинівка, Покровська церква, план.

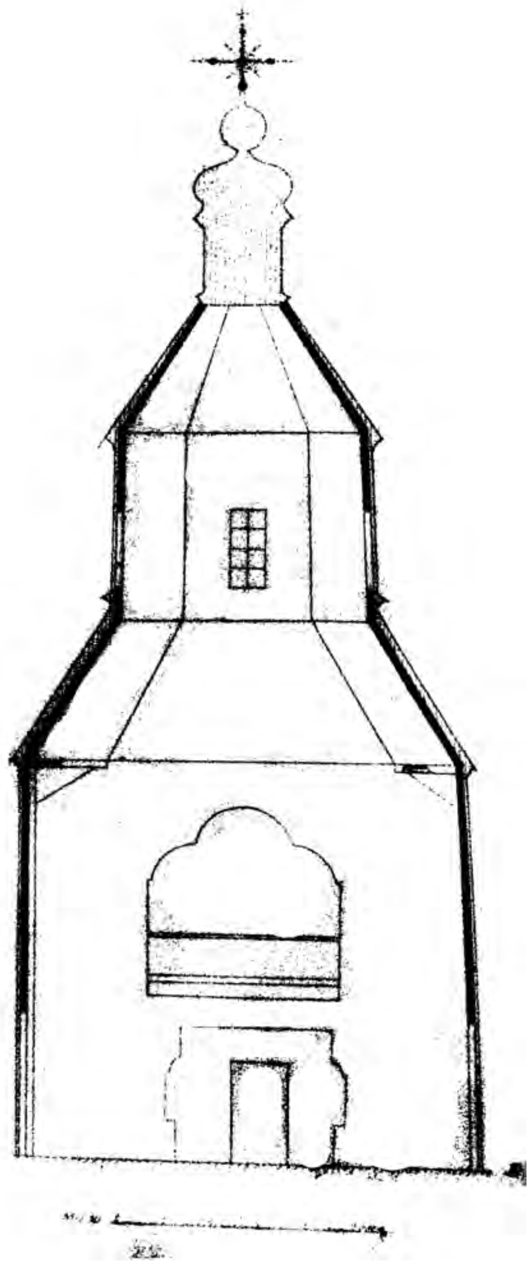

Калинівка, Покровська церква, поперечний розріз.

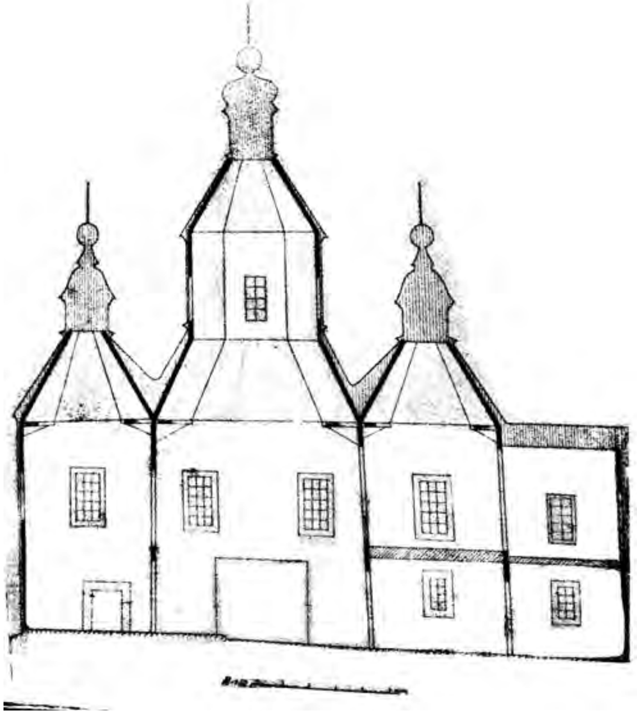

Калинівка, Покровська церква, поздовжній розріз.

вищою. В стінах зруб дає призму спокійних пропорцій. Грані першого залому центрального верху переводять стрімким рухом об'єм дільниці в стрункий восьмерик, який, в свою чергу, активно розвиває рух розгортання об'єму дільниці догори. Перший залом в інтер'єрі виглядає значно вищим і стрімкішим, ніж зовні. Стрімкішим і меншим в порівнянні зі зрубом стін виглядає в інтер'єрі і восьмерик. Завершують формування внутрішнього простору дільниці стрімкі грані напівосвітленого рефлексами з восьмерика верхнього залому. Перекрито верхній залом плоским плафоном.

Зруб стін вівтаря всередині виглядає значно стрункішим, ніж зруб центру, бо його висота більш ніж в 1½ рази переважає довжину плану. Зруб стін переходить в стрункий залом, перекритий плоским плафоном.

Залом бабинця подібний до залому вівтаря, але він трохи нижчий, а плафон його трохи більший.

Перехід прямокутних зрубів стін у восьмигранні заломи проведено так: в верхні вінці зрубів в кутах врубано чотири оздоблені знизу різьбою бруси; ними і починаються вузькі грані заломів. Пазухи в кутах зашито дощатими прикро похилими клинами. Ригелів, які ми зустрічаємо в других церквах, в калинівській церкві немає.

Калинівка, Покровська церква, верхі, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Аналіз обмірних креслеників показав, що в натурі план будови розбивався так: на початку відкладався на землі розмір ширини центральної дільниці. Це і буде вихідний розмір в побудові плану. Повна довжина центральної дільниці – апофема рівностороннього трикутника з стороною = повній ширині тої ж дільниці. Прямокутники вівтаря і бабинця будуються так: беруть 1/2 повної ширини центру – вона дає довжину вівтаря і бабинця; а половина діагоналі східної половини центральної дільниці – дає ширину вівтаря і бабинця.

Висота зрубів стін, всі розміри зрубів заломів і восьмерика залежать від розмірів плану і пропорційні їм.

Висота зрубів стін усіх трьох дільниць = повній довжині плану центру, або = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = повній ширині плану центру. Заготовляючи зруб першого залому центрального верху, майстер використав два шаблони-трапеції. У першого шаблона основа – довжина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань цієї трапеції =

Калинівка, Покровська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1927 р.

довжині плану вівтаря і висота = 1/3 зрубу стін дільниці (вгорі), або = 1/2 діагоналі східної половини плану вівтаря. Цей шаблон визначав розміри східної і західної граней першого залому. Розміри південної і північної граней того ж залому і кути їх нахилу визначав другий шаблон-трапеція; основа його – ширина зрубу стін центру (вгорі), верхня грань = ширині плану вівтаря, а висота така ж, як і у попереднього шаблона. Висота першого залому, як ми вже вище зазначили, = 1/3 ширини зрубу стін дільниці.

Восьмерик, його довжина і ширина перекликаються з розмірами плану вівтаря; довжина восьмерика = довжині вівтаря, а ширина = ширині вівтаря, і висота = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі).

При заготівлі зрубу другого залому центрального верху використано також два шаблони-трапеції. У трапеції, за допомогою якої заготовлялися південна і північна грані залому, основа – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 основи і висота = 1/2 основи. У трапеції, використаної для складання східної і західної граней залому, основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 основи і висота така ж, як і у попереднього шаблона. Висота центрального верху = повній ширині плану центру, а внутрішня висота центральної дільниці дорівнює повній довжині плюс повній ширині плану центру, або = довжині будови на рівні верхніх вінців зрубів стін.

Залом вівтаря в подовжньому розрізі дає трапецію, що становить (як і в подовжньому розрізі другого залому центрального верху) низ рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі), верхня грань трапеції = 1/4 основи, і висота = 1/2 діагоналі чотирикутника, який вписується в восьмигранник – основу залому вівтаря. Східна і західна грані вівтарного залому мають довжину (від верхнього вінця зрубу стін до плафона) = 1/2 довжини зрубу стін центральної дільниці (вгорі).

Основа шаблона, за яким заготовлялися східна і західна грані залому бабинця, = довжині зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 основи, а висота = висоті першого залому центрального верху. Довжина східної і західної граней залому (від верхнього вінця зрубу стін до плафона) = 1/2 діагоналі чотирикутника, вписаного в основу залому.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 довжини плану центру. В восьмерику вікна заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 діагоналі плану вівтаря, а верх просвіту вікна лежить на висоті, що дорівнює сумі повної довжини плану центру і бабинця.

ЛОХВИЦЯ Полтавської області.
Церква Різдва Богородиці 1763 р.

Цю церкву дослідити ми не могли – вона не збереглася. Як зазначає контракт на побудову, церква була крижова в плані, п'ятиверха; будували її на зразок Троїцької в Лубнах.

В Київському центральному державному історичному архіві зберігається архів останнього кошового Запорізької Січі П. Калнишевського, на кошти якого була збудована ця церква[2]. В справах чимало важливих документів, що освітлюють історію будівництва церкви в Лохвиці, і матеріалів, важливих для дослідника історії українського дерев'яного будівництва. Вони не публікувалися. Частину їх – в витягах – ми наводимо нижче. Спочатку подаємо текст цікавого контракту на побудову церкви, заложеної на місці попередньої, що згоріла 1748 року.

«1763 году марта 5 дня я, под сим в подписе имени значащійся, Илия Бродацкий, житель Сорочинский полку Лубенского города Лохвиці з абшитованим хорунжим полковим лубенським господиням Борисяком, сотником Василием Корнеевичем господином Нельговским, честним иереєм Алексеем Марковичем, войсковим товаришем господином Максимом Ивановичем Яновским, значковим товаришем Иваном Стефановичем и всеми другими погорелой соборной лохвицкой церкви Рождества пресвятие Богородици прихожанами заключили сей контракт в нижеслеующем: Договорился я Илия Богородици церков своим рукоделием неотменно в два года на том месте, где згорелая церков та стояла, выстроить на фундуше таком точно, вшир и длину, як на том же погорелой церкви фундуш значит, в пропорцію оному фундушу должен я, сколько занадобно признаватимуть више прописание персони, огромности (буди им за потребно укажется) убавить. В вышину же и манѣр противу мѣри в городе Лубнах недавно вистроеной церкви святой Троецкой; или и ниже мерою, сколько мне покажут. На той же стройце имеющейся церкви пять верхов манером таковим, как на помянутой Свято-Троицкой Лубенской банѣ и полубанки должен виводить. И изделать на их побой жестю з лютованєм и цеп'ю моею; окна аркушевие, мерою и числом мне показать имеющиеся, своею замазкою и трудами отделать в той же церкви имѣю.

Буди же зсила (?) что испорчу, на то мѣсто з свого кошту поставлю. Внутри церкви мости и криласи, паламарню и ризницу, вокруг церкви при троих дверях бабинць три з верхами завиваними подѣлать и побить гонтою. Всю роботу отшалиовать долженствую. Все то строеніе церкві долже я справить верно и тщательно, смотрячи за своими помощниками, чтоб нѣ единое нѣгде дерево недѣльно и напрасно впотераних неточію ни одного признать било. А в случаи, если ж з недосмотру моего могло что с церковного дерева потеряно бить, и найпаче в стене какой церкви, то на тое мѣсто повинен я з свого кошту другое дерево постановлять и работников з свого кошту довольствовать. По своему рукоделию робить в сторону не имѣю. Парубков своих напрасно не бить и ни в чем не обижать, даби не расходилися и церковной би работе тем следовать замешательство не могло. И на другую работу по дворам их парубков не отпускать обв'язуюсь. Також жена моя их парубков бить или бранить не имѣет под немалим и паче ей за то наказаним. Челяди же сам досматривать буду, даби им хлеб печен и исти варено справно било; и харчей церковних напрасно не терять. Нетрудящихся на церковной работе не кормить. То же харч никому на сторону не давать. И не давать парубкам порожних страв без сала, в постные дни без олеи.

Всѣ трѣски и утинки церковной работи бить должны при парохиянах; только мне в потребности на отопливо и на варение страви взимать невозбранно било. За неисправность

[2] ЦДІАК. – Ф. 229. Оп. 1. Один. збереження 142. – Арк. 6.

какую вышеписаную в истязание себе господам парахоиянам подвергаю. Воров и других подозрительных людей и непотребних держать при той работе у себе не должен. Но если ко мне подозрительный человек явится, о том парохіянам или, гдѣ надлежит, обьявлятиму.

По совершении же всей работи на всѣ банѣ крести позносить имѣю. И по сему заключительному контракту моему, когда вступлю в действительную работу, тогда имеит мне харч видаваний бить... работникам и мне от него с парахиян оной церкви за розпискою моеею. По окончании совсем оной церкви строения и что оставатиметься с харчей и денег сполна видать мне будет должно. А нине уже я в нижепоказанную договоренную суму принял денег для найму работников и на протчие мои потреби от господ парохиян двадцять рублей. Денег же и харчей итого за строение церкви виговорено именно: денег десть сімдесят рублей, житной муки сто двадцать пять четвериков, сала пуд тридцать, соли пуд двадцать пять, горелки ведерок шеснадцать, риби тарань две тисячи, чабака платаного одна тисяча, олеи ведерок пятнадцать, яловиц две, кабанов восем, баранов сорок, гороху четвериков четире, ягнят четвериков (?) десять, овса четвериков десять, сена четвериков (?) два, масла коровіого ведерок четири, сира ведерок пятнадцать, горшков разных четиреста, цибуль венков пятьдесят, часнику венков тридцать, на кухарку денег рублей восем... з варива боярков кухов четири, капусти кухов две. На кунтуш сукна или денег рублей десять, на кафтан китайки... штук четири или четири рубли, пояс полушалевий или рублей четири, на чоботи сап'ян или денег рубль. На лютованя жести, на цеп рублей сем. На лютезь красной меди фунтов три. Кватера до окончания работи.

Во утверждение сего контракта от мене господам прихожанам соборной лохвицкой церкви даного обязательством особливим, что от начатия работи помянутой церкви, на какую другую работу аж до окончания оной нигде контрактоваться и отлучаться от работи церковной и от города Лохвиц без ведома прихожан и позволения их не имею. Буди ж какие через мене и работников моих остановка учинится могла или убиль церковному интересу, то на оную убиль дозволяю с вышеписаной уконтрактованой мне суми двойной учинить вичет. В чем во всем на сем даном моем контракте и подписуюсь на подленом тако: Бивший житель сорочинскій, ныні лохвицкий Илия Бродацкий».

Далі наводим уривки з листів, в яких відбилися дані про будівельний матеріал, про хід будівництва з 5-го аркуша:

«Понеже гпдн кошевой Запорожской Сѣчи Калнышевскій по своей к церкви божией ревности восприял собственным своим коштом в здѣшнем городь Лохвицѣ новую соборную церковь на мѣсто изгорѣлой состроить, на которую состройку и пятисотная сума денег в присилки имѣется и хотя за оние деньги куплено уже до четырех сот дубов...» (аркуш 5).

За підрахунком 1763 р., на церкву купили 504 дуби.

З аркуша 221 дізнаємося, що І. Бродацький лише почав будову, а після його смерті закінчив майстер Василь Волошиненко.

На 24-му аркуші міститься лист Борисяка до Калнишевського. Від повідомляв: «В оной церкви верхи сводяться в склепах, а двѣ банѣ мало только из осени недокончатся.

Майстер снѣсар, которій дѣлал в лубенском митру іконостас всилу сыскан недавно и за показанием ему абриса, по которому велено от В. Високородія рядить на работу оного майстра, сказал он, что по тому абрису, яко он старинного манеру і весьма простой работи дѣлать он не хочет, почитая ту работу своего искусства за уразу».

На арк. 30 Борисяк повідомляв Калнишевського: «Церков в издѣлки верхами докончена, точію на побойку маковиц жесть нет». На 35-му аркуші – лист марта 11 1767 року – Борисяк повідомляв Калнишевського: «церков построена и крести уже на оную снесены. Однак еще нѣ жестю, а ни гонтою верхи не побити и не ошальовани... Жести на побой маковиц и нижние полубанки гонтою... не побивалися. Єдна баня олтарная жестю побитая».

На арк. 36 вміщено виписку з книги видатків: «На покупку дерева дубов 405,60 карб. Бывшому мастеру И. Бродацкому 35 карб. На рѣзуков сойшло 111,28 карб. Нынѣшнему майстру Вас. Волошенку 294,19 карб. Гонтарям 10,42 карб. На издѣлание пяти крестов, помалиование и позолоту 100 карб». На арк. 38 згадується ймення іконописця Шумянського.

Вже після закінчення будови повстало питання про опасання. На арк. 98 знаходимо лист парафіян до Калнишевського. Вони писали: «... Церков наша поставлена на прежнем фундуше, которій давними годами с обикно-

вения подоланими для погребения мертвых кладовыми склепами и глубокими ямами внутрѣ бывшего здания и извнѣ близ самих стѣн порушено немало. В разсуждении тех обстоятельств, хоча при основании кладено довольное число на фундамент немелкого дуба, однак изведавшими о таких случаях самою практикою доказуется, что ежели вокруг оноя церкви опасання здѣлано не будет, то вскорѣ по времени тусних дождей и поливу, земля под оною церквою насыпаная, размягши, вниз с высшого мѣста спливет, а старие ямы тем открытия до конца глубины своей не удержатся, от чего немалая церкви, от чего бог да сохранит, что иногда на которую сторону не могла двигнуться, предусматривается опасность, как то уже на одной лубенской церкви образец сей показался. Если же опасанѣ будет, то без всякого сумнѣния удостоверается, яко всегда над основанием в сухости земля под кришою недвижимо оставатимется и фундамент к гнилости скорой не придет, но крѣпчаѣ еще оной тем приделом утвердится. На сооружение опасани суми надобно по крайности три ста рублей... просим...».

На аркуші 107 вміщено контракт маляра Петраша: «1768 року 11-1 я нижеподписавшійся малоросійского полтавського полку сотнѣ второй полковой села Рибцов житель козак Павел Васильев сын Петрашев дал сей контракт... Калнишевскому в Лохвице в церков Рождества Богородицы иконостас малярскою і золотарскою роботами іздѣлать... надо увесь совсем иконостас золотом червоним, а поле между тем имѣющоеся серебром, а по серебру баканом веницейским покривать. На гладком золоченню мѣстами, где широко, церковкою золотою ж здѣлать на наметних и на всех иконах венецькими красками добрыми и раствореным золотом, гдѣ только надобно будет. Также во внутрѣ церкви всѣ стени и верхи выбелить, а в банях склепення помальовать...».

16 серпня 1768 р. Борисяк писав Калнишевському: «что касается до обшаліования церкви и постройки рештовання существом дѣла крайне несходное посему: обшалювати церков по разсмотрению мастера спешить не надобно затем, что еще и тепер церков злѣгается, почему, якое вверху и прежде сего отделано шаліованіе, то и оное коробиться начало, визскакуют гвоздя, так что около окон и в других мѣстах мусѣ он майстер то шаліованіе подрѣзать опяять, а окошка самые верхние немалим числом от налогу тяжести треснули...».

Навіть в 1771 р. церква не була ще закінчена. Борисяк писав Калнишевському: «... иконостас предивный и преславний в собори лохвицком поставлен освящен. Точію оная церков вокруг еще не ошаліована и бабинцов не здѣлано... неотбелен». (Аркуш 190.)

Наведені уривки виразно змальовують окремі штрихи процесу будування церкви, процесу, що тривав з 1763-го по 1771 р. Про дальшу долю будови ми нічого не знаємо.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ
Чернігівської області.
Церква Миколи.[3]
Обмір плану і фото 1916 р.

Точної дати побудови церкви ми не знаємо. Під одним з намісних образів іконостасу читаємо напис: «Сооружен коштом пана сотника Стефана Судієнка в 1764 р.» Отже, збудовано церкву не пізніш початку 60-х рр. XVIII ст. Нічого не знаємо ми і про репарації пам'ятки, хоч обидва бокові вівтарики і присінки з ґанками і портиками з'явилися згодом, можливо, в 1820 р., коли в церкві переводили ремонт[4].

Церква Миколи стоїть на краєчку високого плато, що мисом вдається і крутими схилами спускається в придеснянську долину. Повз церкву проходить дорога, що спускається до пристані на Десні. З цвинтаря відкриваються простори деснянської пойми, луки, по яких примхливою стрічкою в'ється Десна. Майстер оцінив красу місцевості і збудував церкву, що справді оздобила природний краєвид, органічно «вписалася» в нього. Вона

[3] Фото зовнішнього вигляду церкви опублікував В. Каковський в статті «Маловідомі пам'ятки українського дерев'яного зодчества» в журналі «Архітектура Радянської України» № 3 за 1941 р., але він помилково твердив, ніби ця церква стоїть в Лінькові.

Пізніш в «Нарисах» надруковано інтер'єр цієї ж церкви і під нею поставлено теж помилковий підпис: цей інтер'єр приписано церкві Варвари в тому ж Новгороді-Сіверському.

[4] Ф. Гумилевский. «Чернигов». Вып. VI. С. 19.

Новгород-Сіверський, Миколаївська церква, загальній вигляд, фото П. Жолтовський, 1930 р.

вабить своїм виглядом кожного, хто підіймається крутими схилами від Десни до міста. М'яка лагідна стрункість її, вишуканість лінії силуету, простота і ясність пропорцій, злагоджена логічність компонентів будови – такі характерні риси її зовнішнього вигляду. Вони особливо вражають, коли розглядаєш церкву з заходу від Десни.

Церква одноверха, хрещата в плані, без виділення центрального зрубу[5]. Центральна дільниця нашої пам'ятки має в інтер'єрі особливість, якої в інших пам'ятках нам спостерігати не доводилося: чотиригранний зруб стін дільниці спочатку переходить у шестигранник в західній частині на висоті, на якій завершуються зруби стін бабинця (на висоті = 1/2 довжини плану дільниці). В південно-західній грані зрубу стін прорізано по одному вікну. В східній же частині шестигранний зруб стін центру переходить у восьмигранник значно вище, трохи не на межі з заломом. Східні кути зрубу стін центру лише верхніми 4 брусами переходять у восьмигранник. Цей перехід позначають 2 короткі різьблені ригелі: перший являє собою початок півден-

[5] В 1916 р. в Новгороді-Сіверському було 3 дерев'яні церкви: Покрови, Миколи і Варвари. Церква Покрови була заміряна нами в 1932 р., а церкви Миколи і Варвари в 1916 р. лише зафотографовано і заміряно схематично їх плани. Аналізуючи розріз церкви Миколи, ми використали фото з обмірних креслеників художника-архітектора О. Ацаурова.

Такий же хрещатий план з чотиригранними рукавами мають церкви: Покрови 1784 р. в Петрівці Гадяцького повіту на Полтавщині, Покрови 1783 р. в Царичанці Кобельського повіту на Полтавщині, Юрія 1795 р. в Білошапках Пирятинського повіту на Полтавщині, Воскресенська 1796 р. в Носівці Ніжинського повіту на Чернігівщині, Михайла в Журавному 1822 р. Охтирського повіту на Харківщині, а також Успенська церква в Маріуполі, дати побудови якої ми не знаємо.

Новгород-Сіверський, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото А. Колечиц, 1948 р.

но-східної (чи північно-східної) грані; другий ригель заложено перед цією короткою гранню на межі зрубу стін і першого залому.

Перший залом, на вигляд стрімкий, переводить об'єм зрубу стін центральної дільниці в інтер'єрі в розлогий, яскраво освітлений 4 вікнами помірної висоти восьмерик. Внизу і вгорі восьмерика заложено по одному сволоку (нижній помережаний різьбою) в напрямку схід–захід. Енергійно засклеплений другий восьмерик різко звужує об'єм верху і переходить в зовсім невеликий за об'ємом, високий (на вигляд), тягнутих пропорцій, стрункий і яскраво освітлений ліхтар, перекритий плоским плафоном.

Вікна в зрубах стін усіх дільниць заложено на висоті = 1/4 довжини плану бабинця. Вікна в південно-західній та північно-західній гранях зрубу стін центральної дільниці заложено на висоті = довжині плану дільниці. Вікна в восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини восьмерика, або 1/4 ширини плану дільниці. На такій же висоті над верхнім вінцем восьмерика заложено вікна в ліхтарі.

Четверики зрубів стін бабинця і вівтаря перекрито в інтер'єрі плоскою стелею, насланою по двох навхрест положених, помережаних різьбою сволоках. Четверики зрубів стін південного і північного рукавів завершуються стрімкими стіжкової форми восьмигранними заломами. Зверху заломи перекриває плоска стеля-плафон у вигляді витягнутого по лінії південь–північ восьмигранника.

Новгород-Сіверський, Миколаївська церква, інтер'єр верхів, фото А. Колечиц, 1948 р.

Зовні бабинець, вівтар, південний і північний рукави перекриті двоспадистими дахами з маленькими «димничками» на торцях. Над бабинцем дах дещо нижчий і менш крутий.

Об'єм зрубу стін центральної дільниці зовні м'якохвилястим дахом першого залома переходить у восьмерик спокійних пропорцій (висота його помітно менша довжини). Дах над другим заломом також м'якохвилястого контуру – переходить в «кубічний» за пропорціями світловий ліхтар. Завершують дільницю грушоподібна з відливом глава, маленький глухий ліхтарик і кулька з хрестом.

Вихідний розмір для побудови плану – ширина центральної дільниці. Центральна дільниця – чотирикутник; довжина його – апофема рівностороннього трикутника з стороною = повній ширині. Бабинець – квадрат, сторона його = ширині центру. Вівтар – чотиригранник; ширина його = ширині центру, а довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = повній ширині центру. Південний і північний рукави – чотирикутники; їх довжина дорівнює довжині центру, а ширина – апофема трикутника з стороною = довжині центру.

Зруби стін вівтаря, бабинця і південного та північного рукавів – невисокі, їх висота менша довжини плану і дорівнює половині діагоналі плану бабинця. Зруб стін центральної дільниці – високий, стрункий; він вдвоє вищий за зруби стін вівтаря й бабинця. Висота зрубу стін центру дорівнює діагоналі плану дільниці. При складанні на землі східної і західної граней залому використовувався

Новгород-Сіверський, Миколаївська церква, різьблені деталі верхів, фото А. Колечиц, 1948 р.

Новгород-Сіверський, Миколаївська церква, ригелі, фото А. Колечиц, 1948 р.

шаблон, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини плану дільниці, а висота = 1/4 повної довжини плану дільниці; висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює діагоналі плану бабинця.

Довжина восьмерика = 1/2 ширини плану дільниці, а висота восьмерика і першого залому разом = 1/4 діагоналі плану центру. Висота центральної дільниці до початку другого залому = повній довжині плану центру і вівтаря, взятих разом.

Грані другого залому засклеплені під кутом в 65° (тобто для складання зрубу другого залому майстер використав як шаблон нижню частину трикутника, у якого висота = основі). Заготовляючи на землі зруб другого залому (східну і західну грані), майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 основи, висота також = 1/2 основи і дорівнює висоті першого залому. У ліхтаря довжина і висота = 1/2 довжини восьмерика. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі: діагональ плюс повна ширина плану дільниці.

РОМЕН Сумської області.
Церква Покрови 1764 р.

Одна з найпривабливіших пам'яток народного монументального дерев'яного будівництва Лівобережної України.

Як зазначено в різьбленому написі на одвірках вхідних дверей, церква збудована коштом і старанієм кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського та Давида Чорного в 1764 р. (заложена).

Та чи не найбільше вдячності повинні ми відчувати до роменця В. Кривошеї[6], який щоденним доглядом за будівництвом, увагою й піклуванням, а головне – тонким архітектурним чуттям сприяв створенню цієї чудової пам'ятки, що велично підносилася над долиною Сули. Її силует здалеку нагадував купу струнких пірамідальних тополь. Слід зазначити, що Кривошея був людиною з розвинутим почуттям власної гідності і в окремих випадках рішуче заперечував розпорядження шефа – Калнишевського. Так, запропонований Калнишевським проект «обмалювання» церкви (зовні) Кривошея відхилив і заявив, що «таким обманюванням затрачені на будування кошти будуть «приведены в презрение» і додав, що так думають всі городяне роменські, та й приїзджі такої ж думки». Дуже цікавий додаток. Він свідчить, що Кривошея висловлював не лише свою особисту, а колективну думку і погляди не тільки членів своєї парафії, а цілої громади роменських городян і навіть приїжджих, а це ще раз переконує нас у тому, що кожна дерев'яна монументальна пам'ятка XVIII в. була виявом колективної народної естетики.

Такою визначною пам'яткою народної колективної монументальної архітектурної творчості і була Покровська церква в Ромнах.

За планом вона належала до хрещатих з невиділеним центром церков, цебто складалася

[6] Значковий полку Лубенського Василь Павлович Кривошея.

Ромни, Покровська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

з двох пересічених під прямим кутом довгих чотирикутників з обрізаними зовнішніми кутами. Ширина гранчастого хрещатого плану будови була дещо менша за його довжину.

Зовні зруби стін рукавів – високі, з помітним звуженням граней догори. Гладь корпуса зрубів стін оживляють лише віконні просвіти.

Завершує будову струнка, живописно трактована група верхів. Їх маса легко й граціозно злітає в небо. З великим тактом знайдено гармонійне співвідношення маси корпуса стін і маси верхів, динаміка яких виявлена без підкресленого напруження.

Перші заломи рукавів енергійно полегшують масу зрубів стін з таким розрахунком, щоб восьмерик кожного верху в плані на вигляд дорівнював чветрі плану центральної дільниці. Висоту ж восьмерикам майстер надає таку, щоб об'єм восьмерика, його пропорції «пригашували» поривання мас верху догори. Другі заломи енергійно в такій же мірі, як і перші, переводять маси верхів в стримано стрункі за пропорціями ліхтарі; їх завершують чітко прорисовані грушоподібної форми глави з чудовими за візерунком кованими хрестами.

Зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін рукавів. Він починає переходити в залом на рівні, де перші заломи рукавів уже завершуються і переходять у восьмерики. Верх центральної дільниці також підноситься над верхами рукавів; він домінує в групі верхів, але виявлено це делікатно, м'яко, без натиску. Восьмерик центральної дільниці в плані незначно більший за восьмерики рукавів, але він вищий, стрункіший за них і становить вузловий елемент композиції групи верхів. Завершення центрального верху масою й розмірами майже не відрізняється від завершень верхів рукавів.

У зовнішньому вигляді Роменської Покровської церкви майстер виявив шляхетну стриманість. Зруби стін дільниці, заломи, восьмерики і ліхтарі верхів позбавлені елементів, що могли б здрібнити їх форми, в них домінують риси, що підкреслюють єдність архітектурної ідеї, монументальність архітектурного образу пам'ятки.

В інтер'єрі в побудові архітектурних об'ємів чільне місце посідає експресія, динаміка розгортання архітектурних форм. Покровська церква – одна з найвищих дерев'яних будов. Внутрішня висота центральної дільниці досягає 25,5 м, а кожен з рукавів перевищує 21 м. Та цього майстрові було недосить; зруби стін кожної дільниці він виводить вдвоє вищими за довжину їх плану, тобто центральний зруб піднімає на висоту 14,5, а рукавів на висоту 12 м. До того ж він повною мірою використовує засоби ілюзійного збільшення висоти (нахил граней зрубів стін і восьмериків, характер побудови архітектурних форм, система освітлення та ін.).

В Київському центральному державному історичному архіві переховується «Дело о церкви Покрова в Ромне коштом... Калнишевского построенной»[7]. «Діло» містить ряд важливих відомостей про побудову Покровської церкви. Нижче навожу уривки з нього.

В 1772 р. побудова церкви наближалась до кінця. В «Ділі» міститься контракт від 4 травня 1772 р. «на побиття п'яти полубанков черным аршинным железом». Того ж літа «ринви четири зделани деревяние» і висмолені. Одночасно роблять вікна в церкву; в одному документі «Діла» занотовано, що верхні вікна готові, а нижні через тиждень виготовлять. Для вікон уже завезли «тафлѣвое» шкло більшого розміру 105, меншого 155 шиб. В «Ділі» багато листів Калнишевського і Кривошеї.

Ці листи переконують нас у тому, що сам Калнишевський не був наділений високорозвиненим чуттям архітектури. В одному листі В. Кривошея повідомляв Калнишевського, що церкву «белить звнутра неможно потому, что залом совсем еще не виготовлены» і пропонував зовні «шиї під полубанками (восьмериками по нашій сучасній термінології) крейдою з блейвасом и з олеем побелить, полубанки по черному железу позеленить, гзимси поблакитнить, а залому суриком, т. е. минеею помалювати». У відповідь на цей лист Калнишевський розпорядився був так: «середній полубанок зеленою, а чотирі сусідні червоною фарбою помалювати, а ті полубанки, що жестю (очевидно, білою) побиті не малювать».

Цей вульгарно строкатий проект «обмалювання» церкви обурив Кривошею, і він, як ми вже вище згадували, одписав Калнишевському: «як що обмалювать середній полубанок зеленою, а інші чотирі червоною фарбою, то таким обмалюванням затрачені на будування кошти будуть приведены в презреніе» і додав, що «так думають всі городяне роменські та й приїзджі такої ж думки».

[7] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 321. – Арк. 2, 8, 9, 13, 16.

Ромни, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Ромни, Покровська церква, верхи, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Цікаво зазначити, що Покровську церкву (та, здається, й інші – зокрема, Різдвобогородицьку в Лохвиці) вкривали і взагалі опоряджували спочатку вгорі, а потім вже внизу. Першими вкриті були в Покровській церкві маківки (білою?) жестю[8], пізніш побиті були чорним залізом дахи над полубанками (восьмериками), а нижні заломи ще тільки збиралися «побивать».

В одному листі Кривошея пише Калнишевському, що протопіп радить для міцності і перші заломи усі чорним залізом побити, бо ґонтою, мовляв, не на багато дешевше стане. І все ж Кривошия «розсудил, побив оные заломы хорошею гонтою, обмаліовать красною с олеею фарбою». Отже, навіть в таких коштовних церквах, як роменська Покровська, маківки побивають білою жестю, верхні заломи залізом чорним і фарбують їх зеленою фарбою, а нижні заломи вкривають ґонтою і малюють їх червоною фарбою. Шиї під маківкою білили, а карнизи фарбували блакитною фарбою. Таким чином, у зовнішньому оформленні церкви виразно підкреслювалась згармонізована поліхромія та різноманітність фактури покриття різних заломів (лужена бляха, пофарбоване чорне залізо та «обмальована» ґонта).

В другому листі Кривошия інформував Калнишевського: «а нижние заломы бруштелями уже оставлены и по бруштелям[9] в троих банях шальованіе побито, а середня баня ныне шалёванєм побивається». Бруштелями у XVIII ст. звали «лекала», які поверх обшальовувались і створювали форму залому.

На жаль, в архіві нам не пощастило розшукати «Справи» з документами, що освітили б початковий період будування Покровської церкви, де можна було сподіватись знайти контракт на побудування з зазначенням імені майстра.

Ім'я майстра, що виконав різьбою іконостас нашої церкви, відоме. Це осташківський купець і різьбяр по дереву Сисой Шалматов. Він мав майстерню в Охтирці, різьбив іконостаси Полтавського і Мгарського монастирів[10] та, мабуть, і Охтирського собору.

Про історію церкви, її ремонти ми знаємо мало. Відомо, що в 1827–1830 рр. був проведений капітальний ремонт будови: підвели цегляний підмурок, замінили підвалини, перемостили підлогу, перекрили залізом дахи.

Збудована церква була з добірного горового дубу. В 1907 р. архітектори С. В. Носов та К. В. Мощенко обміряли, розібрали і перевезли її в Полтаву, де й поставили. 18 вересня 1941 р. вона згоріла.

Про Роменську Покровську церкву згадки в таких виданнях:

А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, составленное 1776 г. Киев. 1851.

Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Полтава. 1852.

А. Терещенко. Статистическое описание г. Ромен // Журнал министерства внутренних дел. 1861. Ч. 48. Отд. III. С. 13–14.

А. Богданович. Сборник сведений о Полтавской губернии. Полтава. 1877.

П. Мартынович, В. Горленко. Церкви старинной постройки полтавской епархии // ПЕВ. 1888. № 16–18.

Ф. Н.(иколайчик). Родина Калнышевского // Киевская Старина. 1892, май.

И. Курилов. Роменская старина. Ромны. 1898.

Н. Макаренко. На родине последнего гетьмана запорожского П. Калнышевского. Покровская ц. в Ромнах построенная Калнышевским // Искусство и художественная промышленность. 1901. С. 8.

Н. Финлянский. Наследие Украйны // Искусство. Москва. 1905. № 3.

Л. Падалка. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе П. Калныше // Труды полтавского ученого архивного комитета. Полтава. 1908. Вып. 6.

Н. Макаренко. Памятники украинского искусства 18 в. // Зодчий. СПб. 1908.

В. Пархоменко. Отчет Полтавской церковной исторической археологической комиссии за 1907 г. Полтава. 1908.

Г. Павлуцкий. Деревности Украины. Киев. 1905. Грабарь. История русского искусскуства СПб. 1909–1915.

М. Драган. Українські дерев'яні церкви. Львів. 1937.

П. Юрченко. Дерев'яне зодчество України. Київ. 1949.

Нариси історії архітектури УРСР. Київ. 1957.

Известия археологической комиссии. Вопросы реставрации. № 2, 4.

[8] Їх Калнишевський не велить малювать.

[9] В Галичині – «бугштелі». Див. М. Драган. Українські дерев'яні церкви. Ч. I. Львів. 1937. С. 31.

[10] ЦДІАК. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 321, 142.

Ромни, Покровська церква, інтер'єр центру, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Мені довелося оглянути цю церкву тільки зовні в 1926 р., уже в Полтаві, всередину я не міг потрапити. Тому я не можу дати власного опису внутрішнього вигляду пам'ятки. Замість опису подаю аналіз обмірних креслеників. Аналіз проведено за фото з обмірних креслеників (план і подовжній розріз), виконаних С. Носовим і К. Мощенком. Фото ці передав мені Н. Макаренко[11].

Аналіз креслеників показав, що вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці.

План церкви складався з центрального квадрата (точніше: довжина дорівнює ширині плюс товщина одного бруса) і чотирьох шестигранних рукавів. Ширина бабинця й вівтаря дорівнює ширині центру, а довжина їх – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині центру. Довжина вівтаря, центру і бабинця (тобто довжина плану цілої будови) дорівнює подвійній діагоналі плану центральної дільниці. Довжина бокових рукавів дорівнює довжині центральної дільниці. Ширина бокових рукавів дорівнює половині діагоналі плану центральної дільниці. Отже, ширина цілої будови дорівнює діагоналі плюс ширина плану центральної дільниці.

Західна грань бабинця: розмір всередині дорівнює східній грані вівтаря, і кожна з них дорівнює половині повної ширини дільниці. Південна й північна грані бабинця і вівтаря дорівнюють половині діагоналі чотирикутника, який вписано в шестигранник південного рукава. Західна й східна грані південного і північного рукавів дорівнюють половині довжини плану бабинця.

Розміри зрубів стін, заломів, восьмериків і ліхтарів також виходять з розмірів плану. Висота зрубу стін бабинця дорівнює подвійній повній довжині плану дільниці (а також = половині діагоналі чотирикутника, в який вписано план будови).

Перший залом бабинця в подовжньому розрізі дає трапецію: основа її – довжина зрубу стін бабинця (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини плану дільниці і висота = 1/2 ширини плану північного рукава. Бокові грані похилі під кутом 65°. Висота зрубу стін і першого залому бабинця разом дорівнює подвійній довжині плану центральної дільниці.

Ромни, Покровська церква, одвірок південних дверей, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Восьмерик має довжину, ширину й висоту, що дорівнюють половині ширини плану дільниці. Висота першого залому і восьмерика, разом взятих, дорівнює довжині плану дільниці. Восьмерик має нахил граней всередину; довжина його внизу на товщину бруса більша довжини вгорі. Другий залом в подовжньому розрізі дає трапецію; основа її – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 довжини бабинця. Боки заломлено під кутом в 65°, як і у першого залому; висота другого дорівнює половині висоти восьмерика. Восьмигранна призма глухого ліхтаря має довжину й ширину = чверті довжини плану дільниці, а висота його дорівнює висоті другого залому; стінки зрубу ліхтаря теж мають (незначний) нахил граней всередину. Висота ліхтаря, другого залому і восьмерика разом дорівнює довжині плану центральної дільниці. А загальна висота верху бабинця дорівнює діагоналі плану центральної дільниці. Внутрішня

[11] Кальки цих фото М. Макаренко опублікував в журналі «Зодчій» за 1908 р. П. Юрченко в названій своїй книзі дав свої обміри роменської Покрови. Вони ж були репродуковані пізніш у «Нарисах».

висота цілого бабинця більша довжини плану будови, вона дорівнює довжині плану будови плюс половина довжини плану дільниці, або = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину чотиригранника, в який вписується план будови.

Висота зрубу стін центральної дільниці переважає подвоєну довжину плану дільниці, вона дорівнює подвійній діагоналі прямокутника, що становить південну половину плану центру. Перший залом центрального верху в обох розрізах дає трапецію; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану центру. Боки трапеції заломлені під кутом в 65°, як у бабинці; висота першого залому центральної дільниці дорівнює висоті першого залому бабинця. Довжина восьмерика дорівнює половині діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану центральної дільниці; ширина восьмерика на товщину бруса менша, а висота на товщину двох брусів більша довжини його[12]. Грані зрубу восьмерика похилі всередину; довжина восьмерика внизу дорівнює довжині його вгорі плюс товщина одного бруса. Висота першого залому і восьмерика разом дорівнює повній довжині зрубу стін вгорі. Другий залом в розрізі дає трапецію, у якої основа = довжині восьмерика (вгорі), верхня грань, як і у другого залому бабинця, = 1/4 довжини плану бабинця, а висота дорівнює висоті першого залому тої ж центральної дільниці; кут нахилу граней, як і у першого залома, 65°. Довжина і ширина ліхтаря центральної дільниці такі ж, як і ліхтаря бабинця, а висота дорівнює діагоналі квадрату з стороною = довжині ліхтаря. Внутрішня висота центральної дільниці = діагоналі чотирикутника, в який вписується план будови, і переважає довжину плану будови на довжину плану дільниці. Нахил всередину зрубу стін центральної дільниці (50 см) дорівнює 3,4 см на метр висоти.

Загальна внутрішня висота вівтаря й бабинця однакові. Але зруб стін вівтаря вищий за зруб стін бабинця майже на метр. В залежності від цього перший залом вівтаря на стільки ж нижчий першого залому бабинця, і нахил граней у них різний. Західна грань вівтаря заломлена під кутом в 62°, східна – 63°, тоді як грані заломів усіх верхів (в тому числі і другого залому вівтаря) заломлені всі під кутом в 65°.

В інтер'єрі Покровської церкви, як і в ряді інших пам'яток, бабинець сполучається з центром досить високим (6 метрів) просвітом, але від центру його відділяють широкі заплечики, цебто майстер сприймає об'єм бабинця в якійсь мірі ізольованим від центру. Обидва ж рукави сполучаються з центром 11-метровими просвітами, і ці рукави разом з центром майстер трактує як єдине, витягнуте з півдня на північ високе світле приміщення, тільки вгорі перекрите трьома верхами.

Вікна нижнього регістру (їх лутки) в зрубах стін заложено на висоті, що дорівнює половині діагоналі плану центру, а верхній край їх луток лежить на висоті = повній довжині плану центру. Геометричний центр круглих вікон міститься на висоті = діагоналі плану центру, а також на висоті, що майже дорівнює половині довжини будови. Центр вікна восьмерика центральної дільниці лежить на висоті, що дорівнює довжині плану будови. Лутки вікон у восьмериках дільниці (і бабинця) заложено на висоті, що дорівнює половині довжини зрубу стін дільниці (вгорі) над верхнім вінцем зрубу стін, а у вівтарі – на вінець нижче.

Аналіз обмірних креслеників дає змогу цілком ясно уявити як процес розбивки плану в натурі, так і засоби заготівлі та попереднього (на землі) складання зрубів стін, заломів, восьмериків, ліхтарів та розміщення в зрубах вікон.

ЛЕБЕДИН Сумської області.
Церква Юрія[13] 1765 р.
Обмір 1927 р., фото 1913–1927 рр.

Ця невелика розмірами (15,5 м довжиною, 8,5 м шириною і 15 м висотою), «ходового» типу церковка стояла в колишній приміській слободі Довгалівці. Невибагливі, скромні архітектурні форми її справляли враження інтимно-лагідної будови.

Збудована в 1765 р. з дубу. Архіви церкви не збереглися. Відомо, що в 1865 р. її капітально ремонтували: замінили нижні вінці зрубу, наново обшалювали, прибудували

[12] Висота восьмерика дорівнює також чверті висоти зрубу стін центру.

[13] Опубліковано: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. VI, рис. 3; табл. XI, рис. 4.

Лебедин, церква Юрія, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

з заходу, півдня й півночі три приділки. План церкви складається з центрального восьмигранника, витягнутого по осі південь–північ, шестигранного вівтаря і такого ж бабинця. У бабинця й вівтаря ширина теж перевищує довжину. Бабинець ширший вівтаря (його внутрішня ширина дорівнює ширині вівтаря разом з стінами), до того ж в східній частині бабинець ширший, ніж в західній (на межі з короткими гранями). Центральний зруб має на межі з вівтарем короткі, а на межі з бабинцем майже метрової довжини заплечики. Просвіти в зрубах стін між центром і бабинцем та вівтарем високі, завершені циркульної форми «аркою». Проте об'єм бабинця і вівтаря сприймається все ж відокремлено від центра. Стіни бабинця – спокійних пропорцій – переходять у легкий пружної форми залом, що завершується стрункім, яскраво освітленим, правильної в плані форми восьмериком, покритим широким плафоном. Вівтар дублює – з невеликими відмінами – форми й розміри бабинця. Верхи вівтаря й бабинця – напіврозвинутих форм.

Просторовий об'єм центрального верху уже не обмежується трьома компонентами, а має їх уже чотири і більш активно, ніж вівтар чи бабинець, розгортається в напрямку догори. Хоч висота зрубу стін центру лише дорівнює довжині плану і менша за його ширину, все ж, завдяки підкресленій гранчастості і виразно виявленому нахилу стін всередину, об'єм легко, без відчуття напружності переходить через невисокий перший залом у просторий світлий восьмерик, що зберігає співвідношення сторін поземного плану. Енергійним рухом другого залому об'єм переходить в щедро освітлений, уже правильний в плані, другий восьмерик – ліхтар, покритий ще ширшим, ніж у вівтарі, плафоном. Об'єм верху центральної дільниці в інтер'єрі сприймається як композиція гармонійно розгорнутих просторових об'ємів різної форми, що спокійно, легко, без підкресленого напруження переливаються одна в другу.

Простенькі, але соковито різьблені ригелі у бабинці майстер розмістив на межі зрубу стін і залому проти вузьких граней. В центральній дільниці ригелі розміщено вгорі зрубу стін,

Лебедин, церква Юрія, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

вгорі першого, а також другого восьмериків, теж проти вузьких граней. Різьблене мереживо ригелів оздоблює і пом'якшує аскетичну суворість архітектурних форм. Разом з тим вони відіграють роль акцентуючих елементів при переході одного компонента в другий.

В зовнішньому вигляді частина будови (до початку заломів), незважаючи на підкреслену гранчастість зрубів і вертикальну обшивку стін, сприймається як суцільна, нерозчленована маса спокійних пропорцій. Починаючи з заломів кожна дільниця набуває уже відокремлене розв'язання просторових об'ємів. Перші заломи всіх трьох дільниць зараз вкриті залізом, але зберегли плоскісність старих ґонтових або «драних» дахів; вони об'єднані в один, слабо розчленований компактний об'єм, і лише восьмерики верхів трактуються уже кожен відокремлено. Зберіг первісну плоскісну форму граней даху і другий залом центральної дільниці. Домінуюча роль в композиції зовнішнього вигляду церкви належить масі верху центральної дільниці. Спокійних пропорцій перший восьмерик центрального верху значно переважає розмірами восьмерики-ліхтарі вівтаря й бабинця. Навіть другий восьмерик-ліхтар центру масивніший за восьмерики бокових башт. З великим мистецьким тактом майстер уникає одноманітності й сухості рисунку силуету верхів, надаючи масам восьмерика бабинця більшої, ніж масам вівтаря, стрункості. Викликалося це рельєфом місцевості, де стояла церква, потребою дбати, в першу чергу, про вигляд будови з захід–півночі.

З великою майстерністю – легко й граціозно – вирішує будівник завершення кожної дільниці. Всі три завершення легкі, делікатні за формою і пропорціями. Вони досить широко розставлені, їх «обмиває» світло, їх форми «тануть» в ньому. В цій церкві, як і в ряді інших, сучасних їй, ми відчуваємо подих доби рококо; не в зовнішньому користуванні якимись певними формальними елементами, а в своєрідно сприйнятим «ароматом» мистецтва тої доби.

Аналіз обмірних кресленників[14] показав, що вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці. План центра – восьмигранник, вписаний в чотиригранник. В плані довжина центральної дільниці становить 3/4 його повної ширини. Східна і західна грані восьмигранника дорівнюють довжині його, а південна й північна = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить північну половину чотирикутника, який вписується в восьмигранник.

План вівтаря – шестигранник; повна його ширина дорівнює 1/2 діагоналі чотиригранника, який вписується в восьмигранник плану центру, а довжина – апофема трикутника з стороною = ширині вівтаря, або =1/2 повної ширини центральної дільниці. Східна, південна й північна грані вівтаря дорівнюють 2/3 повної довжини його.

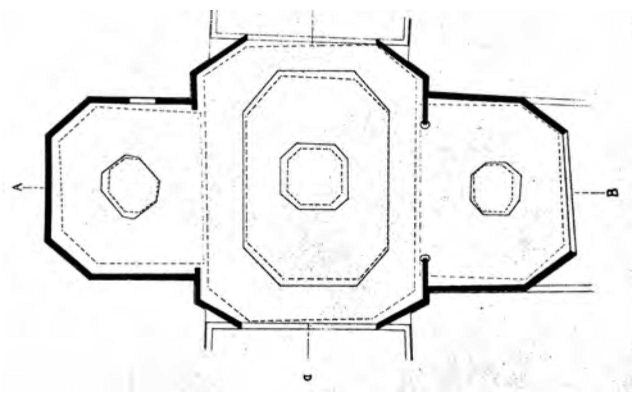

Лебедин, церква Юрія, план.

[14] Майстер будови при розбивці в натурі плану і при складанні зрубів геометричну правильність форм зберігав не дуже ретельно.

Бабинець в плані шестигранник; розміри його дещо інші, ніж у вівтаря: його повна довжина = довжині вівтаря, а внутрішня ширина (починаючи деформацію) = повній ширині вівтаря, або ширина (східна грань) = 1/2 довжини плану центру і вівтаря, взятих разом. Південна й північна грані бабинця дорівнюють 1/2 ширини його, а західна грань = 1/2 повної довжини центральної дільниці (в північній її половині).

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначались розмірами плану. Висота зрубів стін усіх трьох дільниць однакова, вона дорівнює довжині плану центру. Так само висота перших заломів усіх трьох дільниць (поминаючи незначні відміни – наслідок недосконалої рубки зрубів) однакова: вона разом з висотою зрубів стін дорівнює ширині зрубу стін центру (вгорі).

Перший залом центральної дільниці в розрізі дає трапецію. При заготівлі зрубу цього залому майстер використав два шаблони-трапеції: для складання східної й західної граней залому допоміжна трапеція мала основу – довжину зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря, а висота першого залому і зрубу стін разом дорівнювали ширині плану дільниці (вгорі). Трапеція для складання південної і північної граней мала основу – ширину зрубу стін центру (вгорі), верхню грань (повна довжина) = східній грані плану центру.

Висота першого залому, як ми вже вище говорили, разом з висотою зрубу стін дорівнюють ширині плану центру. Перший залом проектувався з розрахунком, щоб довжина першого восьмерика повторила довжину плану вівтаря (що спостерігається дуже часто в церквах Лівобережжя). Ширина восьмерика[15] = довжині східної грані плану центру (або = довжині зрубу стін центру – вгорі), а висота восьмерика = 1/2 повної довжини його.

Для заготівлі зрубу другого залому центрального верху використано теж два шаблони-трапеції. Для складання східної і західної граней залому трапеція мала основу – довжину восьмерика (вгорі), верхню грань (повна довжина) = 1/2 повної довжини восьмерика (вгорі), висоту = півсумі висоти першого залому і восьмерика. Для складання південної і північної граней другого залому шаблон-трапеція мала основу – ширину восьмерика (вгорі), довжину верхньої грані = довжині верхньої грані попереднього шаблона і висоту таку ж, як і у попереднього шаблона. Висота другого залому і першого восьмерика дорівнює довжині плану бабинця. У другого восьмерика повна довжина дорівнює 1/2 довжини першого восьмерика і ширина = довжині його. Висота другого восьмерика = висоті першого восьмерика. Висота

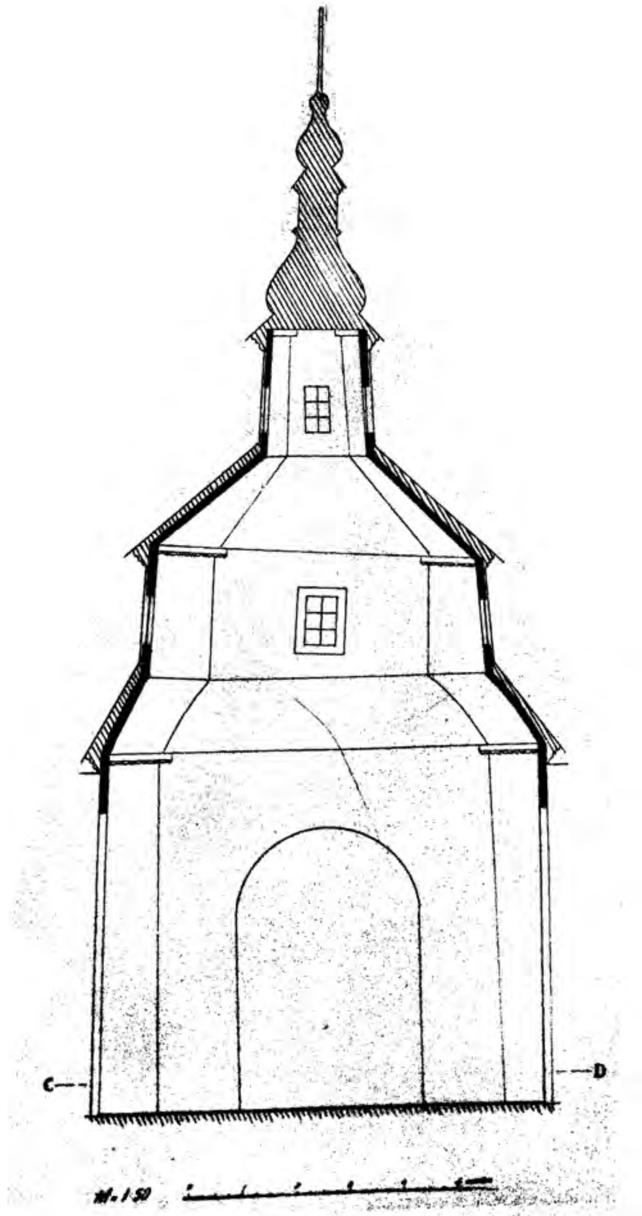

Лебедин, церква Юрія, поперечний розріз.

[15] У першого восьмерика центрального верху ширина переважає довжину більш, ніж ширина переважає довжину плану дільниці.

Лебедин, церква Юрія, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1913 р.

другого восьмерика й другого залому разом = довжині восьмерика (довжині плану бабинця).

Висота центрального верху = ширині зрубу стін центру (вгорі). Внутрішня висота центральної дільниці = довжині плюс ширині зрубу стін (вгорі).

При заготівлі зрубу залому вівтаря майстер використав для складання східної і західної граней (не беручи до уваги опуклість їх) шаблон-трапецію, у якої верхня грань = 1/4 висоти зрубу стін. Висота першого залому вівтаря й зрубу стін разом, як уже вказувалось, = ширині зрубу стін центру (вгорі). У восьмерика бабинця довжина й ширина = 1/4 повної ширини плану дільниці. Висота восьмериків й бабинця = 1/2 довжині зрубів стін дільниці (вгорі). Висота верху вівтаря і бабинця = апофемі трикутника з стороною = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі).

Верх бабинця побудовано аналогічно до верху вівтаря, лише восьмерик його коротший. Обидва восьмерики центрального верху, а також восьмерики вівтаря й бабинця мають нахил граней всередину; ширина й довжина їх у вівтарі й бабинці разом з стінками, вгорі взята, дорівнюють довжині й ширині їх внизу без стінок. Восьмерики ж центрального верху мають звуження зрубів вгорі ще більше.

Внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови, а внутрішня висота вівтаря й бабинця менша довжини плану центру і бабинця (чи вівтаря), взятих разом.

Вікна в зрубах стін вівтаря й бабинця заложено на висоті = 1/2 довжини плану центру. Вікно в першому восьмерику центрального верху заложено на висоті = ширині плану центру. Вікно в другому восьмерику заложено над верхнім вінцем першого восьмерика на висоті = 1/2 довжини першого восьмерика (вгорі). Просвіти вікон в восьмерику в бабинці і вівтарі лежать на тій же висоті, що і в центральному верху в першому восьмерику. Центр вікна верхнього восьмерика центральної дільниці припадає на вершину рівностороннього трикутника, побудованого на довжині плану будови, як на основі.

Принагідно зазначимо, що більш поширений був інший засіб, коли кругле, або чотирикутне вікно (його центр чи низ або верх)

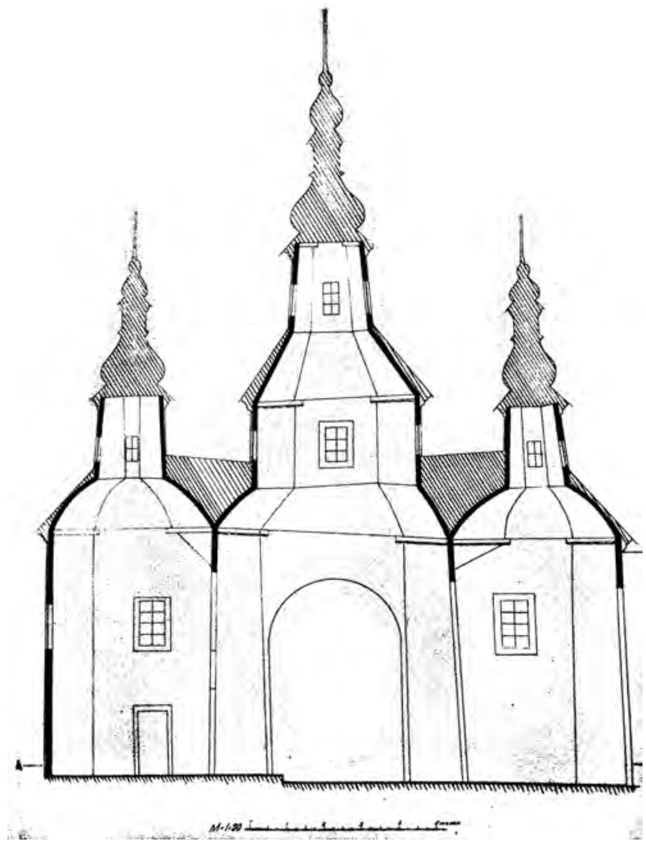

Лебедин, церква Юрія, поздовжній розріз.

прорізали в восьмерику на висоті = 1/2 довжини плану будови: церкви в Красносільці XVII в. Тучапах 1680 р., Ісаях 1665 р., Підлісках 1655 р., Дрогобичі – Юр XVII в., Торках XVII в., Старій Солі XVII в., Долині 1761 р., Сасові 1731 р., Князівському 1771 р., Бусовиську 1780 р., Ясіньці Масьовій 1810 р.[16], Курниках[17], Дашківцях, Привітові, Малих Хуторах, Камені, Чуднові – Петропавлівська, Синяві – Воскресенська[18]. Рідше кругле вікно позначало то середину внутрішньої висоти центральної дільниці будови (Введенська церква в Трипіллі), то містилося воно на висоті = довжині плану будови (церква Миколи в Лебедині).

Архітектурні форми й пропорції церкви Юрія в Лебедині мають двоїстий характер. З одного боку, не тільки зруби усіх трьох дільниць, але й перші заломи будови мають однакову вишину. Така уніфікація ряду елементів усіх трьох дільниць будови та підкреслена гранчастість плану (восьмигранник та два

[16] М. Драган. Українські деревляні церкви. Львів. 1937.

[17] Ю. Сіцинський. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України. Львів. 1925.

[18] Г. Павлуцький. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев. 1905.

шестигранники) властиві пам'яткам пізнішої формації, тоді як у пам'ятках давнього часу (чи архаїзуючих) зруби центральної і крайніх дільниць мали різну висоту, а в плані домінувала форма квадрату чи чотиригранника. З другого боку, перші заломи усіх трьох дільниць і другого залому центральної дільниці церкви Юрія в Лебедині мають зовні форму прямолінійних наметів, будова помірної вишини (вишина центральної дільниці в інтер'єрі менше довжини будови), вишина зрубу стін центральної дільниці дорівнює довжині плану її, – все це риси, властиві пам'яткам давнішої формації.

АНТОНІВКА Полтавської області.
Покровська церква 1765 р.[19]

Дубова. За планом належить до типу хрещатих з невиділеним зрубом центральної дільниці і шестигранними вівтарем, бабинцем, південним і північними рукавами. Наведені в «Известиях» розміри: довжина церкви 25 арш., довжина вівтаря 8 арш., ширина церкви 19½ арш.[20] дозволяють гадати, що центральна дільниця в плані була не квадрат, а видовжений чотирикутник. Якщо довжина вівтаря, а напевно, і бабинця, дорівнювала 8 арш., то центр, виходить, мав довжину 9 арш. Важче здогадатись, як розподілялися 19½ арш. між центром і південним та північним рукавами. Певно, центр мав ширину не 9 арш., а менше. Тоді б ширина його була менше довжини. Вівтар і бабинець були також дещо видовжені по осі схід–захід. У південного ж і північного рукавів, як то видно на фото, довжина переважала ширину значно більше, ніж у вівтаря (західна грань південного рукава вдвоє довша південної грані бабинця). Отже, всі дільниці плану, як і план цілої будови, були видовжені по осі схід–захід. Церковний опис 1800 р. зазначає, що при репарації замість 3 верхів залишили один. Це стверджують вікна восьмерика, прорізані не по сторонах світу, а в південно-східній і відповідних їй гранях. Але східний і західний верхи були, очевидно, невисокі, з невеликими восьмериками-ліхтарями, тоді як висота верху центральної дільниці дорівнювала (приблизно) висоті зрубів стін.

У шестигранних зрубів стін (одної висоти) вівтаря, бабинця і обох рукавів висота переважала довжину плану; перекриті вони зовні п'ятиспадистими дахами з «димничками». Зруб стін центральної дільниці вищий за зруби стін рукавів. Він переходив у невисокий, важких пропорцій світловий восьмерик, у якого грані, орієнтовані по сторонах світу, продовжували грані зрубу стін. Перший за-

Антонівка, Покровська церква, загальний вигляд, фото М. Макаренко, 1929 р.

[19] Мартинович і Горленко. Названа праця.

[20] Див. «Известия археологической комиссии» (Вып. 61), де опубліковано фото зовнішнього вигляду церкви. Крім того, я одержав фото від М. Макаренка.

лом переводив об'єм дільниці у невеликий другий світловий восьмеричок; у нього висота теж менша довжини. Другий залом перекрито зовні низенькою опуклуватою банькою, що завершувалася струнким глухим ліхтариком.

Форми компонентів, з яких складався верх центру, вагоміші за пропорціями зрубів стін; в цілому церква належить до типу «кремезних».

АДАМІВКА Чернігівської області.
Михайлівська церква.
Рік побудови невідомий.

В XVII в. село належало Адамові Киселю. Церковний дзвін з датою «1685» свідчить, що церква в селі з'явилася вже в XVII в.

Церква репарувалася. На верхній частині зрубу стін центральної дільниці помітно, що раніш дахи рукавів були стрімкіші і вищі; їх гребні доходили до карниза центрального зрубу. Які ще зміни внесла репарація в первісний вигляд будови – невідомо. У сучасного важкуватого за пропорціями восьмерика довжина й ширина дорівнюють тим же розмірам плану центрального зрубу. Кожну грань восьмерика прорізують великі вікна. Перекрито восьмерик банястої форми дахом; завершує центральну дільницю глухий циліндричний ліхтар. Такі ліхтарі характерні для пам'яток класицистичної доби, але ромбовидної форми вікна, ввігнуту форму даху бані в нижній частині її зустрінемо у більш ранніх пам'ятках: середини і навіть кінця першої половини XVIII в. (порівн. церкву в Свіржі). Отже, збудовано церкву десь біля середини XVIII.

Майстер, що репарував церкву, стежив за «модою» і використав деякі формальні елементи, що відбивали в архітектурі місцеве «рококо» і класицистичний стиль. Але майстер, що будував церкву, непорушно витримав головні принципи народного монументалізму: план церкви, як і в Покровській церкві в Антонівці,– хрещатий з невиділеним центром (у нього довжина більша ширини). Шестигранники південного і північного рукавів вужчі за бабинець і вівтар. Міжрукав'я заповнюють невисокі освітлені комірки.

Зруби стін рукавів – стрункі за пропорціями. Ще більш тягнутий догори чотиригранник центрального зрубу. Висота цілої центральної дільниці значно переважає не лише ширину, але й довжину плану церкви. Проте вагомість об'єму восьмерика значною мірою «гасить» устремління нижньої частини будови. Це вказує на те, що під час репарації верх церкви, з восьмерика починаючи, набув елементів класицистичного стилю.

Адамівка Михайлівська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ
Чернігівської області.
Церква Покрови[21] 1767 р.
Обмір 1932 р. Фото 1916-го і 1932 рр.

На передмісті Новгорода-Сіверського – Сухомлинці – стоїть висока струнка церква. Вона – двоповерхова. Нижня (тепла) Трьохсвятська – мурована. На ній, ніби на підмурку, підноситься дерев'яна Покровська церква – з закритим опасанням. Такий надійний «підмурок» і закрите з рубленими зовнішніми стінами опасання забезпечили чудове збереження пам'ятки. Репарації, розуміється, були, змінювалася обшивка зрубів. Можливо, дахи на вівтарі і бабинці та заломи центральної дільниці спочатку були вкриті драницями й ґонтою. Ремонтувалися стіни зрубу опасання: вгорі зрубу дерево місцями замінено на нове. Пізніше добудовано другий присінок з заходу.

Церква на передмісті Новгорода-Сіверського існує здавна. Збереглась цинова закладна дошка, на якій занотовано, що 1721 р. Покровська церква «обновыся». Друга, пізніша закладна дошка (дерев'яна) свідчить, що Трьохсвятська церква була закладена 23 травня 1766 р. і освячена 29 липня 1767 р. Рідкий випадок, коли муровану церкву (бодай і невисоку) збудували протягом одного року. Далі на тій же дошці записано, що Покровська церква «во обновление основася 17 липня 1767 р., а свершися 30 жовтня 1768 р.» – теж протягом 15 місяців[22]. Будова споруджена «тщанієм и иждивением Івана Зимаковського, бурмистра магістрата Новгородського» і руками – додам від себе – одного з визначних народних майстрів.

Будову було запроектовано зразу такою, якою вона дійшла до нас. Розміри і конфігурація плану мурованої церкви відповідають розмірам і формі плану Покровської церкви. Трьохсвятська церква зложена з цегли розміром 31 × 14 × 5 см. Три її дільниці перекриті склепіннями: бабинець і центр коробом в напрямку схід–захід, а вівтар в напрямку південь–північ. Вікон в бабинці двоє, в центральній дільниці – четверо, у вівтарі троє. Інтер'єр Трьохсвятської церкви справляє враження інтимної будови. Всередині і зовні вона отинькована. Зовні кути граней позначено рустованими пілястрами. Цоколь і фриз відділено архівольтом; таким же архівольтом окантовано віконні просвіти і ніші.

Покровська церква заложена з соснових брусів. Незашитий зруб стін церкви з боку опасання дає деякі вказівки на техніку будування і конструктивні засоби. Замок зрубу, там де його можна було розглянути, такий же, як і в будовах м. Лебедина Сумської обл. В зрубі залишилися гнізда (круглі й квадратові) від циналів, на які настилали риштування під час будови. Залишилися гнізда від сволочків, які сполучали зруб опасання і зруб церкви. До зрубу сволочки пришивалися дубовими тиблями. Гнізда для них вивірчувалися свердлом. Мітки-зарубки (насічки сокирою й долотом з округлим лезом) стверджують, що зруб заготовляли й складали спочатку частинами на землі; потім бруси й вінці мітили зарубками, розбирали і, нарешті, на місці знову складали.

За типом плану Покровська церква належить до поширеної групи пам'яток, що складалися з шестигранного вівтаря, восьмигранного центру й квадратового бабинця[23]. Але наша пам'ятка має й свої властивості – закрите рублене опасання і ряд інших притаманних їй рис[24].

Церква Покрови – одноверха. Високий верх центральної дільниці домінує в композиції будови. З будь-якої точки церква зовні підкреслює поривання мас догори. Форми її стрункі, але без надмірного напруження. Зокрема, у восьмерика і ліхтаря ширина більша висоти. Дахи над заломами помірної висоти. А висоту зрубу стін зм'якшує опасання. Зруби вівтаря й бабинця покрито стіжковим дахом з «димничками» на торцях. Присінки з півдня й півночі центральної дільниці та похилий дах опасання створюють враження підпор, надають композиції стабільності, хоч разом з тим роблять низ церкви трохи заважким. Підсилює стрункість будови вертикальна обшивка, що вкриває зруб від опасання до ліхтаря включно.

[21] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у реєстрах: В. Каковський. Маловідомі пам'ятки українського дерев'яного зодчества XVII–XVIII віків // Архітектура Радянської України. Київ. 1941. № 3.

[22] Повний текст обох закладних дощок наводимо в «Нарисах».

[23] Зазначені в примітці до анотації церкви Юрія в Іванівці.

[24] Друга відома нам пам'ятка з закритим рубленим опасанням на Лівобережжі – церква Миколи в Новому Ропську.

Значну увагу майстер Покровської церкви приділив вікнам. Вони різних розмірів і різної форми: то невеликі, майже квадратові (в опасанні), то одинарні з 6 рядів по 2 шибки в кожному ряді (в зрубах вівтаря й бабинця), то здвоєні і більшого за попередні розміру (в зрубі центральної дільниці), то потрійне, з вищим за бокові середнім полотнищем (в західній грані зрубу бабинця), то дуже вузькі і високі (в ліхтарі); нарешті над здвоєним вікном центральної дільниці майстер містить маленьке кругле віконечко – «волове вічко». Майстер охоче й уміло використовує вікна як один з важливих елементів ритмового збагачення й чіткості побудови композиції.

Новгород-Сіверський, Покровська церква, загальній вигляд, фото П. Жолтовський, 1930 р.

Новгород-Сіверський, Покровська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовський, 1930 р.

Головний вхід до церкви – з заходу. Шестигранні одвірки цих дверей дубові, різьблені (скраю – дві смуги «ложок», а всередині полотнища – «ови»). Південні й північні одвірки також дубові, але прямокутні й без різьби.

Зруб стін бабинця посередині здається «кубічним», нижчим, ніж в дійсності. Це залежить від того, що при західній стіні над дверима розташовано хори з ажурним парапетом; від того, що світ від трьох вікон «перерізує» навпіл висоту зрубу, залишаючи верхню частину бабинця в сутінках. Чотиригранний зруб стін бабинця за допомогою 4 клинів переходить у низенький восьмигранний залом, перекритий плоскою стелею. Уся ця форма верху бабинця сприймається нечітко[25]. З центром бабинець сполучається нешироким (західна грань центральної дільниці має довгі заплечики) просвітом, що на висоті низа вікна закінчується вирізом з контуром у формі «завіси». Над цим просвітом прорізано другий – «голосник», такий же широкий, як і нижній, але нижчий, з заокругленням вгорі. Отже, ці просвіти такою ж мірою сполучають простір бабинця й центру, як і розмежовують їх.

Зруб стін центральної дільниці, навпаки, виглядає дуже високим, значно вищим дійсної десятиметрової висоти. Цьому сприяють гранчастість зрубу, великий, чітко виявлений нахил стін всередину і, нарешті, те, що верхня половина стін яскраво освітлена здвоєними великими вікнами. Центральна дільниця в плані підкреслено видовжена з півдня на північ, ніби зтиснута з заходу й сходу. Вгорі зрубу східні й західні грані зв'язані з північною й південною чотирма різьбленими (вервечка з розетою в центрі) ригелями.

Особливістю Новгородської Покровської церкви є її перший залом. Він і в дійсності високий, а ілюзорно здається ще вищим. У нього західна грань заломлена під кутом 80°, а східна навіть під 84°, тоді як північна й південна грані заломлені під кутами в 46° і 52°. Це викликано намаганням звести простір зрубу стін з відношенням ширини до довжини 3 : 2 до восьмерика, у якого, навпаки, довжина трохи більша за ширину. Восьмерик на око виглядає широким і помірної висоти. Він яскраво освітлений 4 вікнами. Над лутками вікон південної й північної граней заложено сволок, до якого закріплено ланцюг з панікадилом. Верх зрубу восьмерика ригелів, як то звичайно буває, не має, і грані восьмерика переходять у другий залом м'яко, без різкої межі, яку бачимо в першому заломі. Без підкресленої різкості переходить також другий залом в зруб ліхтаря, який виглядає глибшим, ніж він зафіксований обмірами. В цілому ж ілюзійна внутрішня висота центральної дільниці Новгородської Покрови здається величезною, хоч в дійсності вона трохи більша за 18 м. Форми компонентів верха дільниці легкі, граціозні.

Оформлення внутрішнього простору вівтаря подібне до оформлення бабинця, певна річ, з урахуванням того, що вівтар в плані шестигранник, а не квадрат. З центром вівтар сполучається простим вирізом такої ж висоти, як і просвіт бабинця, але ширшим, бо заплечики зрубу центральної дільниці тут коротші, ніж на межі з бабинцем. Над нижнім просві-

[25] В зв'язку з цим може виникнути запитання: а чи не була Покровська церква спочатку трьохверха? Гадаю, не була. В ці роки здебільшого будують одноверхі церкви.

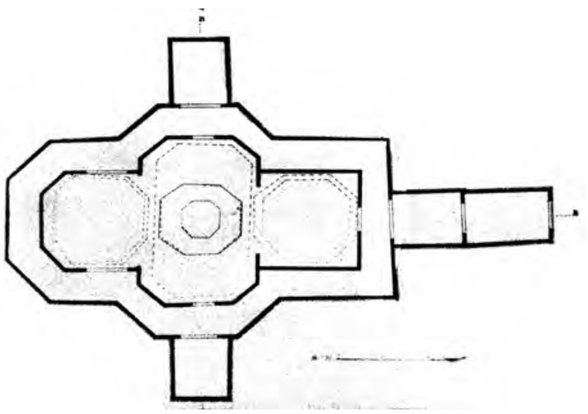

Новгород-Сіверський, Покровська церква, план.

том прорізано другий – «голосник», в формі рівнораменного хреста.

В опасання вхід з західного присінка. В церкву з опасання ведуть троє дверей: одні – в бабинець, другі і треті (в південній і в північній гранях) – в центральну дільницю. Два проходи ведуть до опасання з вівтаря, що відіграють в цій частині роль паламарки й ризниці; ця частина опасання відгорожена від останньої. Два проходи з опасання ведуть також в південний і північний присінки. Західна частина опасання має стелю, решта – не приставлена.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО.

Мурована тепла Трьохсвятська церква була заложена з передбаченням розмірів дерев'яної Покровської. Внутрішня довжина обох церков однакова; ширина вівтаря й бабинця обох поверхів теж однакова. Внутрішня ширина центральної дільниці мурованої церкви також дорівнює ширині центральної дільниці дерев'яної (точніше: дерев'яна ширша за муровану на товщину бруса). Внутрішня довжина вівтаря, центру й бабинця мурованої церкви менша довжини кожної відповідної дільниці дерев'яної на стільки, на скільки товща мурованої стіни переважає товщину бруса дерев'яного зрубу.

В основі побудови плану дерев'яної Покровської церкви лежить схема з трьох чотирикутників: видовжений по осі південь–північ – центральна дільниця, квадрат – бабинець і рівновеликий бабинцю квадрат-вівтар. Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці; ширина центру дорівнює 3/2 довжини. Ширина, повна довжина бабинця й вівтаря дорівнюють половині діагоналі центрального чотирикутника, в який вписується восьмигранний зруб центральної дільниці. У вівтаря відсічено зовнішні кути; південна й північна грані шестигранного вівтаря дорівнюють половині діагоналі бабинця, а східна грань = половині ширини вівтаря. Бабинець – квадрат. Центр – чотирикутник з обсіченими кутами; західна й східна грані центру дорівнюють 3/4 ширини дільниці, а південна й північна – половині західної грані тої ж дільниці. Ширина опасання = 1/3 ширини бабинця.

Висота зрубу стін вівтаря дорівнює половині довжини плану будови, а висота зрубу стін бабинця на товщину 2 брусів менша. Внутрішня висота бабинця й вівтаря більша висоти зрубу стін лише на товщину двох брусів. Коротенькі заломи вівтаря й бабинця перекриті в інтер'єрі восьмигранними плафонами; їх розміри наближаються до половини ширини плану центру.

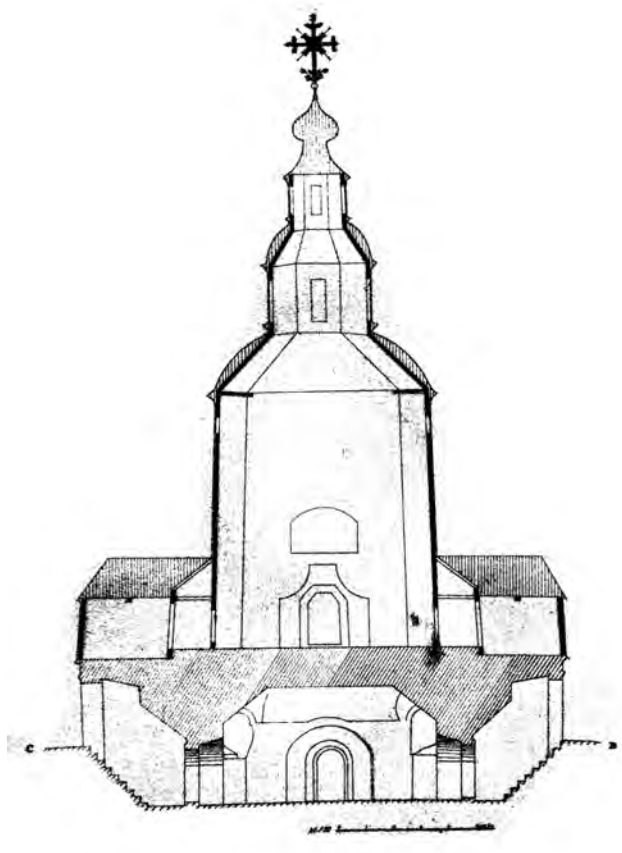

Новгород-Сіверський, Покровська церква, поперечний розріз.

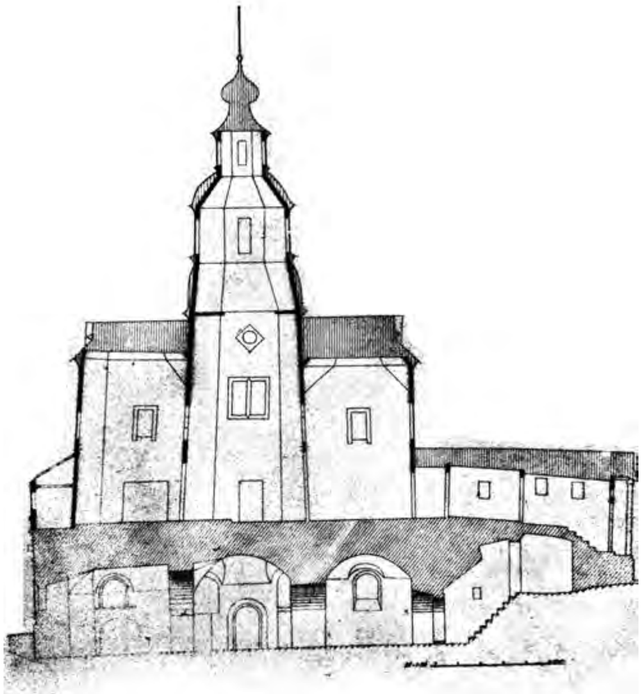

Новгород-Сіверський, Покровська церква, поздовжній розріз.

Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює сумі довжини плану центру і вівтаря[26].

Довжина основи першого залому центра дорівнює довжині плану бабинця, ширина його = половині довжини плану будови, а висота = половині довжини плану бабинця. При заготівлі зрубу першого залому на землі майстер користався 2 шаблонами-трапеціями. Для складання східної й західної граней трапеція мала в основі – довжину зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань (повна довжина) = 1/2 ширини плану дільниці і висоту = 1/2 довжини плану вівтаря. Притому східна і західна грані заломлені, як уже вище сказано, під різними кутами. Для складання південної і північної граней першого залому використано іншу трапецію-шаблон: основа її – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань (повна довжина) = 1/2 ширини зрубу стін (вгорі), верхня грань (повна довжина) = 1/2 ширини зрубу стін (вгорі), і висота така ж, як і у попереднього шаблона.

Північна грань першого залому засклеплена під іншим кутом, ніж південна.

У восьмерика повна довжина дорівнює 1/2 ширини плану дільниці, а ширина – на товщину 2 брусів менша за довжину. Висота восьмерика = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану бабинця, а висота восьмерика і першого залому разом дорівнює 1/2 висоти зрубу стін дільниці; висота ж дільниці до початку другого залому = довжині плану будови.

Другий залом в поперечному розрізі дає трапецію – низ рівностороннього трикутника. Для складання південної і північної граней і було використано трапецію, у якій основа – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань – 1/2 основи і висота = 1/2 висоти восьмерика. Для складання західної і східної граней другого залому трапеція мала основу на товщину 2 брусів довшу попередньої; верхня грань і висота такі ж, як і у попереднього шаблона. Висота другого залому і восьмерика разом = довжині восьмерика. Довжина і повна ширина ліхтаря дорівнюють 1/2 довжини восьмерика, а висота = повній довжині ліхтаря. Висоту цілого верху визначає ширина тої ж дільниці плюс товщина бруса, або віддаленню в плані між серединою східної грані вівтаря і серединою південної (чи північної) грані центру. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює 5/4 довжини плану будови. Ширина опасання становить 1/3 довжини плану бабинця; висота зрубу стін його = половині довжини плану бабинця, а внутрішня висота до гребня даху = 1/3 висоти зрубу стін центральної дільниці.

Південне вікно в зрубі стін бабинця заложено на висоті = 1/4 довжини плану будови. Південне (подвійне) вікно в зрубі стін центру заложено на висоті = половині суми довжини плану центру й бабинця. Вікно в восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін центру на висоті = 1/2 довжини плану центру. Вікно в ліхтарі над верхнім вінцем зрубу восьмерика заложено на висоті = 1/2 довжини цього зрубу (вгорі). Кругле віконце в зрубі стін центру заложено на висоті = ширині плану центру, а верх ромбовидних луток цього вікна позначає половину внутрішньої висоти центральної дільниці.

Новгород-Сіверський, Покровська церква Закладна дошка (свинцова) 27 × 23 см

«Благоволением единаго вѣтре лицах Славимаго Бга Вче Пречтня Бгомтре Прие (Дѣви Марии в памят ея четнаго Покрова Приблагополучной Дежавѣ) Самодержца Всеросійскаго Пресвѣтлейшаго Гдря Нашего Царя и Великаго князя Петра Перваго в начале Правительства Стешаго Росийскаго Синоду; Предварив-

[26] Мінус товщина бруса.

шим Благослвеніемъ Преосвященаго (Антонія Стаховскаго архіерея Чернѣговскаго, между архіепископством, ...»

Новгород-Сіверський, Покровська церква Закладна дошка (дерев'яна) 33 × 64 см

«Во славу стия единосущныя Животворящия Инераздѣлѣныя Тцы Оца и Сна и стаго духа, Задержавы Благочестивейшія Великія Гдрки Нашая Імератрицы Екатерины Алексіевны Самодержицы всеросійскія при наслідник Ея Благоверном Гдрѣ Цесаревичѣ и Великом князе Павль Петровичѣ Благословеніемъ Стѣйшаго Правительствующаго Сінода и Преосвященейшаго Киріла Епископа черниговскаго и Новгородка Сѣверскаго основася сія каменная церков воимя трехстителей Василія великого, Григорія богослова и Іоанна златоустаго, 1766 год мая 28, остыласяже всщенодѣйствіе 1767 года іюля 29, сіяже деревяная церков воимя Покрова престыя, Бцы, во обновленіе основася, того жѣ 767 года іюля 17 дня асо вершися и остыся 2768 года октобрія Л дня / присщенствѣ настоятелей тоя церкви Василія Пригари и синов его Андрея Итимофея. Тщаніемъ же и иждивеніем собственнымъ бголбового и христолюбивого ктитора иприхожанина сея жѣ церкви Іоанна Іоанновича Зимаковскаго Бурмистра магистрата новгородского Бгу единому да будет честь и слава вовѣеки Аминь».

* * *

НОВИЙ РОПСЬК, тепер Брянської області.
Борисоглібська церква.
Схематичний обмір плану і фото 1916 р.

Борисоглібська церква відома в Новому Ропську з «Опису» 1734 р.[27] і з «Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.»[28]. Що сталося з старою церквою – невідомо. В 1806 р. ропчани купили в закритому Клюсівському монастирі дерев'яну соборну церкву і перевезли її в Ропськ, назвавши її, як і попередню, Борисоглібською[29]. Церква Клюсівського монастиря належала до поширеного тризрубного триверхого типу. Центральна дільниця мала в плані форму витягнутого по осі південь–північ восьмигранника, а вівтар і бабинець – форму шестигранника.

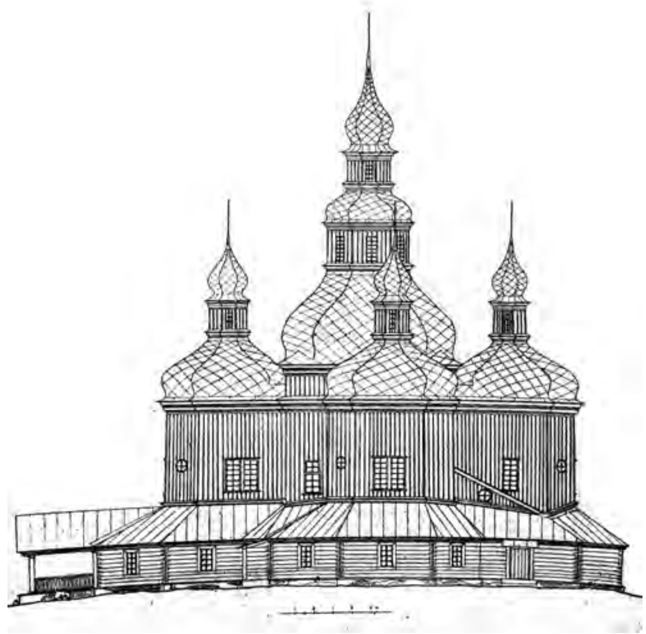

Новий Ропськ, Борисоглібська церква, південний фасад.

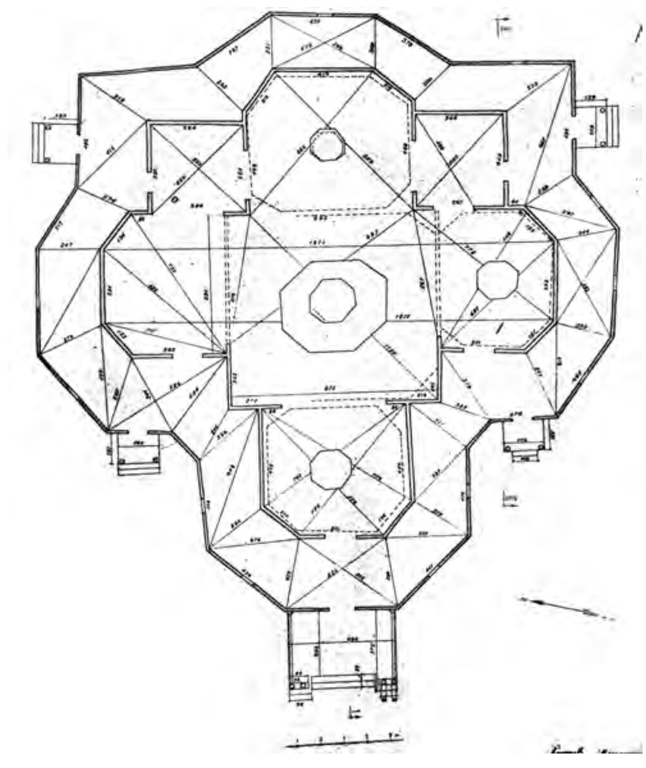

Новий Ропськ, Борисоглібська церква, план.

[27] Ф. Гумилевский «Чернигов». Вып. VII. С. 258.
[28] П. Федоренко. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. Київ. УАН. 1931.
[29] Ф. Гумилевский «Чернигов». Вып. VI. С. 186.

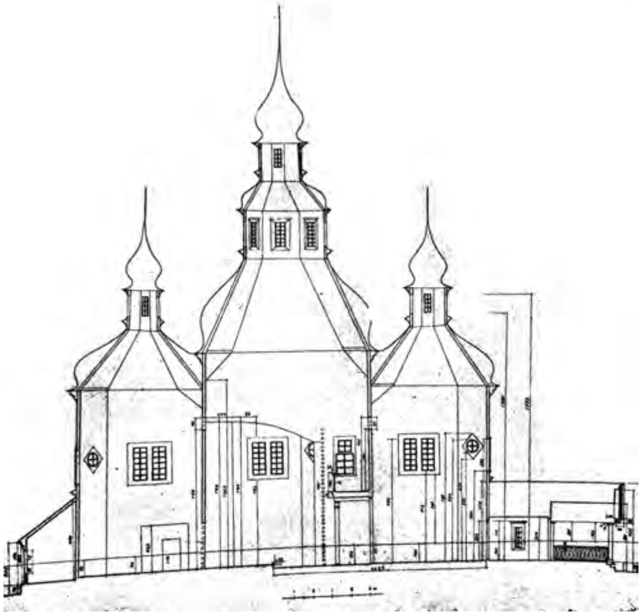

Новий Ропськ, Борисоглібська церква, поздовжній розріз.

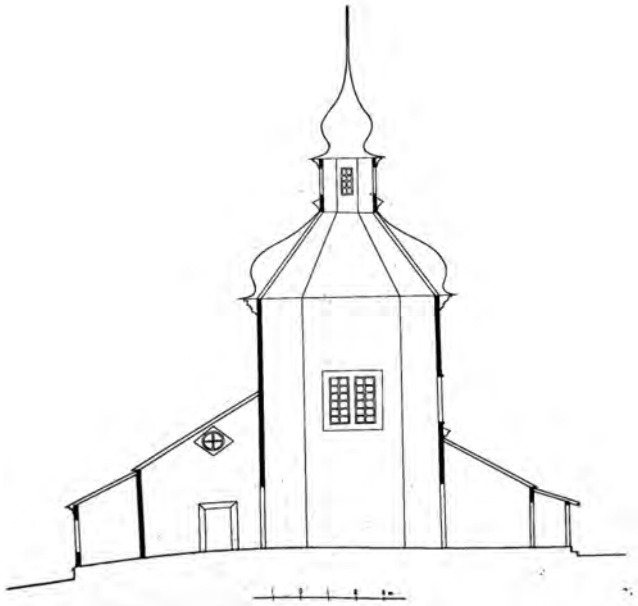

Новий Ропськ, Борисоглібська церква, поперечний розріз.

При вівтарі зберігалися ще рештки опасання, яке раніш оточувало будівлю навколо. Його знято в 1867 р. На новому місці монастирську церкву згодом значно розбудували: з півдня в 1866 р. і з півночі в 1867 р. додано дві схожі до вівтаря та бабинця, але значно просторіші за них в плані нові, також шестигранні вежі. Притому в південній і північній гранях зрубу стін центральної дільниці вирізали великі просвіти, а разом з тим знищили вікна, які були в цих гранях. З заходу ж добудували низьку широку трапезну. Таким чином, будівля набула вигляд п'ятиверхої церкви з просторою трапезною з заходу.

В 1916 р. церква була нами оглянута і зафотографована; схематично заміряно її план. Пізніш церкву розібрали.

В інтер'єрі стара частина будови істотних змін не зазнала. Західні вхідні двері її зберегли первісну шестигранну форму; їх лутки оздоблено різьбленими (сухуватими) «зубчиками» та «косицями». Звертали на себе увагу просвіти між сусідніми зрубами стін церкви. Верхня частина просвіту між бабинцем і центральною дільницею має форму трапеції, бокові сторони її оброблено у вигляді «фестонів». А верх просвіту між вівтарем і центром (хоч він і закритий іконостасом) оформлено у вигляді трикутника, завершеного хрестом; верхні частини трикутника теж оброблені «фестонами». Така форма просвітів підсилювала динамічне розгортання композиції об'ємів в напрямку догори. Соковито оформлені різьбою ригелі розміщені лише на межі переходу вузьких (коротких в плані) зрубів стін у заломи – подвійні в центральній дільниці і одинарні в вівтарі й бабинці.

Освітлена будова в інтер'єрі дуже щедро. В бабинці над карнизом, що залишився (зовні) на згадку про опасання (верх його даху) в західній, південній і північній гранях зрубу стін, розміщено троє подвійних вікон, та ще восьмерик мав четверо вікон. Скільки і які вікна мали південна й північна грані зрубу стін центральної дільниці до репарації, невідомо, але у восьмерику прорізано 8 вікон, що заливають світлом дільницю і зараз. Ліхтарі у всіх трьох старих вежах глухі, зашиті над другим заломом плафонами. Раніш вони були, мабуть, в інтер'єрі відкриті.

Зовні верхи зрубів стін, восьмериків, ліхтарів старої частини будови оздоблено різьбленими карнизами (сполучення поясків з поличок, сухариків та вервечки). Карнизи добудованої частини мають інший, сухіший рисунок.

Як показав аналіз обмірного кресленика плану, стара частина будови побудована за таким приписом: вівтар і бабинець – шестигранники, вписані в квадрати; центр – восьмигранник, його ширина = подвоєній ширині бабинця, а довжина дорівнює діагоналі квадрату, в який вписується план бабинця. Північна грань центральної дільниці = ширині бабинця, а західна – діагоналі квадрату, вписаного

в план бабинця. Південна грань бабинця і вівтаря – 1/2 довжини центру, а західна грань бабинця та східна вівтаря – 1/2 повної довжини бабинця.

Церква збудована не пізніше 80-х рр. XVIII ст., а окремі прикмети дають підставу гадати, що побудували її в 60-х роках.

КУСТИЧІ, Стародубівщина
тепер Брянської області.
Церква Миколи 1766 р.

Церква збудована стародубівськими теслями Йосипом Тимофійовичем, Омеляном Івановичем та Юхимом Красноголовкою. Уявлення про будову складаемо на підставі контракту, виданого теслями П. Скорупі, на кошт якого будувалася церква[30].

Замовець ставив вимогу, щоб майстри верх церкви робили «по образцу нового манеру (какая где усмотрится церков хорошо зделана) так на тот образец смякая и должны делать». На жаль, ми ще так слабо обізнані в еволюції форм церков другої половини XVIII в., щоб зрозуміти, що мав на увазі Скорупа, і конкретизувати риси отого «нового манеру», не можемо. Новим вимогам відповідало і те, що «при оной церкви опасани не будет». Церкву мали будувати одноверху; це також характерна прикмета нового типу церков.

План церкви за контрактом уявляємо цілком ясно: центральна дільниця – восьмигранник («з самого фундамента круглая, завиваная»), вівтар і бабинець – шестигранники («олтар и переднюю літію кругло подводить в один середній верх с прибанками»). Як виглядала в натурі вимога «кругло подводить олтар и переднюю літію в один верх с прибанками», можна побачити в заміряній нами церкві Миколи 1773 р. в Будках, в якій вівтар і бабинець «кругло підведені в один верх прибанками».

План церкви не мав нічого нового; він відомий в пам'ятках XVII і XVIII вв. По-старому церкву мали вкрити ґонтою и «покожушить всю без остатку». Висоту зрубу стін церкви контракт визначив в 35 вінців. Але уточнити розміри («какая она будет на практике») майстри мали в процесі будування, домагаючись гармонійної пропорційності компонентів будови («в пропорцію всего расположения»)[31].

Контракт: *«1766 г. марта 30 дня. Мы нижеподписавшіеся мещане и жители стародобовскіе Осип Тимофеев, Омелян Иванов и Ефим Красноголовка, дали сей наш добровольній контракт г. обозному полку Стародубовского его высокород. Павлу Григоріевичу Скоруппе в том, что уговорились мы с его высокрд. по доброму нашему желанию, зделать в маетности его, в с. Кустичах церковь двопрестольную во имя Николая и безсребренников Космы и Даміана на показаном месте, коя будет на каменном фундаменте, а тепер строить оную на колодках, и старой церкви годной лес мешать с новим, где в стенах пристойно будет; з самого ж фундамента будет круглая, завиваная; також олтар и передню лѣтію кругло подводить в один середній верх с прибанками, в пропорцію всего расположенія, в вышину в 35 венцов или какая оная будет на практике, а что касается дверей и окон и сколько оных надобно, то у е. в. состоит разсмотрения; только б оную церковь во углах и в замках крепко а в стенах прямо и ровно делать должны; верх же оной по образу новаго манеру (какая где усмотрится церковь хорошо зделана) так на тот образец смякая и здесь зделать должны; и покривать гонтою и покожушить всю без остатка також внутрь мости с круглими крилосами делать; при оной же церкви опасань не будет, но током всходнія ганки противку дверей, с призбою округ церкви.*

[30] Контракт надруковано у виданні: Сулимовський Архив. Київ. 1884. С. 251–252. Ми передруковуємо його тут.

[31] При будуванні церков народні майстри не були обмежені і зв'язані готовими креслениками. Імпровізація в їх творчості, як і в творчості народних майстрів інших галузей мистецтва, посідала помітне місце. Починаючи будувати церкву, майстер мав в уяві образ будови, готовий лише в загальних рисах. В процесі будування творчий акт майстра тривав. Тому первісно задумані компоненти будови в процесі втілення їх могли в натурі змінятися. На ці зміни могли впливати різні об'єктивні, чисто матеріальні причини. З другого боку, в процесі розгортання будівництва майстер мав змогу щодня оцінювати і перевіряти в натурі правильність свого первісного, теоретичного задуму і міг в процесі будівництва змінювати в тій чи іншій мірі задумані співвідношення компонентів будови.

Буди ли ж мы некрепко во углах и в стенах негладко и в кришце ту церковь стали делать с порчю и за усмотрением того всего нашего не крепкого дела, должны мы будем своим коштом всю ту порч зделать по настоящему. За труд же свой получить имеем от е. в.: деньгами 80 р., а с провизии: муки житной четвертей 20, круп гречаних четвертей 5, пшена чверток 3, сала пудов 5, соли пудов 5, пшеницы чвертки 3, гречаной муки сеяной 2 чвертки, конопель 2 чвертки, олеи 80 кварт, горелки 4 стани, риби чабака доброго 2 сотнь, овса 2 четверти и гороху четверть, с которой цены в задаток взяли мы 20 р. денег и 6 четвертей муки житной, а впредь, ставши на работе, должны мы по частям денги брать, а именно: в десятовский ярмарок 20 р., да у восень, об успения 20 р., а с харчей что будет надобно; прочее же все по окончания своей работи должни принять. Делать же нам оную церковь со всяким поспешанием безостановочно, чтоб всторону на другую работу никуда не отлучаться, только б был увесь к тому достаток; и себе имеем вести чесно и постоянно без всяких шалостей, дабы добрым порядком оную церковь совсем к зиме и окончить как надобно. Ежели бы мы по сему нашему добровольному контракту не устоя, стали делать худые поступки и в роботе проволочку и остановку, то за тое подвергаем себе безпоблажному штрафу, чего в уверение и в лучшую память дали е. в. сей наш контракт и на том, яко неграмотніи, упросили подписатися... писал сей контракт и во место их неграмотних протопопи стародубовской писар покровский священник Николай Ждановский подписался».

ЛЕВЧЕНКИ Сумської області.
Троїцька церква 1768 р.

Різьблений на одвірках вхідних дверей напис свідчить, що «храм сей во имя... Тройцы... заложен... в селе Левченках коштом и старанием священника Феодора Андреева, абшетованого сотника Євстафія Ивановича Можневского, ктитора Якова Корнеенка и всех того села прихожан... 1768 года іюля 8 дня».

В липні 1929 р. церква була нами обслідувана, заміряна і зафотографована. Обмірні кресленики її загинули; фото й замітки про неї зберіглися; на їх основі написано цей нарис.

Будова збереглася в чудовому стані. Добірний матеріал (дуб), бездоганна техніка первинної обробки дерева, виготовлення вінців, припасування їх один до одного, майстерність рубки замків і, нарешті, пильний догляд за станом пам'ятки та своєчасні ремонти – все це сприяло тому, що пам'ятка дійшла до нас в чудовому стані.

Левченківська церква за прикметами окремих композиційних засобів, а також високої техніки має спільність з Пустовійтівською, а почасти і з Артюхівською церквами, хоч художня вартість Шевченківської і не дорівнює Пустовійтівській.

Первісний вигляд пам'ятки зовні порушують прибудовані уже в XIX ст. притвори з півдня, півночі і заходу – паламарка та ризниця. Різкий дисонанс вносить і пізнеампірова дзвіниця, сполучена колонним портиком з західним притвором.

Левченківська церква тризрубна. План її складається з двох шестигранників (вівтар та бабинець) і восьмигранного центру. Висота зрубів стін виразно переважає висоту верхів. Як і в Пустовійтівці, в Левченках середній

Левченки, Троїцька церква, інтер'єр західної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Левченки, Троїцька церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

зруб стін значно вищий східного і західного: він досягає основи восьмериків вівтаря і бабинця. Зруби Левченківської церкви високі, стрункі; грані їх помітно звужуються догори, чим збільшують ілюзійну їх висоту.

Зовні перші заломи бабинця і вівтаря помірної висоти. Плоскі грані їх заломлено не однаково: у вівтаря залом стрімкіший і вищий, ніж у бабинці; ще нижчий і значно крутіший залом центру. Звертають на себе увагу восьмерики. Маси восьмериків вівтаря й бабинця – затяжні в пропорціях до зрубів стін, особливо вівтаря; розміри восьмериків різні. Більш пропорційним виглядає зовні восьмерик бабинця. Восьмерик вівтаря занадто довгий і широкий; він також вищий, ніж восьмерик бабинця. Восьмерик центру найвищий, а довжина його така ж, або навіть незначно менша, ніж у вівтарного верха. Його розміри і пропорційне співвідношення до зрубу стін гармонійніше, ніж у сусідніх верхів. Другі заломи – їх хвилясті дахи виглядають надто низькими, присадкуватими, знову таки особливо у вівтарі та бабинці. Вони різко звужують об'єми верхів, переводять у глухі ліхтарі, також відмінні у кожного верха. Ліхтар вівтаря здається надто масивним. Можливо, що зазначені нами недоліки з'явилися після ремонтів, коли первісне покриття ґонтою заміняли на залізо. Спочатку церква, безперечно, була крита ґонтою, бо Пустовійтівська церква, яку будував кошовий Запоріжжя Капниш, спочатку була вкрита ґонтою. На стиках зрубів збереглися частки дерев'яних довбаних водозливних риштаків.

Всередині Левченківська церква ще більше примушує згадувати Пустовійтівську, зокрема чистотою роботи. Первісні форми тут залишилися цілком непорушеними.

Зруб стін бабинця всередині – високий, стрункий, грані помітно звужуються догори.

Левченки, Троїцька церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

В західній грані спочатку було вікно в квадратових лутках. Просвіт його мав форму рівнораменного хреста з закругленими кінцями, в який вписано квадрат. Зверху зруб стін бабинця зміцнюють чотири ригелі. Два ригелі при східній грані – коротенькі, ними починаються вузькі грані першого залому. Пазухи за ними зашито дощатими клинами. Два другі ригелі – при вузьких гранях. Ригелі підкреслюють межу між зрубами стін з одного боку і залому з другого. Перший залом бабинця короткий і поміркoвано стрімкий. Восьмерик, видовжений в напрямі схід–захід, виглядає легким, помірної висоти. В ньому троє вікон; в грані, суміжній з центром, вікна немає. Другий залом, теж стриманої стрункості, різко звужує об'єм верху і переходить у глухий ліхтар. З центром бабинець сполучає просвіт, контур якого має споріднення з формою просвіту в Артюхівській церкві.

Для центральної дільниці характерне намагання майстра вразити ефектом висоти. Дільниця не тільки висока, струнка, але форми її насичені динамікою поривання догори. Стіни зрубу виразно звужуються догори. Верхні вінці зрубу стін зв'язано чотирма ригелями, а приблизно на метр нижче заложено чотири другі, трохи довші і міцніші ригелі. Лицева сторона ригелів профільована, але без різьблених оздоб.

В кожній зовнішній грані стін центру прорізано по вікну; вікна вузьких граней прорізано вище, а в південній і північній гранях нижче, на рівні вікон вівтаря й бабинця (тепер, після прибудови приділів їх зашито). Перший залом центру помірної висоти, крутіший, ніж у бабинці, але грані його довші (він складається з 8 пластин, тоді як у бабинці їх 6). Залом посередині висоти ніби злегка провисає. Він різко зменшує простір верху і переходить у високенький стрункий восьмерик. Восьмерик бабинця виразно витягнутий по осі схід–захід, а в центрі восьмерик значно менше підкреслено, але все ж видовжено в напрямку північ–південь. Другий залом центру на вигляд мало чим вищий відповідного залому бабинця. Контури граней другого залому центру створюють більш «живописний» візерунок, ніж грані бабинця. Завершує дільницю глухий ліхтарик.

Вівтар на вигляд повторює форми й розміри бабинця, наскільки точно, без креслеників сказать неможливо.

Левченки, Троїцька церква, одвірок, фото С. Таранушенка, 1929 р.

ЖАДІВ Чернігівської області.
Михайлівська церква 1769 р.[32]
Фото і схематичний обмір плану
П. Жолтовського 1930 р.

Тризрубна, триверха. В плані вівтар і бабинець – шестигранники, центр – восьмигранник. У центрального восьмигранника довжина – сторона квадрату, а ширина – діагональ того ж квадрату. У шестигранників вівтаря і бабинця довжина дорівнює 1/2 ширини центру, а ширина = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник центру.

Південна й північна грані вівтаря й бабинця дорівнюють 1/2 довжини центру, а східна грань вівтаря та західна бабинця = 1/2 ширини вівтаря. Південна й північна грані центральної дільниці дорівнюють 1/2 довжини тої ж дільниці, а східна й західна = діагоналі чотиригранника, в який вписується шестигранник вівтаря.

Зруби стін усіх дільниць – «вагомі», одної висоти. Усі три верхи скомпоновані однаково, верх центральної дільниці лише масивніший і незначно вищий за сусідні. Круто зведені грані першого залому переходять у вагомі масами світлові восьмерики. Висота восьмериків усіх трьох верхів майже однакова. Восьмерик центрального верху виділяється лише вагомішою масою. Однотипні також дахи на заломах. Глухі ліхтарі – доволі тяжкі за пропорціями. Завершують дільниці шоломоподібні главки.

Вся будова витримана в стримано-спокійному ключі. Зруби стін не визначаються напруженою тягнутістю, верхи не вражають ні особливою вишуканістю форм, ні делікатністю пропорцій; вся вона справляє важення грубуватої будови.

ПЕЧЕНЮГИ Чернігівської області.
Церква Миколи.
Обмір 1932 р. Фото 1930-го і 1932 рр.

Писаних документів, що засвідчили б дату побудови церкви, не збереглося. В 70-х рр. XIX ст., за переказами старожилів, з півдня й півночі добудовано приділи і в зв’язку з цим в зрубах стін вийнято широкі просвіти, зашито вікна в південно-західній, південній і південно-східній та у відповідних їм гранях з півночі центральної дільниці[33]. Дзвіницю прибудовано давніше, ніж бокові рукави. Одночасно з нею у бабинці було вийнято до половини висоти західну і частково суміжні грані зрубу стін та зашито вікно в західній грані. Певно, не раз мінялося кожуховання церкви, а разом з ним і карнизи. Покриття заломів замінено на залізне. Проте плоскі грані дахів перших заломів свідчать, що спочатку вони були покриті драницями або ґонтом.

Заложена церква Миколая в Печенюгах з дубових брусів. В плані вона тризрубна (складається з центрального восьмикутника і двох шестикутників).

Зовні корпус зрубів стін в масах компактний. Висота зрубів стін усіх дільниць однакова. Незважаючи на гранчастість, зруби стін

[32] В 1802-му та 1867 рр. – капітальні ремонти, добудовані притвори, трапезна, дзвіниця. Ф. Гумилевський пише, що церква збудована «усердіем Григорія Скоробогатого в 1789 р. і що на одвірках західних дверей вирізьблено: „Стараниeм Антона Євдокимовича Лося року 1719”». (Ф. Гумилевский «Чернигов». Вып. VI. С. 63).

[33] Переказ підтверджується дозволом консисторії «на починку церкви». (ЧЕИ. Ч. официальн., № 10 за 1861 г. С. 118).

Печенюги, Миколаївська церква, верхи, фото П. Жолтовського, 1930 р.

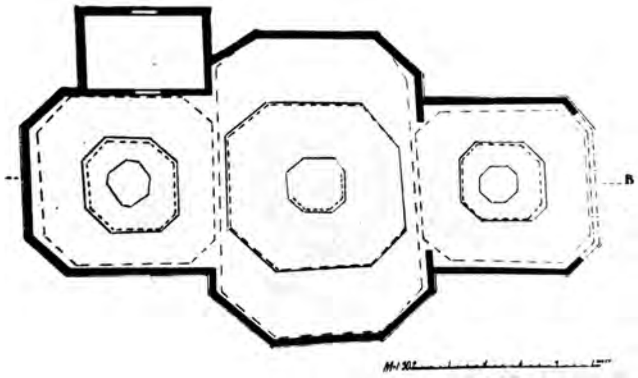

Печенюги, Миколаївська церква, план.

вівтаря й бабинця дуже помірної стрункості, а зруб стін центральної дільниці виглядає навіть приземкуватим.

Заломи переходять у присадкуваті за пропорціями, тісно посаджені один до одного восьмерики. Маса восьмерика і обох заломів центрального верху значно переважає маси відповідних частин вівтаря й бабинця, і лише ліхтарі виявляють тенденцію зблизити їх розміри. В корпусі зрубів стін багато вікон, вони посідають поважне місце в ритмовій розробці композиції. В зрубі стін вівтаря троє подвійних вікон. У кожній такій двійці ширина переважає висоту. В центральному зрубі північна і південна грані мають по одному подвійному вікну, а суміжні грані – по одинарному. Бабинець мав двоє подвійних вікон і одно одинарне (на захід). Усі вікна в зрубах стін мають однакову висоту і лежать на одній горизонталі. Вікна і поясок під ними ув'язують корпус зрубів стін в єдине ціле. Восьмерик бабинця і вівтаря мають по троє вузьких високих (4 ряди по 2 шибки) вікон, центральний же восьмерик має двоє круглих вікон в центрі південної й північної граней. Ліхтар центральної дільниці має четверо таких же вікон, як восьмерики вівтаря й бабинця, тоді як ліхтарі східного і західного верхів зараз глухі. Можливо, що у первісному вигляді вони були світловими.

В інтер'єрі кожна дільниця церкви виглядає значно вищою і стрункішою, ніж зовні. Верх зрубу стін східної грані бабинця зв'язаний з південною й північною гранями парою профільованих брусків-ригелів. Перший залом бабинця виглядає стрімким, а восьмерик – невисоким і різко зменшеним в розмірах порівняно із зрубом стін. Другий залом бабинця на око здається таким же стрімким, як і перший. Завершується він плафоном. Первісно другий залом, можливо, мав над собою ще й ліхтар; у зовнішньому вигляді бабинця ліхтар зберігся.

Дуже високою виглядає в інтер'єрі центральна дільниця. Стрункі пропорції має зруб стін, особливо ж високим здається верх дільниці. Восьмигранний план центральної дільниці різко витягнутий з півдня на північ (його ширина дорівнює 3/2 довжини). Поставивши перед собою завдання перевести зруб стін у широкий (незначно коротший довжиною плану зрубу стін), правильної форми восьмерик, майстер західну і особливо східну грані першого залому мусив вивести мало не вертикально (80°–82°). В той же час південну й північну грані йому довелося заломити круто, під кутом в 52°, а проміжним граням надати ромбоподібної форми. Контури граней першого залому, якщо уявити їх спроектованими на уявну площину, складають вибагливий візерунок.

Від зрубу стін зруб залому відмежовано 4 ригелями (профільовані бруски). Такі ж 4 ригелі відмежовують верх восьмерика від другого залому. Восьмерик центральної дільниці виглядає просторим і високим. Він добре освітлений, хоч має лише двоє круглих вікон. Другий залом – високий, стрункий. Контури його граней, якщо уявити їх спроектованими на площину, складають «розету» з вибагливими по формі «пелюстками». Окремі площини граней посередині то прогинаються всередину, то випинаються догори, надаючи другому залому елементів динамічності. Завершує ділянку стрункий світловий ліхтар, перекритий плафоном. Під ним заложено сволочок, на якому завішено ланцюг на панікадило.

З бабинцем центральну дільницю сполучає внизу просвіт до половини висоти зрубу, вгорі заокруглений; над ним – другий просвіт-«голосник», такий же широкий, як і нижній, але в формі трапеції.

Вівтар – подібний до бабинця, лише до центру він відкривається просвітом, ширшим, ніж бабинець (тут зруб центральної дільниці заплечиків не має, тоді як у бабинці вони є), і вгорі просвіт вівтаря завершується прямим брусом.

В першому заломі вівтаря східна грань довша й заломлена вона крутіше (63°), а західна коротша й заломлена стрімкіше (65°) з метою наблизити об'єм вівтарного восьмерика до центрального верху. З тою ж метою в першому заломі бабинця майстер зложив

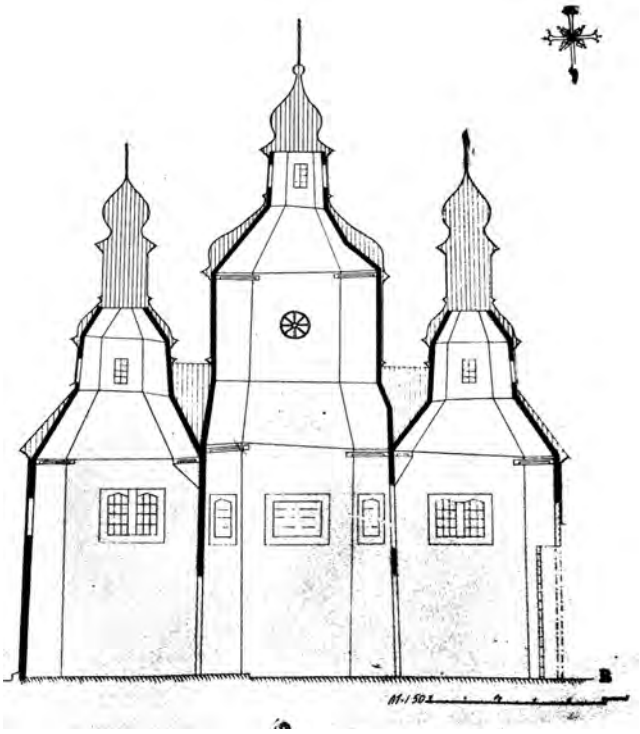

Печенюги, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

східну грань коротшу західної, і заломлена західна грань стрімкіше, під кутом 56°, а східна крутіше – 55°.

Аналіз обмірних креслеників ускладнився тим, що зруби стін заготовлені були недбало, і тому план на кресленику виглядає деформованим, і пропорції частин будови виявляються подекуди не зовсім точними, а з певним «наближенням».

В основі побудови плану лежить повна довжина центральної дільниці; ширина її становить 3/2 повної довжини. Центральна дільниця в плані – чотирикутник з відсіченими кутами. Західна грань цього восьмигранника дорівнює повній довжині восьмигранника, а східна – довша на товщину 2 брусів. Північна грань центру = 1/2 довжини дільниці (в північній її половині); південна грань довша північної на товщину 2 брусів. Вівтар в плані квадрат з відсіченими зовнішніми кутами. Повна ширина його = повній довжині і дорівнює 1/2 діагоналі чотирикутника, вписаного в центральний восьмигранник. Східна грань вівтаря = 1/2 повної довжини центру (в північній частині), а південна й північна = 1/2 діагоналі північної половини згаданого вписаного чотирикутника. Бабинець теж квадрат з відсіченими зовнішніми кутами; ширина його менша ширини вівтаря на товщину одного бруса. Побудовано план бабинця аналогічно до плану вівтаря.

Висота зрубу стін усіх дільниць однакова – вона дорівнює діагоналі квадрата, в який вписується план вівтаря.

Перший залом вівтаря дає трапецію; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану вівтаря; висота = 1/3 повної довжини плану центру. Висота залому разом з зрубом стін = повній ширині плану центру. Довжина й ширина восьмерика у вівтарі = 1/2 повної ширини плану вівтаря. Висота восьмерика визначається тим, що разом з першим заломом висота їх дорівнює довжині південної грані плану дільниці. Внутрішня висота вівтаря без другого залому дорівнює діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник плану центру. Другий залом вівтаря в розрізі дає трапецію – низ рівностороннього трикутника; нижня половина цього трикутника визначає висоту другого залому вівтаря, нахил та довжину східної і західної граней залому. Висота верху вівтаря = довжині зрубу стін вівтаря (вгорі), а внутрішня висота вівтаря дорівнює подвійній довжині плану центру. Верх бабинця подібний до вівтарного, хоч в деталях має відміни; зокрема, перший залом бабинця нижчій, ніж у вівтарі, і грані його коротші і заломлені інакше. Він в розрізі дає трапецію; основа її – довжина зрубу стін бабинця (вгорі), верхня грань = 1/2 основи, і висота = 1/4 висоти зрубу стін. Висота першого залому і зрубу стін бабинця разом = ширині плану центральної дільниці. Довжина і ширина восьмерика = 1/2 довжини зрубу стін бабинця (вгорі). Восьмерик у бабинці вищий восьмерика вівтаря і = висоті першого залому бабинця, або 1/4 висоти зрубів стін дільниці. Внутрішня висота бабинця до другого залому дорівнює також сумі довжини зрубів стін бабинця і центру. Другий залом бабинця в розрізі наближується до рівностороннього трикутника, але західна грань заломлена (56°) крутіше за східну (65°). Висота другого залому бабинця дорівнює 1/2 висоти цього трикутника. Висота верха бабинця на товщину бруса менша довжини плану дільниці.

Перший залом центрального верху складався з орієнтацією на те, щоб восьмерик його дорівнював довжиною і шириною плану вівтаря. В подовжньому розрізі він дає трапецію; основа її – довжина зрубу стін дільниці

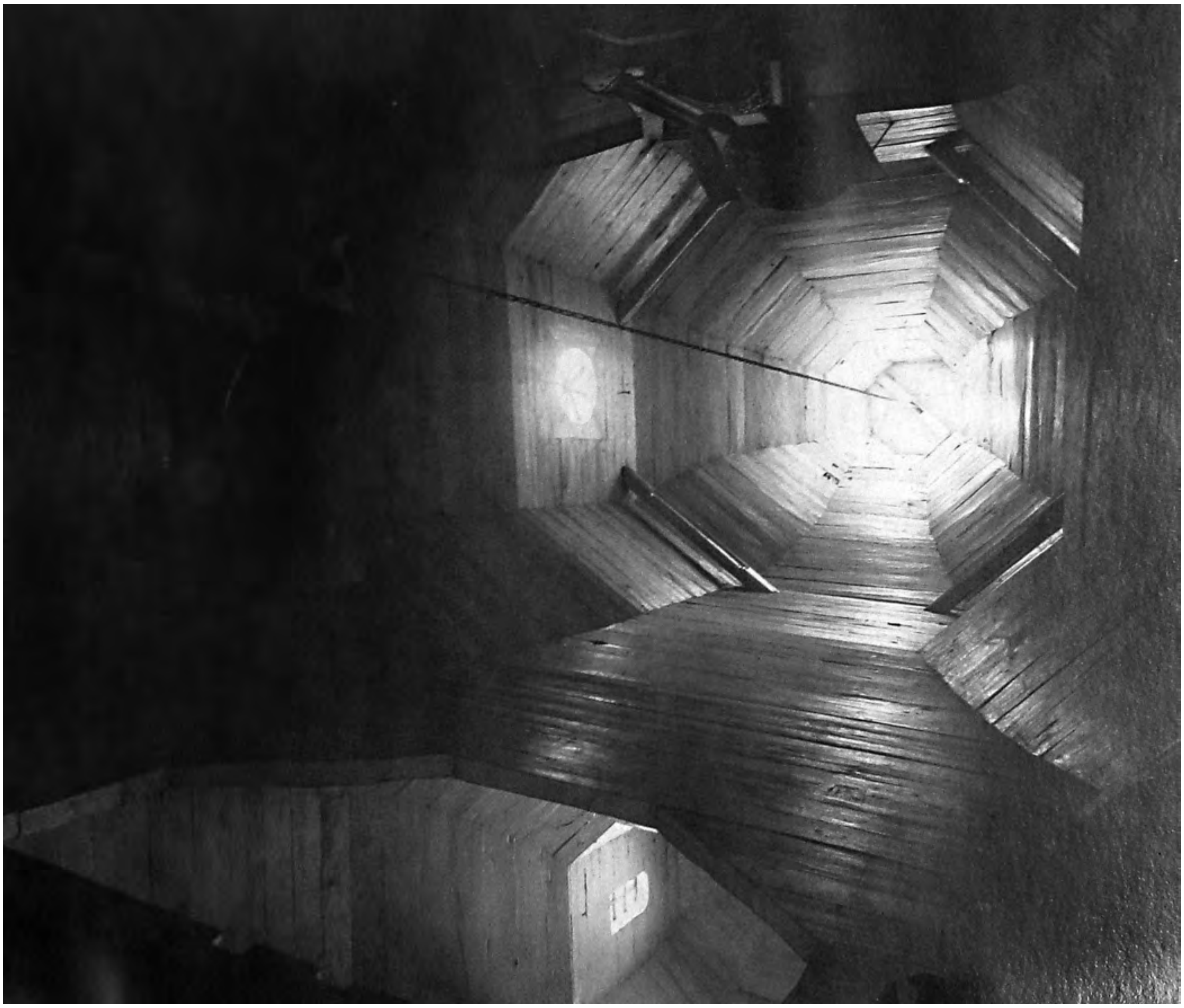

Печенюги, Миколаївська церква, інтер’єр верхів, фото П. Жолтовського, 1930 р.

(вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря; висота = 1/3 довжини плану, а разом з висотою зрубу стін = діагоналі західної половини чотирикутника, в який вписується план центру. Висота восьмерика = 1/2 висоти зрубу стін. Висота восьмерика і першого залому разом = довжині зрубу стін (вгорі).

Другий залом в розрізі дає трапецію; основа її – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 основи, висота = висоті першого залому тої ж дільниці. Внутрішня висота дільниці без ліхтаря = довжині плюс ширині плану дільниці. Довжина і ширина ліхтаря дорівнює 1/3 довжини восьмерика, а висота = 1/2 висоти восьмерика (або = довжині ліхтаря). Висота верху центральної дільниці дорівнює повній ширині плану дільниці плюс товщина 2 брусів. Внутрішня висота центральної дільниці більша за довжину плану і = довжині центру плюс діагональ чотиригранника, в який вписується восьмигранник плану центру.

Розміщуючи вікна, майстер притримувався таких приписів: низ віконних просвітів в зрубах стін закладався на висоті = 1/2 ширини плану центральної дільниці. Кругле вікно в восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу першого залому на висоті = 1/4 довжини восьмерика, а центр його припадає на висоту = сумі довжини плану центру і вівтаря, або = діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник плану центру. Вікна восьмериків вівтаря і бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін

на висоті = 1/2 повної ширини восьмерика. Центр вікна в ліхтарі центрального верху фіксує висоту = довжині плану будови.

Церква в Печенюгах окремими елементами наближається до Михайлівської церкви в сусідньому Жадові. Можна думати, що і побудована вона була в 70-х роках XVIII століття.

ВОРОЖБА Сумської області.
Преображенська церква[34]

Ф. Гумилевський надрукував текст дуже важливого і цікавого контракта на побудову цієї церкви, складений 1769 р. між прихожанами та майстром-сумчанином Гр. Дідашенком (текст нижче додається). Дідашенко мав розібрати стару церкву і з дерева розібраної церкви з додатком нового соснового, подарованого хорунжим Гнатом Микитенком, на нових підвалинах мав збудувати нову церкву – кряжову, на 5 верхів. З контракта дізнаємось, що центральна дільниця повинна була мати два восьмерики («полубанки»), а рукава – по одному. Контракт підкреслював також, що церква мала бути висока – «в вишину в настоящую пропорцію».

Ф. Гумилевський визнавав Ворожбянську церкву величавою, кращою поміж дерев'яними цілої єпархії. Церква давно уже зруйнована, а збережене аматорське фото її таке незадовільне, що не дозволяє визначити з цілковитою точністю навіть форму плану будови. Ще в 1820-х роках вона була вкрита ґонтом. Під час пізніших ремонтів ґонт замінили на залізо, і тоді ж первісну форму завершення дільниць замінили «бані». Але два восьмерики центральної дільниці і по одному восьмерику в рукавах церква зберегла.

Наскільки дозволяє установить фото, церква мала хрещатий план з невиступаючим зрубом центральної дільниці. Бабинець (а за аналогією, можна думати, і останні рукави) в плані мав форму чотиригранника. Зруби стін рукавів – «кубічних» пропорцій, усі однакової висоти. Низькі короткі заломи переводять об'єм кожного рукава в просторий світловий восьмерик. Другий залом кожної дільниці зовні після ремонтів було покрито «банею».

Зруб стін центру знизу мав теж форму чотирикутника. На рівні вікон восьмериків рукавів ми бачимо вікно і в центральній дільниці – в південно-західній грані зрубу стін. Таким чином, чотиригранний знизу зруб стін центральної дільниці на рівні перших заломів рукавів переходив у восьмигранний. Грані восьмигранника, орієнтовані по сторонах світу, продовжують грані чотиригранника. Отже, структура зрубу стін центральної дільниці у Ворожбі така ж, як і в Михайлівській церкві в Вільшані. Перший залом центральної дільниці починається на тому ж рівні, на якому починається другий залом рукавів.

Ворожба, Преображенська церква, верхи, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Далі наводимо текст контракта: *«1769 г. іюня 14 дня мы, нижеподписавшіеся Сумской провинціи государственной войсковой слободы Ворожбы Покровской и Николаевской церкви священники и ктиторы и прихожане тоя ж провинціи города Сум жителю Григорію Ильину сыну Дѣдашенку дали сей контракт в том, что приговорили мы его Дѣдашенка разобрать нашу ворожбинскую церковь до основанія и из того разобраного дерева на новых подвалинах построить вновь церков кряжевую на пять верхов самым крепким, гладким и чистым мастерством; середній*

[34] Ф. Гумилевский. «Харьков». Вып. III. С. 508–512.

Ворожба, Преображенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

сруб, заломя склеп, сделать два полубанка, а на алтарѣ й других по одному, и три бабинця. Которую всю церковь и бабинцы побить гонтою и шелевкою ошелевать, как надлежит. А строить оную в вышину в настоящую пропорцію. Ту же нашу церков закладывать тебѣ Дѣдашенку по полученіи от его преосвященства по указу и прибыть в Ворожбу без всяких отговорок. А строить оную церковь предбудущего 1770 г. после Воскресенія Христова через неделю и в деле своем иметь прилежность неленосную и от работников из Ворожбы без ведома нашего никуда не отлучаться. Ежели ж за нераденіем и неосмотренієм твоїм в строеніи той нашей церкви учинится от тебе или от работников твоих какая порча и неисправность, то должен ты Дѣдашенко то все поисправлять своим коштом без отреканія. И за сдѣлку показаной нашей церкви должны дать тебе как деньги, так и хлеба и прочего. При сем сообщаем реестр, а получать тебе деньги от нас в задачу 20 рублей и в предбудущій год 1770 г. при зачатіи работы 80 р., а последние три пріема получать по сто рублей, только

последніе сто по совершеніи сделки церкви, в чем тебе Дѣдашенку сей контракт за руками нашими даем. К сему контракту священник Мартин Старостин подписался»[35].

ПУТИВЛЬ Сумської області.
Вознесенська церква 1772 р.[36]
Обмір 1937 р. П. Юрченка і О. Смика.

Тризрубна. Дубова. Вкрита по кроквам (цікава деталь) лубом, поверх луба пошита тесинами, а пізніш поверх тесин побита залізом. План має такий: вівтар – шестигранник, бабинець – чотиригранник, центральна дільниця – більший чотиригранник, видовжений по осі південь–північ.

В композиції будови помічаємо такі особливості: церква зберегла опасання[37]. У вівтарі опасання зовні обходить навколо. Ширина опасання вівтаря визначається шириною центрального зрубу так: ширина опасання з півдня, плюс ширина вівтаря, плюс ширина опасання з півночі дорівнюють ширині зрубу центральної дільниці. Опасання перед південною й північною гранями центру не зв'язане з опасанням вівтаря й бабинця, має вигляд піддашка, що спирається на 4 колонки і покрите по припустницям. Бабинець теж має опасання з трьох боків, до того ж в два яруси. Ширина опасання з півдня плюс ширина бабинця, плюс ширина опасання з півночі дорівнюють, як і у вівтарі, ширині зрубу центральної дільниці. Заломи верхів перекриті «підперезаними» дахами.

Високий зруб стін центральної дільниці в нижній частині – чотиригранник, у якого ширина помітно більша довжини. В верхній частині зруб переходить в восьмигранник, але не зразу, а поступово: спочатку заломлюються лише південна й північна грані доти, доки у зрубі ширина зрівняється з довжиною. Вище зруб уже восьмигранник. Східна і західна грані четверика безпосередньо переходять в восьмерик. Систему переходу четверика в восьмерик виявляють обмірний план і розріз. Південна і північна грані згаданого восьмигранника прорізані вікнами. Перший залом переводить об'єм дільниці у невеликий, спокійних пропорцій, світловий восьмерик. Поверх другого залому, що різко звужує простір дільниці, поставлено ліхтарик з главкою.

Зруб стін вівтаря низенький. Залом переводить об'єм східної дільниці у світловий восьмерик такого ж розміру, як і восьмерик центру. Тотожні також верхні частини верхів вівтаря й центральної дільниці. Зовсім інакше скомпоновано західну дільницю. Над бабинцем підноситься квадратова дзвіниця, в плані приблизно такого ж розміру, як і верх вівтаря. Таким чином, повної симетрії в композиції немає, але в той же час елементи асиметрії різко не впадають в око.

В Вознесенській церкві Путивля спостерігаємо риси, які примушують згадати про характерні прикмети будов Галичини. Широке двоповерхове опасання бабинця Вознесенської церкви в Путивлі разом з бабинцем дорівнює шириною ширині зрубу центральної дільниці; це – повторення конструкції церкви 1661 р. Святого Духа в Дрогобичі та ін. подібних. Двоповерхові опасання при бабинці зустрічаються в Галичині дуже часто (монастир Лішнянський, церква Юра в Дрогобичі, церкви в Торках, Турьому, Ісаях, Тиніві, Турках, Довгому, Топільниці – Успіння, Долині, Хоросні, Хотинці та ін. репродуковані в книзі М. Драгана «Українські деревляні церкви». Часто також в церквах Галичини західний верх використовується під дзвініці. Ці характерні архітектурні засоби принесли з далеких Карпат на схід переселенці українці – уродженці Галичини, і вони тут прижилися.

Слід згадати, що перші військові поселенці міста Вороніжа (обласного), заснованого в 1586 р., були українці, а за термінологією тодішніх московських документів «черкаси». З 1588 р. починаючи «нововыехавшие черкасы» селяться в повітах Путивльському, Білгородському, Оскільському та Ливенському[38]. Перший слобідсько-український Остро-

[35] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданнях: Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини (Табл. XVI, рис. 2); С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини (Таб. VII, рис. 2).

[36] Згодом вона була перенесена на село.

[37] Павло Алеппський в своїх записках про подорож через Україну до Москви записав, що в Путивлі всі церви високі і чудові. Вони підносяться над своєю основою і ніби висять в повітрі. Таке враження створювали опасання в XVII в. Таке враження справляє і Вознесенська церква, збудована уже в XVIII в.

[38] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. I. С. 4, 5.

гожський полк був на початку заселений «черкасами». Отже, в цих місцевостях уже в останні десятиліття XVI віку селяться вихідці із-за Дніпра. Частина цих вихідців походила з Галичини. Вони й занесли на береги Сейма певні улюблені архітектурні засоби. Деякі з цих засобів з давніших пам'яток перейшли в новіші церкви XVIII в.

Вихідний розмір в побудові плану церкви в Путивлі[39] – ширина центральної дільниці. План розбито за такими приписами: довжина центру – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині центру. Довжина і ширина вівтаря = 1/2 діагоналі чотиригранника плану центра. Східна і дві сусідні грані вівтаря = 1/4 ширини центру, а південна і північна грані = 1/2 ширини центру. У бабинця довжина = довжині вівтаря, а ширина = півсумі довжини центра і вівтаря, або ширина бабинця = повній довжині його. У приділка ширина = ширині бабинця, а довжина = 1/2 ширини центру.

Тепер ознайомимось з приписами побудови об'ємів. В основі побудови зрубів стін, заломів, восьмериків і ліхтарів лежать розміри плану. Спочатку розгляньмо, як будувалася центральна дільниця. Висота чотиригранного зрубу стін центральної дільниці до початку залому південної і північної його граней дорівнює півсумі повної довжини плану центральної дільниці і вівтаря. Висота того ж зрубу до вершин клинів, за допомогою яких чотиригранник переводився в восьмигранник, = довжині плану дільниці. Висота того ж зрубу до початку восьмерика = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану центру.

Висота восьмерика = 1/2 повної довжини плану центра, а довжина і ширина його = довжині плану центра. Висота центральної дільниці до початку першого залому = подвоєній повній довжині плану вівтаря.

Перший залом центрального верху заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини (чи ширини) плану вівтаря, і висота = 1/4 основи. Висота зрубу дільниці до основи ліхтаря = подвоєній довжині плану центра. Довжина і ширина ліхтаря = 1/2 ширини (чи довжини) плану вівтаря, а висота його – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині ліхтаря.

Трапеція, що утворює в розрізі боки другого залому, боки рівностороннього трикутника з стороною, = довжині ліхтаря; висота другого залому = висоті першого залому.

Висота другого залому і ліхтаря разом = довжині південної грані плану вівтаря. Висота верху центральної дільниці = ширині плану вівтаря. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює потроєній повній ширині плану вівтаря, отже, внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану вівтаря, центра і бабинця, взятих разом.

Зруб стін вівтаря значно нижчий за зруб центру, він = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану вівтаря. Перший залом же, навпаки, вищий, ніж в центральній дільниці.

Шаблон-трапеція, за допомогою якого заготовлявся зруб першого залому вівтаря, мала основу – довжину зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань = 1/2 ширини (чи довжини) плану дільниці (як і у другому заломі центрального верха), висоту = 1/2 довжини південної грані плану вівтаря. Висота першого залому і зрубу стін вівтаря разом = повній довжині плану центральної дільниці.

У восьмерика вівтаря довжина і ширина дорівнюють 1/2 ширини плану вівтаря = висоті ліхтаря центрального верху.

Шаблон-трапеція, за допомогою якого заготовлявся зруб другого залому вівтарного верху, мав основу (як і другий залом центрального верху) – низ рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика вівтаря, але висота його більша, вона визначається тим, що висота верху вівтаря = довжині плану центру. Внутрішня висота вівтаря = подвоєній довжині плану дільниці.

Висота зрубу стін бабинця = висоті південної грані зрубу стін центральної дільниці до початку її залому (півсумі повної довжини плану центру і вівтаря), а внутрішня висота бабинця = діагоналі квадрата, вписаного в шестигранник плану вівтаря. Висота нижньої частини бабинця (до помосту, що поділяє

[39] З обмірними кресленниками (план, подовжній розріз, південний фасад) цієї церкви я мав змогу ознайомитися за дозволом П. Г. Юрченка, за що і складаю йому подяку. Пам'ятка обміряна в 1937 р. П. Юрченком і О. Смиком. План і південний фасад цієї будови опублікував П. Юрченко в своїй роботі «Дерев'яне зодчество України». (Київ. 1948. Рис. 40).

бабинець на два поверхи) = 1/2 довжини плану центра.

Вікно у восьмерику центральної дільниці заложено на висоті = висоті трикутника з основою = довжині плану, а боками = ширині плану центра, а верх цього вікна позначає півсуму повної довжини плану вівтаря, центра і бабинця. Вікна в ліхтарі центрального верху заложено на висоті = подвоєній довжині плану центра.

Вікно в восьмерику вівтаря заложено на висоті = повній довжині плану центра.

ВЕЛИКЕ УСТЄ Чернігівської області.
Церква Юрія 1772 р.
Обмір 1931 р., фото 1930-го і 1931 рр.

Велике Устє – значне поселення і одна з відомих ще в XVII ст. лісних пристаней на Десні (в усті Сейма).

За свідченням церковного «Літопису» 1866 р., церква була збудована 1772 р., про що свідчив різьблений напис на одвірках дзвіниці. Зараз цих одвірків уже немає. Літопис висловлює припущення, буцім, будувати церкву допомагав Кирило Розумовський. Припущення не цілком безпідставне; бо на збережених північних одвірках у церкві у різьбленому написі перелічено всіх, хто брав участь у будуванні, зазначено (рідкість!) ім'я майстра, але про Розумовського згадки немає. Напис читається так: «воімя оца ісіна ісвятаго духа амінь сооружися храм сеи святого великомученика георгия з/а с/вященика кирила стаховича/ /укладчика прокопа філиповіча ктиторей терентія бігдая і павла ліхошер/ / года[40] мця апріля 23 дня устроена маістромь г ргигри ь куксенкомь жителем киселювским»[41].

В архіві церкви збереглась «Приходская летопись» 1866 р., з якої довідуємось, що ще перед 1856 р. під церкву було підведено цегляний підмурок; що перед 1863 р. дах на церкві був частково тесовий, частково з дубового ґонту. З пізніших «Приходских літописів» дізнаємося, що в 1886 р. прибудовані були південний і північний рукави; одночасно в церкві було замінено підвалини. В 1889 р. церву наново окожуховали. В 1900 р. її фарбували.

Коли збудовано триярусну монументальну дерев'яну дзвіницю – браму з коморою в нижньому поверсі, в церковних документах вказівок ми не знайшли[42]. З «Приходської літописі» 1866 р. дізнаємось, що вона існувала ще перед 1863 р., на дзвіниці, як і на церкві, дах частково був тесовий, частково – з дубового ґонту. В 1900 р. дзвіницю одночасно з церквою пофарбували.

За типом плану церква Юрія Великого Устя належить до численної групи тризрубних пам'яток, що складаються з центрального восьмигранника та шестигранних вівтаря й бабинця. Церква у Великому Усті має не три, а один верх; вівтар же й бабинець перекриті зараз зовні двоспадистими дахами. Форма залізних дахів вівтаря й бабинця не тільки не відповідає шестигранному зрубові стін, а всупереч йому має лише два схили й фронтон. Огрублені форми верху центральної дільниці переконують, що сучасний зовнішній вигляд пам'ятки мало скидається на первісний. Проте і зараз в композиціх домінує верх центральної

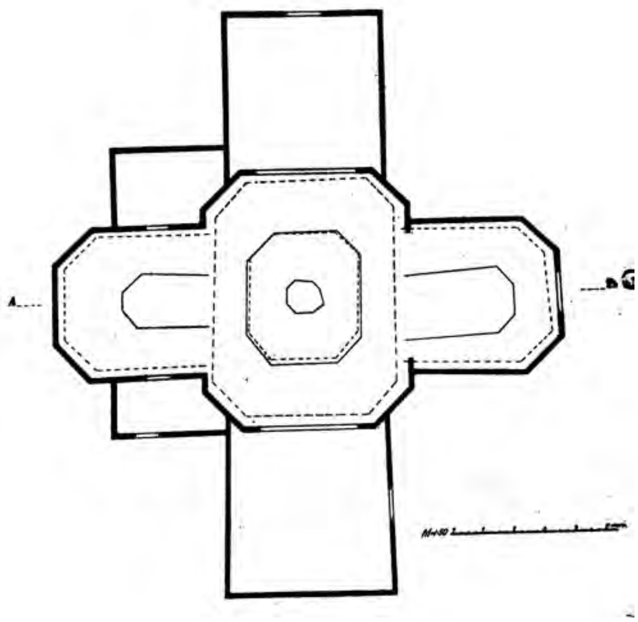

Велике Устя, церква Юрія, план.

[40] Місце, де було викарбовано рік, пошкоджено і не читається.

[41] Киселівка лежить на північний захід від Сосниці, а Велике Устє – на південний схід; обидва села за 25 км від Сосниці.

[42] Подібну дзвіницю з брамою й коморою бачимо ще при церкві Михайла в с. Лимані на Слобожанщині (див. опис цієї церкви).

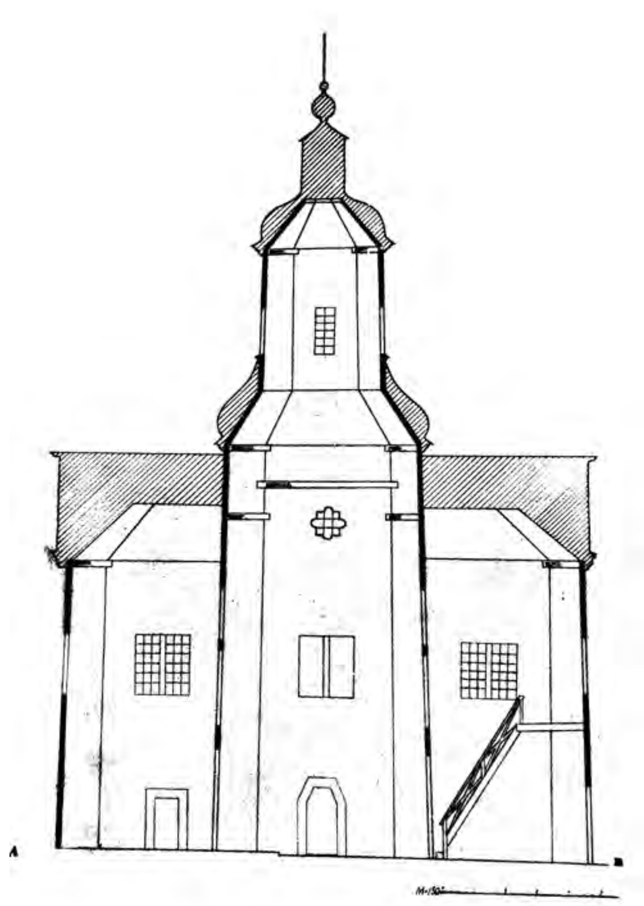

Велике Устя, церква Юрія, поздовжній розріз.

дільниці, і зараз ще вгадуємо ми граціозність колишніх форм; і зараз ще цілком ясно «читається» гранчастість струнких високих зрубів стін вівтаря, бабинця і особливо центральної дільниці.

Чіткіше виявлено, краще збереглися – без переробок – первісні форми в інтер'єрі. Бабинець втратив старі шестикутні двері, але зруб стін, якого висота вдвоє перевищує довжину плану, зберігся цілком. Він щедро освітлений. На південь і північ (як і у Печенюгах) виходять великі подвійні вікна, на захід – одинарне. Прорізані вони у верхній половині зрубу стін. При вузьких гранях вгорі зрубу стін в інтер'єрі заложено різьблені ригелі[43]. Зруби стін переходять у залом, п'ять граней якого в інтер'єрі перекрито шестигранною плоскою стелею. Отже, завершення бабинця має стіжкову форму[44]. Грані зрубу стін бабинця підкреслено похилі всередину, і внутрішній простір бабинця виразно виявляє устремління догори. Східна грань бабинця прорізана трьома великими просвітами, які не відмежовують простір центральної дільниці від бабинця, а, навпаки, глядача, що перебуває в бабинці, «втягують» в простір центральної дільниці. Нижня частина згаданого просвіта – прямокутна (з заплечиками), вона відкриває нижню третину грані; середня частина просвіта, також прямокутної форми, трохи нижча першої, але значно ширша її (тут заплечики зовсім коротенькі); третя верхня частина має заокруглену вгорі форму з натяком на волюти по краях.

Внутрішній простір вівтаря оформлено аналогічно до того, як і у бабинці. Ще могутніше поривання внутрішнього простору догори виявляють форми центральної дільниці. На межі з бабинцем західна грань центральної дільниці має внизу невеликі заплечики, східна ж на межі з вівтарем заплечиків зовсім не має. Чіткий нахил граней зрубу стін, що піднімаються на 14-метрову висоту, майстерно розчленовують стяжки граней, просвіти вікон, ригелі, які створюють етапні орієнтири в процесі поступового розгортання простору. Мережані ригелі майстер розмістив перед вузькими гранями в два яруси: вгорі зрубу стін та на висоті вікон зірчастої форми. Крім того, майстер врубав довгі ригелі при південній й північній гранях, вмістивши їх в інтервалі між верхнім і нижнім ярусом коротких ригелів при вузьких гранях.

Перший залом центральної дільниці легко, без напруження переводить простір зрубу стін у високий, стрункий, щедро освітлений восьмерик. Його фактична висота, не кажучи уже про ілюзійну, переважає довжину. Верх вузьких граней восьмерика також стягують різьблені ригелі. Другий залом енергійним нахилом граней переводить верх дільниць у невеликий ліхтарик. Зараз ліхтар – мілкий (один вінець). Був він спочатку глибшим чи зберіг первісну форму, сказати важко.

Шляхетна простота архітектурних форм будівлі, а разом з тим вишуканість легких, ніби невагомих, конструкцій справляють на глядача незабутнє враження. Вишуканістю форми визначаються також південні й північні (з різьбленим написом) одвірки. Церква

[43] Рисунок і характер різьби ригелів у Великому Усті такий же, як і у Пекареві.

[44] Подібне завершення бабинця зустрінемо і у Кролевецькій Покрові.

Велике Устя, церква Юрія, інтер'єр верхів, фото П. Жолтовського, 1930 р.

в Великому Усті – видатний пам'ятник народної дерев'яної монументальної архітектури.

Аналіз обмірних креслеників церкви Юрія у Великому Усті виявляє в особі її будівника, Григорія Куксенка, не тільки майстра високої кваліфікації в галузі будівельної техніки і конструкцій, а разом з тим і архітектора, що досконало знає арсенал архітектурно-художніх засобів, в першу чергу пропорцій, і тонко володіє ними. Це був талановитий майстер з яскравою індивідуальністю.

В натурі майстер розмітив план будови таким засобом: спочатку на землі він розбив центральний восьмерик, що мав довжину = 3/4 ширини. Довжина вівтаря (і бабинця також) визначалася тим, що сума довжини вівтаря і половини довжини центру дорівнювала ширині центральної дільниці. Вівтар і бабинець – шестигранники, вписані в квадрати. Південна й північна грані плану центра дорівнюють половині ширини дільниці, а східна й західна – півсумі повної довжини плану центра й бабинця.

У квадратів вівтаря й бабинця відсічено зовнішні кути. Південні й північні грані їх наближаються розміром до 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план вівтаря чи бабинця; східна грань вівтаря дорівнює половині повної ширини його, а західна грань бабинця довша східної вівтаря на товщину бруса.

Зруб стін центральної дільниці, як показав аналіз обмірних креслеників, майстер виводив за такими засадами: на висоті, що дорівнювала повній довжині бабинця, закладались нижні лутки вікон, а на висоті = 1/2 довжині будови завершувався просвіт з центра до бабинця; вище підносився уже суцільний восьмигранник зрубу стін. На висоті = подвійній довжині плану вівтаря заложено зірчасте вікно, а на висоті = діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник плану центра, міститься центр зірчастого віконця; центр віконця позначав також 1/2 внутрішньої висоти будови. На висоті, що дорівнювала довжині плану центра й бабинця, взятих разом, заложено ригель при південній грані. На висоті, що дорівнювала 3/2 повної ширини плану центральної дільниці, завершується зруб стін. Висота зрубів стін бабинця й вівтаря наближається до подвоєної довжини їх плану.

Перший залом в подовжньому розрізі дає трапецію; основа її – довжина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = довжині південної грані зрубу стін дільниці (вгорі), і висота = 1/4 довжини плану дільниці. В поперечному розрізі використана друга трапеція: основа її – ширина зрубу стін (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини плану дільниці, а висота така ж, як і у попередньої трапеції. Висота першого залому[45] і зрубу стін разом = довжині плюс ширині плану центральної дільниці.

Довжина восьмерика = довжині південної грані зрубу стін дільниці (вгорі), ширина – більша довжини і = 1/2 ширини плану дільниці[46]. Висота восьмерика = ширині його. Центр вікна у восьмерику фіксує точку віддалення його від підлоги = довжині плану будови.

Другий залом (у подовжньому розрізі) зложено за допомогою трапеції, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 ширини восьмерика і висота = 1/3 ширини восьмерика.

Висота верха центральної дільниці = ширині зрубу стін центру (вгорі). Внутрішня висота центральної дільниці більша довжини плану будови; вона дорівнює довжині плану будови плюс половина ширини плану центра.

Висота зрубу стін бабинця (і вівтаря) дорівнює сумі довжини плану центра і половині бабинця. Грань залому вівтаря і бабинця засклеплено під кутом в 45°. Внутрішня висота бабинця (й вівтаря) дорівнює подвійній діагоналі південної половини плану бабинця.

[45] Їй дорівнює також висота залому вівтаря.

[46] Ширина восьмерика перекликається також з розміром вівтаря, але не з планом; вона = ширині зрубу стін вівтаря (вгорі).

ЛЕВКІВКА Харківської області.
Михайлівська церква 1778 р.
Обмір 1927 р., фото 1914 р.

Церква збудована в 1772 р. В 1841 р. її вкрили залізом[47] і одночасно «возобновили»[48]. Що саме возобновили, невідомо. Без сумніву, пізніше прибудовано західний, південний та північний притвори та паламарку. Зовсім недавно південну та північну стіни бабинця взято «у лисиці».

Велике село Левківка широко розкинулося по глибоких байраках та високих горбах. Церква стоїть на вершечку найвищого бугра, здалеку видна, панує над усіма будовами села. Відкрита з усіх боків, вона чітко вимальовується на тлі неба. Компактну масу струнких зрубів корпуса стін завершують три верхи; пірамідоподібним силуетом вони легко підносяться над корпусом зрубів стін.

За планом – восьмигранник в центрі і два шестигранники – один на схід, другий на захід, – Левківська церква належить до групи чи не найбільш поширених тризрубних будов XVIII ст. на Лівобережжі[49].

Вхідним дверям майстер надав форму шестигранника. Одвірки зовні оздоблено скромним різьбленим гуртиком у вигляді «разка намиста». Всередині зруби бабинця, центра і вівтаря – всі три одної висоти – майстер трактує значною мірою ізольовано один від одного. Високий, мало не вдвоє вищий довжини, зруб стін бабинця відкривається до центра просвітом лише на 1/3 своєї висоти і тільки на половину своєї ширини, а внизу, де виступають заплечики, ширина просвіта і того менша. Просвіт оформлено у вигляді півкола, що спирається кінцями на виступи заплечиків. Борт півкола оздоблено вибраним уступчиком і висіченими дрібними зубчиками, а зеніт півкола прикрашає кругла «гирька». Над нижнім просвітом прорізано другий менший – «голосник», що повторює форму більшого.

Левківка, Михайлівська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Таким же засобом сполучається з центром і вівтар, лише заплечики центрального зрубу тут значно коротші, ніж у бабинці. Просвіти бабинця розраховано так, що від західних дверей глядач через нижній просвіт бачить нижню половину іконостасу, а через верхній просвіт ловить оком верх зрубу стін центральної дільниці.

Характерною рисою Левківської церви є те, що зруби стін її не мають нахилу всередину.

[47] Отже, до того вона вкрита була деревом.

[48] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. V. С. 91–92.

[49] До цього ж типу плану належать обміряні нами церкви: трихверхі – у Зінькові (Покрови), Малих Будках (пізніше переоблена у п'ятиверху), Лебедині (Юрія), Коровинцях, Синелицівці, Сосниці (на В'юнищах), Введенському (Печенюгах), та одноверхі – у Великому Усті, Будках, Лозовій, Кролевці (Покрова). З числа необміряних або тих, наші обміри яких втрачено, сюди ж треба додати церкви триверхі: у Воронкові, Шилівці, Бабайковому, Петриківці, Пустовійтівці, Левченках, Гремячі, Коропі (Воздвиженська), Новому Ропську (Борисоглібська), Старому Жадові, Дериївці.

Цей же тип плану відтворено в мурованих будовах, таких, як Покровський собор та церква Миколая у Харкові, собор Хорошівського монастиря, церкві Покрови у Вільшані.

Зовнішній вигляд церкви в Левківці опубліковано в роботі С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. (Табл. IV). Інтер'єри та зовнішній вигляд опубліковано у виданні Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. (Табл. X і XI). П. Юрченко в книзі «Дерев'яне зодчество України» на рис. 38 ілюстрацій репродукував з моїх обмірних креслеників план і розріз церкви в Левківці, але в списку ілюстрацій помилково занотував, ніби це обміри церкви в Межирічі. В «Нарисах» репродуковано план і розріз обмірних креслеників церкви в Левківці.

Левківка, Михайлівська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Майстер вважав, що для зрубу в 5 м довжини 9 м висоти вистачить, щоб створити враження величної будови. Вертикальні стіни будови разом з іншими характерними рисами властиві для попередньої фази, доби класичного стилю XVI–XVII в. В XVII–XVIII ст. панував уже другий – ілюзійний стиль з властивими йому характерними рисами, зокрема з засобами ілюзійного підвищення внутрішньої висоти будов; між ними нахил стін зрубів всередину посідав важливе місце.

Зруб стін бабинця в інтер'єрі переходить у восьмигранний крутий (45°–52°) і трохи опуклуватий назовні залом. Завершується бабинець струнким ліхтариком. Таким чином, світлового восьмерика у бабинці немає, ліхтарик вікон також не має. Отже, верхня частина зрубу, залом і ліхтарик освітлені лише рефлексами світла, що потрапляє сюди з вікон, прорізаних на середині висоти зрубу стін. Південна і північна грані зрубу стін бабинця вгорі зв'язані з західною гранню ригелями.

Вівтар цілком повторює форми і структуру бабинця. Зруб стін центру здається, у порівнянні з зрубами вівтаря та бабинця, пропорційно нижчим. Дуже коротким і крутим (50°) заломом він переходить у помірної висоти просторий світловий (четверо вікон) восьмерик. Довжина восьмерика ритмічно ув'язана з планом: вона повторює довжину плану бабинця, а ширина восьмерика = півсумі повної довжини плану центра і вівтаря. Висота його дорівнює половині ширини. Восьмерик переходить у крутий (45°–52°) з довгими гранями другий залом. Звершується центральна дільниця струнким глухим ліхтарем. Верх зрубу стін центру на межі з першим заломом навколо обходить пояс ригелів. У восьмерику ригелі розміщено вгорі при вузьких гранях.

Левківська церква належить до групи триверхих будов з розвинутим лише центральним верхом і недорозвинутими верхами бабинця та вівтаря.

Зовні корпус стін будови не виявляє тої ізольованості зрубів, яку спостерігаємо всередині; навпаки, він сприймається як монолітна маса злютованих гранчастих, призматичної форми зрубів одної висоти. Верхи утворюють пірамідальну композицію, симетричну, з чітко підкресленим центром і урівноваженими крилами. В цілому будова, особливо коли розглядати її з півдня чи півночі, вражає простотою і ясністю композиції, граціозною елегантністю архітектурних форм, вишуканою пропорційністю частин.

Багато уваги майстер приділив вікнам як композиційним елементам. Композиція верхів

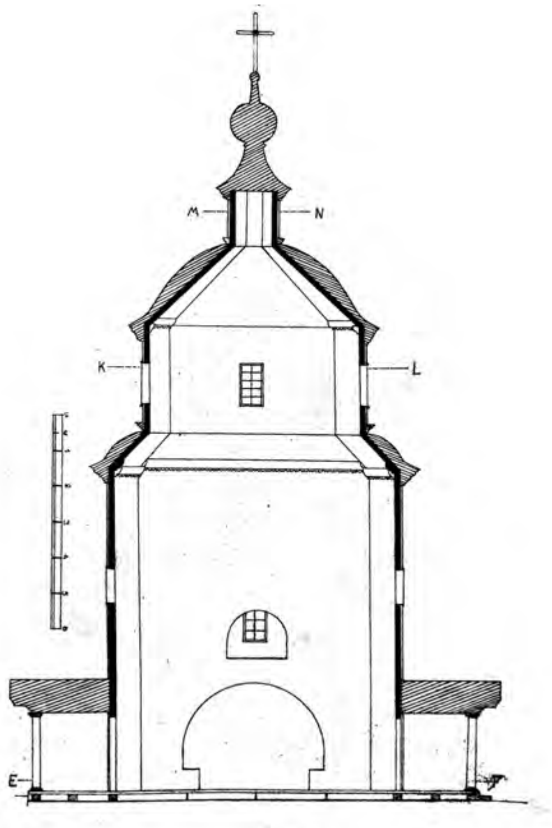

Левківка, Михайлівська церква, поперечний розріз.

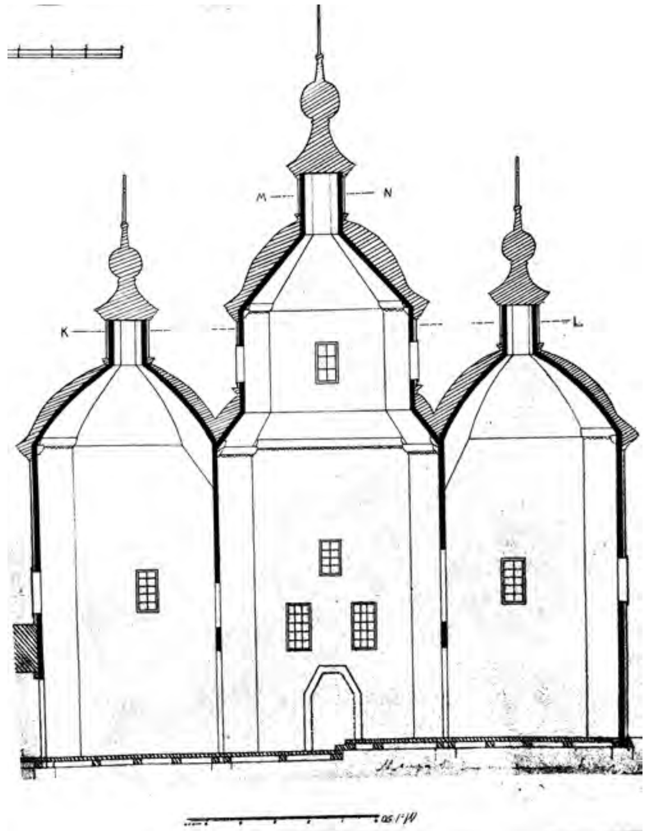

Левківка, Михайлівська церква, поздовжній розріз.

і розташування вікон центрального зрубу ритмічно ув'язані. Крім вікон, ніщо більше не порушує гладь стін, лише карнизам майстер приділив увагу. Вони прості і в той же час соковиті, надають будові ошатності. Вони складаються з двох чвертьвалків, які поділяють два мережані рядки зубчиків; один – з дрібних, другий – з більшеньких.

Характерні риси нашої пам'ятки переконують нас, що майстер, шануючи певні приписи «класичної» доби народної монументальної архітектури, все ж був сином свого віку і в своїй будові дав перевагу засобам ілюзійного стилю. Зруби стін зведеної ним будови – високі, стрункі, виразно тягнуті догори. Гранчастість в побудові плану проведена чітко, послідовно. Форма одвірків теж розвиває ідею багатогранності, замилування нею. Центральний верх має уже розвинуту форму – з світловим восьмериком. Усі ці риси – характерні для майстра доби панування в архітектурі України ілюзійного стилю. Поруч з тим наш майстер глибоко розумів і високо цінив здобутки своїх попередників – будівників класичного стилю. Саме тому він відмовляється від нахилу стін всередину. Тому ж бокові верхи у нього мають недорозвинену форму без світлових восьмериків. Тому ж в пропорціях він іноді вдається до засобів, улюблених в добу панування класичного стилю. Розріз будови, наприклад, точно вписується в квадрат (внутрішній її контур). Дух спокійної гармонії, довершеність архітектурної композиції, ясність, прозорість думки – все це здобутки класичного стилю, спадково сприйняті і збережені нашим майстром. Таку двоїстість ми зустрінемо в творчості і світогляді не лише майстра Левківської церкви.

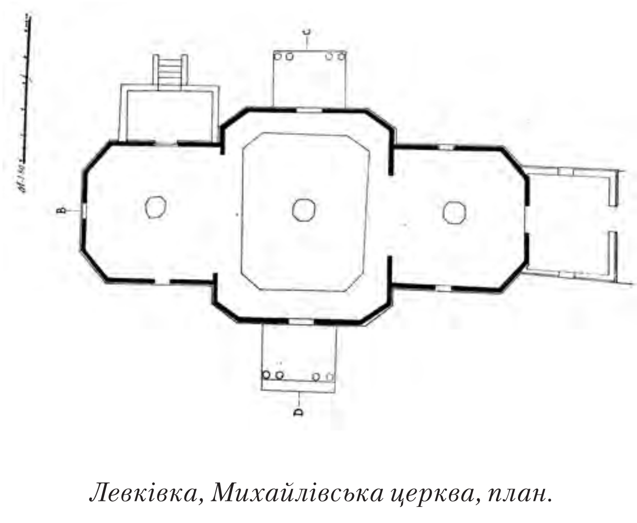

Левківка, Михайлівська церква, план.

Левківка, Михайлівська церква, інтер’єр центру, фото С. Таранушенка, 1914 р.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ С. ЛЕВКІВКИ

Вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці, довжина центра становить 3/4 повної ширини дільниці. План центральної дільниці – восьмигранник, вписаний в прямокутник. Західна і східна грані центру = довжині його, а довжина південної й північної грані = 1/2 діагоналі квадрату з стороною = довжині центру. Бабинець – шестигранник; його ширина = довжині. Довжину бабинця визначає половина діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник центру. Південна й північна грані бабинця (і вівтаря також) дорівнюють 1/2 повної ширини центральної дільниці. Західна грань бабинця (розмір зовні) = 1/2 західної грані центру.

Вівтар – також шестигранник, вписаний в квадрат. Його довжина і ширина = довжині й ширині бабинця, а східна грань вівтаря на товщину бруса коротша західної грані бабинця.

Розміри зрубів стін, заломів, восьмерика й ліхтарів визначаються розмірами плану і пропорційні їм.

Висота зрубу стін усіх дільниць однакова, вона дорівнює сумі довжини центру і 1/2 дов-

жини бабинця, або = віддаленню між західним кінцем південної грані і східним кінцем північної грані плану центра. Висота зрубів стін вівтаря й бабинця до початку переходу шестигранників у восьмигранник дорівнює ширині плану центра.

Перший залом центрального верху в подовжньому розрізі дає трапецію. При заготівлі на землі зрубу цього залому майстер користався двома шаблонами-трапеціями. Основа трапеції, за допомогою якої заготовлялись східна і західна грані залому,– довжина зрубу стін дільниці, верхня грань (її довжина) = довжині плану вівтаря, а висота залому і зрубу стін разом дорівнює подвоєній довжині плану вівтаря. При заготівлі південної і північної граней першого залому центрального верху у шаблона основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = півсумі повної довжини плану центру і вівтаря; висота така ж, як і в попередньому шаблоні. Перший залом скомпоновано з розрахунком, щоб довжина восьмерика перекликалася з довжиною плану вівтаря. Отже, довжина восьмерика = довжині плану вівтаря, ширина восьмерика = півсумі довжини плану центра і бабинця[50], а висота = 1/2 ширини восьмерика. Висота восьмерика і першого залому разом становить 1/2 висоти цілого верха центральної дільниці. Висота восьмерика першого залому і зрубу стін, разом взяті, дорівнюють подвоєній довжині плану центра.

Другий залом заломлено під тим же кутом, що і перший (50°). При заготівлі зрубу другого залому використано два шаблони-трапеції. Для складання східної і західної граней другого залому центрального верху шаблон-трапеція мала основу – довжину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/6 ширини восьмерика, висота другого залому і восьмерика разом = повній довжині плану вівтаря. Шаблон для заготівлі південної і північної граней другого залому центрального верху мав основу – ширину восьмерика (вгорі), верхню грань і висоту – такі ж, як і у попереднього шаблона. Висота другого залому і восьмерика разом дорівнює також апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині восьмерика.

Ширина ліхтаря = висоті першого залому, довжина – менша на товщину бруса, а висота

Левківка, Михайлівська церква, одвірок, фото С. Таранушенка, 1914 р.

з другим заломом разом дорівнює висоті восьмерика разом з першим заломом (1/2 ширини плану центра). Висота верха центральної дільниці дорівнює ширині плану дільниці. Внутрішня висота центральної дільниці = довжині плану будови.

Для заготівлі зрубу залому бабинця[51] використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін бабинця (вгорі), верхня грань = 1/6 основи і висота = 1/2 довжини південної грані плану центра. У ліхтаря довжина = 1/6 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). Висота ліхтаря і залому разом = 1/2 діагоналі квадрату, в який вписується план бабинця. Внутрішня висота бабинця = подвоєній довжині плану центра. Залом вівтаря повторює залом бабинця. У вівтарного ліхтаря довжина на один брус коротша, а висота ліхтаря й залому, разом взята, на один вінець більша, ніж у бабинця, і дорівнює вона висоті восьмерика і першого залому центрального верху.

[50] Повна ширина восьмерика становить 4/3 його довжини, себто утримує відношення довжини і ширини майже такі, як і план дільниці.

[51] Боковим граням вівтаря і бабинця ради поліпшення акустики надано опуклість.

Нижні вікна в зрубі стін центру заложено на висоті = довжині плану центру і бабинця, взятих разом і поділених на чотири. Вікна в бабинці і вівтарі заложено на висоті = довжині південної грані плану бабинця. Верхнє вікно в зрубі стін центру заложено на висоті = довжині плану бабинця. Вікна в восьмерику центра заложено на висоті = подвоєній повній довжині плану бабинця. Верх вікна восьмерика лежить на висоті = сумі довжини плану центра і бабинця.

Центр верхнього вікна зрубу стін центральної дільниці – вершина рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану центра. Зовнішні нижні кути нижніх вікон і середина низу верхнього вікна центрального зрубу стін дають рівносторонній трикутник з стороною = 1/2 довжини плану бабинця. Віддалення нижніх вікон зрубу стін центральної дільниці від західної і східної її граней = віддаленню між центрами цих вікон, а також = відстані центру вікна вівтаря від східної грані зрубу центральної дільниці і віддаленню центра вікна бабинця від західної грані зрубу стін центральної дільниці.

ТРЬОХІЗБЯНКА Луганської області.
Покровська церква, 1772 р.[52]
Фото збірок Харківського музею
українського мистецтва

Тризрубна. Зруби стін усіх дільниць – одної висоти. Центр в плані – восьмигранник, бабинець – чотиригранник, вівтар – шестигранник.

Зруб стін центральної дільниці – «кубічних» пропорцій. Короткий залом переводить об'єм у низенький, але розлогий світловий восьмерик. Його довжина дорівнює (приблизно) довжині бабинця, а висота = 1/2 висоти першого залому. Значно крутіше засклеплено грані другого залому. На ньому поставлено світловий ліхтар, у нього висота теж менша довжини. В формах компонентів верху центральної дільниці підкреслено перевагу горизонтальних помірів над вертикальними. І все ж в цілому верх важким назвати не можна; навпаки, ставну призму стін вінчає легкий верх, делікатно прорисований в контурах.

Трьохізбянка, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Зруби стін бабинця і вівтаря виглядають дещо більш тягнутими догори, ніж зруб центра, але форма їх теж вагома. Форма верха бабинця і вівтаря недорозвинута, не має восьмерика. Заломи значно енергійніше, ніж в центральній дільниці, розгортають рух мас догори. В цілому верхи бабинця і вівтаря разом з центральним створюють вишуканий, ритмічний акорд, і будова сприймається гармонійною спорудою.

БОРОВЕНЬКА Луганської області.
Церква Миколи, 1772 р.[53]
Фото збірок Харківського музею
українського мистецтва

Тризрубна. Зруби стін усіх дільниць одної висоти. В плані центр – восьмигранник (чотиригранник з відсіченими кутами), бабинець – чотиригранник, вівтар на фото закривають дерева.

[52] Ф. Гумилевский («Харьков». Отд. II. С. 372) зазначає, що в 1820 р. проведено ремонт, підведено цегляний підмурок. Зовнішній вигляд церкви опубліковано в роботі: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. (Табл. VII, рис. 4).

[53] Ф. Гумилевский. («Харьков». Отд. V. С. 340). Зовнішній вигляд церкви опубліковано в роботі: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. (Табл. VI, рис. 2).

Боровенька, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1911 р.

Зруб стін бабинця «кубічний» за пропорціями, а зруб стін центральної дільниці виглядає приземкуватим. Розвинутий верх має лише центральна дільниця. Низьким, круто засклепленим заломом об'єм переходить у світловий восьмерик (його площа дорівнює, приблизно, площі бабинця, а висота = 1/2 довжини). Другий залом такий же крутий і такої ж висоти, як і перший; він переводить об'єм центральної дільниці в невеликий приземкуватий світловий ліхтар.

Боровенька, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1911 р.

Верх бабинця недорозвинутий. Він не має восьмерика. Зруб стін бабинця перекрито заломом стрімкішим і вищим за перший залом центра. Над ним поставлено глухий присадкуватий ліхтар, покритий зовні «банькою».

Таким чином, всі компоненти церкви – приземкуваті. І ціла пам'ятка справляє враження, що майстра будови приваблює одне завдання: міцно триматися землі.

Церкви в Трьохізбянську і Боровенці – будови одного типу; перша – вишукано делікатна, в другій форми мають огрубілий характер. Обидві – робота майстрів одної будівельної школи, що працювала в 70-х роках XVIII ст. на півдні Слобожанщини.

ХМЕЛІВ Сумської області.
Церква Різдва Богородиці 1772 р.
Обмір і фото 1929 р.

Триверха. План її складається з трьох дільниць: чотирикутного бабинця, видовженого з півдня на північ восьмигранника (чотирикутника з відсіченими кутами) – центральної дільниці і шестигранного (чотирикутника з відсіченими зовнішніми кутами) – вівтаря. При цьому всі три дільниці видовжені по осі південь–північ. Збудована в 1772 р. В 1884 р. її ремонтували[54]. Безперечно, були й інші ремонти. Зовні до центральної дільниці з півдня і півночі добудовано притвори; дахи їх закрили вікна в південній та північній гранях зрубу стін, і їх довелося зашити. Можливо, пізніше набули банясту форму дахи над верхніми заломами, тоді як форма перекрить над першими заломами з плоскими гранями зберегли згадку про первісний дерев'яний дах. Зовсім недавні глухі ліхтарі і главки.

Головне завдання, яке ставив перед собою майстер Різдвобогородицької церкви в Хмелеві,– збудувати церкву, яка б імпонувала могутністю форм, вражала своєю висотою, пристрасним устремлінням мас верхів догори.

Зовні гранчасті зруби стін – високі, ставні, а разом з тим вони вагомі. Верхи церкви також високі, але маси їх легші, стрункіші за зруби стін; вони сміло і легко виносять високо об'єми верхів дільниць. Заломи верхів – високі, стрімкі. Дахи на перших заломах (їх грані) – плоскі, прямолінійні в контурах. Об'єми восьмериків, особливо вівтаря і бабинця – стрункі; опуклі перекриття високих верхніх заломів напруженим рухом різко зменшують об'єми верхів і переводять їх в глухі ліхтарі.

Особливо яскраво намагання майстра надати масам будови напружене поривання догори виявляється в інтер'єрі церкви.

Суцільність внутрішнього вигляду бабинця порушують хори (на креслениках вони не показані) з придpoints на них, що пересікають навпіл по вертикалі об'єм бабинця і тим позбавляють можливості сприйняти в натурі об'єм бабинця в цілому. Сходи на хори – в клітці – в кутку бабинця. Зруб бабинця від центральної дільниці відділяють доволі широкі заплечики. У південній і північній гранях зрубу стін бабинця по двоє вікон, розташованих в два

Хмелів, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

яруси; притому лежать вони не на рівні вікон центральної дільниці і вівтаря. Ригелів у бабинці немає. А перехід чотирикутного зрубу стін в залом проведено так: над кутами зрубу стін вгорі між сусідніми гранями зарубано брус, над ним заложено другий, що і починає коротку кутову грань залому. Над цими двома брусами уже йдуть бруси похилої частини кутової грані залому.

Перший залом бабинця – стрімкий і високий. Грані його, заломлені в межах 70°–65°, переходять в високий стрункий восьмерик, прорізаний чотирма вікнами. Завершує бабинець верхній залом. Його грані засклеплено в межах тих же кутів, що і грані першого залому; але через недостатнє освітлення (лише рефлексами знизу) верхній залом бабинця виглядає трохи банястим і не таким стрімким, як перший. З центром бабинець з'єднує високий (коло 8 м висотою) просвіт. Форма його контуру вгорі в кутах нагадує облами карниза в розрізі і складається з поличок, гуська і чвертьвалка. Центральна дільниця

[54] П. Мартинович, В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии. Полтава. 1888.

Хмелів, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Хмелів, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

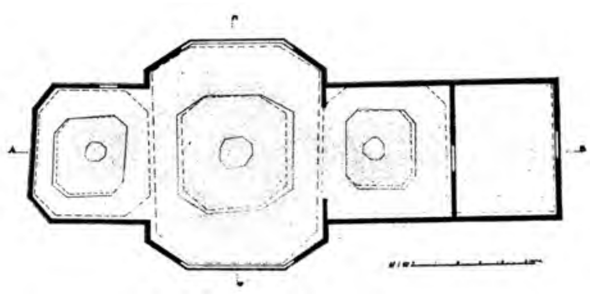

Хмелів, церква Різдва Богородиці, план.

в плані – восьмигранник, витягнутий по осі південь–північ (ширина:довжина = 4 : 3). Зруб стін її сприймається як приміщення просторе і стримано-енергійно розгорнуте в напрямку догори. Помірно стрункий зруб стін центра вищий, ніж у бабинці. Висоту його дещо притушують шестеро вікон, розміщених по одному в кожній зовнішній грані, усі в одній горизонталі. Вони ніби перетинають світлим ореолом навпіл зруб стін. Пара маленьких зірчастих віконечок в південній і північній гранях зм'якшуює суворість форми зрубу стін і несподівано вносить лірично-лагідну нотку. В центральному зрубі стін майстер вводить різьблені ригелі при коротких гранях і розміщає їх в два яруси: над вікнами і трохи нижче верхнього вінця зрубу стін.

Велике враження справляють могутні форми зрубу першого залому центрального верху; майстер заложив його в «гостро атакуючому темпі». Залом дуже високий. Грані його засклеплені гранично стрімко; східна і західна грані заломлено під кутом в 70°[55], притому вузькі грані дуже мало звужуються догори. Залом зводився з розрахунком, щоб довжина і ширина основи восьмерика дорівнювали плану вівтаря.

Легкий, мажорний, яскраво освітлений восьмерик центральної дільниці – розлогий і високий (його висота = висоті восьмерика бабинця). Вузькі грані восьмерика позначені ригелями, в ширших – прорізано четверо вікон. Зруб восьмерика має нахил всередину (особливо західна і східна грані). Восьмерик легко переливається в об'єм другого залому. Верхній залом центрального верха – високий; він має таку ж висоту, як і восьмерик, і грані його засклеплено дуже стрімко (66°). Верх центральної дільниці вищий за зруб стін (дорівнює ширині плану дільниці). Внутрішня висота центральної дільниці на половину довжини плану вівтаря переважає довжину плану будови. Це ще раз стверджує намагання майстра збудувати церкву, форми якої в стрімкому русі злітають догори.

Розміри плану вівтаря не набагато відбігають від розмірів плану бабинця, а верхи їх мало в чому відмінні. Тому вівтар допомагає скласти уявлення і про форми, які мав би бабинець без хор. Приміщення вівтаря в інтер'єрі не здається тісним. Зруб стін високий, стрункий (висота зрубу мало не вдвоє переважає довжину плану його). Три ширші грані зрубу стін прорізані вікнами; низ вівтаря добре освітлений. У вівтарі ригелів немає і об'єм зрубу стін безпосередньо переливається в об'єм першого залому. Перший залом вівтаря і високий, і стрімкий: східна грань його засклеплена під кутом 75°. Західна грань заломлена крутіше: під кутом 67°; отже, перший залом ніби намагається трохи «відсунути» верх вівтаря від центрального верху, тоді як нахил східної і західної граней першого залому у бабинці (70°–65°), навпаки, ніби хотів наблизити верх бабинця до центрального верху. Стрімкий перший залом вівтаря нижчий того ж залому бабинця. Стрункий високий

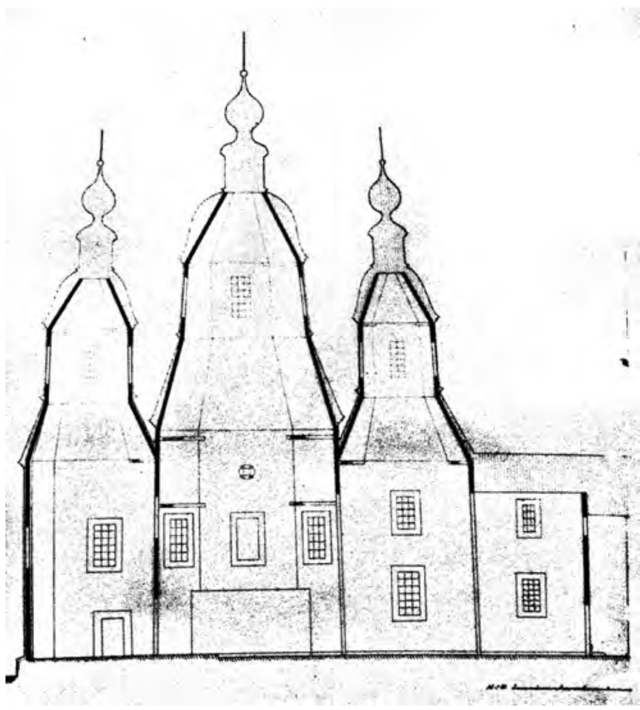

Хмелів, церква Різдва Богородиці, поздовжній розріз.

[55] Південна і північна заломлені під кутом в 60°.

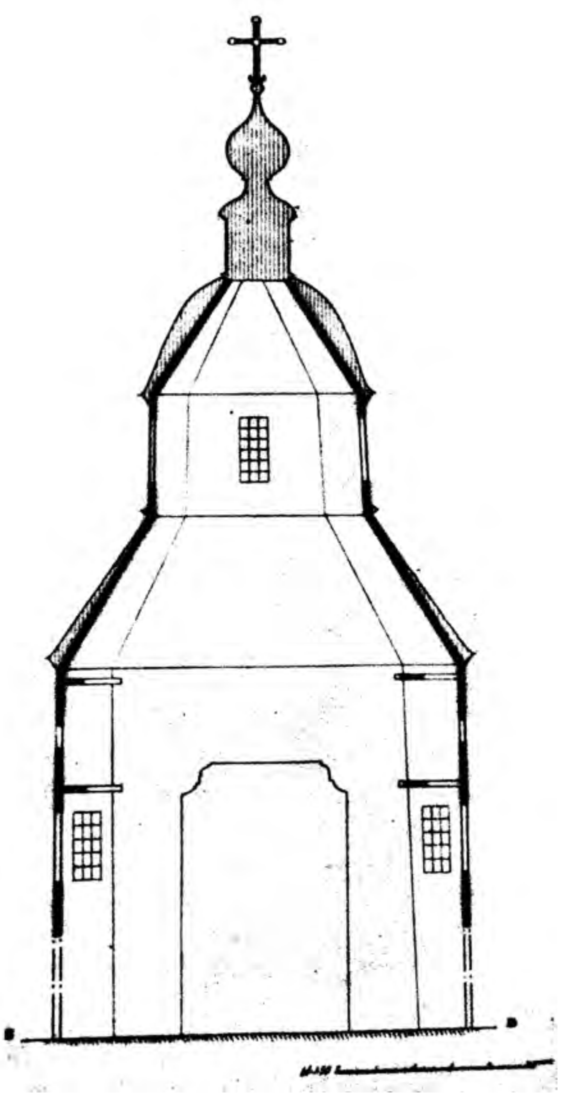

Хмелів, церква Різдва Богородиці, поперечний розріз.

восьмерик вівтаря, яскраво освітлений чотирма вікнами, має майже таку висоту, як і восьмерик бабинця (і центра), але він довший і ширший восьмерика бабинця. Високий стрункий другий залом вівтаря – такий же, як і у бабинці,– ефектно завершує об'єм вівтаря. Висота другого залому і восьмерика разом дорівнює, як і у бабинці, довжині плану. З центральною дільницею вівтар сполучає просвіт, ширший, ніж у бабинці (тут на межі цих дільниць зруб центру заплечиків не має), але значно нижчий. Над цим просвітом прорізано «голосник», нижчий і складніший контуром першого просвіта. Отже, форми вівтаря також легко і енергійно, в широкому темпі, як і центра, розгортають об'єм дільниці.

Різдвобогородицька церква в Хмелеві збудована коштом і заходами багатого Батуринського монастиря, що мав змогу з'єднати на будову доброго народного майстра. І майстер, дійсно, виявив себе талановитим, темпераментним художником, прихильником мужніх, гостроефектних архітектурних форм.

Аналіз обмірних кресleників церкви Різдвобогородицької в Хмелеві показав: вихідний розмір при розбивці плану в натурі – ширина центральної дільниці; 3/4 ширини дає повну довжину тої ж дільниці; ширина бабинця і вівтаря = 1/2 діагоналі чотирикутника, який вписується в восьмигранник центра. Довжина бабинця – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця, а довжина вівтаря = 1/2 ширини плану центра[56]. Західна і східна грані центральної дільниці = довжині тої ж дільниці; південна і північна грані центру, південна, північна і східна грані вівтаря = 1/2 діагоналі плану бабинця. Ціла довжина будови = потроєній ширині плану бабинця[57].

Висота зрубу стін бабинця = полуторній повній довжині плану дільниці. Основа шаблона-трапеції, за допомогою якого заготовлявся зруб (східна і західна грані) першого залому бабинця,– довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини плану дільниці, і висота = 1/2 довжини плану бабинця. У восьмерика бабинця довжина основи = 1/2 ширини плану дільниці, ширина восьмерика = 1/2 довжини зрубу стін центра (вгорі), висота восьмерика дорівнює половині діагоналі чотирикутника, що становить західну половину плану бабинця[58]. Шаблон-трапеція,

[56] $\frac{\text{Довжина вівтаря}}{\text{Довжина бабинця}} = \frac{\text{Довжина бабинця}}{\text{Довжина центра}}$.

[57] Південна і північна грані вівтаря і бабинця лежать не на одній прямій. Це свідчить, що план зрубів кожної дільниці в натурі розбивався послідовно, один за одним. Тому деформація в розбивці плану одної дільниці відбивалася на формі плану інших дільниць. Непаралельно відбиті на землі східна і західна грані центральної дільниці призвели до того, що бокові грані вівтаря розмістилися не на продовженні ліній, на яких лежали грані бабинця, а на лініях, що лежать під кутом до осі плану бабинця. Отже, подовжньої осі будови майстер не розбивав.

[58] Кількість вінців в західних гранях восьмерика і першого залому бабинця однакова.

Хмелів, церква Різдва Богородиці, інтер'єр верху, фото С. Таранушенка, 1929 р.

за допомогою якого заготовлялися східна і західна грані зрубу другого залому бабинця, мав основу – довжину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/4 ширини восьмерика і висоту = 1/3 повної ширини плану бабинця. Висота другого залому і восьмерика разом = довжині плану бабинця. Висота верха бабинця на висоту одного вінця менша висоти зрубу стін дільниці, або = діагоналі плану дільниці.

Зруб стін центральної дільниці, його висота = ширині плану дільниці мінус товщина одного бруса[59]. Перший залом центральної дільниці заготовлявся за допомогою 2 шаблонів-трапецій. При складанні східної і західної граней використано шаблон, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань (повна довжина) = довжині плану вівтаря і висота = 1/2 діагоналі плану бабинця. Шаблон, за допомогою якого заготовлялися південна і північна грані першого залому центрального верху, мав: основу – ширину зрубу стін дільниці (вгорі); верхня грань = довжині плану бабинця і висоту таку ж, як і у попереднього шаблона. Висота першого залому центрального верху = також довжині південної грані плану дільниці. У восьмерика довжина = довжині плану вівтаря, ширина = довжині восьмерика і висота = висоті восьмерика верха бабинця. Зруб восьмерика центрального верху має нахил всередину (особливо східна і західна грані). Довжина восьмерика на 50 см менша вгорі, ніж внизу. Висота восьмерика і першого залому разом = повній довжині зрубу стін дільниці (вгорі). Другий залом центрального верху заготовлявся за допомогою 2 шаблонів-трапецій. При складанні східної і західної граней другого залому шаблон мав в основі довжину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/3 повної довжини восьмерика (вгорі), висоту = 1/2 ширини плану бабинця[60]; південна і північна грані другого залому складалися за допомогою шаблона, у якого основа – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 ширини восьмерика (вгорі), а висота така ж, як і у попереднього шаблона. Висота центрального верху = ширині плану дільниці. Внутрішня висота центральної дільниці = подвоєній ширині зрубу стін дільниці (вгорі).

Висота зрубу стін вівтаря = висоті зрубу стін бабинця. Перший залом вівтаря (східна і західна грані) заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану вівтаря і висота = 1/2 довжини плану вівтаря. У вівтарного восьмерика довжина = 1/2 повної ширини плану дільниці, ширина = 1/2 довжини зрубу стін центру (вгорі) і висота = довжині восьмерика. Другий залом вівтаря (західна і східна грані) заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика дільниці (вгорі), верхня грань = 1/4 ширини восьмерика (вгорі) і висота = висоті другого залому бабинця. Висота другого залому і восьмерика вівтаря разом = повній довжині плану дільниці. Висота верха вівтаря менша висоти верху бабинця і = довжині плану центра. Внутрішня висота вівтаря на один вінець нижча за внутрішню висоту бабинця.

Віддалення від підлоги: до зірчастого віконця в центральному зрубі = довжині плану дільниці; до верхнього вікна у бабинці = довжині плану бабинця; до просвіту прямокутного вікна в зрубі стін центра = 1/2 висоти зрубу стін бабинця. Вікна в восьмерику центрального верха заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = довжині плану вівтаря, а центр цього вікна припадає на вершину рівностороннього трикутника, побудованого на повній довжині плану будови. Вікна в восьмерику вівтаря заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = повній довжині того ж восьмерика. Вікна в восьмерику бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = 1/2 повної довжини зрубу стін центральної дільниці (вгорі).

[59] Це розходження, можливо, результат осадки зрубу, або сталося воно після заміни при ремонті підвалин.

[60] Кількість вінців в східних і західних гранях восьмерика і другого залому центра однакова.

В Хмелеві взаємозв'язки довжини плану вівтаря, бабинця і центральної дільниці відповідають приписам «золотого поділу». Таку ж відповідність окремих елементів приписам «золотого поділу» ми занотували в ряді інших монументальних дерев'яних пам'яток Лівобережжя.

Але ніде ми не зустріли послідовного проведення цього припису як методу ні при побудові всіх складових частин плану, ні при заготівлі всіх компонентів (зрубів стін, восьмериків, заломів) об'ємів будови.

ШИЛІВКА Полтавської області.
Церква Різдва Богородиці 1772 р.
Зафотографовано й заміряно схематично план її в 1928 р.

Церква збудована з дубових пластин в 1772 р. в Зінькові, а в 1877 р. перенесена в Шилівку. План її (шестигранник – восьмигранник – шестигранник) і зруби стін при перенесі не зазнали змін. Верхи ж не уникли переробок.

У вівтарі в інтер'єрі шестигранний зруб стін над вікнами переходить у восьмигранник висотою в 6 брусів. Вгорі восьмигранник стягнуто суцільним кільцем ригелів. Восьмигранна частина зрубу стін переходить у залом (4 вінці); над заломом підноситься восьмерик, що складається лише з 2 вінців; восьмерик переходить у високий, енергійно заломлений другий залом. Грані другого залому на середині висоти ніби прогинаються всередину, вище ж різко випростовуються, й завершується він світловим ліхтарем, прорізаним 4 вікнами. Структуру коротких і низьких зрубів першого залому і восьмерика верху вівтаря відбиває зовнішня форма верху (дах з перехватом).

Бабинець подібний до вівтаря. В зрубі стін центральної дільниці спочатку вікна були в кожній зовнішній грані; після прибудови притворів вікна в південній і північній гранях зашили. Верх зрубу стін центра всередині

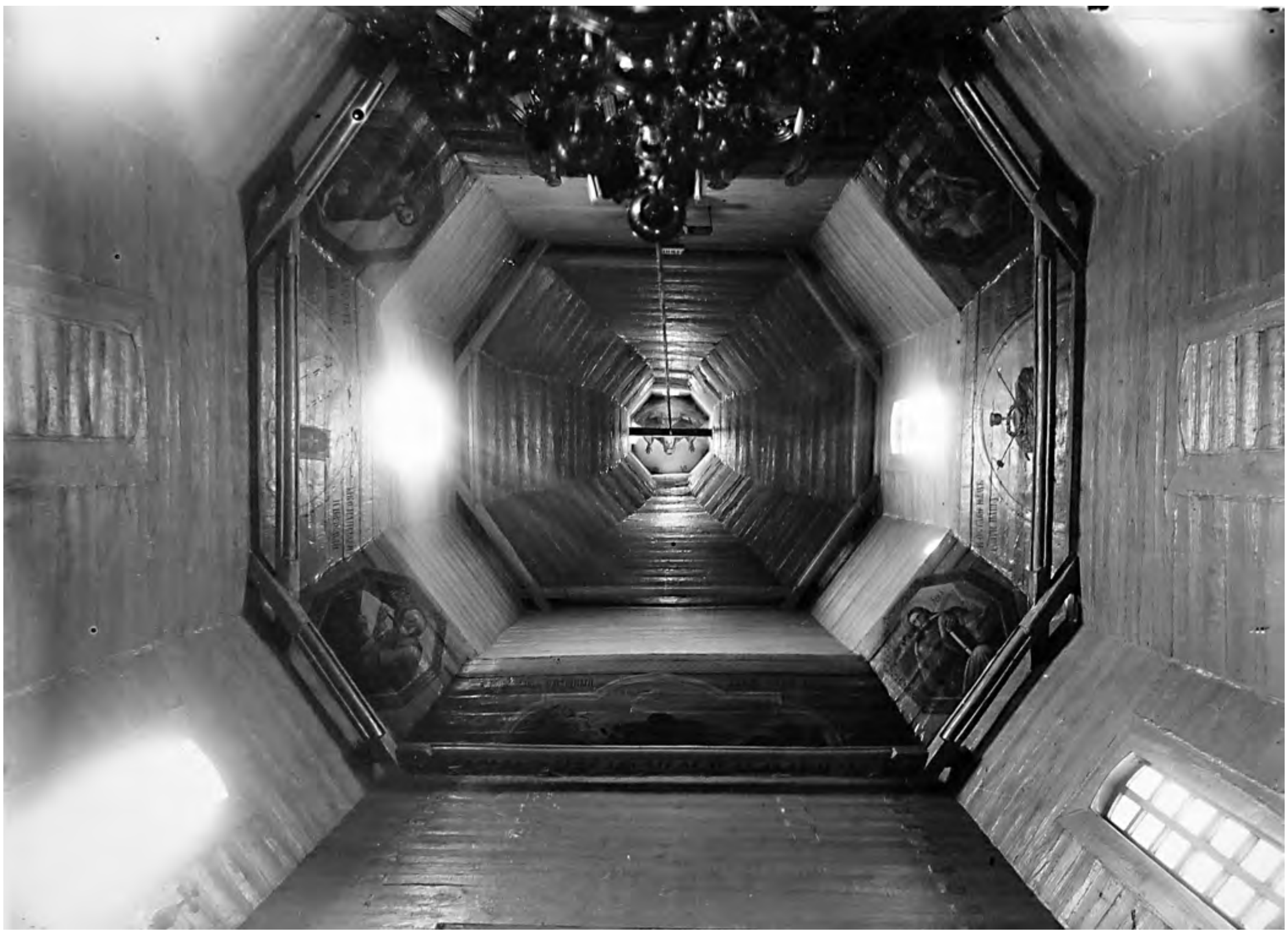

Шилівка, церква Різдва Богородиці, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Шилівка, церква Різдва Богородиці, верхи, фото С. Таранушенка, 1928 р.

стягує суцільне кільце ригелів. Перший залом і тут низький (8 вінців); він переходить у широкий і високий восьмерик, що має лише двоє вікон (на південь і північ); вгорі він зміцнений кільцем ригелів. Другий залом високий, грані його різко звужують об'єм верху. Завершує дільницю ліхтар, прорізаний 4 вікнами. В інтер'єрі верх центра сприймається високим, але восьмерик, як для будов XVIII століття, виглядає затяжким. Зовні форми верху виглядають надто масивними. На дахах збереглися дерев'яні довбані рештаки-водозливи. Товщина брусів зрубу стін внизу стін 21, а вище 15 см.

Вихідний розмір в побудові плану – ширина центра. Центр – восьмигранник; довжина його – апофема трикутника з стороною = повної ширині плану дільниці. Західна й східна грані = половині діагоналі чотиригранника, у якого довжина = довжині центра, а ширина = повній ширині центра, в який вписується восьмигранник плану центра; південна і північна грані = половині повної довжини центра. Вівтар і бабинець – шестигранники; ширина їх обох дорівнює половині ширини плану центра[61], а довжина = 1/2 віддалення між східним кутом південної грані і західним кутом північної грані центра (беруться зовнішні точки кутів).

Звертає на себе увагу одна особливість в конструкції верхів церкви: дуже низькі зруби першого залому й восьмерика. Перший залом у вівтарі складається з 4 вінців, а восьмерик навіть лише з двох. Над восьмериком вівтаря підноситься уже «нормальний» для Лівобережжя по висоті й формі другий залом. У центральній дільниці перший залом теж дуже низький (8 вінців), хоч і вищий, ніж у вівтарі. Таких низьких перших заломів і такого низького восьмерика, як у вівтарі Шилівської церкви, в жодній з досліджених нами на Лівобережжі зустрічати не доводилося. Зате в бойківському типі церков Західної України чергування низеньких заломів і таких же восьмериків – одна з найхарактерніших рис[62]. Ми не маємо даних помічені риси Шилівської і бойківських церков ставить в прямий зв'язок чи залежність, але звернути увагу на цю властивість Шилівської церкви вважаємо за потрібне.

БУДКИ Сумської області.
Церква Миколая, 1773 р.[63]
Обмір 1927 р., фото 1913-го і 1927 рр.

Церква в Будках була уже наприкінці XVII ст. В 1733 р. її репарували, а в 1773 р. замість старої збудували нову на кошт місцевого поміщика Миколи Кондратьєва[64]. Церква збудована на дубових підвалинах. Нижні два вінці зрубу стін також дубові, вище – зруб з соснових пластин товщиною в 18 і шириною в 30 см. Вимощена церква була спочатку цегляними квадратовими розміром 27–30 см і товщиною в 4 см плитками. Пізніше цеглу замінили на дерев'яну підлогу. Головна вісь будови по компасу дає відхилення на 5' проти руху стрілок годинника.

За типом плану (центральна дільниця – чотиригранник з відсіченими зовнішніми кутами) церква Миколая в Будках належить до тої групи пам'яток, які, починаючи з XVII ст., були улюблені і поширені на Лівобережжі і, зокрема, Слобожанщині. Найстарша з цих пам'яток – Харківський Покровський собор, що в цеглі відбив форми і конструкції дерев'яної церкви[65]. В XVIII ст. цей тип плану залишається улюбленим і поширеним. За цим типом плану збудовано трибанні муровані церкви: Миколая в Харкові й Вознесенський собор в Хорошівському монастирі та однобанну Покровську церкву в с. Вільшані[66], а також ряд дерев'яних. З дерев'яних

[61] Такі ж вівтар і бабинець в Покровській церкві Зінькова. Чи немає між майстрами цих двох пам'яток тіснішого зв'язку?

[62] Див., наприклад, розріз церкви в с. Довгому на Дрогобиччині (М. Драган. Українські деревляні церкви. Част. II. Ілюстрації. Львів. 1937. Рис. 89 на с. 43).

[63] Фото зовнішнього вигляду церкви опубліковано у виданні: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. (Табл. XXV, рис. 7). Обмірні кресленники плану і розрізу репродуковано в «Нарисах».

[64] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 599.

[65] С. Таранушенко. Харківський Покровський собор. Харків. 1923.

[66] С. Таранушенко. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віку (в збірнику Інституту теорії і історії архітектури та будівельної техніки Академії будівництва і архітектури «Питання історії архітектури та будівельної техніки України». Держбудвидав. Київ. 1959).

Будки, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

на Слобожанщині нами зареєстровано крім церкви в Будках ще церкви: Юрія в Лебедині, Михайла в Левківці, Миколи в Синолицівці, Введенська в Введенському. Більше дерев'яних церков цього типу плану збереглося на Полтавщині: Троїцька в Пустовійтівці, Миколи в Вереміївці, Покрови в Малих Будках, Михайла в Коровинцях, Троїцька в Левченках, Юрія в Лозовій, Різдва Богородиці в Вороньковi, Миколи в Красній Луці, Катерини в Хорунжівці, Різдва Богородиці в Шилівці, Покрови в Зінькові; на Чернігівщині: Покрови в Кролевці, Юрія в Великому Усті, Миколи в Печенюгах, Вознесенська в Сосниці, Борисоглібська в Ново-Ропську, Михайла в Жадові, Різдва Богородиці в Гремячі, Воздвиженська в Коропі; на Запоріжжі: Вознесенська в Дериївці, Миколи в Бабайковому, Юрія в Петриківці, Введенська в Бериславі.

Перелічені нами церкви здебільшого триверхі, лише в Будках, Лозовій, Великому Усті та Дериївці – одноверхі; одні з них зразу будувалися одноверхими, другі стали такими внаслідок пізніших репарацій.

Зовні церква в Будках має зараз один верх – над центральною дільницею, а вівтар і бабинець покриті опуклими дахами-«прибанками» – за сучасною термінологією, під якими сховано замасковані зовні заломи. Очевидно, церкву збудовано було на три верхи. У вівтарі в інтер'єрі ясно видно над заломом початок зрубу восьмерика. Треба думати, що з часом восьмерики вівтаря і бабинця потрухли і їх під час одної з репарацій не відновили, а зовсім знесли, перекривши залом плоским плафоном, а зовні покрили опуклим дахом[67]. Залізом вкрили будову також пізніш; спочатку вона, як і всі інші тогочасні церкви на Слобожанщині, була під ґонтом. Репарацій в церкві, певно, було чимало. Очевидно, також церква довші часи залишалася без поточного профілактичного і запобіжного ремонту. Про це свідчать серйозні пошкодження, які спостерігалися у бабинці, де низ західної стіни покривався, а верхня частина зрубу східної стіни потрухла. Тут, на стикові бабинця і центра будови, довший час затікала волога, що й призвело до руйнування зрубу. Певно,

[67] Замасковано зовні дахом заломи вівтаря і бабинця також в церкві в Сосниці на В'юнищах та заломи усіх рукавів церкви Різдва в Шептаках.

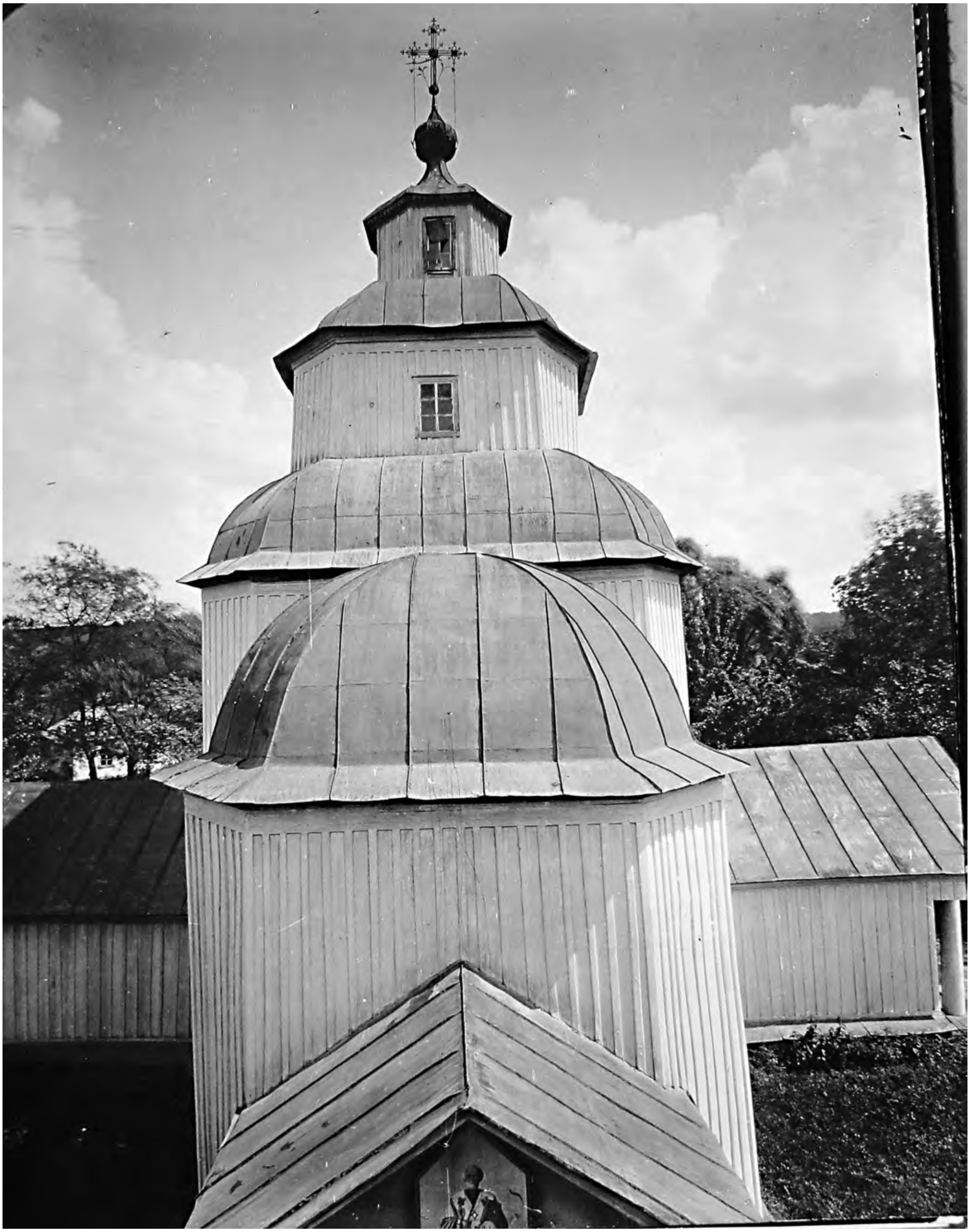

Будки, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

поміщик, який дав кошти на будування церкви, чи його нащадки занедбали будівлю. А після «реформи» 1861 р. поміщик, мабуть, зовсім відмовився від участі в ремонтах, а ограбоване «реформою» селянство само неспроможне було вишукати на своєчасні ремонти відповідні кошти. Там, де парафія уважно стежила за станом будови і своєчасно ремонтувала, церкви, звичайно, довше зберігалися в доброму стані.

За свідченням титаря на початку XX ст. центральний верх настільки ослаб, що його довелося взяти в залізні шини і обшалювати зсередини перший залом. Запис на стіні вівтаря свідчить, що в 1878 р. церкву підважували. Тоді ж було збудовано дзвіницю. Південний і північний рукави прибудовано також пізніше. Притому в південній, північній і західній стінах зрубу вийнято широкі просвіти і зашито знизу частину південних і північних вікон центрального зрубу, які закрив дах рукавів.

Невисокі стіни зрубу вівтаря і бабинця в інтер'єрі м'яко заокруглюють простір, перекритий гранчастим, теж невисоким на око, заломом.

Оформлення простору центральної дільниці в інтер'єрі має інший характер. Заокруглений гранями зрубу стін простір легко підноситься на значну висоту, що мало не вдвічі переважає висоту зрубу стін вівтаря та бабинця. Енергійно зведеним першим заломом простір зрубу стін центральної дільниці переходить в стрункий на вигляд, залитий світлом перший восьмерик. Ще більш енергійно зменшує простір верху другий залом, над яким підноситься уже зовсім невеликий в плані другий восьмеричок–ліхтар, завершений останнім, третім заломом, перекритим плоским плафоном.

Центральна дільниця в інтер'єрі справляє враження просторого, щедро освітленого приміщення, у якого висота (ілюзійна) значно переважає розміри плану цілої будови, хоч в дійсності висота церкви менша довжини її плану.

Плани зрубів обох восьмериків акцентують видовженість простору цілої центральної дільниці в напрямку схід–захід.

Чимало ошатності будові надають ригелі. У бабинці й вівтарі соковито різьблені ригелі стягують тільки чотири кутки верхніх вінців зрубу стін. На метр нижче цього вінця між стінами, орієнтованими по сторонах світу, заложено додатково ще чотири ригелі, дещо відмінні від верхніх мотивами різьби. Другий пояс ригелів в'яже

Будки, Миколаївська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1913 р.

верх зрубу першого восьмерика. Тут ригелі розміщено теж не суцільним віночком: немає ригелів перед східною і західною гранями. Верх другого восьмеричка–ліхтаря зв'язує сволочок, покладений в напрямку південь–північ, який тримає ланцюг від панікадила.

Зовні, особливо з півдня й півночі, маси будови скомпоновано так, що церква виглядає «присадькуватою», «копичкою». Навіть зруб стін центральної дільниці, незважаючи на гранчастість і доволі значний нахил граней всередину, сприймається нижчим за довжину плану дільниці. Це враження підсилюють також форми восьмерика, ліхтаря й дахів над заломами; у всіх у них подовжені розміри значно переважають їх висоту. У першому восьмерику горизонтальні поміри мало не втричі переважають висоту.

Аналіз обмірних креслеників показав, що в натурі план (особливо) і складання зрубів проводились не досить уважно, і деякі компоненти на креслениках виглядають деформованими (в натурі ці деформації непомітні). При аналізі окремі розміри доводилось визначати «з наближенням».

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центра; ширина центра – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині

дільниці. Західна і східна грані центру = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується план центральної дільниці, вони на товщину двох брусів довші південної і північної граней.

Вівтар і бабинець в плані – чотирикутники з відсіченими зовнішніми кутами, обидві дільниці майже одного розміру (план бабинця в західній частині ширший, а в східній вужчий). Довжина бабинця плюс половина довжини центра дорівнюють діагоналі південної половини чотирикутника, в який вписується план центра. Ця ж подвоєна діагональ дає довжину плану будови. Довжина вівтаря = довжині бабинця, а ширина бабинця = ширині вівтаря. Отже, ширина і довжина бабинця – одного розміру, так само довжина і ширина вівтаря також одного розміру. Південна грань вівтаря наближається до 1/2 ширини плану центра, а східна грань = 1/2 діагоналі чотирикутника, який вписується в шестигранник вівтаря. Аналогічно визначаються грані бабинця.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану.

Висота зрубу стін вівтаря дорівнює ширині плану дільниці, а висота зрубу стін і залому разом = діагоналі чотирикутника, в який вписується план вівтаря. Залом вівтаря (минаючи заокругленість граней) в розрізі має форму трапеції. При заготівлі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 основи і висота = 1/2 довжини південної грані плану дільниці. Граням майстер надав опуклу форму.

Зруби стін вівтаря і бабинця мають однакову висоту. Аналогічно зложено у них і заломи.

Висота зрубу стін центральної дільниці = довжині плану дільниці[68]. Складаючи зруб стін, на половині висоти його майстер заложив пару вікон в південній і північній гранях. Висота цих вікон – діагональ квадрата з стороною = ширині вікна[69]. На висоті, що дорівнює довжині південної грані плану центра, заложено лутки круглого вікна; центр цього круглого вікна міститься на висоті = 1/3 повної довжини будови, а також визначається вершиною трикутника з основою = довжині плану дільниці і боками = ширині плану дільниці.

Заготовляючи зруб першого залому центрального верху, майстер використав 2 шаблони-трапеції. Складаючи південну й північну грані, використано шаблон, у якого основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = ширині плану вівтаря, або = діагоналі південної половини плану бабинця, і висота = 1/4 ширини зрубу стін дільниці (вгорі); разом з висотою зрубу стін перший залом = подвоєній повній довжині плану бабинця. Шаблон, яким користувався майстер, складаючи західну і східну грані першого залому, мав основу = довжині зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань = повній довжині плану бабинця, а висоту таку ж, як і попередній шаблон.

Повна довжина восьмерика = довжині південної грані плану дільниці, ширина = ширині плану вівтаря, висота восьмерика і першого залому разом = довжині південної грані плану вівтаря.

Заготовляючи зруб другого залому, майстер використав 2 шаблони-трапеції. Складаючи західну і східну грані, використано шаблон, у якого основа – довжина першого восьмерика (вгорі), верхня грань (повна довжина) = 1/2 повної довжини восьмерика (вгорі), а висота = висоті першого залому дільниці. Аналогічно складено було і шаблон для виготовлення південної і північної граней. Висота другого залому, восьмерика, першого залому і зрубу стін разом дорівнює сумі повної довжини плану центра і вівтаря.

У ліхтаря повна довжина основи = 1/2 довжини восьмерика (внизу), повна ширина = 1/2 ширини восьмерика (вгорі) і висота = висоті другого залому. У третього залому довжина верхньої грані (плафона) = 1/2 довжини ліхтаря (вгорі), ширина = довжині східної грані другого восьмерика, а висота разом з ліхтарем = висоті першого восьмерика.

---

[68] Якщо на кресленику подовжнього розрізу церкви в Будках сполучити східну точку плану вівтаря лінією з верхньою точкою східної грані зрубу стін центральної дільниці, а цю точку сполучить з західною точкою плану бабинця, то одержимо прямокутний трикутник. Отже:

$$\frac{\text{Довжина плану вівтаря}}{\text{Висота зрубу стін центру}} = \frac{\text{Висота зрубу стін центра}}{\text{Довжина плану центра і бабинця}}.$$

Довжина більшого катета цього «золотого» трикутника визначає внутрішню висоту центральної дільниці, а менший катет дає суму висоти зрубу стін і першого залому тої ж дільниці.

[69] За цим же приписом зложено і одвірки західних вхідних дверей.

Внутрішня висота центрального верху = ширині зрубу стін дільниці (вгорі), внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови і = довжині плюс ширина плану дільниці, або апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови.

Вікна в восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). На такій же висоті заложено вікна в ліхтарі над верхнім вінцем зрубу стін восьмерика.

ПУСТОВІЙТІВКА Сумської області.
Троїцька церква 1773 р.

Перші відомості про неї опублікував Ф. Н.(иколайчик) в статті «Родина Калнышевскаго» у п'ятому номері журналу «Киевская Старина» за 1892 р. Він надрукував «доношение», подане 25.V.1773 р. в духовну протопопію роменського правління війська Запорізького кошового П. Калниша, в якому він пише, що «вознамерился в с. Пустовойтовке, в котором он родился, вновь дервяную во имя Тройцы церковь выстроить»[70]. В «Описі» церкви 1827 р. записано, що «церковь – о трех главах, первоначально купола покрыты были гонтою, а вся церковь ошалевана. Но в 1818 г. купола и вся церковь покрыты вновь черным железом, окрашены зеленою краскою, свнутри выбелена, пристроены к церкви притворы, пономарня и ризница». На цвинтарі «состоит колокольня деревяная в один ярус покрыта дранью». Коло 1887 р., пише Миколайчик, церкву ремонтували; притому лутки старих дверей з різьбленим написом викинули, і вони пропали. З цього можна вивести, що в цей час збудували нову дзвіницю, сполучили її притвором з бабинцем.

Кілька слів про церкву сказав М. Макаренко в своїй статті «На родине последняго запорожского гетмана П. И. Калнышевского» в журналі «Искусство и художенственная промышленность» (№ 8 за 1901 р).[71]

Церква в Пустовійтівці в 1929 р. була нами обслідувана, обміряна, зафотографована. На жаль, обмірні креслeники загинули, фото ж і нотатки про церкву збереглися. На їх основі і написано цей нарис.

Пустовійтівка, Троїцька церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Церкву будував один з кращих майстрів того часу. Обробка дерева (дуб), складання зрубів, рубка замків стоять на найвищому рівні. Стан збереження її бездоганний.

Будова дуже висока, одна з найбільш імпозантних і величавих на Лівобережжі. Могутні форми її не позбавлені граціозності, але не м'якої, розманіженої, а елегантно-мужньої.

Церква триверха, тризрубна. План її складається з трохи видовжених в напрямку схід–захід шестикутників – бабинця й вівтаря та центрального восьмигранника, витягнутого по осі південь–північ.

Зовні зруб стін центральної дільниці значно вищий за зруби вівтаря і бабинця. Верх центральної дільниці теж домінує: він масивніший і вищий за бокові верхи.

[70] В ЦДІАК в справах Запорізької Січі зберігається діло, в якому занотовано: «5 серпня 1772 г. титари сторгували 130 дубів для Пустовійтівської церкви» (Ф. 229, оп. 1, спр. 321. Арк. 12).

[71] Тут же вміщено рисунок зовнішнього вигляду верхів Пустовійтівської церкви.

Пустовійтівка, Троїцька церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Зруб стін вівтаря (і бабинця) стрункий і високий. Якщо дивиться на церкву зі сходу, то висота зрубу здається вдвоє більшою за ширину. В таких же пропорціях витримано й могутні форми зрубу стін центральної дільниці. Корпус зрубів обшито вертикально, що також посилює їх стрункість. Приблизно на половині висоти зрубів вівтаря й бабинця будову обходить навколо поясок, що об'єднує зруби і підкреслює горизонталь. Над поясом прорізано вікна на одному рівні і одної величини у всіх зрубах. В крайніх зрубах вікон по троє (по сторонах світу), а в центральному в кожній зовнішній грані[72]. Вінчає зруби чітко прорисований карниз, що складається з чвертьвалків та поличок з сухариками.

Грані перших заломів усіх зрубів плоскі. Заломи бокових верхів стрункі, помірної висоти, а залом центрального верху особливо стрімкий і дуже високий. Енергійним рухом він виносить вгору масу восьмерика. Восьмерики усіх верхів виглядають уже значно стриманішими в пропорціях. У них горизонтальні поміри переважають висоту. Вагомість їхніх мас (співвідношення з масами зрубів стін) знайдено з великим тактом. Восьмерики прорізані вікнами по сторонах світу, але у вівтарі на захід, а в бабинці на схід вікон немає. Другі заломи перекриті дахами, які в контурах утворюють красиві хвилясті криві. Вони енергійно полегшують маси верхів і переходять в глухі ліхтарі спокійних пропорцій; завершують їх грушовидної форми главки з кованими визолоченими хрестами.

З різних точок силует будови сприймається іншим і щоразу ефектним; та найбільш вражає акорд, який створює контур верхів, коли розглядати їх з півдня чи півночі. На жаль, приділи, паламарка, ризниця і особливо дуже «несмачна» дзвіниця порушили первісний вигляд пам'ятки, зменшили цілісність враження. Зате всередині вона цілком зберегла первісні форми, що повною мірою виявляють видатні художні здібності майстра, ширину розмаху його творчої уяви.

Інтер'єр щедро залитий світлом. В ньому не знайти темних кутків, невиразних (за браком освітлення) частин. Тут увесь об'єм будови розкривається гранично чітко і ясно. Форми виявляються в логічному зв'язку і сполучаються гармонійно.

Висота зрубу стін вівтаря всередині сприймається, як і зовні, вдвоє більшою за його довжину. Західні кути верха зрубу стін зміцнено короткими, різьбленими ригелями, якими і починаються вузькі грані першого залому. Пазухи за ригелями заповнюють похилі клини. Другі два різьблені ригелі зв'язують східну грань зрубу стін з південною та північною. Перший залом вівтаря стрімкий, помірної висоти. Його плоскі грані правильної форми переходять у стрункий восьмерик. М'якше окреслені грані другого залому переводять об'єм верху в невеличкий і неглибокий глухий ліхтар. З центром вівтар сполучає високий просвіт. Нижня половина просвіту ширша, верхня (над стяжкою) вужча, але контури обох однакові: в верхніх кутах їх вирізано щось подібне до «гуська» в карнизах. Загальне враження від вівтаря – гармонійна стрункість, широкий розмах, енергійне,

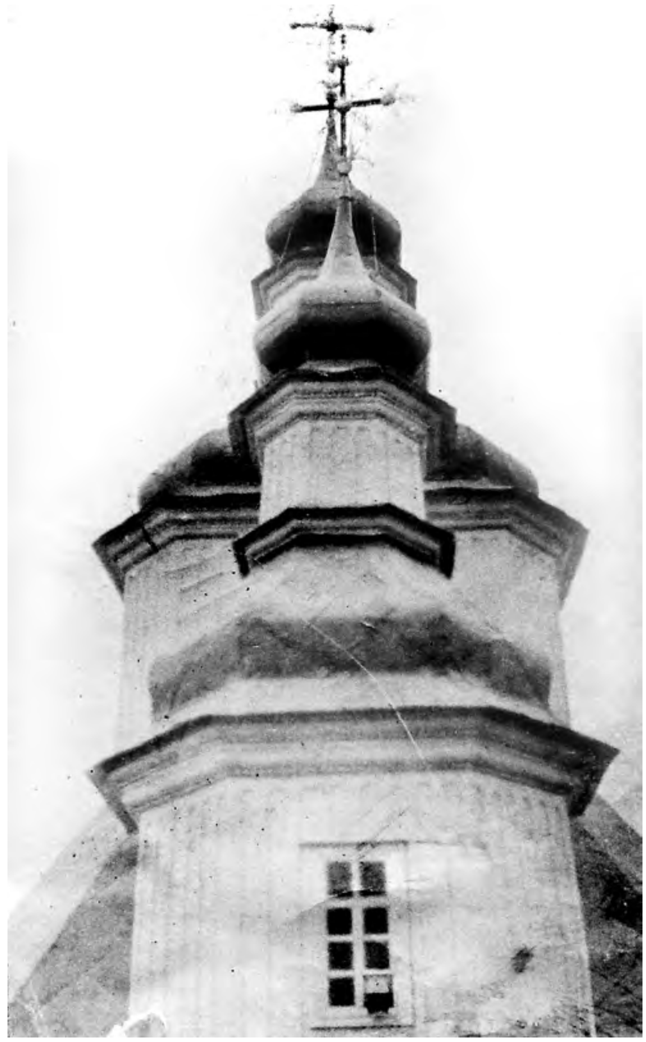

Пустовійтівка, Троїцька церква, верхи, фото С. Таранушенка, 1929 р.

[72] Після прибудови приділів вікна з півдня й півночі в центральному зрубі та західне в бабинці були зашиті.

Пустовійтівка, Троїцька церква, інтер'єр центру, фото С. Таранушенка, 1929 р.

але без напруження нарощування висоти дільниці. Бабинець подібний до вівтаря. Тільки просвіт до центру має відміну: контур верхньої половини такий же, як і у вівтарі, а нижня половина має форму прямокутника.

Центр вищий і просторіший східної частини чи західної ділянки. Його складові елементи ті ж, що у вівтаря, але могутніші, міцніші, виконані з більшим розмахом. Дуже високий, стрункий зруб стін переходить у динамічний, стрімкий і високий перший залом, що енергійним рухом високо підіймає об'єм восьмерика. Восьмерик дає, в протилежність залому, спокійноурівноважену в пропорціях, чітко окреслену форму.

Другий залом центрального верху, його форма в цілому і кожна грань окремо сприймаються не тільки зменшеними, але й м'якішими, значно ослабленими в розумінні гостроти виявлення форми у порівнянні з формами першого залому. Другий залом не такий стрімкий, як перший, але він енергійніше звужує об'єм верха і переходить у ліхтар – раніш світловий, а зараз глухий – з зашитими вікнами. Він і завершує центральну дільницю.

Межу зрубів стін, з одного боку, і першого залому, з другого, підкреслюють ригелі. Весь же об'єм верха майстер трактує як органічно-суцільну форму.

ПЕТРИКІВКА Дніпропетровської області.
Церква Юрія, 1773–1775 рр.[73]

Триверха. Тризрубна. План складається з центрального восьмигранника і двох шестигранників – вівтаря й бабинця. Зруби стін усіх дільниць одної висоти. Стрункі зруби стін рукавів (висота їх вдвоє переважає довжину плану) переходять у стрімкі, високі заломи. Зовні заломи покриті грушоподібним дахом і завершуються глухими ліхтарями та шоломоподібними главками.

Перший залом центральної дільниці, вдвоє нижчий і менш стрімкий залома бабинця,– переводить об'єм у світловий восьмерик.

Петриківка, церква Юрія, загальній вигляд, малюнок С. Таранушенка по фото Д. Щербаківського.

[73] Д. Эварницкий. История запорожских казаков. СПб. 1882. Т. I. С. 340. Ф. Макаревский «Материалы». С. 331.

Площею він дорівнює, приблизно, площі плану бабинця, а висота його – коло третини своєї довжини. Другий залом зовні покрито дахом, за формою подібним до покриття бабинця, але нижчим. Завершується дільниця низьким глухим ліхтарем з шоломоподібною главкою.

Гладь зрубів стін щедро прикрашено вікнами. Чільні грані всіх дільниць прорізають троїсті вікна, у яких середнє полотнище вище бокових.

Біля церкви стоїть висока дзвіниця. Чотиригранний зруб стін її вгорі переходить у восьмигранник, грані якого, орієнтовані по сторонах світу, продовжують грані чотиригранника. Низ дзвіниці оточує піддашок на стовпах. Форма даху над заломом дзвіниці і ліхтаря подібні відповідним формам верха церкви.

Церква в Петриківці – висока, ставна, імпозантна – одна з кращих пам'яток Запоріжжя.

ВОСКРЕСЕНСЬКЕ
Дніпропетровської області.
Воскресенська церква, 1773 р.
Фото збірок Харківського
університетського музею

Збудована заходами К. Тарловського («Дикого попа»)[74]. Одноверха. Тризрубна. План складається з невеликого шестигранного вівтаря, великого чотиригранника – центральної дільниці та невеликого чотиригранного бабинця. До центрального зрубу стін з півдня й півночі добудовано вузькі і вдвоє нижчі за зруб стін тої ж дільниці притвори. Зруби стін вівтаря й бабинця – одної висоти, і ця висота мало не вдвоє менша довжини їх плану. Покрито вівтар стрімким стіжковим дахом на 5 схилів, а бабинець – двосхилим. Зруб стін центральної дільниці мало не вдвоє вищий зрубу вівтаря і мало не на третину менший довжини його плану. Крутим стіжковим першим

Воскресенівка, Воскресенська церква, загальний вигляд.

[74] Д. Эворницкий. История запорожских казаков. СПб. 1882.

заломом об'єм центру переходить в світловий восьмерик. Його площа близька до площі плану вівтаря, а висота втроє менша довжини. Ще більш крутим другим заломом об'єм переходить в вагомий, спокійних пропорцій, глухий ліхтар (його висота майже дорівнює висоті восьмерика). Завершується дільниця плескатою кришечкою.

Будова – приземиста, витримана в вагомих формах. Внутрішня висота центральної дільниці менша за довжину будови і, певно, дорівнювала довжині лише центра і вівтаря, разом взятим.

БАБАЙКОВЕ Дніпропетровської області.
Церква Миколи 1773 р.
Фото збірки Харківського
університетського музею.

Як свідчив різьблений напис на одвірках, «создася храм сей свтля... Ніколая 1773 года июля 20 дня... владения воиска запороского за атамана Петра Ивановича Калнишевского старанием и коштом того воиска товариша куреня сревяківского[75] Иосифа Сидоровича Швиткого». Закінчується напис так: «М КЛ». Можливо, це підпис майстра.

Церква – триверха, тризрубна. План її складається з восьмигранного центра і двох шестигранників – вівтаря і бабинця. Приділи добудовано згодом. Зруби стін усіх дільниць одної висоти. Стрункий зруб стін центральної дільниці коротким, прикро засклепленим першим заломом переходить у світловий восьмерик. Його площа дорівнює приблизно площі плану бабинця, а висота – 1/2 своєї ширини. Другий залом зовні покриває «баня». Над нею – глухий ліхтар. Стрункіший центра зруб стін бабинця (і вівтаря); його висота дорівнює мало не подвійній довжині плану. Грані похилі всередину. Перший залом – вищий і стрімкіший, ніж у центрального верха, – переходить у високий (майже такої висоти, як і центральний) восьмерик. Восьмерик бабинця зараз глухий, маса його дещо важка. Певно, це наслідки ремонтів. Завершує бабинець «банька» з глухим ліхтарем.

Церква в Бабайковому – одна з визначних архітектурних пам'яток Запоріжжя, робота художньо обдарованого майстра. Корпус зрубів стін – високий, ставний. Завершує його група верхів – легких, вишуканих в пропорціях, енергійно прорисованих в контурах.

Ремонти якоюсь мірою змінили зовнішній вигляд верхів, проте не на стільки, щоб не відчути їх первісну красу.

Внаслідок ремонтів одвірки вхідних дверей західної грані бабинця потрапили до південного приділу. Слід відмітити, що лутки (боки) цих шестикутних дверей витесані з одної колоди, а не сполучені з двох, як звичайно. Такі ж суцільні лутки зустріли ми ще в церкві Миколи в Лебедині.

ШЕПТАКИ Чернігівської області.
Церква Різдва 1774 р.[76]
Обмір 1932 р., фото 1930-го і 1932 рр.

В колишньому сотенному містечку Шептаках дві церкви, обидві дерев'яні, одноверхі: Різдва і Михайлівська. Різдвяну побудовано на кошти Кирила Розумовського, Михайлівську збудувала громада козаків.

Церква Різдва збудована в 1774 р. з соснових брусів. Крім рис, типових для значної кількості дерев'яних церков XVII–XVIII вв., вона має в конструкції, архітектурних формах, пропорціях ряд особливостей, які в інших пам'ятках не зустрічаються.

В основі плану лежить рівнораменний хрест, що складається з центрального квадрата, чотирьох рукавів (квадратів, рівновеликих центральному, але з відсіченими зовнішніми кутами). Кутки між рукавами заповнюють чотири теж однакового розміру, але менші квадрати (з відсіченими зовнішніми кутами). Отже, план займає велику площу, складається з 9 дільниць, а верх у церкви один, тоді як у Троїцькій церкві в Коропі при 9 дільницях плану верхів 5, а в Троїцькій в Новомосковську їх дев'ять.

Зовнішній вигляд Шептаківської церкви виявляє принцип суворо додержаної централізованої композиції мас. Чотири міжрукавні зруби найнижчі; зруби стін рукавів вдвоє їх вищі. Над центральним квадратом зрубу стін підноситься головний верх – центр і вузол композиції будови. Міжрукавні зруби

[75] Так в оригіналі.– Прим. вид.

[76] Ф. Гумилевский «Чернигов». Ч. VI. С. 45–46.

Шептаки, церква Різдва, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1930 р.

Шептаки, церква Різдва, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1930 р.

вище – восьмигранна)[78]. Вище підноситься восьмерик, над ним – залом, світловий ліхтар, другий залом, глухий ліхтар, третій залом і, нарешті, головка з хрестом. Перехід зрубів стін від приземкуватих до струнких повторюють і форми верха. Внизу – низький, але широкий восьмерик; над ним – стрункий за пропорціями світловий ліхтар. Він переходить у напружено витягнуте догори завершення: глухий ліхтар, останній залом, голівку, хрест.

Зовні церква, безперечно, не раз ремонтувалася. З'явилися ґаночки при вхідних дверях. Після прибудови їх нижні вікна в бабинці й обох рукавах довелося знизу частково зашити. Плоскі грані дахів на рукавах і на заломі восьмерика нагадують первісне покриття церкви деревом. Під час пізніших ремонтів зовнішній вигляд восьмерика і ліхтаря змінився. Їх зовнішній вигляд дещо «розійшовся» з формою їх всередині. Порівнюючи фото з креслениками, ми переконуємося в тому, що і форма, і розміри світлового ліхтаря зовні розходяться з виглядом його в інтер'єрі. На кресленику вікна ліхтаря знаходяться під самою стелею і далеко від низу зрубу, а зовні ті ж вікна починаються при самій підошві ліхтаря. Так само показаному на фотографії стовщенню зовні восьмеричка нижче вікон не відповідає форма зрубу всередині; всі ці риси могли прийти внаслідок ремонтів. Можливо, форми дахів рукавів (з «димничками») також не первісні.

покриті дахами на три схили кожний; вершина даху їх лежить під карнизом дахів рукавів. Рукави покрито двосхилими дахами з «димничками»; гребінь їх дахів сягає карниза зрубу стін центральної дільниці. Таким чином, висота і маси дільниць ступнево зростають в напрямі до центру. За тим же принципом розміщено і вікна. В міжрукавних дільницях вікна розміром найменші; прорізані вони в гранях, орієнтованих по сторонах світу, ближче до землі, ніж вікна рукавів. В рукавах вікна розміщаються лише на торцевих гранях зрубів. Нижні прямокутні вікна рукавів більші, ніж у міжрукав'ях, а прорізані вони в зрубах вище. Над ними в верхній половині зрубу кожного рукава прорізано по круглому віконцю[77]. Ще вище лежать вікна центрального восьмерика і над ними – вузькі й високі вікна ліхтаря. Так само в напрямі до центра і догори зростає стрункість зрубів. Висота зрубів міжрукав'я дорівнює їх довжині (чи ширині). Висота зрубів рукавів уже дорівнює діагоналі їх плану. В центрі перехрестя над гребнями дахів рукавів підноситься верхня частина зрубу стін центральної дільниці (в плані вона внизу квадратова,

Ряд особливостей має Шептаківська церква і в інтер'єрі. Шестигранні зруби бабинця і останніх трьох рукавів вгорі переходять у восьмигранний залом дуже круто (30°) заломленими гранями. У бабинці залом переходить у рудиментарний (висотою в 1 вінець) восьмеричок, зверху пристрелений плоским плафоном. В останніх рукавах залом завершується просто плафоном без восьмеричка. Перехід зрубів стін рукавів у восьмигранний залом оздоблено різьбленими ригелями.

[77] Дань моді: «волове вічко», поширене в тогочасній мурованій архітектурі столичних майстрів.

[78] В інтер'єрі центральний зруб знизу квадратовий в плані, вище переходить також у восьмигранний, але перехід цей починається значно нижче, ніж це спостерігаємо зовні.

Пазухи за цими ригелями у бабинці і північному рукаві закрито похилими клинами, а у вівтарі й південному рукаві – плоскою трикутною підшивкою. Ригелі заложено також і над короткими гранями зрубів рукавів. Рукави всередині виглядають стрункими і монументальними. Проекція граней залому рукава складає розетковий візерунок, що надає їм ошатності. Але найбільш ошатна – центральна дільниця.

Бабинець на середині висоти зрубу переділено настилом хор. Над хорами поверх південної й північної граней зрубу стін положено два сволоки, а зверху їх – третій в напрямку схід-захід; на ньому завішено три кришталеві люстри. Бабинець від центра відділяють заплечики. Широченькі заплечики відділяють також західні міжрукав'я від сусідніх рукавів. Просвіти з між рукавних дільниць до рукавів невисокі. Міжрукав'я перекриті плоскою стелею. Невисокий просвіт сполучає бабинець з центром. Ще нижчий просвіт сполучає головний вівтар з центром.

Три західних дільниці складають ніби відокремлену до певної міри групу приміщень. Другу групу складають три східні дільниці; їх зруби мають значно коротші заплечики, ніж західні зруби, а між собою вони сполучаються дверима. Третя група дільниць – зруби центральної дільниці та південного і північного рукавів. В їх бік заплечиків ні з заходу, ні зі сходу немає. Ці три приміщення сполучені високими просвітами і утворюють ніби єдину широку залу (трансепт). В центрі її підноситься зруб центральної дільниці. На 8-метровій висоті по кутках центрального чотиригранного зрубу заложено 4 різьблені ригелі; вони переводять його у восьмигранний; притому грані орієнтовані по сторонах світу – пряме продовження граней чотиригранника. Пазухи під ригелями закрито похилими клинами. На висоті 14 м, або на висоті, що дорівнює сумі довжини плану центра й бабинця, зруб навколо обходить пояс різьблених з лиця ригелів. Репертуар оздоб ригелів складають: вервечка, сухарики, а знизу фестони. Цей пояс ригелів умовно відмежовує від зрубу стін невисокий, але такий же широкий і довгий, як зруб стін, восьмерик. Над поясом ригелів у восьмерику прорізано четверо вікон. На верху зрубу восьмерика заложено ще чотири ригелі. Досі зруб стін центральної дільниці від самого долу аж до залому витримував єдину вертикаль. На висоті 17 метрів крутим (47°) заломом простір дільниці різко звужується і переходить у високий стрункий ліхтар. В ньому прорізано четверо вікон. Зверху ліхтар прикритий плафоном, який і завершує на 22-метровій висоті струнку, енергійно витягнуту догори центральну дільницю. Отже, внутрішня висота центральної дільниці на два метри більша довжини плану будови. Низ зрубу ліхтаря оздоблено різьбленими «ложками», що ніби намистом охоплюють основу ліхтаря.

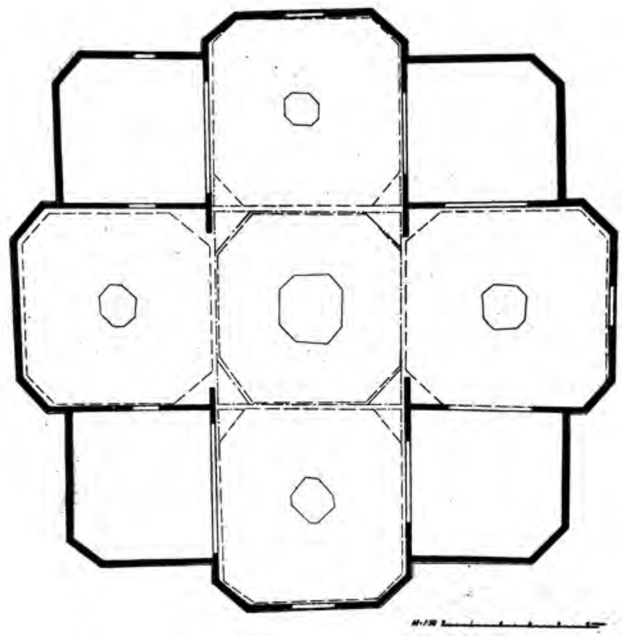

Шептаки, церква Різдва, план.

Освітлено церкву всередині скупо. Вікон небагато. До того ж сучасне офарбування темно-синьою фарбою верхів усіх рукавів, стель міжрукавних дільниць та залому центральної дільниці значно зменшує освітлення будови.

У південному рукаві вгорі зрубу стін заложено, як і у бабинці, два сволоки в напрямку схід–захід, а у вівтарі теж два сволоки в напрямку південь–північ. Крім того, в західних кутках вівтаря врубано не одну, а дві пари ригелів: одну на верху зрубу, а другу – нижче.

Аналіз обмірних креслеників церкви Різдва в с. Шептаки показав: в основу побудови плану положено квадрат центральної дільниці. Чотири рукави – рівновеликі центру квадрати з відсіченими зовнішніми кутами. Південна й північна грані бабинця та відпо-

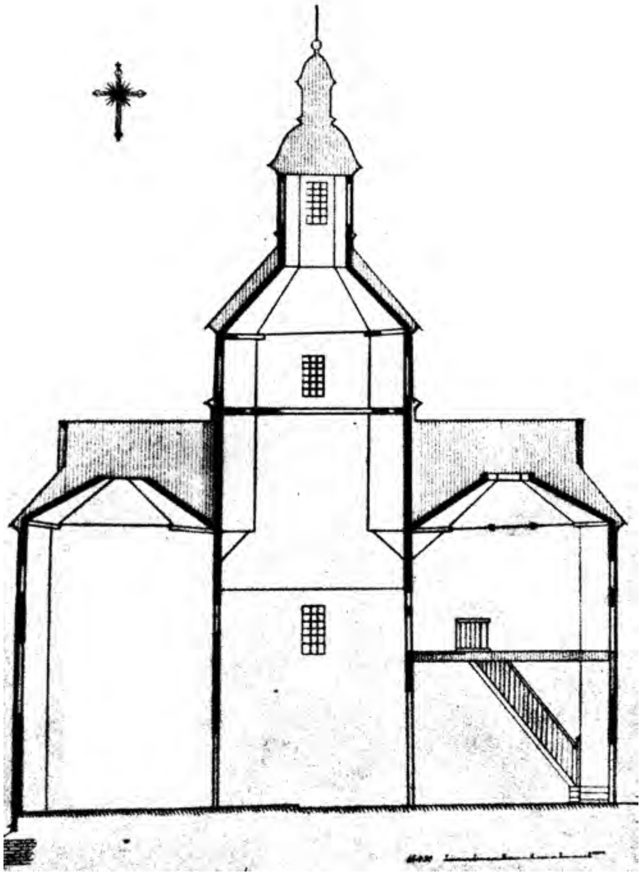

Шептаки, церква Різдва, поздовжній розріз.

відні їм грані останніх рукавів дорівнюють 7/8 сторони квадрата, а західна грань бабинця і всі їй аналогічні – 1/2 діагоналі плана центрального квадрата. Міжрукав'я – квадрати з відсіченими зовнішніми кутами. Довжина й ширина їх дорівнюють 1/2 діагоналі центрального квадрата, а східна й південна грані південного вівтаря дорівнюють 1/5 довжини плану будови. Це – схема; окремі грані ділянок дають певні (незначні) ухилення від зазначених вище.

Висота зрубу стін вівтаря й бабинця дорівнює діагоналі плану центральної дільниці, а внутрішня висота вівтаря й останніх трьох рукавів дорівнює подвоєній діагоналі прямокутника = 1/2 плану міжрукав'я. Висота четверика центрального зрубу дорівнює діагоналі плану дільниці. Висота восьмигранної частини зрубу стін центральної дільниці до початку першого залому = довжині плану дільниці. Внутрішня висота дільниці від підлоги до початку першого залому = діагоналі плюс сторона плану центра. Залом центрального верху у розрізі дає трапецію, основа її – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 повної довжини восьмерика (вгорі), і висота теж = третині повної довжини восьмерика. Висота залому і восьмигранної частини зрубу стін центральної дільниці, разом взятих, дорівнює діагоналі квадрата зрубу стін дільниці (вгорі). Довжина плану ліхтаря = висоті залому. Висота ліхтаря дорівнює 1/2 довжини плану восьмерика, висота центральної дільниці від підлоги до низу вікон у ліхтарі дорівнює довжині плану будови. Висота верха центральної дільниці = сумі діагоналі і 1/2 довжини плану центру. Внутрішня висота центральної дільниці – більше довжини плану будови на 1/4 довжини плану центра.

Низ прямокутного вікна у вівтарі заложено на висоті = 1/2 довжини плану дільниці, а верх такого ж вікна в зрубі бабинця лежить на висоті = довжині плану центральної дільниці. Низ круглого вікна бабинця від підлоги відділяє відстань, що дорівнює діагоналі прямокутника = 1/2 плану дільниці. Низ вікна у ліхтарі, як уже вказано, лежить на висоті, що дорівнює діагоналі прямокутника = 1/2 плану дільниці. Низ вікна у ліхтарі, як уже вказано, лежить на висоті, що дорівнює довжині плану цілої будови, а заложено його над верхнім вінцем зрубу восьмерика на висоті = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить 1/2 плану центра. У восьмерику вікна заложено над основою восьмигранної частини зрубу на висоті = 1/2 діагоналі плану центра.

ШЕПТАКИ Чернігівської області.
Михайлівська церква.
Фото і схематичний обмір плану 1932 р.

Коли збудовано Михайлівську церкву, не знаємо. Відомо лише, що її тричі переносили з місця на місце. Останній раз – в 1820 році; її поставили на кутку, що зветься Кожухівка (Ф. Гумилевский «Чернигов». Ч. VI. С. 45–46), де вона стоїть і зараз.

В якій мірі Михайлівська церква зберегла після троєкратних переміщень свій первісний вигляд, сказати важко. Тому ми обмежилися лише фотографуванням та схематичним обміром плану її. Це – одноверха, п'ятизрубна, хрещата в плані з виділеним центром будова. Центральна дільниця – квадрат; чотири рукави її в плані також квадрати з стороною = 1/2 діагоналі центра кожний. І в принципі

побудови плану, і в архітектурних формах обидві шептаківські церкви мають спільні риси. Михайлівська церква, певно, старіша Рождественської. Вона витримана в більш суворих формах. Зруби стін Михайлівської церкви пропорційно до довжини плану їх значно нижчі, ніж в церкви Різдва, а перекрито зовні рукави обох пам'яток однаково: двоспадистим дахом з димничком на торцях. Верх Михайлівської церкви відносно до корпуса зрубів стін вищий, ніж у церкві Різдва. Всередині квадратова призма зрубу стін центральної дільниці переходить спочатку у чотиригранний залом. На межі переходу першого залому у восьмерик кутки квадрата зрізають короткі бруси – вони і становлять початок південно-західної і аналогічних граней восьмерика. Пазухи в цих кутках підшито горизонтальними трикутниками. Другий залом в нижній його половині звужується повільніше, а у верхній, навпаки, дуже енергійно. Перекрито останній залом плоским плафоном. Ліхтар – глухий. Зовні ліхтар і його завершення непропорційно важкі, певно це – продукт репарацій. Верх восьмерика в інтер'єрі зміцнює суцільне кільце різьблених ригелів.

Миколаївка, церква Різдва Богородиці, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

МИКОЛАЇВКА, Сумської області.
Церква Різдва Богородиці 1774 р.
Обміри та фото 1929 р.[79]

В церковному архівів збереглась «Летопись», складена в 1868 р. В ній записано: «коли збудована невідомо, але в 1763 р. існувала... В 1832 р. її ремонтували. Одночасно збудували дзвіницю і сполучили її притвором з бабинцем; дзвіницю вкрили залізом, а стіни зовні й всередині пофарбували білою олійною фарбою».

В тому ж архіві знайшлась «Книга записная... на расходы... 1767 года заведенная». За 1767–1770 рр. в ній занотовано незначні витрати. Між ними в 1769 р. записано витрати на опорядження дзвонів: «куплено посторонок на дзвони, заліза пів дванадцяти хунта. За оковку дзвонів дано циганам...».

В лютому 1770 р. записано: «стратил в подніом майстра левченского»[80]. Можна думати, що тут йде мова про запрошення церковного майстра-будівника, бо за роки 1772–1773 рр. записано витрати на купівлю «майстрам ріжних продуктів». А в кінці 1775 р. занотовано: «расходы 774, 775 годов хоть и были, но были оние для постройки церкви из собственных прихожанских денег и потому на особом реестре писалися». На жаль, цей реєстр не зберігся. Але ясно, що церква в Миколаївці збудована в 1774–1775 рр., а не «невідомо коли». І будував її, певне, майстер з Левченків. Можна думати, що церква в Артюхівці 1778 р. будована цим же майстром, бо просвіти між зрубами центра й бабинця в Миколаївці й Артюхівці одної руки, вони майже тотожні за формою.

В 1774–1775 рр. церква була збудована, але не цілком опоряджена, бо в 1776-му і 1777 рр. платять «тертичникам за різання лиштовок», виплачують «майстру за шальовання».

[79] Церква була обслідувана, обміряна й зафотографована нами в 1929 р. Обмірні кресленики загинули. Фото та нотатки, складені під час обмірів, збереглися. На їх основі і написано цей нарис.

[80] Левченки Роменского району.

Миколаївка, церква Різдва Богородиці, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Миколаївка, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Пізніш, в 1782 році записані витрати на робітників, «делившим звонницу», а в 1783 р. купують «лип дві на побивання дзвиниці». Далі витрати на будівництво записано вже в XIX ст. В 1833 р. платять на випал цегли (на підмурок під церкву). В 1834 р. купують 1000 шальовок «для починки церкви». В 1835 р. купують 8000 цвяхів «для церковной починки». А в 1836 р. виплачують майстру «за починку церкви». Отже, в ці роки в церкві наново окожуховали стіни і певно перекрили дахи. Того ж року білять церкву вапном. Нарешті, в 1848 р. купують залізо «для кровли церкви», а в 1849 р. перекривають її. В 1850 р. фарбують дах церкви і криють залізом дзвіницю. На цьому «Книга витрат» закінчується. Другої пізнішої книги в церкві не знайшлося. Таким чином, відомості, що подавала «Летопись», не зовсім вірні. Точніші відомості дає «Книга витрат», з якої ми і навели вище уривки.

Церква в Миколаївці триверха, тризрубна; притому зруб стін центральної дільниці вищий за вівтар й бабинець. Вона невелика, одинарна. План складається з чотирикутного бабинця, восьмигранного центра і шестигранного вівтаря. Корпус зрубів стін зберіг первісний вигляд, лише його обліпили приділи,

Миколаївка, церква Різдва Богородиці, інтер'єр верху, фото С. Таранушенка, 1929 р.

паламарка, ризниця. Зруби стін – струнких пропорцій. Грані помітно звужуються догори. Сучасний вигляд верхів не відповідає первісному: їх восьмерики, верхні банясті заломи й ліхтарі – фальшиві. Всередині восьмерикам відповідають глухі ліхтарі, а восьмериків

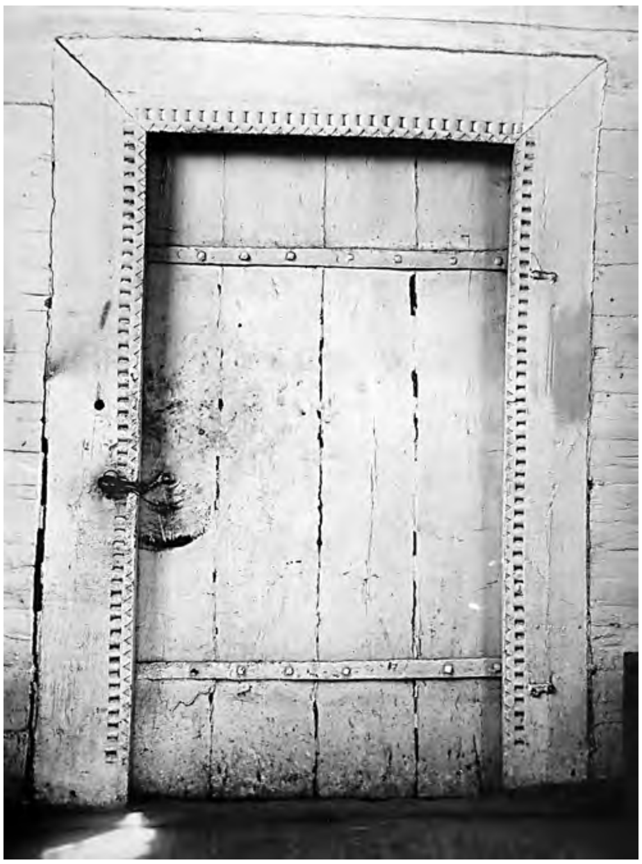

Миколаївка церква, Різдва Богородиці, одвірок, фото С. Таранушенка, 1929 р.

церква взагалі не мала. На даху збереглися ще рештки колишніх дерев'яних довбаних риштаків для стоку води. Перший залом бабинця зовні ніби присунутий до центральної дільниці, тоді як залом вівтаря витримує свою вертикальну вісь від зрубу стін до залому. Грані заломів вівтаря і центра – плоскі і дуже стрімко заломлені; залом бабинця має також плоскі грані, але він менш стрімкий.

В інтер'єрі первісні форми в основному не потерпіли змін. Зруб стін бабинця – чотиригранна призма спокійних пропорцій. Вгорі зруб зміцнено чотирма короткими різьбленими ригелями. Пазухи в кутках зашито похилими дощаними клинами. Вузькі грані залому починаються прямо цими ригелями. Виглядає залом доволі високим, але спокійних пропорцій. Завершується бабинець струнким глухим ліхтарем. В західній грані – квадратової форми вікно, тепер воно (після прибудови притвору) зашито. Старі вхідні двері заціліли, але їх перенесли в дзвіницю. Внутрішній край луток з лиця оздоблено лиштовкою з рубчиків та трикутничків. Дуже ефектна форма завершення просвіту, що сполучає бабинець з центром.

Зруб стін центральної дільниці – вищий і стрункіший за зруб бабинця. Його просторе приміщення переходить у високий стрункий залом, що дуже енергійно звужує простір і переводить в стрункий ліхтар. Отже, центральна дільниця церкви теж не має восьмерика. Грані зрубу стін, орієнтовані по сторонах світу, зміцнені кожна парою ригелів; одні врубані на межі з заломом, інші – приблизно на метр нижче.

Зруб стін вівтаря, завдяки шестигранній формі плану, виглядає стрункішим за бабинець. Вгорі грані зміцнені ригелями. Тільки пазухи за західними ригелями підшито плоскими горизонтальними трикутниками.

ІВАНКІВ Київської області.
Церква Онопрія 1774 р.

В ЦДІАК (Ф. 990, оп. 1, спр. 980. Арк. 19–20) зберігається контракт на побудову церкви і при ньому план і фасад церкви.

В контракті[81] записано: «1774 года марта 20 дня я, нижеподписавшійся дал сей

[81] Навожу уривки з контракту.

контракт священнику Іванковскому Тимофею Щербацкому и всем прихожанам в том, что договорился с ними против означеного в них плана, вновь зделать... церков пр. Онуфрия с хорами и старую разобрать, к которой уступить должен я с моими работниками... и оную кончить имею совсем в 2 года, а не далее; к тому же делу той церкви подлежащие материалы чтоб выстачаемы были безостановочно... за которую работу должен я получить... показаную церков против плана должиною и шириною и высотою через означеные два года отделаю... сим контрактом обов'язуюсь. По прошению вышеписаного майстра мещанина киевского Тимофея Иванова Панюка, вместо его неграмотного жител иванковский Іван Романов Попович подписался».

Отже, маємо контракт і «план» до нього. «План» складається з 1) контурного абриса площ вівтаря, центральної дільниці й бабинця (як сполучаються між собою зруби не показано) та 2) ортогонального малюнка північного фасада, на якому церква виглядає швидше мурованою, аніж дерев'яною – пізнєбароковою спорудою. Розрізу немає. Тому про конструктивні засоби «план» уявлення не дає.

На жаль, ні фото, ні обмірів самої пам'ятки ми не маємо і тому не можемо простежити, як в дійсності втілився «план» в будову.

В схемі плану відбилися приписи композиції, відомі нам з обмірних пам'яток. Центр – квадрат. Бабинець – також квадрат з стороною = половині діагоналі центра. Вівтар – шестигранник; його довжина і ширина = ширині бабинця. Висоту центральної дільниці зовні планувалося дати = довжині плану цілої будови; притому висота верху дорівнювала висоті зрубу стін. Висота зрубів стін вівтаря й бабинця була менша; вона дорівнювала діагоналі чотирикутника, що становив 1/2 бабинця. Висота ж верха бабинця і вівтаря дорівнювала висоті їх зрубів стін.

КУРМАНИ Сумської області.
Церква Миколи 1774 р.[82]

В описах, що переховували в церкві, занотовано, що південний і північний рукави прибудовані вшули. Отже, спочатку церква була тризрубна, триверха.

План центральної дільниці – чотирикутник, вівтар – шестигранник. Бабинець при репараціях перебудований.

Зруб стін центральної дільниці високий, стрункий. Стрімким першим залом об'єм переходить у світловий помірної стрункості восьмерик. Другий залом енергійно звужує об'єм верху. Зовні він перекритий банястим дахом. Завершує дільницю глухий ліхтар.

Зруб стін вівтаря майже на чверть нижчий за центральний. Високий стрімкий залом своєю верхівкою досягає рівня основи восьмерика центральної дільниці. Вівтар завершується глухим ліхтарем.

В цілому будова витримана в простих формах з підкресленими в них елементами стрункості, поривання догори.

НОВОМОСКОВСЬК
Дніпропетровської області.
Троїцькій собор 1775–1778 рр.[83]
Обмір і фото 1928 р.

Теперішній Новомосковськ спочатку звався офіційно в запорізьких документах Новоселицею, в народі була йому інша назва – Самарь, бо лежало поселення на річці Самарі. Після зруйнування Запорізької Січі містечко Новоселиця – центр Самарської паланки – перетворилося в слободу Новоселівку. Згодом, в роки «военных поселений», знову вернулася стара назва – Новоселиця. В 1794 р. сюди перевели повітове місто Новомосковськ. Цю назву поселення зберігає і зараз. Першу церкву в Новоселиці збудували після 1734 р. Вона була маленька, дерев'яна, крита очеретом (певніш

[82] Див. Известия археологической комиссии. Вопросы реставрации. Вып. 14 і 15. Церква збудована коштом Ф. Тарана – запорожського козака Платинирівського куреня. (Вирізьблено на одвірках західних вхідних дверей).

[83] Фото зовнішнього вигляду Троїцького Новомосковського собору (1775–1778 рр.) публікувалось не раз: в «Київській Старині», Д. Яворницьким в роботі «Запорожье в остатках старины», Г. Павлуцьким в «Древностях Украины». Фото сучасної будови Новомосковського собору (1888 р.) публікував Г. Павлуцький в «Истории русского искусства» Грабаря, надруковано фото сучасної будови і в «Нарисах», в обох випадках з датою «1773 рік», на що, як побачимо далі, немає ніяких підстав.

Новомосковськ, Троїцький собор, загальній вигляд.

за звичаєм, а не через нестатки), а під кінець її існування перекрили дранню.

Дату заложення новомосковського Троїцького собора дослідники подають неоднаково. Надхин[84] і Яворницький[85] зазначають 1773 р., а автор «Матеріалів до історико-статистичного опису Катеринославської єпархії»[86] показує 1775 рік. Документи з архіву Запорізької Січі дають такі відомості: першого травня 1773 р. кошовий Січі Калнишевський звернувся в Київ до генерал-губернатора Ф. М. Воєйкова з «Донесением», в якому

[84] Г. П. Надхин. Церковные памятники Запорожья. Москва. 1877.

[85] Д. Эварницкий. Запорожье в остатках старины. СПб. 1888. С. 69.

[86] Ф. Макаревский. Материалы. Том I. С. 309.

Новомосковськ, Троїцький собор, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

просить дозволити посланим від Січі нарочним купити «надобное число в плитах (тобто в плотах) дерева на церков к постройки способное»[87]. З другого документа того ж архіву ми дізнаємось, що посланці Січі купили чотири плоти деревини (всього 559 колод). Дерево було сплавлено Дніпром до гирла річки Самари. Тут його витягали з води на берег[88]. В листопаді 1773 р. самарський полковник звернувся до кошового Калнишевського з «Доношением», в якому пише: «оная деревня необходима (церкві) следующей зимой», висловлюючи побоювання, що дерево «водою подоїтись и розплистись может», просить дати «резолюцію» перевезти ту деревню в Самару[89]. Отже, плитове дерево потрапило до Новоселиці лише взимку 1773–1774 року. Плитове дерево, звичайно, була сосна. Між тим, автор статті в № 13 «Екатеринославских губернских ведомостей», пишучи про розборку Новомосковського старого собору, говорить: «старое <u>дубовое</u> дерево, из которого построен был собор...». Кореспондент подав, очевидно, невірні відомості про матеріал, з якого було вибудовано новомосковський собор[90].

Церкву будували поволі. Надхин наводить повідомлення, що 1775 року її вивели «по вікна». Певніш всього, що і будувати її почали в 1775 році. Завершено будування в 1778 році. В 1780 р. закінчено виготовлення іконостасу і освячено бокові престоли, про що свідчить «Опис церковного майна за 1781 рік», про який згадує Надхин.

Перші друковані відомості про Новомосковський собор подав Г. П. Надхин в згаданій нами вище рідкісній книжечці, що вийшла друком в 1877 р. Він пише, що церкву збудовано з <u>соснових</u>, а частково й дубових брусів. Отже, Надхин стверджує, що церква була соснова на дубових підвалинах. Церква сягала висотою, пише Надхин, за 30 саженів; маківки і цегляний підмурок були пофарбовані зеленою фарбою. В 1830–1831 рр. під час ремонту всі маківки були визолочені. Отже, через 50 років церква потребувала уже ремонту; але що саме ремонтували, Надхин не зазначає. Він також писав, що модель церкви в осітнягу була ціла ще в 1812 році, а згодом розвалилася.

За рік закінчення будування церкви Надхин приймає 1778-й, бо в січні 1779 р. парафіяне видали майстру Якиму Погрібнякові «Атестат». Надхин наводить і текст «Атестата», який і ми тут передруковуємо: «Дан сей государственной слободы Новых Водолаг жителю Акиму Погребняку в том, что он, Погребняк по даному нам, нижеподписавшимся от себя контракту, Азовской губернии, Екатеринославского уезда, в сл. Новоселовке де-

---

[87] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 321. – Арк. 142. Д. Яворницький в своїй «Истории запорожских козаков» (СПБ. 1892. Т. I. С. 340), 339, зустрівши в архівних документах слово «плити», помилково тлумачить його і думає, що йдеться тут про кам'яні плити. На с. 340 він прямо пише: «лес и плитовые камни уже пригнаны по Днепру нарочно отправившимися для этого в Киев». В дійсності слово «плит» українських архівних документів має значення, відповідне російському «плот».

[88] ЦГІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 322. – Арк. 8.

[89] Там же.

[90] Екатеринославские губернские ведомости. 1887. № 13. (Далі «ЕГВ»).

В 1754 р. збиралися будувати церкву в Калміуській паланці. Полковник паланки Порохня просив Кіш будівельне дерево доставити з «Самарської товщи» – заповідних лісів з берегів річки Самари. Проте частіш на Запоріжжі будували церкви з «плитового» дерева, що сплавлялось з верхів'я Днепра. З плитового дерева будувалися церкви в Новомосковську, Кам'янці, Могилівці. (Д. Эварницкий. История запорожских казаков. Т. I. С. 339, 340).

ревяную о девяти верхах трехпрестольную церковь изделкою в совершенное привел докончание, за которую изделку и договоренную сумму 1976 руб. все полным числом он, Погребняк, от нас получил. А что он сию работу произвел рачительно, добропорядочно и превосходно, в том мы на предбудущие времена сим, его, Акима Погребняка, одобряя, подписываем. 1779 года генваря 10 дня. Церкви самарской св. троицкой протопоп Григорий Порохня... поручик и смотритель Антон Головатый... полковой хорунжий новоселовский троицкой церкви ктитор Яков Легкій, той же церкви ктитор Павел Корневский». Надхин, а за ним і Яворницький наводять відомий народний переказ про побудову церкви. Надхин подає і оцінку пам’ятки. Він пише: «Достоинство ее – в необыкновенном изяществе общих очертаний и в смелой до дерзости постановке. Надо взглянуть на эту церковь днем, едучи по харьковской дороге из Конграда, откуда в первый раз открывается самарская долина. Это издали что-то поражающее. Надо посмотреть на нее в ясный летний вечер с берега Самары, когда нельзя распознать, из какого материала она построена; тогда представится на горе в розовом отблеске потухающей зари величественный монументальный силуэт ее, который поспорит красотою рисунка со многими...». Як бачимо, оцінка стосується виключно зовнішнього вигляду пам’ятки.

На жаль, Новомосковський собор до нас в первісному вигляді не дійшов. Збереглася лише фотографія його зовнішнього вигляду до перебудови.

В 80-х роках XIX ст. Новомосковська церква «обветшала». Постало питання про заміну її новою, синодального стилю. Місцеві діячі культури на чолі з Надхиним і Яворницьким розгорнули широку кампанію в пресі і у відповідних установах, домагаючись зберегти пам’ятку. В 1887 р. було здобуто «высочайший указ», за яким церкву мали «возобновить в точности, с сохранением всех особенностей». Як було проведено в життя цей указ, розповідає стаття «Запорожский храм в Новомосковске» в журналі «Киевская Старина» за 1888 р. (том XX, январь–март). За «силою височайшого указу» синод примушений був дати «разрешение на возобновление». Автор статті в «Київській Старині» розповідає, як було реалізовано «возобновление». Согласно предписанию екатеринославской духовной консистории настоятель собора образовал комитет с целью перестроить церковь по плану, составленному архитектором Харманским и рассмотренному екатеринославским строительным отделением... «Разборка стен началась 2 октября прошлаго года и окончена к концу того же месяца. И в обновленном виде собор будет деревяным и девятиглавым, каким он был в первоначальной постройке. Старое дерево, из которого построен был собор,– замечает автор статьи в «ЕГВ»,– по разборке оказалось почти совершенно истлевшим, особенно в нижних частях собора; и предполагавшаяся первоначально лишь перекладка и пересыпка стен собора с заменою нескольких прогнивших колод новыми превратилась в постройку заново, из почти всего нового леса... Неразобранным пока остался каменный фундамент, подведенный под деревянные стены собора в сравнительно недавнее время. Разобран он будет весною 1888 г., и на его место заложится новый[91]».

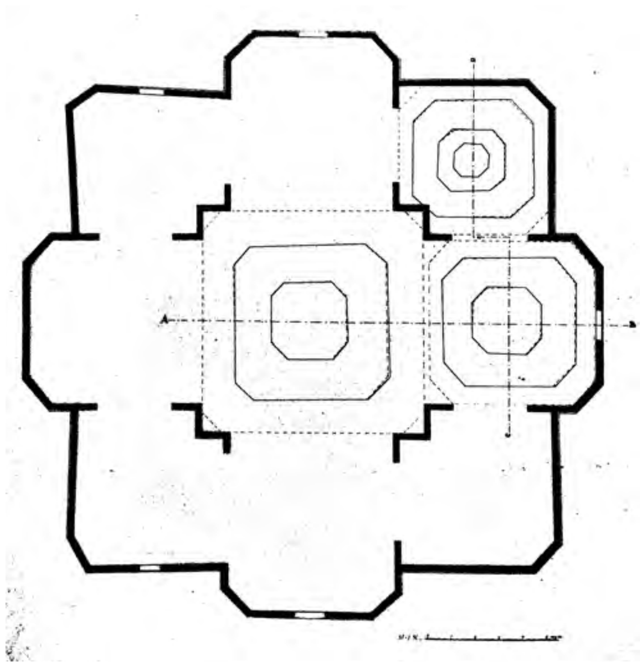

Новомосковськ, Троїцький собор, план.

Обміри Погрібнякової будови не збереглися, а коли порівняти фото церкви до перебудови її і сучасний вигляд церкви, збудованої в 1888 році, то побачимо, що нова дійсно «дерев’яна і дев’ятиверха», але форми,

[91] Киевская Старина. 1888. Т. XX. Январь–март.

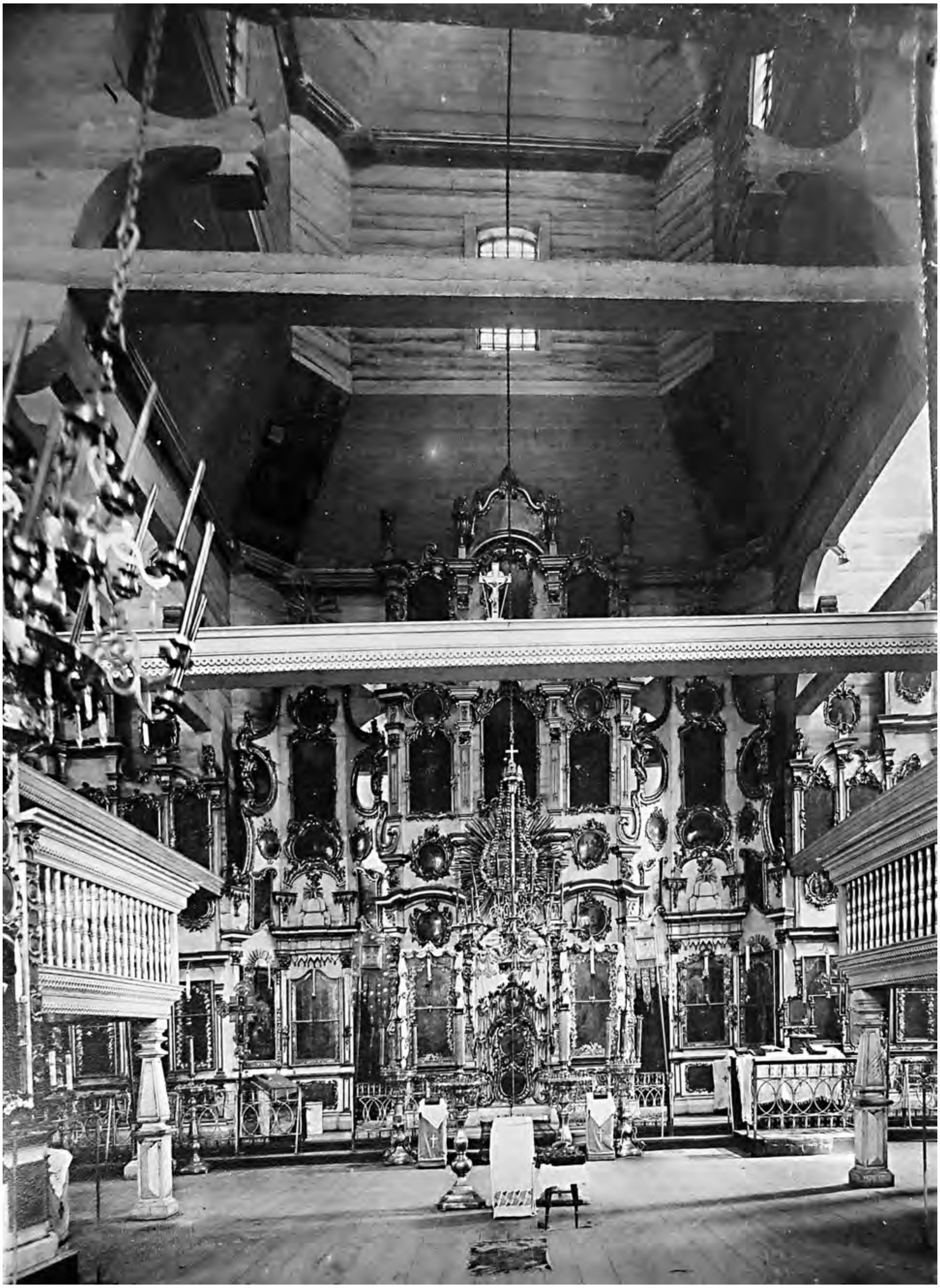

Новомосковськ, Троїцький собор, інтер’єр центру, фото С. Таранушенка, 1928 р.

Новомосковськ, Троїцький собор, інтер'єр центрального верху, фото С. Таранушенка, 1928 р.

пропорції нової інші, ніж були в старій. Отже, «возобновление» треба розглядати як заміну старої пам'ятки новою, схожою на стару[92]. Тому в 1928 році, оглянувши пам'ятку, порівнявши її сучасний вигляд з старою фотографією, ми переконалися, що робити повний точний обмір її не було рації. Ми обмежились тим, що заміряли план (в надії, що, може, хоч приблизно він відбив план первісної будови) і три (з дев'яти) дільниці: центральну, західну та південно-західну. Разом з тим і зафотографували сучасну пам'ятку: одне фото знято з того ж пункту, з якого фотографовано було стару будову.

Нову церкву збудовано з соснових брусів розміром в розрізі 27 × 20 см. Такого розміру брусів в жодній з обслідуваних нами старовинних церков не зустрічалося. Звичайно товщина бруса вагалася між 13 і 16 см; рідко доходила до 18 см, а ширину вони мали 30–40 см. Діди, що пам'ятали стару церкву, одноголосно підкреслювали, що центральний верх в старій церкві був вищий, ніж у сучасній; що стара церква була «стіжком» і верхи стояли не так тісно один до одного. Все це стверджує фото старої церкви.

У всіх відомих нам дерев'яних церквах з таким, як у Новомосковському соборі, хрещатим планом, центральний зруб стін завжди вищий зрубів стін рукавів. Вищий він був і в церкві, збудованій Погрібняком (це стверджують фото і свідчення старожилів). В новому соборі зруб стін центральної дільниці і зруби стін рукавів одної висоти. Тому верхівка центрального верху «западає», не виділяється, не домінує в композиції групи верхів.

Оглядаючи сучасну церкву, переконуємося в тому, що архітектурні форми й пропорції як цілої будови, так і складових її частин сухі,

[92] Див. мій «Звіт за досліди в галузі українського мистецтва. Рр. 1928–1929» // Хроніка археології та мистецтва. ВУАН. Київ. 1931. № 2.

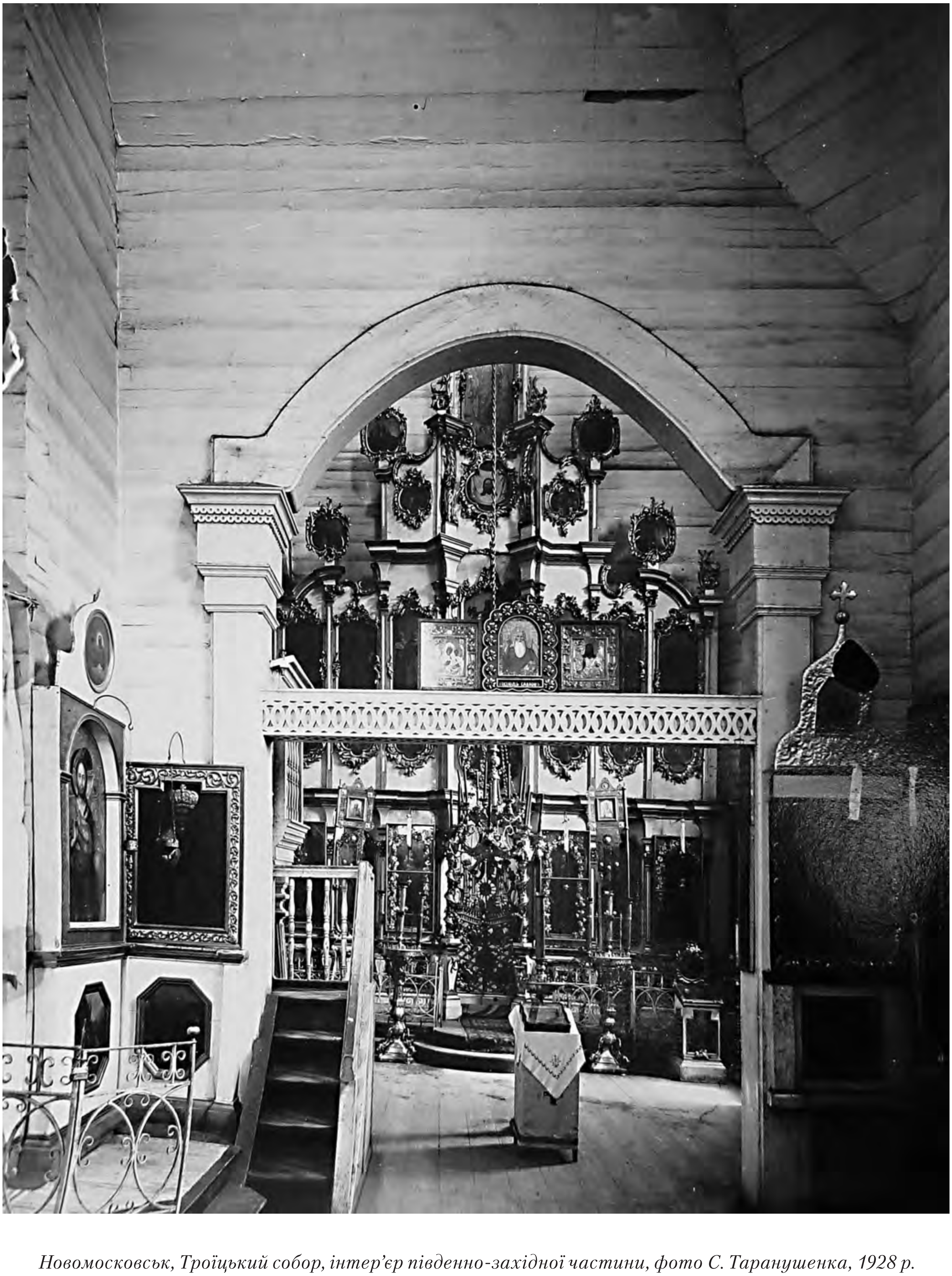

Новомосковськ, Троїцький собор, інтер'єр південно-західної частини, фото С. Таранушенка, 1928 р.

скучні. Цебто маємо справу з чисто ремісничою будовою. Краси, характерних властивостей української церкви майстер нової церкви не розумів і не відчував.

Досліджуючи і саму церкву в натурі, і обмірні кресленики її, не можна позбутись чуття здивованості: чи міг Яким Погрібняк – майстер, без сумніву, досвідчений (це стверджує фото збудованої ним церкви), тонко розуміючий красу архітектури, покласти в основу плану своєї дев'ятиверхої церкви хрещатий план з квадратовим центром, ширшим за ширину рукавів хреста, чим значно ускладнив завдання оформлення внутрішнього простору міжрукавних дільниць. Щасливим ні сам задум, ні вирішення в тому вигляді, в якому спостерігаємо його в натурі, назвати не можна. Між тим, поклавши в основу другий варіант хрещатого плану, у якого квадратовий центр має сторону того ж розміру, що і ширина рукавів, можна було створити дев'ятиверху церкву без тих недоладностей, які так ріжуть очі в інтер'єрі в міжрукавних дільницях. Можна назвати немало дерев'яних XVIII в. і мурованих церков XVII і XVIII вв., у яких хрещатий план перетворився у дев'ятизрубний, який уже просто було розвинути у дев'ятиверхий. Фото Новомосковської Троїцкої церкви (до перебудови її) не дає можливості з певністю вирішити, як виглядав її план: чи сторона квадрата центральної дільниці була більша за ширину рукавів, чи дорівнювала їй. Виникає питання, чи не є форма сучасного плану «винахід» архітектора Харманського? Як би там не було, а міжрукав'я Новомосковського собору в сучасному вигляді естетичного задоволення не викликають.

Зовні нова церква визначається важкими пропорціями і сухістю форм. Зруби стін перетинає горизонтальний поясок, що проходить по-під вікнами навколо церкви. Перші заломи усіх зрубів церкви – сухі, короткі. У восьмериків і ліхтарів горизонтальні розміри значно переважають їх висоту, і чим вище вони лежать, тим форма їх стає все більш присадкуватою. Все це не збільшує стрункості церкви. Центральний верх сучасного Новомосковського собору не відіграє ролі організуючого елементу, якому останні верхи підпорядковані; не домінує в будові, недостатньо підноситься над верхами рукавів. Верхи рукавів закривають центральний верх, і його можна спостерігати з дуже обмеженого числа точок.

Я. Погрібняк – житель Нової Водолаги, що лежить в близькому сусідстві з селами, де розгорнули будівництво теслі лиманської школи. Можна було припустити, що і Я. Погребняк належав до тої ж школи. Тоді б в Новомосковському соборі можна було би сподіватись знайти характерні риси цієї школи. Лиманські майстри в хрещатому плані в центрі ставили обов'язково восьмигранний зруб, але в Новомосковську в центрі бачимо не восьмигранник, а чотирикутник. Отже, Новомосковський собор не належить до типу лиманських, а Я. Погрібняка не можна залічити до майстрів кола лиманських теслів.

Розгляньмо коротенько кресленики обміряних нами дільниць Новомосковського собору. Шестигранний в плані бабинець східної стіни внизу не має. Південну й північну грані його стягують два бруси: один на висоті 4 м, другий – 7 м від підлоги. Верхній брус-стяжка – має невеличкі підкоси. Над верхнім брусом починається зруб східної стіни. Вона прорізана просвітом і «прикрашена» якимись дивовижними «кулаками», що з обох боків врізаються в поле просвіту. В південній і північній гранях зрубу стін бабинця просвіти до міжрукав'я дільниць; вони вужчі і нижчі просвіту до центра. З боків ці просвіти «оздоблені» дощаними «пілястрами». На рівні, що відкладається від підлоги стороною квадрата плану центральної дільниці, в південно-східному й північно-східному кутах зрубу заложено ригелі, а над ними підносяться короткі грані зрубу. Пазухи під ригелями зашито похилими «клинами». Такі ж ригелі заложено вгорі південно-західної і північно-західної граней зрубу стін на рівні переходу їх у перший залом. Заложено ригелі також навколо восьмерика на межі восьмерика і другого залому. Світловий ліхтар непомірно великий. Таким чином структура верха бабинця ніби така ж, як і в старовинних церквах XVIII ст., але ніде ми не побачимо, щоб грані заломів мали форму дуже вже правильних прямокутників. Форми складових частин верха жорсткі. Форми просвітів в зрубах стін центральної дільниці черстві і в той же час з претензіями на вибагливість. Згадані вище «оздоби» цих просвітів, накладні «ажурні» з шальовок орнаменти – все це переконливо свідчить, що майстрові Новомосковського собора раніш не доводилось будувати такі споруди,

що форми старовинних українських церков були для нього незвичні, а подекуди і незрозумілі.

Центральна дільниця має структуру і число складових частин верху такі ж, як і бабинець, лише пропорції цих складових елементів значно важчі, ніж у бабинці. Висота зрубу стін центра, як і у бабинці, дорівнює довжині плану дільниці. Квадрат зрубу стін центра переходить у восьмигранник на висоті від підлоги, що дорівнює довжині плану міжрукав'я. Грані зрубу стін – південно-західна та їм відповідні – дуже вузькі.

Найбільш незвичні і ніде більше не повторені форми виявляють міжрукавні дільниці Новомосковської церкви. Обміряно нами південно-західне міжрукав'я в плані має південну й західну грані зрубу стін прямі й довгі; навпаки, південно-західна грань дуже коротка. В площу міжрукав'я, в північно-східний його кут врізається зруб центральної дільниці у вигляді вузького двостінка. Висота цього двостінка дорівнює висоті чотиригранної долі зрубу стін центра.

Зруб стін міжрукав'я нижчий зруба стін рукавів і центра, він дорівнює довжині плану дільниці. Усі грані зрубу стін міжрукав'я переходять у перший залом на одному рівні, але в північно-східному кутку грані залому частково закриває собою згаданий двостінок. Останні п'ять вінців двостінка виявляють тенденцію скорочуватись. Проте обірваний зверху цей двостінок не дістав якогось логічного завершення. Форми складових частин верха міжрукав'я мають стрункіші пропорції, ніж бабинець, а бабинець стрункіший, ніж центр.

Фотографії сучасної Новомосковської церкви, фото зруйнованої в 1887 р., вибудованої в XVIII ст. церкви, обмірні кресленики та наші нотатки складені в 1928 р. під час обслідування церкви в натурі, переконують нас в тому, що: 1) від старої, збудованої Я. Погребняком в 1773–1778 рр., церкви до нас дійшло лише фото; 2) сучасна, збудована в 1888 р., церква схожа на попередню, але в якій саме мірі, ми не знаємо, тому вважати її відтворенням попередньої, тобто пам'яткою XVIII ст., немає ніяких підстав.

ПЕКАРІВ Чернігівської області.
Церква Покрови 1775 р.
Обмір 1931 р. Фото 1930-го і 1931 р.

Село Пекарів лежить на південь від Сосниці на березі Десни, в районі заплавних лук. Весною, під час великої повені Пекарів перетворюється на острів і тоді його висока церква одна панує над широкими наддеснянськими просторами.

Напис на вхідних західних дверях бабинця свідчить: «сооружися храм сей воимя покров григорием карпові... гпдном долинским». З «Опису церковного майна» 1883 р. довідуємося, що на той час Долинський був бригадиром. А в 1768 р., як свідчить запис Долинського на одній з церковних книг, він був «підкоморим батуринським».

Дату побудови церкви пізніші «Описи» подають 1778 р., а «Опис» 1832 р. вказує 1775 р. Збудовано церкву з сосни.

На жаль, у церковному архіві не збереглося документів, з яких можна було би дізнатися, коли відбувалися в церкві «репарації» (а їх, очевидно, було немало і ґрунтовних). Лише «Опис» 1883 р. зазначає, що 1854 р. було поруч з бабинцем добудовано дзвіницю. Тоді ж, можливо, проведено було капітальну репарацію цілої будови.

Зараз будова – хрещата в плані, з одним високим верхом. При великій висоті верх не можна назвати легким, струнким. Навпаки, широкі і повільно зменшені діаметром восьмерики підкреслюють враження «вагомості» верху. Рукави гребнями своїх дахів сягають лише верху зрубу стін центральної дільниці. Первісний вигляд пам'ятки був іншим: вона була тризрубною і складалась з квадратових вівтаря та бабинця й восьмигранної центральної дільниці. Південний і північний рукави прибудовані пізніш (можливо, в 1854 р.). Тоді ж в південній і північній гранях центра вийнято високі й широкі просвіти. Отже, за типом плану Пекарівська церква належить до рідкої на Лівобережжі групи пам'яток[93].

Оглядаючи пам'ятку всередині, ми помічаємо, що вівтар втратив первісну форму. Зараз вівтар – низеньке, перекрите плоскою стелею приміщення. Внаслідок репарацій старі

[93] Такий же план мають ще церкви: Успенська в Сем'янівці 1786 р., Миколи в Попівці Миргородського повіту 1750 р., Миколи в Гиївці Харківського повіту 1778 р., Пречистої в Жадові 1782 р., Успенська в Стахорщині Новгород-Сіверського повіту, церква в Липовому Золотоніського повіту.

Пекарів, Покровська церква, загальній вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

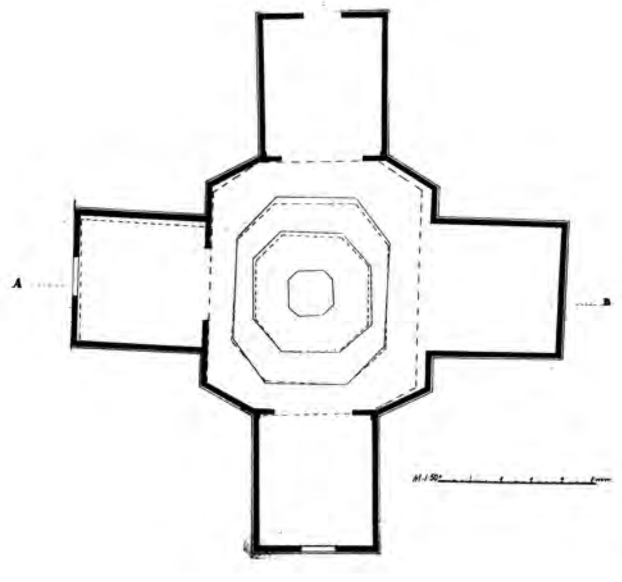

Пекарів, Покровська церква, план.

вікна в східній, південній і північній гранях були заложені, а замість них в східній грані під старим прорубано нове вікно. З центральною дільницею вівтар сполучає низенький просвіт. Східна грань центральної дільниці на межі з вівтарем заплечиків зовсім не має.

Бокові рукави перекрито плоскою стелею; вона наслана вище, ніж у вівтарі. Шестикутні різьблені вхідні одвірки з центральної дільниці після репарації перенесено в прибудовані рукави. Освітлюють рукави прорізані високо в зрубі стін на південь і північ подвійні вікна, а на схід – одинарні. Зовні рукави покрито двоспадистим дахом.

Бабинець – струнке, сильно тягнуте догори невелике, скромно оформлене приміщення. Йому належить роль інтродукції до центральної дільниці. В бабинці зараз в південній і північній гранях по одному одинарному вікну на тій же висоті і того ж розміру, що й зашиті вікна у вівтарі. Перекрито бабинець зараз дерев'яним «коробом». В західній грані – шестикутні вхідні двері з різьбою і написом про побудову церкви коштом Долинського. В східній грані бабинця – широкий і високий просвіт, що сполучає бабинець з центром. Вгорі просвіт має заокруглену форму з соковито різьбленим «бутоном» в зеніті; на півтора метри нижче зеніта просвіту грань зберегла «стяжку», нижня кромка якої помережана різьбою. Через цей просвіт відкривається для глядача вигляд з бабинця на простір центральної дільниці. Їй майстер приділив головну увагу.

Високі, енергійно витягнуті догори грані зрубу стін центральної дільниці утворюють просторе, струнких пропорцій приміщення. Верх дільниці – також високий, але тенденції стрункості менше виявляє. Вгорі, при вузьких гранях зрубу стін, заложено чотири різьблені ригелі. Короткий залом переводить простір зрубу стін у широкий, спокійних, ненапружених пропорцій восьмерик, прорізаний чотирма – по сторонах світу – вікнами. Другий, також короткий залом переводить верх дільниці у другий, теж широкий, уже без вікон, восьмерик. Третій залом внутрішній простір верху переводив у глухий, а зараз зашитий знизу бляхою ліхтар.

Тесельська робота – добротна, дуже чиста, але з ремісничим присмаком. Показовою з цього боку і властивою лише цій пам'ятці є одна конструктивна деталь. Південно-східна і північно-східна грані зрубу стін центральної дільниці вгорі вузькі і до того ж до південної й північної граней заломлені під тупим кутом. Це ускладнювало рубку

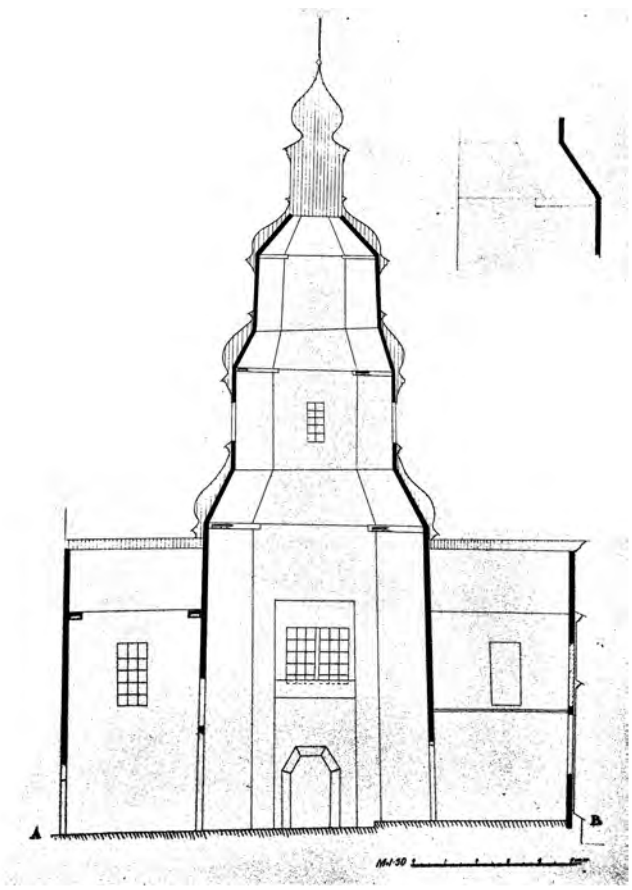

Пекарів, Покровська церква, поздовжній розріз.

замків південно-східної і північно-східної граней першого залому. Майстер вийшов з положення не кращим засобом. Він над південно-східною й північно-східною гранями зрубу стін заложив одні кінці брусків-ригелів в кутках, а другі кінці брусків врубав в східну грань далеко, поминувши куток (див. фото). Південно-східна й північно-східна грані першого залому прирубані саме до цих брусків. А утворені між зрубом стін і бруском-ригелем пазухи він підшив знизу дошками.

Аналіз обмірних креслеників показав, що Покровська церква в Пекареві належить до групи найвищих пропорційно до плану дерев'яних монументальних пам'яток. Внутрішня висота її центральної дільниці (21,5 м, беручи з ліхтарем) перевищує довжину плану будови на діагональ плану вівтаря. Зараз в натурі внутрішня висота її досягає 19,5 метрів.

За типом плану наша пам'ятка належить до групи тризрубних з восьмигранником в центрі і квадратовими бабинцем й вівтарем. Вихідною величиною при побудові плану є ширина центральної дільниці; довжина цієї дільниці – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині дільниці. Вівтар і бабинець – квадрати з стороною = половині повної ширини центральної дільниці. Південна і північна грані центральної дільниці = половині повної ширини центральної дільниці. Південна і північна грані центральної дільниці = довжині плану вівтаря (1/2 ширини центра), а західна визначається так: з південно-західного кута чотирикутника, в який вписується план центра, на західній його стороні відкладається довжина дільниці; кінець довжини і визначає північний кут західної грані. Довжиною дільниці, відложеною на західній стороні з північного кута чотирикутника, визначається і східна грань центра.

Висота зрубу стін центральної дільниці = віддаленню між північним кутом західної грані і південним кутом східної грані плану центра.

Перший залом в подовжньому розрізі має форму трапеції. При заготівлі зрубу першого залому (східна і західна грані) майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі чотиригранника, вписаного в восьмигранник плану центра, і висота = 1/4 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі), а висота зрубу стін і першого залому = сумі довжини центра і вівтаря плану будови. Південна і північна грані першого залому заготовлялися за допомогою шаблона з основою = ширині зрубу стін дільниці (вгорі), верхньою гранню = діагоналі плану бабинця і висотою такою ж, як і попереднього шаблона.

Пекарів, Покровська церква, одвірок, фото П. Жолтовського, 1930 р.

Довжина першого восьмерика = 1/2 діагоналі чотирикутника, вписаного в восьмигранник плану центра; ширина восьмерика = діагоналі квадрата, плану вівтаря, висота = 1/2 ширини восьмерика. Грані зрубу другого залому центрального верху заготовлялися за допомогою шаблона-трапеції з основою = довжині восьмерика (вгорі), верхньою гранню = довжині зрубу стін бабинця (вгорі), висотою другого залому, восьмерика і першого залому разом = ширині першого восьмерика = довжині плану будови.

У другого восьмерика довжина і ширина = стороні плану вівтаря, а висота його, другого залому і першого восьмерика разом = довжині зрубу стін дільниці (вгорі).

Зруб третього залому заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції з основою – довжиною другого восьмерика (вгорі), верхньою

гранню = 1/3 довжини першого восьмерика і висотою = висоті другого залому. Вся висота верху розбита на 2 половини: перша – перший залом і перший восьмерик, друга – другий залом, другий восьмерик і третій залом. Висота верху без ліхтаря на товщину бруса більша висоти зрубу стін.

Висота зрубу стін бабинця = довжині плану центра мінус товщина бруса (наслідок осадки?). Внутрішня висота бабинця = діагоналі східної половини чотиригранника, в який вписується восьмигранник плану центра. Форма і розміри бабинця повторюються і в вівтарі.

Низ вікна в бабинці заложено на висоті = довжині плану дільниці, верх того же вікна лежить на висоті = діагоналі плану бабинця. Вікно в восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/3 ширини центрального зрубу стін (вгорі).

БЕРЕЗІВКА Чернігівської області.
Церква Воздвиженська 1775 р.

Церква одноверха. За планом належить до групи хрещатих з виділеним чотиригранним центром і 4 чотиригранними ж рукавами. Характерна риса композиції мас цієї будови полягає в тому, що на зруб стін центральної дільниці припадає мало не 2/3 висоти будови, тоді як на висоту зрубів стін рукавів припадає менше 1/2 висоти зрубу стін центра[94], хоч зруби рукавів і самі по собі виглядають стрункими. Майстер могутнім поривом сміло виносить маси центрального зрубу на значну висоту. Маса центрального четверика настільки значна, що їй підпорядковуються і верх дільниці, і маси рукавів.

Високий хвилястий дах стрімкого першого залому переводить об'єм центральної дільниці у світловий восьмерик (його довжина дорівнює 1/2 довжини плану дільниці); у восьмерика ширина уже переважає висоту. Таким чином, йому доручено завдання затримати поривання догори об'єму дільниці. Низьким дахом над крутим другим заломом восьмерик переходить у маленький глухий ліхтар. Завершує дільницю струнка шоломоподібна главка.

Будова щедро освітлена. Четверо вікон прорізають стіни кожного рукава і по двоє вікон розміщено вгорі кожної грані четверика центральної дільниці.

[94] Елементи будов баштового типу.

Березівка, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенко, 1929 р.

ВЕРЕМІЇВКА Полтавської області.
Миколаївська церква

В статті П. Мартиновича і В. Горленка «Церкви старинной постройки Полтавской епархии» у Веремiївці занотована Преображенська церва 1775 р. А серед рисунків 1877–1879 рр. того ж Мартиновича знаходимо рисунок церкви Веремiївки під назвою «Мыкильська».

На рисунку зображена тризрубна триверха церква. За планом належить вона до групи, що складається з восьмигранного центра та двох шестигранників – вівтаря й бабинця.

Зруби стін східного і західного рукавів – високі, стрункі, з виразно виявленим нахилом граней всередину. Покриті вони стіжковими дахами; при тому у вівтарі дах вищий і стрімкіший, а у бабинці нижчий і крутіший. Завершуються вони маленькими світловими восьмериками-ліхтарями.

Зруб стін центральної дільниці такої ж висоти, як і зруби стін рукавів. Перший залом центра засклеплений крутіше, ніж у бабинці й вівтарі, а висота залому центра нижча,

Веремiївка, Миколаївська церква, малюнок П. Мартиновича.

ніж у вівтаря й бабинця. Світловий восьмерик центра – невисокий, присадкуватий за пропорціями. Його висота дорівнює висоті восьмеричка-ліхтарика бабинця. Другий залом центрального верху перекрито зовні опуклим дахом. Над ним підноситься світловий ліхтарик, вагоміший за ліхтарик бабинця.

Будова витримана в спокійному ключі. Корпус зрубів стін складається з гранчастих призм струнких, але ненапружених пропорцій. Висота центрального верху – оптично – дорівнює висоті зрубів стін. Верхи утворюють ясну, гармонійну композицію.

Піврозеткової форми вікна вгорі південної (і північної) грані зрубу стін центральної дільниці, ґанки-портики з фронтонами з'явилися, очевидно, пізніш, під час ремонтів.

ДЕРИЇВКА Дніпропетровської обл.
Воздвиженська церква 1775 р.[95]

Ну побудову церкви парафіяне заготовили «400 шнурів вирізаного дерева та нерізаного було ще цілий пліт». Уконтрактований майстер – житель Криловського шанця Тимофій Сучок – мав будувати на зразок недавно збудованої в сусідній Плахтіївці Успенської церкви[96].

Тризрубна. Одноверха. План складався з центрального восьмигранника і двох прирубаних до нього шестигранників: вівтаря й бабинця. Зруби стін усіх дільниць одної висоти, помірної стрункості. Перший залом центральної дільниці переводить об'єм дільниці в світловий восьмерик; його площа близька розміром до площі плану вівтаря, а висота дорівнює

[95] Н. Филянський. Наследие Украины // Искусство. М. 1905. № 3.
[96] Ф. Макаревский «Материалы». Ч. I. С. 194.

Дериївка, Воздвиженська церква, малюнок С. Таранушенка по фото М. Філянського.

ВВЕДЕНСЬКЕ Харківської області.
Введенська церква 1777 р.
Обмір і фото 1929 р.

Село лежить на березі р. Уди, в 15 км від Чугуєва. Церква збудована 1777 року[97]. За планом введенська церква належить до поширеного у XVIII ст. на Лівобережжі типу тризрубних будов, що складалися з восьмигранника та двох шестигранників[98]. Восьмигранник має ширину більшу за довжину; вівтар – шестигранник, вписаний в квадрат; у шестигранного бабинця довжина помітно переважає ширину. В цілому план будови вписується в прямокутник з відношенням боків 2 : 1. Це – доволі простора, як на село, церква (внутрішня довжина будови 19 м, ширина центральної дільниці – 9 м), але невисока: внутрішня висота центра – коло 13,5, а вівтаря лише 9 м. Проте зовні виглядає вона помірно стрункою.

В інтер'єрі об'єм бабинця майстер значною мірою відокремлює від центра. Широкі заплечики центрального зрубу залишають вузький і невисокий прохід (2,5 м ширини і висоти), оформлений у вигляді арки. Помірно приблизно 1/3 довжини. Восьмерик переходить у круто засклеплений другий залом. Завершує дільницю маленький глухий ліхтар. Дахи вівтаря й бабинця перероблені.

В оздобленні зовнішнього вигляду будови майстер багато уваги приділив вікнам. В південній і північній гранях вівтаря й бабинця вони розміщені в два яруси. Центральну дільницю оздоблюють потрійній вікна, у яких середнє полотнище вище за бокові. Західну грань бабинця прикрашає квадратове вікно з вписаним в нього колом. Під цим вікном внизу – шестикутної форми двері.

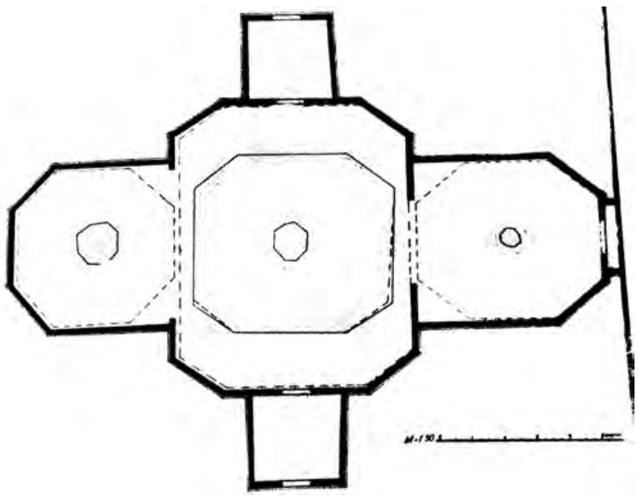

Введенське, Введенська церква, план.

[97] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. IV. С. 237.

[98] З обміряних нами сюди належать триверхі: у Зінькові (Покрова), Малих Будках, Лебедині (Юра), Левківці, Коровинцях, Синелицівці, Сосниці (на В'юнищах), Печенюгах, та одноверхі: у Великому Усті, Будках, Кролевці (Покрова), Лозовій. З обстежених нами, але обміри яких втрачено чи у яких обміряно схематично лише план, сюди треба зачислити: триверхі – в Левченках, Шилівці, Пустовійтівці, Гремячі, Коропі (Воздвиженська), Новому Ропську (Борисоглібська), Старому Жадові. З тих, які відомі нам лише по фото, треба додати: триверхі – у Воронкові, Бабайковому, Петриківці, Вереміївці і одноверху у Дериївці.

Введенське, Введенська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовського, 1925 р.

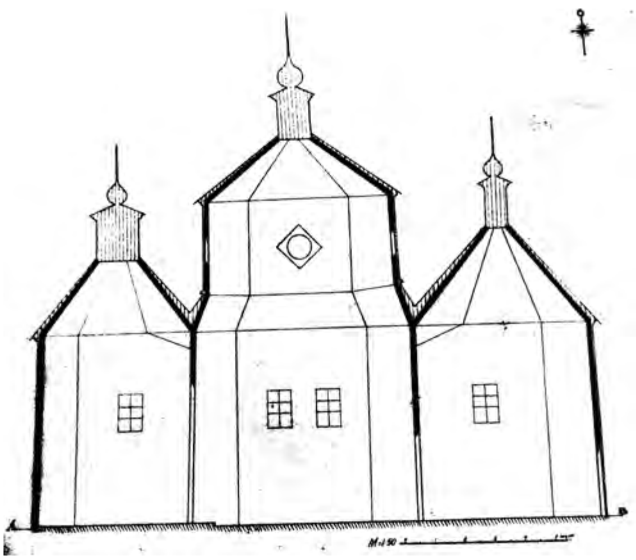

Введенське, Введенська церква,
поздовжній розріз.

стрункий зруб стін бабинця завершує восьмигранний наметовий залом, перекритий в зеніті маленьким плафоном. Освітлено бабинець двома вікнами, прорізаними на середині висоти південної та північної грані зрубу.

Зруб стін вівтаря стрункіший за зруб бабинця, бо при однаковій їх висоті вівтар у плані коротший. Наметовий залом вівтаря на метр нижчий залому бабинця, і перекрито його плафоном вдвоє більшого діаметра. Освітлення – таке ж, як і у бабинці.

Висота зрубів стін усіх трьох дільниць однакова, тому просторіше приміщення центральної дільниці в зрубі стін пропорційно здається дещо нижчим вівтаря чи бабинця. Але завдяки гранчастості плану кожна окрема грань усіх зрубів, отже і центрального, набуває видовженої по вертикалі форми і тим посилює стрункості зрубу. Коротким і дуже стрімким (70°) заломом об'єм центрального зрубу переходить у відносно високий (його висота дорівнює половині висоти зрубу стін) восьмерик, витягнутий, на відміну від плану зрубу стін, по осі схід–захід. При переході восьмерика у другий залом над вузькими гранями врубано бруси, довші ширини цих граней; вони починають собою залом і виконують роль ригелів, а під ними утворилися своєрідні глухі пазухи. Грані другого залому заломлено круто (40°), в зеніті залом перекриває плафон, менший за вівтарний і більший, ніж у бабинці. Центральна дільниця освітлена щедріше, ніж вівтар чи бабинець: тут в південній та північній гранях зрубу стін прорубано по парі вікон та ще у восьмерику прорізано по сторонах світу четверо круглих вікон.

Зовні будову опрацьовано дуже скромно, в простих лаконічних формах і гармонійних пропорціях. Церква має три верхи. Зруби стін східної і західної дільниць перекриті стрімкими восьмигранними стіжковими дахами і завершуються глухими ліхтарями з главками.

Центральна дільниця має верх більш розвиненої форми, що складається з залому, восьмерика, другого залому і глухого ліхтаря з главкою. Верхній залом центрального верха має теж дах стіжкової форми. Верх центральної дільниці помітно переважає висотою верхи вівтаря і бабинця.

Грані дахів усіх заломів – плоскі, прямолінійні в контурах; вони, певно, зберегли вигляд первісних дерев'яних дахів.

Зруби стін і восьмерика ошальовано всторч. Усі грані стін на середині їх висоти оперізує поясок. На ньому лежать підлокітники вікон. Центри круглих вікон восьмерика, що розміщені у південній та північній гранях, лежать на висоті, що дорівнює половині довжини будови.

Аналіз обмірних креслеників. Вихідний розмір для побудови плану – ширина центра. План центральної дільниці – восьмигранник, вписаний в прямокутник, у якого довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині дільниці. Половина діагоналі цього прямокутника дає довжину плану бабинця. Половина діагоналі квадрата з стороною = довжині центральної дільниці дає довжину й ширину вівтаря та ширину бабинця.

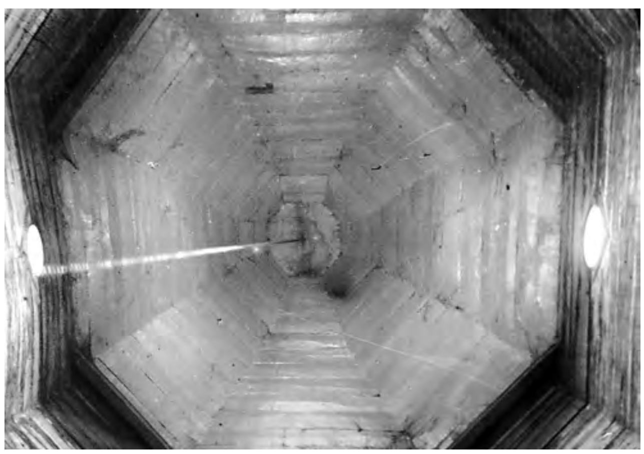

Введенське, Введенська церква, інтер'єр верхів, фото П. Жолтовського, 1925 р.

Введенське, Введенська церква, інтер'єр центральної частини, фото П. Жолтовського, 1925 р.

Західна грань плану центра дорівнює 1/2 суми довжини центра й бабинця; східна грань довша на товщину одного бруса; північна й південна грані = 1/2 ширини центра.

У шестигранника бабинця західна грань дорівнює 1/2 ширини його, а південна й північна дорівнюють південній грані центра.

У вівтарі південна й північна грані дорівнюють 1/2 довжини плану центра, а східна грань на товщину бруса коротша західної грані бабинця.

Висота зрубів стін усіх дільниць однакова, вона дорівнює півсумі довжини плану центра й вівтаря[99].

[99] Висота зрубу стін на межі центра й вівтаря – золото для плану вівтаря й центра.

Перший залом центральної дільниці в розрізі дає трапецію. Для заготівлі зрубу цього залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = висоті зрубу стін (півсумі довжини плану центра і вівтаря чи діагоналі південної половини плану бабинця), а висота залома разом з зрубом стін = повній довжині плану центра.

У восьмерика довжина = висоті зрубу стін, ширина = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика. Отже, відношення довжини до ширини у восьмерика пропорційно таке ж, як і плану дільниці. Висота восьмерика = 1/2 висоти зрубу стін, а разом з висотою першого залому = довжині південної грані плану дільниці.

Для заготівлі зрубу другого залому використано трапецію-шаблон, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/4 основи, висота вівтаря = ширині плану центра.

Для заготівлі зрубу залому бабинця вжито шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини плафона вівтаря і висота = 1/2 висоти зрубу стін (= висоті восьмерика центральної дільниці). Внутрішня висота бабинця = довжині плану бабинця плюс 1/2 довжини плану центра[100].

Зруби стін вівтаря і бабинця починають переходити в восьмигранник на висоті = довжині плану бабинця.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 повної довжини плану бабинця. Центр круглого вікна в восьмерику лежить на висоті = 1/2 довжини будови.

ПИРОГІВКА Сумської області.
Церква Покрови 1777 р.
Обмірена архітектором В. Чепеликом в 1966 р.[101] Фото П. Жотловського 1930 р.

Одноверха. Соснова; товщина бруса 16 см. За планом належить до групи хрещатих (південний і північний рукави менші площею західного й східного), з виділеним центральним зрубом, вищим за зруби рукавів. Зруб центра стрімким заломом переходить у невеликий світловий восьмерик. В інтер'єрі над восьмериком видно початок другого залому; зараз верх перекрито широким (пізнішим) плафоном. Зовні другий залом перекриває стрункий грушоподібний дах, що переходить в глухий ліхтар, завершений главкою. Зруби стін вівтаря, бабинця і бокових рукавів зовні перекрито двоспадистими дахами. В інтер'єрі вівтар перекрито стелею, а бабинець і рукави – «коробом».

В плані центр – квадрат. Бабинець – чотирикутник; його ширина = 1/2 діагоналі центра, а довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця. Вівтар – чотирикутник, його ширина = повній ширині бабинця, а довжина = 1/2 діагоналі центра. Південний рукав в плані квадрат з стороною = половині повної довжини центра. Висота зрубу стін центра = повній діагоналі його плану; зруб має нахил досередини; довжина його з стінами вгорі = внутрішній довжині плану внизу. Перший залом заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина зрубу стін (вгорі), верхня грань = 1/2 основи і висота = 1/2 довжини вівтаря. Отже, у восьмерика довжина = 1/2 довжини зруба стін (вгорі), а висота = довжині. Верх перероблено. У другого залома верхня грань певно дорівнювала 1/2 довжини восьмерика, а висота визначалася тим, що внутрішня висота центральної дільниці дорівнювала певно довжині плану будови (зараз вона менша).

Вікна в зрубі стін центра заложено на висоті = довжині плану центра, а завершено на висоті = 1/2 повної довжини плану будови. Вікна у восьмерику заложено над верхнім брусом зрубу стін на висоті = 1/2 довжини зрубу (вгорі), а над підлогою на висоті = подвоєній довжині плану центра. Внутрішня висота вівтаря = ширині плану дільниці, а бокових рукавів = довжині плану центра. Внутрішня висота бабинця = 1/2 повної ширини плану центра. Внутрішня висота бабинця = 1/2 повної ширини плану будови.

---

[100] Внутрішня висота вівтаря – катет прямокутного трикутника, внутрішня висота бабинця – другий катет, і внутрішня висота центральної дільниці – гіпотенуза того ж трикутника.

[101] За дозвіл скористатися креслениками складаю подяку В. В. Чепелику.

ПОПІВКА Чернігівської області.
Церква Івана Богослова. Рік побудови невідомий.

Одноверха. За планом, як і церква в Пирогівці, належить до типу хрещатих рівнораменних, з виділеним зрубом центральної дільниці. Вагомий, примірно стрункий зруб стін центра крутим заломом переходить у маленький світловий восьмеричок спокійних пропорцій. Завершує дільницю глухий ліхтар з главкою.

Зруби стін рукавів – також помірно стрункі; вони вдвоє нижчі за центральний зруб. Їх стрімке двосхиле «підперезане» перекриття надає стрункості і рукавам, і цілій будові, полегшує масивність зрубу центральної дільниці.

Майстер в архітектурній композиції наголос кладе на маси зрубів стін та на безпосереднє їх завершення. Верх же центральної дільниці, починаючи з восьмерика, відіграє роль дрібної красивої деталі, що більш милує око, ніж належить до основних, конструктивних компонентів будови.

Приділ, що сполучає бабинець з дзвіницею,– пізніша прибудова.

ГАДЯЧ Полтавської області.
Петропавлівська церква, 1777 р.[102]

Одноверха. Дубова. За планом належить до групи хрещатих з виділеним чотиригранним центром та 4 прирубаними до нього чотиригранними рукавами. В інтер'єрі рукави перекриті плоскою стелею. Просвіти з центра до рукавів оздоблені по контуру візерунковим вирізуванням, а сволоки помережані різьбленням.

Гадяч, Петропавлівська церква, інтер'єр центральної частини, фото К. Мощенка, 1929 р.

[102] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви стариной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888; А. Шафонский. Топографическое описание Черниговского наместничества. Киев. 1852.

Гадяч, Петропавлівська церква, загальний вигляд, фото К. Мощенка, 1929 р.

Гадяч, Петропавлівська церква, південної частини, фото К. Мощенка, 1929 р.

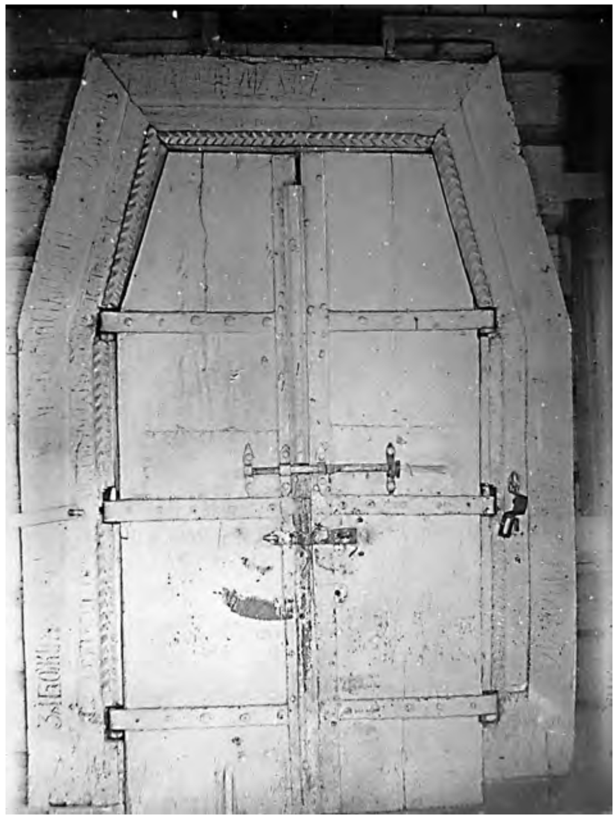

Гадяч, Петропавлівська церква, одвірок, фото К. Мощенка, 1929 р.

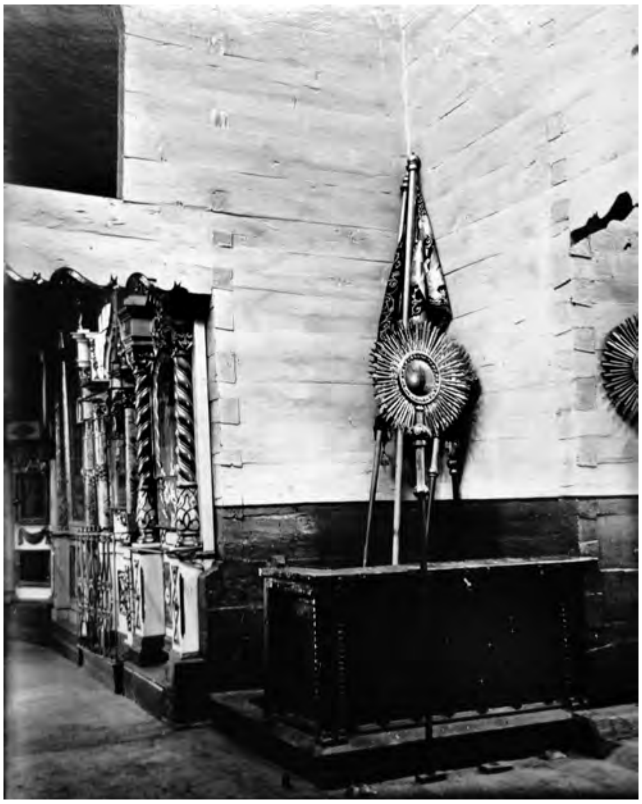

Гадяч, Петропавлівська церква, центральної частини, фото К. Мощенка, 1929 р.

Зовні зруби стін рукавів «кубічних» пропорцій (в інтер'єрі вони виглядають стрункішими). Зруб стін центральної дільниці мало не вдвоє вищий за зруби рукавів. Стрімким, але коротким заломом об'єм переходить в дуже широкий невисокий світловий восьмерик.

Верх центрального верху починаючи з восьмерика, і верхи рукавів перероблені.

СВИРИДІВКА Полтавської області.
Михайлівська церква 1777 р.[103]

План центральної дільниці – восьмигранник; до нього прирубано шестигранний вівтар (бабинця на фото не видно).

Зруби стін усіх дільниць одної висоти.

Зруб стін центральної дільниці невисоким, але крутим заломом переходить в невеликий, спокійних пропорцій світловий восьмерик. Значно крутіше засклеплено грані другого залому. Завершує центральну дільницю глухий ліхтар з шоломоподібною главкою. Висота верху на вигляд дорівнює висоті зрубу стін.

Зруб стін вівтаря стрункіший за центральний зруб. Форми верху також більш напружено тягнуті догори. Перший залом вівтаря дуже стрімкий і значно вищий за перший залом центрального верху. Наметовий дах вівтаря переходить в глухий ліхтар з главкою. Ліхтар центра – стрункіший, ліхтар вівтаря – вагоміший.

Церкву щедро освітлюють вікна, прорізані в верхній половині граней зрубів стін.

В цілому архітектурні форми будови витримані в мужніх, гармонійних сполученнях, в спокійному ритмі.

Свиридівка, Михайлівська церква, фото С. Таранушенка, 1929 р.

[103] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888. С. 660. Зовнішній вигляд опубліковано в «Известия археологической комиссии» Вып. 48. С. 78. Рис. 10.

АРТЮХІВКА Сумської області.
Церква Юрія 1778 р.
Обмір і фото 1929 р.

В церковному Літописі вміщено такі відомості: Церква Юрія збудована 1778 року. 1807 року під неї підвели цегляний підмурок, покрили «главы и купола» залізом. В 1850 році всередині вифарбували білою фарбою. В 1875 році зробили три притвори і західний сполучили з дзвіницею. В 1886 році зробили хори.

Збудовано церкву з дубових пластин. Техніка обробки дерева надзвичайно висока. Цим вона нагадує церкву в Пустовійтівці, яку у своєму рідному селі збудував П. Калнишевський, останній кошовий Запоріжжя. Бездоганно припасовано брус до бруса. Внутрішня поверхня зрубу ідеально рівна. Саме таку роботу старі «інтерцизи» і називали «самим чистим і гладким майстерством».

Артюхівська церква не вражає грандіозністю архітектонічного розмаху, вагомістю, монументальністю мас, динамікою форм, напруженим пориванням їх догори. Ні, вона приваблює теплою інтимністю, делікатною граціозністю, рафінованою завершеністю і тонкою вишуканістю прозоро гармонійних пропорцій. Майстер закоханий в мальовничу трактовку архітектурних форм. В них виразно відчувається мелодійність ритмічного рисунку.

Церква невелика за розмірами, але її зовнішній вигляд з будь-якої точки справляє враження стрункої. І скільки б ми не міняли точок погляду, щоразу спостерігаємо все нові варіанти співвідношень мас, все інший контурний візерунок.

Зруби стін невисокі (8,5 м), і все ж вони ефектно виконують свою основну функцію – надають зовнішньому вигляду церкви характеру монументальної будови. Завдання виявити і підкреслити елементи висотності майстер цілковито доручає зрубам стін. Верхи церви несуть інше навантаження, виконують друге завдання – вони своїми вибагливо хвилястими контурами, світлотіньовою грою примхливо сполучених граней дахів втілюють, головним чином, живописну характеристику архітектурних форм.

Майстер дбає також і про те, щоб уникнути одноманітності: в трьох зрубах стін він сполучає три відмінні форми призм: чотиригранну, шестигранну і восьмигранну. Гладь зрубів стін майстер пожвавлює вікнами, прорізаними в кожній зовнішній грані і не точно посередині висоти її, а піднявши трохи в верхню половину. Кожна грань зрубу стін і всередині, і зовні чітко виявляє звуження догори. На час наших обмірів церква збереглася.

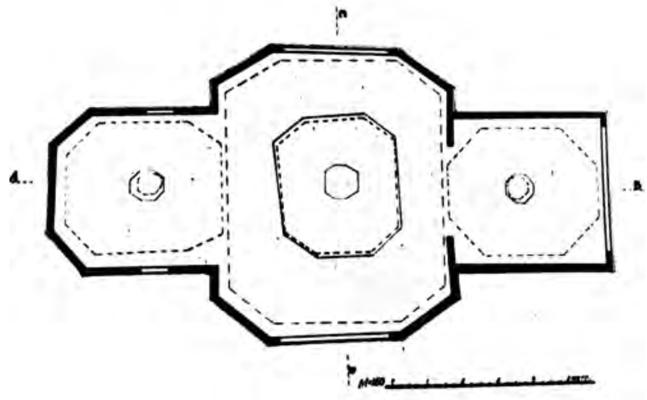

Артюхівка, церква Юрія, план.

В інтер’єрі первісні форми будівлі збереглися цілком, за виключенням дуже незначних деталей.

Зруб стін бабинця всередині – квадратова призма з чітко виявленим звуженням граней догори. В західній грані під час прибудови притвора вирізано широкий (коло 4 м) просвіт висотою в 3 м. Дах притвора закрив в західній грані вікно, його довелося зашити. Зруб стін високий, стрункий. Зверху зрубу стін по чотирьох кутах положено чотири різьблені ригелі, якими, власне, і починається зруб вузьких граней залому. Пазухи за ригелями зашито дошками у вигляді похилого клина. Грані залому мають нахил в 60°–61°. Вони переходять у чітко окреслений в плані височенький глухий ліхтарик з різко звуженими догори гранями. Нижня половина зрубу в 1886 р. була відділена від верхньої помостом хор[104].

Зруб стін центральної дільниці має висоту таку ж, як і бабинець (та вівтар), але площа його значно більша, тому сам зруб виглядає більш солідним і менш струнким, ніж зруб стін у бабинці чи вівтарі. В південній та північній гранях в 1875 р. прорізано проходи в прибудовані притвори. План центральної дільниці – витягнутий в напрямку південь–північ прямокутник з відсіченими зовнішніми

[104] На кресленику не показані.

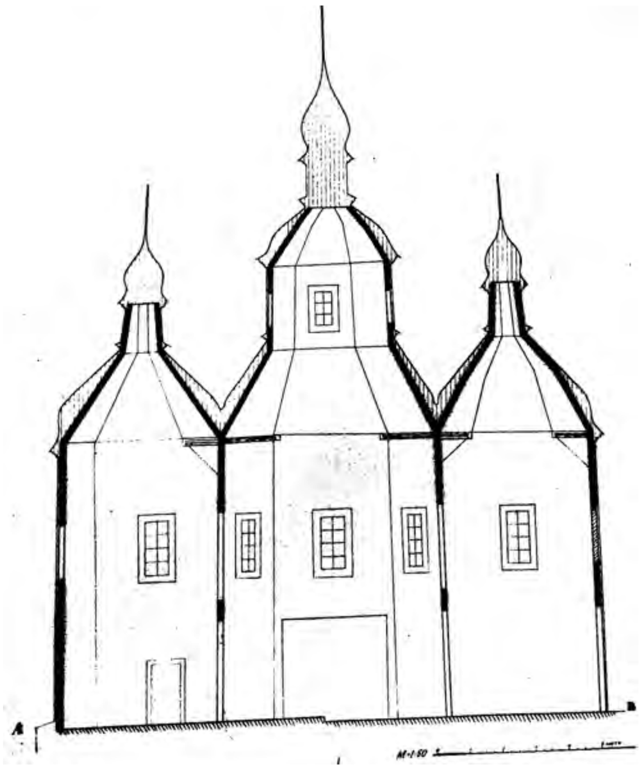

Артюхівка, церква Юрія, повздовжній розріз.

кутами. На межі з вівтарем зруб центра заплечиків не має, а від бабинця він відділений доволі широкими заплечиками, показуючи цим деяку ізольованість простору центральної дільниці і підкреслюючи значимість її. Просвіт до бабинця – високий, складається він з двох частин. Нижня частина має форму прямокутника, над ним – стяжка в дві пластини, а над нею – верхня частина просвіту вибагливого профілю. Внизу верхньої долі просвіту – ажурна перегородка. Вгорі зрубу стін при вузьких гранях заложено чотири різьблені ригелі.

Перший залом центральної дільниці виглядає струнким і високим. Східна й західна грані його заломлені під кутом 60°–61°, а південна й північна під кутом 53°–55° з таким розрахунком, щоб довжина восьмерика дорівнювала половині довжини плану дільниці, а ширина – половині ширини зрубу вгорі. Хоч висота восьмерика становить лише 2/3 його довжини, в інтер'єрі в перспективі він виглядає легким і струнким. Грані другого залому заломлено трохи крутіше, ніж у першого (61°–55°); він має дещо банястий вигляд. Завершує зараз центральну дільницю плафон, що прикриває верхній залом; він з'явився лише в 1875 р., закривши собою ліхтарик в пропорціях, подібний до ліхтарів бабинця й вівтаря[105]. Центральна дільниця всередині виглядає дуже імпозантною і водночас доволі стрункою, хоч навіть з ліхтарем фактична висота її сягає лише 17 м. Центр щедро і рівномірно освітлений.

Структура вівтаря – аналогічна до побудови бабинця, але завдяки гранчастості плану (шестигранник) зруб стін вівтаря виглядає вищим, ніж у бабинці, і стрункішим. При вузьких гранях зруб стін вгорі зарубано довші, а в західних кутах коротші різьблені ригелі. Залом вівтаря трохи крутіший, ніж у бабинці (57°), і трохи нижчий; його висота дорівнює висоті першого залому центральної дільниці. Завершується вівтар глухим височеньким ліхтарем.

При розгляді інших пам'яток XVIII ст. ми не раз спостерігали, як талановиті народні майстри, зберігаючи непорушно основні, традиційні властивості, створені протягом довгих років колективною працею будівників, уміли разом з тим відбити в своїх будовах характерні риси сучасних їм, «модних» європейських стилів. До таких належить і майстер Артюхівської церкви, який з таким неперевершеним тактом відбив в своїй будові характер стилю рококо, його дух; розуміється, не в французькій редакції і навіть не в петербурзькій, а в специфічній суто українській транскрипції.

Аналіз обмірних креслеників церкви Юрія в с. Артюхівці показав: вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці; довжина плану тої ж дільниці – апофема рівностороннього трикутника, у якого сторона = ширині плану центральної дільниці. Бабинець в плані – квадрат; його сторона = 1/2 ширини плану центральної дільниці. Вівтар в плані – шестигранник; його довжина = ширині, і дорівнюють вони обидві довжині бабинця.

План будови вписується в прямокутник з відношенням боків 2 : 1; повна довжина будови дорівнює подвоєній ширині плану центральної дільниці.

Східна й західна грані восьмигранника центра = діагоналі плану бабинця, а південна й північна = 1/4 довжини плану будови. Південна й північна грані вівтаря = 1/2 довжини плану центра, а східна = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря. Зруби стін усіх

[105] І тоді внутрішня висота центральної дільниці = повній довжині плану будови, а контур внутрішнього розрізу будови вписувався в квадрат.

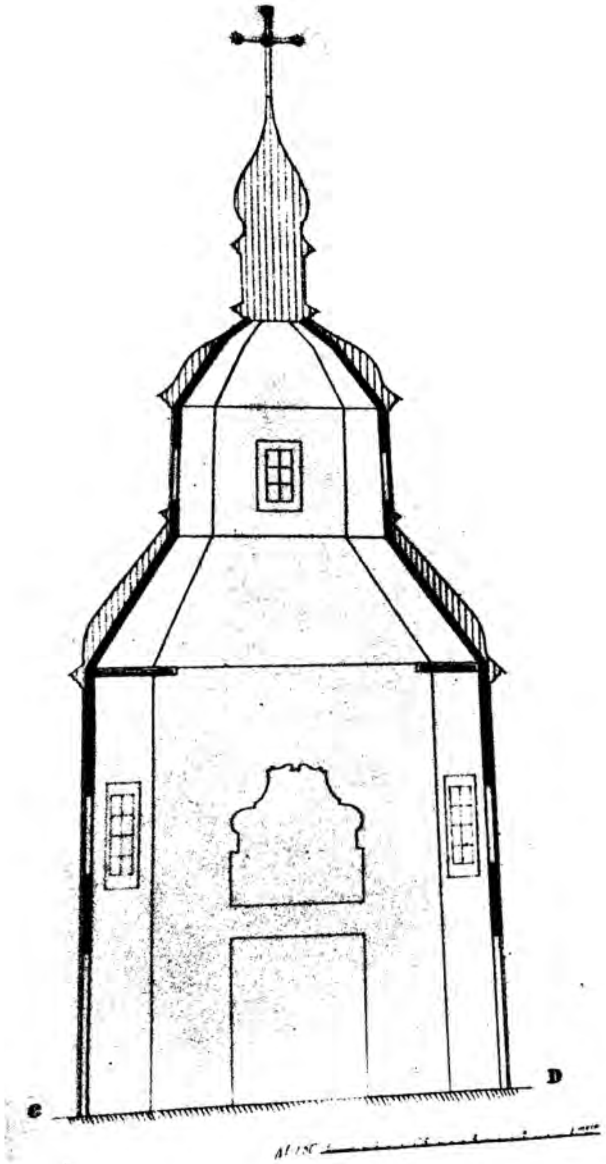

Артюхівка, церква Юрія, поперечний розріз.

трьох дільниць мають одну висоту, вона = повній ширині плану центральної дільниці.

Перший залом центрального верху складався за допомогою 2 шаблонів-трапецій. Східна і західна грані заготовлялися за допомогою шаблона, у якого основа – довжина зрубу стін (вгорі), верхня грань = 1/2 повної довжини плану дільниці і висота = 1/2 діагоналі південної половини плану бабинця. Південна і північна грані стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини плану центра, а висота така ж, як і у попереднього шаблона. Отже, висота першого залому = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану бабинця, а висота першого залому і зрубу стін разом = сумі довжини плану центра і бабинця. У восьмерика довжина = 1/2 довжини, ширина = 1/2 ширини плану дільниці; висота ж восьмерика = висоті першого залому. Висота восьмерика і першого залома разом = діагоналі південної половини плану бабинця.

Другий залом заготовлявся за допомогою також 2 шаблонів-трапецій. Західна і східна грані зрубу складалися за допомогою шаблона, у якого основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 повної довжини восьмерика і висота = 1/2 основи. Південна і північна грані складалися за допомогою шаблона, у якого основа – ширина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 повної ширини восьмерика, а висота така ж, як і у попереднього шаблона. Висота другого залома = 1/2 довжини плану дільниці. Внутрішня висота верха центральної дільниці з ліхтарем дорівнювала повній ширині плану дільниці, або = діагоналі чотирикутника, що становить половину чотиригранника, в який вписується план цілої будови.

Залом бабинця – вищий і стрімкіший першого залома центрального верху. заготовлявся він за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/6 основи і висота = 1/3 висоти зрубу стін. Висота залому і зрубу стін разом = сумі довжини плану бабинця і центральної дільниці. Висота ліхтаря і залому разом (висота верха бабинця) = довжині зрубу стін дільниці (вгорі).

Залом вівтаря – нижчий залому бабинця і дорівнює висоті першого залома центрального верху. Заготовлявся зруб залома вівтаря з допомогою шаблона-трапеції; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині верхньої грані другого залома центрального верху, і висота = висоті першого залому центральної дільниці. Висота ліхтаря і залома разом (висота верха) = 1/2 ширини зрубу стін центральної дільниці.

Низ просвіту вікон в зрубах стін починається на висоті, що дорівнює довжині плану бабинця, а верх просвіту тих же вікон лежить на висоті = діагоналі плану того ж бабинця. Висота просвіту вікон = 1/3 довжини плану бабинця; ширина вікна = 1/2 його висоти. Просвіт вікна у восьмерику починається над основою першого залому на висоті, що дорівнює 1/2 довжини зрубу стін центральної дільниці (вгорі).

ГИЇВКА Харківської області.
Церква Миколи 1778 р.[106]

Одноверха. Тризрубна. Центральна дільниця в плані восьмигранник. Яким був спочатку до перебудови план бабинця, зараз сказати неможливо. Вівтаря на фото не видно.

Зруб стін центральної дільниці «кубічних» пропорцій, тоді як верх по формі легкий, стрункий. Невисокий перший залом переводить об'єм в невисокий світловий восьмерик (площа його дорівнює приблизно плану бабинця). Над енергійно засклепленим другим заломом поставлено низький глухий ліхтар-восьмеричок, а над ним другий, теж глухий, але уже стрункий ліхтар.

Висота зрубу стін і верха центральної дільниці – урівноважені. Зруб стін бабинця (і вівтаря) на третину нижчий за зруб стін центральної дільниці.

ЛІНЬКОВЕ Чернігівської області.
Михайлівська церква[107].
Рік побудови невідомий.

Одноверха. За планом належить до групи хрещатих з виділеним центральним чотиригранником, до якого прирубано 4 менші чотиригранники.

Зруби стін рукавів – «кубічних» пропорцій. Зруб стін центральної дільниці вищий за зруби рукавів, теж «кубічних» пропорцій; його грані, орієнтовані по сторонах світу, безпосередньо переходять в грані невисокого, важкого по пропорціях світлового восьмерика. Вище об'єм центральної дільниці різко звужується і крутим заломом переходить в зовсім маленький другий, теж світловий восьмеричок, у якого висота ледве досягає половини його довжини. Завершує дільницю глухий ліхтар з главкою.

Рукава перекрито триспадистими наметовими дахами. Церква щедро освітлена. Кожен рукав освітлюється 5 вікнами. В центральній дільниці в двох восьмериках прорізано по 8 вікон.

Композиція будови, її маси витримані в вагомих формах; вона характерна різковиявленими і підкресленими відрубними акцентами в динаміці компонентів.

БЕЗДРИК Сумської області.
Михайлівська церква.[108]
Обмір і фото 1927 р.

Точна дата побудови церкви невідома. Можна припустити, що збудували її в другій половині 80-х рр. XVIII в., бо в цю церкву перенесли іконостас з закритої церкви Сумського монастиря.

В 60-х роках XIX в. будову пересипав Берестовський, майстер з с. Сироватки Сумського району. Тоді ж з заходу прибудовано притвір.

Зруби стін вівтаря й бабинця зложені з старого темного дерева, а заломи – з нового світлого. В центральній дільниці в зрубах стін і восьмерика – старе дерево, а в заломі нове.

В бабинці в інтер'єрі об'єм складається з чотиригранної призми зрубу стін і залому; ліхтар – глухий. Вівтар відмінний від бабинця лише тим, що зруб стін – шестигранна призма. В центрі квадратовий в плані зруб стін такої ж висоти, як і зруби стін вівтаря та бабинця. Зруб восьмерика центра зберігає довжину й ширину зрубу стін. Завершує в інтер'єрі центр, як і бабинець, залом; ліхтар центральної дільниці глухий.

В південній і північній гранях зрубу стін центра та західній грані зрубу стін бабинця прорізано вікна-трійчатки з вищою середньою пілкою.

Зруби стін вівтаря й бабинця високі, але стрункими їх назвати не можна. Зруби стін і восьмерика центральної дільниці разом мають значну висоту, проте враження стрункості і вони не викликають. Це – одна з самих суворих триверхих пам'яток Лівобережжя.

План складається з центрального квадрата, прямокутного бабинця і шестигранного вівтаря. Схема плану така: у центральної дільниці повна довжина дорівнює ширині.

---

[106] Ф. Гумилевський «Харьков». Отд. II. С. 187.

[107] Фото зовнішнього вигляду опубліковано в статті В. Каковського «Маловідомі пам'ятки українського дерев'яного зодчества XVII–XVIII вв.» в журналі «Архітектура Радянської України». Київ. 1941.

[108] Фото зовнішнього вигляду опубліковано в виданнях: Г. Лукомский. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Петроград. 1917. Таранушенко С. Пам'ятки Слобожанщини. Таб. XXXV. Рис. 2.

Бездрік, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1916 р.

Довжина бабинця = половині діагоналі центра, а повна ширина бабинця дорівнює половині довжини плану бабинця й центра, разом взятим[109]. Вівтар такої ж ширини, як і бабинець, а довжина вівтаря = довжині бабинця. Східна грань вівтаря = половині ширини вівтаря, а північна грань = половині ширини центра.

[109] Довжина бабинця дорівнює також апофемі трикутника з стороною = ширині плану бабинця.

Бездрік, Михайлівська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1916 р.

ГОЛУБІВКА Чернігівської області.
Михайлівська церква 1778 р.
Фото і схематичний обмір плану 1930 р.
П. Жолтовського.

Одноверха. Зовнішній вигляд свідчить, що церква в 1822 р. капітально репарована. Тоді ж вона набула ампірової зовнішності і добудована дзвіниця з шпилем і портиком, з півдня і півночі добудовано приділки, теж з портиками і фронтонами. Ампірову форму набув і верх центральної дільниці. Зовні перший залом перекрито «банею». Але в інтер'єрі церква зберегла первісну наметову форму залому. Залом переводить верх в світловий восьмеричок-ліхтар, що різко зменшує об'єм дільниці; в інтер'єрі він покритий плоским плафоном, а зовні над ним підноситься дашок хвилястого профілю і завершується глухим ліхтариком. Вівтар зовні перекрито п'яти-, а бабинець – двоспадистим дахом.

В первісному вигляді церква була невисока. Зруби стін всіх дільниць мали «кубічні» пропорції. Отже, зруб стін був вищий за зруби вівтаря і бабинця. Верх центральної дільниці був не вищий зрубу стін.

Церква збудована коштом новгород-сіверського сотника Судієнка. Репарації – 1822-го і 1883 рр.

План складається з квадратового центра, шестигранного вівтаря і чотиригранного бабинця. Аналіз обмірного кресленника показав, що форма і розміри бабинця різко відмінні від форм і розмірів бабинців інших пам'яток цього ж типу. На жаль. Ми позбавлені можливості з певністю вирішити – маємо ми тут справу з наслідком репарації, чи з випадком «аномалії». Центральна дільниця в плані квадрат (точніше: ширина дорівнює довжині плюс товщина бруса). Вівтар – шестигранник, його довжина плюс 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі центра; ширина вівтаря = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині вівтаря. Довжина східної грані вівтаря дорівнює 1/2 ширини вівтаря, а південна і північна грані = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить половину центрального квадрата. Бабинець ширину має таку ж, як і вівтар, а довжина його більша довжини центра; можливо, таким він став внаслідок репарації.

Той же тип плану (чотиригранний бабинець, квадратовий центр і шестигранний вівтар) крім двох вищерозглянутих, мають ще кілька недатованих церков, які ми зараз і розглянемо.

ЛАДИНИНЕ Чернігівської області.
Назва церкви і рік побудови невідомі

Одноверха. Тризрубна. Зруб стін центральної дільниці має «кубічну» форму. Висота верха приблизно дорівнює висоті зрубу стін. Перший залом різко звужує об'єм дільниці і переводить в маленький світловий восьмерик (його довжина становить, приблизно, чверть, а може, й менше довжини поземного плану дільниці). Глухий ліхтар має висоту майже таку, як і восьмерик, а довжина його лише на третину менша довжини восьмерика. Завершує будову шоломоподібна главка. В цілому верх центральної дільниці структурою нагадує вех церкви Миколи в Жукотках, а ціла будова – церкву Ганни в Чубковичах.

Зруб стін вівтаря нижчий, але стрункіший за зруб стін центра. Бабинець після ремонтів втратив первісний вигляд.

Компонуючи будову, майстер виразно ставив перед собою завдання: енергійно й ефективно протиставити інертності маси зрубу стін центральної дільниці динамічність розгортання об'єму верху, жваву, рухливу розчленованість його компонентів.

Ладинине, малюнок С. Таранушенка.

НОВИЙ БІЛОУС Чернігівської області.
Троїцька церква. Рік побудови невідомий

Зруб центральної дільниці «кубічних» пропорцій. Висота верху на вигляд дорівнює висоті зрубу стін. Стрімким енергійно засклепленим стіжковим заломом об'єм центра переходить в низенький світловий восьмерик; його довжина дорівнює приблизно чверті довжини поземного плану. Дах другого залому має

Новий Білоус, Успенська церква, малюнок С. Таранушенка.

вибагливу форму. Таким чином, суворо-простому об'єму зрубу стін майстер протиставить вибагливо вишукані (але все ж масивніші, ніж в Ладининому) форми верху.

Зруб стін вівтаря нижчий за зруб стін центра, але стрункіший; перекритий він п'ятиспадистим дахом.

В цілому будова вирішена в спокійно-гармонійному «ключі».

ГОРБІВ Чернігівської області.
Церква Юрія 1778 р.
Фото і схематичний обмір плану
П. Жолтовського 1930 р.

Триверха. План складається з квадрату більшого розміру – центральна дільниця, квадрату меншого розміру – бабинець та шестигранника – вівтар.

Стрункий зруб стін вівтаря зовні перекритий невисоким плоским п'ятисхилим дахом і завершується глухим ліхтарем з шоломоподібною главкою.

Зруб стін центральної дільниці також струнких пропорцій; він більш як на 1/3 вищий за зруб стін вівтаря. Крутим заломом об'єм центральної дільниці переходить у світловий восьмерик спокійних пропорцій, що вдвоє зменшує довжину і ширину зрубу стін. Легкохвилястого профілю дах над другим заломом переходить в глухий ліхтар. Завершує дільницю шоломоподібна главка.

Таким чином, в Горбові основну масу будівлі складають зруби стін, динамічно розгорнуті догори, з чітко підкресленими гранями. Значно менше важить в композиції архітектурних мас верх центральної дільниці.

Церква збудована заходами архімандрита Новгород-Сіверського монастиря на кошти того ж монастиря.

Аналіз обмірного кресленика показав, що компоновка плану випадає з типових схем. Так, довжина вівтаря дорівнює довжині центральної дільниці. Як майстер визначав ширину вівтаря (а разом і бабинця) – неясно. Внутрішня довжина бабинця = повній його ширині. Східна грань вівтаря дорівнює 1/2 ширини вівтаря, а південна і північна грані – 1/2 діагоналі центра.

ЧЕРВОНА ГОРА (колишня Попова Гора)
на Стародубівщині, тепер Брянської
області (РФ).
Троєцька церква 1757 р.

Село з початку XVIII ст. належало Києво-Печерській лаврі. За списом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 років в селі була одна дерев'яна Троїцька церква. Отже, збудована вона була 1757 р., і будував її певно (як і в Пакулі) один з лаврських майстрів[110].

План складається, як і в церкві Юрія в Горобові, з близького до квадрата чотирикутника-бабинця, майже вчетверо більшого за бабинець, теж близького до квадрата чотиригранника – центральної дільниці та шестигранного вівтаря, розміром близького до бабинця.

Зруби стін усіх дільниць одної висоти. Напружено тягнуті догори грані їх виявляють помітний нахил всередину. У вівтаря висота зрубу стін вдвоє більша сторони квадрата, в який вписано план його. Висота верха вівтаря (і бабинця також) на вигляд приблизно дорівнює висоті зрубу стін. А верх центральної дільниці помітно вищий за зруб стін. Всі архітектурні форми будови визначаються надзвичайною легкістю. Струнка будова кожною часточкою

110 П. Федоренко. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Київ. 1931. С. 222.

Червона Гора, Троїцька церква, загальний вигляд, фото І. Спаського.

Червона Гора, Троїцька церква, загальний вигляд, фото І. Спаського.

своєю виявляє пристрасне поривання догори, остаточну перемогу над інертністю матеріалу, повну дематеріалізацію його вагомості.

Скомпоновано будову так: зруб стін переводить об'єм в ставний, спокійних пропорцій восьмерик. Цей восьмерик становить вузол композиції цілої будови. Площа плану восьмерика дорівнює приблизно площі плану бабинця. Висоту восьмерик має таку, що він справляє враження упевненої стабільності його форми. Другий залом стрімкіший за перший, і перекривають його не плоскі грані намета, а дах легкохвилястого профілю. Над ним підноситься помірно зменшений площею і стрункіший за перший другий світловий восьмерик. Високий, стрімкий з перехватом дах над третім заломом енергійно розвиває наростання руху мас в напрямку догори. Над ним підноситься глухий, уже спокійних пропорцій ліхтар. Над ліхтарем височить гостро заломлений дашок, і вже його завершує маленька шоломоподібна главка.

Верх вівтаря (і бабинця) скомпоновано інакше. Восьмерик його стрункіший за восьмерик центра, але площа восьмерика вівтаря відносно до площі плану зрубу стін більша. Над дахом, що перекриває другий залом вівтаря, підноситься глухий ліхтар; його площа дорівнює приблизно 1/2 площі восьмерика, а висоту він має майже таку саму, як і восьмерик. Форма завершення вівтаря відмінна від завершення центрального верху.

Церква в Червоній Горі має характерну особливість. Поруч з південною і північною гранями зрубу стін вівтаря, на віддаленні, що дорівнює половині ширини вівтаря, стоять дві башточки, сполучені з головним вівтарем невисокими присінками. Кожна башточка складається з восьмигранного зрубика стін висотою в половину висоти зрубу стін вівтаря і верху. Над заломом – глухий ліхтар. Вище – ще один залом. На ньому – другий низенький глухий ліхтарик. Завершує башточку главка. Загальна висота башточки (зовні) дорівнює висоті вівтаря на початку восьмерика. Ці башточки – Трьохсвятський та Миколаївський приділи,

Червона Гора, Троїцька церква.

добудовані пізніш, коли був розширений і головний корпус[111]. З боку ж композиції архітектурних мас башточки чудово виконували роль

[111] Ф. Гумилевский «Чернигов». Ч. VII. С. 363.

флангових елементів, що надавали стабільності вигляду будови, особливо зі сходу.

Звертає на себе увагу і те, що принцип компоновки мас будови, пропорції церкви в Червоній Горі перекликаються з пам'ятками майстрів «лиманської» школи (Черкаський Бишкин та ін.).

КРОЛЕВЕЦЬ Чернігівської області.
Церква Покрови 1778 р.
Обмір 1932 р. Фото 1930-го і 1932 рр.

Філарет Гумилевський подає 1778-й і 1783 роки, які можна розглядати як роки заложення і закінчення будівництва Покровської церкви в Кролевці[112]. В справах Археологічної комісії дата побудови нашої пам'ятки показана 1779 р.[113]

Зложено церкву з дубових брусів товщиною в 16 см. За планом Кролевецька Покрова належить до відомого ще з XVII ст. і дуже поширеного типу, що складається з трьох дільниць: восьмигранного центра і двох шестигранників – вівтаря й бабинця. При такому плані на Лівобережжі зустрічаються три- і одноверхі будови. Кролевецька церква – одноверха. Вівтар і бабинець вкривають стіжкові дахи на 5 круто заломлених граней кожний.

Зруб верху бабинця в Кролевці – приступний для обслідування під дахом. Це дало нам змогу переконатися в тому, що форма верха – первісна, вона не зазнала ніяких змін. Разом з тим ми змогли ознайомитись з конструкцією зрубу верху і навіть зафотографувати її. Грані верху рублені з таких же брусів, як і стіни, а стеля наслана з товстих дубових дошок. Кінці дошок прибиті до зрубу верха дерев'яними тиблями. В кожній стелині вибрано чверті, з одного боку в нижній половині, з другого – у верхній. Таким чином, стелини цими чвертями заходять одна в одну і пригнічують одна одну. На зрубі верху бабинця досить густо (через метр) розставлено крокви, обрештовані шальовками. До шальовок тепер пришито залізо, а в XVIII ст. церква була крита драницями або ґонтом. На вівтарі верх такий же, як і над бабинцем. До конструкції заломів верха центральної дільниці доступитись у нас змоги не було.

Церква Покрови в Кролевці визначається монолітністю композиції мас. Зовні корпус зрубів стін церкви виглядає і вагомим, і струнким (якщо не зважати на пізніш добудовані бокові приділи, західний приділ, що сполучив бабинець з дзвіницею та паламарку). Центральна дільниця – ядро композиції. Її зруб стін разом з першим заломом значними масами і енергійним рухом цих мас ефектно виділяють їх як вузол композиції. В той же час верхня частина верху центральної дільниці – восьмерик, другий залом, ліхтар з голівкою – різким полегшенням мас, ритмом, чітким лінійним рисунком контурів сміло і з великим тактом довершує логічною кінцівкою цікаво задумане архітектурне оповідання.

Плоскі грані «підперезаного» даху першого залому стверджують, що спочатку залом вкритий був драницями або ґонтом.

Кролевецька Покровська церква – одна з пам'яток, в яких майстер виявив охоту й уміння «оживити» зовнішній вигляд віконними просвітами, ув'язати ритм їх розміщення зритмом контуру цілої будови. Але в нашій пам'ятці густо прорізані віконні просвіти призвели до ослаблення південної (і північної) грані зрубу стін. Їх довелося згодом взяти в «лисиці»; до наших днів церква дожила в незадовільному стані.

Зруб стін бабинця в інтер'єрі здається менш струнким, ніж зовні. Південна й північна грані зрубу стін сполучаються вгорі з західною гранню різьбленими ригелями. Стіни бабинця переходять у високий стрімкий залом. П'ять граней залому – пружні, злегка опуклі. Зверху залом перекриває шестигранна в контурі плоска стеля. В південній й північний гранях зрубу стін прорізано по двоє вікон, й приміщення бабинця залито світлом. Західна грань зрубу стін центральної дільниці має доволі довгі заплечики, що підкреслюють бажання майстра певною мірою відокремити простір бабинця від центра. Просвіт, що сполучає бабинець з центром, високий, вгорі заокруглений. Знаменно, що в просвіті немає жодної стяжки, як то ми часто спостерігаємо в церквах, зате в західній частині бабинця південну й північну грані зрубу стін стягнуто товстим брусом трохи нижче вікон, чого в інших церквах нам зустрічати не доводилось.

[112] Ф. Гумилевский «Чернигов». Ч. V. С. 342.

[113] Известия археологической комиссии, Вопросы реставрации. Вып. 15. С. 19.

Кролевець, Покровська церква, загальній вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

Майстер ніби не довіряє міцності гранчастого зруба і вдається до такого незвичного засобу його зміцнення.

Просторий восьмигранний зруб центральної дільниці (незначно видовжений в напрямку схід–захід) виглядає високим, струнким.

Стрімко заломлені грані високого першого залому підсилюють відчуття висоти і різко звужують простір верха. Грані зрубу стін центральної дільниці легко, без напруження підносяться на 12-метрову висоту. І тому різким дисонансом виглядає товстий брус, заложений між південною й північною гранню в західній частині на тій же висоті, що у бабинці. Вгорі південну й північну грані стін центральної дільниці зв'язують з східною й західною чотири різьблені ригелі. Та майстер не обмежився ними і трохи нижче ригелів заложив між південною й північною гранями ще два бруси[114].

Грані першого залому не лише високі, але також чітко виявляють «динамічність». Широкі грані різко звужуються в напрямку догори, а посередині в них спостерігаємо незначну опуклість.

Восьмерик виглядає струнким і дуже світлим завдяки 4 великим вікнам. Верх зрубу восьмерика зміцнено 4 різьбленими ригелями. Нижче вікон дві залізні штаби навхрест зв'язують грані восьмерика. До штаби закріплено ланцюг для панікадила.

Верхній залом також виглядає дещо «банястим». Завершується він непропорційно великим плафоном. Центральна дільниця, як і бабинець, дуже світла, але тут освітлення іншого характеру – в основному верхнє.

Вівтар повторює форми бабинця. Зруб стін його здається трохи вищим, ніж у бабинці, бо план вівтаря коротший, ніж у бабинці. Вгорі зрубу між південною й північною та східною гранями заложено 2 різьблені ригелі, між північною й південною та західною гранями заложено теж два ригелі, але вже без різьби.

Крім того, як і у центральній дільниці та бабинці, нижче вікон, між південною й північною гранями зрубу стін, заложено товстий брус, чого, як ми вже зазначали, в інших пам'ятках зустрічати не доводилось. Вікон у вівтарі троє: в східній, південній і північній гранях. З центром вівтар сполучається внизу невисоким, але широким просвітом (без заплечиків), а вище в східній грані центральної дільниці прорізано ще два вужчих і невисоких просвіти – «голосники».

Аналіз обмірних креслеників Покровської церкви м. Кролевця показав, що вихідний розмір для побудови плану – ширина центральної дільниці; діагональ чотирикутника, що становить половину квадрата з стороною = ширині центральної дільниці, визначає довжину плану центра, а половина діагоналі того ж квадрата визначає довжину плану вівтаря; довжина вівтаря визначає ширину вівтаря та ширину плану бабинця; довжина бабинця = діагоналі південної половини плану вівтаря. Східна й західна грані плану центральної дільниці дорівнюють діагоналі південної половини плану бабинця, а південна й північна грані = діагоналі південної половини плану вівтаря. Південна й північна грані вівтаря дорівнюють половині діагоналі квадрату, в який вписується план вівтаря, а східна грань – половині повної довжини вівтаря. Південна грань бабинця дорівнює ширині бабинця (північна дещо коротша), західна грань – половині довжини бабинця.

Висота зрубу стін бабинця й вівтаря дорівнюють довжині плану бабинця, а висота верху бабинця й вівтаря – половині висоти зрубу їх стін. Східна грань верху вівтаря заломлена під кутом 60°.

Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює половині довжини плану будови. При складанні східної і західної граней зрубу першого залому майстер використав шаблон-трапецію, що становила низ рівностороннього трикутника з основою = довжині зруба стін центра (вгорі). Східна й західна грані першого залому мали довжину (від верхнього вінця зрубу стін до першого вінця восьмерика) = половині повної довжини плану центральної дільниці. Висота першого залому верху центральної дільниці дорівнює половині довжини зруба стін центра (вгорі). Висота ж першого залому і зрубу стін разом дорівнює сумі довжини плану центра й вівтаря.

Довжина восьмерика = південній грані плану вівтаря (цебто половині діагоналі чоти-

[114] Пізніше ті ж грані були зв'язані ще залізними штабами.

рикутника, в який вписується план вівтаря); ширина восьмерика дорівнює половині повної довжини плану бабинця, висота ж восьмерика дорівнює половині довжини західної чи східної грані першого залому (від верхнього вінця зрубу стін до нижнього вінця восьмерика), а висота восьмерика і першого залому разом дорівнює довжині західної грані плану дільниці.

Другий залом в розрізі дає трапецію. Висота другого залому наближається до 1/2 висоти восьмерика, а разом висота другого залому і восьмерика = довжині восьмерика. Перекриває другий залом з інтер'єрі плафон; у нього довжина = 1/2 довжини восьмерика. Ліхтаря в інтер'єрі верх церкви не має.

Висота верху центральної дільниці (в інтер'єрі) = діагоналі чотиригранника, який вписується в план бабинця. Отже, церква Покрови в Кролевці належить до групи, в якій внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови; вона дорівнює подвоєній повній довжині плану центра.

Вікнам, як важливим елементам орнаментально-ритмового оформлення зовнішнього вигляду (і інтер'єра), майстер приділив значну увагу. Нижню пару вікон в південній (і північній) грані центра він заложив на висоті, що дорівнює 1/2 ширині плану центра, а верх їх припадає на висоту = повній довжині плану вівтаря (висота вікна = 1/4 висоти зрубу бабинця). Інтервал між третім верхнім вікном і парою нижніх = висоті вікна, а верх третього вікна припадає на висоту = довжині плану дільниці. Вікно в восьмерику заложено над верхнім вінцем першого залому на висоті = 1/4 довжини восьмерика; ця ж висота над підлогою дорівнює повній довжині плану центра і бабинця. Вікна в вівтарі і бабинці заложено нижче, ніж в зрубі стін центра, на висоті = 1/2 відстані між західним кутом південної грані і східним кутом південної грані плану бабинця, а верх просвіту вікон лежить на висоті = довжині південної грані плану бабинця.

БІЛОПІЛЛЯ Сумської області.
Михайлівська церква 1779 р.[115]
Фото збірок Харківського музею
українського мистецтва

Тризрубна. Триверха. Невеличка. Збудована в «архаїзуючих» формах. План складається з трьох близьких до квадратів чотирикутників. Сторона плану вівтаря і бабинця дорівнює приблизно 1/2 діагоналі центра.

Зруб стін центральної дільниці – призма «кубічних» пропорцій, перекрита зовні стримано стрімким наметовим дахом. Завершує центральну дільницю два поставлені один над одним восьмигранні глухі ліхтарі: нижній – більший, верхній – менший.

Зруб стін вівтаря здається також «кубічним», отже, він нижче центрального. Наметовий дах вівтаря значно стрімкіший, ніж на центральній дільниці. Завершується він двома глухими ліхтарями, як і центральний верх. Пропорції ліхтарів дуже тягнуті. За принципом контрасту до «вагомих» інертних мас зрубів стін верхи церкви, навпаки легкі, динамічні, по-своєму вишукані в силуеті. Верх бабинця під час репарацій був перероблений на дзвіницю.

Білопілля, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

[115] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 420.

ОЛЕШНЯ Сумської області.
Церква Преображенія.[116]
Обмір 1927 р., фото 1913-го та 1927 рр.

Преображенська церква в Олешні існувала вже в 1649 р. Сучасна збудована в 1780 р., з дуба й береста[117].

За типом плану (центр – чотирикутник, вівтар і бабинець – чотирикутники з відсіченими зовнішніми кутами[118]). Преображенська церква належить до відносно рідких на Слобожанщині будов. Нами заміряно тут подібного типу церкву ще в Гусарівці та в Гаврилівці під Харковом, але центральний чотирикутник в Гаврилівці витягнутий в напрямку схід–захід, тоді як у Олешні – в напрямку південь–північ. Такий же, як в церкві Преображення в Олешні, тип плану мала ще церква в Середньому Бишкині на Слобожанщині (південний і північний рукави до центральної дільниці добудували пізніш), три одноверхі церкви на Чернігівщині: Юрія в Бобровиці, Тройці в Любечі, Покрови в Янівці, та церква в Первозванівці на Запоріжжі. Такий же план має мурована Михайлівська церква в Переяславі, заложена в 1646 р. Багато церков цього ж типу

Олешня, Преображенська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

[116] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко Пам'ятки Слобожанщини. (Табл. XV, рис. 2).

[117] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 473–479.

[118] Південний та північний рукави до центральної дільниці добудовані пізніш.

Олешня, Преображенська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

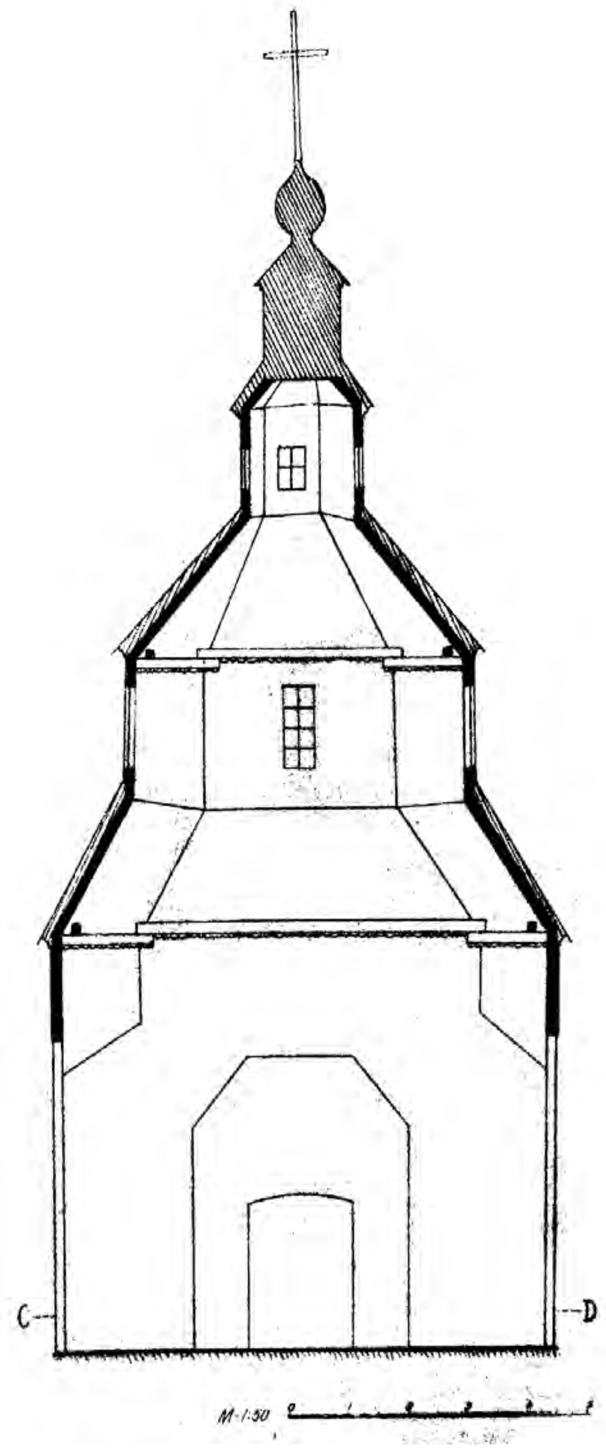

Олешня, Преображенська церква, поперечний розріз.

зафіксовано на Правобережжі: на Київщині (Фастів, Брусилів, Болячів)[119], на Поліссі (Білка, Димер, Залісся, Сінгури), на Поділлі (Дашківці, Пілява)[120], в Галичині (Дрогобич-Юр, Кам'янка Струмилова)[121] та ін. До них треба ще додати ті церкви, у яких пізніш при сполученні церкви з дзвіницею притвором бабинець з шестигранника перетворювався в чотиригранник.

Те, що Преображенська церква (як і Покровська) в Олешні належить до типу пам'яток, у яких внутрішня висота менша довжини плану будови, свідчить, що олешнянські церкви репрезентують «архаїзуючу» течію народного дерев'яного монументального будівництва.

Зовні Преображенська церква справляє враження невисокої будови з «кремезним» корпусом зрубів стін, який увінчують різко полегшені порівняно з масою корпусу зрубів стін світлові ліхтарі вівтаря та бабинця. Центральна дільниця домінує в композиції будови, але не порушує гармонійного поєднання мас тридільної споруди. Центральна дільниця церкви переважає вівтар й бабинець висотою і масою зрубу стін та восьмерика. Вівтар і бабинець виділються крутими заломами, вищими за перший залом центральної дільниці.

Невисокий – і за реальними розмірами, і за пропорціями – корпус зрубу стін вівтаря (і бабинця) завдяки гранчастості, чітко виявленому нахилу стін всередину і вертикальній обшивці сприймається як стримано стрункий об'єм. Грані дахів на заломах плоскі; вони зберегли форму старих дахів, критих ґонтом чи тесинами.

Композиція будови «читається» просто і ясно. Членування об'ємів розгортається спокійно, логічно.

Всередині просторові ритми вже інші. Всередині в бабинці (і у вівтарі) грані зрубу стін м'яко замикають об'єм, що сприймається як «кубічний», урівноважений за пропорціями. Шестигранник зрубу стін починає переходити у восьмигранний на висоті, що наближається до довжини плану бабинця. Верх зрубу стін охоплює вінець ригелів, оздоблених чітко різьбленими фестонами. Ригелі підкреслюють межу, яка різко відділяє спокійну ритміку зрубу стін від динамічної форми залому. Крутий залом різким ривком, дуже енергійно звужує простір бабинця, активно збільшує висоту об'єму, що переходить у невеликий ліхтар

[119] Г. Жеклудий. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев. 1905.

[120] Там же.

[121] М. Драган. Українські деревляні церкви. Львів. 1937.

лагідних пропорцій, перекритий низеньким другим заломом.

В центральній дільниці чотиригранний зруб стін переходить у восьмигранний на висоті, що дорівнює 1/2 ширині плану центра. Розгортання об'ємів в просторі відбувається іншими, ніж у бабинці (та вівтарі), темпами, в іншому ритмовому «ключі». Перехід зрубу стін в перший залом, а залому в перший восьмерик (широкий і низький) сприймається скоріше як трансформація єдиного по суті об'єму, хоч і поділеного чітко на части. Ці части тісно пов'язані між собою, випливають одна з одної. Цього враження не порушує навіть чітко окреслене кільце ригелів на межі верху зрубу стін і першого залому.

Навпаки, другий залом, теж різко відмежований від першого восьмерика кільцем різьблених ригелів, вносить рису, яка характеризує вже якісно інший ритм розгортання простору верхньої частини центрального верху. Ілюзійна висота центрального верху досягається не стільки напруженістю, динамікою складових частин верха (як у бабинці), скільки зростанням кількості самих цих частин.

Аналіз обмірних кресленників показав, що при розбивці на землі плану і в побудові зрубів стін, заломів, восьмериків вихідним розміром була ширина плану центральної дільниці. В основі побудови плану лежить чотирикутник центральної дільниці, витягнутий в напрямку південь–північ; довжина його дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині чотирикутника. Вівтар – чотирикутник з відсіченими зовнішніми кутами. Ширина вівтаря дорівнює половині діагоналі чотирикутника центра[122], адовжина вівтаря апофема трикутника з стороною = ширині плану вівтаря, або довжина вівтаря разом з половиною довжини центра дорівнює ширині плану центра. Східна грань вівтаря = 1/2 ширини вівтаря, а південна грань = 1/2 довжини центральної дільниці. План бабинця разом з стінами до-

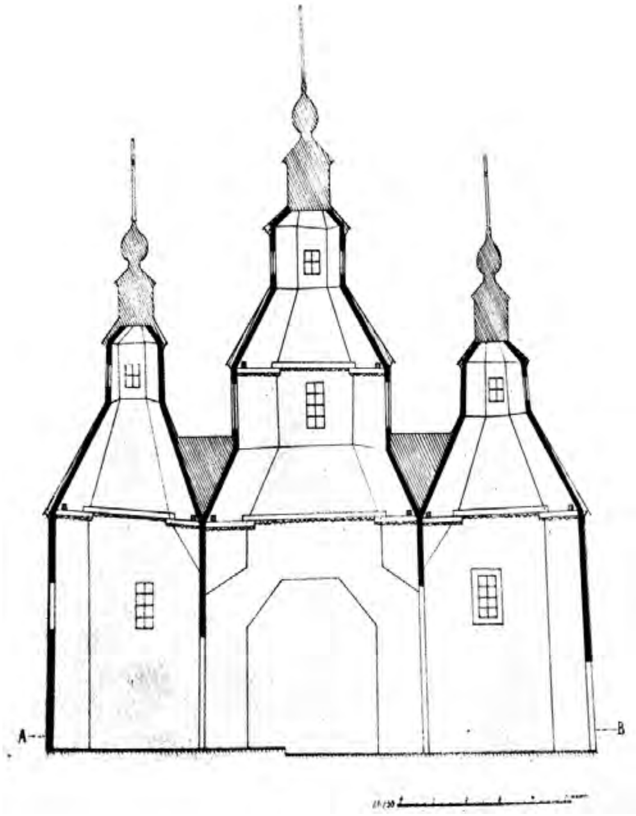

Олешня, Преображенська церква, поздовжній розріз.

рівнює внутрішній ширині вівтаря; притому бабинець в напрямку на захід звужується так, що його повна ширина на межі з південно-західною та північно-західною гранями дорівнює внутрішній ширині східної частини бабинця. Довжина бабинця = його ширині (в східній частині). Таким чином, план будови вписується в чотирикутник з сторонами 2 : 1. При розбивці плану в натурі в деяких частинах він деформований[123].

Преображенська церква належить до того типу пам'яток, у яких зруби стін усіх дільниць мають одну висоту; вона дорівнює півсумі довжини плану центра й бабинця, отже, вона менша не тільки ширини, але й довжини центра. Верх центральної дільниці вищий за зруб стін. При заготівлі зруба першого

[122] На практиці ширина зрубу вівтаря і бабинця, можливо, визначалася так: з південно-східного кута центра довжиною центра на східній грані засікався північно-західний куток плану вівтаря, а з північно-східного кута центра в такий же засіб засікався південно-західний кут вівтаря. Так само визначалася ширина і бабинця.

[123] Як ми вже зазначали, аналіз обмірних кресленників переконує нас у тому, що майстер частіш розбивав в натурі план послідовно дільницю за дільницею: спочатку центр, потім вівтар, нарешті, бабинець. Тому часто сторона дільниці будови, яка мала бути паралельною стороні другої дільниці, в дійсності лежить під кутом до неї.

Олешня, Преображенська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1927 р.

залому на землі майстер користався 2 шаблонами-трапеціями. Східна і західна грані складалися з допомогою шаблона, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота разом з висотою зрубу стін = діагоналі північної половини плану центра. Для складання південної і північної граней шаблон мав основу – ширину зрубу стін центра (вгорі), верхню грань = повній ширині плану вівтаря, вишину таку ж, як і у попереднього шаблона. Східна і західна грань першого залому похилі під кутом 60°. Цебто розріз першого залому – частина рівностороннього трикутника.

Довжина восьмерика дорівнює довжині плану вівтаря, а ширина його = повній ширині плану вівтаря, або = 1/2 діагоналі плану центра. Отже, зруб першого залому заготовлявся з передбаченням, щоб довжина і ширина восьмерика відповідали тим же розмірам плану вівтаря. Висота восьмерика дорівнює довжині західної грані зрубу першого залому (від верхнього вінця зрубу стін до нижнього вінця зрубу восьмерика).

Другий залом мав надати другому восьмерику (світловому ліхтарю) форми, більш наближеної уже до рівносторонньої призми. Тому південна й північна грані другого залома похилі під кутом 45°, тоді як західна заломлена під кутом 56° і східна під кутом 65°. При заготівлі зрубу другого залому була використана шаблон-трапеція, у якої (для складання східної і західної граней) основа – довжина восьмерика, верхня грань = висоті восьмерика і висота теж = висоті восьмерика. В шаблоні для складання південної північної граней основа – ширина восьмерика, верхня грань (повна ширина) = 1/3 повної ширини восьмерика, а висота – як в попередньому шаблоні. Висота другого залому = висоті восьмерика. Внутрішня довжина ліхтаря = висоті другого залому, а повна ширина = 1/3 повної ширини восьмерика. Видовженій в напрямку південь–північ формі зрубу стін і першого восьмерика майстер протиставить форму ліхтаря, у якого довжина більша ширини (повна ширина = довжині). Шаблон для складання зрубика третього залома мав основу – довжину (чи ширину) ліхтаря, верхню грань = 1/2 довжини (чи ширини) ліхтаря, а висоту разом з висотою ліхтаря = довжині ліхтаря. Таким чином, висоту центрального верху розбито на 4 майже рівні долі. Висота верху центральної дільниці = діагоналі південної половини плану центра, а внутрішня висота центральної дільниці дорівнює подвоєній довжині її плану. Отже, внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови.

Побудова просторових об'ємів бабинця ведеться, в основному, на тих же засадах, що й побудова об'єму центрального верху. Для заготівлі зрубу першого залому майстер користався шаблоном-трапецією, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 південної грані плану дільниці, висота = 1/2 повної довжини плану бабинця. Висота першого залому бабинця більша висоти і першого, і другого залому центрального верха; разом з висотою зрубу стін вона = повній ширині плану центра. У ліхтаря довжина = 1/2 довжини південної грані плану центра. У ліхтаря довжина = 1/2 довжини південної грані плану дільниці і повна ширина = довжині, а висота разом з висотою першого залому = довжині південної грані плану бабинця. Висота бабинця без останнього залому = подвоєній довжині плану дільниці. Другий залом бабинця складався з допомогою шаблона, у якого основа – довжина ліхтаря (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини ліхтаря і висота разом з висотою ліхтаря = довжині ліхтаря. Висота верха бабинця = довжині плану вівтаря, а внутрішня висота бабинця = подвоєній довжині плану дільниці. Цебто за тим же приписом, що і верх центральної дільниці.

Олешня, Преображенська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Верх вівтаря вищий за верх бабинця. Структура верха вівтаря має такі відміни: перший залом вівтаря вищий, ніж у бабинця; його грані заломлено гостріше (61° і 66°). Для заготівлі на землі зрубу першого залому вівтаря на допомогу прийшла шаблон-трапеція, у якої основа – довжина зруба стін вівтаря (вгорі), верхня грань = 1/3 повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі), висота = 1/2 висоти зрубу стін, а висота зрубу стін з заломом разом = подвоєній довжині плану вівтаря. Внутрішня довжина ліхтаря = 1/3 довжини плану дільниці, а висота = 1/2 висоти першого залому. Третій залом складався з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина ліхтаря, верхня грань = 1/2 основи, а висота разом з висотою ліхтаря = ширині ліхтаря. Висота другого залому вівтаря визначається і тим, що висота верху дільниці = повній довжині плану дільниці. Загальна і внутрішня висота вівтаря = повній діагоналі плану центра.

Отже, вихідним розміром в побудові плану була ширина центральної дільниці. В основі ж побудови форм і розмірів зрубів стін, заломів й восьмериків лежали розміри плану.

Лутки вікон в зрубах стін бабинця й вівтаря заложено над підлогою на висоті = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині південної грані плану бабинця. Вікна першого восьмерика центральної дільниці прорізано на висоті, що дорівнює 1/2 довжини плану будови, або ширині плану дільниці, а над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/3 повної довжини плану центра. Вікна в другому восьмерику – ліхтарі центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу першого восьмерика на висоті = 1/3 довжини плану центра (як і вікно першого восьмерика), а над рівнем підлоги на висоті = сумі повної довжини плану центра й бабинця. Вікна в восьмерику бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 висоти зрубу стін. Вікна в восьмерику вівтаря прорізано над верхнім вінцем зруба стін на висоті = 1/2 довжини плану центра.

Розглядаючи обмірний кресленик подовжнього розрізу, не можна не звернути увагу на те, що, по-перше, продовжені грані другого залому центрального верху пересікають на рівні підлоги низ західної стіни бабинця й низ східної стіни вівтаря, а вгорі вони сходяться на рівні верха ліхтаря, утворюючи рівносторонній трикутник; по-друге, апофема трикутника з основою = довжині плану центральної дільниці і боками = ширині її дає висоту верха центральної дільниці; по-третє, продовжені вгору грані першого залому бабинця, пересікаючись, визначають висоту верху бабинця; продовжені вгору грані першого залому вівтаря, пересікаючись, визначають висоту верху без останнього залому.

Хоч Преображенська церква в Олешні триверха, а Покровська (там же) п'ятиверха, ряд засобів побудови як плану, так і об'ємів, зафіксовані обмірними креслениками, дозволяють думати, що будували їх обидва майстри одної теслярської школи. Зокрема, в обох пам'ятках ширина плану центральної дільниці переважає довжину, а довжина дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині тої ж дільниці.

Певна «присадкуватість» обох пам'яток (внутрішня висота їх центральної дільниці менша довжини плану будови, а висота зрубу менша не тільки ширини, але й довжини плану центра) дозволяє зближувати олешнянські церкви не з типом слобожанських пам'яток, подібних до Лебединського Миколи, Лиманського Воздвиження, у яких висота зрубу стін більша довжини й ширини плану центральної дільниці, а з правобережними волинськими церквами, такими, як Успенська, Воскресенська та Преображенська в Полонному, Воскресенська в Синяві і т. п. (Г. Павлуцький. Древности Украины).

КОМАНЬ Чернігівської області.
Церква Миколи 1781 р.
Обмір 1932 р. Фото 1930-го і 1932 рр.

План її – рівнораменний хрест. В центрі його – квадрат, до якого з 4 боків прирубано менші за центральний квадрат чотирикутні рукави[124]. Церква одноверха.

Зруби стін рукавів більш ніж вдвоє нижчі центрального. Перекриті вони зовні високими крутими двоспадистими дахами з фронтонами на торцях. Уже в фронтонах й дахах рукавів чітко виявлено устремління мас догори. Цей рух вбирає в себе і розвиває центральна дільниця. Високий стрімкий зруб стін її за допомогою опукло-хвилястого даху над заломом переходить в поміркованої висоти доволі широкий восьмерик, що хвилясто-опуклим дахом другого залому переводить маси дільниці в ліхтар (також помірних пропорцій), і завершує будову сильно витягнута догори грушоподібної форми голівка з ажурним кованим залізним хрестом. Висота центральної дільниці виразно переважає розміри плану будови, але завдяки симетричності рівнораменного плану будівля зберігає стабільність.

Поважне місце в ритмовій розробці композиції пам'ятки належить віконним просвітам. Їх багато. Нижній ряд їх розміщено на середині висоти бокових граней зрубів рукавів (по одному); другий ярус вікон розміщено на торцевих гранях рукавів значно вище, майже під самим карнизом (по двоє). Кожна грань зрубу стін центральної дільниці прорізана вгорі парою вікон (вікна східної грані зашито пізніше)[125]. По четверо вікон мають восьмерик і ліхтар. Таким чином, висхідний крок вікон підсилює рух мас догори.

Характерні риси зовнішнього вигляду нашої пам'ятки: сувора симетрія, повна рівновага рукавів, підпорядкованих центрові, якому належить домінуюча роль в композиції.

Значну увагу приділив майстер карнизам, що вінчають зруби усіх стін, восьмерика, ліхтаря. Вони складаються з чергування чвертьвалків і поличок, частково чистих, частково оздоблених різьбою (косиці, сухарики). Подібні «карнизи» (тільки скромніші) прикрашають також відливи восьмерика й ліхтаря. Карнизи добре розвинуті, цікаво скомпоновані, різьба їх соковита. Вони дійсно становлять окрасу зовнішнього вигляду церкви.

В інтер'єрі різьби менше і розміщена вона інакше, ніж в інших пам'ятках. Насамперед зустрічаємо різьбу на одвірках західних дверей. Вони – шестикутної форми; різьба вкриває лише середню третину полотнища (пів-«ови» та сухарики). В приміщеннях усіх рукавів верх зрубу бокових стін підкреслює виступаючий з площі стіни брус, оздоблений з лиця вгорі чвертьвалком, під ним йде смуга сухариків, а знизу брус прикрашають випиляні по контуру фестони. В центральній дільниці різьба, подібна до оздоб згаданих щойно брусів, прикрашає коротенькі ригелі, що зв'язують південну й північну грані верху зрубу стін з східною й західною гранями. Більш ніде різьби всередині церкви немає.

Простір усіх рукавів в інтер'єрі оформлено однаково. Невисокий зруб стін перекрито жолобом з брусів, орієнтованим торцем до центра. Зруб центра має заплечики: більші – на межі з бабинцем, коротші – до вівтаря, найменші – до бокових рукавів. Бабинець і бокові рукави сполучаються з центром високими з заокругленням вгорі просвітами. Просвіти мають стяжку з двох брусів. У вівтарі просвіт прямокутної форми, а над ним вирізано менший просвіт – «голосник» у вигляді хреста з трипелюстковими кінцями.

Одвірки південних і північних дверей прямокутні, але в верхні кути врізано величенькі трикутники, що надають просвіту під вершнем форму трапеції.

Зруб стін і жолоб рукава – спокійних пропорцій. Навпаки, 20-метрова висота інтер'єру центральної дільниці динамічна і виглядає ілюзійно набагато більшою дійсної. Ригелів, що виступали б перед стінами, в центральній дільниці нашої пам'ятки немає. Згадані вище коротенькі ригелі «затоплені» в площу зрубу. У восьмерику ригелів зовсім немає, лише між південною й північною його гранями вище луток вікон заложено сволок, за який закріплено ланцюг з панікадилом.

---

[124] Такий план мають ще кілька церков: Михайла в Шептаках, Юрія й Михайла в Охтирці, Петропавлівська в Гадячі, Воскресенська в Яромолинцях та церква в Пирогівці.

[125] Так само розміщені пари вікон в дуже високих центральних зрубах церкви Миколи в Лебедині і в церкві села Житнього.

Комань, Миколаївська церква, загальній вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

Комань, Миколаївська церква, бабинець, фото П. Жолтовського, 1930 р.

Стрункий зруб стін центральної дільниці в інтер'єрі[126] підіймається на 11-метрову висоту і тут плавно переходить в стрімкий перший залом. Залом, в свою чергу, м'яко переходить у восьмерик – широкий і помірно стрункий. Другий залом – менш стрімкий, ніж перший. Площини його граней посередині злегка вигинаються догори і надають йому вигляду банястого. Завершує дільницю ліхтар, перекритий плоским плафоном. Знизу ліхтар здається глибоким. Треба відзначити, що в інтер'єрі і заломи, і восьмерики, і ліхтар виглядають значно стрункішими, ніж зовні. Дільниця ж в цілому виглядає набагато вищою дійсної своєї (20 метрів) висоти. Особливо стрункий верх. Слід відзначити також високий технічний рівень майстра, сміливий розмах і рафіновану чіткість, з якою виконано оформлення простору верху.

Будова в цілому, і особливо центральна дільниця, непорушно зберігає основні традиційні приписи народної архітектури. В той же час майстер придивлявся до сучасної класицистичної архітектури, муровані пам'ятки якої в значній кількості будувалися на Чернігівщині. Сувора симетрія плану, двоспадисті дахи рукавів з фронтонами зовні і жолобове

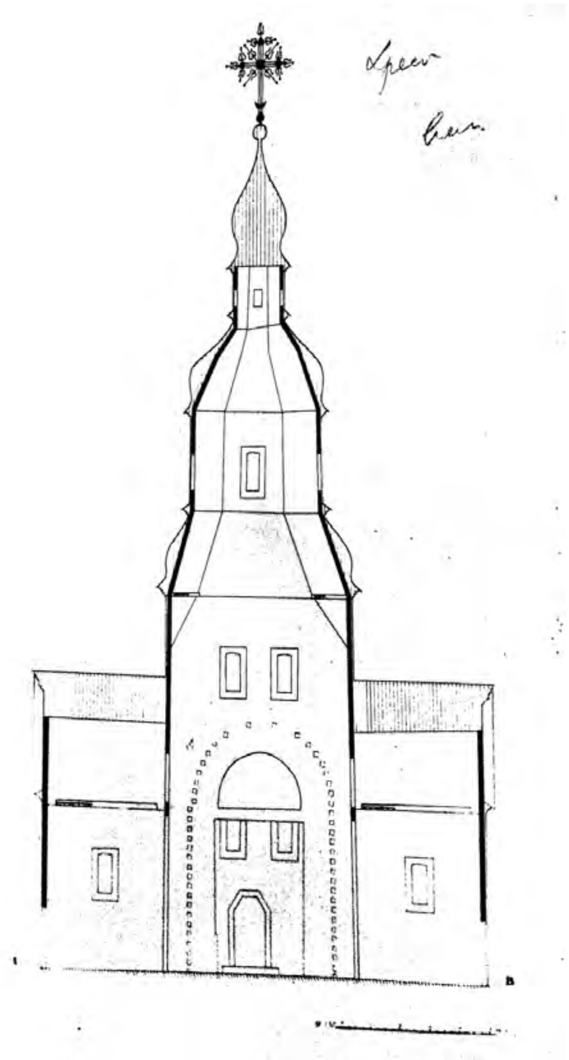

Комань, Миколаївська церква,
поздовжній розріз.

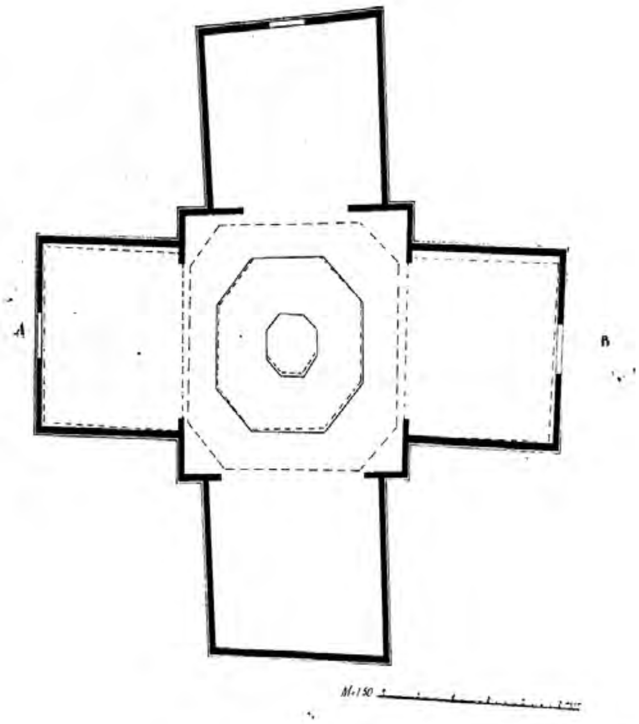

Комань, Миколаївська церква, план.

перекриття рукавів всередині, арочна форма просвітів від рукавів до центра свідчать, що майстер не лише приглядався до класицистичних пам'яток, але ряд елементів її, ув'язавши органічно з традиційними, залучив до своєї будови.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ МИКОЛАЯ В КОМАНІ.

Вихідний розмір в побудові плану – сторона квадрату центральної дільниці (в натурі квадрат дещо деформований). Довжина чотирикутника бабинця (теж деформованого) = 1/2 діагоналі квадрату плану центра, а шири-

[126] Такі ж стрункі, дуже тягнуті догори квадратові центральні зруби в церкві Миколи в м. Лебедині, в церкві Миколи в селі Житньому.

Комань, Миколаївська церква, інтер'єр верху, фото П. Жолтовського, 1930 р.

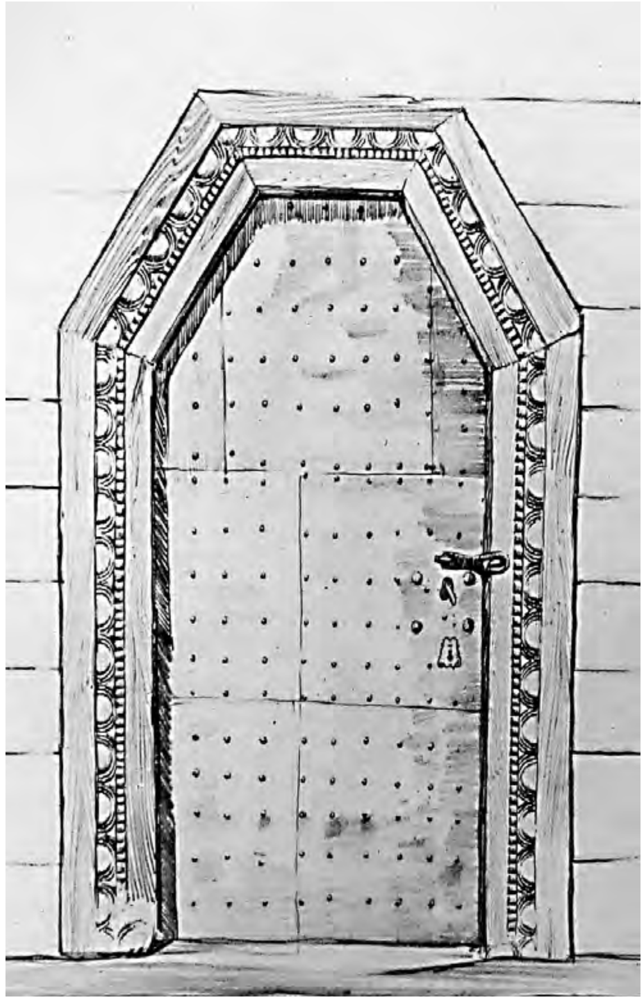

Комань, Миколаївська церква, одвірок.

на бабинця = 3/4 сторони плану центра. Вівтар має ширину й довжину таку ж, як і бабинець. У південного рукава довжина і ширина = довжині бабинця. У північного рукава довжина й ширина плану такі ж, як і у південного. Деформації, які ми спостерігаємо в плані будови, свідчать як про недостатню уважність майстра, так і про те, що план розбивався без попереднього визначення головної подовжньої та поперечної осі будови; майстер розбивав спочатку одну дільницю, за нею другу, потім третю і, нарешті, четверту.

Висота зрубів стін рукавів дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану бабинця, а внутрішня висота зрубу стін разом з жолобовим «склепінням» дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить половину квадрата плану центра. Висота просвіту з бабинця до центра дорівнює стороні плану центра.

Висота зрубу стін центральної дільниці = сумі довжини плану центра й бабинця. При попередньому складанні зрубу першого залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – ширина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота = 1/2 висоти зруба стін вівтаря. Висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює подвоєній довжині плану центра. Довжина і ширина восьмерика дорівнюють довжині плану вівтаря, а висота = 1/2 діагоналі квадрата, який вписується в основу восьмерика. Висота восьмерика й першого залому = ширині плану бабинця. Другий залом в розрізі дає рівносторонній трикутник, у якого сторона = ширині восьмерика; нижні 2/3 трикутника і становлять шаблон, за яким складалися грані зрубу другого залому. Висота другого залому = висоті першого. Довжина й ширина ліхтаря = 1/3 довжини восьмерика, а висота його = повній довжині. Висота ліхтаря й другого залому разом = довжині плану бабинця.

Висота верха центральної дільниці дорівнює діагоналі плану центра. Внутрішня висота

центральної дільниці – більша довжини плану будови і дорівнює довжині плану будови плюс ширина плану бабинця, або = потроєній ширині плану дільниці.

Ширина просвіту західних дверей = 1/5 ширини плану бабинця, а висота = 1/2 довжини того ж бабинця.

Просвіти вікон нижнього ряду рукавів починаються на висоті = 1/2 довжини плану бабинця, а верх просвіту цих вікон лежить на віддаленні від підлоги = 1/2 довжини плану центра. На цій же висоті заложено лутки вікон верхнього ряду на торцевих гранях рукавів. Просвіти вікон в зрубі стін центральної дільниці починаються на висоті = подвійній ширині плану південного рукава, а верх їх лежить на висоті = діагоналі плану центра. Просвіт вікна у восьмерику починається над верхнім вінцем зруба стін на висоті = 1/2 довжини зрубу стін (вгорі). На такій же висоті над верхнім вінцем восьмерика заложено вікна в ліхтарі. Верх вікна восьмерика лежить на віддаленні від підлоги = довжині плану будови. Крок просвіту між вікнами ліхтаря й восьмерика дорівнює довжині плану бабинця.

Чотирираменний хрест в плані мала ще церква Миколи в Бобрику, в ній подовжні рукави хреста ширші і довші, а поперечні – вужчі і коротші. З нею ми зараз і познайомимось.

БОБРИК Сумської області.
Преображенська церква.
Обмір і фото 1929 р.[127]

Раніш церква, переказували нам парафіяни, стояла нібито в хуторі Загайцях біля с. Срібного, була панська; перенесена в Бобрик в 1801 р. В 1848 р. прибудували дзвіницю, з'єднали її з бабинцем і в бабинці наслали поміст для хор і приділу. В 1862 р. підвели під церкву цегляний підмурок.

Церква в Бобрику в сучасному вигляді – зразок сполучення традиційного типу української народної дерев'яної одноверхої церкви з елементами ампірової архітектури, яких вона набула після ремонтів і переробок 1848 року.

Первісний план її – хрещатий, з не виступаючим назовні зрубом центра. Його утворює пересічення під прямим кутом двох видовжених прямокутників: один – довший і ширший – подовжній, другий – коротший і вужчий – поперечний[128]. Складається план з центрального прямокутника, у якого ширина більша за довжину (ширина : довжина – діагональ квадрата : сторона квадрата); вівтаря й бабинця (до перебудови його) – прямокутників, що мають ширину таку ж, як і центр, а довжину = 1/2 діагоналі центра; південного й північного рукавів – прямокутників, що мають однакову з центром довжину, а сума ширини південного (чи північного) рукавів й центра дорівнює діагоналі центра.

Розгляньмо спочатку вигляд пам'ятки зовні.

Зруби стін усіх рукавів в сучасному вигляді, як і до ремонту, високі, стрункі. З боків дзвіниці – портики з фронтоном (як і в церкві сусіднього села Артюхівки), з заходу дзвіниці – теж чотириколонний портик з фронтоном. Такими ж чотириколонними портиками оздоблено південний і північний рукави. Над західними, а також південними й північними вхідними дверима – великі піврозеткової форми вікна. Вікна нижнього ряду в корпусі зрубів стін – високі з заокругленим верхом.

Бабинець і притвор мають ще другий, верхній ярус менших квадратових вікон. Були такі ж квадратові віконця і у вівтарі та південному й північному рукавах. У вівтарі в східній грані зруба стін воно збереглося, а в південній та північній гранях бабинця, південного й північного рукавів вони зашиті. В західних гранях південного й північного рукавів прорізано ще по одному хрещатому з заокругленими кінцями вікну.

Всі рукави зовні перекриті двоспадистими дахами з фронтонами. Чотиригранна призма зрубу стін центральної дільниці підноситься понад рівень гребня дахів рукавів. Зруб стін центра переходить в низький перший залом з чотирма плоскими гранями. Невисокий, але широкий восьмерик легкохвилястим дахом другого залому переводить масу верху в широкий глухий ліхтар.

[127] Кресленик обміру плану затрачено, збереглися лише кресленик обміру подовжнього розрізу, фото та нотатки в щоденнику. Схема плану реконструйована нами на основі аналізу кресленика розрізу і фото внутрішнього вигляду верха церкви, зафіксованого в ортогоналі.

[128] Подібний тип плану мала ще церква в с. Оксютинцях Роменського повіту.

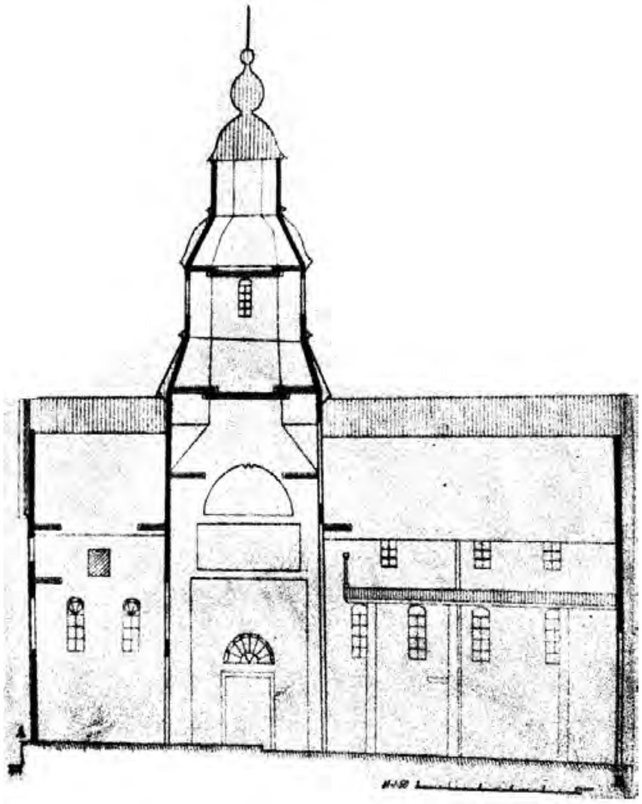

Бобрик, Преображенська церква, повздовжній розріз.

В інтер'єрі первісні форми будови збереглися краще, особливо центральної дільниці.

Зруб стін вівтаря – стрункий, перекритий зараз «коробом» (наслідок ремонтів). В східних кутах зрубу стін збереглося по парі різьблених ригелів, в західних кутах – по одному.

Центральний зруб стін дуже високий. На висоті 8 метрів в кутах зруба врубано по одному брусу-ригелю. На метр вище цих ригелів чотиригранна призма зрубу стін перетворюється в восьмигранну. Пазухи в кутах закрито похилими клинами. Зовні цей перехід чотиригранника в восьмигранник замасковано; тут зруб стін до початку залому виглядає чотиригранною призмою. В інтер'єрі зруб стін центральної дільниці вгорі зміцнено суцільним кільцем ригелів. Над ним починається зруб стрімкого, динамічної форми першого залому.

Форма восьмерика в інтер'єрі виглядає зовсім не такою, як зовні; всередині восьмерик – струнка, різко витягнута по осі південь–північ призма. Завершує восьмерик суцільне кільце різьблених ригелів, що розмежовує об'єм восьмерика й другого залома. Грані другого залому мають крутіший нахил і динамічнішу побудову форми, ніж перший залом. Енергійно звузивши об'єм верха, другий залом переходить у широкий і невисокий глухий ліхтар, перекритий плоским плафоном по сволочку, положеному по головній осі будови.

В цілому зруб стін центральної дільниці – призма сильно тягнутих догори пропорцій. Просвіти до південного й північного рукавів та бабинця дуже високі, тягнуті догори; завершуються вони півколом. Верх центральної дільниці в інтер'єрі виглядає також високим, струнким, енергійно тягнутим догори.

Південний і північний рукави – маленькі приміщення, перекрито їх «коробом».

Стара західна межа бабинця відзначена в інтер'єрі рештаками західної грані у вигляді заплечиків. Всередині в бабинці і притворі розставлено в два ряди 6 колон, що підтримують сволоки, на які наслано поміст хор і приділа. Від центральної дільниці хори відділяє перегородка з балясин. Перекрито хори «коробом».

Як вище уже було зазначено, обмірний кресленик плану загинув, і зберігся лише обмірний кресленик подовжнього розрізу. Схему плану зрубів стін, основні розміри восьмерика та ліхтаря ми реконструювали на основі кресленика розрізу та аналізу фото внутрішнього вигляду верху церкви, сфотографованого в ортогональній проекції. При цьому ми виходили з приписів, за якими будувалися форми інших обміряних нами церков Лівобережжя. Реконструкція плану та обмірний кресленик розрізу і стали основою для аналізу архітектурних форм пам'ятки.

Аналіз контура кільця ригелів при вершині зрубу стін центральної дільниці по фото призводить нас до висновку, що план центра прямокутник, у якого $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Діагональ його}}$.

Довжину плану центра дає нам кресленик розрізу, що і дозволило побудувати схему плану центральної дільниці. Довжина плану вівтаря й бабинця, виявилось, дорівнювала 1/2 діагоналі центра, а ширина плану вівтаря й бабинця дорівнювала ширині плану центра, що зафіксовано фотознімками.

Довжина плану південного й північного рукава, як показує кресленик розрізу, дорівнювала довжині центра, фотографії ж дозволили прийти до висновку, що сума ширини рукава і центра дорівнює діагоналі центрального прямокутника.

Висота зрубу стін вівтаря до першого ригеля = довжині плану дільниці, а повна висота зруба стін вівтаря дорівнює 1/2 діагоналі квадрата з стороною = довжині вівтаря. Вікна нижнього ряду заложено на висоті, що = 1/2 довжини плану центра, а квадратові на висоті = довжині плану центра. Теперішня внутрішня висота вівтаря = подвійній довжині плану дільниці, або ширині план центра і південного рукава, разом взятих.

Висота зрубу стін центра до першого ригеля = ширині плану дільниці, а до початку переходу четверика в восьмигранник = діагоналі плану дільниці. Повна висота зрубу стін центра дорівнює сумі повної довжини плану центра й вівтаря[129].

Перший залом заготовлявся за допомогою 2 шаблонів-трапецій. Східна і західна грані складалися з допомогою шаблона, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану центра і висота = 1/3 довжини вівтаря. Південну і північну грані складали з допомогою шаблона, у якого основа – ширина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота така ж, як і у попереднього шаблона. Таким чином, церква в Бобрику належить до групи будов, в яких розмір восьмерика перекликається з планом вівтаря. Грані першого залому похилі під 70°, і висота його взята з розрахунком, щоб довжина восьмерика = 1/2 ширини плану центра, ширина = довжині плану вівтаря; висота восьмерика = 1/2 ширини його. Вікна у восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 ширини восьмерика. Висота восьмерика і першого залому = 1/2 ширини плану центра.

Другий залом в розрізі має вигляд трапеції. Шаблоном для складання граней залому послужила нижня частина рівностороннього трикутника з основою = довжині восьмерика (вгорі). Висота шаблона другого залома = висоті першого залому.

У ліхтаря довжина (і ширина) = висоті восьмерика (1/2 довжини плану вівтаря), а висота ліхтаря = висоті другого залому.

Висота верху центральної дільниці = діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану центра.

Загальна внутрішня висота центральної дільниці дорівнює ширині плюс діагональ плану дільниці. Отже, вона значно переважає первісну довжину плану будови. Це свідчить, що церква дійсно в 1801 р. перенесена на нове місце, а збудована вона була раніш. Ніяких характерних для доби посиленого впливу класицистичних принципів на пропорціях церкви Бобрика немає.

ХОРОШЕ ОЗЕРО Чернігівської області.
Церква Воздвиження 1781 р.[130]
Обмір 1932 р. Фото 1930-го і 1932 рр.

Збудовано з соснового бруса в 1781 р., про що свідчить різьблений напис на вхідних одвірках. Згодом до неї добудовано південний, північний і західний приділи; тоді ж в бокових гранях центральної дільниці вирізано широкі просвіти до південного й північного приділів, а також зашито знизу на висоту трьох брусів вікна над цими приділами.

Церква – тризрубна, триверха. Хорошеозерьска церква належить до того планового типу, що складається з квадратового бабинця, квадратової (з відсіченими кутами) центральної дільниці і квадратового (з відсіченими зовнішніми кутами) вівтаря. У центральної дільниці не тільки верх, але й зруб стін вищий, ніж у вівтаря і бабинця. Зруби стін бабинця й вівтаря стрункі; їх висота мало не вдвоє переважає довжину їх плана. В струнких пропорціях виведено й гранчастий зруб стін центральної дільниці. Навпаки, у восьмериках, особливо центральному, поземні розміри значно переважають їх висоту. Верхи виглядали б приземкуватими і непропорційно низькими, якби нахил граней восьмериків до середини та динамічно легка, вибаглива форма дахів на заломах не забезпечила верхами елегантно м'якої стрункості, яку підсилює певна сухуватість форм корпуса стін. Значну увагу майстер приділив вікнам як одному з важливих ритмових елементів композиції. Їх багато, в зрубах стін вони, може, трохи непропорційно завеликі; розміщено їх високо, близько до карниза.

Дах вівтаря зберіг ще довгі дерев'яні видовбані відливи-водостоки. Вони свідчать,

[129] Як і в церкві Миколи в Лебедині.

[130] Фото інтер'єру церкви Хорошего Озера репродукував П. Юрченко в книзі «Дерев'яне зодчество України» (рис. 22 на с. 34), але вміщений під репродукцію підпис, нібито це інтер'єр Пакульської церкви, невірний.

що первісно церква була крита деревом (ґонтом). Сучасні бляшані глухі ліхтарі заважкі розмірами і, певно, недавнього походження.

Західні вхідні двері ведуть в бабинець. Одвірки їх – прямокутної форми. Середина брусів оздоблена різьбою (одна смужка – косиці, друга – дрібненькі боклажки-намистини). В центрі віршня дверей вирізьблена дата побудови: «1781 года».

Всередині високий зруб стін бабинця перерізає суцільний поміст, насланий на висоті 3 метрів від підлоги. Це – хори (на креслениках не показані); сходи на них в північно-західному кутку. Первісні хори були, очевидно, вузенькі, лише біля просвіту в східній грані і не створювали внизу бабинця такого, як зараз, тісного закапелка, відрізаного від вікон суцільним настилом. Верх зруба бабинця по кутках зміцнено 4 ригелями, за допомогою яких квадратовий зруб стін переходить у восьмигранну зрізану піраміду – перший залом. Пазухи в кутках зрубів під ригелями закривають дощані похилі клини. Ригелі з лицевої сторони «спущено» у вигляді трьох поличок. Грані першого залому дають нахил в 45°. Крутий залом переводить простір зруба бабинця у вузький стрункий восьмеричок, прорізаний трьома вікнами (на схід вікна немає). Вгорі зруб восьмерика теж стягнуто 4 брусками-ригелями. Завершує бабинець стрімкий (74°–69°) другий залом, зверху пристелений плафоном.

Західна грань зрубу стін центральної дільниці в церкві Хорошого Озера нагадує грань центральної дільниці Успенської церкви в Переяславі, яку бачив в 1655 р. і описав в своїх подорожніх записках Павло Алеппський[131]. Західна грань центра в Хорошому Озері прорізана трьома, один над одним просвітами: внизу – прохід з бабинця до центра, над ним, віддалений від першого двома брусами, менший середній; ще вище, відділений від середнього теж двома брусами, третій найменший просвіт – «голосник». Середній і верхній просвіти оздоблені зверху і збоків витесаним по контуру візерунком; основний елемент візерунку – сигмаподібний завиток.

Зруб стін центральної дільниці вищий за зруб бабинця, розміри плану його також значно більші. Тому центр після бабинця

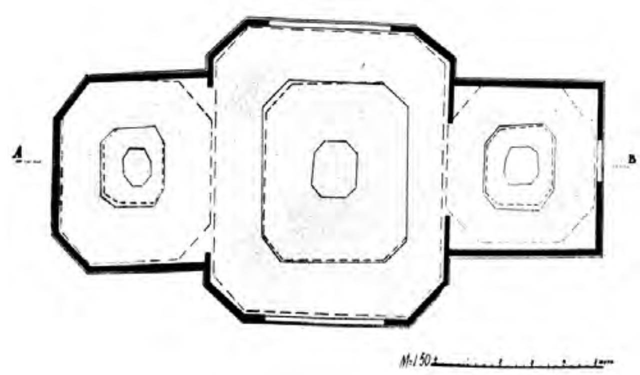

Хороше Озеро, Воздвиженська церква, план.

справляє враження урочисто просторої зали. Високий зруб стін, завдяки виключно чистій рубці вінців, майже непомітно переходить у стрімкий перший залом, а залом так само м'яко переходить у просторий світлий (четверо вікон) восьмерик. Завершують центральну дільницю другий залом і дуже мілкий рудиментарний, а певніш, атрофірований ліхтар. Стрімкий за обмірними креслениками другий залом в натурі виглядає дуже лагідно заломленим, він м'яко перекриває простір дільниці. Ілюзійна висота центральної дільниці велика, але складається враження, що майстер в цій дільниці більше дбав про те, щоб підкреслити не висоту її, а ширину, розмах простору, користуючись м'якими засобами оформлення об'єму. Цьому сприяли надзвичайно досконала рубка вінців, пропорції частин верху. Слід відмітити, що ригелі майстер заложив вгорі зрубу стін і вгорі зрубу восьмерика (по чотири). Вони коротенькі, помережані різьбою. В інших церквах ригелі в основному виконують конструктивну і декоративну роль; майстер підкреслює їх роботу, а разом вони служать оздобою зрубу. В хорошеозерській церкві роль ригелів інша: вони в першу чергу – орієнтири, які допомагають чіткіше сприймати розгортання об'ємів.

Вівтар подібний до бабинця, але має і відміни. Частина їх залежить від відмінного плану, але не всі. Західна грань вівтаря переходить у залом без допомоги похилих клинів, як у бабинці; пазухи за ригелями зашито плоскими трикутниками[132]. Вікно в східній грані

[131] Про Переяславську церкву сказано вище.

[132] Такий засіб, очевидно, старіший за похилі клини. Його ми зустрічаємо в церквах Пакулі, Ново-Ропська (Миколи), Коропі (Трійці).

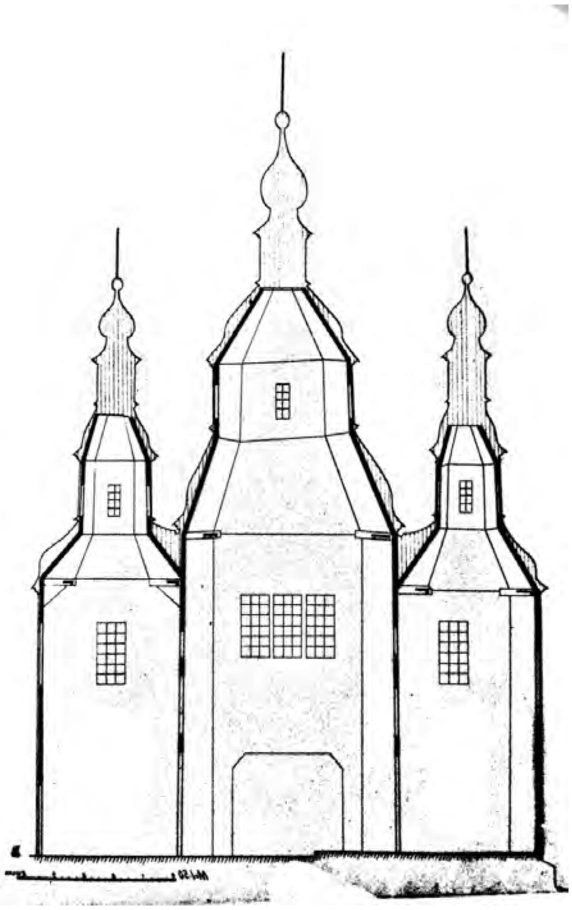

Хороше Озеро, Воздвиженська церква, поздовжній розріз.

Хороше Озеро, Воздвиженська церква, інтер'єр центру, фото П. Жолтовського, 1930 р.

вміщено нижче, ніж у південній та північній. Перший залом у вівтарі стрімкіший, ніж у бабинці. Просвіт до центральної дільниці розбито, як і у бабинця, на три частини, але контури їх прямолінійні. Нижня частина має форму чотиригранника із зрізаними верхніми кутами; середня – вужча й нижча першої, вона подібна за формою до трапеції; це менша верхня прямокутна ділянка – «голосник».

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ВОЗДВИЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ХОРОШОМУ ОЗЕРІ.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. Центр – квадрат з відсіченими кутами (ширина на товщину бруса більша довжини). Південна і північна грані центра = 2/3 довжини дільниці, а східна і західна = 3/4 ширини дільниці. Бабинець в плані чотирикутник; у нього довжина на товщину 2 брусів більша ширини. Довжина бабинця і 1/2 довжини центра = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину прямокутника, в який вписується план центра; вівтар у плані – чотирикутник з відсіченими зовнішніми кутами; довжина вівтаря = довжині бабинця, а ширина вівтаря = повній довжині бабинця. Південна і північна грані вівтаря = 1/2 повної довжини центра, а східна грань = 1/2 східної грані центра. Аналіз плану показує, що порядок розбивки його в натурі був такий: спочатку розбивався центр, за ним – бабинець, і наостанку – вівтар.

Висота зрубу стін центральної дільниці = подвійній довжині плану бабинця. Заготовляючи зруб першого залому центрального верху, майстер користався шаблоном-трапецією, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану вівтаря і висота = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря, а висота першого залому і зрубу стін разом = сумі довжини плану бабинця і центра. Довжина восьмерика і ширина його = довжині плану вівтаря; висота восьмерика = 1/2 довжини вівтаря, а висота восьмерика і першого залому разом =

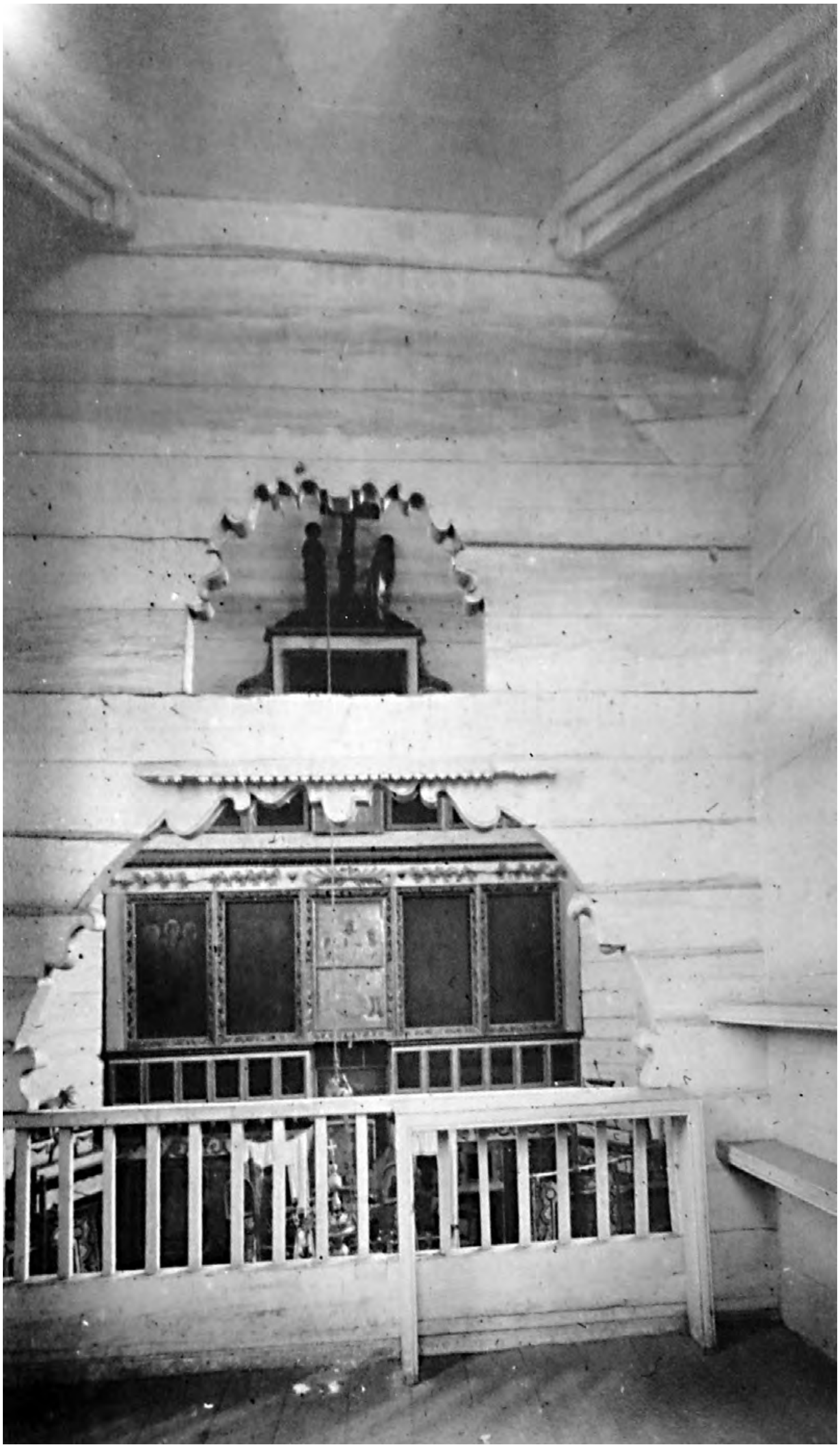

Хороше Озеро, Воздвиженська церква, інтер'єр західної частини, фото П. Жолтовського, 1930 р.

повній довжині плану вівтаря. Другий залом складався з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа –довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 ширини плану вівтаря; висота другого залому = висоті восьмерика. Висота верху центральної дільниці = довжині центрального зрубу стін на рівні верхнього вінця.

Висота зрубу стін вівтаря = повній ширині плану центра. Перший залом вівтаря складався з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 віддалення між західним кутом південної грані і східним кутом північної грані плану вівтаря. Висота першого залому вівтаря наближається до 1/4 довжини плану центра, а висота першого залому і зрубу стін разом = подвійній довжині плану дільниці. У восьмерика довжина і ширина = 1/2 ширини плану бабинця, а висота восьмерика = висоті першого залому вівтаря. Другий залом складався з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини восьмерика; висота визначається тим, що висота верха вівтаря = довжині плану дільниці, а внутрішня висота вівтаря = сумі повної довжини плану вівтаря і центра.

Висота зрубу стін бабинця = повній ширині плану центра плюс товщина 2 брусів. Перший залом бабинця заготовлявся з допомогою шаблона-трапеції; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), висота першого залому бабинця = 1/6 висоти зрубу стін дільниці (перший залом бабинця нижчий першого залому вівтаря). Висота першого залому і зрубу стін бабинця разом = подвійній довжині плану бабинця, а також = висоті зрубу стін і першого залому центральної дільниці. Внутрішня довжина восьмерика бабинця = повній довжині восьмерика вівтаря і = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі); висота восьмерика = 1/2 повної ширини плану дільниці (= висоті восьмерика центральної дільниці і більша висоти восьмерика вівтаря). Другий залом бабинця складався з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини основи, висота другого залому = висоті першого залому. Верх бабинця = довжині плану дільниці. Внутрішня висота бабинця на товщину 2 брусів довша суми довжини плану бабинця і центра.

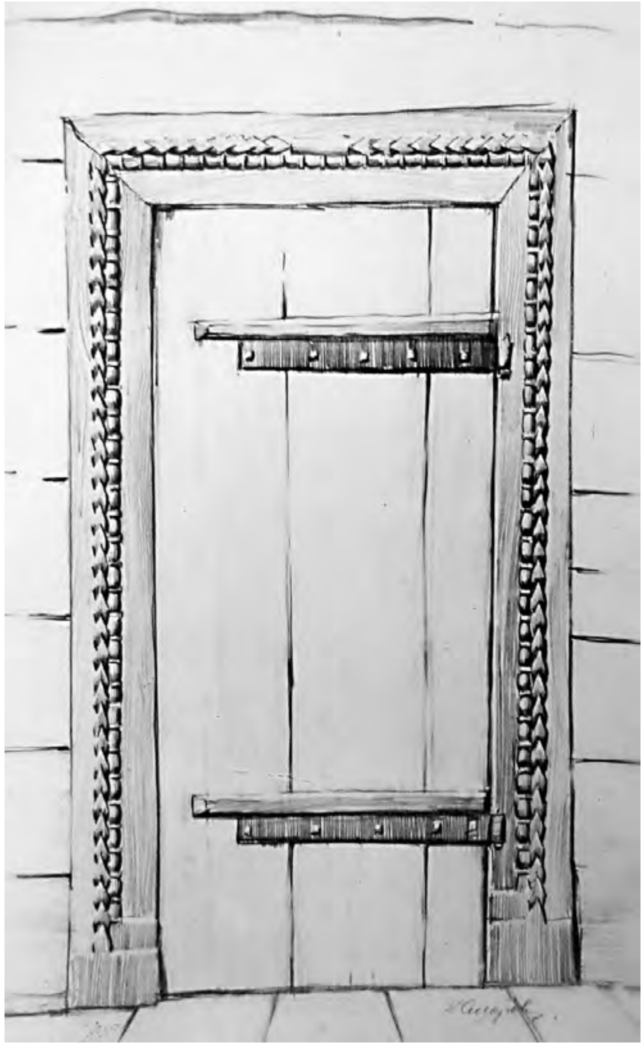

Хороше Озеро, Воздвиженська церква, одвірок.

Внутрішня висота центральної дільниці в сучасному вигляді менша довжини плану будівлі. Нез'ясованість первісного вигляду ліхтаря центрального верху не дає можливості вирішити, якою ж була первісна внутрішня висота центральної дільниці.

Можна занотувати залежність в розміщенні вікон від розмірів плану. Вікна в південній і північній гранях зрубу стін вівтаря і бабинця заложено на висоті = повній довжині плану вівтаря і бабинця. Віддалення від підлоги до вікон у восьмериках тих же дільниць дорівнює подвійній повній довжині плану дільниць. Вікна в зрубі стін центральної дільниці заложено на висоті, що дорівнює довжині східної грані плану дільниці, або 3/4 ширини плану дільниці. Вікна у восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін центра на висоті = внутрішній висоті бабинця, а над верхнім вінцем зру-

бу стін центра на висоті, що наближається до 1/2 діагоналі плану бабинця. Вікна в восьмерику бабинця заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = висоті першого залому вівтаря. Вікно в восьмерику вівтаря заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 ширини плану бабинця.

ГУДІВКА Брянської області.
Покровська церква 1781 р.[133]
Фото і схематичний обмір плану 1930 р.
П. Жолтовського.

Одноверха. План складається з квадратового центра, чотиригранного бабинця та шестигранного вівтаря. Вихідний розмір в побудові плану – сторона квадрата центральної дільниці. Довжина бабинця = 1/2 діагоналі чотиригранника, що становить половину центрального квадрата. Довжина вівтаря = повній довжині бабинця; ширина вівтаря і бабинця = 1/3 довжини плану будівлі. Східна, південна і північна грані вівтаря дорівнюють 1/2 довжини центра.

Просто і скромно скомпоновано об'єми будови. Об'єм зрубу стін центральної дільниці виглядає «кубічним». Низьким стіжковим заломом він переходить в невисокий світловий восьмерик, що вдвоє зменшує довжину і ширину зрубу стін. Восьмерик також низьким стіжковим заломом переходить у невисокий глухий ліхтарик.

Внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови.

Ще більш скромні форми західної і східної дільниць. Їх зруби стін приблизно на 1/4 нижчі за зруб центральної дільниці і виглядають стрункішими за центральний зруб стін. Бабинець перекрито двосхилим, а вівтар – п'ятисхилим дахом.

ВІЛЬШАНА Сумської області.
Михайлівська церква 1781 р.[134]
Фото 1913 р.

П'ятиверха. Хрещата з невиділеним чотиригранним в плані центром і 4 шестигранними рукавами. Ширина південного і північного рукавів – менша довжини бабинця. Подовжні рукави планового хреста були довші, а поперечні коротші; отже, і у центрального чотиригранника довжина була більша за ширину.

Стримано стрункі зруби стін рукавів всі однієї висоти. Енергійно засклепленими гранями залому об'єм рукава переходив у світловий, теж стримано стрункий восьмерик. Площа плану восьмерика бабинця складала (наблизно) 1/4 площі плану дільниці. Стрімкий другий залом завершується зовні струнким глухим ліхтарем. Всередині, можливо після ремонтів восьмерик перекрито плоскою стелею, що відрізала і закрила другий залом. Восьмерики бабинця і вівтаря в плані – більші, південного і північного рукавів – менші. Висота верху кожного рукав зовні дорівнює на вигляд висоті зрубу стін.

Зруб стін центральної дільниці вищий за зруби стін рукавів. Відокремлюєься він від зрубів стін рукавів високо. В інтер'єрі спочатку з'являються західна і східна, а вище виявляються південна і північна грані. В західній грані вирізано шириною в 1/3 просвіту «голосник» (така ж у нього і висота), що сполучає об'єми центра і бабинця і має завдання поліпшити акустику. Південна і північна грані центрального верху з'являються уже вище «голосника». Таким чином, майстер трактує центр і південний та північний рукави в межах зрубів стін як єдину залу, що тільки високо вгорі перекрита трьома верхами. Об'єми вівтаря і бабинця дещо більше відмежовані від центра.

---

[133] Збудована коштом військового товариша А. Сулими.

[134] Ф. Гумилевский («Харьков». Отд. III. С. 579–581), пише: «1781 р. перероблена з старої. Між 1800–1821 відбувались ремонти». У відповіді на анкету, надіслану Харківським підготовчим комітетом по організації XII археологічного з'їзду кореспондент писав про Михайлівську церкву в Вільшані: «на стоянах, крита тесинами». Фото зовнішнього вигляду та інтер'єра опубліковано у виданнях: С. Таранушенко Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XIX і XX. Та С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Таб. VIII і IX.

Вільшана, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

На рівні, де починаються восьмерики рукавів, чотириганний зруб центра переходить у восьмигранний. Притому довжина і ширина його залишаються ті самі, і грані, орієнтовані по сторонах світу, продовжують безпосередньо грані чотиригранника. В коротших (південно-західній та аналогічних їй) гранях восьмигранника прорізано по вікну. Перший залом центральної дільниці починається приблизно на рівні початку другого залому рукавів. Він переводив об'єм дільниці у світловий восьмерик, площею близь-

Вільшана, Михайлівська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1913 р.

кий до площі восьмерика бабинця, але вищий і стрункіший.

Верхні вінці зрубу стін центральної дільниці в інтер'єрі зміцнює і позначає межу зрубу стін і першого залому суцільний пояс ригелів з різьбленою лиштовкою. Такими ж різьбленими брусками-ригелями позначені внизу вузькі грані восьмигранної частини того ж зрубу.

Починаючи з восьмерика центральний верх зовні подібний і формою, і розмірами до верху бабинця. Верхи всіх 4 рукавів зовні виявляють тенденцію «присунутися» до центрального верху. Зовні всі вони разом утворюють ритмово об'єднану і ув'язану компактну композицію. Висота верхів майже дорівнює (оптично) висоті зрубів стін. Отже, композиція мас цілої будови спокійно-урівноважена. Верхи посилюють елементи живописності будови. Пожвавлюють і збагачують ритмові елементи також вікна. В восьмериках всі вікна витримані у відношеннях висоти до ширини як діагональ до сторони квадрата. В зрубах стін вікна розміщені в два яруси: верхні – квадратові (з вписаними в них хрестами); нижні – в причілкових гранях південного і північного рукавів – вузькі високі (4 × 2), а в чільній грані бабинця – трійчате, з вищим за бокові середнім полотнищем.

Церква – значна розмірами в плані, висока, струнка, імпозантна, як на містечко, будова. Робота – першорядного народного майстра.

ЗОЛОЧІВ Харківської області.
Успенська церква 1781 р.[135]
Фото збірок Харківського музею
українського мистецтва

П'ятиверха. Хрещата в плані, з невиділеним чотиригранним центром і 4 шестигранними рукавами.

Зруб стін бабинця – «кубічний»; зруб стін південного рукава – стрункіший, бо поперечні рукави хрестового плану коротші, а подовжні (бабинець) – довші. Перший залом бабинця короткий, круто засклеплений. Ширина восьмерика бабинця на 1/3 менша ширини поземного плану, а висота його = 1/3 власної ширини. Стрімким другим заломом верх переходить у глухий маленький ліхтарик. Отже, об'єм зруба стін бабинця вагомий, а восьмерик – приземкуватий. Зруби стін і восьмерики бокових рукавів – стрункіші, бо висота зрубів стін і восьмериків їх така ж, як і у бабинця, а площа основи – менша.

Чотиригранний зруб стін центра на рівні початку заломів в рукавах переходить у восьмигранний (його довжина і ширина залишаються такими ж, як і поземного плану). На рівні початку других заломів в рукавах засклеплено перший залом центра. Залом цей

Золочів, Успенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

[135] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. II. С. 135. Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XVIII. Рис. 2.

дуже стрімкий; висота його близька до висоти других заломів рукавів. Ширина світлового восьмерика центра дорівнює ширині восьмерика південного рукава, але висота його уже становить 1/2 власної ширини. Дуже стрімкий також другий залом центральної дільниці; завершує дільницю глухий стрункий ліхтар.

Таким чином, в протилежність важким приземистим формам верхів рукавів (висота верху менша висоти зрубу стін), верх центральної дільниці – високий, стрункий. Висота центрального верху в 1½ рази вища за зруб стін. Сучасні плоскі грані залізного покриття заломів свідчать, що вони непорушно зберегли первісну форму дерев'яного покриття.

БІЛИКИ Полтавської області.
Церква Покрови 1781 р.[136]

Ошатний п'ятиверхий Покровський собор містечка Біликів – визначна пам'ятка народного монументального дерев'яного українського будівництва.

За планом належить до типу хрещатих, у яких центр – восьмигранник, до якого прирубано чотири менші шестигранні рукави. Стрункі зруби стін рукавів в інтер'єрі завершуються кожен стрімко засклепленими гранями залому. Зовні залом перекриває стрункий стіжковий дах. Завершують кожен рукав глухий невисокий ліхтар та шоломоподібна главка (може, дещо заважкі масою).

Зруб стін центральної дільниці – такої ж висоти, як і зруби стін рукавів. Стрімким першим заломом об'єм дільниці переходить у стримано стрункий і просторий світловий восьмерик. Площа плану восьмерика більша поземного плану рукава, а верх восьмерика лежить (приблизно) на рівні верхніх точок шоломів рукавів. Другий залом центрального верха в інтер'єрі засклеплений крутіше, ніж перший, і в зеніті він перекритий плоским плафоном. Зовні перший залом центра покрито стіжковим дахом, тоді як дах, що перекриває другий залом,– «підперезаний», має опуклий, з перехватом, хвилястий в розрізі контур. Завершує центральну дільницю глухий ліхтар з шоломоподібною главкою. Ліхтар і главка центрального верху витримані в тих же пропорціях, що і у рукавів, але вони відповідно масивніші.

Маси корпуса гранчастих зрубів стін вагомі і в той же час стрункі, верхи ж виразно підкреслюють поривання догори. У рукавів верхи легші, стрімкіші. Верх центральної дільниці – вагоміший, і рух в ньому розвивається стриманіше; витонченими форми центрального верху назвати не можна.

Багато ошатності будівлі надають вікна. Їх багато, вони різної форми (може, подекуди немасштабні – завеликі). Чільні грані рукавів вгорі прорізують великі хрещаті вікна (5 кругів, вписаних в 5 квадратів); під ними – вузькі

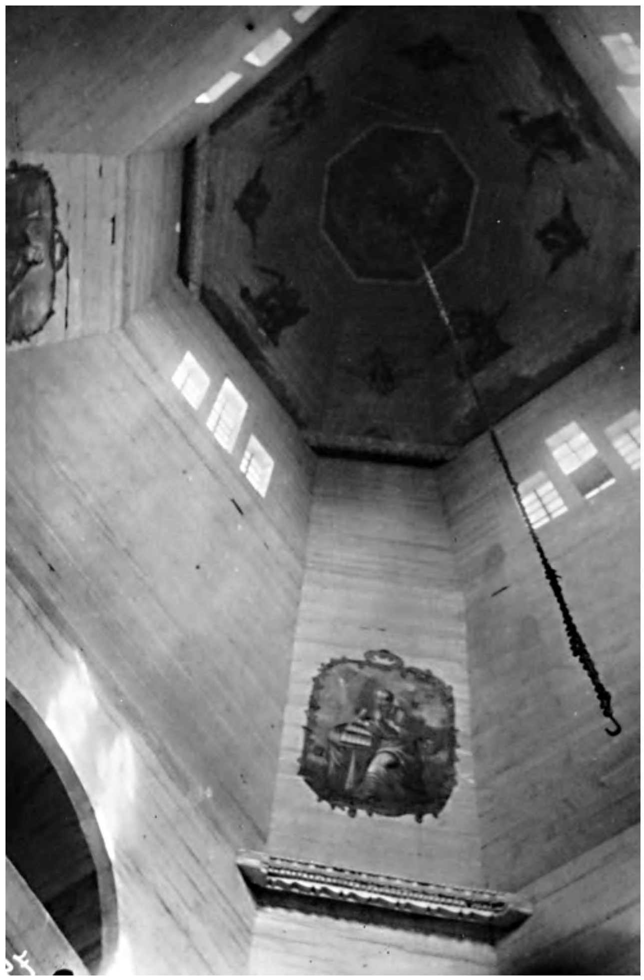

Білики, Покровська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

[136] П. Мартинович та В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888 р., пишуть: збудована коштом білицького сотника Петра Тройницького та нефорощанського сотника Каленика Прокоф'єва. Зовнішній вигляд її опублікував Г. Павлуцький в II томі «Трудов XIV съезда». Москва. 1911. Табл. X. Ми мали змогу користатись також фотографією Г. Павлуцького внутрішнього вигляду центрального верха.

Білики, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

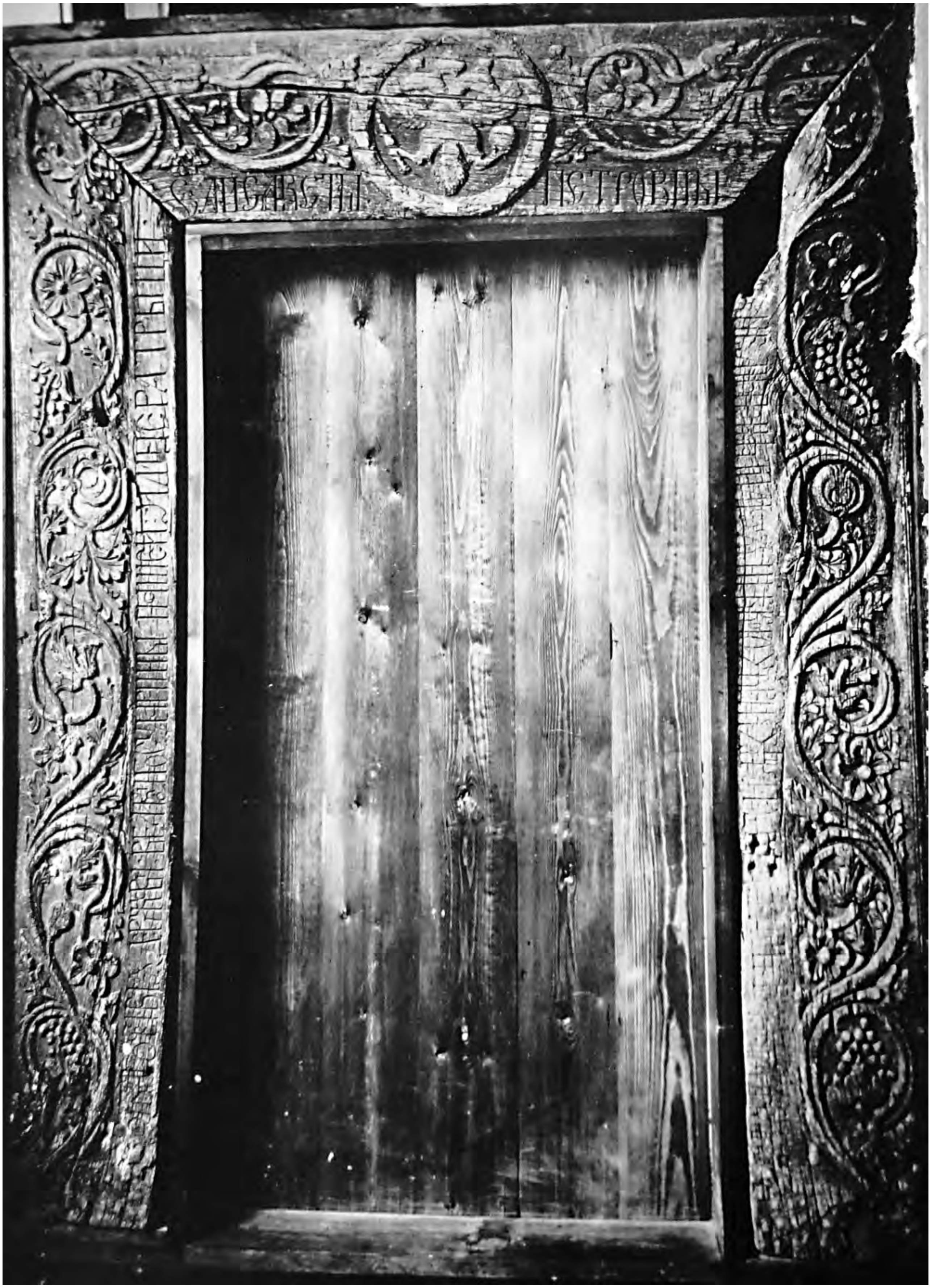

Білики, Покровська церква, одвірок, фото С. Таранушенка, 1929 р.

високі (5 на 2 шибки) вікна. Причілкові грані рукавів вгорі прорізані квадратовими вікнами (в квадрат вписано хрест), а під ними – потрійні, у яких середнє полотнище вище (6 на 2 шибки) за бокові (5 на 2 шибки). Зовнішні грані центрального зрубу також прорізані вікнами, розміщеними в два яруси: вгорі – квадратові, під ними – високі вузькі. Чотири потрійні вікна освітлюють також восьмерик центрального верху. В інтер'єрі верхи граней зрубу стін центральної дільниці розташовані по сторонах світу, пов'язані ригелями. Суцільний пояс ригелів зміцнює також верх восьмерика. Ригелі – профільовані бруски, помережані делікатною різьбою. Широкі й високі просвіти з центра до рукавів вгорі заокруглені.

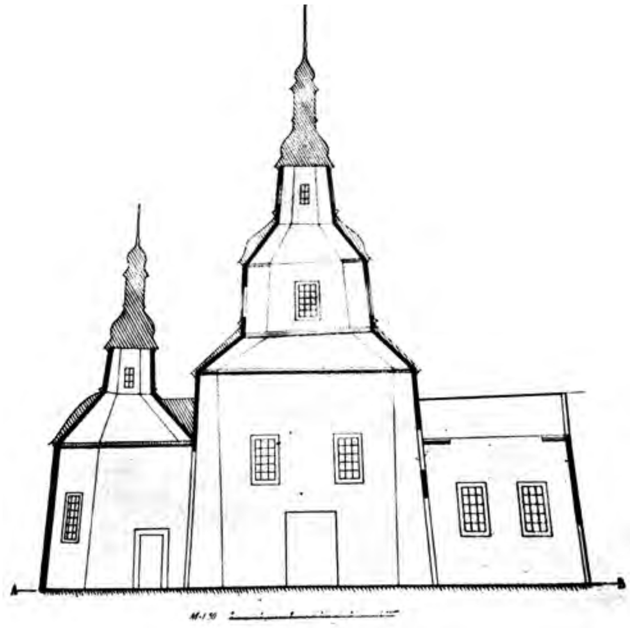

Грунь, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

ГРУНЯ Сумської області.
Церква Миколая 1782 р.
Обмір 1927 р. Фото 1913-го і 1927 р.[137]

Церква збудована в 1782 р[138]. Цю дату побудови зазначають також «Описи» церковного майна. В 1864 р. було добудовано сучасну дзвіницю і репаровано саму церкву[139]. Тоді ж, треба думати, бабинець перекрили всередині дерев'яним «коробом» з колотих товстих пластин, а зовні – двоспадистим дахом. Верх же, що раніш перекривав бабинець, перенесли на добудовану дзвіницю. Таким чином, церква залишилася зовні триверхою. За свідченнями місцевих старожилів, в 1889 р. будову підважили, підвели цегляний підмурок і замінили старий дерев'яний потрухлий стрижень, на який був насаджений залізний кований хрест, на новий. Церква заложена на дубових підвалинах. Нижній вінець зрубу стін також дубовий; вище – соснові (колоті) пластини товщиною в 16 см.

За типом плану (центр – квадрат з відсіченими кутами, вівтар – квадрат з відсіченими зовнішніми кутами, бабинець – квадрат) церква Миколи в Груні належить до поширеної на Лівобережжі групи пам'яток (чотирикутник – восьмигранник – шестигранник). Сюди належать дерев'яні триверхі церви Юрія в Артюхівці, Різдва Богородиці в Миколаївці, Різдва Богородиці в Хмелеві, Миколая в Городищі, Покрови в Синявці, Воздвиження в Хорошому Озері, Преображенія в Межирічі; дерев'яні одноверхі: Покрови в Новгороді-Сіверському, Юрія в Седневі, Миколи в Нових Млинах, Трьохсвятська в Галичині та інші, а також ряд мурованих пам'яток: церква Різдва в Стародубі, Миколи в Глухові, Троїцький собор в Охтирському монастирі, церква в Зміївському монастирі, домова церква Чернігівського колегіуму.

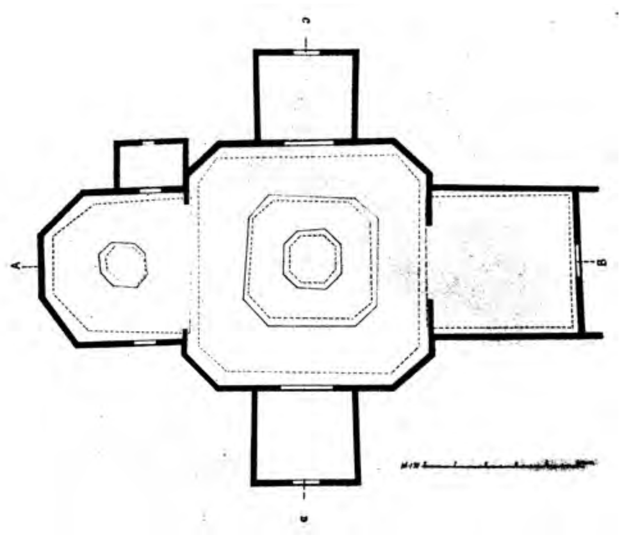

Грунь, Миколаївська церква, план.

[137] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко Пам'ятки Слобожанщини. Таб. XIV.
[138] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. I. С. 258.
[139] К. Щелков. Историческая хронология Харьковского губернии. Харьков. 1882.

Грунь, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

Грунь, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

Зовні будова вражає підкреслено виявленою динамікою архітектурних мас, яскравим потягом їх догори. Різке полегшення мас восьмериків порівняно з масами корпусу стін, чітко виявлений нахил всередину кожної грані усіх компонентів будови, круті заломи, вертикальна обшивка – все це надає будові стрункість, підкреслює бурхливе устремління, потяг мас догори. В композиції чітко виявлено розчленування мас будови на три дільниці, а також виразне членування на компоненти кожної дільниці: вівтаря, центру, бабинця.

Ще більш виразно виявляють тенденцію викликати у глядача почуття поривання догори архітектурні форми всередині будови.

Архітектурне обличчя бабинця всередині зараз втратило первісний характер завдяки тому, що тепер замість залому і ліхтаря над стінами його підноситься дерев'яне коробове «склепіння». Про первісний вигляд оформлення простору бабинця можна скласти уявлення на підставі архітектурних форм вівтаря.

В межах зрубу стін вівтар справляє враження приміщення спокійних пропорцій. Доволі високий залом, енергійно звузивши простір, переходить в стрункий, але без підкресленого напруження восьмеричок-ліхтар. Освітлюють вівтар двоє вікон (на південь і на північ) ліхтаря і двоє досить низько прорізаних вікон в південно-східній і північно-східній гранях зрубу стін. Таким чином, яскраво освітлено лише восьмеричок; менше світла припадає на долю нижньої половини зрубу стін, верх же зрубу і залом, освітлені рефлексами, потопають в напівмороку. Тому у вівтарі висота його сприймається глядачем з напруженням уяви.

Верх зрубу стін вівтаря обходить пояс різьблених ригелів (перед західною стіною ригеля немає). Різні ділянки ригелів освітлено не однаково: одні зверху, другі спереду, треті – ледве мріють в сутінках. Це також ускладнює чітке сприймання глядачем простору.

Бабинець від центра відділяють доволі широкі заплечики (у вівтарі заплечики значно коротші). В західній грані зрубу центральної дільниці прорізано два просвіти – більший внизу, менший – над першим. Через ці просвіти глядач, переступивши поріг бабинця, зразу «втягується» в простір центральної дільниці. Через нижній просвіт він охоплює оком нижню половину іконостасу, а через верхній просвіт бачить східну грань першого восьмерика.

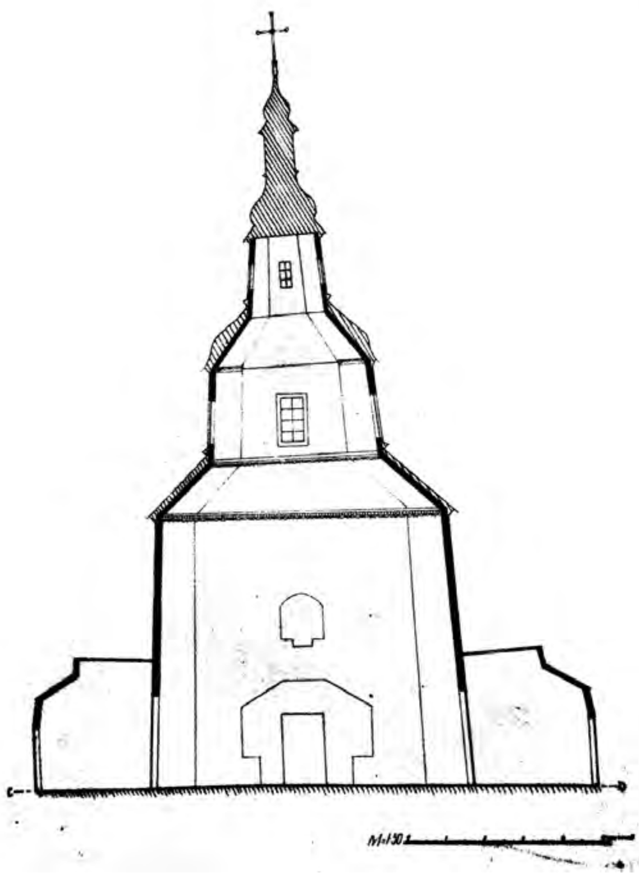

Грунь, Миколаївська церква, поперечний розріз.

Поминувши відносно невелике приміщення бабинця, глядач потрапляє в просторе (мало не вчетверо більше за площею за бабинець) приміщення, яке до того ж ще вражає яскравим освітленням, «тягнутістю», напруженим устремлінням форм догори. Стіни зрубу центральної дільниці на третину вищі зрубу бабинця, а значних нахил їх всередину[140] посилює їх ілюзійну висоту. Круто (коло 45°) нахилені грані першого залому переводять простір дільниці у стрункий на вигляд, з помітним нахилом стінок всередину перший восьмерик. Грані другого залому, заломлені стрімкіше (53°–55°), ніж у першому заломі, в свою чергу посилюють, нарощують відчуття ілюзійної висоти центральної дільниці і переводять,

[140] Зруб стін центра вгорі на 50 см коротший довжини плану, отже, на кожному метрі висоти зруб скорочувався на 7 см.

Грунь, Миколаївська церква, інтер'єр верхів,
фото С. Таранушенка, 1913 р.

нарешті, погляд відвідувача у глибокий на вигляд, різко звужений догори, залитий світлом другий восьмерик-ліхтар. Центральна дільниця ілюзійно справляє враження приміщення значно вищого 15 метрів, які має ця дільниця дійсно в натурі.

Помітну роль у створенні ілюзійної висоти відіграють ригелі, яким належить значення певних акцентів в процесі нарощування висоти. Перший (нижній) ряд ригелів ув'язує суцільним вінком верхи усіх граней зруба стін, відмежуючи зруб стін від верху. Ригелі тут чіткою різьбою надають зрубові стін упевненої солідності.

У першому восьмерику заложено лише чотири ригелі, що в'яжуть грані, орієнтовані по сторонах світу. Вони, на відміну від нижніх, виглядають як тендітна мережка, що не відмежовує одну частину верху від другої, а лише легеньким натяком допомагає сприйняттю перспективи.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ МИКОЛАЯ В С. ГРУНІ.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. План центральної дільниці – квадрат з відсіченими кутами. Південна й північна грані дорівнюють 1/2 діагоналі, а східна й західна – 3/4 сторони квадрата.

Бабинець в плані – квадрат; його довжина разом з 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі західної половини центрального квадрата.

Вівтар в плані квадрат з відсіченими зовнішніми кутами. У вівтаря і бабинця ширина однакова, а внутрішня довжина бабинця дає довжину вівтаря разом з товщиною східної грані, або ж довжина вівтаря = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = повній ширині плану вівтаря. Південна і північна грані вівтаря = 1/2 діагоналі плану бабинця (або = 1/2 чотиригранника, вписаного в план вівтаря), а східна і обидві суміжні рані вівтаря = 1/3 східної гран центра. Висота зрубу стін вівтаря визначається довжиною його плану. Для заготівлі зрубу першого вівтарного залома майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін вівтаря (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини південної грані. Висота залому і зрубу стін разом = півсумі довжини плану вівтаря і центра. У вівтарного восьмерика-ліхтаря довжина дорівнює висоті першого залому. Висота ліхтаря = його довжині. Висота верху вівтаря = довжині південної грані вівтаря. Внутрішня висота вівтаря дорівнює довжині плану центра.

У бабинці висота зрубу стін = довжині плану його, як і у вівтарі. Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = повній довжині плану дільниці, або повній діагоналі плану бабинця. Для заготівлі на землі зрубу першого залому центрального верху використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині план вівтаря, висота = 1/6 довжини зуба стін дільниці (вгорі). Висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює довжині плану вівтаря, ширина = ширині зрубу стін вівтаря (вгорі). Висота восьмерика й першого залому разом = 1/2 повної довжини зрубу стін центра (вгорі). У другому заломі грані заломлено крутіше, ніж у першому (55°–51°).

При попередній заготівлі на землі зрубу цього залому використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань (повна довжина) = 1/2 повної довжини восьмерика (вгорі), а висота другого залому = висоті першого залому. Висота центрального верху без ліхтаря = віддаленню між південним кінцем західної грані й північним кінцем східної грані плану центра, поділеному навпіл. У ліхтаря довжина = 1/2 довжини першого восьмерика (вгорі), ширина =

Грунь, Миколаївська церква, інтер'єр західної частини, фото С. Таранушенка, 1913 р.

1/2 ширини восьмерика (вгорі) і висота = повній довжині ліхтаря. Висота центрального верху = висоті зрубу стін центра. Внутрішня висота центральної дільниці набагато менша довжини плану будови (дорівнює подвоєній діагоналі плану бабинця).

Вікна в зрубах стін вівтаря й бабинця заложено на висоті = 1/3 довжини плану вівтаря чи бабинця. Вікна в восьмерику-ліхтарі вівтаря заложено на висоті = діагоналі чотиригранника, вписаного в план вівтаря.

Вікна в зрубах стін центральної дільниці заложено на висоті = 1/2 діагоналі плану бабинця. Вікна в восьмерику центрального верху заложено на висоті = 1/2 довжини плану будови, а над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/4 діагоналі плану бабинця. Вікна в ліхтарі центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу восьмерика на висоті = 1/2 довжини восьмерика (вгорі).

Верх нижнього просвіту в західній грані центральної дільниці лежить на висоті = половині діагоналі південної половини плану вівтаря, а верх другого меншого просвіту – на висоті = довжині плану бабинця.

ЖАДІВ Чернігівської області.
Успенська церква 1782 р.

Триверха. Форми як цілої церкви, так і компонентів її – м’які, вишукані, пропорції – тонко відчуті, делікатні. Пізніші добудови (південний і північний приділки, трапезна, добудована до бабинця) значно затемнили первісний вигляд церкви.

Бабинець в плані – чотирикутник, центр – восьмигранник. Розвинутий верх має лише центральна дільниця. Восьмерик центральної дільниці Успенської церкви значно легший і стрункіший, ніж у Михайлівській церкві того ж Жадова; легші також ліхтар та главка, стрункіший верх в цілому.

Зруби стін бабинця і вівтаря помітно нижчі за стрункий зруб стін центральної дільниці. Верхи бабинця і вівтаря – недорозвинуті: восьмериків не мають; над заломом підноситься глухий ліхтар, завершений шоломоподібною главкою.

БІЛЬСЬК Полтавської області.
Успенська церква 1782 р.[141]

Одноверха. За планом належить до групи хрещатих, у яких до центрального восьмигранника прирубано 4 чотиригранні рукави[142].

Зруби стін рукавів – «кубічних» пропорцій, покриті триспадистими дахами. Зруб стін центральної дільниці – вищий; він переходить в перший залом на рівні гребнів дахів рукавів. Цей залом – невисокий і дуже круто засклеплений – переходить в вагомий масою світловий восьмерик; план восьмерика дорівнює (приблизно) розмірам плану рукава, а висота досягає 3/4 довжини. Другий залом вдвоє вищий і стрімкіший за перший, різко звужує об’єм верху і завершує внутрішню висоту дільниці. Його дах легко хвилястий у профілі, переходить у маленький глухий ліхтар.

Висота центральної дільниці близька до довжини плану будови. Будівля витримана в «вагомих» формах.

Більск, Успенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

[141] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888. Фото зовнішнього вигляду церкви репродуковано в 12-му і 15-му випусках «Вопросов реставрации» Археологічної комісії

[142] Цей тип плану ми спостерігаємо ще в таких пам’ятках: Любеч – церква Покрови 1779 р., Бубни – церква Преображення 1780 р., Жукотки – церква Миколи, Созонівка – Воскресенська церква 1796 р.

РИМАРІВКА Полтавської області.
Покровська церква 1783 р.[143]

Триверха, тризрубна. Центральна дільниця в плані – восьмигранник. Вівтар – шестигранник. Бабинця на фото не видно.

Висота зрубів стін усіх дільниць однакова. Зруб стін центральної дільниці – «кубічних» пропорцій; невисоким, але стрімким заломом об'єм дільниці переходить у низький широкий світловий восьмерик (його площа приблизно дорівнює плану вівтаря). Другий залом завершується глухим ліхтарем.

Об'єм і висота верху вівтаря менші, ніж у центрального верху, а форми компонентів вівтаря і пропорції їх близькі формам і пропорціями центрального верху. Зруб стін вівтаря стрункіший зрубу центральної дільниці. Огрубілості форм ліхтаря і перекрить заломів будова набула під час пізніших ремонтів. В цілому об'єми характерні компактністю, зібраністю.

Красна Лука, Миколаївська церква, загальній вигляд, фото К. Мощенка.

КРАСНА ЛУКА Полтавської області.
Церква Миколи 1783 р.[144]

Тризрубна, триверха. Церква – «ходового» типу. План: центр – восьмигранник, вівтар і бабинець – шестигранники.

Висота зрубів стін усіх дільниць однакова. Зруб стін центральної дільниці – «кубічних» пропорцій. Зруби вівтаря і бабинця – стрункіші. Невисокий перший залом центральної дільниці переводить об'єм в присадкуватий розлогий світловий восьмерик, у якого довжина плану дорівнює (приблизно) довжині плану бабинця. Другий залом енергійно звужує об'єм і переходить у глухий (вікна намальовані) ліхтар. Висота верху дорівнює висоті зрубу стін.

Верхи вівтаря і бабинця скомпоновані аналогічно до центрального, але вони дещо легші за пропорціями. Висота верхів вівтаря і бабинця менша висоти зрубів стін.

Вся церква справляє враження приземкуватої, міцно збитої будови. Проблема поривання мас будови догори мало обходила майстра. В церкві були різьблені одвірки чудової роботи.

НИЖНІ МЛИНИ Полтавської області.
Церква Юрія 1784 р.[145]

Одноверха. В плані – хрещата з виступаючим чотиригранником в центрі. Південний, північний рукави і бабинець – також чотиригранники (вівтаря на фото не видно). Зруби стін рукавів – стрункі і високі; перекрито їх двоспадитими дахами.

Зруб стін центральної дільниці вищий за зруби рукавів; вгорі четверик переходить у восьмигранник. Невисокий, але стрімкий перший залом переводить об'єм у світловий, помірно стрункий восьмерик. Другий залом,

[143] П. Мартинович і В. Горленко. Названа робота.

[144] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888. Репродукцію фото різьбленого одвірка вмістив М. Філянський в своїй статті: «Наследие Украины» – журнал «Искусство». Москва. 1905. № 3.

[145] Мартинович і Горленко. Названа праця.

Римарівка, Покровська церква, загальній вигляд, фото К. Мощенка.

Нижні Млини, церква Юрія, загальній вигляд, фото К. Мощенка.

значно стрункіший за перший, зовні перекрито банястим дахом. Завершує дільницю глухий ліхтар. Майстер виявив бажання побудувати високу, ставну і виразно тягнуту догори будову. Банястий дах над другим заломом, дахи над рукавами і першим заломом, восьмеро вікон у восьмерику-барабані – все це зміни, принесені ремонтами. Які зміни внесли ремонти в первісний внутрішній вигляд, невідомо.

СТАРИЙ КОДАК
Дніпропетровської області.
Михайлівська церква 1785 р.[146]

Триверха. Тризрубна. План складався з великого чотиригранника (центр) та двох менших чотиригранників (вівтар і бабинець). Зруби стін усіх дільниць – одної висоти, стримано стрункі (висота зрубу стін вівтаря становить приблизно 1¾ його довжини).

Зруб стін вівтаря (і бабинця) крутим заломом переходить у світловий восьмерик. Його довжина дорівнює приблизно 3/4 довжини поземного плану, а висота – 1/2 довжини восьмерика. Другий залом завершується низеньким глухим ліхтарем.

Зруб стін центру крутим низьким першим заломом переходить у просторий, але невисокий глухий восьмерик. Другий крутий залом переводить об'єм у другий, світловий вже восьмерик, значно менший за перший площею, але майже такий самий висотою. Третій залом переходить у низький глухий ліхтар. Південний і північний рукави – пізнішої добудови. Сухість форм також наслідок ремонтів.

АНДРІЇВКА Чернігівської області.
Успенська церква 1786 р.

Одноверха. За планом належить до групи хрещатих з виділеним зрубом центральної дільниці[147].

Зруби стін рукавів – чотиригранні призми (бабинця на фото не видно) «кубічних» пропорцій. Міжрукав'я заповнюють низенькі зруби комірок, освітлених і перекритих стрімкими дахами. Рукави перекрито двосхилими дахами.

Зруб стін центральної дільниці мало не вдвоє вищий за зруби рукавів. Доволі крутими плоскими гранями даху над першим заломом об'єм центральної дільниці переходить у невисокий, важкий за пропорціями восьмерик. Круто засклепленими гранями над другим заломом об'єм дільниці переходить у низький глухий ліхтар. Завершення центральної дільниці виявляє прикмети логічної незавершеності. Чи не є ця недосконалість наслідком репарацій[148]?

Рукави освітлені кожний 4 вікнами. Грані четверика центрального зруба стін прорізані вгорі під карнизом з трьох боків (за виключенням східної грані) парою вікон.

ГРАБАРІВКА Полтавської області.
Михайлівська церква 1786 р.[149]

Одноверха. За планом – хрещата з невиділеним чотиригранним центральним зрубом. У західного, південного і північного рукавів причілкові грані вдвоє коротші чільних (вівтаря на фото не видно). Отже, план виглядає як хрест з широкими, але короткими боковими раменами. Перекриті рукави зовні триспадистими дахами з димничками. Висота зрубів стін рукавів дорівнює довжині чільної їх грані.

Зруб центральної дільниці на рівні димничків рукавів переходить в восьмигранний. Коротким крутим заломом об'єм центральної дільниці переходить у світловий восьме-

Грабарівка, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото Д. Щербаківського.

[146] Ф. Макаревский «Материалы» Ч. І. С. 74–76. Репродукція фото та відомості про неї в «Вопросах Реставрації». Вып. 9.

[147] Такий же тип плану церкви в Березівці, Пирогівці, Протопопівці Середино-Будського району, Некрасовому Глухівського району.

[148] Церква в Пирогівці того ж типу, що і в Андріївці – має чимало спільного з нею, але верх в Пирогівці зовні завершується «логічно».

[149] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888.

Грабарівка, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото М. Макаренка.

рик стримано струнких пропорцій. Його довжина трохи більша половини ширини плану бабинця. Другий – також короткий – залом переводить об'єм у глухий важкуватий масою ліхтар, завершений шоломоподібною главкою.

Надто великі вікна в зрубах стін, як і портики з фронтонами ганків – наслідки репарацій.

ЛОХВИЦЯ Полтавської області.
Преображенська церква 1786 р.[150]

У первісному вигляді план складався з трьох чотиригранників, притому площа центрального значно переважала площу вівтаря і бабинця. Південний і північний рукави, можливо, прибудовані пізніше.

Зруби стін усіх дільниць одної висоти. Зруб стін бабинця «кубічних» пропорцій, а зруб стін центральної дільниці виглядав приземкуватим (під час репарацій зруби стін, можливо, були понижені), а верх тієї ж дільниці майже вдвоє вищий за зруб стін. Перший залом центра – високий, стрімкий – переводить об'єм дільниці в помірно стрункий світловий восьмерик. Площа основи його трохи поступається розмірам плану бабинця. Другий залом – коротший і крутіший першого – переводить об'єм у невеликий другий світловий стрункий восьмеричок. Завершує дільницю глухий ліхтар.

Висота стрункого верху бабинця (і вівтаря) – трохи менша висоти зруба стін і майже вдвоє менша верху центральної дільниці. Перший залом бабинця – низький, круто засклеплений переводить об'єм в стрункий світловий восьмерик, що дорівнює площею основи приблизно 1/4 площі основи дільниці. Другий залом – стрункіший першого – завершується глухим ліхтарем.

Вузол композиції – перший восьмерик центрального верху. План південного і північного рукавів значно менший плану бабинця. Високий залом зразу переводить об'єм рукава у глухий ліхтар. Різкі відміни в формах і розмірах цих рукавів від розмірів і форм бабинця, можливо, свідчать, що добудували їх пізніше.

СЕМ'ЯНІВКА Полтавської області.
Успенська церква 1736 р.[151]

Центральна дільниця в плані восьмигранник; до нього прирубано два менші чотиригранники – вівтар і бабинець[152].

Зруби стін усіх дільниць – одної висоти. Розвинутий верх має лише центральна дільниця. Верхи вівтаря і бабинця – без восьмериків; низький дах заломів завершується глухим ліхтарем.

Лохвиця, Преображенська церква, малюнок С. Таранушенка.

Сем'янівка, Успенська церква, малюнок С. Таранушенка по фото К. Мощенко.

[150] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888. Репродукцію фото зовнішнього вигляду опублікував М. Фінлянський в статті «Наследие Украины» в журналі «Искусство». Москва. 1905. № 3.

[151] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888.

[152] Такий же план мають: церква в Пекареві, Миколи в Попівці (Миргородській), церква в Гиївці, Успенська в Жадові, церква в Стехорщині, церква в Липовому (Золотоніському).

Зруб стін центральної дільниці – «кубічних» пропорцій. Невисоким, круто засклепленим першим заломом об'єм переходить у світловий восьмерик, у якого висота менша довжини і ширини. Залом восьмерика покрито низьким, як і у вівтарі та бабинці, дахом. Завершує дільницю глухий ліхтар.

Зруби стін вівтаря і бабинця дещо стрункіші центрального, проте і їх форма «вагома». Всі компоненти всіх дільниць – «вагомі». Майстер відчував особливе замилування до трійчатих вікон з середнім полотнищем, вищим бокових. Їх він розмістив в кожній грані зрубів стін вівтаря і бабинця, на південній та північній гранях центральної дільниці. Вузькі грані центрального зрубу стін прорізують одинарні вікна. Отже, інтер'єр дуже щедро освітлений.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ
Чернігівської області.
Церква Варвари.
Схематичний обмір плану 1916 р.

Збудована, певно, в 80-х роках XVIII ст., бо в цокольному ярусі іконостаса в картуші вміщено запис: «Сооружися сей иконостас снецарскою работою коштом асаула сотенного Максима Клювеского аиконописною здолана з облого всех... дателей и прихожан... В 1788 году апреля 15 мастером снецарской міщанином новгородським Федором свистухою а іконописною жителем ямпольским карнетом Григоріем Шарыпою»[153].

Церква Варвари належить до поширеного на Чернігівщині типу невеликих скромних тризрубних одноверхих церков з «кубічним» зрубом стін центральної дільниці; у вівтаря і бабинця зруби стін вдвоє нижчі, ніж у центральної дільниці, а площа їх мало не у чотири рази менша плану центра. Верх в церквах такого типу часом недорозвинутий. Грані першого залому в них іноді зразу переходять в маленький світловий ліхтар (саме такою і є церква Варвари), або ж між зрубом стін і ліхтарем вставлено восьмерик, об'єм якого різко зменшений порівняно із зрубом стін (такою є, наприклад, церква в с. Чубковичах на Стародубівщині).

План церкви Варвари складається з трьох чотиригранників (південний і північний придiлки добудовано згодом).

Вихідний розмір в побудові плану – довжина плану центральної дільниці. У чотиригранного центра ширина = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині чотиригранника. Вівтар в плані чотирикутник: ширина його дорівнює 1/2 діагоналі центра, а довжина = ширині його. Бабинець – також чотирикутник, довжина його (з обома стінками разом) = довжині вівтаря, а ширина бабинця = його довжині.

Висота зрубу стін центральної дільниці[154] дорівнює довжині плану дільниці. Починає переходити зруб у восьмигранник на висоті = півсумі довжини плану центра і вівтаря. Перший залом в розрізі має форму трапеції, з кутом нахилу бокових граней в 45° при основі. Заготовлявся зруб залому центрального верху з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/4 основи і висота = 1/2 повної довжини плану вівтаря. Світловий ліхтар – восьмигранна призма: довжина його = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі), і висота на товщину вінця більша довжини його. Прикриває ліхтар в інтер'єрі плоский плафон.

Внутрішня висота центральної дільниці = сумі довжини плану центра і бабинця. Вікна в зрубі стін центральної дільниці (верхній ярус) заложено на висоті = повній довжині плану вівтаря, а вікна в ліхтарі заложено над підлогою на висоті = діагоналі плану центра, а над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 діагоналі плану вівтаря.

Висота зрубів вівтаря і бабинця = повній діагоналі плану вівтаря. Дзвіниця над бабинцем надбудована в XIX в.

---

[153] Ф. Гумилевский «Чернигов» Ч. VI. С. 16.

[154] Для аналізу розрізу користуюсь фото креслеників художника-архітектора О. Кацаурова.

ЛЕБЕДИН Сумської області.
Воскресенська церква.[155]

Спочатку ця церква була трапезною в Михайлівській пустині (біля с. Михайлівки Лебединського району). Після закриття пустині церкву в 1788 р. перевезли в Лебедин на Кобіжчу і поставили тут замість погорілої. Через численні капітальні репарації будова втратила не тільки первісний зовнішній вигляд, але й старий абрис плану. Збереглася в ній лише верхня частина зрубів стін і центральний восьмерик з різьбленими ригелями, які і були нами зафотографовані.

Лебедин, Воскресенська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

[155] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. I. С. 255; Отд. III. С. 456.

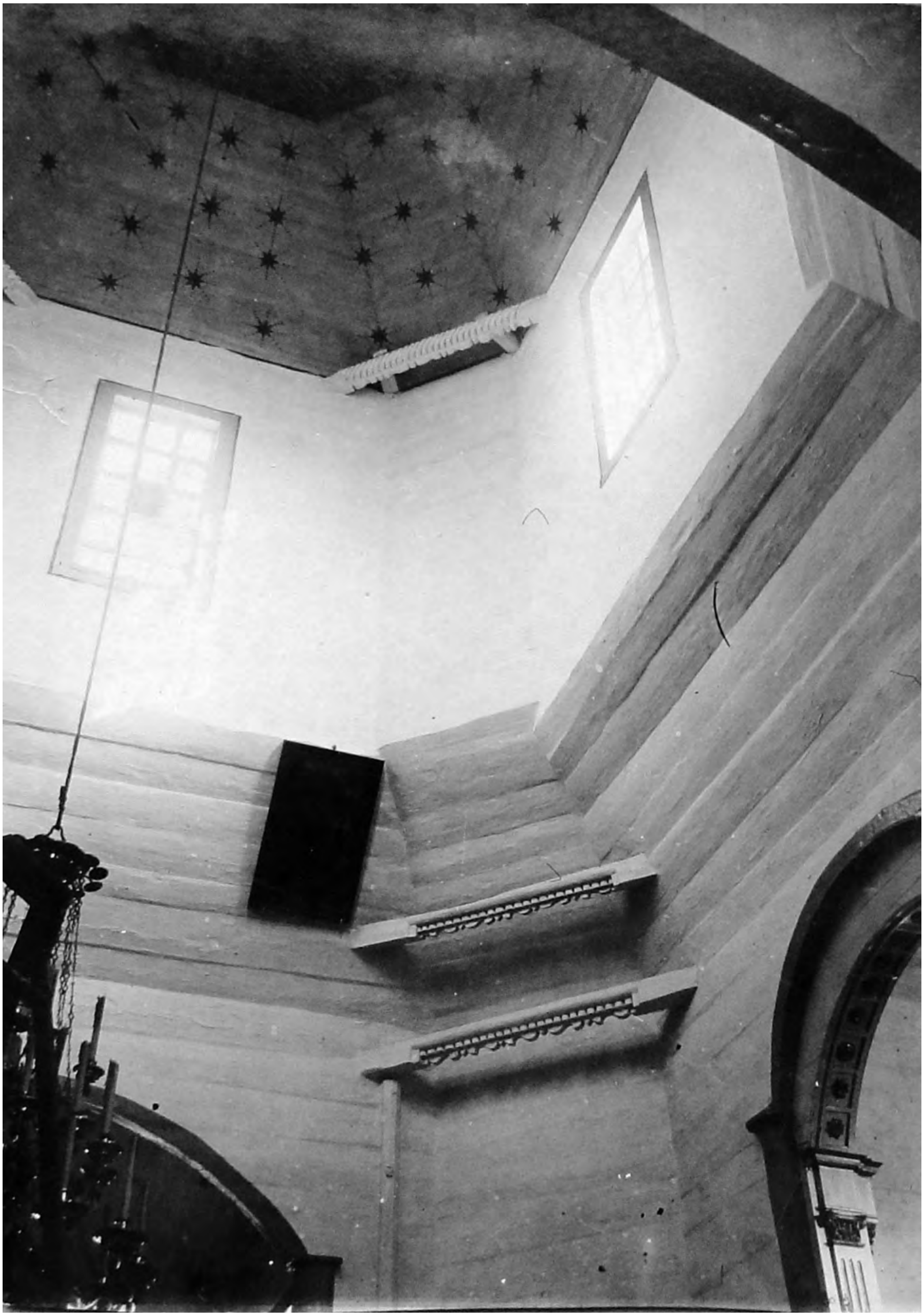

Лебедин, Воскресенська церква, інтер'єр, фото С. Таранушенка, 1913 р.

ГАВРИЛІВКА Харківської області.
Церква Різдва 1789 р.
Обмір 1921 р., фото 1916 р.

Гаврилівка лежить на схід від Харкова, в 20 км від нього. Утворилася Гаврилівка в 60-х рр. XVII ст. переселенцями з хуторів сл. Пересічної[156]. Місцевий кореспондент у відповіді на анкету, розіслану харківським комітетом по скликанню XII археологічного з'їзду, писав, що за архівними документами церква в Гаврилівці збудована в 1789 р. з дуба. Згодом до бабинця добудували притвор, що сполучив церкву з дзвіницею.

Нам не пощастило дослідити цю церкву в натурі. Обміри її і кресленики виконав архітектор В. К. Троценко. Фото зовнішнього вигляду церкви – з колекції Харківського університетського музею мистецтва.

План церкви складається з центрального прямокутника, витягнутого в напрямку схід–захід (рідкий варіант), і двох шестигранників, вписаних в квадрат,– вівтаря та бабинця[157].

Церква в Гаврилівці належить до групи невисоких будівель. Центральна дільниця зараз в інтер'єрі досягає 13,5 м висоти (при довжині будови 18,5 м), а бабинець має всередині менше 12 м висоти. Зруби стін усіх дільниць однакової висоти. Зруб стін центральної дільниці невисокий: він дорівнює ширині плану центра мінус товщина одного бруса (осадка?). Висота центрального верху більша за висоту зрубу стін, але менша довжини плану центра. Висота верху вівтаря більша за висоту верху бабинця. Церква стоїть на схилі; підходили до неї з заходу, і майстрові довелося боротися з «западанням» вівтарного верха, вирівнювати його з верхом бабинця, урівноважувати (оптично) їх.

Маса центрального восьмерика значно легша за масу присадкуватого зруба стін, тоді як восьмерики вівтаря й бабинця менш різко полегшують маси своїх, більш струнких за центральний, зруби стін. Майстер прекрасно розрахував міру посилення одних елементів за рахунок ослаблення інших і створив будову урівноважених, спокійних і гармонійних пропорцій.

Гаврилівка, Христорождественська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1922 р.

Зовні зруб стін центральної дільниці до початку першого залому – чотиригранна призма. Отже, перехід в інтер'єрі четверика в восьмигранник через похилі клини в кутах зрубу, що його ми спостерігаємо в інтер'єрі, зовні замасковано.

Зруби стін усіх трьох дільниць і центральний восьмерик не мають нахилу стін всередину будови, і лише восьмерики вівтаря та бабинця дають помітне звуження їх догори. Центральні вертикальні осі вівтаря й бабинця від низу до самого верху паралельні вертикальній осі центральної дільниці, цебто менші восьмерики не виявляють тенденції композиційного зрушення їх в напрямку до центра, як то ми помічаємо в інших пам'ятках.

Грані дахів зрубів і восьмериків плоскі, мають прямолінійні контури і, певно, зберегли

[156] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. II. С. 126.

[157] Цей тип плану, як ми вже вказували, зустрічається на Слобожанщині ще в церкві Спаса в Олешні (але тут прямокутник витягнуто в напрямку південь–північ, що взагалі зустрічається частіше), в церкві с. Середнього Бишкина (тут центр – квадрат), на Чернігівщині в с. Янівці, в Бобровиці під Черніговом та в м. Любечі (церква Тройці), на Запоріжжі в с. Покровському та Первозванівці.

Гаврилівка, Христорождественська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1922 р.

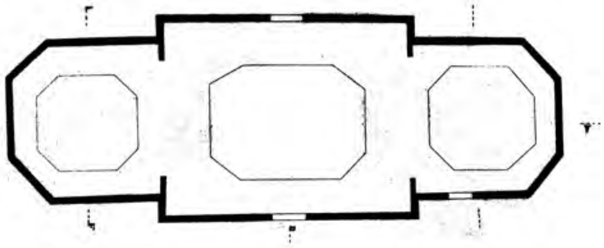

Гаврилівка, Христорождественська церква, план.

вигляд первісних дерев'яних дахів. Ліхтарі – глухі. Сказати, в якій мірі вони зберегли чи порушили первісну форму, даних немає.

Простому зовнішньому вигляду відповідає таке ж скромне оформлення внутрішнього простору.

Віконні просвіти розміщено в зрубах стін і восьмериках в певному ритмічному порядку. В зрубах стін низ вікон припадає на середину їх висоти. Інтервали між вікнами центрального зрубу = віддаленню тих же вікон від кутків зрубу. Центр вікна більшого восьмерика і верхи вікон восьмериків вівтаря та бабинця лежать на висоті, що дорівнює половині довжини будови. Відстань між центрами вікон восьмериків вівтаря і центральної дільниці та між центром вікна центральної дільниці та кутком вікна восьмерика бабинця дорівнює ширині плану центра.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ РІЗДВА В С. ГАВРИЛІВЦІ.

План центральної дільниці – чотирикутник, повна його довжина і ширина стосуються як 4 : 3. Бабинець – шестигранник, вписаний в квадрат з стороною = 1/2 діагоналі центра. Вівтар – також шестигранник; його довжина = довжині бабинця, а ширина = ширині бабинця.

Південна і північна грані вівтаря та бабинця дорівнюють 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується план бабинця. Західна грань бабинця і східна вівтаря = 1/2 ширини вівтаря.

Висота зрубів стін усіх дільниць однакова: вона на товщину бруса менша ширини плану центральної дільниці[158], або дорівнює діагоналі чотирикутника з шириною = ширині бабинця, а довжиною = південній грані плану бабинця. Висота зрубів стін вівтаря і бабинця до початку клинів, якими переводиться перехід їх у восьмигранник, = довжині плану бабинця, а зруб стін центральної дільниці переходить в восьмигранник на висоті = довжині плану бабинця. Для заготівлі на землі зрубу першого залому центральної дільниці майстер використав два шаблони-трапеції.

При складанні східної і західної граней шаблон мав основу – довжину зруба стін дільниці, верхню грань = повній довжині плану вівтаря і висоту = 1/3 висоти зрубу стін. При складанні південної і північної граней зрубу залому шаблон мав основу – ширину зрубу стін дільниці (вгорі), повну верхню грань = 1/2 довжини плану центра, а висоту таку ж, як і у попереднього шаблона. Висота залому і зрубу стін разом = довжині центра.

У восьмерика центрального верха довжина = повній довжині вівтаря, ширина = 3/4 довжини восьмерика. Висота восьмерика = 1/2 висоти зрубу стін, а висота восьмерика і першого залому разом = довжині плану бабинця. Для заготівлі зрубу другого залому центрального верху використано два шаблони-трапеції. При складанні східної і західної граней трапеція мала основу – довжину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/3 висоти восьмерика і висоту = півсумі висоти першого залому і восьмерика. При складанні південної і північної граней шаблон мав основу – ширину восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/4 висоти восьмерика, а висоту таку ж, як і у попереднього шаблона. Висота центрального верху = діагоналі чотиригранника, що становить західну половину плану центральної дільниці. Внутрішня висо-

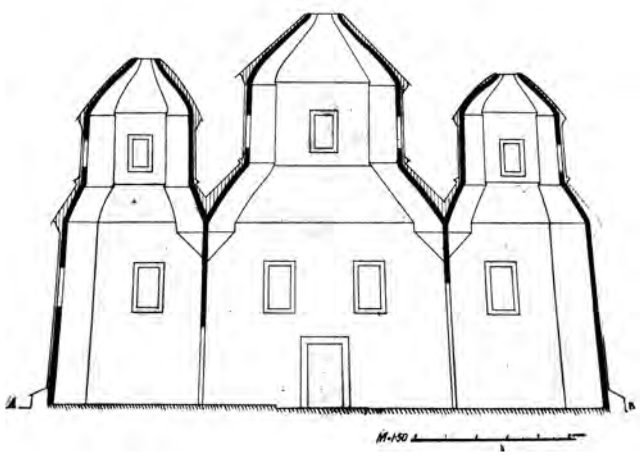

Гаврилівка, Христорождественська церква, поздовжній розріз.

[158] Чи не є це наслідком усадки зруба стін? Чи заміни підвалин?

та центральної дільниці = сумі повної довжини плану центра і бабинця[159].

При заготівлі зрубу першого залому вівтаря використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = південній грані плану вівтаря і висота = 1/3 південної грані вівтаря і висота разом з висотою зрубу стін = діагоналі західної половини плану центра. У восьмерика довжина = південній грані плану вівтаря, ширина на товщину бруса менша, і висота восьмерика = довжині східної грані плану дільниці. Другий залом вівтаря заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/4 висоти восьмерика і висота = висоті першого залома і восьмерика, взятих разом і поділених навпіл (цебто за тим же приписом, що і другий залом центрального верху). Висота верха вівтаря = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану дільниці.

Верх бабинця нижчий, ніж у вівтаря, а перший залом, навпаки, на вінець вищий, ніж у вівтарі. При заготівлі першого залому бабинця використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану центра; висота першого залому і зрубу стін бабинця разом = діагоналі західної половини плану центра (як і увівтарі). У восьмерика довжина = 1/2 повної ширини плану центра, ширина восьмерика на товщину бруса менша довжини, а висота восьмерика і першого залому разом = 1/2 діагоналі західної половини плану центра. Другий залом бабинця нижчий, ніж у вівтарі. При заготівлі зрубу цього залому вжито шаблон-трапецію; основа її – довжина восьмерика, верхня грань = 1/4 висоти восьмерика, а висота другого залому = висоті першого залому бабинця. Висота верху бабинця дорівнює висоті восьмерика і другого залому центрального верху, а внутрішня висота бабинця на товщину 2 вінців менша внутрішньої висоти вівтаря.

Лутки вікон в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 висоти зруба. Лутки вікна в восьмерику бабинця над верхнім вінцем зрубу стін заложені на висоті = 1/3 довжині зруба стін бабинця (у вівтарі на один вінець вище). Лутки вікна в восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини плану бабинця. Центр вікна у восьмерику центральної дільниці лежить на висоті = 1/2 довжини плану будови (з розходженням на товщину 1 бруса)[160].

СИНЕЛИЦІВКА[161] Харківської області.
Церква Миколи 1789 р.
Обмір 1921 р.

Синелицівка лежить поруч з с. Гаврилівкою. Вона також утворилася ще в 60-х рр. XVII ст. з хуторів сл. Пересічної[162]. У відповіді на анкету, розіслану харківським комітетом по скликанню XII археологічного з'їзду, місцевий кореспондент повідомляв, що церкву в Синелицівці побудовано в 1789 р., тобто одночасно з церквою в сусідній Гаврилівці. Обидві будови мають багато спільних рис; це дозволяє припустити, що вони збудовані майстрами однієї школи.

За планом – восьмигранник в центрі і два шестигранники на схід і захід від нього – церква в Синелицівці належить до групи будов, поширених у XVIII ст. як на Лівобережжі, так і на Правобережжі, і не лише в дерев'яному, але і в мурованому будівництві; тільки приписи побудови плану в Синелицівці відбігають від інших, широко розповсюджених. Обміри та рисунок зовнішнього вигляду церкви в Синелицівці за нашим дорученням виконав архітектор В. К. Троценко.

[159] Внутрішня висота центральної дільниці викликає запитання: чи не мав центральний верх спочатку відкритого в інтер'єрі ліхтаря, у якого висота дорівнювала подвоєній його довжині? Тоді б внутрішня висота центральної дільниці дорівнювала апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови.

[160] При аналізі плану церкви Різдва в Гаврилівці ми зустрілись з засобами побудови його і пропорційними взаємозв'язками його компонентів, які не входять в коло широковживаних засобів, а при розгляді побудови зрубів стін і верхів стикаємося з деякими засобами побудови форм і пропорціями, які в інших пам'ятках зустрічати не доводилося. Це стосується, зокрема, визначення висоти зрубів стін, висоти верхів та внутрішньої висоти дільниць. Висота верхів (а також внутрішня висота дільниць) могла змінитись внаслідок ремонтів (зокрема міг зникнути ліхтар), на висоту зрубів стін ремонти теж певно могли вплинути.

[161] Зараз Солоницівка (Прим. вид.).

[162] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. II. С. 126.

Церква в Синелицівці – невисока. При довжині будови 18 м висота центральної дільниці зараз в інтер'єрі не досягає 12 м, цебто внутрішня висота центральної дільниці значно менша не лише довжини плану цілої будови, а навіть двох дільниць – центра і вівтаря; бабинець має висоту лише трохи більшу 10 м. Висота стін центрального зрубу дорівнює 6 м, а бабинця та вівтаря лише 5,6 м (зруби стін вівтаря та бабинця в Синелицівці нижчі за зруб центра). У центрального зруба, дуже витягнутого в напрямку схід–захід, довжина значно переважає його висоту. Навіть в стрункіших за центр вівтарі та бабинці висота зрубів стін лише незначно більша довжини плану дільниці. Отже, корпус зрубів стін церкви в Синелицівці має присадкуватий вигляд.

Верхи не зменшують враження присадкуватості. Перший залом центральної дільниці короткий, і заломлено його дуже круто до горизонту (40°). Восьмерик центра – низький і дуже витягнутий по горизонталі. Другий залом заломлено так само круто, як і перший (40°). Зовні обидва заломи перекрито плескатим дахом. Маленьке, майже квадратове віконечко у восьмерику і «кубічний» глухий ліхтар також допомагають виявити основний характер пропорцій центрального верху.

Верхи вівтаря і бабинця, хоч і стрункіші за центральний, внутрішня висота їх все ж менша висоти зрубу стін. Характерною прикметою Синелицівської церкви є те, що верхи вівтаря й бабинця незначно нижчі центрального, і в деталях вони різняться один від одного. Так, перший залом вівтаря значно вищий заломів як центра, так і бабинця, висота ж восьмерика вівтаря, навпаки, нижча восьмерика не тільки центра, але і бабинця. Вертикальні осі восьмериків вівтаря та бабинця зрушені від вертикальної осі зрубу в напрямку до центра будови: західна грань першого залома вівтаря заломлена під кутом 75°, а східна – під кутом 62°. У бабинці західна грань першого залому заломлена під кутом 62°, а східна – 70°.

Дахи над заломом вівтаря невисокі, але все ж вони стрункіші і не такі плесковаті, як дахи центрального верху. Зазначені відміни в оформленні верхів вівтаря й бабинця викликались потребою скоректувати їх вигляд, вирівняти і урівноважити в залежності від точки, з якої найчастіше глядачі бачили будову. Таким чином, майстер ніби фіксував певну точку, з якої слід розглядати будову.

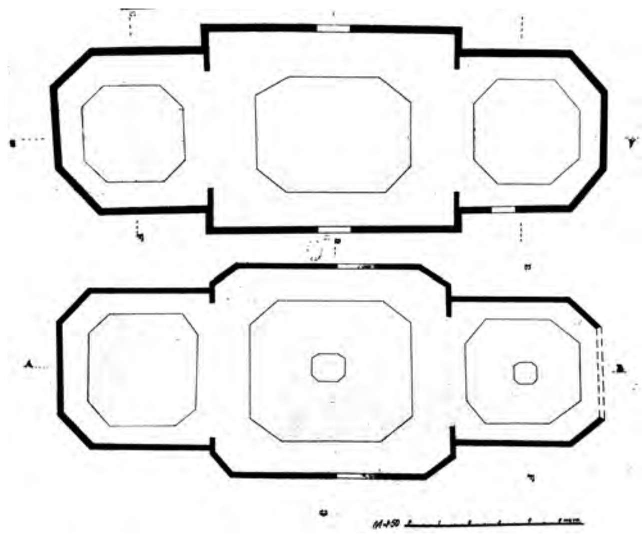

Порівняння планів церков у Синелицівці (внизу) та Гаврилівці (вверху).

В той же час ці відміни допомагали майстрові уникнути в оформленні одноманітності й монотонності. Вносили вони також в трактовку архітектурних форм елементи живописності.

Елементи живописності виявилися також в поліхромії її зовнішнього вигляду. Стіни Синелицівської церкви – побілені, лиштва під карнизом – синя, сам карниз пофарбовано в жовту фарбу, дах мав зелений колір. Яблуко на ліхтарі було синє, і на ньому наложено було золочені зірки; завершували будову визолочені хрести.

В репертуарі елементів, що брали участь у ритмовій грі, поважане місце посідають і просвіти вікон та дверей. Лінія, на якій розміщено низ просвіту вікон центра та бабинця, проходить на середині висоти центрального зрубу стін. У вівтарі вікно прорізано трохи вище, ніж у бабинці, але в інтер'єрі будови відстань вікна від підлоги така ж, як і у бабинці. Це пояснюється тим, що у вівтарі підлога трохи піднята солеєю. Центр вікна у восьмерику центральної дільниці і вівтарі лежить на висоті, що дорівнює довжині плану дільниці, взятій разом з стінами, а центр вікна у восьмерику бабинця – на висоті, що дорівнює внутрішній довжині плану того ж центра. Віддалення між зовнішніми кутами вікон центрального зрубу дорівнює віддаленню між вікнами центра і вівтаря.

Двері – в південній і північній гранях, а центр значно зміщено з центральної осі в напряму до заходу (але так, що східний одвірок позначає половину довжини плану будови) і тим порушено принцип повної симетрії в оформленні зрубів стін центральної дільниці.

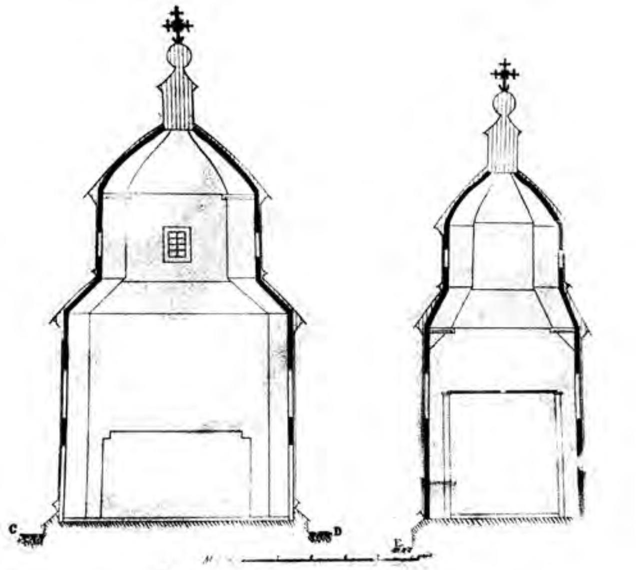

Синелицівка, Миколаївська церква, поперечний розріз центра і бабинця.

Залізні дахи – плесковаті і, певно, зберегли форму первісних дерев'яних. Грані дахів перших заломів – плоскі, прямолінійні в контурах. Грані дахів верхніх заломів виявляють легку опуклість.

Аналіз обмірних креслеників церкви Миколи в Синолицівці.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. План складається з центрального восьмигранника, вписаного в прямокутник, і двох шестикутників, вписаних в квадрат; ширина центрального зрубу – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу. Довжина вівтаря і бабинця = 1/2 діагоналі прямокутника, який вписується в восьмигранник центра; ширина вівтаря = його довжині, а повна ширина бабинця = внутрішній його довжині. Південна і північна грані вівтаря і бабинця = 1/2 довжини центра, а східна грань вівтаря і західна бабинця = 1/2 віддалення між західним кутом північної грані і східним кутом південної грані бабинця. Західна і східна грані центра = діагоналі південної половини плану вівтаря, північна грань центра = діагоналі чотирикутника, у якого довжина = довжині північної грані бабинця, а ширина = ширині бабинця.

Зруб стін центральної дільниці вищий за зруби вівтаря і бабинця. Верхи вівтаря і бабинця не однакові висотою і мають відміни.

Висота зрубу стін центральної дільниці = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині центра, або південній грані плану дільниці. Перший залом центрального верху заготовлявся за допомогою 2 шаблонів-трапецій. Заготовляючи східну і західну грані, вжили шаблон, у якого основа – довжина зрубу стін центра (вгорі), верхня грань = західній грані плану центра, а висота залому і зрубу стін разом = повній ширині плану дільниці. Складаючи південну і північну грані, використали шаблон, у якого основа – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = ширині плану бабинця, і висота шаблона така ж, як і у попереднього. У восьмерика довжина = західній грані плану центра, ширина = ширині плану бабинця (довжина восьмерика – сторона, ширина його – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика). Отже, ширина восьмерика центрального верху перегукується з шириною плану бабинця.

Висота восьмерика = 1/3 повної довжини плану дільниці. Висота восьмерика і першого залому разом = 1/2 діагоналі квадрата, вписаного в шестигранник плану вівтаря. Висота восьмерика, першого залому і зрубу стін разом = подвоєній довжині плану бабинця, або віддаленню між північним кутом західної грані і південним кутом східної грані плану центра. При заготівлі зрубу другого залому центрального верху використано 2 шаблони-трапеції. Складаючи східну і західну грані, брали шаблон, у якого основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 ширини восьмерика, висота другого залому визначається висотою цілого верху, що дорівнює довжині східної грані плану центра. При складанні південної і північної граней основа – ширина восьмерика, верхня грань – апофема рівностороннього трикутника з основою = довжині верхньої грані попереднього шаблона, висота ж така, як і у попереднього шаблона. Внутрішня висота центральної дільниці зараз дорівнює довжині західної плюс південної грані плану дільниці. Другий залом центрального верху тепер перекрито плоским плафоном. Є підстави припустити, що спочатку ліхтар був в інтер'єрі знизу відкритий і висота його дорівнювала довжині. Тоді висота верху центральної дільниці дорівнювала б апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану дільниці, а внутрішня висота тої ж дільниці = довжині плану центра і вівтаря, разом взятим.

Висота зрубу стін бабинця = діагоналі південної половини плану вівтаря. Перший залом бабинця вищий першого залому центрального верху. У шаблона для складання

східної і західної граней першого залому бабинця основа – довжина зруба стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині південної грані плану бабинця, а висота = 1/4 повної ширини плану бабинця; разом з висотою зрубу стін вона на товщину бруса нижча висоти першого залому і зрубу стін центральної дільниці, тобто ширини плану центра. У восьмерика бабинця довжина = довжині південної грані плану дільниці, ширина восьмерика – апофема трикутника з стороною = довжині восьмерика, висота восьмерика = 1/2 довжини його. Висота восьмерика і першого залому = 1/2 висоти зрубу стін центральної дільниці. При заготівлі зрубу другого залому бабинця допомагав шаблон-трапеція, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/4 західної грані плану бабинця, висота другого залому = півсумі висоти восьмерика і першого залому. Висота верха бабинця = довжині плану дільниці мінус товщина одного бруса. Внутрішня висота бабинця = подвоєній повній довжині плану дільниці, або = довжині плану центра плюс 1/2 довжини плану бабинця.

У вівтаря висота зрубу стін така ж, як і у бабинця. Перший залом вівтаря складався за допомогою шаблон-трапеції, у якої основа – довжина зрубу стін вівтаря (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується шестигранник плану дільниці, і висота = 1/3 довжини плану дільниці. Висота першого залому і зрубу стін = діагоналі квадрата, в який вписується шестигранник плану вівтаря. У восьмерика довжина = ширині і дорівнює довжині восьмерика бабинця мінус товщина одного бруса. Висота восьмерика вівтаря = 1/2 довжини восьмерика. Висота восьмерика і першого залому разом = 1/2 діагоналі квадрата, вписаного в шестигранник вівтаря. Другий залом вівтаря складався за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/4 східної грані плану вівтаря, а висота на товщину бруса більша за висоту другого залома бабинця. Висота верха вівтаря = повній довжині плану дільниці. Внутрішня висота вівтаря = діагоналі чотирикутника, в який вписується план центра.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 довжини західної грані плану центра. Вікна в восьмерику бабинця над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті = 1/3 повної довжини плану дільниці, а центр вікна лежить на висоті = довжині плану центра. Вікна у восьмерику центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/4 висоти зрубу стін дільниці. Центр вікна в восьмерику центрального верху лежить на висоті = повній довжині плану центра. Вікна в восьмерику вівтаря над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті, що дорівнює висоті центра вікна у восьмерику бабинця над верхнім вінцем зрубу стін.

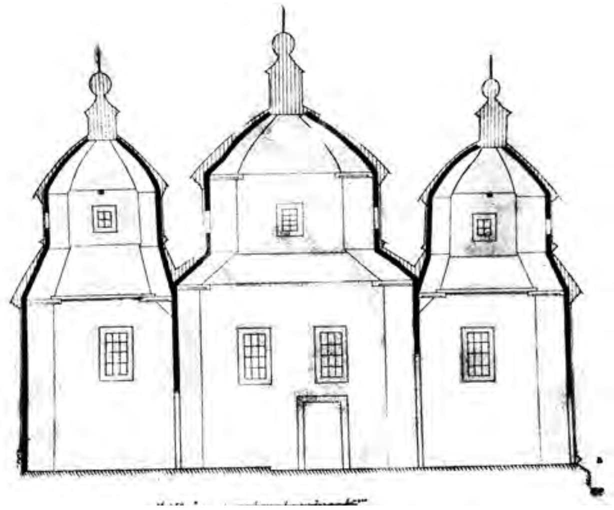

Синелицівка, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

МАЛІ БУДКИ Сумської області.
Покровська церква 1791 р.
Обмір і фото 1929 р.

Малі (або Графські) Будки – село, колись кріпацьке; не схоже на ті, що ми по сусідству бачили; мало воно характерний, суворий вигляд. В забудові села панував замкнутий двір. До вулиці виходили голі глухі рублені стіни будов, з такими ж глухими брамами в них. Що було за тими брамами, як там жили люди, як виглядають хати та господарчі будівлі – про це не дізнаєтесь, переїхавши усе село. Видно, тяжке було життя графських кріпаків, якщо воно примусило їх ховатися від людського ока. Мабуть, тому ж і церковка в селі – прямо мініатюрна.

За типом вона була (спочатку, до перебудови) триверха, тризрубна. План її складався з двох шестигранників (чотиригранників з відсіченими зовнішніми кутами) – вівтаря і бабинця та восьмигранника (чотирикутника з відсіченими кутами, трохи витягнутого по осі південь–північ) центральної дільниці. Збудована церква з дубових пластин. Техніка обробки дерева особливою дбайливістю і досконалістю не визначається. Багато на це часу

майстри не приділяли (а може, і не вміли); будували так, як хати, господарські будівлі.

Отже, церкву будували найекономніше. Довжина цілої будови – 17 м, ширина – 6 м, а внутрішня висота центральної дільниці лише 11 м. На більшу церкву у громади спроможності, певно, не вистачило. При невеликих поземних розмірах церква мала розвинутий верх тільки над центральною дільницею. Над бабинцем і вівтарем всередині поставлено було лише заломи, тому в церковних документах вона числиться «об одной главе».

В церкві ми знайшли «Опис» 1889 року. В ній записано: збудована в 1791 року[163], «об одной главе, а в настоящий вид приведена в 1870 г. Колокольня деревяная на каменном фундаменте в одно связи с церковью построена на средства прихожан в 1858 г.». Цей опис свідчить, що в 1858 році бабинець сполучили з дзвіницею, вирізавши в західній грані просвіт у 3 м ширини. Одночасно було знято верх бабинця, а замість нього наслали плоску стелю. Тоді ж зашили вікно в західній грані бабинця. В 1870 році церква «приведена в настоящій вид», тобто до південної й північної граней центральної дільниці прибудовано два рукави, схожі розмірами плану і зовнішнім виглядом до вівтаря, але верхи їх фальшиві, бо в рукавах, як і у бабинці, на зруби стін наслано плоскі стелі; в південній і північній гранях зрубу стін центральної дільниці вирізано проходи до рукавів. Тоді ж прибудували паламарку, а одночасно довелося зашити вікно в південній грані зрубу стін вівтаря, бо його закрив дах паламарки. Без сумніву вкрита була церква спочатку деревом (драницями або шальовками), про що виразно свідчать форми сучасних дахів. Безперечно, бували й інші, незафіксовані приступними нам документами, поточні ремонти; проте форми вівтаря й центральної дільниці зовні, в основному, зберегли первісний вигляд.

Зруби стін усіх дільниць одної висоти. У зрубів вівтаря й бабинця ширина на вигляд (та і в дійсності) переважає висоту. Ще менше претензій на стрункість виявляє зруб стін центральної дільниці. Тому корпус зрубів стін справляє враження присадкуватого («копичкою»). З цією присадкуватістю майстер змагається тим, що усі грані усіх зрубів стін, восьмерика, ліхтарів виявляють помітний нахил всередину будови. Стрімкість дахів над заломами також посилює стрункість будови. Проте вона не може позбутись виразних рис «камерності». Дуже обмежений матеріальними ресурсами, будівник створює скромну, але художньо виразну церковцю, з простими, навіть дещо суворими формами. Єдине, в чому майстер себе не обмежує – це різьблені окраси. Соковитий різьблений карниз опоясує зовні вгорі зруби стін усіх дільниць. Той же мотив різьби майстер переносить і на ригелі зрубу стін центральної дільниці всередині будови, замінивши сухарики фестонами. Інший мотив різьби, дуже витончений, вкриває ригелі восьмерика. Значно простіше оформлено різьбою ригелі вівтаря й бабинця. Навіть лутки вікна він вкриває скромною, але виразною різьбленою лиштовкою.

В інтер'єрі церква (за виключенням бабинця) добре зберегла первісні форми.

Як ми вже згадували, від бабинця заціліли план і зруб стін, включаючи ригелі, зарубані поверх зрубу стін: два при вузьких гранях і два при східних кутах. Пазухи за цими останніми ригелями зашито плоскими дощатими трикутничками. Верха в бабинці тепер немає. Зовні він перекритий низьким двоспадистим дахом, а всередині – плоскою стелею. Про зашите західне вікно і прорізаний в західній грані просвіт сказано вище.

Вівтар всередині справляє враження приміщення камерного характеру. Внутрішній об'єм зрубу стін, його висота виглядають урівноваженими з площею плана. Верх зрубу стін зміцнено чотирма ригелями, як і у бабинці. Пазухи за західними ригелями зашито плоским трикутниками. Самі ригелі оформлено неоднаково: у південних лицева сторона профільована, у північних, крім профільовання, низ оздоблено ще вирубаними фестонами. Грані залому мають різні кути нахилу; західна грань заломлена круто (45°), а східна має посередині перелом, нижня половина заломлена стрімкіше (63°), а верхня крутіше (50). Завдяки цьому залом набув вигляд «банястого». Різниця в кутах залому має наслідком те, що плафон, який перекриває залом, різко відсунуто від центра на схід.

[163] Титар говорив нам, що за переказами старих людей церква спочатку стояла в Чернишевій, а сюди перенесена згодом. Переказ має підставу. Церкву збудували не в 1791 р., а раніш. Коли – невідомо. В статті П. Мартиновича и В. Горленка «Церкви старинной постройки в Полтавской епархии» зазначено, що в 1791 р. в церкві йшла «поправка».

Чотири грані залому (по сторонах світу) – широкі. Вони різко звужуються догори, а посередині трохи розширюються, ніби провисають всередину; вузькі грані, навпаки, скорочуються догори дуже мало, а посередині незначно звужуються і трохи вигинаються назовні. Така форма граней надає верхові динамічної виразності. З центром вівтар сполучає невисокий просвіт; над ним прорізано маленький другий просвіт – «голосничок» у вигляді рівнораменного хреста. Вінтер'єрі лицева сторона луток східного вікна оздоблена лиштовкою, помережаною насіченими рубчиками; більші розміром рубчики оточують боки і низ внутрішнього борта луток, а дрібніші – лише нижній зовнішній край лутки. Подібного оформлення віконних літок ніде більше нам зустрічати не доводилося. В цьому виявився нахил народних майстрів оздоблювати всі визначніші частини будови.

Зруб стін центральної дільниці всередині явно нижчий за ширину плану її. Зараз сприймати об'єм і пропорції зрубу стін заважають хори, приточені до західної і обох суміжних граней у верхній частині зрубу. Південна й північна грані зрубу стін зв'язані вгорі з східною і західною чотирма різьбленими ригелями – чудовими зразками народної творчості.

Зруб стін переходить у короткий, але стрімкий (60°–67°) перший залом з пружними гранями. Так само енергійно залом переходить у дуже просторий восьмерик. Грані восьмерика виявляють значний нахил всередину (95°–82°). Вгорі при коротких гранях восьмерика врубано чотири ригелі, також з різьбою делікатного візерунку. У восьмерику двоє вікон: на південь і на північ; в східній і західній гранях вікон немає.

Другий залом, в протилежність восьмерику, дуже енергійно і різко звужує внутрішній простір дільниці. Кути залому граней помітно різняться (56°–47°). Тому ліхтар різко зміщено з головної поперечної осі дільниці на схід. Цей світловий ліхтар з двома маленькими віконечками на схід і на захід і завершує центральну дільницю. В південну й північну грані ліхтаря на рівні вікон врубано сволочок, а в нього задовбано стрижень надглавного хреста.

Різними засобами майстер домігся того, що верх центральної дільниці в інтер'єрі (ілюзійно) виглядає і високим (незважаючи на 11-метрову реальну висоту), і просторим; головну роль в цьому відіграють форма, розміри і пропорції восьмерика.

Вікон в церкві мало, але темною її назвати не можна. М'яке тьмяне освітлення створює настрій лагідної інтимності.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ МАЛИХ БУДОК[164].

Вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці. Довжина її – апофема трикутника з стороною = ширині центра. Західна грань центра = 3/4 ширини дільниці, східна довша західної на товщину бруса; південна і північна грані = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить східну половину центральної дільниці. Половина діагоналі цього ж чотирикутника дає довжину і ширину вівтаря. Східна грань вівтаря = 1/2 ширини плану центра. Ширина бабинця дорівнює ширині вівтаря, а довжина бабинця = діагоналі чотиригранника, що становить південну половину вівтаря. Ціла довжина будови дорівнює подвоєній ширині центра[165].

Висота зрубу стін усіх дільниць = довжині плану бабинця.

Перший залом центральної дільниці заготовлявся за допомогою 2 шаблонів-трапецій. Складаючи східну і західну грані цього залому, майстер використав шаблон, у якого основа – довжина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = довжині плану бабинця, а висота разом з висотою зрубу стін = довжині плану центра. При складанні південної і північної грані залома майстер брав шаблон, у якого основа – ширина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = довжині західної грані плану центра, висота така ж, як і у попереднього шаблона. Кути нахилу граней і висота першого залому залежали від настанови надати восьмерикові (його основі) таких розмірів: довжина мала дорівнювати довжині плану бабинця, ширина – довжині західної грані плану центра.

[164] Співвідношення всіх розмірів не визначаються великою точністю; особливо помітно деформовано при розбивці в натурі план будови.

[165] $\frac{\text{Довжина плану центра}}{\text{Довжина плану бабинця}} = \frac{\text{Довжина плану бабинця}}{\text{Довжина плану вівтаря}}$.

Висота восьмерика = 1/2 висоти зрубу стін. Зруб восьмерика має значний нахил граней всередину. Восьмерик, як і поземний план, видовжено по осі південь–північ[166]. Другий залом центрального верху заготовлявся з допомогою 2 шаблонів-трапецій. При складанні східної і західної граней брали шаблон, у якого основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/4 основи восьмерика і висота = півсумі висоти першого залому і восьмерика. При складанні південної і північної граней шаблон брали з основою = ширині восьмерика (вгорі), верхньою гранью = 1/3 повної довжини восьмерика (вгорі), висотою ж такою, як і у попереднього шаблона. У ліхтаря довжина основи = висоті першого залому, ширина – діагоналі квадрата з стороною = довжині ліхтаря. Висота ліхтаря і другого залому разом = 1/2 ширини плану центра. Висота восьмерика, другого залому і ліхтаря разом = висоті зрубу стін і першого залому (разом), або = довжині плану центра. Висота центрального верху = ширині плану дільниці. Внутрішня висота центральної дільниці = подвоєній довжині плану дільниці.

Залом вівтаря в подовжньому розрізі дає трапецію. Заготовляючи зруб залому вівтаря, майстер використав шаблон-трапецію, у якого основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/4 довжини плану вівтаря, висота = 1/2 довжини плану вівтаря. Це – схема, як ми уже зазначали, майстер західну грань зложив довшою, ніж східну, і засклепив її значно крутіше, ніж східну; східна ж грань на середині висоти має «перелом». Висота верху вівтаря (зараз) = 1/2 довжини плану дільниці. Внутрішня висота вівтаря = ширині плану центра.

Висота просвіту в зрубі стін центра (до бабинця і до вівтаря) = 1/2 довжини зрубу стін на висоті завершення просвіту. На такій же висоті заложено вікна в бабинці і вівтарі. Низ вікна у восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини південної грані плану центра, або на висоті = ширині плану центра над рівнем підлоги. Вікно в ліхтарі прорізано на висоті = сумі повної довжини плану центра і бабинця (і на половині висоти ліхтаря).

ДЕМЕНТІЇВКА Харківської області.
Успенська церква 1793 р.[167]

Тризрубна, триверха. Центральна дільниця в плані – восьмигранник, а вівтар – шестигранник (бабинця на фото не видно). Зруби стін усіх дільниць одної висоти. Висота зрубу стін вівтаря дорівнює ширині плану дільниці. Тому, хоч у кожної грані зрубу окремо висота переважає її ширину, зруб стін в цілому сприймається як об'єм, близький до «кубічних» пропорцій. Перший залом енергійно (його висота дорівнює 1/3 висоти зрубу стін) звужує об'єм так, що ширина світлового восьмерика вдвоє менша ширини зрубу, а висота дорівнює 1/2 його ширини; тому виглядає восьмерик приземкуватим. Другий залом уже вдвоє нижчий за перший. На ньому поставлено глухий, нейтральний за пропорціями ліхтар. Висота цілого верху менша висоти зрубу стін.

Дементіївка, Успенська церква, загальний вигляд, фото П. Михайловського, 1900 р.

---

[166] Ширина восьмерика – апофема трикутника з стороною = довжині восьмерика.

[167] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. Таб. VII, рис. 6.

Зруб стін центральної дільниці виглядає приземкуватим (його висота дорівнює лише 2/3 ширини); присадкуватий також перший залом, ще більш присадкуватий перший восьмерик; його ширина дорівнює майже 2/3 ширини зруба стін, а висота 1/3 висоти зрубу стін. Звертає на себе увагу те, що він не має вікон. Світловий – другий восьмерик; його ширина й висота дорівнюють 1/2 тих же розмірів першого восьмерика. Крутим третім заломом дільниця переходить у невеликий глухий ліхтар. Співвідношення верху й зрубу стін центральної дільниці інші, ніж у вівтарі. Верх центральної дільниці складає 3/2 висоти зрубу стін. Отже, будівля витримана у вагомих і приземкуватих формах.

ЗІНЬКІВ Полтавської області.
Преображенська церква 1794 р.
Обмір і фото 1927 р.

Одноверха, тризрубна. За Мартиновичем і Горленком[168] церква збудована в 1749 р.; в церковному «Літописі» записано, що церква перебудована з старої з додатком нового матеріалу в 1794 р. В «Опису» 1830 р. читаємо: «церковь об одной главе, на коей купол крыт железом, а вся церковь оббита шальовкою. В 1816 г. пристроено 5 притворов (очевидно, три притвори, ризницю і паламарку.) и покрыты железом». В 1853 р. «притворы увеличены в длину и ширину, а к западному пристроена колокольня; тогда же подведен фундамент».

Незважаючи на численні репарації, церква зберегла первісний план. Зберігся зруб стін вівтаря з ригелями, перекритий п’ятигранним стіжковим наметом. Внутрішній вигляд центральної дільниці зберіг первісну структуру: зруб стін з ригелями, перший залом, восьмерик з ригелями вгорі, другий залом, що завершується світловим ліхтарем.

Зіньків, Преображенська церква, інтер’єр верхів, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Церква зафотографована, а також схематично обміряно її план. Аналіз обмірного креслення показав: план складається з чотирикутного бабинця, восьмигранного центра і шестигранного вівтаря. Вихідний розмір в побудові плану – ширина центральної дільниці. Восьмигранник центра вписується в чотирикутник, у якого довжина – апофема трикутника з стороною = ширині. У вівтаря ширина = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить західну половину плану центра; довжина вівтаря = повній його ширині. У бабинця ширина = ширині вівтаря, а довжина = повній ширині бабинця. Західна грань центра = півсумі довжини плану центра і бабинця, а східна грань на товщину 2 брусів довша західної. Південна й північна грані центра = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить південну половину чотирикутника, вписаного в восьмигранник центра. У вівтаря південна й північна грані = 1/2 ширини центра, а східна грань = 1/2 південної грані вівтаря.

[168] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки Полтавской епархии. Полтава. 1888.

Зіньків, Преображенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

ПАМ’ЯТКИ ОХТИРСЬКОЇ ГРУПИ

В той час, коли на півдні Слобожанщини розквітало мистецтво майстрів лиманської школи, в північних районах її визначилася інша група народних архітекторів-монументалістів, яку умовно назвемо «охтирською групою». Церков роботи охтирської групи збереглося значно менше, ніж лиманських, і самі пам’ятки цієї групи скромніші лиманських. Але вони важливі як документи, що освітлюють процеси, які відбувалися в надрах народного монументального будівництва в умовах посилення тиску з боку класицистичної архітектури.

Найстарша відома нам пам’ятка охтирської групи – церква Михайла в Охтирці, збудована в 1775 р. Інші пам’ятки цієї групи збудовані вже в другій половині 90-х років XVIII і на початку XIX в.

ОХТИРКА Сумської області.
Михайлівська церква 1775 р.[1]
Фото збірки музею Харківського університету

Охтирка – одне з найстаріших міст Слобожанщини. Замок в Охтирці був збудований в 1641 р., ще за польської влади. Він був земляний, мав дві брами, п’ять башт і два бастіони. За актом розмежування між Польщею і Москвою 1647 р. Охтирка відійшла до Москви. З того часу – Охтирка полкове місто Охтирського слобідського полку.

Михайлівська церква – одноверха. В плані хрещата, з виділеним чотиригранним центром і 4 меншими, теж чотиригранними рукавами.

Зруби стін рукавів – «кубічних» пропорцій. Зруб стін центральної дільниці вищий (висота його дорівнює сумі висоти зрубів рукавів і їх верхів) і стрункіший. Світловий восьмерик центра просторий (його площа більша плану бабинця); довжина і ширина восьмерика все ж менша тих же розмірів плану дільниці, бо об’єм зрубу стін переходить в восьмерик за допомогою низенького короткого першого залому. Висота восьмерика дорівнює приблизно 1/2 довжини. Другий залом стрімкіший (висота його біля 3/4 висоти восьмерика), трохи опуклий; він переводить об’єм дільниці в невеликий приземкуватий ліхтар.

Будова витримана в «вагомих» формах. Внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови.

Охтирка, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1910 р.

[1] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 29.

СОЛДАТСЬКЕ Сумської області.
Василівська церква 1794 р.[2]
Фото збірки музею Харківського
університету

Одноверха. Хрещата з виділеним в плані чотиригранним зрубом центра, трьома чотиригранними рукавами та шестигранним вівтарем. Зруби стін усіх дільниць – одної висоти.

У світлового восьмерика (четверо вікон) грані орієнтовані по сторонах світу – продовження граней зрубу стін. Верх має ще один менший світловий восьмеричок-ліхтар. Завершує будову низенький глухий ліхтарик.

Компоненти будови і будова в цілому – вагомі.

Збудована майстром охтирської групи.

Солдатське, Василівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

[2] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні С. Таранушенко: Пам’ятки Слобожанщини. Табл. XXIII, рис. 2.

ОХТИРКА Сумської області.
Церква Юрія.
Обмір 1927 р. Фото 1915-го і 1927 рр.

Церква Юрія збудована 1795 р.[3] з дубових пластин. Внизу зруба стін пластини мають товщину 15–14 см при висоті 42–30 см. У більшому восьмерику пластини вже тонщі, вони мають товщину 13 см, а в меншому восьмерику – 11 см. Засновано будову на грубих дубових же підвалинах, під які згодом було підведено цегляний підмурок. Зруб стін виведено простовисно[4]. Відкрита зараз (некожухована) зовнішня сторона західної грані зрубу стін бабинця

Охтирка, церква Юрія, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

[3] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 28.

Фото зовнішнього вигляду і інтер'єрів опубліковано у виданнях: С. Таранушенко Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XIV і XV; С. Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини. Табл. IX. Обмірні кресленики плану і розрізу репродуковані в «Нарисах».

[4] Зафіксовані обмірами нахили зруба стін – наслідок пізнішої деформації будови.

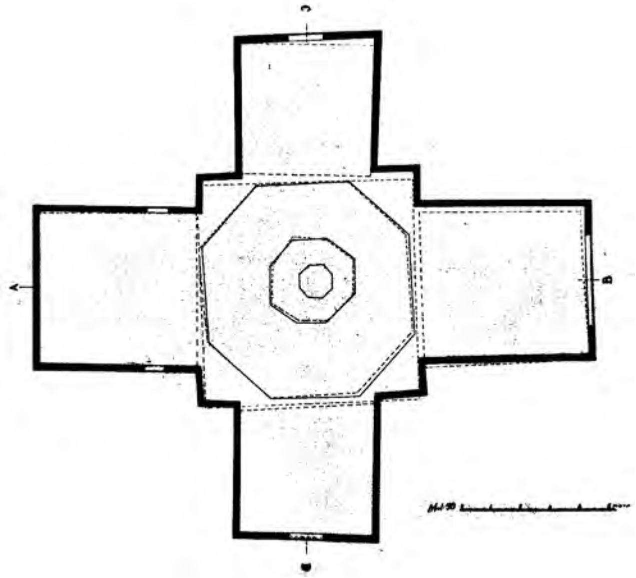

Охтирка, церква Юрія, план.

показує, що при будуванні теслі через кожні шість пластин (інтервал біля 2,3 м) в верхньому ребрі пластини видовбували кілька квадратових (6 × 6 см) врубок, в які заганяли бруски – циналі, заплішували їх і на ці бруски укладали дошки риштування, на яких стояли майстри.

Подовжня вісь плану відхиляється на 3´ за рухом стрілки годинника. Дзвіницю збудовано пізніш за церкву. Вона має пізнєампірові форми, що стоять на межі з псевдоготикою XIX в. Можна думати, що тоді ж відремонтували і саму церкву. Зокрема, до того часу належать «псевдоготичні» рами вікон. Сполучили церкву притвором з дзвіницею, як оповідали діди, в 80-х рр. XIX ст. Тоді ж, мабуть, зовні зруб обшито дошками горизонтально.

В інтер'єрі рукави перекрито двоспадистими дощатими слабоопуклими «склепіннями», що в розрізі наближаються до боків трикутника. В північному рукаві «склепіння» завершується сволоком, кінець якого пропущено крізь зруб стін центральної дільниці.

В церкві багато вікон: обидва восьмерики прорізано кожен 8 вікнами; в зрубах стін вікна розміщено в два яруси.

План побудови – хрещатий. Складається він з більшого центрального квадрата і 4 менших, близьких до квадрата рукавів[5].

Розгляньмо обмірні кресленики. Вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрата. Вівтар в плані – також квадрат, його сторона = 1/2 діагоналі центра. План бабинця має ширину таку ж, як і вівтар, а внутрішня довжина бабинця = повній ширині вівтаря. Південний і північний рукави задумані квадратами, але в натурі вони деформовані. Їх сторона = 1/2 діагоналі прямокутника, що становить південну половину центрального квадрата.

Висота зрубу стін центральної дільниці (четверика) = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану тої ж дільниці. Висота зрубів стін вівтаря, бабинця, південного й північного рукавів = півсумі довжини плану бабинця і центра. Внутрішня висота вівтаря і останніх трьох рукавів дорівнює висоті зрубу стін центра, цебто = діагоналі чотирикутника, що становить половину плану центра.

Довжина й ширина першого восьмерика = стороні квадрата плану дільниці, висота ж його = 1/2 висоти зрубу стін центра (четверика). Чотири грані зрубу стін центра безпосередньо переходять в грані восьмерика, орієнтовані по сторонах світу.

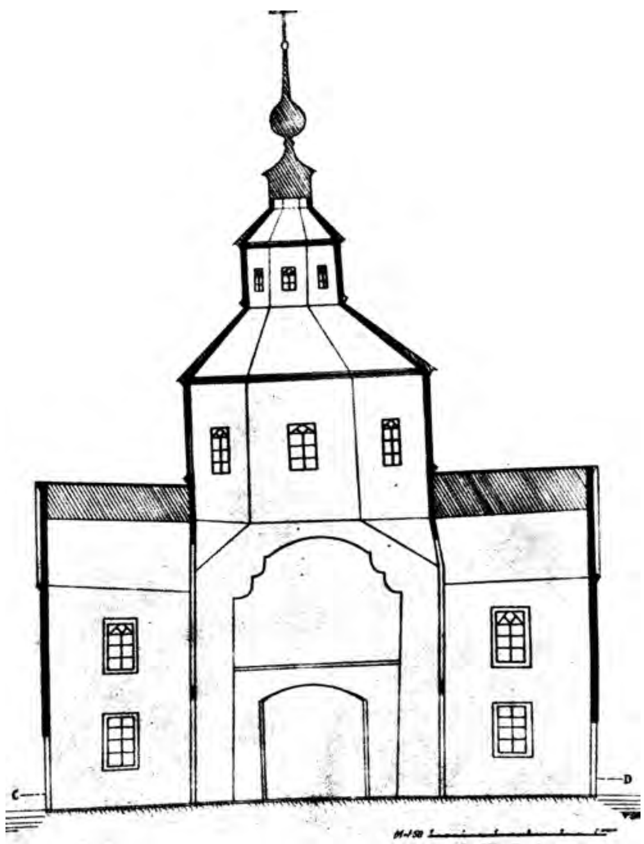

Охтирка, церква Юрія, поздовжній розріз.

[5] Подібний тип плану мають також церкви: Миколая в Комані 1781 р., Михайла в Шептаках, Воскресенська в Ярмолинцях 1796 р., церква в Пирогівці 1777 р., Петропавлівська в Гадячі 1777 р.

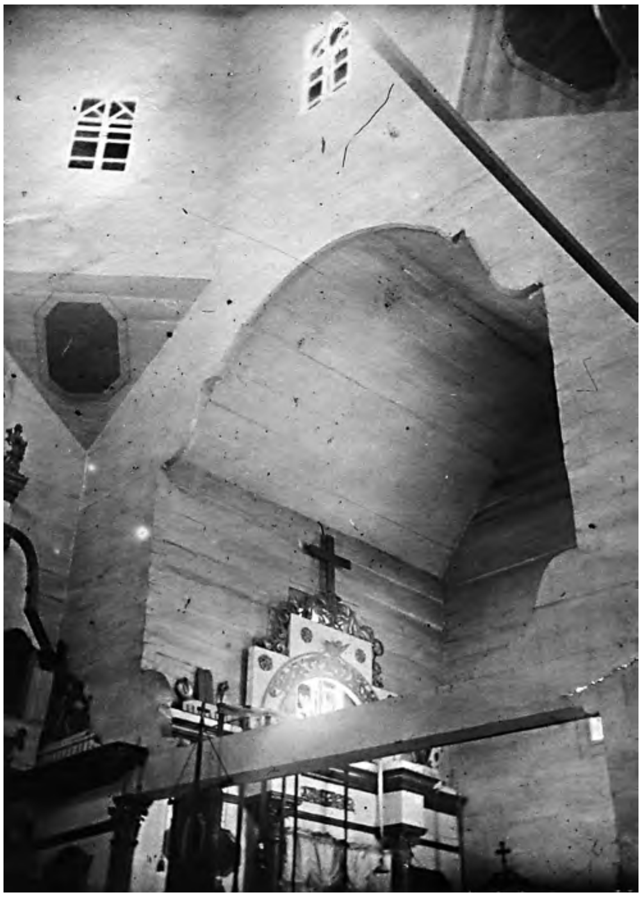

Охтирка, церква Юрія, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Перший залом в розрізі дає трапецію, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/2 довжини бабинця і висота = 1/2 висоти восьмерика. Висота ж зрубу стін центра, першого залому і першого восьмерика разом = подвоєній довжині плану дільниці. Деформація зрубу залому – наслідок неуважності майстрів. Другий восьмеричок має довжину і ширину = 1/2 довжини плану бабинця. Висота другого восьмерика = 1/4 ширини плану центра. Висота ж другого восьмерика й першого залому разом = висоті першого восьмерика.

Другий залом заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина восьмеричка-ліхтаря, верхня грань = 1/4 довжини плану південного рукава, а висота = 1/2 висоти другого восьмеричка. Висота другого залому = 1/2 висоти другого восьмеричка. Висота верху до початку ліхтаря (перший восьмерик, перший залом, другий восьмерик, другий залом, взяті разом) = 1/2 довжини плану будови. Завершується центральна дільниця глухим, дуже низьким ліхтарем; його довжина = ширині і дорівнює довжині грані другого восьмерика (внизу).

Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює довжині плану будови. Отже, контур внутрішнього об'єму церкви вписується в квадрат.

Висота перекриття (верха) вівтаря, бабинця та південного й північного рукавів в інтер'єрі наближається до третини висоти зрубів їх стін.

Церква Юрія в Охтирці – пам'ятка дуже цікава і важлива для розуміння процесів, що відбувалися в творчості майстрів народної монументальної архітектури наприкінці XVIII ст. Збудована в середині останнього десятиліття XVIII в., церква Юрія служить яскравим свідченням життєвості народної української монументальної архітектури тих часів.

Народним майстрам-архітекторам ніяк не можна дорікати у консерватизмі, як то часто раніш робилося. Навпаки, вони уважно слідкують за розвитком мурованої («панської») архітектури, охоче і широко запозичають у неї елементи, головним чином декоративні. В Юр'ївській церкві до таких елементів, запозичених з класицистичної архітектури, треба залічити карнизи, що складалися з систем поличок і сухариків, які завершують зовні зруби стін і обох восьмериків.

В церкві Юрія в Охтирці, як і в ряді інших пам'яток, ми спостерігаємо виразно виявлену зацікавленість майстра не лише елементами декоративного порядку, але й бажання зрозуміти і використати основи класицистичного архітектурного світогляду. Він хоче зрозуміти «дух епохи», сприйняти принципи побудови архітектурно-художнього образу нової архітектури, її раціоналізм, шляхетну стриманість, підкреслену урівноваженість – спокійну простоту, що відбивалася в чіткій ясності членування просторових об'ємів, простоті і логічності пропорцій компонентів будови. При цьому майстер Юр'ївської церкви непохитно стоїть на позиціях традиційних, віками вироблених і вивірених практикою принципів розуміння національної ідеї монументалізму, її зміст і форму майстер охтирського Юрія поклав в основу свого творчого задуму, їй він підпорядкував, органічно ув'язавши, елементи класицистичної архітектури. Особливо яскраво це виявилося в побудові об'єму верху в інтер'єрі. Тут майстер повною мірою використав традиційні засоби ілюзійного збіль-

шення висоти верху, ставлячи один на один щораз менші восьмигранні призми, сполучаючи їх стрімко злітаючими вгору заломами.

На перший погляд церква Юрія в Охтирці може здатись дуже відмінною від старіших слобожанських пам'яток, таких, наприклад, як церква Миколи в Лебедині, Введенська в Артемівці, Спаса в Межирічі, Михайла в Левківці. Але, розмістивши їх в один ряд в хронологічній послідовності, ми переконуємося, що всі вони – складові частини ЄДИНОГО стилістичного потоку народної монументальної української архітектури з яскраво виявленим неповторно своєрідним обличчям, і згадані пам'ятки відбивають окремі етапи, різні фази того процесу, а також різні напрямки творчості майстрів.

Цікава церква Юрія ще й тим, що вона – представник типу будов, поширених як в самій Охтирці, так і в околишніх селах Охтирського та суміжного Богодухівського повітів, збудованих (умовна назва) охтирською групою майстрів. До цього охтирського типу, якщо зважати на ті пам'ятки, які мені довелося оглянути і зафотографувати в 1913–1927 рр., та на підставі старовинних пам'яток, фото яких збереглися у Харківському університетському музеї і які в натурі не заціліли, належали: Михайлівська церква 1775 р. в Охтирці на Гусинці[6], Василівська церква с. Солдатського Охтирського повіту 1794 р., Юр'ївська церква 1795 р. в Охтирці, церква Параскеви 1801 р. в с. Бакирівці Охтирського повіту[7]. Той же тип плану і композицію об'ємів (з невеликими відмінами) мають ще: Успенська церква 1793 р. в с. Полкова Микитівка Богодухівського повіту[8], церква Миколи в с. Городньому 1801 р. того ж повіту[9] та церква Покрови 1803 р. в сл. Хухрі Охтирського повіту[10]. Можливо, територія поширення цього типу була більша, але даних для цього у нас немає. В самій Охтирці збудована була в 1775 р. найстарша церква цього типу – Михайлівська (розібрана в 1910 р.). На фото зовнішнього вигляду її з півдня бачимо будову з планом, що складався з центрального квадрата і чотирьох менших за центральну дільницю рукавів, що мають форму чотирикутників,

Охтирка, церква Юрія, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1914 р.

близьких до квадрата. Отже, молодша за неї Юр'ївська Охтирська повторює цей тип плану. Відтворюють його церкви в Бакирівці та Хухрі. В церквах в Солдатському, Полковій Микитівці та Городньому план вівтаря не чотиригранник, а шестигранник (чотиригранник із зрізаними зовнішніми кутами). Майже однаково скомпоновано в Михайлівській і Юр'ївській церквах об'єми. Але поряд з цим Михайлівська церква має і відміни: вона не має другого восьмерика, а над заломом першого восьмерика зразу безпосередньо підноситься світловий ліхтар. Цю рису ми зустрінемо у всіх інших церквах охтирської групи (крім Охтирської Юр'ївської). У всіх церквах тої ж групи (за виключенням Полкової Микитівки) зруби стін рукавів нижчі за зруб стін центральної дільниці. Перекриті зовні

[6] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 29.

[7] Там же. Отд. III. С. 55.

[8] Там же. Отд. III. С. 217.

[9] Там же. Отд. III. С. 255.

[10] Там же. Отд. III. С. 102.

вони двоспадистими дахами з простовисно обрубаними торцями (фронтонами); тільки Михайлівська церква має дах округлого профілю з відливами[11], а у всіх інших пам'яток дахи на рукавах – двоспадисті намети. У всіх церков охтирської групи, крім Михайлівської в Охтирці, поперечник восьмерика дорівнює стороні квадрата плану центрального зрубу, цебто грані восьмигранника, орієнтовані по сторонах світу, безпосередньо продовжують зруб стін.

Ця прикмета в українському дерев'яному монументальному будівництві нововведенням вважатись не може. На протязі всього XVIII віку цей засіб переходу четверика зруба стін у восьмерик ми спостерігаємо доволі часто, а саме: в церкві Тройці в Коропі 1716 р., в Успенській церкві 1720 р., в Шатрищах, в церкві Миколи 1745 р. В Свіржі, в Вознесенській церкві 1759 р. в Березні, в Покровській церкві 1765 р. в Антонівці, в Петропавлівській церкві 1777 р. в Гадячі та ін. Але послідовно, систематично цю рису відбивають лише будови охтирської групи. Одна з церков охтирської групи – Михайлівська в Охтирці – має восьмерик, поперечником менший сторони квадрата плану центральної дільниці; в ній між восьмериком (незначно вужчим за четверик) і четвериком вставлено короткий низенький залом. Восьмерики Михайлівської Охтирської та Василівської в Солдатському церков мають по 4 вікна, тоді як у всіх інших – по 8. Форма даху, що перекриває залом над восьмериком в Охтирській Юр'ївській та Бакирівській церкві, стіжкова з плоскими гранями, а у всіх інших – опукло-гранчаста. Вікна в два яруси в зрубах стін зустрінемо в Охтирського Юрія та ще в церквах Городнього та Полкової Микитівки.

Кожна церква охтирської групи має відміни в деталях, але їх об'єднують характерний силует і спільний принцип компоновки просторових об'ємів.

БАКИРІВКА Сумської області.
Церква Параскеви.[12]
Обмір і фото 1927 р.

По зовнішньому вигляду церква Параскеви в Бакирівці і церква Юрія в Охтирці дуже схожі. Разом з тим є у них чимало і відмінного. Різні у них пропорції частин як плану, так і в побудові об'ємів. Відмінний у них ритмовий крок цих частин. Хоч Бакирівська церква молодша за Юр'ївську[13], але вона більш «архаїчна»; ряд рис її притаманний будовам навіть першої половини XVIII ст. Вказать хоч би на те, що розріз церкви в Бакирівці не вкладається в квадрат з стороною = довжині будови, бо внутрішня висота центральної дільниці більша довжини її.

Розглянувши обмірни кресленники Бакирівської церкви, ми переконалися, що вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. План її центра не квадрат, як у Юрія, а прямокутник, ширина якого дорівнює апофемі трикутника з стороною = довжині центра. Вівтар і бабинець – рівні між собою чотиригранники. Ширина їх дорівнює 1/2 діагоналі центра, а довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині вівтаря чи бабинця. Внутрішня довжина південного й північного рукавів дорівнює довжині вівтаря, а ширина їх = 1/2 ширини вівтаря.

Проаналізувавши подовжній розріз Бакирівської церкви, з'ясуємо, що центральна дільниця побудована за такими приписами: висота зрубу стін (четверика) дорівнює діагоналі плану бабинця.

Четверик переходить у восьмерик; його довжина і ширина ті ж, що і у четверика, а висота = 1/2 діагоналі плану центра.

При заготівлі зрубу першого залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/3 повної довжини восьмерика і висота = 1/2 ширини восьмерика.

[11] Ця опуклість з'явилась, мабуть, пізніше, коли церкву, пошиту спочатку деревом, перекрили залізом.

[12] П. Юрченко в названій вище книзі на рис. 39 (с. 54) надрукував моє фото 1927 р. кутка зруба церкви в Бакирівці, помилково підписавши, нібито це зруб церкви (якої?) в Новгороді-Сіверському і фото А. Смика.

[13] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 55.

Бакирівка, церква Параскеви, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1927 р.

Другий восьмерик (ліхтар) має довжину = 1/2 ширини плану бабинця і висоту = довжині того ж восьмерика. Висота верху (залому і другого восьмерика) дорівнює 1/2 ширини плану будови, а внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі довжини і діагоналі плану центра; висота центральної дільниці без другого восьмерика = подвоєній довжині плану центра.

Висота зрубів стін вівтаря, бабинця та південного й північного рукавів дорівнює 1/3 довжини плану будови. Внутрішня висота кожного рукава, вівтаря й бабинця = ширині плану центра. Ширина проходу з центра в ру-

кави і бабинець дорівнює 1/2 діагоналі плану бабинця = ширині плану центра. Ширина проходу з центра в рукави і бабинець дорівнює 1/2 діагоналі плану бабинця.

Півциркулярні завершення просвітів, що сполучають центр з рукавами – «арками», форма віконних рам свідчать про знайомство й зацікавленість майстра певними елементами і формами класицистичної архітектури. Проте аналіз обмірних кресleників Бакирівської церкви з повною очевидністю доводить, що у майстрів охтирської групи на початку XIX ст. ідея монументалізму в архітектурі, головні засади побудови внутрішнього простору церков повною мірою зберегли стильові настанови, створені майстрами попередніх віків.

Орнаментальні мотиви і форми іконостасної різьби, архітектоніка іконостасів в церквах значно швидше і радикальніше, ніж архітектурні форми, зміняли своє обличчя. Іконостаси дуже широко й активно сприймали форми західно європейської декоративної скульптури, хоч і це сприймання супроводилось творчим пристосуванням запозиченого до місцевого, віками зложеного розуміння принципів і традицій декоративного мистецтва. Проте процеси, що відбувалися в галузі іконостасної різьби, ґрунтовно відмінні від процесів, які спостерігаємо в галузі монументальної архітектури. Дуже виразно освітлює позиції архітектора і іконостасного майстра архівна справа про побудування нової соборної церкви в Лохвиці замість згорілої. За контрактом 1763 року майстер Ілля Бродацький мав будувати церкву «точно вшир и длину, як... погорелой церкви фундуш (читай: фундамент) значит... В пропорцію должен я в вышину же и манер против меры церкви Тройцы в г. Лубнах...». Отже, в архітектурі – традиції і тільки традиції. Коли ж іконостасному майстрові показали «абрис» іконостасу для цієї церкви, надісланий запорожським кошовим П. Калнишем, що будував цей собор своїм коштом, то майстер відповів, що по тому абрису «яко старинного манеру и весьма простой работы, делать он не хочет, почитая ту работу своего искусства за уразу»[14].

[14] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 142. – Арк. 6, 24.

ПАМ’ЯТКИ КІНЦЯ XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. особливо в середині і другій половині останнього десятиліття, дерев’яне церковне будівництво на Лівобережжі починає виявляти роздвоєння досі єдиного потоку. Частина майстрів продовжує будувати, непорушно зберігаючи традиційні риси, інші майстри починають залучать в тій чи іншій мірі, більш чи менш вдало народні традиційні риси побудови планів і об’ємів з елементами класицистичного стилю.

ЛЕБЕДИН Сумської області
Трьохсвятська церква 1795 р.[1]
Обмір 1927 р. Фото 1913-го–1927 р.

Збудована в 1795 р. Трьохсвятська церква[2] була вже не першою будовою. У парафіянина цієї церкви Чигринця, що проживав по Гмиринскому провулку, буд. 6, в хаті ми знайшли ікону з таким записом: «Соорудися ікона сия старанием... Тимофія Калюжного до храму Трех стелей року А ЛВ» (1732).

[1] Фото зовнішнього вигляду і інтер’єру її опубліковано в роботі С. Таранушенко. Пам’ятки Слобожанщини. Табл. IV, IX. Обмірні кресленики плану і розрізу репродуковані в «Нарисах».

[2] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 456.

Лебедин, Трьохсвятська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

А в згаданій роботі Ф. Гумилевського наведена посилка на документ, який дає підставу твердити, що Трьохсвятська існувала в Лебедині вже в 1709 р.[3]

Церква має виразні сліди репарації. На жаль, церковний архів не зберігся і ми не можемо документально ствердити, які і коли відбувалися в ній ремонти. В названій праці Ф. Гумилевського зазначено, що в 1828 р. церква була «обновлена»[4].

Збудовано церкву з соснових брусів. Підвалини – дубові. Під час обмірів виявилося, що будова збереглася в незадовільному стані і зруби значно деформувалися. В північно-східних кутах вівтаря і центрального зрубу угли розійшлися, і це дало змогу дослідити і заміряти конструкцію в'язання брусів в углах. Зруби настільки ослабли, що їх довелося взяти в «лисиці».

За планом Трьохсвятська церква належить до поширеного на Лівобережжі типу: центр – квадрат, бабинець – чотирикутник, вівтар – шестигранник[5]. Церква триверха. Зруби стін вівтаря і бабинця одної висоти, а зруб стін центральної дільниці – вищий, риса теж на Лівобережжі дуже розповсюджена. Але Трьохсвятська церква має одну рису, що зустрічається рідко: вона одна з двох відомих нам

[3] Там само С. 455.

[4] Там само С. 456.

[5] Церкви: в Введенському, Степанівці, Голубівці, Горобові, Середиці, Гудівці, Коропі (Покрова), Протопопівці, Бездрику, Седневі (Покрова), Синявці (Миколи), Зінькові (Воскресенська) та ін.

на Лівобережжі пам'яток, що нагадує західноукраїнські церкви «з кошами»[6], в яких восьмерики підтримує конструкція за принципом «костра». Восьмерик бабинця Трьохсвітської церкви спирається не на чотири похилі грані першого залому, а на три: західну, південну і північну. Притому південна і північна (обидві довші західної) грані не перетинаються, як звичайно на Лівобережжі, похилою східною гранню, а пов'язані в замки з західною гранню зрубу стін центральної дільниці. Східну ж грань восьмерика бабинця тримає сволок, врубаний в південну і північну грані зрубу першого залому. Відстань між подошвою восьмерика бабинця і західною гранню зрубу стін центральної дільниці зашито в інтер'єрі горизонтальною плоскою стелею. Таку ж конструкцію має і верх вівтаря[7]. Зовні частини даху над «кошами» прикро заломлено. Конструкція верху центральної дільниці така, як і в інших подібного типу пам'ятках Лівобережжя.

Архітектурно-художній образ Лебединської Трьохсвятської церкви після репарації 1828 р. сполучив традиційні народні (і то навіть «архаїчні») прикмети з рисами архітектури класицистичної доби. В планах зрубів будови знаходимо квадрат (центр), чотиригранник (бабинець), у якого ширина дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині. Висота зрубу стін центра дорівнює довжині плану дільниці. Внутрішня висота центральної дільниці менша довжини плану будови. В конструкції верхів вівтаря й бабинця спостерігаємо «коші». Все це – архаїка. Але цю архаїку згодом прибрали в модний «одяг» класицистичної доби. Верхи зовні мають «банясті» перекриття і завершені кулеподібними главками. Восьмерик центральної дільниці – незвично широкий восьмигранник правильної форми з 8 вікнами; він примушує згадати про круглі барабани мурованих церков класицистичного стилю. З заходу, півдня й півночі до зрубів стін приставлені портики з фронтонами. В інтер'єрі верхні заломи усіх трьох дільниць будови засклеплено не дуже прикро і перекрито широкими плафонами, що виявляють бажання будівника наблизити завершення верхів до форми бані. В церкві стоїть ампірів, хороший (за живописом, архітектурною композицією та різьбленим декором) іконостас, що замінив давніший.

Внутрішній об'єм будови витримано в спокійних пропорціях і формах. Такий же спокійний, урівноважений характер мають архітектурні форми і зовні. Дослідження церкви в натурі та аналіз обмірних креслеників її показав, що будова послідовно витримує народні принципи монументалізму, зберегла традиційні форми і засоби компонування складових частин будови. Разом з тим аналіз обмірних креслеників свідчить, що майстер і в форми компонентів будови, і в пропорційний «ключ» вніс певні зміни. Ці зміни переконливо доводять, що майстер глибоко розумів архітектурно-художні цінності, які принесла класицистична архітектура,– урочисту величність архітектурно-художнього образу, ширину розмаху в компонуванні просторових об'ємів. В Лебединській Трьохсвятській церкві ми спостерігаємо не механічне нашарування класицистичних елементів на традиційні народні; майстер творчо сприйняв ті цінності, органічно злютував і об'єднав з традиційною народною основою. Це – характерна риса нашої пам'ятки.

В інтер'єрі будови, в зрубах стін центральної дільниці і восьмерика майстер широко застосовує ригелі; їх лицева сторона оброблена скромно, у вигляді потрійної полички, без «фестонів». У бабинці і вівтарі ригелі зв'язують вгорі надвірні кутки стін; в центральній дільниці їх більше: вони розміщені у всіх чотирьох кутках, перші – на рівні ригелів вівтаря і бабинця, другі – вище – на межі зрубу стін і залому і останні – на межі восьмерика і другого залому.

Освітлена церква дуже щедро. Вікон багато, прорізано їх і в зрубах стін, і в восьмериках. В центральному восьмерику їх аж восьмеро. Вся будова освітлена більш-менш рівномірно. Засоби контрастів освітлення майстра не приваблюють.

[6] Наприклад, церкву Юра в Дрогобичі (М. Драган. Українські дерев'яні церкви. Львів. 1937), а також правобережну церкву Петра і Павла в Чуднові на Волині (Г. Павлуцкий. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев. 1905).

[7] Побудова восьмериків на конструкції за принципом «костра» ми зустрічаємо ще в Троїцькій церкві в с. Пакулі, але не в бабинці і вівтарі, а в південному і північному рукавах.

Лебедин, Трьохсвятська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ТРЬОХСВЯТСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ЛЕБЕДИНА

Вихідний розмір – ширина центральної дільниці. План центральної дільниці – квадрат. Бабинець в плані – чотирикутник; його ширина = 1/2 діагоналі плану центра, а довжина = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця[8]. Вівтар в плані шестигранник (квадрат з обсіченими зовнішніми кутами), його ширина й довжина дорівнюють 1/2 діагоналі центра; південна грань = 1/2 довжини центра, а східна грань = 1/2 ширини вівтаря.

[8] Довжина бабинця й половина довжини центра дорівнюють також діагоналі чотирикутника, що становить південну половину плану центра.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану. Висота західної грані зрубу стін центральної дільниці дорівнює стороні (західній) плану центра. Висота верху центральної дільниці = півсумі довжини плану центра й бабинця, або апофемі рівностороннього трикутника, у якого основа – довжина зрубу стін (вгорі).

Перший залом центральної дільниці заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції; основа його – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі плану центра, і висота = 1/6 висоти зрубу стін дільниці. Висота першого залому і зрубу стін разом = сумі довжини і ширини плану бабинця. Восьмерик центрального верху, його довжина і ширина = 1/2 діагоналі плану центра, а висота = 1/2 повної довжини восьмерика. Висота восьмерика, першого залому і зрубу стін разом = довжині плану центра і бабинця. Для складання другого залому центрального верху використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/3 довжини восьмерика і висота = висоті восьмерика і першого залому, взятих разом і поділених навпіл. Висота центрального верху = півсумі довжини плану центра і вівтаря, а внутрішня висота центральної дільниці – менша довжини плану будови і = подвоєній довжині зрубу стін дільниці (вгорі).

Висота зрубу стін бабинця (західна грань, де найменша осадка) = півсумі довжини плану бабинця і центра. У першого залому західна грань = 1/3 довжини плану, діагональ трапеції, що визначає нахил цієї грані, = 1/2 довжини плану центра. Висота першого залому і зрубу стін бабинця разом = довжині зрубу стін центра (вгорі). У восьмерика довжина і ширина = 1/2 довжини восьмерика центральної дільниці. Грані восьмерика мають нахил всередину; повна довжина його вгорі = внутрішній довжині основи. Висота восьмерика = 1/2 довжини зрубу стін дільниці (вгорі). При заготівлі зрубу другого залому використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 ширини восьмерика і висота = 1/3 довжини восьмерика. Висота верху бабинця = третині суми довжини плану бабинця і центра, або = 1/2 діагоналі прямокутника, що становить половину плану центра. Внутрішня висота бабинця = довжині плану центра плюс 1/2 довжини плану вівтаря.

Висота зрубів стін вівтаря і бабинця однакова. Східна грань першого залому вівтаря (нахил 60°) = 1/4 довжини плану вівтаря. У восьмерика вівтаря довжина = довжині восьмерика бабинця разом з обома стінками зруба. Нахил граней восьмерика вівтаря менший, ніж у бабинці. Висота обох восьмериків однакова. Для заготівлі зрубу другого залому вівтаря використано шаблон-трапецію, у якої основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань і висота такі ж, як і у бабинці. Висота верху вівтаря = висоті верха бабинця, а внутрішня висота вівтаря = діагоналі плану центра.

Вікна в зрубах стін заложено на висоті = 1/2 ширини плану бабинця. Вікна в восьмерику центрального верху заложено над верхнім вінцем зрубу стін дільниці на висоті = чверті повної довжини зрубу стін дільниці (вгорі). На такій же висоті над верхнім вінцем зрубу стін заложено вікна і в восьмерику бабинця та вівтаря. Верх вікон в восьмериках бабинця і вівтаря позначають 1/2 повної довжини плану будови, а центр вікна в восьмерику центрального верху припадає на висоту = діагоналі плану центральної дільниці.

НІКОПОЛЬ, раніш МИКИТІВ РІГ,
Дніпропетровської області.
Покровський собор 1795 р.[9]
Фото збірки Харківського
університетського музею мистецтв

П'ятиверхий. П'ятизрубний. В плані – хрещатий з виділеним центральним чотирикутником, до якого прирубано 4 менші чотиригранники рукавів. Зруби стін рукавів всі одної висоти. Коротким заломом об'єм кожного рукава переходить у світловий восьмерик, вагомий за об'ємом, спокійних пропорцій (висота його приблизно на 1/4 менша довжини). Низький другий залом переводить об'єм рукава у важкуватий ліхтар; його довжина вдвоє менша довжини восьмерика, а висота – менша довжини. Ліхтарі бабинця і вівтаря – з вікнами, а південного й північного рукавів – глухі.

[9] Ф. Макаревский. Материалы. Вып. I. С. 66.
Д. Эварницкий. История запорожских казаков. Том I. СПб. 1892. С. 113.

Нікополь, Покровський собор, загальний вигляд.

Зруб стін центральної дільниці вищий зрубів рукавів (висота його дорівнює висоті зрубу стін рукава першого залому і половині висоти восьмерика). Коротким заломом об'єм центра переходить у просторий, але низький світловий восьмерик (його висота приблизно дорівнює 1/3 довжини). Короткий, прикро засклеплений другий залом переводить об'єм дільниці у другий світловий восьмерик; його довжина дорівнює приблизно половині довжини першого, а висота – 3/4 власної довжини. Завершуються усі верхи «баньками».

Центральна дільниця, особливо її верх, посідають в композиції будови підкреслено домінуюче положення. Центральний верх значно вищий за верхи рукавів, а маса його набагато вагоміша маси верхів рукавів. Контур розрізу будови, напевне, вписувався у квадрат.

ЯРМОЛИНЦІ Сумської області.
Воскресенська церква 1796 р.
Обмір і фото 1929 р.

Одноверха. Збудована 1796 р.; в 1842 р. ремонтувалася[10]. На кінець XVIII ст. на Полтавщині, і зокрема на Роменщині, вже багато було збудовано (звичайно панських) церков у псевдокласичному стилі. Ця «мода» не могла не відбитись в якійсь мірі на творчості народних майстрів-архітекторів. Відбилася вона також і на роботі майстра Ярмолинецької церкви. Це виявилося в деяких архітектурних деталях, головним чином зовнішнього вигляду церкви. Можливо, псевдокласика вплинула також на добір характерних прикмет будови: майстер дає перевагу спокійним урівноваженим пропорціям, простій, ясній композиції.

[10] П. Мартинович, В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии. Полтава. 1888.

Ярмолинці, Воскресенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Ярмолинці, Воскресенська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Ознайомимось з зовнішнім виглядом будови. В плані Воскресенська церква в Ярмолинцях – хрещата. Рукава хреста мають відміни: орієнтовані на південь і північ – вужчі, звернуті на схід і захід – ширші. Центра плану – близький до квадрата чотирикутник. Зруби стін рукавів вужчі за центральний і тому центральний зруб виступає назовні кутами між зрубами рукавів. Всі рукави в плані – чотиригранники. Їх зруби стін одної висоти. До бабинця примикає прибудована в 1842 р. впритул дзвіниця. З півдня і півночі внизу дзвіниця утворює два портики з колонами, а з заходу прибудовано ґаночок, теж з колонами. Такі ж ґаночки бачимо і при бокових рукавах. Чотиригранна призма зрубу стін центральної дзвіниці, як і зрубів стін рукавів, спокійних пропорцій. Зруб стін центра вищий за зруби рукавів. Перекрито рукави зовні двоспадистими дахами. Центральний зруб стін коротким першим заломом переходить у широкий невисокий восьмерик. Другий залом – також невисокий, але дах його має легкохвилясту форму. Завершує центральну дільницю глухий ліхтар спокійних пропорцій з грушоподібною над ним главкою. Такою ж простотою і ясністю форм і композиції визначається і інтер'єр церкви, але конструктивна побудова зрубів інтер'єра і, як наслідок того, ілюзійна висота центральної дільниці витримані в традиційних декласицистичних пропорціях. Тому верх центральної дільниці в інтер'єрі виглядає високим,

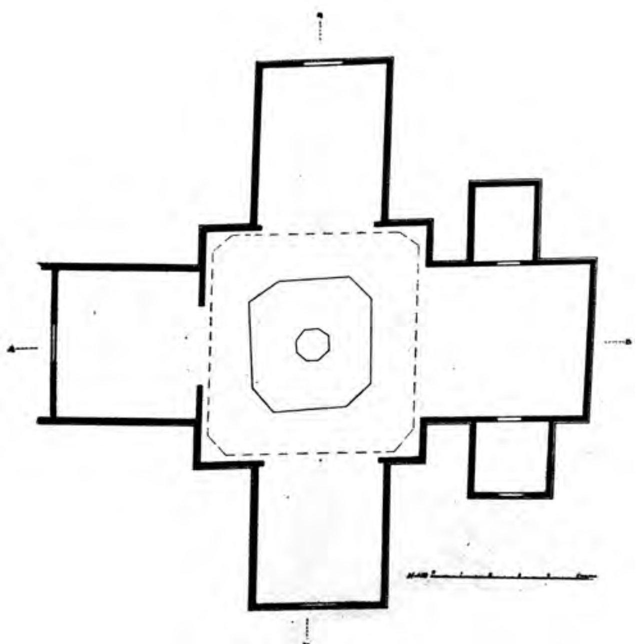

Ярмолинці, Воскресенська церква, план.

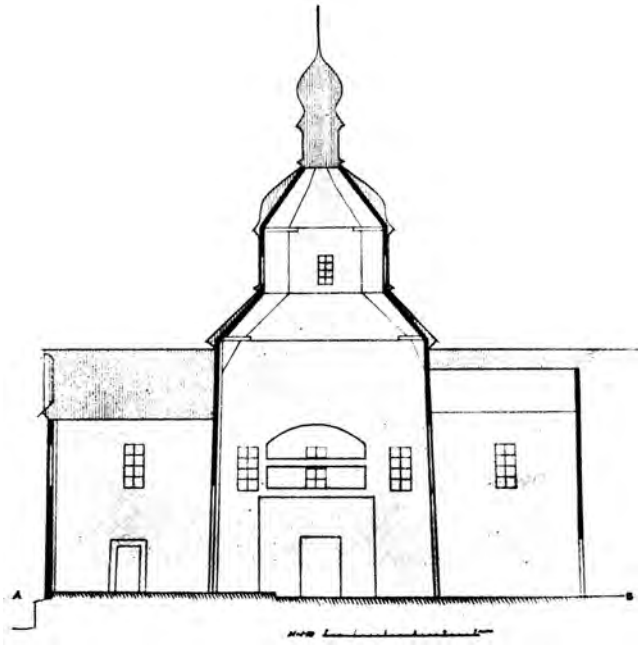

Ярмолинці, Воскресенська церква, поздовжній розріз.

легким і динамічним у формах, хоч фактично внутрішня висота центральної дільниці не досягає і 15 м при довжині плану будови в 18 м.

Зруб стін центральної дільниці в інтер'єрі – стриманих пропорцій (його дійсна висота трохи більша ширини плану). Грані зрубу стін вгорі в кутах пов'язані різьбленими ригелями. Пазухи в кутах за ригелями зашито похилими дощатими клинами.

Перший залом в інтер'єрі виглядає не низьким, як зовні, а навпаки, струнким і дуже динамічним. Його грані не намагаються дати ідеально рівну плоскість. Поверхня граней вібрує, виглядає легкохвилястою. Грані, звернуті по сторонах світу, звужуються догори настільки різко, що сусідні вузькі грані вгорі не вужчають, а навпаки, трохи розширюються. Заломлено грані першого залому під кутами порядку 54°–50° (східну і західну) та 52°–53° (південну і північну) з розрахунком, щоб довжина восьмерика дорівнювала 1/2 ширини плану дільниці, а ширина восьмерика = довжині його. Зруб залома чітко, але легко переливається у восьмерик.

Всередині будови восьмерик виглядає легким і струнким, зовсім не таким «вагомим» і інертним за пропорціями, яким він здається зовні. Чотири помережані делікатною різьбою ригелі чітко відмежовують восьмерик від другого залому. Таким чином, майстер ригелями восьмерика, ніби вірш цезурою, поділяє простір

Ярмолинці, Воскресенська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Ярмолинці, Воскресенська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

верху на дві частi: перший залом і восьмерик – одна частина; другий залом – друга. Грані другого залому ще більш, ніж першого,– рухливі, динамічні. Кути нахилу їх близькі до кутів першого залому (56°–51°), проте виглядає він високим, вищим, ніж у дійсності. Другий залом завершує дільницю. Зверху його перекриває маленький плоский плафон. Ліхтаря в інтер'єрі церква немає.

З вівтарем центр сполучається невисоким (3,5 м), але широким просвітом. Заплечиків центральний зруб стін на межі з вівтарем не має. Вівтар виглядає «кубічним»; перекриває його плоска стеля. Такі ж «кубічні», перекриті плоскими стелями, об'єми південного і північного рукавів. Просвіти до них з центра мають вигляд високого прямокутника, завершеного заокругленням. На межі з рукавами центральний зруб має коротенькі заплечики. Первісний вигляд бабинця був, певно, подібний до вівтаря, але внаслідок ремонтів приміщення бабинця переділено помостом на два поверхи: внизу – бабинець, вгорі – приділ, перекритий дерев'яним «коробом». Широка верхня частина просвіту з центра до бабинця зараз зашита, і в цю зашивку вставлено вікно (на крeслениках поміст приділу і зашивка просвіту в верхній частині просвіту в бабинці не показані). Зруб стін бабинця зберіг в кутках ригелі. Нижня частина проходу з бабинця до центра значно вужча верхньої: тут заплечики зрубу центральної дільниці – широкі. Вони підкреслюють певну ізольованість бабинця від центральної дільниці.

Вхідні західні двері мають коротко скошені верхні кути.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ВОСКРЕСЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЯРМОЛИНЦЯХ

Вихідний розмір в побудові плану – довжина плану центральної дільниці; ширина чотиригранника центральної дільниці дорівнює довжині її плюс товщина двох брусів зрубу. Вівтар – квадрат, сторона його = половині (меншої) діагоналі плану центра[11]. Бабинець – чотирикутник, ширина його = ширині вівтаря, а довжина = апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця[12]. У північного рукава ширина дорівнює ширині вівтаря, а довжина = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить північну половину плану центра. У південного рукава довжина така ж, як і у північного, а ширині північного рукава у південного дорівнює повна ширина.

Висота зрубу стін центральної дільниці = діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану центра, або = довжині плану бабинця і половині центра, разом взятим.

При попередній заготівлі на землі зрубу першого залому майстер використав для складання східної і західної граней шаблон-трапецією, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану центра і висота = 1/4 довжини зрубу стін центра (вгорі). Для складання південної і північної грані шаблон мав основу – ширину зруба стін дільниці (вгорі), верхню грань = 1/3 ширини плану центра і північного рукава, взятих разом, висоту таку ж, як і у попереднього шаблона. Висота першого залому і зрубу стін разом = сумі довжини плану центра і 1/2 вівтаря.

Довжина восьмерика = 1/2 ширини плану центра, а ширина восьмерика = 1/3 ширини плану центра і північного рукава, взятих разом; висота восьмерика = 1/2 повної довжини його. Висота восьмерика і першого залому разом = 1/2 повної довжини плану центра.

[11] План в натурі розбито недбало. Особливо сильно деформовано план центра, тому діагоналі його нерівні: одна довша, друга коротша.

[12] $\frac{\text{Довжина плану бабинця}}{\text{Довжина плану вівтаря}} = \frac{\text{Довжина плану вівтаря}}{\text{Довжина плану центра}}$.

При заготівлі зрубу другого залому, його східної і західної граней майстер вжив шаблон-трапецію; основа її – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 висоти восьмерика, і висота = 1/2 довжини восьмерика. При складанні південної і північної грані другого залому основа шаблона = ширині восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 висоти восьмерика, висота така ж, як і у попереднього шаблона.

Плафон другого залому, його довжина і ширина = 1/4 ширини основи восьмерика. Висота цілого верху дорівнює 1/2 діагоналі (довшої) плану центра. Внутрішня висота центральної дільниці = подвійній діагоналі плану вівтаря, або віддаленню між південно-східним кутом плану вівтаря і північно-західним кутом центра. У бабинця висота зрубу стін = півсумі плану бабинця і центра, а загальна внутрішня висота = повній довжині плану центра. У вівтаря висота зрубу стін така ж, як і у бабинця; зруб стін вівтаря перекриває плоска стеля.

Освітлюють зруб стін центра четверо вікон, прорізаних по два в кожному кутку південної і північної граней. Від підлоги низ цих вікон (а також інших вікон усіх дільниць) лежить на висоті = 1/2 діагоналі плану бабинця. Низ вікон восьмерика лежить над верхнім краєм зруба стін центра на висоті = 1/4 ширини зрубу стін центральної дільниці (вгорі).

Протопопівка, церква Катерини, бабинець, фото С. Таранушенка, 1914 р.

ПРОТОПОПІВКА Харківської області.
Церква Катерини 1796 р.[13]
Обмір 1927 р. Фото 1914-го і 1927 рр.

Одноверха, збудована з дубових, дуже добре припасованих в вінцях брусів. Всередині центрального зрубу помітні сліди зрізаних циналів (круглих). Головна вісь (схід–захід) будови повернута по компасу на 1´ проти руху стрілок годинника.

Побудовано церкву в 1796 році, а в 1822 році її «возобновили»[14]. В чому полягало «возобновление», невідомо. В церкві зберігся кресленик 1864 року, з якого видно, що тоді прибудували з півдня і півночі приділи з чотириколонними портиками і фронтонами. Для сполучення центра з рукавами в південній і північній гранях зрубу стін вирізали широкі і високі просвіти, і тоді ж довелося поруч з просвітами зруби взяти в «лисиці». До бабинця добудовано (коли – даних не маємо) двохстінок – притвор, що сполучив бабинець з дзвіницею, яка стоїть на захід від церкви, але зруб бабинця притому не порушено, лише в західній стіні зашито вікно, що має форму рівнокінечного хреста з заокругленими рукавами, в який вписано квадрат. Збереглися і одвірки західних дверей з різьбленою виноградною лозою, «короною» та зірками; в цоколі одвірків з обох боків вміщено по два гачки з «букетами». Характер різьби одвірків у Протопопівці нагадує різьбу на одвірках Михайлівської церкви у Лимані[15]. В тому ж 1864 р. перероблено дах вівтаря. В зрубах стін, восьмериків і заломів церква в інтер'єрі зберегла первісний вигляд.

[13] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXXV, рис. 5.

[14] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. IV. С. 141.

[15] Порівн. з різьбленими одвірками в церквах: Червоного Оскола, Замостя, Верхнього Бишкина, Черкаського Бишкина, Лиману (Воздвиженській).

Протопопівка, церква Катерини, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

За планом церква в Протопопівці належить до поширеної на Лівобережжі групи пам'яток, що складаються з чотиригранного бабинця, чотирикутного центра та шестигранного вівтаря[16]. Первісний план у Протопопівській церкві зберігся цілком.

Невисокий зруб бабинця зв'язано в інтер'єрі з зрубом центра в угол без остатку (стовпчики в просвіті між бабинцем і центром поставлено пізніше). Перекрито бабинець в інтер'єрі двоспадистим наметом. Стелини намету підшито до кроков. До центрального зрубу бабинець відкривається просвітом на всю ширину бабинця, а висотою – до початку переходу квадрата зрубу центра у восьмигранник. Верхня частина просвіту з боків оздоблена вирубаними в брусах «фестонами», а нижня сторона сволока, що завершує просвіт, помережана різьбленою «вервечкою» та зубчиками. Над мережаним сволоком в зрубі прорізано невеличкий круглий просвіт – голосник. Скільки і які вікна були у бабинці, зараз сказати не можна. Сучасні вікна здаються надто великими. Чи не розтісано їх у 1842 р., коли прибудували бокові рукави? Зараз вікна в рукавах, вівтарі і бабинці одного розміру. Про старе хрещате, зараз зашите вікно над вихідними дверима ми вже згадували.

Вівтар у плані – шестигранник. Конструктивно він не відрізняється від бабинця. З центром зруб вівтаря теж пов'язано в угол без остатку, але просвіт нижчий, ніж у бабинці; він досягає лише половини висоти зрубу стін вівтаря. Перекрито вівтар п'ятиспадистим наметом. На межі переходу зрубу стін у перекриття перед південно-східною і північно-східною гранями впритул до стіни врубано ригелі. Лицева сторона ригеля вгорі помережана косими

[16] Церкви в Бездрику, Солдатському, Лебедині (Трьохсвятська), Чубковичі, Седневі (Покрова), Синявці (Миколи), Онисіві, Поповій Горі, Степанівці, Дяківці, Гудівці, Горобові, Коропі (Покрова), Зінькові (Воскресенська), Воскресенському і багато ін.

Протопопівка, церква Катерини, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

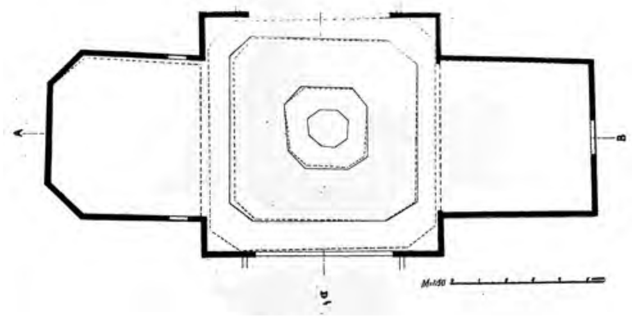

Протопопівка, церква Катерини, план.

карбами, нижче – вибрано поличку, а нижню грань бруска оброблено у вигляді півкруглих фестонів. Таке ж оздоблення мають ригелі і центральної дільниці. Різьба на ригелях – суха, монотонна.

Зруб центральної дільниці у стінах – зовсім невисокий (коло 7 м), його висота менша довжини плану дільниці і дорівнює півсумі повної довжини плану центра і вівтаря, зате верх високий, він дорівнює діагоналі плану зрубу (12 м)[17]. Перший залом в інтер'єрі – дуже стрімкий (70°) і короткий – переходить у широкий перший восьмерик. Висота восьмерика в інтер'єрі вдвоє менша довжини, але в ракурсі він здається значно нижчим. Надмірно розтягнута у всі боки форма восьмерика мало сприяє посиленню ілюзійної висоти будови.

Другий залом – високий, він стрімко підноситься вгору. Усі його грані мають підкреслено виявлену опуклість, але в натурі кривизна опуклості виглядає значно м'якшою, ніж на обмірних креслениках. Другий залом активно допомагає розгортанню вгору внутрішнього простору.

«Банястість» другого залому Протопопівської церкви – своєрідна «дань моді». Вона навіяна банями мурованих церков «класицистичного» стилю, що в значній кількості будувалися в ті часи в околишніх панських селах та в містах, і є інтерпретацією тих «бань» народним майстром в дереві.

Якщо перший залом дуже мало зменшив ширину й довжину зрубу стін, то другий залом, навпаки, різко звужує внутрішній простір будови.

Другий восьмерик – світлий, прорізаний, як і перший, чотирма вікнами. Його висота близька до ширини; в натурі ж ілюзійно він здається вищим, помірно струнким. Третій залом завершує центральну дільницю, знизу з підлоги він здається майже плоским. Останній, дуже низенький восьмеричок-ліхтар виглядає знизу як плафон, що перекриває третій залом. У другому восьмерику над східною і західною гранями заложено сволочок, до якого закріплено ланцюг для панікадила.

Ригелі розміщено в центральній дільниці при переході зрубу стін у перший залом і на межі першого восьмерика та другого залому. При гранях, орієнтованих по сторонах світу, ригелі заложено впритул до стін, а перед вузькими простінками – трохи відступивши від стіни. Ригелі виконують функції цезур, що поділяють ритмічно внутрішній об'єм на частини; різьба на ригелях – низької художньої якості: вона складається з безкінечного повторення дрібних, монотонних, «скучних» елементів.

У зовнішньому вигляді ще виразніше, ніж всередині, виявляється надмірна вага мас першого восьмерика та другого залому. Під їх вагою зруб стін ніби вгрузає в землю. Заважкі за пропорціями також другий восьмерик і ліхтар; вони в свою чергу ще посилюють відчуття надмірної ваги маси верха центральної дільниці.

Початок переходу квадратового в плані центрального зрубу стін у восьмигранник у зовнішньому вигляді не збігається з початком

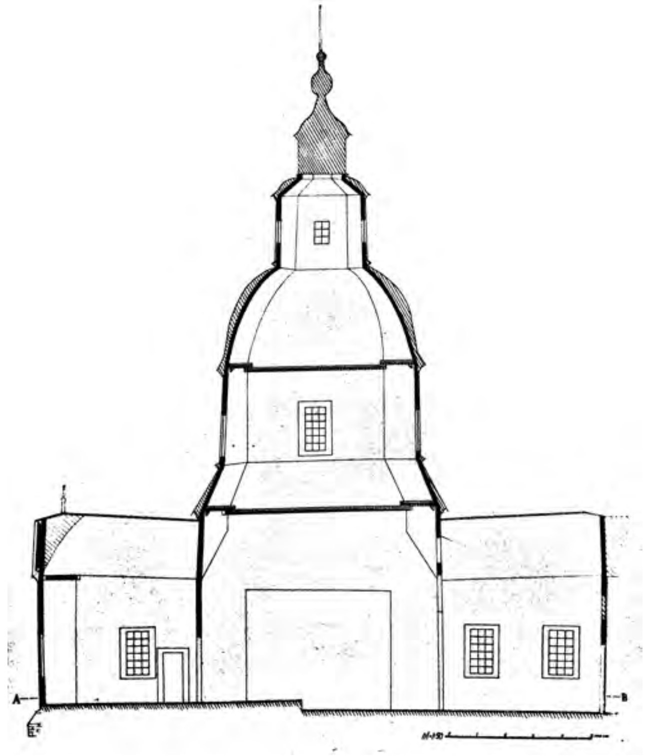

Протопопівка, церква Катерини, поздовжній розріз.

[17] В цьому можна добачити відгомін композиційних засобів церков лиманської школи (Верхній Бишкин).

його в інтер'єрі. Зовні зруб (певніш його обшивка) зберігає форму квадратового в плані мало не до початку першого залому. В інтер'єрі ж клин, яким квадратовий зруб стін центра переходить в восьмигранник, починається на висоті = висоті зрубу стін вівтаря чи бабинця.

Спроба майстра Протопопівської церкви включити в традиційну народну схему характерні форми мурованих церков «класицистичного» стилю не принесла йому успіху. В церквах «класицистичного» стилю світловий барабан, перекритий сферичною банею, впливає на глядача простотою, могутністю і величавим розмахом архітектурних форм. У майстра Протопопівської церкви перший восьмерик разом з другим заломом не надає будові отої простоти і величавості. Формою і пропорціями восьмерик неспроможний виконувати функцію підбанного барабана, бо він виростає з першого залому, а не спирається безпосередньо на стіни. Другий залом також не набув суворої чистоти сферичної бані, а водночас він значною мірою втратив традиційні риси залому. Перший восьмерик набув нічим не виправдану вагомість, яка «гнітить» зруб стін. Другий восьмерик з третім заломом, з погляду вимог «класицистичного» стилю архітектури, зайві. Це свідчить про те, що силі традиційних звичок і непереможному потягові до високого, розчленованого на восьмерики і заломи верха, як до вищого вияву краси архітектурної форми, майстер не мав сили противитися. Модні ж архітектурні новинки він неспроможний був творчо переробити, не зумів їх органічно злютувати з традиційною народною схемою.

Ця двоїстість мистецької позиції майстра позначилась і на пропорціях, виявлених в обмірних кресلениках.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ КАТЕРИНИ У ПРОТОПОПІВЦІ.

Вихідний розмір в побудові плану – довжина центральної дільниці. Центр в плані – квадрат. Бабинець в плані теж квадрат; його сторона визначається тим, що сума довжини бабинця і 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі прямокутника, що становить половину центрального квадрата. Вівтар – шестигранник; його довжина = довжині бабинця і ширина = ширині бабинця. Південна і північна грані вівтаря дорівнюють 1/2 сторони центральної дільниці, а східна = 1/4 суми довжини плану центра й вівтаря.

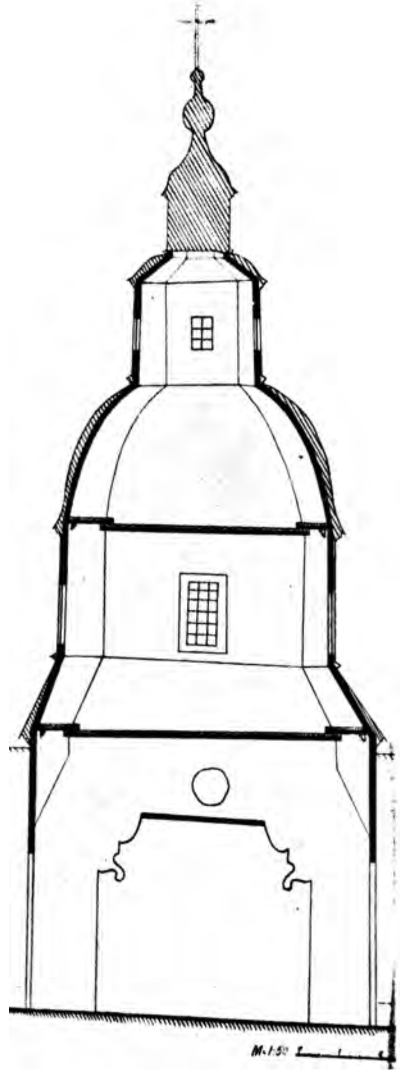

Протопопівка, церква Катерини, поперечний розріз.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану. Висота зрубу стін центральної дільниці дорівнює півсумі довжини плану центра і бабинця, або = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану центра. Висота зрубу стін до початку переходу їх у восьмигранник = висоті зрубу стін бабинця.

Для заготівлі на землі зрубу першого залому майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін центральної дільниці, верхня грань = півсумі довжини плану центра і бабинця; висота першого залому і зрубу стін разом = повній довжині плану центра.

Перший восьмерик ніяких тенденцій зближення з розмірами вівтаря не виявляє. Довжина

Протопопівка, церква Катерини, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1914 р.

восьмерика = півсумі довжини плану центра і вівтаря; довжині восьмерика дорівнює його ширина; висота восьмерика = 1/2 його довжини. Висота восьмерика, першого залому і зрубу стін разом дорівнює діагоналі плану центра.

Для заготівлі на землі зрубу другого залому[18] використали трапецію-шаблон, у якого основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 повної ширини плану вівтаря і висота = висоті восьмерика. Висота другого залому, восьмерика, першого залому і зрубу стін дорівнює віддаленню між південним кутом західної грані плану бабинця і північним кутом східної грані плану центра.

У другого восьмерика довжина і ширина = 1/2 повної ширини плану вівтаря; висота – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині цього ж другого восьмерика, або = півсумі висоти першого восьмерика і першого залому. Висота другого восьмерика, другого залому і першого восьмерика разом дорівнює діагоналі західної половини плану центра.

При складанні третього залому трапеціяшаблон мала основу – довжину восьмеричка-ліхтаря, верхня грань = 1/2 основи, а висота третього залому і восьмеричка-ліхтаря разом = повній довжині ліхтаря. У глухого ліхтаря довжина = 1/2 довжини другого восьмерика, а висота – один вінець.

Висота центрального верху = діагоналі плану центра. Внутрішня висота центральної дільниці – менша довжини плану будови і дорівнює висоті рівнобічного трикутника з основою = довжині плану будови і боками = діагоналям прямокутника, в який вписується план будови.

Висота зрубів стін вівтаря і бабинця = 1/2 діагоналі прямокутника, що становить 1/2 плану центра; висота ж їх разом з перекриттям = півсумі довжини плану бабинця і центра.

Центр вікна другого восьмерика визначається вершиною рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови; над верхнім вінцем першого восьмерика вікно другого восьмерика заложено на висоті = 1/2 довжини плану центра. Центр вікна першого восьмерика міститься на висоті = 1/2 довжини плану будови.

Майстер Протопопівської церкви, можливо, збудував також ще церкву Миколи в сусідньому селі Верьовкиному. Вона майже цілком повторює форми і пропорції Протопопівської церкви; лише в плані центральний зруб в Верьовкиному восьмигранник, а не квадрат. Просвіти між центром і бабинцем в Верьовкиному теж дуже близькі – і характером, і елементами різьбленого оздоблення – до оформлення Протопопівської церкви.

ВЕРЬОВКИНЕ Харківської області.
Церква Миколи.[19]
Схематичний обмір плану і фото 1914 р.

Одноверха. Рік побудови невідомий. Зовнішній вигляд церкви, принципи композиції мас верху, а також така характерна деталь, як оформлення просвіту з центра до бабинця, як ми вже вище говорили[20], дуже нагадують

Верьовкине, Миколаївська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1914 р.

[18] Опуклість граней заломів ми при аналізі побудови зрубів заломів до уваги не брали.

[19] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко Пам'ятки Слобожанщини. Табл. XXXV, рис. 4.

[20] Просвіт вгорі з боків має контур, що нагадує профіль консоля. В Протопопівці він складніший, в Верьовкиному – простіший. Над мереженим сволоком просвіта в обох пам'ятках прорізано невеликий отвір з заокругленим завершенням («голосничок»).

церкву Катерини в Протопопівці, збудовану 1796 р. Верьовкине лежить від Протопопівці на віддаленні 6–7 км. Отже, безперечно, одна з них, як то тоді часто бувало, збудована була «на зразок» другої. Яка з них (чи, може, ще якась третя) була зразком, невідомо.

Аналіз обмірного кресленика плану церкви Миколи показав, що центр її – восьмигранник (чотиригранник з відсіченими кутами); ширина плану центра – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині тої дільниці. Отже, вихідний розмір для побудови плану – довжина центральної дільниці. Розміри вівтаря і бабинця визначалися тим, що довжина кожної цієї дільниці плюс 1/2 довжини центра дорівнювала діагоналі південної половини чотиригранника, в який вписано восьмигранник центра. Бабинець в плані – квадрат. Вівтар – шестигранник; його ширина дорівнювала довжині. Таким чином, плани церков в Верьовкиному і Протопопівці мають відміни: в церкві Катерини центр чотиригранник, в церкві Миколи – восьмигранник; крім того, в церкві Катерини довжина будови – 20 м, а в церкві Миколи – 16,6 м.

Зруби стін вівтаря і бабинця церкви в Верьовкиному – невисокі, «кубічних» пропорцій. Покриті вони зовні двоспадистими дахами.

Верьовкине, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1914 р.

Головну увагу майстер приділив центрові. Він невисокий, а разом з тим маса його вагома. Висота зрубу стін центральної дільниці церкви Миколи менша його довжини, але гранчастість створює враження, що він теж кубічних пропорцій. Невисоким першим заломом об'єм центра переходить в світловий перший восьмерик. Площа основи восьмерика незначно менша площі плану дільниці, але значно більша площі плану вівтаря чи бабинця; висота же восьмерика досягає лише половини його довжини. Отже, виглядає восьмерик важким, приземкуватим. Грані другого залому вже енергійно зменшують об'єм і переводять його у другий світловий восьмерик, значно менший і дещо стрункіший за перший. Різко зменшено, порівняно з восьмериком, обсяг глухого ліхтаря.

Характер структури компонентів церков Протопопівки і Верьовкиного виявляють руку одного майстра. В інших пам'ятках сусідніх сіл цієї характерної структури і пропорцій компонентів будови ми не знайдемо.

НОСІВКА Чернігівської області.
Церква 1796 р.[21]

Одноверха. План – хрещатий з невиділеним чотиригранним зрубом центра і чотирма чотиригранними рукавами; в міжрукав'ях прирубано низенькі, теж чотиригранні комірки.

Зруб стін центра на рівні завершення зрубів стін рукавів переходить в восьмигранник. Над «підперезаним» дахом першого залому підноситься невисокий світловий восьмерик; його довжина, приблизно, дорівнює довжині плану рукава. Над дахом другого залому підноситься невисокий глухий ліхтар. Завершує дільницю шоломоподібна главка. Висота верха і висота зруба стін – урівноважені.

Зруби стін рукавів – нижчі центрального зрубу; вони стрункі, з чітко виявленим нахилом граней досередини. Перекрито рукави двоспадистими дахами. Зруби стін щедро освітлені: в кожному рукаві по 4 вікон.

В цій будові ніяких елементів класицистичної архітектури не помічаємо.

[21] В VII випуску «Вопросов реставрации», що видавала Археологічна комісія, опубліковано фото церкви с. Носівки і зазначено час побудови її: 1796 р. В «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» Ф. Гумилевского, в ч. VII написано про Воскресеньску церкву в Носівці, що над північними її дверима є напис: «1735 года создася сей храм Преображенія». В ЦДІАК в Києві переховується лист, датований 1747 р., в якому піп писав до консисторії: «церква в Носівці збудована ще 1700 р. і хоч вона вся до верху кріпка, але гонтовий побій почав осипатися і підвалини потрухли, будова почала дуже осідати». Тому парафіяни збиралися «навколо зісподу підвалинами підрубать і, де треба, поправити». (ЦГІАК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3531. Арк. 31–32). Розв'язати всі ці розбіжності дат у нас немає можливості.

Носівка, Преображенська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

КОРОП Чернігівської області.
Покровська церква, 1797 р.
Схематичний обмір плану і фото 1932 р.

З «Опису», що зберігся в архіві церкви, довідуємося, що збудована вона 1797 р., в 1847 р. під неї підвели цегляний підмурок, прибудували приділи, в 1852 р. всередині потинькували.

Приділи зовні обліпили будову так, що про висоту зрубу стін її можна судити тільки по одній незакритій східній грані вівтаря. Мало не до верху закрили зруб стін прибудови і в бабинці. В інтер'єрі зруби стін, заломів, восьмериків усіх дільниць потиньковано і побілено і цим знівечено характерні прикмети дерев'яної будови.

До прибудови зовні церква виглядала високою, стрункою: висота зрубів стін більше, ніж вдвоє переважала довжину плану кожної дільниці. Енергійно тягнуті були догори і верхи. Четверик зрубу стін центральної дільниці значно підноситься над зрубами стін вівтаря й бабинця. Восьмерики дуже різко зменшують об'єм зрубів стін. Глухі ліхтарі і шоломоподібні главки мали також форму тягнуту догори.

В інтер'єрі потиньковані зруби стін, особливо бабинця і вівтаря, справляють враження, ніби ви потрапили в цямрину на дно глибокого колодязя. Форми заломів і восьмериків через тиньк стали невиразними. Надто численні короткі ригелі, заложені в кутки рубів, сприймаються не як ритмові орієнтири, а як вияв безпорадності та неупевненості майстра в міцності зложеного ним зрубу. На межі переходу зрубу стін у залом «витягнуто» з тиньку «карнизи», а поруч з ними бачимо ригелі.

Схематичний обмір плану показав, що центр – квадрат з стороною = діагоналі квадрата бабинця. Вівтар – шестигранник; його ширина = ширині бабинця, а довжина наближається до 1/2 діагоналі плану центра.

Чотиригранна призма зрубу стін центральної дільниці в інтер'єрі – дуже тягнутих догори пропорцій – переходить в чотиригранну ж з круто засклепленими гранями зрізану вгорі піраміду – перший залом. Вгорі залом за допомогою невеличких плоских трикутників переходить в світловий восьмерик (чотиригранник з зрізаними кутами). Восьмерик переходить в другий залом, теж з круто заломленими гранями. Завершує центральну дільницю низенький глухий ліхтарик. Зруб стін дільниці в верхній половині в кожному кутку в'яжуть три коротких, але грубих ригелі. В восьмерику поверх вікон заложено в напрямку схід–захід сволок з блоком для ланцюга на панікадило. Освітлено центральну дільницю верхнім світлом: в південній і північній гранях зрубу стін прорізано в верхній частині по одному паристому вікну; в восьмерику заложено четверо вузьких високих вікон.

Покровська церква Коропа належить до групи церков з високо винесеним зрубом стін центральної дільниці над зрубами стін вівтаря і бабинця. Конструктивною особливістю будови є те, що майстер не користується похилими клинами при переході чотиригранного зрубу у восьмигранник. Зруб першого залому центральної дільниці переходить у восьмерик за допомогою горизонтальних плоских трикутників. Не видно похилих клинів і в заломі вівтаря; затинькований зруб не дає змоги визначити, яким засобом шестигранний зруб стін вівтаря переходить у восьмерик.

Грані першого залому вівтаря різко звужують об'єм і переходять в вузький стрункий восьмеричок. Завершує вівтар другий залом з круто заломленими гранями; перекриває його плоский плафон. Восьмерик освітлюють двоє вікон – на південь і північ. Зруб стін вівтаря прорізають в верхній частині троє вікон: на схід, південь і північ.

Бабинець відмінний від вівтаря тим, що зруб його чотиригранник, а не шестигранник.

Збудована в 1797 р. Коропська Покровська церква не дає навіть натяку на знайомство майстра з формами класицистичної мурованої архітектури.

Короп, Покровська церква, загальний вигляд, фото П. Жолтовського, 1930 р.

ПСЕВДОКЛАСИЦИЗМ

Остання третина XVIII ст. характеризується посиленням реакційної політики царського уряду в Гетьманщині та на Слобожанщині, придушенням тут решток державності і національної культури, зміцненням диктатури дворянства. В 1764 р. остаточно було скасовано гетьманство. В 1775-му – зруйновано Запорожську Січ. В 1781-му – скасовано рештки автономного устрою Гетьманщнини і Слобожанщини: старий полковий устрій замінено в 1782 р. поділом на намісництва, а в 1796 р. намісництва заступив загальноросійський поділ на губернії.

Козацька старшина одержала права і привілеї російського дворянства, усі посполиті і значна частина козаків були покріпачені: визиск «податних сословій» досягає нечуваних досі розмірів. Оці політичні і соціально-економічні зрушення не могли не відбитися на монументальному дерев'яному будівництві Лівобережжя. Маси простого народу до кінця XVIII і навіть на початку XIX в. продовжують розвивати в будівництві церков ідеї народного монументалізму, що пишним цвітом розквітли в добу визвольних воєн XVII віку. Іншими шляхами розвивалася панська мурована архітектура. Хоч церкви, будовані українською старшиною в XVII і першій половині XVIII ст., і мали певні відміни від селянських і козачих,– відміни, продиктовані її класовими позиціями і достатком,– все ж основні стилістичні ознаки їх архітектури зберігали загальнонаціональні принципи монументалізму. Коли ж козацька старшина одержала «права і привілеї» російського дворянства, монументальне будівництво цього новоутвореного на Україні дворянства відривається від загальнонародного пня. Виразником соціальної відокремленості дворянства від народних мас в архітектурі монументального будівництва на Лівобережжі стає класицистичний стиль. Новоспечене дворянство Лівобережжя відтепер орієнтується на Петербурзьку імператорську академію, засновану в 1758 р., на смаки придворних петербурзьких і московських архітекторів. Поширенню впливу російського класицизму на Україні сприяло і те, що у старшинське середовище влилося значне число російських поміщиків та урядовців[1].

[1] Згадаймо висловлювання В. І. Леніна: «Подумайте о том влиянии, которое оказывали на развитие нашей живописи, скульптуры и архитектуры мода и прихоти царского двора, как и вкус и причуды господ аристократов и буржуазии» (К. Цеткин. Из воспоминаний о Ленине. Ленин о культуре и искусстве. М.– Л. 1953. С. 298).

Вперше на Україні з’являються московські майстри «каменных дел» в кінці XVII ст. (М. Єфимович та Й. Старцев). На початку XVIII в. в Києві працював Д. Аксамитов, а в Ніжені Г. Устимов. Але будівлі цих майстрів свідчать, що вони не були архітекторами в сьогоднішньому розумінні цього слова. Це, дійсно, були майстри «каменных дел», вони виконували волю і задовольняли смаки замовців. Тому будівлі цих майстрів на Україні відмінні від тих, які вони будували у себе на батьківщині. В якій формі, в яких межах і в якій мірі місцевий традиційний архітектурний світогляд і смаки диктували свою волю московським майстрам «каменных дел», показує договір 1692 р. глухівського сотника Василя Федоровича з майстром М. Єфимовичем на побудову Михайлівської церкви в Глухові[2]. Федорович ставив в договорі ряд умов. Майстер повинен був збудувати нову церкву, за зразком старішої існуючої; себто яка в своїх формах, стилі, принципах побудови архітектурно-художнього образу мала продовжувати національні традиції. В новій будові Єфимович мав не просто відтворити зазначений зразок, але й внести ряд змін, які в договорі зазначав замовець; вони точно і повно визначали форму і розміри нової церкви. Вільну руку мали московські майстри лише в декорі, в настінних оздобах фасадів. В кінці XVII і на початку XVIII в. на Україну широким потоком вливаються московські мотиви настінних оздоб.

В творчості архітектора Шеделя, що переїхав з Петербурга в Київ в 30-х роках XVIII ст., характерні риси місцевих архітектурних традицій ще посідають поважне місце, але в Лаврській дзвіниці він вводить в практику ордерну систему в чистому вигляді. В середині XVIII в. на Україні працює уже значна кількість російських майстрів, їх будови вже виразно відбивають смаки петербурзького царського двору. З них треба згадати І. Мічуріна, що збудував у Києві за проектом В. Растреллі Андріївську церкву. Одночасно з ним в Києві працювали П. Неєлов, М. Юрасов, П. Попов. В цей же час в Охтирці на будівництві Покровського собору працював Д. Ухтомирський, пізніш його заступив С. Дудинський. Обидва вони намагалися надати Охтирському собору риси, притаманні школі Растреллі; але, як показує будова, місцеві архітектурні традиції виявилися дужчими за столичну моду.

В останню третину XVIII ст. на Лівобережжі з’явилось багато палаців придворних царських чиновників, що одержали на Україні колосальні латифундії і разом з ними десятки тисяч кріпаків. Ці палаци проектували виключно придворні архітектори: В. Делямот (Почеп), Кваренгі (Ляличі, Хотінь), А. Рінальді та Ч. Камерон (Батурин), В. Баженов (?) (Вишеньки) і т. д.

Певний слід залишила в архітектурі України діяльність останнього гетьмана К. Розумовського. Світогляд і художні смаки його сформувалися при дворі цариці Єлісавети; його смаки в галузі архітектури теж відбивали пануючі при царському дворі уподобання. Він залучав для будівництва на Україні архітекторів-іноземців, що працювали на царський двір, та їх російських учнів. Між 1748–1751 роками в Глухові при гетьманській військовій канцелярії працював «архитектурии газель» І. Мергасов, але 1751 р. він повернувся до Москви. В 1757 р. Розумовський запрошував Ант. Рінальді (родом з Палермо) на посаду гетьманського архітектора з умовою, що він буде навчати архітектурі учнів, яких йому дадуть[3]. Коли ж з Рінальді до згоди не дійшло, Розумовський законтрактував на ту ж посаду архітектора Андрія Квасова. Квасов почав працювати на Україні з 1748 р., виконуючи доручення Розумовського. В 1763 р. з Квасовим був підписаний контракт на 8 років. За цим контрактом йому доручались «строения национальные, гетьманские, чиновничьи и общенародные, а при том публичные в разных городах церкви в Глухове, Нежине, Козельцах, так и в других местах». Крім того, мав він «обучать данных ему от нации учеников арифметике, геометрии, архитектуре и подлежащих художеств как в теории, так и в практике в черчении планов, фасадов, профилей»[4].

А. Квасов був сином свого віку, архітектором, вихованим в дусі ідей і смаків, що панували в колах архітекторів, які обслуговували царський двір. Він не пішов дорогою М. Єфи-

[2] И. Каманин. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII ст. Киев. 1904.

[3] Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 7, оп. 1, спр. 333.

[4] ЦДІАК. – Ф. 54, оп. 3, спр. 256.

мовича, Й. Старцева, Д. Аксамитова, що поважали місцеві архітектурні традиції, будували в дусі цих традицій, розвивали їх принципи. Квасов, навпаки, не розумів і нетерпимо ставився до українських традиційних, до класицистичних безордерних форм і принципових настанов старого українського архітектурного світогляду. Він зневажав принципи монументальної української архітектури першої половини XVIII ст. Критикуючи недобудований Троїцький собор в Глухові, заложений ще за гетьмана І. Скоропадського, А. Квасов докоряв його майстрам тим, що «оная церков строена без архитекторского наблюдения в регулах». Йому були чужі і незрозумілі найхарактерніші риси, найголовніші, основні принципові засади монументалізму української національної архітектури XVII – першої половини XVIII ст., її динамізм, потяг до неба. На думку Квасова, Глухівська Троїцька церква була «непропорціональной», її стіни «чрезвычайно высоки». Закидав Квасов майстрам Глухівського собору і те, що «оная снаружи сделана гладко, без архітектурних украшениев», і тому «для благолепия» її він вважав «небезполезным убрать снаружи и внутри карнизами, пилястрами, колоннами»[5].

Думка про підготовку національних кадрів, кваліфікованих фахівців в галузі архітектури, що мали б обслуговувати місцеве дворянство, турбувала Разумовського. В контракті з Квасовим є спеціальний пункт, за яким Квасов мав підготувати з тих молодиків, яких йому мала відкомандирувати гетьманська військова канцелярія, двох архітекторів і одного спеціаліста садово-паркового мистецтва. Питання про учнів Квасова ще не досліджено. Потрібно було б з'ясувати, чому він так мало підготував архітекторів з «даных от нации» учнів і більше приділяв уваги підготовці своїх синів. Треба було б з'ясувати, чому навіть ті архітектори-українці, які працювали на батьківщині, намагалися позбутися цієї роботи, і декому вдається цього досягти.

Про одного з учнів Квасова – Максима Мосціпана – ми знаємо, що був він сином бунчукового товариша Климента Мосціпана. В 1766 р. «генваря 22 дня» Квасов видав такий атестат: «Дан сей атестат определенному ко мне в силе контракта моего в обучение архитектурской науки відомства малороссийской коллегии из войсковых канцеляристов Максиму Мосціпану в том, что прошлого 763 года августа с 6 дня, будучи он, Мосціпан ко мне определен й обучался поныне арифметике, частию геометрии, копирования чертежей, снятия с малых ситуациев планов, фасадов и при производждении практики у присмотру казенных работ прилежным оказывался и обходился добропорядочно. А в том свидетельствую колежский секретарь и архитектор Андрей Квасов».

Одержавши від Квасова все, що той міг дати, М. Мосціпан з дозволу Рум'янцева «для получения совершеннейшего в архитектуре успеха» виїхав 1765 р. до Петербурга, де і навчався у Баженова; а скоро разом з учителем переїздить до Москви. Баженов виділяв Мосціпана серед своїх учнів. В листі до Рум'янцева він писав: «Порученный мне войсковой канцелярист М. Мосціпан для окончания начатой им архитектурной науки особливо его к оной склонности и усердным прилежанием... приобретенным знаниям, заслуживает о себе рекомендации. Я, довольно видев его к сему художеству ревность, тщание и успехи засвидетельствовать могу, что он подает хорошую надежду быть полезным в сем художестве отечеству. Теперь остается в Вашей власти отличить его от прочих малороссийской коллегии служителей».

М. Мосціпан був зарахований в 1767 р. помічником 2 класу до архітектурної команди Баженова «при кремлевском строении». Коли повернувся М. Мосціпан на Україну, остаточно ще не з'ясовано. А. Михайлов в книзі «Баженов» (Москва. 1951) пише, що М. Мосціпан повернувся на Україну 1770 р. і, мабуть, працював архітектором. Н. Новаківська в статті «Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні»[6] на підставі одного архівного документа твердить, що М. Мосціпан ще в 1773 р. працював у Москві в чині архітектурного помічника. Безперечно одне – М. Мосціпан повернувся на Україні і працював разом з Квасовим. В 1771 р., бажаючи продовжити договір з малоросійською колегією, Квасов просить «оставить» при ньому М. Мосціпана. Рум'янцев був тої думки, що Мосціпан міг

[5] ЦДІАК. – Ф. 54, оп. 3, спр. 256.

[6] Збірник «Питання історії архітектури та будівельної техніки України». Київ. 1859.

бути хорошим помічником, але зробити це неможливо, бо Мосціпан, маючи таке ж звання, як і Квасов, попросив би таку ж платню, а на це коштів не було, а по-друге, він продовжував навчатися в такому місці, «от коего отвлечь его было бы отнять профиль лучшего приобретения ремесла». Про яке місце писав Рум'янцев, зараз сказати важко. Невідомо також, як склалася на батьківщині подальша доля цього талановитого (це засвідчив спочатку Квасов, потім Баженов) архітектора, в чому виявилося творче його обличчя. Довгий час про нього згадок в сучасних документах не зустрічаємо. В 1792 р. в архівних документах знаходимо вказівку на те, що М. Мосціпан на той час був бургомістром м. Коропа. Йому було доручено «учинить» кресленник іконостасу і дзвіниці Глухівської Троїцької церкви[7]. Були, очевидно, причини, які примусили талановитого архітектора змінити свою улюблену професію на адміністративну посаду. В 1796 році М. Мосціпан був членом комісії, що встановлювала дефекти в Спасському соборі Новгород-Сіверського монастиря[8]. Пізніших звісток про долю М. Мосціпана ми вже не знаємо.

Коли в 1765 р. М. Мосціпан виїхав до Петербургу, Квасов не подбав прийняти на місце Мосціпана когось з місцевих юнаків, а взяв на цю вакансію сина свого Миколу, навчав його по 1770 р., здобув для нього звання військового канцеляриста 1-го класу з платнею 120 крб. на рік. 1770 року відправив сина до Москви в команду Баженова «кремлевского строения». Через 1½ роки Микола повернувся до батька, але спеціальність архітектора його не приваблювала; в 1773 р. був призначений перекладачем при штабі Рум'янцева.

В 1771 р. скінчився термін контракта. Квасов просить продовжити його. За умовами нового контракту Квасову призначили «для обучения архитекторской науки» двох молодиків: Савича Федора і Мосціпана Якова (брата Максима). Савич в заяві писав: «з 1766 року навчавсь в Київській Академії, з 1770 р. працюю в скарбовій канцелярії. Маю охоту до архітектури, прошу призначити мене до архітектора Квасова».

В березні 1772 р. Квасов писав колегії, що за минулі 6 місяців він навчив Савича і Мосціпана арифметики, знімати копії з кресленників, кресленню ордерів. Не все ясно в цьому листі. Чи потрібно було співробітника скарбової канцелярії, що вчився до того в Київській Академії, навчати арифметики? Чи потрібно було також вчити Савича копіювати кресленики? Адже Академія давала своїм студентам початкові знання з архітектури і навіть викликала зацікавлення нею у студента. Так само неясна справа з кресленням ордерів. Певно, з ордерами студенти знайомі були ще в Академії. Скидається на те, що Квасов приписав собі заслугу, яка йому не належала. Ф. Савич, очевидно, був здібним чоловіком. Швидко він став незамінимим помічником Квасова. В 1774 р. Квасов клопотався, щоб Савичу збільшили платню, бо він «пребывает при публичном строении с особым рачением и в познании архитектуры довольно успевающий». Але в дійсності Савич займався чисто технічною роботою, складав кошториси, наглядав за будівництвом, заміщаючи хворого Квасова, і не мав часу для підвищення кваліфікації. Коли Рум'янцев в 1778 р. наказав Савичу під доглядом Квасова виконати проект шпиталю в Глухові, Савич відповів, що він працював під рукою уволеного нині Квасова, що його знання стосуються більш теорії, що йому для «достижения совершенства» слід було би поїхати до Петербурга, але через крайню нужду і хворобу матері їхати не може. Для виконання робіт в Глухові він вважає себе не досить кваліфікованим і просить прийняти його на колишню посаду «к письменным делам» в канцелярії Скарбу. Рум'янцев не повернув Савича на спокійнішу попередню роботу, не пустив до Петербургу, позбавив можливості стати висококваліфікованим творчим робітником в архітектурі, а примусив «з крайнею нуждою» тягнути лямку техніка-виконроба. В такій ролі, як показують архівні документи, він перебував в 1780 р. Подальша доля його невідома.

Одночасно з Савичем в кінці 1771 р. подав заяву Яків Мосціпан, в якій писав, що має охоту до науки, «до архітектури рачительність» і просить призначити його до Квасова. Його доля була ще менш щаслива, ніж Савича. В березні 1772 р., як ми вже згадували, Квасов писав, що за 6 місяців він навчив арифметики, копіювати кресленики, викреслювати ордери. В 1773 р. малоросійська колегія запитала Квасова «подает ли Я. Масціпан надежды и спо-

[7] Тої самої дзвіниці, що будував Квасов і яка завалилася.

[8] Ф. Гумилевський. «Чернигов». Кн. III. С. 82.

собен ли?» Квасов відповів, що Я. Мосціпан хоч і старанно вчиться, але внаслідок «головной и внутренней» хвороб від Савича дуже відстав. Я. Мосціпан просив направити його навчатись до Баженова, але до Баженова його не пустили, а перевели в іншу установу.

Слід згадати ще про Карпа Борзаківського. Він навчався в Москві в «сенатській конторі». В 1751 р. архітекторський учень К. Борзаківський в своєму доношенні писав: «по требованию бывшего в Глухове архитектурного гезеля И. Мергасова, а по представлению генеральной войсковой канцелярии прислан я из сенатской конторы в Глухов для воспомоществования устройства в распространении линейной улицы и в исправление строений к гезелю Мергасову прошлого 1751 г. ноября. А ныне обретаюсь при строении дому В. Ясновельможности в команде архитекторского подмастерья Андрея Квасова». Ім'я Борзаківського зустрічається в архівних справах по 1757 р. Про дальшу долю його відомостей не маємо.

Як бачимо, головний архітектор Гетьманщини А. Квасов за 15 років спромігся приготувати лише 2 молодиків «от нации данных», таких, що допомагали йому в роботі[9], і жодного самостійного творчого архітектора. Та й не знаємо, чи міг він це зробити. Його учні М. Мосціпан і син Микола мусили удосконалювати свої знання у Баженова. Ф. Савич теж відчував, що йому «для достижения совершенства» слід було б поїхати до Петербургу.

Про об'єкти, збудовані самим Квасовим, Рум'янцев в зв'язку з тим, що дзвіниця Троїцької церкви в Глухові, будована Квасовим в 1763 р., і в 1768 р. завалилася, писав: «по рассмотрении в репорте г-на архитектора Квасова резонов выведенных им в причине новостроящейся колокольни на церкви Троицкой соборной, не нахожя я ни одного, который служил бы ему достаточным оправданием»[10]. Пізніш, у 1771 р., Рум'янцев писав Мещерському: «Более моего можете знать прилежность и способность в своем звании архитектора Квасова... До сих пор, что только основал или построил Квасов в Малой России, то не делает славу его искусству. Все видят казенные строения его работы – одни обрушившимися ко вреду в самом начале, другие наклонившиеся к подобному упадку»[11].

Ненормально стояла на Гетьманщині справа з архітекторськими кадрами. З одного боку, відчувалася гостра в них потреба, а з другого – М. Мосціпан, талановитий архітектор, не зміг знайти собі роботи по спеціальності і перейшов на адміністративну посаду – бургомістром[12]; і Ф. Савич просив звільнити його від обов'язків помічника Квасова.

Наскільки погано стояла справа на Україні в останній третині XVIII в. з задоволенням потреби країни не тільки у висококваліфікованих кадрах, а і в рядових грамотних креслярах, освітлює архівна справа Чернігівського історичного архіву 1781 р. під назвою «Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах». Виникло це «діло» за таких обставин. У зв'язку з запровадженням на території Гетьманщини і Слобожанщини «Положения о губерниях» виникла потреба провісти облік урядових будівель Гетьманщини. Губернатор Малой России Милорадович «рекомендував» полковникам існуючих урядових будівель плани «сочинить» і доставить їх в Глухів, доручивши призначити для того з-поміж «подведомых чиновников самых исправных, прилежных и к тому способных персон». Надіслані з місць в Глухів матеріали показали, що архітектурно кваліфіковані креслeники надійшли лише з Київського полку. З Прилуцького полку і Воронізької сотенної канцелярії надійшли креслeники, виконані не фахівцями, але графічно грамотними особами. Таку ж графічну грамотність виявив березинський сотник Сахновський. Останні три автори креслeників – вихованці, певно, Київської академії, яка давала студентам знання не тільки в галузі гуманітарних наук, але й основ природознавства, архітектури, малярства, гравюри. Решта ж надісланого в Глухів матеріалу це – схематичні, дуже умовні, часто по-дитячому наївні рисунки, виконані людьми, що з архітектурними креслениками

[9] При тому Мосціпан перейшов на посаду бургомістра м. Коропа, а Ф. Савич просив звільнити його від обов'язків архітектора і повернути «к письменным делам» в канцелярію Скарбу.

[10] ЦДІАК. – Ф. 54, оп. 3, спр. 4047. – Арк. 8.

[11] ЦДІАК. – Ф. 54, оп. 3, спр. 6132. – Арк. 10.

[12] Проте начальство, в порядку навантаження, наказало йому в 1792 р. «учинить» проект іконостасу і дзвіниці Троїцької цервкі в Глухові, тої самої, що будував Квасов, а вона в 1768 р. завалилася.

ніколи ніяких стосунків не мали, хоч у складанні їх брали участь полкові осавули, значкові товарищи, сотники, сотенні отамани, писарі. Ці рисунки, як висловився один з полковників, «просто в графах сочинены». Вони переконують нас у тому, що всі оті урядовці примушені були взятись за виконання розпорядження начальства тільки тому, що архітектурно грамотних людей в цілій Гетьманщині (за виключенням Козельця та згаданих трьох осіб з Прилук, Вороніжа та Березни) не було. Так стояла справа на території Гетьманщини. На Слобідській Україні розвиток мурованого монументального і житлового будівництва в останній третині XVIII ст. знайшов більш сприятливі умови, завдяки тому, що в 1767 р. в Харкові в Колегіумі[13] були відкриті «новоприбавочные классы»[14]. Це була перша, найстарша після Академії мистецтв в Петербурзі спеціальна художня школа в Росії[15]. На жаль, про цю надзвичайно цікаву і важливу для розвитку архітектури на Слобожанщині школу ми знаємо дуже мало. Її історія зовсім не вивчена, не висвітлена. Якщо про програму цих «класів» в загальних рисах ми дещо знаємо, то про її вихованців, про їхні твори (архітекторів і живописців), про роль їх в художньому житті України майже нічого невідомо. Програма «новоприбавочных класов» була близькою до програми Петербурзької академії мистецтв перших років її існування. У 1767 р. був відкритий клас рисунку «новоприбавочных класов» Харківського колегіуму, в 1770 р. організовано клас живопису, в 1783 р. засновано клас архітектури з архітекторським помічником Михайлом Калиновським на чолі, хоч з архітектурою студентів колегіума почали знайомити раніше. З архівних документів дізнаємося, що Петро Ярославський, відомий потім архітектор, в 1769 р. навчався у Харківському колегіумі у «архітекторського учителя» Адольфа Віганда. «Прибавочные классы» проіснували недовго. В 1798 р. вони були закриті.

Одним з відомих нам учнів «прибавочных классов» Харківського колегіума був Петро Ярославський. Вступив він «в службу» 1766 р. помічником архітектора в чині прапорщика. В 1773 р. його атестують вже як «достойного в должность архітектора підпоручника» і тут же згадують про учня його Максима Кошановського[16]. З 1780 р. П. Ярославський – штатний губерніальний архітектор; того ж року він починає викладати архітектуру в Харківському колегіумі[17]. Того ж 1780 р. Рум'янцев

[13] Харківський колегіум засновано в 1726 р. З самого початку мав він характер загальноосвітньої школи і був приступний для усіх станів населення. Спочатку програма колегіуму мала латино-грецький напрямок. Згодом було введено викладання французької і німецької мов, збільшився курс філософії й природничих наук (включаючи початки медицини). В 60-х роках XVIII ст. колегіум за програмою, за складом студентів – світська вища школа. Викладання велося, професори і студенти між собою розмовляли латинською мовою. Що давав колегіум своїм вихованцям, свідчать фонди його бібліотеки. Крім авторів античного світу тут широко була представлена література доби Відродження (твори Еразма Ротердамського знаходимо в бібліотеці в численних примірниках різних видань). Філософія була репрезентована працями Бекона, Декарта, Гесенді, матеріалів XVII в. Інструкція епіскопа С. Миславського (вихованця Кихївської академії) професорам колегіума 1769 р. рекомендувала використовувати при викладанні філософії та природознавства твори «натуральної філософії» Х. Вольфа. А для практичних вправ в французькій мові Миславський радив давати студентам читати Вольтера, Руссо, енциклопедистів, хоч і застерігав, що з цих творів «многие черпают своего неверия начало». Про проф. Ф. Л. Кордета, власника великої бібліотеки, Г. Сковорода говорив, що він розповсюджував користь, «як сонце промені». З колегіума вийшли десятки видатних діячів науки, професорів університетів в галузі медицини, фізики, хімії, анатомії, ботаніки, електротехніки і т. д.

[14] Ці класи користалися в колегіумі певною автономією: вони мали окремого директора і підлягали губернатору та його канцелярії. Губернатор Є. Щербинин в листі до С. Миславського 1769 р. висловлював задоволення успіхами класів: «успехи старания моего о сих науках далеко распростертися могли». Художнім керівником класів став академік Ів. Саблучок, а після нього учні його – Сем. Маяцький і Лаврентій Калиновський. Обидва закінчували свою науку після колегіума у Дм. Левицького.

[15] В. Веретенников. Художественная школа в Харькове в XVIII в. Харьков. 1911.

[16] ДАХО. – Ф. 365, оп. 1, спр. 4.

[17] Д. Гордеев. Матеріяли до художнього літопису Харкова. III. Повідомлення про колекцію архітектурних креслеників першої пол. XVIII в. – Академія наук. Записки історико-філологічного відділення. Вип. XIII–XIV. Київ. 1928.

викликав П. Ярославського до себе[18]. В 1796 р. П. Ярославський виконав план і фасад дзвіниці при Сумському соборі[19]. Як губерніальний архітектор, П. Ярославський багато будував на Слобожанщині.

З інших архітекторів, що працювали на Слобожанщині, відомий архітектор Вільянов, що керував будівництвом дому губернатора[20].

Певний вплив на архітектуру Слобожанщини мала так звана «Академія Ол. Палицина», дрібного поміщика с. Попівки Сумського повіту. В. Каразін говорив про Палицина, що він мав смак до архітектури, прикрасив нею кілька міст і значну кількість сел. Г. Данилевський писав, що Палицин впливав на багатих поміщиків, зокрема на Шидловського і Надаржинського, які були йому друзями, заохочував їх до будування домів, допомагав прикрасити ці доми пристойними меблями, спонукав заводити бібліотеки. Багато поміщиків наблизилися до європейської культури й побуту завдяки впливу Палицина. Вдома у Палицина безперервно йшло проектування. В. Ярославський в своїх спогадах пише, що за планом Палицина були збудовані в Мерчику всі господарські будівлі, в саду – альтанка у вигляді дзвінички. «Я,– пише В. Ярославський,– викреслив білові креслeники за проектом Палицина круглої церкви в с. Штепівці[21]. В с. Басах був збудований за планом Палицина мурований будинок, а в с. Кам'янці, що належала Надаржинському, мурована церква». У Палицина проживало звичайно подовгу по 2–3 поміщики, яким Палицин проектував будівлі. І так – ціле життя. В Хотіні за проектом Палицина побудовані оранжерея і ціла вулиця дерев'яних будиночків для музик та співаків.

Завдяки діяльності «прибавочных классов» Харківського колегіума, що підготували й випустили певну кількість архітектурно-грамотних молодиків, завдяки діяльності Харківського губерніального архітектора – енергійного П. Ярославського, завдяки гуртку, що громадився навколо «Попівської академії» з її шефом Палициним, класицистичний стиль в мурованому будівництві дворянства в Харківській губернії наприкінці XVIII і початку XIX в. набрав помітного пожвавлення.

Аналогічні процеси відбувалися в сусідніх Чернігівській, Полтавській та Катеринославській губерніях.

Справа побудови дерев'яних церков не лише в містах, але і по селах все більш переходить до рук губерніальних архітекторів, і народним майстрам-монументалістам все частіш доводиться будувати за проектами, виготовленими цими адептами класицистичного стилю.

Чітко розкриває процес творчості народних майстрів наприкінці XVIII ст. і з'ясовує умови, за яких їм довелося працювати, церква Миколи в селі Чернещині Сумської області Збудована вона на межі XVIII і XIX в.

ЧЕРНЕЩІНА Сумської області.
Церква Миколи 1799 р.
Обмір 1927 р. Фото 1915-го і 1927 рр.

В церкві зберігався проект плану і фасаду церкви, виконаний харківським архітектором П. Ярославським в 1799 р. На одному аркуші вгорі напис: «План для построения церкви Ахтырского уезда в экономическое село Чернетчину 1799 года февраля 28 дня губернатор Петр Сабуров» и внизу: «Губернский архитектор Петр Ярославский». На другому аркуші написи ті ж самі, лише слово «план» замінено словом «фасад». Отже, маємо рідкий (в моїй практиці єдиний) випадок, коли можна порівняти проект і обмірні натурні кресленики та документально переконатися в тому, наскільки точно і повно народний майстер втілив у життя проект, виготовлений вченим представником школи псевдокласичної архітектури. Тут ми маємо нагоду наочно переконатися в тому, як народний майстер реалізував доручений йому проект, що прийняв і що відхилив,

[18] ДАХО. – Ф. 632, оп. 1, спр. 57. Арк. 3. Чи не він же виконав обмір плану дома полковника в Чернігові? Чернігівський полковник відписував Милорадовичу, що дім полковника недавно обміряв підпоручник Ярославський.

[19] ДАХО. – Ф. 339, оп. 1, спр. 338. Арк. 1.

[20] ДАХО. – Ф. 339, оп. 1, спр. 1210. Рік 1775.

[21] Ця церква була зафотографована мною в 1913 р. Подібну до штепівської, круглу в плані церкву зафотографував я в 1915 р. в с. Радомлі Охтирського повіту Харківської губернії. Можливо, що й вона збудована за проектом О. Палицина.

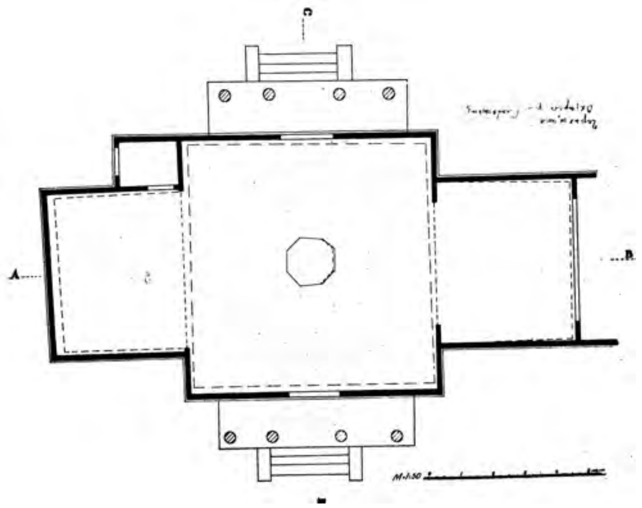

Чернещина, Миколаївська церква, план.

що припало йому до смаку, а з чим він не міг погодитись.

Село Чернещина було «экономическое», тобто кріпацьке. Проект церкви замовив і за втіленням його в життя наглядав пан. Тому ініціатива майстра при будуванні церкви в Чернещині значною мірою була обмежена волею і смаком цього пана. Все це і позначилося на вигляді пам'ятки.

Почати треба з того, що архітектор в основу запроектованого ним плану церкви поклав схему, що збігалося з традиційною, широко розповсюдженою типовою народною, що складається з трьох чотирикутників: двох менших і одного (центрального) більшого. П. Ярославський центральну дільницю плану запроектував у вигляді точного квадрата, а вівтар і бабинець – як рівні між собою прямокутники, що мають довжину = 1/2 довжини центра, а ширина їх дорівнює 5/4 власної довжини (по Палладіо). Тепер погляньмо, як цей проект реалізував народний майстер. Центральну дільницю він, як показано на проекті, заложив точно: за формою (квадрат) і за розміром (сторона дорівнює 8,53 м = 12 арш.). Форму бабинця і вівтаря – прямокутник, витягнутий в напрямку південь–північ,– і довжину їх (4,26 м = 6 арш.) наш майстер також зберігає в проекті. Але ширину вівтаря і бабинця він дає не 5,33 м = 7,5 арш., як вимагав проект, а 5,2 м = 7 арш. 5 верш. Така заміна розміру ширини вівтаря й бабинця була продиктована звичкою майстра до прямокутників, у яких ширина дорівнює апофемі трикутника з стороною = довжині цього ж прямокутника[22]. Треба ще додати, що майстер Чернещанської церкви побудував бабинець ширший і довший за вівтар на товщину одного вінця, що не передбачалося проектом.

Поза планом П. Ярославський свій проект виконав у всьому цілком в дусі, формах і пропорціях псевдокласики. Майстер-будівник з проекта дещо зберігає, дещо відкидає, дещо змінює. Він не хоче бути «старомодним» і вводить в свою будову свої, принесені псевдокласичною архітектурою – переважно зовнішні, декоративно-архітектурні елементи: портики з колонами, фронтони, піврозеткову форму вікон і т. п., оскільки введення їх в будову вимагав замовець-пан. Разом з тим в нашому майстрі було живе гостре відчуття національних форм, що складалися на протязі довгого ряду віків і викристалізувалися внаслідок практики поколінь народних архітекторів – його попередників. Наш майстер

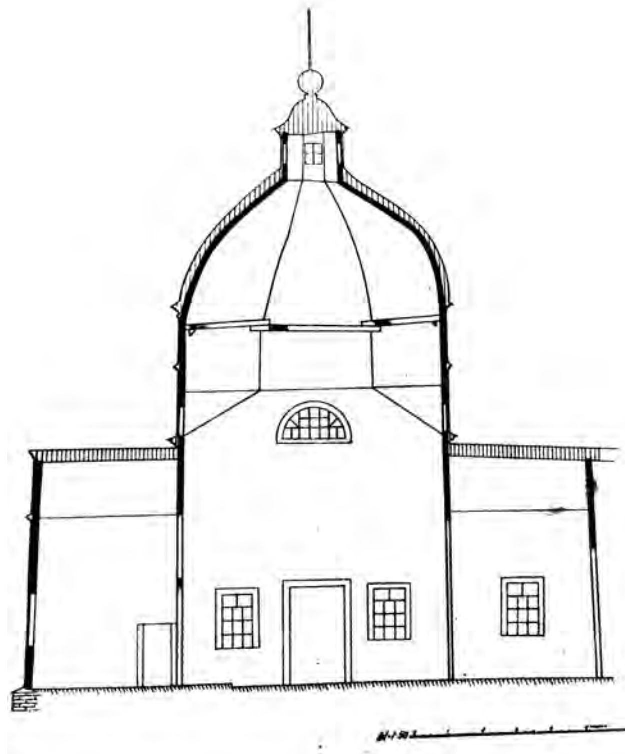

Чернещина, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

[22] Див. плани церков в Калинівці, Ярмолинцях, Вільшані, Олешні (Преображенська) та ін. Такі чотирикутники в українській архітектурі вживалися широко з XV–XVI століть.

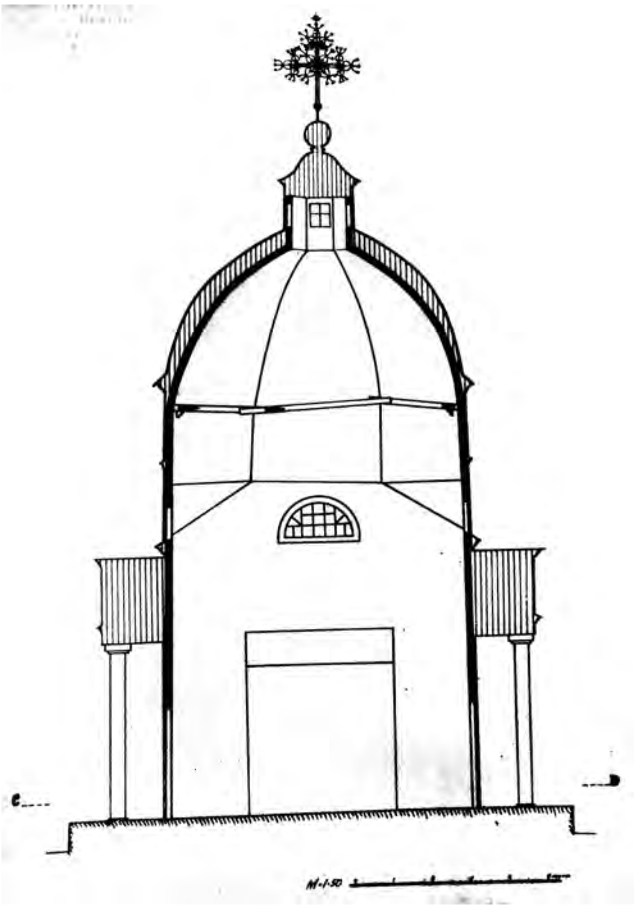

Чернещина, Миколаївська церква, поперечний розріз.

органічно неспроможний був переключитися на позиції космополітичної в своїй суті теорії псевдокласичної школи, що була до того ж виявом чужої і ворожої йому класової (панської) ідеології. Він був вихований і міцно стояв на позиціях естетики, виплеканої творчим генієм народу. Приписи цієї естетики, її принципові настанови залишалися для нього непорушним законом. Саме приписи народної естетики і визначали основу розуміння майстром ідеї монументалізму в архітектурі. Сюди входило в першу чергу чітке виявлення устремління вгору архітектурних мас. Тому суха розсудочність і жорстокість композиції проекту П. Ярославського були чужі нашому майстрові. Він не міг сприйняти оголений геометризм проекту, а якраз це і визначало «лице» проекту П. Ярославського.

Спробуємо тепер порівняти проект «фасаду» П. Ярославського з натурними обмірними креслениками та фотографіями. На проекті вся маса будови, включаючи «стилобат» і ліхтар, вписується в квадрат. А майстер бореться з принципом «кубічності»: висота зрубу стін центральної дільниці в натурі в інтер'єрі до початку восьмерика переважає довжину плана четверика. Загальна внутрішня висота хоч і незначно, але більша за подвоєну сторону плану. Це – фактично, за креслениками. Засоби ж ілюзійного збільшення висоти (а від них майстер і не думав відмовлятись) створюють враження виразно тягнутої догори композиції. Зруби стін мають чітко виявлений нахил всередину. Всього цього в проекті і не могло бути.

За відсутністю проекта розрізу ми не можемо провести порівняння його з нашими обмірними креслениками. Аналіз обмірних кресленників доводить, що майстер керувався пропорціями, які ми спостерігали в монументальних дерев'яних будовах народної архітектури «докласицистичної» доби.

Вихідний розмір для побудови плану – сторона центрального квадрата.

Вівтар і бабинець – чотирикутники; ширина їх наближається до 1/2 діагоналі плану центра, а довжина = 1/2 довжини плану центра (або апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині вівтаря чи бабинця).

Розміри об'ємів зрубів стін, восьмерика, залома й ліхтаря визначаються розмірами плану.

Висота зрубу стін центра = діагоналі південної половини плану центра. Висота восьмерика = 1/4 ширини плану центра.

При виготовленні на землі зрубу залому майстер використав, очевидно, шаблон-трапецію[23], у якої основа – довжина восьмерика, верхня грань = 1/5 основи і висота = 1/2 повної довжини плану дільниці. Боки цієї трапеції – ширині плану бабинця, а діагоналі = півсумі довжини плану центра і бабинця. Висота залому = 1/2 повної довжини плану дільниці.

У ліхтаря довжина дорівнює 1/5 довжини залому, або повна довжина ліхтаря наближається до висоти восьмерика; висота ліхтаря дорівнює довжині його.

Висота верха (ліхтар, залом, восьмерик) = довжині восьмерика. Внутрішня висота центральної дільниці = довжині плану будови мінус товщина одного бруса.

У вівтаря й бабинця висота зрубу стін = ширині плану дільниці, а внутрішня висота дільниці = діагоналі плану їх.

[23] Маємо на увазі прямолінійну схему-контур залому, не беручи до уваги опуклість граней.

У зовнішньому вигляді церкви майстер примушений був ближче додержуватись проекту «фасада» П. Ярославського. Верх зрубу стін центральної дільниці оздоблено (за проектом) фронтонами і прорізано їх (також за проектом) вікнами піврозеткової форми. Майстер дещо відступив від проекту: проект передбачав на висоті, що = 1/2 довжини плану будови, низ вікна, а в натурі на цій висоті – верх вікна. За проектом вікно – сегмент і центр, з якого окреслюється радіусом цей сегмент, містився в точці, що відповідає вершині фронтона бабинця. Наш майстер надав вікнам форму повного півкола.

Восьмерик в церкві – низький, його поперечник (разом з стінами) = стороні четверика зрубу стін. В інтер'єрі восьмерик вгорі зміцнюється поясом ригелів. Зовнішня грань ригелів – профільована і оздоблена висіченими сухариками. Все це ми зустрічали в старіших церквах. Але щоб восьмерик був позбавлений вікон, такого на Лівобережжі нам ніде бачити не траплялося. Тут майстер примушений був піти за проектом. Це була одна з спроб, що не знайшла собі у народних майстрів послідовників.

В інтер'єрі контур залому верху центральної дільниці утворює крива, що (поминаючи недосконалості технічного порядку) наближається до дуги кола з центром на межі зрубів стін і восьмерика. В натурі кривизна залому сприймається глядачем зовсім не такою, яку ми бачимо на обмірних креслениках: на вигляд залом має форму зрізаної восьмигранної піраміди, у якої грані лише трохи опуклі.

Зовні дах над заломом має опуклу гранчасту форму («баня»). Його контури значною мірою відбивають внутрішню кривизну залому, але зовсім не відбивають методу побудови кривих на «фасаді» проекта П. Ярославського. На проекті центр кривої даху «бані» міститься в центрі нижньої лутки вікна пів розеткової форми, чого зовсім не видно на обмірних креслениках. На «фасаді» чітко видно другу дугу, що «відбиває» висоту бані разом з ліхтарем; центр, з якого відбито дугу, лежить на середині верхнього ребра західної грані восьмерика. Від цієї побудови форми верха майстер відмовляється. Замість запроектованого П. Ярославським над банею «киворія» на 8 колонках наш майстер посадив звичайний восьмигранний світловий ліхтар.

Лишається згадати ще про портики. Майстер поставив їх, але колонки (зрозуміло, дуже мало подібні до доричних, запроектованих П. Ярославським) розмістив значно далі від зрубу стін, ніж передбачено було проектом.

Як бачимо, в Чернещанській церкві псевдокласичні формальні елементи механічно нашарувалися на традиційну народну схему будови. Монументальна національна форма виявилась тут одягненою в шати «з чужого плеча». Органічного злиття двох стихій не сталося.

Знайомством з Чернещанською церквою, збудованою в 1799 р., ми закінчили огляд дерев'яного монументального будівництва Лівобережжя XVIII ст.

ПАМ'ЯТКИ ПОЧАТКУ XIX ст.

Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. В державних установах, що керували будівництвом церков в містах і селах, посіли архітектори – адепти класицистичного стилю, і народним майстрам, які все ще продовжували будувати, стало уже важко зберігати в нових церквах навіть найголовніші, основні прикмети, притаманні народній архітектурі. Ми вже бачили, як вирішували цю складну проблему майстри Охтирської Юр'ївської та Чернещанської Миколаївської церков. І лише в глибинних селах, куди не досягало око начальства, подекуди будували церкви за традиціями XVIII в. Зараз ми і розглянемо кілька таких пам'яток.

СМІЛЕ Сумської області.
Церква Покрови 1800 р.
Обмір 1929 р. Фото 1929 р.

Церква збудована 1800 р. з дубових, дуже чисто з лиця обтісаних пластин до 40 см завширшки. П'ятиверха, хрещата, належить до групи пам'яток, у яких план складається з пересічених під прямим кутом двох видовжених прямокутників з відсіченими зовнішніми кутами[1]. Цей тип плану утворився давно. Від XVII ст. до нас дійшов п'ятибанний з таким же, як у Смілянської Покрови, планом, мурований собор в Ізюмі, що відтворив у цеглі цей тип дерев'яних церков.

За 129-річне існування церква зазнала немало ремонтів, і дрібних поточних, і капітальних. В «Книзі видатків», що збереглася в церкві, під 1848 роком занотовано видатки на купівлю шальовок, бляхи (зокрема білої), олії, фарби, цегли на підмурки. Там же записана виплата майстрам «за починку церкви и крыш». Цей ремонт був викликаний тим, що над Смілим літом 1848 р. пронеслась великої сили буря. Вона зруйнувала понад 150 хат, церкву Параскеви «розметала до основания», Трьохсвятську церкву – «до половини», а від її дзвіниці залишилися тільки торчі; в Покровській церкві «главы на церкви были повреждены»[2]. Як показав аналіз обмірних креслеників, можна з певністю сказати, що від урагану постраждали верхи вівтаря й північного рукава. Під 1854 роком в книзі видатків зазначено фарбування підлоги. В 1864 р. знову фарбують

[1] П'ятиверхі такого ж плану церкви занотовано в с. Пакулі, в Ромнах (Покрови), в Золочеві під Харковом, у Вільшані під Лебедином. З таким же планом, але одноверхі церкви в с. Антонівці Пирятинського повіту і с. Свіржі Новгород-Сіверського району.

[2] А. Н. Терлецький в статті «Местечко Смелое и его храмы». (ПЕВ. 1866. № 23).

Сміла, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Сміла, Покровська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

церкву. Більше вказівок на ремонти в книзі видатків не знаходимо.

Парафіяни переказували нам, що на Вшестя 1891 р. буря позривала на Покровській церкві бляху на всіх верхах, а на головному – і ліхтар. Тоді нібито церкву покрили білою луженою бляхою, а будував її – нібито смілянський козак Іван Босик. Перекази ці не точні. Що Іван Босик, дійсно, був майстром церков за тих часів, коли будувалася Покровська церква, свідчить «інтерциза», за якою 1817 р. він в П'ятницькій церкві в Смілому замінив підвалини, стояни і дах. Про це писав Терлецький в згаданій статті, але вказівки на те, що Босик будував Покровську церкву, у нього не знаходимо, хоч він, безперечно, користувався церковними архівами. Білою бляхою церкву вкрито, як свідчить книга видатків, ще в 1848 році, а не в 1891-му.

Смілянська Покровська церва належить до видатних пам'яток народного монументального архітектурного мистецтва. Збудована на межі XVIII і XIX ст., вона свіжо, блискуче, на повну силу виявляє архітектурно-технічні і архітектурно-мистецькі надбання лівобережних майстрів-монументалістів XVIII в. В той же час талановитий майстер Покровської церкви не відмежовується від нового, він засвоює й використовує певні елементи, які принесла класицистична архітектура; органічно перетворює це нове, злютувавши його з народною традиційною основою. У смілянців зберігаються неясні глухі спогади про те, що Покровська церква з'явилася внаслідок змагання за те, щоб вона була найкращою в околиці. Можливо.

Про таке намагання збудувати церкву найкращу в околиці прямо сказано в договорі на побудову Вознесенської церкви в Березні, наведеному нами в нарисі про цю церкву.

Смілянську Покровську церкву збудував майстер високої технічної і мистецької кваліфікації. Стіни хоч місцями й попрогнивали через неуважну експлуатацію будови, в замках трималися міцно, угли ніде не розійшлися, зруби стін, заломів, восьмериків – рівні, без викривлень і усадки[3]. Техніка, конструктивні засоби не сковували, не обмежували художньо-творчі задуми майстра. Навпаки, конструкції слухняно виконували завдання, які ставила перед ними творча думка архітектора-художника. Під час обмірів церква стояла пусткою, занедбана, але художній образ її ні в якій мірі не втратив своєї виразності.

Майстер Смілянської церкви чітко і виразно виявляє нахил до підкреслення в своїй будові живописного елемента. Чисто живописно трактує він верхи, скомпоновані у вигляді пишного рухливого і одночасно міцно злютованого в одне ціле комплексу архітектурних об'ємів. Оглядаючи верхи з землі, здається, що верхівці восьмерика центральної дільниці і основа ліхтаря рукавів лежать на одному рівні. В дійсності верхівка восьмерика центра дорівнює верхівці ліхтарів рукавів. Цебто верх центральної дільниці оптично здається нижчим, а верхи рукавів вищими, ніж у дійсності. Живописна жилка, живописний талант майстра особливо яскраво виявляються, коли порівняти, як виглядають верхи церкви в натурі і на обмірних кресрениках. Це порівняння дає змогу відчути, з яким тактом майстер знайшов взаємозв'язок і взаємовідношення мас зрубів

[3] Огрубілість форм в окремих ділянках у зовнішньому вигляді будови – наслідок пізніших ремонтів.

стін, з одного боку, і мас верхів – з другого. Церква – висока; високі й стрункі зруби стін усіх дільниць церкви; високі, але легші за стіни й стрункіші верхи. З великою майстерністю розроблено взаємовідношення енергійно хвилястих дахів заломів та простолінійних форм восьмериків і ліхтарів. Восьмерики витримано у підкреслено спокійних пропорціях. Будова – струнка, але стрункість її стримана. Підкресленої тягнутості догори форм ми в ній не спостерігаємо. Внаслідок цього церква зовні в цілому справляє враження величавої, гармонійно урівноваженої в масах будови.

Вікна розміщено в зрубах стін, восьмериків і центрального ліхтаря, як живописні плями. Вони різні формою: прямокутні – від доволі широких (5 на 3 шибки) до вузьких високих (3 на 1 шибку). Бачимо також вікна прямокутні проміжних пропорцій (5 на 2, 4 на 2 шибки). У верхньому регістрі стін вікна хрещаті, вписані у квадратову раму, всередину яких вписано другий квадрат, але вже менший. Тонко вишукані відношення вікон одних до других та відношення просвітів вікон до площі грані зрубу. Так само уміло обраховано майстер виділяє і акцентує стрижень композиції – зруб і верх центральної дільниці.

Високою майстерністю визначається і інтер'єр церкви, хоч мова форм зовнішнього вигляду і інтер'єру церкви, засоби вислову у них різні.

З цвинтаря в бабинець ведуть широкі, мало не двометрової ширини прямокутної форми двері. В інтер'єрі, на межі бабинця з центральною дільницею, зруб має коротенькі заплечики. Просвіт в східній грані бабинця високий (9 м), майже на цілу ширину бабинця, а над цим просвітом в тій же грані прорізано другий менший просвіт – «голосник» у формі півкола. Отже, простір бабинця й центра сприймається пов'язаними між собою. З центральної дільниці через просвіт так само відкривається вигляд на значну частину простору бабинця. Шестигранний в плані зруб стін бабинця всередині виглядає значно вищим, ніж зовні, близьким до дійсної пропорції зрубу стін (його висота вдвоє більша довжини плану дільниці). Верх бабинця в інтер'єрі – високий, стрункий.

Зруб стін бабинця переходить у перший залом – також стрункіший і значно вищий в інтер'єрі виглядом, ніж зовні. Грані першого

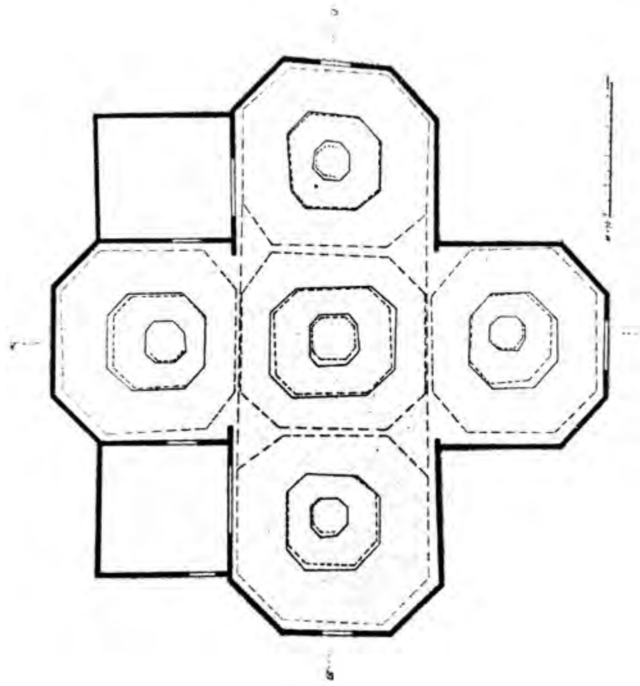

Сміла, Покровська церква, план.

залому набувають в розрізі контуру пружної кривої і наближаються до вигнуто-сферичної поверхні. Притому ширші грані звужуються догори значно енергійніше, ніж вузькі. Грані першого залому бабинця засклеплені під таким кутом (60°) і виведено залом такої висоти, щоб довжина й ширина основи восьмерика дорівнювали половині довжини плану дільниці[4]. Форма внутрішнього об'єму восьмерика різко розходиться з виглядом його зовні. В зовнішньому вигляді висота восьмерика фактично дорівнює його довжині (вгорі зрубу), а чітко виявлений нахил граней всередину збільшує ілюзійну висоту восьмерика, і він виглядає струнким, більш високим, ніж зовні.

Другий залом бабинця, в свою чергу, збільшує ілюзійну висоту верху бабинця. Його грані заломлено значно стрімкіше, ніж у першому заломі (71°–66°), і площини граней виразніше наближаються до сферичної ввігнутості. А оскільки в зрубі восьмерика ригелі виділяються слабо, то верх бабинця, починаючи з першого залому, включаючи восьмерик і кінчаючи другим заломом, сприймається як об'єм, позбавлений різкої диференціації компонентів. Ліхтар має тягнуті догори пропорції. Поверх зрубу ліхтаря врубано в напрямку південь–північ сволочок, на який і наслано плафон. Освітлено бабинець внизу

[4] Як у Березні, Ромнах.

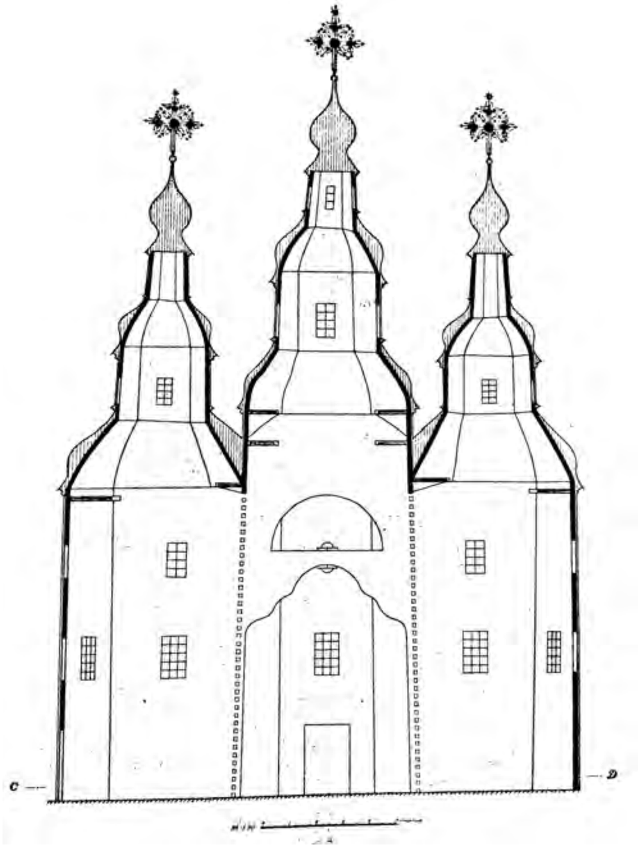

Сміла, Покровська церква, поперечний розріз.

в межах зрубу стін дуже щедро. Вище прорізано вікна лише увосьмерику. Тут вікон троє, грань, повернута до центрального верха,– глуха. Над восьмериком верх дільниці потопає у напівмороку. І чим вище, тим верх темніший. Це, в свою чергу, сприяє збільшенню ілюзійної висоти верху і цілої дільниці. Таким чином, в оформленні бабинця майстер ставив перед собою мету створити враження високої, легкої, стрункої архітектурної форми. І, треба сказати, він досягнув мети. Ригелі в бабинці ми знаходимо лише на межі вузьких граней зрубу стін та першого залому. Вони позначають, таким чином, де кінчаються стіни і починається залом. Пазухи за ригелями при східній грані закрито похилими фальшивими клинами (підшитими дошками).

В загальній концепції будови бабинець майстер трактує, головним чином, як «вступне слово» до центрального приміщення, але одночасно ряд завдань бабинець розв'язує до певної міри самостійно.

З бабинця глядач може охопити поглядом зразу три верхи: бабинця, центральної дільниці і південного або північного рукавів. При цьому перед очима глядача частини цих верхів – об'єми різної форми й величини – ніби проектуються на уявну площину. Коли глядач переміщається в межах бабинця, то різні частини будови і компоненти їх сприймаються під різними кутами, в різних комбінаціях. Вони створюють ефектний складний стереовізерунок, заповнений багатими то римованими, то аритмічними з'єднаннями чи пересіченнями різних архітектурних форм, площин, ліній. Цим Смілянська Покровська церква нагадує Пакульську.

Інакше оформив майстер «трансепт». Справа в тому, що окремо центрального зрубу в церкві аж до рівня верхніх вінців зрубів стін рукавів ми не бачимо. Його нібито й немає зовсім, а є висока й дуже широка зала, над якою підносяться три верхи. В південному й північному рукавах таких, як у бабинці, просвітів немає; у них цілком, на всю висоту зрубу спільні з центром грані зрубів стін вийнято. Цебто бокові рукави майстер трактує як інтегральну частину цілого «трансепта». Залу замикають на кінцях грані зрубів стін рукавів; вгорі верхи зрубів стін рукавів позначені ригелями. Розміщені трикутником в зрубах стін рукавів вікна щедро освітлюють низ зали. Зруби стін рукавів вгорі переходять у енергійно зведені пружні грані залому. Вгорі простір зала двічі пересікають чіткі поземні лінії південної й північної граней зрубу стін центральної дільниці. Завершують трансепт три верхи. З них верхи південного й північного рукавів нижчі і подібні розмірами й формами до верху бабинця, а третій, центральний, відмінний від них. Зруб стін центра значно вищий за зруби рукавів. Перший залом центра починається вище, ніж закінчуються перші заломи рукавів. Там, де закінчуються похилі клини, в кутках квадратового центрального зрубу, заложено чотири різьблені ригелі. Друга четвірка таких же ригелів завершує зруб стін. Над ними, власне, і починається перший залом центрального верху. Південна й північна грані залому центрального верху спочатку підіймаються майже простовисно і лише наприкінці різко заломлюються всередину. Східна й західна грані засклеплено поміркованіше і рівномірніше. Усі грані першого залому центрального верху мають ввігнуту сферичноподібну поверхню (крім північної, яка майже плоска). А взагалі всі грані першого залому мають певні відміни; цим виключається одноманітна сухість форми залому. З тою ж метою короткі грані заломлено вище лінії основи восьмерика, а довші, навпа-

ки, заломлено нижче. Тому основа восьмерика внизу має ломаний ступінчатий контур. Висота першого залому центра і висота перших заломів усіх чотирьох рукавів майже однакові. Заломлено грані першого залому центра під кутами (67°–64°) з таким розрахунком, щоб довжина основи восьмерика дорівнювала довжині південної, а ширина – довжині східної грані плану вівтаря. Отже, якщо у рукавів довжина восьмериків дорівнює їх ширині, то восьмерик центральної дільниці витягнуто в напрямку схід–захід. Пропорційно до плану зрубу стін восьмерик центрального верху більший, ніж у рукавів. Грані його дають чітко виявлений нахил всередину. Він освітлений чотирма вікнами. Верх зрубу вузьких граней восьмерика відкреслюють чотири різьблені ригелі. Грані другого залому також дають лише натяк на сферично-ввігнуту поверхню і заломлені вони під меншим кутом (56°–61°). Завершує центральний верх восьмигранний ліхтар з помітно виявленим нахилом зрубу всередину. На відміну від рукавів, ліхтар центральної дільниці освітлений чотирма вікнами. Таким чином, верх центральної дільниці ще й освітленням відмінний від верхів рукавів. Поверх зрубу ліхтаря врубано (в напрямку південь–північ) сволочок, по якому наслано плоский плафон.

Вівтар в основних рисах повторює форми бабинця. Просвіт до центра у вівтаря подібний до просвітів південного і північного рукавів, тільки в ньому додано ще дві горизонтальні стяжки.

Наведений опис Смілянської Покровської церкви стверджує висловлену нами думку, що майстер її приглядався і застосував в своїй будові деякі елементи класицистичної архітектури. Я маю на увазі форму граней заломів. В старіших пам'ятках Лівобережжя грані заломів часом мали ввігнуту форму, але вона була далека від сферичної. Майстер Смілянської церкви виразно намагається надати граням заломів елементи сферичності.

Церква Покрови в Смілому справляє враження іскристо-артистичного архітектурного твору. Мистецька мова майстра – свіжа, прозора, ясна. Форми визначаються сміливістю, розмахом. Риси архітектурно-художнього образу будови виразні, соковиті, а разом з тим гармонійні і витончені. Творче обличчя будівника позначено яскравим життєрадісним світовідчуттям.

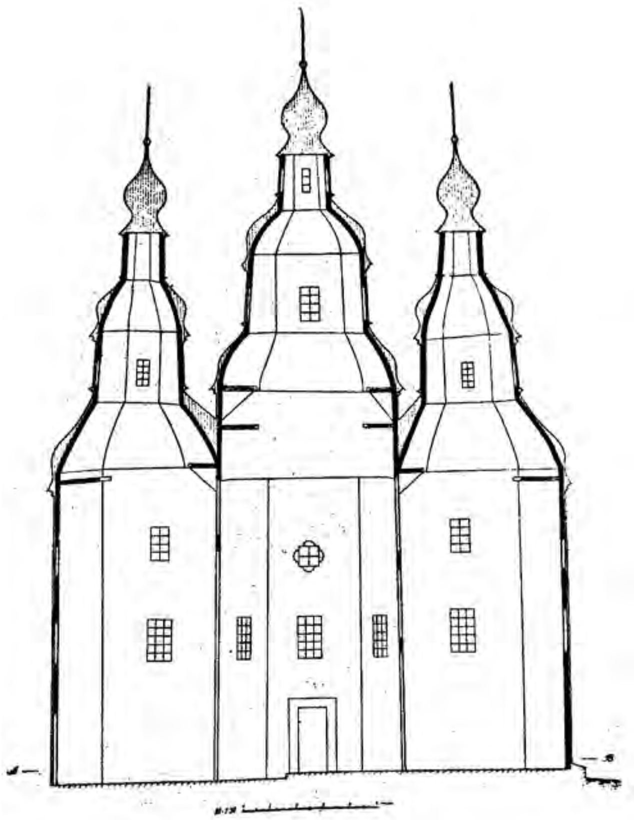

Сміла, Покровська церква, поздовжній розріз.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ СМІЛОГО.

В основі побудови плану лежить довжина центрального квадрата[5]. Повна довжина плану будови дорівнює подвоєній діагоналі центрального квадрата. Ширина будови дорівнює також подвоєній діагоналі центральної дільниці. Отже, план церкви вписується в квадрат[6].

Всі рукави в плані – однакові розміром чотирикутники з обсіченими зовнішніми кутами. У бабинця ширина = ширині центра, а довжина – апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця. Відповідно побудовані інші три рукави. Південна грань бабинця (і всі відповідні їй) = 1/2 діагоналі прямокутника, який вписується в шестигранник плану бабинця. Східна грань вівтаря (і відповідні грані південного

[5] Точніше: довжина центра на товщину бруса більша ширини його.

[6] Точніше: ширина на товщину бруса більша довжини.

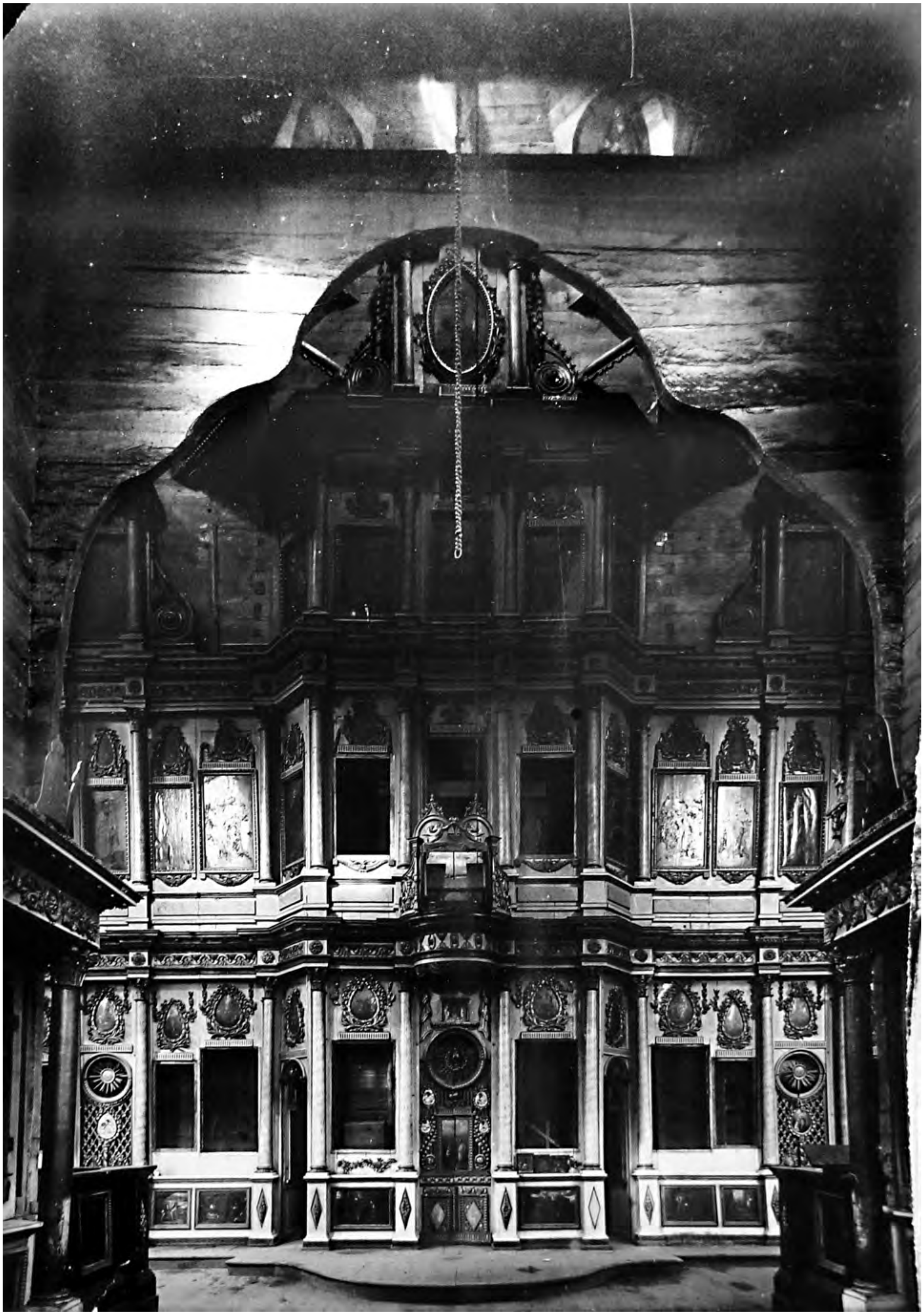

Сміла, Покровська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

і північного рукавів) дорівнює 1/2 ширині центра. Західна грань бабинця на товщину бруса коротша східної – вівтаря.

Вписується план церкви і в другий квадрат, що пересікає всі короткі грані кожного рукава. В натурі схема в окремих пунктах дає відхилення від зазначених приписів, але дуже незначні.

Висотні розміри, розміри зрубів стін, заломів, восьмериків і ліхтарів ув'язані і залежать від розмірів плану.

Висота зрубу стін центральної дільниці = подвійній довжині плану дільниці. Перший залом[7] в подовжньому розрізі дає трапецію-шаблон, у якого основа – довжина зрубу стін центральної дільниці (вгорі), верхня грань = довжині південної грані плану вівтаря і висота = 1/2 довжини тої ж південної грані плану вівтаря. При складанні південної і північної граней першого залому центрального верху шаблон мав основу – ширину зрубу стін дільниці (вгорі), верхню грань = довжині східної грані плану вівтаря, а вишину таку ж, як і у попереднього шаблона. Висота першого залому і зрубу стін разом[8] = чотирьом південним граням плану бабинця. Довжина плану восьмерика центрального верху = довжині південної грані плану вівтаря, а ширина восьмерика = східній гарні вівтаря[9]; висота ж = 1/2 довжини плану вівтаря. Висота центральної дільниці до початку другого залому = довжині плану будови.

Другий залом центрального верху заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина чи ширина восьмерика (вгорі), верхня грань і висота другого залому = 1/2 східної грані плану вівтаря, або = 1/4 довжини зрубу стін дільниці (вгорі)[10].

Висота верху центральної дільниці дорівнює діагоналі чотиригранника, який вписується в шестигранник плану вівтаря[11], а внутрішня висота центральної дільниці = діагоналі квадрата, в який вписується план церкви і сторони якого проходять через короткі грані всіх рукавів, або = сумі довжини будови і південної грані плану вівтаря.

Висота зрубу стін бабинця = подвоєній довжині плану дільниці. Перший залом бабинця помітно вищий за перший залом центра. При складанні зрубу першого залому бабинця (східна і західна грані) майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 довжини плану дільниці і висота = 1/3 повної ширини плану бабинця. Перший залом бабинця переводить об'єм верха в восьмерик, у якого довжина = ширині; тому при складанні південної і північної граней у шаблона основа– ширина зрубу стін дільниці (вгорі), а верхня грань і висота такі ж, як і у попереднього шаблона. Верхній вінець восьмерика бабинця і нижній вінець першого залому центра лежать на одній горизонталі.

Висота першого залому і зрубу стін бабинця разом = подвійній довжині плану центра. Довжина і ширина восьмерика бабинця = 1/2 довжини плану бабинця; висота восьмерика – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині основи восьмерика. Грані восьмерика бабинця мають нахил всередину; повна довжина восьмерика вгорі = довжині основи його. У допоміжної при складанні другого залому бабинця трапеції-шаблоні основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = 1/2 висоти восьмерика, а висота разом з висотою восьмерика = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується план бабинця. Висота другого залому, восьмерика і першого залома разом = довжині плану центральної дільниці. Довжина і ширина ліхтаря = 1/2 довжини восьмерика (вгорі), висота ж = висоті другого залому бабинця. Висота верха бабинця = висоті верху центральної дільниці (діагоналі чотиригранника, в який вписується шестигранник вівтаря (чи бабинця)).

Висота зрубів стін вівтаря (а також південного і північного рукавів) = подвоєній довжині плану бабинця. Перший залом вівтаря

[7] Опуклість граней при аналізі побудови схеми першого залома (і далі) ми до уваги не брали.

[8] Цій же висоті = висота зрубу стін, першого залому і восьмерика, разом взяті, бабинця, південного і північного рукавів; висота цих же компонентів вівтаря нижча, бо зруб восьмерика вівтаря деформовано.

[9] Отже, церква Покрови в Смілому не належить до групи пам'яток, у яких розміри восьмерика перегукуються з розмірами плану вівтаря чи бабинця, а нагадує Покровську церкву в Ромні, де довжина восьмерика дорівнює довжині південної грані плану бабинця.

[10] Зруби всіх восьмериків мають звуження (незначне) граней догори.

[11] Дорівнює також діагоналі верхнього вінця зрубу стін центра.

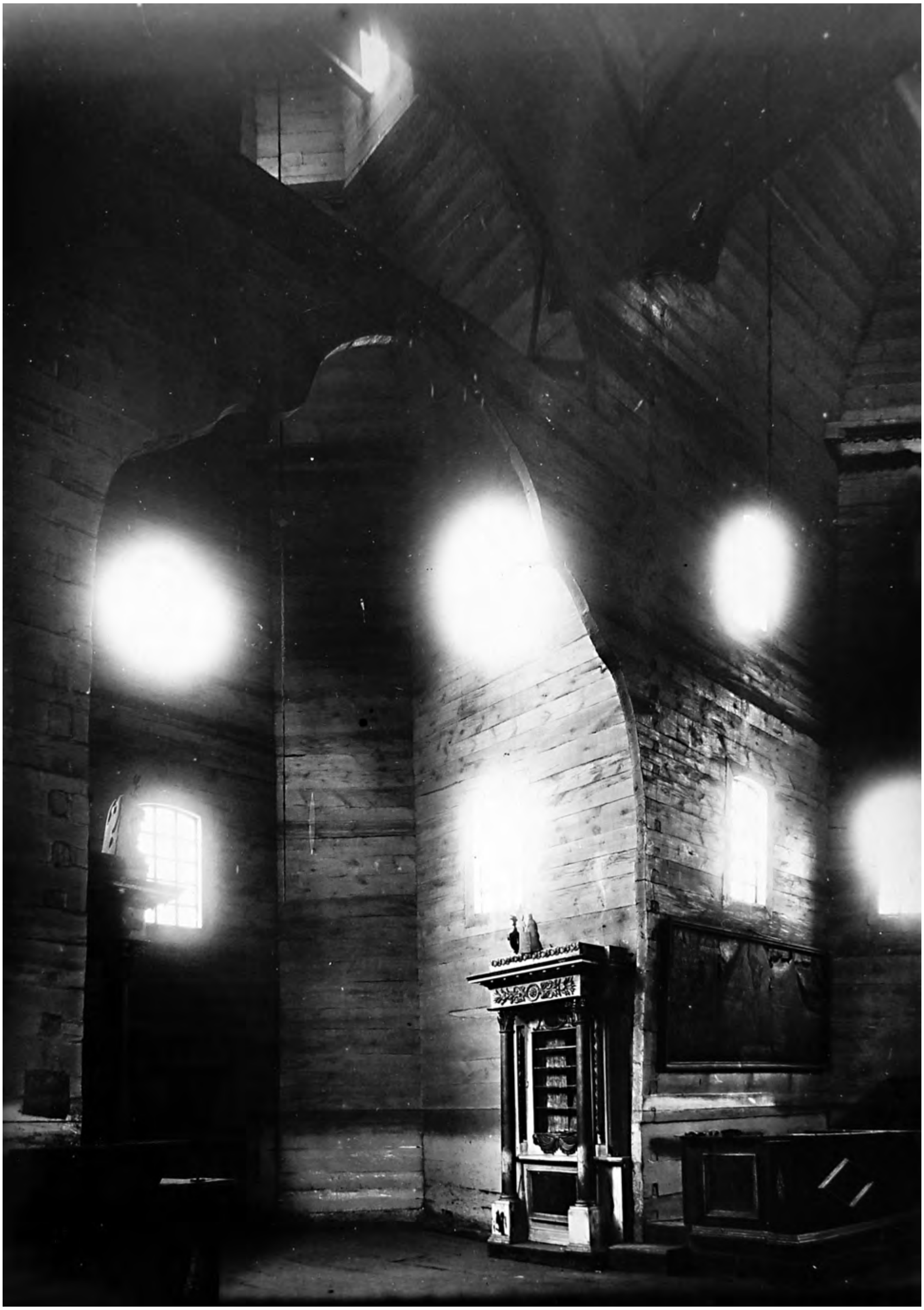

Сміла, Покровська церква, інтер’єр, фото С. Таранушенка, 1929 р.

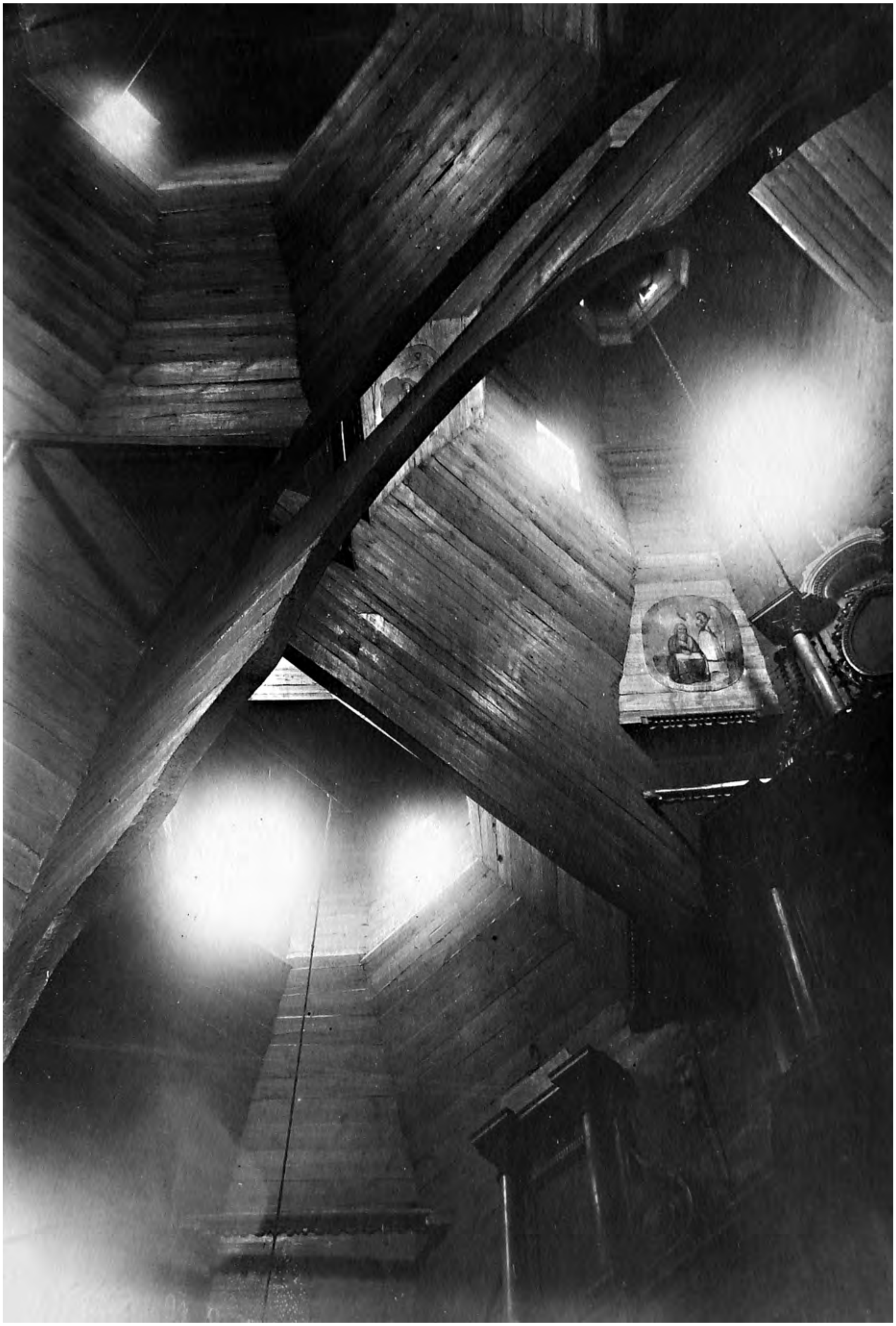

Сміла, Покровська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

заготовлявся за допомогою шаблона-трапеції; основа її – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = довжині східної грані зруба стін дільниці (вгорі), і висота = висоті першого залому бабинця. У вівтарного восьмерика довжина і ширина = довжині і ширині восьмерика бабинця; висота ж помітно менша і дорівнює висоті першого залому вівтаря. Другий залом і ліхтар вівтаря різко відмінні і висотою, і формами від тих же частин верху бабинця. У допоміжної при складанні зрубу другого залому вівтаря шаблона-трапеції основа – довжина восьмерика (вгорі), верхня грань = верхній грані (довжині основи ліхтаря) другого залому верху бабинця і висота = висоті восьмерика цього ж верху. Довжина і ширина ліхтаря у вівтарі = довжині і ширині ліхтаря бабинця; висота ж ліхтаря вівтаря менша і = його повній довжині. Висота верху вівтаря на 1/2 товщини бруса більша верху бабинця.

Перший залом і восьмерик південного рукава повторюють форму і розміри першого залому бабинця і вівтаря. Другий залом південного рукава у розрізі дає трапецію, у якої боки = бокам другого залому бабинця, а висота = висоті другого залому центрального верху. Форма і розміри другого залому південного рукава і бабинця майже однакові. Довжина і ширина ліхтаря дорівнюють довжині і ширині ліхтаря бабинця, а висота менша і = діагоналі квадрата з стороною = довжині ліхтаря. Висота верху південного рукава = висоті верха бабинця.

Перший залом північного рукава повторює форму і розміри першого залому бабинця. Довжина і ширина восьмерика північного рукава = 1/2 ширини плану рукава, як у всіх восьмериків нашої пам'ятки, але восьмерик північного рукава значно нижчий восьмериків бабинця, південного рукава і навіть вівтаря. Ще більш відрізняються верхні частини верха північного верху від відповідних частин південного рукава і бабинця. Другий залом північного рукава нижчий за всі останні другі заломи, а ліхтар, навпаки, вищий останніх ліхтарів. Висота верху північного рукава також нижча верхів останніх рукавів.

Помічені відхилення розмірів другого залому і ліхтаря у вівтарі та восьмерика, другого залому і ліхтаря в північному рукаві дають підставу твердити, що під час бурі 1848 р. пошкоджені були саме ці два верхи церкви[12]. Вони ж стверджують, що пошкоджено було два, а не три, як писав Арандаренко[13].

Залишається ще сказати, як розмістив майстер в будові вікна. Вікна першого ярусу в зрубах стін заложено на висоті, що дорівнює довжині південної грані плану вівтаря. Вікна другого ярусу в зрубах стін заложено на висоті, що дорівнює довжині південної грані плану вівтаря. Вікна другого ярусу в зрубах стін (чотирикутні) заложено на висоті, що дорівнює віддаленню від південного кута західної грані плану північного рукава до північного кінця східної грані того ж рукава. Хрещаті вікна у зрубах стін обох рукавів, бабинця і вівтаря заложено на висоті = діагоналі чотиригранника, що становить південну половину плану центра. Вікна в восьмерику центральної дільниці заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 ширини зрубу стін дільниці (вгорі). Вікна в ліхтарі центрального верху прорізано над верхнім вінцем восьмерика на висоті = висоті першого залому дільниці. Вікна в восьмерику бабинця і останніх рукавів заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/2 довжини зрубу стін бабинця (вгорі).

МЕНА Чернігівської області.
Церква Різдва Богородиці 1801 р.
Обмір і фото 1931 р.

Містечко Мена поселення давнє. В 1654 р. в ньому було 2 церкви: соборна Михайлівська та Успенська.

В одному з церковних Євангелій вміщено запис про те, що попередня Різдвобогородицька церква згоріла в 1793 р.

Сучасна збудована між 1801-м і 1804 рр. Стоїть вона на території старого земляного замку, вал якого круто спускається на схід зараз же за цвинтарем.

Різдвобогородицька церква в Мені – соснова, одноверха. За планом належить до типу хрещатих з не виділеним внизу квадратовим зрубом центральної дільниці. Південний і північний рукави в плані – шестигранники, бабинець – квадрат, як і центр, але значно менший;

[12] Так пише А. Н. Терлецький в статті «Местечко Смелое и его храмы». (ПЕВ. Полтава. 1866. № 23).

[13]Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Полтава. 1852. III. 354.

вівтар в плані – шестигранник. Крім головного церква має ще два бокові вівтарі, менші за середній. З заходу міжрукав'я нічим не заповнені.

Ознайомимось спочатку з виглядом церкви зовні. Зовнішній вигляд витримано у цілком традиційних формах XVIII ст. Об'єми компонентів центральної дільниці полегшуються в напрямку догори, хоч і уповільненим темпом.

Об'єми зрубів стін рукавів зовні поміркованo струнких спокійних пропорцій. Західна і південна (чи північна) грані їх зрубів мають по одному вікну, прорізаному високо, близько до карнизу. Перекрито рукави низькими триспадистими дахами. У вівтарі й бабинці вікон троє, по одному в кожній грані по сторонах світу.

Зруб стін центральної дільниці високий, вищий зрубів рукавів, але четверик центра зовні з корпуса зрубів стін рукавів відділяється у вигляді низької призми лише на висоті стелі рукавів. На рівні гребнів дахів бокових рукавів четверик переходить у невисокий, але «вагомий» об'єм восьмигранника, у якого грані південна, західна, північна і східна – продовження відповідних граней четверика. В південно-східній і аналогічно орієнтованих гранях цього восьмигранника прорізано по одному вікну. Низьким опукло-хвилястим в профілі дахом першим заломом маса зрубу стін центральної дільниці переходить у восьмерик – теж «вагомий» за пропорціями; ширина у нього помітно переважає висоту; освітлений він 4 вікнами, прорізаними в гранях, орієнтованих по сторонах світу. Опуклий дах над другим заломом переводить масу верха в глухий, невисокий ліхтар. Таким чином, всі компоненти будови підкреслено «вагомі». Центральна дільниця висока, але наростання висоти витримано у спокійних, ненапружених пропорціях.

В інтер'єрі[14] об'єми рукавів теж спокійних пропорцій, тоді як центральна дільниця, особливо зруб стін, енергійно тягнута догори.

Вжив майстер і деякі «архаїзуючі» засоби: так, в бабинці (він квадратовий знизу) зруб стін на висоті 3 м переводить в шестигранний, зрізавши західні кути квадрата плоскими горизонтальними трикутниками[15]. Перекрито

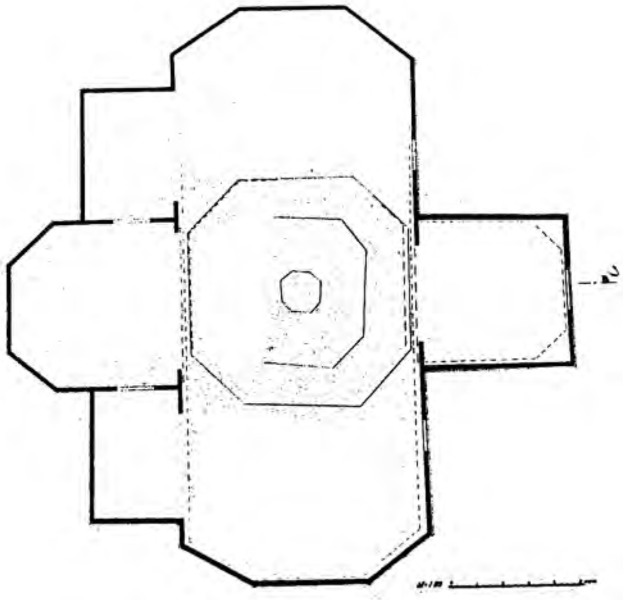

Мена, церква Різдва Богородиці, план.

рукави всередині, як і хати цього району Чернігівщини, плоскими «накладними» стелями по сволочкам.

Восьмигранник центральної дільниці шириною і довжиною дорівнює стороні квадрату плану, тобто вони разом утворюють активно тягнутий догори, слабо диференційований об'єм. Цей засіб зустрічаємо в ряді пам'яток XVIII ст.[16] Нижня частина просвіту з бабинця до центра має вгорі округле завершення, тоді як нижні ділянки просвітів з вівтаря та бокових рукавів мають і вгорі прямолінійні контури. Верхні частини просвітів з бабинця і південного та північного рукавів до центра («голосники») вужчі за нижні і завершуються хвилястою вибагливою кривою. Зруби на межі центра і бабинця та центра і вівтаря мають величенькі заплечики; до південного і північного рукавів заплечиків немає. Трактування майстром нижніх частин центра, південного і північного рукавів як єдиного широкого, орієнтованого з півдня на північ середнього залому, нагадує таке ж вирішення внутрішнього об'єму трьох дільниць в Воскресенській церкві в Березні та інших подібних пам'ятках. Зруб четверика центральної дільниці визначається лише на висоті завершення нижньої половини просвітів, що сполучають центр з рукавами. Похилими

[14] Альфрейне розмалювання – пізнє.

[15] Порівн. Миколаївську церкву в Вільшані 1753 р., церкву в Валуйках, 1699 р. церкву в Ізбицькому.

[16] Див. також: Короп – Троєцька церква, Свірж, Березна – Вознесенська цервa, Шептаки – церква Різдва, Охтирка – церква Юрія, Бобрик.

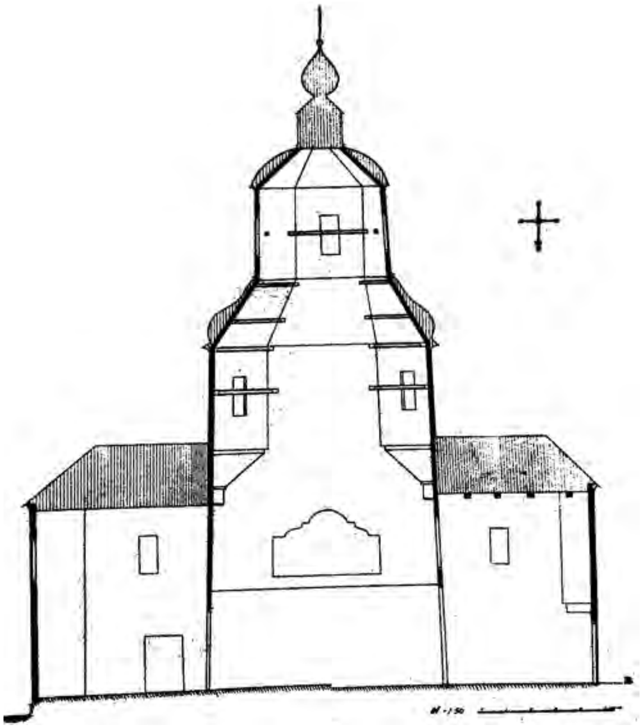

Мена, церква Різдва Богородиці, поздовжній розріз.

клинами в кутах четверик переходить в верхню восьмигранну частину зрубу стін.

Об'єм верху центральної дільниці в інтер'єрі енергійно розгортається догори. Перший залом виглядає доволі стрімким і переходить в восьмерик, у якого – на вигляд – довжина переважає висоту. Грані другого залому зведені дуже напружено, і виглядає він дещо банястим, хоч обміри ніякої банястості не виявили. Завершується дільниця низеньким (один вінець) ліхтарем; верхня частина його глуха.

Майстер Менської церкви виявив виключне замилування до ригелів; в жодній церкві на Лівобережжі не доводилося стільки їх бачити. Перші 4 ригелі зв'язують східну і західну грані восьмигранника зрубу стін з південною й північною на рівні середини вікон. Над ними в тому ж напрямку заложено другий ярус ригелів на межі зрубів стін і першого залому. Два ряди ригелів (вони розміщені над вищезгаданими) в'яжуть грані першого залому. Ще два яруси ригелів сполучають грані восьмерика; південно-західну з північно-західною і т. д., аналогічно першій; цей ярус розміщено на рівні середини вікон восьмерика. Останній ярус коротких ригелів заложено на межі восьмерика і другого залому; вони в'яжуть грані, орієнтовані по сторонах світу. Майстер використав ригелі не тільки для зміцнення конструкції, але й як ефектний архітектурно-художній елемент, як засіб чітко підкресленого розгортання об'єму верха. Ригелі поділяють (а одночасно і об'єднують) зруб стін з першим заломом, перший залом з восьмериком. Око глядача, переходячи поглядом від одного ряду ригелів (як по щаблях) до другого, «вбирає» в себе висоту верху. На рівні вікон восьмерика майстер перетинає напрямок потоку нижніх ригелів, різко змінивши їх орієнтацію, підкреслює цим об'єм восьмерика, виділяючи його значення в композиції.

План будови вписується в квадрат. З цим ми не раз зустрічались в пам'ятках XVIII ст. В Мені в квадрат вписується і розріз будови (внутрішній контур). Таке вирішення характерне для дерев'яних церков доби класицистичної; але ми не раз зустрічались з ним і в пам'ятках докласицистичного часу[17]. Чи задержав майстер Менської церкви старий традиційний засіб, чи з'явилася ця риса під впливом класицистичних пам'яток, сказати важко. Ясно одно: майстер в першу чергу твердо витримує основні приписи традиційної композиції, але в деталях користався і елементами класицистичної архітектури. Так, в інтер'єрі центральної дільниці ми зустрічаємось з 4 парами дерев'яних колон з капітелями, на тумбах. Колони оздобили будову, а одночасно активно «працюють» в конструкції. Отже, майстер використав цей елемент «класики» розумно і з тактом.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ

Побудова плану в Мені має свої особливості: площа бабинця і вівтаря значно менша площі не лише центра, але й південного та північного рукавів. В основу побудови плану положено сторону квадрату плану центральної дільниці (точніш: внутрішня ширина дорівнює повній його довжині).

Бабинець має в плані форму квадрата. Сторона квадрату бабинця визначається тим, що вона плюс 1/2 довжини центра = діагоналі північної половини плану центра; ширина бабинця = довжині з додатком товщини одного бруса.

[17] Межиріч – церква Спаса, Левківка – церква Михайла та ін., а також Чернещина – церква Миколи, Журавне – церква Михайла.

Мена, церква Різдва Богородиці, фото П. Жолтовського, 1931 р.

Довжина південного й північного шестигранних в плані рукавів = довжині плану центра, а їх ширина = 1/2 діагоналі центра. Північна грань північного рукава та південна – південного = 1/2 діагоналі плану бабинця.

Вівтар в плані шестигранник. Його довжина і ширина = 1/2 діагоналі центра. Східна грань вівтаря = 1/2 ширини плану вівтаря, а південна грань = 1/2 довжини центра. Церква має крім головного два бокові чотиригранні вівтарики; їх довжина = 1/2 довжини головного вівтаря, а ширина = діагоналі квадрата з стороною = довжині того ж вівтарика.

Розміри зрубів стін, заломів і восьмериків визначаються розмірами плану.

Висота зрубів стін усіх 4 рукавів однакова, вона дорівнює півсумі довжини плану вівтаря і центра. Перекрито вівтар, бабинець, південний і північний рукави в інтер'єрі плоскими стелями по сволочкам. Чотиригранник зрубу стін бабинця переходить у шестигранник на висоті = 1/2 довжини плану бабинця. Вікна в зрубах стін рукавів заложено на висоті = 1/2 довжини плану центра; висота вікна = 1/6 висоти зрубу стін рукава.

Висота зрубу стін центральної дільниці до початку клинів в кутках = висоті зрубів стін рукавів. Висота чотиригранника зрубу стін центра дорівнює повній довжині плану дільниці, а четверика й восьмигранника (до початку першого залому) разом = діагоналі плану центра. Висота восьмигранної частини зрубу стін центра = 1/2 діагоналі плану бабинця. Висота просвіту з центра до бабинця = довжині плану вівтаря, а просвіта з центра до південного й північного рукавів = діагоналі південної половини плану вівтаря. Лутки вікон восьмигранної частини зруба стін центра заложено на висоті = 1/2 довжини плану будови.

Викреслюючи розріз, ми припустили, що східна грань першого залому дорівнює розміром західній грані того ж залому. Західна грань

першого залому має нахил 60°, ми припустили, що і східна грань заломлена під тим же кутом. Цебто майстер, заготовляючи на землі зруб першого залому, користався шаблоном-трапецією, що становила нижню частину рівностороннього трикутника з стороною = довжині зрубу стін центра (вгорі). Висота першого залому = 1/5 висоти зрубу стін центра, а висота першого залому і зрубу стін разом дорівнює відстані між південно-західним кутом плану бабинця і північно-західним кутом плану вівтаря. Можливо також, що зруб першого залому (східна і західна грані) складався з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/3 суми довжини плану центра і бабинця і висота = 1/2 верхньої грані. Південна і північна грані того ж залому складалися за допомогою шаблона-трапеції з основою – ширина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = ширині плану бабинця, а висота як у попереднього шаблона.

Майстер Менської церкви був прихильником одного з поширених між будівниками наших церков припису: розміри восьмерика мають перекликатися з розмірами бабинця (чи вівтаря). Ширина восьмерика Менської церкви = ширині плану бабинця. Висота восьмерика = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря18. Другий залом складався здопомогою шаблона-трапеції з основою – довжина восьмерика (вгорі), верхньою гранню = 1/3 основи, висотою – теж 1/3 основи. Вікна у восьмерику над верхнім вінцем зрубу стін заложено на висоті = 1/2 діагоналі південної половини плану вівтаря.

Грані другого залому похилі під кутом 45°. Висота другого залому (разом з ліхтарем) = половині висоти восьмерика.

Висота верху = півсумі довжини плану вівтаря і центра.

Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює довжині плану будови, цебто розріз, як і план, вписується в квадрат.

СМОЛЯНИНОВА *Луганської області.*
Церква Різдва Богородиці 1803 р.[19]

Слобода Смолянинова лежить на південь від м. Старобільська, на території колишнього Острогозького слобідського полку. Землі Острогозького полку колонізували в XVII ст. «черкаси», що значними масами переселялися сюди з Правобережжя, а також з теперішньої Полтавщини та других слобідських полків (зокрема, з Лебединської сотні Сумського полку). Виселялися на Старобільщину вихідці з сусідньої землі донських козаків. Московський уряд, з свого боку, висилав сюди своїх служилих людей. Таким чином, район сл. Смолянинової, розташований на межах України і Донщини, перебував у сфері складних культурних впливів. Цим пояснюються особливості компоновки і характер архітектурних форм церкви сл. Смолянинової. В них ми спостерігаємо риси перехідного – від слобожанського до донського – типу.

Дозвіл на побудову церкви в Смоляниновій було видано 1803 р. Закінчено будову в 1807 р.[20] В архіві церкви збереглися старі «Описи». В «Описі» 1809 р. читаємо: «оная церковь и колокольня каменно-деревянаго здания внутри и снаружи выштукатурена, покрыта шальовкою, крыша покрашена зеленою ярією, главы оббиты белою жестью, кресты позлащены червоным золотом». В «Описі» 1825 р. записано: «церковь каменно-деревянная... построена в 1803 г. (так!)... снаружи ощикатурена до залому, а верхняя часть оббита шельовкою и окрашена белилом, с двумя куполами, кои покрыты тесом и покрашены зеленою краскою».

Наскільки мав рацію Ф. Гумилевський, який писав, що верх церкви збудовано з дерева ніби тому, що на побудову всієї церкви з цегли не вистачило коштів, сказати важко. На Лівобережжі церков, у яких низ мурований, а верх дерев'яний рублений, нам довелося дослідити дві: в Смоляниновому та Новгороді-Сіверському (Покрови)[21]. Але між ними є істотна

[18] Заміряти східні кути восьмерика не пощастило. Густо заложені ригелі та іконостас не дозволили спустити обвісом на підлогу 4 східні кути восьмерика. Тому на плані вони і не зазначені.

[19] В книзі П. Юрченка «Дерев'яне зодчество України» подане на рис. 40 (с. 55) моє фото: зруб залому бабинця церкви в Смоляниновій, але не зазначено, що це фото – інтер'єр Смолянинової церкви.

[20] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. V. С. 379.

[21] На півдні України, де камінь широко використовують як будівельний матеріал, нерідко зустрічалися церкви, в яких низ мурований, а верх дерев'яний рублений. Така церква Михайла в Авдіївці Бахмутського повіту, Катерини в Маріуполі та ін.

Смолянинова, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

різниця. В Смоляниновому церква одноверха, у неї низ стін цегляний, а верхня частина стін і верхи – дерев'яні. В Новгороді-Сіверському церква двоповерхова – нижня (тепла) цілком цегляна, верхня (літня) – цілком дерев'яна.

Залізом церкву в Смоляниновій перекрито, очевидно, уже після 1825 р. Мурований з цегли низ стін товстий (1,25 м). В плані будова складається з трьох чотирикутників, двох менших (вівтар та бабинець) і одного більшого (центр). Вівтар і бабинець – однакової ширини, але довжина у бабинця більша, а у вівтаря менша ширини. Третій центральний чотирикутник витягнуто в напрямку північ–південь. Отже, план церкви складається з трьох чотиригранників, але в побудові плану тут не додержані принципи взаємозв'язку складових частин, які ми зустрічали в пам'ятках цього типу[22].

Бабинець від центра відгорожено стінкою, вдвоє тоншою за зовнішні стіни. Центр до бабинця відкривається нешироким просвітом, зведеним вгорі аркою. Вівтар нічим не відділяється від центра. Просвіти дверей в інтер'єрі оформлено у вигляді прямокутника, а зовнішня частина їх зведена вгорі аркою. Просвіти вікон мають прямокутну форму і в інтер'єрі,

[22] Див. обміряні нами церкви в Калинцівці, Вільшані (Миколи), Новгороді-Сіверському (Варвари), Ізбицькому.

Смолянинова, церква Різдва Богородиці, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1928 р.

і зовні. Мурована стіна як зовні, так і всередині закінчується вгорі багатообломним карнизом. Але це ще не верх стіни: над цегляною стіною на висоту більш метра підносяться рублені з дубових брусів вінці, і лише на цій висоті починаються заломи вівтаря та бабинця. Зруби стін усіх трьох дільниць мають однакову ширину, і вони творять низьку суцільну чотиригранну призму. Три сторони вівтарного зрубу лежать безпосередньо на мурі, на внутрішньому його ребрі, а західні кінці південної та північної сторін і спільна для вівтаря і центра грань зрубу спирається на два стояки, поставлені в західних кутках вівтаря. Західна грань зрубу центральної дільниці лежить на стіні, що відмежовує центр від бабинця; південна ж і північна грані углами спираються на стіну між центром та бабинцем та на згадані вище стояки, середина ж їх, «прогон» між углами, нічим не підтримується. Південний і північний виступи центральної дільниці на рівні верха мурованих стін перекрито плоскими стелями. Усі грані зрубу бабинця лежать на мурі (на внутрішньому його ребрі). Конструкції верхів вівтаря та центра церкви у Смоляниновій різко не відрізняються від конструкцій такого ж типу, збудованих цілком з дерева.

В церкві сл. Смолянинової ми мали рідку нагоду розглянути конструкцію верхнього залому та ліхтаря західної дільниці: поверх зрубу другого восьмерика впоперек його – з півдня на північ – врубано сволок. В сволок посередині задовбано стояк, який виконує функцію стрижня конструкції, що несе ліхтар, яблуко і хрест. Поверх першого сволока в напрямку схід–захід положено другий сволок, вдвоє коротший за перший. Останній, третій залом західної дільниці складається з трьох вінців. Поверх залому покладено два сволочки в напрямку південь–північ, які затискують з двох боків стояк. У верхній край цього залому врубано п'ять підкосів, що підпирають з усіх боків стояк. Поверх підкосів до стояка пришито каркас глухого ліхтаря.

Верх західної дільниці зовнішнім своїм виглядом нагадує верх вівтаря, але всередині він двома настилами поділений на три поверхи. Перший настил лежить на рівні верха муру, він відділяє бабинець від середньої частини, що править за комору. Другий настил відділяє від другого залому другий восьмерик, що виконує функцію дзвіниці. Тут завішено на сволоки дзвони, а вікна перетворено на «слухи». Сполучаються між собою поверхи дерев'яними сходами. З другого поверху прохід веде на хори, розміщені вподовж західної грані центра. Вони виступають на 1,2 м на схід від стіни. Край хор підтримує сволок, запущений кінцями в південну і північну грані стін.

Муровані стіни центральної дільниці в плані дають видовжений в напрямку південь–північ прямокутник. Дерев'яне продовження вгору цих мурованих стін має форму прямокутника, але витягнутого в напрямку схід–захід. Як ми вже зазначали, зруб стін центральної дільниці вужчий мурованої його частини: його ширина дорівнює ширині бабинця та вівтаря, а довжина дорівнює поземній довжині дільниці. Таку ж видовжену в напрямку схід–захід форму зберігають перший і другий восьмерик центра. Чотирикутний зруб центральної дільниці починає переходити у восьмерик похилим клином мало не з другого вінця і на висоті, що на товщину двох брусів менша за довжину плану дільниці, центральний зруб перетворюється у восьмигранник, грані якого, орієнтовані по сторонах світу, є продовженням граней чотирикутного зрубу. Перший залом центрального верху починається вище початку другого залому як західної дільниці, так і вівтаря. Верх центральної дільниці значно вищий верхів вівтаря і бабинця. Всередині він складається з трьох восьмериків та рудименту ліхтаря.

Зруб вівтаря (стіни і верх) схожий на зруб західної дільниці, але в інтер'єрі він відкритий і в деталях має відміни. Перший залом вівтаря – короткий, і переходить він у перший восьмерик – вужчий і вищий, ніж восьмерик західної дільниці. Коротким другим заломом

Смолянинова, церква Різдва Богородиці, верхи, фото С. Таранушенка, 1928 р.

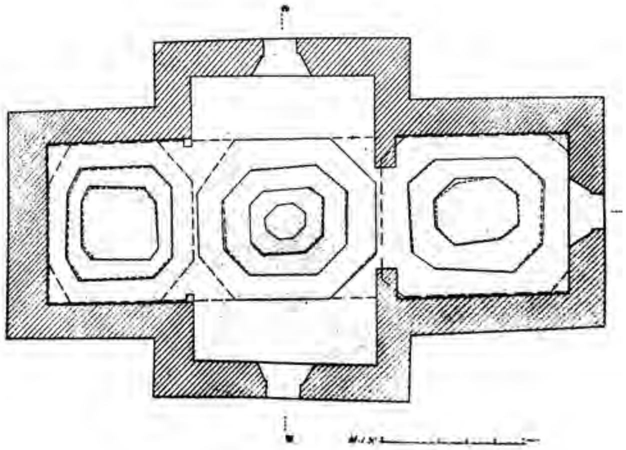

Смолянинова, церква Різдва Богородиці, план.

вівтарний верх переходить у другий восьмерик, перекритий безпосередньо плафоном.

Підлога в церкві вимощена каменем-плитняком. Вікон в церкві багато, і вони великі розміром. В мурованих стінах вони розміщені так: у вівтарі по одному в кожній грані, у бабинці по двоє в південній та північній гранях, в центральній дільниці по двоє обабіч дверей в південній та північній гранях. В перших восьмериках вівтаря й бабинця – по троє вікон в гранях, орієнтованих по сторонах світу (у гранях, суміжних з центральним верхом, вікон немає). У другому восьмерику вівтаря тільки двоє вікон – на південь та на північ, а у другому восьмерику західної дільниці четверо вікон-слухів на всі чотири сторони світу. По четверо вікон – по сторонах світу – мають третій і другий восьмерики центрального верху, а перший восьмерик має шестеро вікон (західна і східна грані вікон не мають).

У зовнішньому вигляді нижні частини чотиригранних зрубів вівтаря й бабинця і перші їх заломи заховано під дахами заломів, що починаються просто над карнизом мурів. Верх четверика зрубу центральної дільниці підноситься над дахом, а південний і північний виступи дільниці покрито двосхилим дахом з фронтонами. Віддалення між верхами і їх маси різні. Верхи вівтаря і центра стоять тісніше, а верх західної дільниці більш віддалений від центра. Перший восьмерик західної дільниці помітно ширший і нижчий першого восьмерика вівтаря. Так само різні відношення мас других восьмериків до перших у бабинця і вівтаря. Другий восьмерик вівтаря заважкий, він надто мало полегшує масу верху, позбавляє його стрункості.

З-під сучасних дахів на межі дільниць видно кінці старих довбаних риштаків-водозливів. Прямолінійні форми сучасних дахів і заломів, певно, відбивають форми первісних дерев'яних.

Ми вище вже зазначили деякі конструктивні особливості церкви сл. Смолянинової. Додамо ще декілька зауважень. Лицева сторона брусів зрубу обтесана недбало; стіни тут виглядають зовсім не так, як у церкві с. Пустовійтівки, наприклад[23]. Особливу увагу звертає на себе те, що майстер ніби не мав твердої упевненості в міцності конструкції верхів, які він будував. Зруби усіх восьмериків і першого залому вівтаря він «страхував» під час будови, врубаючи вподовж і впоперек сволоки, які по закінченні будування по обрубував врівень з стіною. Засобу зміцнення зрубів ригелями майстер, очевидно, не знав. Зруби стін і восьмериків у Смоляниновій нахилу всередину не мають.

Отже, церква у Смоляниновій, зберігаючи в загальних рисах зовнішній і внутрішній вигляд та конструктивні засоби лівобережних церков, разом з тим має ряд особливостей.

Аналіз обмірних кресленників також виявляє багато особливостей. Почнемо з аналізу побудови плану. Він складається з трьох чотирикутників. Якщо ми будемо аналізувати план виходячи з внутрішнього контуру (як то ми робили в усіх інших досліджених нами пам'ятках), то переконаємося, що жодна з відомих нам схем побудови тут непридатна. Аналізуючи план вівтаря, ми бачимо, що довжина його не дорівнює ширині, не є вона апофемою трикутника з стороною, що дорівнює ширині вівтаря. Ширина прямокутника бабинця дорівнює ширині вівтаря, але довжину бабинця не можна вивести ні з розмірів самого бабинця, ні з розмірів плану вівтаря чи центра. Отже, очевидно, розбивка плану проведена виходячи не з внутрішнього контуру. І дійсно, якщо взяти за основу побудови плану зовнішню ширину бабинця, то довжина бабинця (разом з східною його стіною) і ширина його будуть сторонами квадрату. Діагональ прямокутника, що дорівнює половині цього квадрата, дає довжину (зовнішню) центрального

[23] В прогонах бруси пов'язані квадратового січення в розрізі тиблями.

прямокутника. Ширина центрального прямокутника – діагональ квадрата з стороною = довжині того ж прямокутника. Вівтар має ширину таку ж, як і бабинець, а довжина його = третині довжини плану центра і бабинця, разом взятих. Як бачимо, в основу компонування плану церкви в Смоляниновій положено схему, якої в інших пам'ятках Лівобережжя ми не зустрінемо, хоч окремі приписи і тут такі ж, як і в інших будовах Лівобережжя.

Аналіз креслеників розрізів ускладнюється тим, що низ цегляний, а верхня частина їх дерев'яна. До того ж західна дільниця поділена на три поверхи і виконує потрійну функцію: бабинця, комори та дзвіниці; знизу в інтер'єрі західна дільниця відкрита лише на висоту мурованих стін.

Аналізуючи розрізи центральної дільниці, ми в структурі цього верху помічаємо доволі чітко виявлений поділ на компоненти по висоті. Так, висота стін четверика (цегляна кладка плюс зруб) дорівнює внутрішній довжині плану бабинця, взятій разом з товщею його східної грані. Висота дільниці до початку першого залому = внутрішній ширині плану дільниці. Висота дільниці до початку другого залому дорівнює довжині плану центра і бабинця, взятих разом. Висота верху з першого залому почавши = висоті четверика. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі довжини і ширини плану дільниці.

У першого восьмерика центрального верху ширина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині восьмерика[24]. Висота першого восьмерика наближається до половини його довжини.

Перший залом центрального верху у подовжньому і поперечному розрізі дає трапецію. Заготовляючи на землі зруб цього залому, майстер користувався двома шаблонами-трапеціями. У трапеції, за допомогою якої складалися східна й західна грані першого залому, основа – довжина зрубу стін центра (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі плану дерев'яного чотирикутника зрубу стін дільниці, висота разом з висотою першого восьмерики = 1/2 діагоналі плану бабинця. Південна і північна грані першого залому заготовлялись за допомогою шаблона-трапеції з основою – ширина чотирикутника зрубу стін дільниці, верхньою гранню = 1/2 діагоналі плану

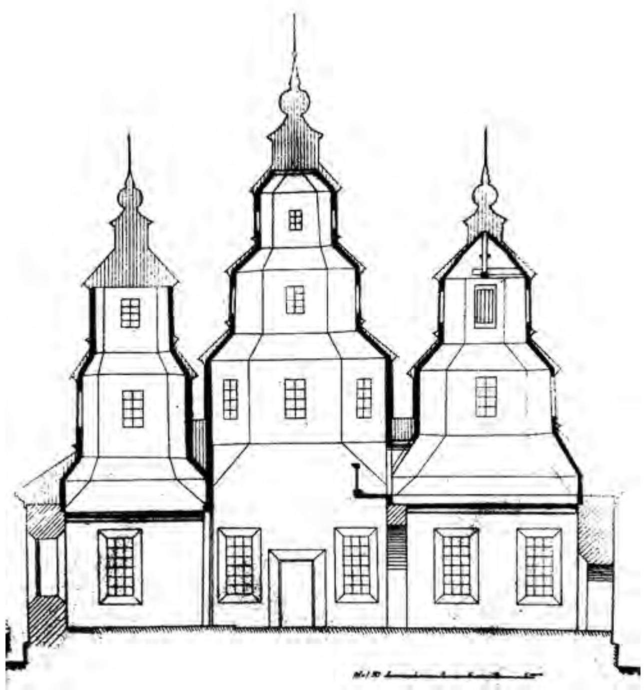

Смолянинова, церква Різдва Богородиці, поздовжній розріз.

вівтаря, висотою – як упопереднього шаблона. Висота першого залому і першого восьмерика разом = 1/2 діагоналі плану бабинця.

У другого восьмерика довжина = 1/2 діагоналі плану четверика, ширина = 1/2 діагоналі плану вівтаря, або = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині другого восьмерика, а висота = 1/2 його ж довжини. Висота першого восьмерика, першого залому і другого восьмерика разом = довжині плану центра. Заготовляючи зруб другого залому, використали 2 шаблони-трапеції. При складанні східної і західної граней шаблон мав основу – довжину другого восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/2 довжини плану вівтаря, висоту = 1/3 висоти другого восьмерика. При складанні південної і північної граней основа шаблона = ширині другого восьмерика (вгорі), верхня грань = висоті другого восьмерика, а висота – як у попереднього шаблона. Довжина третього восьмерика = 1/2 довжини плану вівтаря; ширина = висоті другого восьмерика, а висота = 1/2 ширини другого восьмерика. Третій залом заготовлявся з допомогою шаблона-трапеції, у якої основа – довжина третього восьмерика, верхня грань = довжині південної грані

[24] У першого восьмерика центрального верха ширина = ширині плану вівтаря.

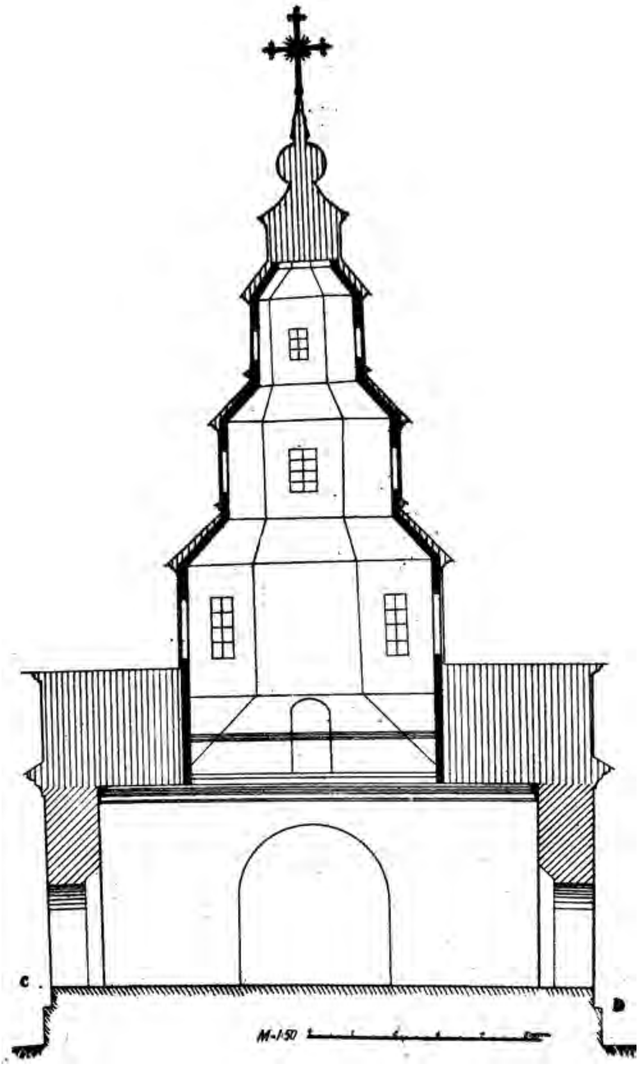

Смолянинова, церква Різдва Богородиці, поперечний розріз.

(вгорі) третього восьмерика. Висота третього залому і третього восьмерика разом = довжині третього восьмерика.

Ширина низенького (один вінець), глухого ліхтаря = 1/2 ширині третього восьмерика, а довжина = південній грані (вгорі) третього восьмерика. Висота верху центральної дільниці, починаючи з першого восьмерика і кінчаючи ліхтарем, дорівнює висоті дільниці від підлоги до початку першого залому, а також дорівнює ширині плану дільниці. Таким чином, верх центральної дільниці, поминувши ускладнення, викликані тим, що рублений верх має муровану основу, зведено в пропорціях і засобах складання компонентів, які різко не відрізняються від пропорцій і засобів побудови компонентів інших досліджених нами лівобережних церков.

Це саме можна сказати і про форми та пропорції верха західної дільниці. Висота стін цієї дільниці (мурованої й дерев'яної частин разом) до початку залому = ширині плану дільниці. У четверика стін бабинця довжина = довжині зрубу четверика центра.

Перший залом західної дільниці в розрізі має форму трапеції і становить низ рівностороннього трикутника. Це найвищий залом у цілій будові. Його висота викликана потребою прорубати в східній грані залома прохід на хори, відповідно до росту людини. Заготовляючи на землі зруб цього залому, використали шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін бабинця, верхня грань = довжині плану вівтаря, висота = 1/3 висоти мурованої частини західної стіни бабинця.

Перший восьмерик західної дільниці, його довжина, ширина й висота – повторюють повну довжину, повну ширину і висоту другого восьмерика центрального верху.

Другий залом західного верху заломлено під тими же кутами, що і другий залом центрального верху, але він вищий. Заготовляючи зруб другого залома, використали шаблон-трапецію, у якої основа – довжина першого восьмерика, верхня грань = повній довжині третього восьмерика центрального верху, висота другого залому і першого восьмерика західної дільниці = 1/2 довжини першого восьмерика центрального верху, а висота другого залому, першого восьмерика й першого залому разом = висоті мурованої стінки.

У другого восьмерика західної дільниці довжина = довжині третього восьмерика центрального верху; ширина другого восьмерика західної дільниці = ширині третього восьмерика центральної дільниці, і висота того ж другого восьмерика бабинця = висоті першого восьмерика тієї ж дільниці і дорівнює висоті другого восьмерика центрального верху. Другий восьмерик західної дільниці пристосовано під дзвіницю, і він має особливу конструкцію, продиктовану її функцією.

Завершується західна дільниця не заломом з плафоном, а відкритою конструкцією сволоків, стояка і підкосів, про що вже сказано вище. Третій залом має висоту = 1/2 довжини другого восьмерика.

Співвідношення восьмериків вівтаря випадає не лише з відомих нам на Лівобережжі схем, але різко розходиться з схемами компо-

новки верхів центра й західної дільниці самої Смолянинівської церкви.

Висота стін вівтаря дорівнює ширині його плану (як і у бабинці). Заготовляючи на землі зруб першого залому вівтаря, майстер використав шаблон-трапецію, у якої основа – довжина зрубу стін дільниці (вгорі), верхня грань = 1/2 діагоналі плану вівтаря.

Висота першого залому вівтаря і висота стін разом = довжині чотиригранника плану центральної дільниці. Таким чином, перші восьмерики кожної дільниці починаються на різних висотах. Восьмерики центрального й західного верхів видовжені по осі схід–захід, тоді як восьмерик вівтаря має довжину й ширину однакові. Ширина першого восьмерика вівтаря = ширині першого восьмерика бабинця і другого – центра.

Перший восьмерик вівтаря має довжину = 1/2 діагоналі плану дільниці, а висоту = висоті першого восьмерика центрального верху. Розріз другого залому вівтаря вписується в рівносторонній трикутник. Апофема цього трикутника визначає висоту другого залому й другого восьмерика, разом взятих. При заготівлі зрубу другого залому вівтаря шаблон-трапеція мала основу – довжину першого восьмерика (вгорі), верхню грань = 1/2 довжини плану вівтаря і висоту = висоті першого залому вівтаря, а висота першого восьмерика і другого залому вівтаря разом = довжині першого восьмерика вівтаря. Ширина і довжина другого восьмерика вівтаря = 1/2 довжини чотиригранника зрубу дільниці, або довжині третього восьмерика центрального верху, а висота – висоті другого восьмерика бабинця. Другий восьмерик в інтер'єрі перекрито широким плафоном. Верхня частина верху вівтаря глуха і повторює контури і розміри завершення бабинця.

Усі зазначені нами вище особливості в композиції, формах і пропорціях Смолянинівської церкви[25] характеризують нашу пам'ятку як перехідну від слобожанського типу до типу донських церков[26].

Ніяких ремінісценцій класицистичних елементів в Смолянинівській церкві не помітно.

ХОРУЖІВКА Сумської області.
Михайлівська церква 1804 р.
Обмір і фото 1929 р.

В 1929 р. церква була нами оглянута, зафотографована і заміряно схематично її план.

Збудована вона в 1804 р., з соснових брусів. Це – триверха, але не три-, п'ятизрубна будова. Центр – квадрат, бабинець – теж квадрат, але меншого розміру, вівтар – шестигранник такої ж ширини й довжини, як і бабинець, південний і північний рукави – видовжені по осі схід–захід чотирикутники. Над рукавами верхів немає; всередині вони перекриті «коробом» а зовні двоспадистим дахом з фронтоном. Пізніш добудували до північного й південного рукавів та бабинця притвори, переробили (розтесали) вікна. Проте первісні форми, особливо в інтер'єрі, збереглися. В конструкціях зрубів стін і заломів та верхів церква цілком витримує

Хоружівка, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

[25] Неодноразові повторення якогось одного розміру, форми чи засобу в кожному з трьох верхів свідчать про певну убогість художнього мислення і відсутність творчої фантазії у майстра.

[26] На жаль, донські церкви зовсім не досліджені. Рисунки Ознобішина та кілька фото, опублікованих в «Известиях» Археологічної комісії, свідчать, що в основі донських типів лежать композиції і форми лівобережних (слобожанських) церков, в одних більше, в других менше модифіковані.

Хоружівка, Михайлівська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Хоружівка, Михайлівська церква, верхи, фото С. Таранушенка, 1929 р.

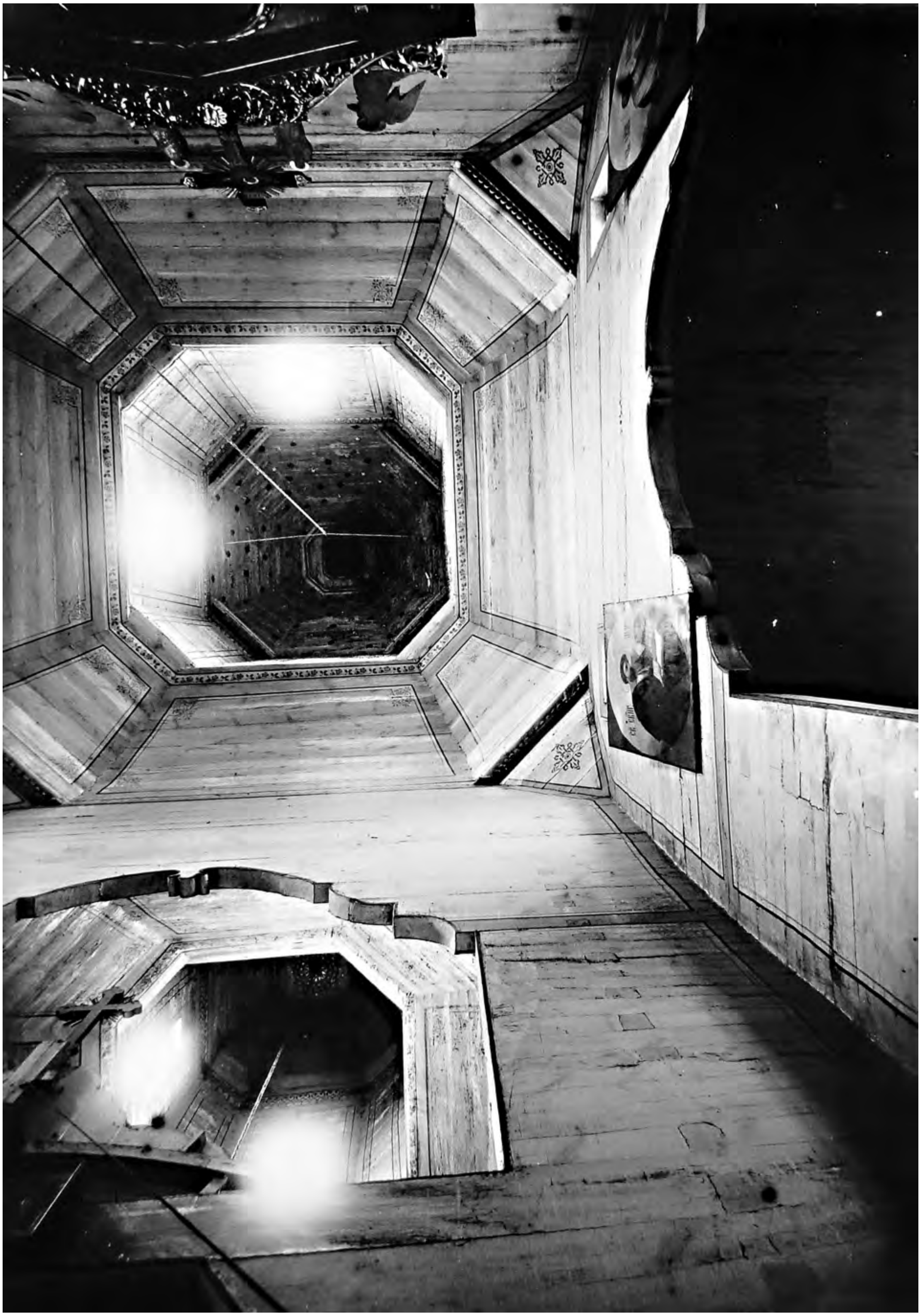

Хоружівка, Михайлівська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Хоружівка, Михайлівська церква, інтер'єр центральної частини, фото С. Таранушенка, 1929 р.

традиційні форми XVIII в. Просвіти з центра до рукавів своїми елементами нагадують форми просвітів у Артюхівці і Левченках. Центральний зруб стін вищий східного і західного.

Властивою рисою, яка відрізняє цю церкву від подібних старіших, є намагання надати всередині обом заломам форму, наближену до банястої (дух часу, вплив ампіру), хоч зовні заломи цього намагання нічим не виявляються; вони такі ж, як і в Левченках, наприклад. Окремі форми Хоружівської церкви виглядають одні – трохи здрібнілими, інші – в'ялими. Церква справляє враження будови грамотної, але з ремісничим відтінком.

Схема побудови плану така: центр – квадрат. Половина діагоналі його дає ширину плану бабинця, довжина бабинця довша ширини на товщину одного бруса; у вівтаря ширина = ширині бабинця, а довжина така ж, як і у бабинця; східна грань вівтаря = 1/2 ширини дільниці, а південна грань = 1/2 діагоналі прямокутника, що становить половину центрального квадрата; половина діагоналі центра дає також довжину південного й північного рукавів, а ширина рукава і центра разом дорівнює діагоналі плану центра.

Висота зрубу стін бабинця – 7,62 м при довжині плану 5,00 м, цебто = діагоналі плану того ж бабинця, а висота зрубу стін центра – 9,53 м при довжині грані плану 6,80 м, тобто теж = діагоналі плану дільниці

ЖИТНЄ Сумської області.
Церква Миколи 1806 р.
Обмір і фото 1929 р.

Збудована 1806 року. Дубова. В 1823 році підведено під неї цегляний підмурок. Були ремонти, очевидно, і пізніше, та відомостей про них не маємо. Паламарка і ризниця пов'язані із зрубом вівтаря в замок і становлять частину первісного вигляду церкви. Але рундуки, які первісний вигляд будови значно змінили, прибудовано пізніше, впритул.

Церква одноверха. В плані хрещата: центр – квадрат, до нього з заходу, півдня й півночі примикають три менші квадрати, а зі сходу – шестигранний вівтар (квадрат), подібний до бабинця, тільки з відсіченими зовнішніми кутами.

Ознайомимось спочатку з зовнішнім виглядом будови. Зруби стін трьох рукавів перекрито кожний двоспадитим дахом, з фронтоном. Вівтар має дах стіжкової форми на 5 плоских граней. Гранчастість зрубу стін вівтаря разом з стіжковим покриттям надають йому стрункості. Чотиригранні ж зруби стін рукавів з їх двоспадистими дахами виглядають маловиразними, хоч висота у них переважає довжину плану. Стрункими їх назвати не можна і приземкуватими – теж. Стрімко засклеплені дахи рукавів закривають значну частину зрубу стін центральної дільниці і затушовують його дійсно енергійну стрункість (висота зрубу стін центра мало не вдвоє переважає довжину плану дільниці і майже настільки ж переважає висоту зрубів стін рукавів).

Перший залом центральної дільниці перекрито зовні невисоким чотириспадистим дахом з короткими плоскими гранями. На цьому заломі поставлено восьмерик – невисокий, але розлогий і присадкуватий. Дах над другим заломом – хвилястий в профілі, але форма його теж важка. Важка маса і глухого ліхтаря. Його ширина й довжина, якщо виходити з розповсюджених у народних майстрів приписів, недостатньо зменшена порівняно з масою восьмерика, і тому ліхтар виглядає непропорційно важким. Майстер понабивав на гранях ліхтаря «лутки» і намалював в них фарбою вузькі високі вікна, трактуючи, таким чином, ліхтар як другий восьмерик. В інтер'єрі цей ліхтар – глухий, перекритий плоскою стелею-плафоном; він і завершує дільницю. Зовні восьмерик, обидва заломи і особливо ліхтар виглядали настільки важкими, що майстер не тільки намалював на ліхтарі вікна, але й надбудував над ними третій (фальшивий) залом, перекритий уже легшим за попередні, хвилястим в контурах дахом, який енергійно звужує масу верху і переводить її в глухий (теж фальшивий) ліхтарик з грушовидною главкою та ажурним кованим хрестом.

Значна роль в пожвавленні зовнішнього вигляду церкви належить вікнам. Вони полегшують архітектурні маси, утворюючи певний ритмовий візерунок.

Відзначені нами характерні риси в оформленні зовнішнього вигляду церкви відбилися в інтер'єрі.

Зруб стін бабинця (і останніх трьох рукавів) – невисокий (6 м) як дійсним розміром, так і відношенням його до площі плану (4,5 × 4,5 м). Проте майстер верхній вінець зрубу стін бабинця на віддаленні 0,5 м від західної грані зв'язує

Житнє, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

Житнє, Миколаївська церква, загальний вигляд, фото С. Таранушенка, 1929 р.

сволоком. Такий же сволок заложено і поверх зрубу стін північного рукава, а в південному рукаві і вівтарі зарубано по 2 поперечні сволоки: один біля торцевої грані, другий – з протилежного краю. Це свідчить, що майстер був не зовсім упевнений в надійності, стійкості зрубу, його замків. Покрито в інтер'єрі усі рукави однаково: стіжковими заломами, що складаються з трьох (у вівтарі – п'яти) похилих до середини плоских граней; заломлено їх під кутом 36°–45°. Заломи – невисокі (біля 1 м). Зверху пристелені плоскою стелею з сволочком впоперек її. Вікна прорізано в кожній зовнішній грані в верхній половині зрубу стін.

Зруб стін центральної дільниці на межі з усіма 4 рукавами має заплечики, найдовші від бабинця. Рукава сполучаються з центром просвітами 5-метрової висоти, завершені півколом. Кожен просвіт має стяжку в один брус при п'яті «арки». У вівтарі просвіт нижчий, чотиригранний; верхній менший просвіт («голосник») має форму хреста.

Зруб стін центральної дільниці – високий (10 м) і виглядає помірно струнким, не тісним. Ригелів у зрубі стін центра (як і в зрубах рукавів) немає. Три грані зрубу стін, крім східної, прорізано парою вікон кожна. Отже, освітлення – верхнє. Коротенькими клинами в кутках зруб стін переходить у перший залом – низенький, короткий. Вузькі грані його дуже мало звужуються догори, тоді як ширші, навпаки, скорочуються різко. Скошені різко, вони заломлені під кутами 50°–55°. Восьмерик в інтер'єрі виглядає просторим, помірної висоти. Його освітлюють четверо вікон (вузьких, високих). Зруб восьмерика вгорі позначено 4 різьбленими ригелями, розміщеними із значним відступом від стін; вони зв'язують південну й північну грані з східною і західною. При східній грані восьмерика над ригелями заложено сволочок з блоком в ньому для ланцюга, щоб підіймать люстру.

Другий залом і на вигляд, і за обмірами стрункіший за перший. Його грані заломлені під кутами 62°–70°. Він переходить у глухий, непомірно просторий ліхтар. Він – напівтемний, і висота його невиразна, скрадається. Південна й північна грані ліхтаря зложені вертикально, а східна й західна мають незначний нахил до середини (порядку 84°–87°). Зверху зрубу ліхтаря врубано сволочок (положений по осі південь–північ) і перекрито плоскою стелею-плафоном. Мимоволі виникає запитання – чи не був сьогоднішній глухий, непомірно просторий ліхтар спочатку верхнім восьмериком, перекритий ще одним – третім заломом, а на ньому вже стояв глухий вузенький ліхтарик? Цебто в інтер'єрі церква спочатку мала такий же вигляд, як зараз зовні. Серйозні репарації тут були. Грані теперішнього глухого ліхтаря в інтер'єрі оковані залізом; крім того, ліхтар скріплено залізними штабами,

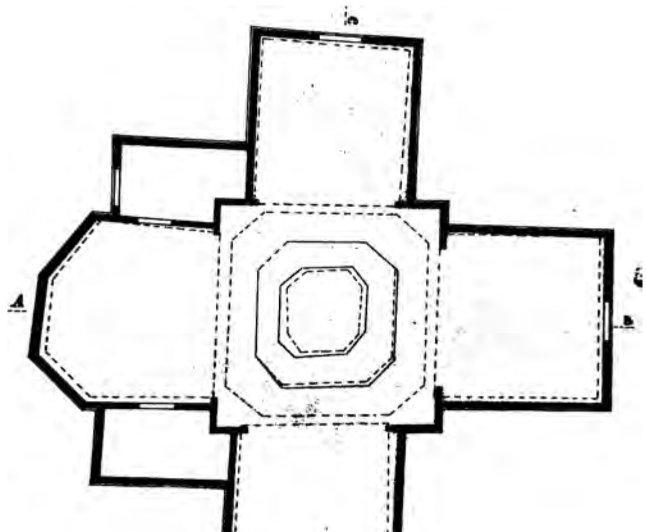

Житнє, Миколаївська церква, план.

заложеними навхрест через ліхтар. Наше припущення тим більш ймовірне, що внутрішня висота центральної дільниці сягає лише 17 м, тоді як майстер явно мав намір збудувати стрімку і високу церкву. Одночасно доводиться пам'ятати і про певну несміливість майстра, згадувати про сволоки, якими майстер «страхував» зруби стін рукавів.

Церква в Житньому дещо нагадує церкву Миколи в Лебедині. В обох пам'ятках – хрещатий план з виділенням дуже високого в стінах центрального зрубу, з парою вікон в кожній грані. Висота центрального зрубу стін в обох пам'ятках дорівнює сумі довжини плану центра і бабинця, а внутрішня висота кожного з чотирьох рукавів дорівнює половині ширини плану будови.

Але цим схожість цих будов і обмежується. Тої граціозності форм, динамічної композиції, такої характерної для Лебединського Миколи, в Житнянському Миколі немає. Майстер церкви в Житньому будував за добрим зразком, але сам був теслею-ремісником, а не митцем-архітектором.

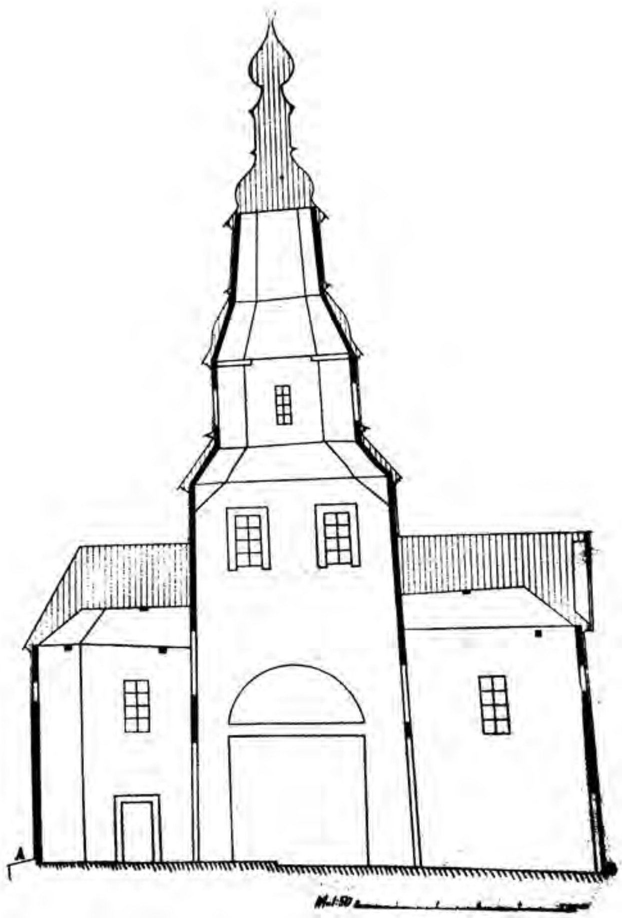

Житнє, Миколаївська церква, поздовжній розріз.

АНАЛІЗ ОБМІРНИХ КРЕСЛЕНИКІВ ЦЕРКВИ МИКОЛАЯ В С. ЖИТНЬОМУ

Вихідний розмір в побудові плану – сторона центрального квадрата. Половина діагоналі його дає довжину бабинця, вівтаря, північного рукава (південний рукав на товщину бруса коротший). Бабинець – чотирикутник, ширина його = довжині. Південний і північний рукави в плані квадрати. Вівтар – шестигранник (чотиригранник з відсіченими зовнішніми кутами), деформований; довжина і ширина його такі ж, як і у бабинці; південна грань дорівнює половині довжини плану центра, північна грань на товщину бруса довша, а східна = 1/3 ширини плану центра.

Внутрішня висота центральної дільниці без ліхтаря = довжині плану церкви. Повна внутрішня висота будови дорівнює потроєній довжині плану центра.

Висота зрубів стін бабинця і обох рукавів дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить половину плану центра, а вівтаря – на товщину одного бруса менша. Висота зрубу стін разом з заломом бабинця і обох рукавів дорівнює 1/2 ширини плану будови, а вівтаря на товщину бруса менша.

Вікна в південній і північній гранях бабинця та всі аналогічні в останніх трьох рукавах заложені на висоті = 1/3 довжини плану центра і бабинця, взятих разом. Квадратове вікно в західній грані бабинця і кругле вікно в східній грані вівтаря прорізано на висоті = повній довжині плану бабинця. Віддалення від підлоги до низу вікон в зрубі стін центральної дільниці дорівнює діагоналі плану дільниці, а центр їх позначає половину внутрішньої висоти центральної дільниці. Вікна в восьмерику заложено над верхнім вінцем зрубу стін на висоті = 1/4 довжини плану дільниці.

Опис церкви і аналіз обмірних креслеників показали, що майстер відбив в будові деякі (незначні) формальні елементи класицистичного стилю, що панував тоді в панській мурованій архітектурі.

Важко пояснити причину певної сухуватості архітектурного мислення, скованість і в'ялість творчої уяви майстра. Це відбилося в одноманітності скучних формальних засобів, вжитих

Житнє, Миколаївська церква, інтер'єр верхів, фото С. Таранушенка, 1929 р.

майстром як в побудові плану, так і при компонуванні зрубу центрального верху.

ГРИНЦЕВЕ Сумської області.
Церква Покрови 1837 р.[27]

В глибинних просторах Лебединського повіту, далеко не тільки від великих поселень, залізниць, але в стороні і від колійних доріг, загубилося в широкому степу сільце Гринцеве. Поселення – давнє; принаймні, з архівних джерел довідуємося, що в ньому в 1720 р. уже була церква[28].

В 1913 р., проїжджаючи на велосипеді повз Гринцеве, я зафотографував тут маленьку скромну церковку. Ні обміряти, ні оглянути її всередині мені ні тоді, ні згодом не пощастило. Тепер доводиться обмежитися лише тим, що може дати фото.

Між тим церковка ця дуже цікава, і обминути її ніяк не можна. Збудована вона в 1837 р. Але архітектурні форми її не дають найменшої підстави розглядати її як представника пізнєампірової доби. Очевидно, у Гринцевому – і громада, і майстер, що збудував цю церковку, – «забули» про наказ Синода 1803 р., що «категорично забороняв навіть звертатися до нього з проханням дозволити збудувати дерев'яну церкву». Цим наказом Синод мав намір під корінь підрізати природний процес розвитку народної монументальної архітектури на Україні, передавши справу будування церков в руки єпархіальних архітекторів, що проектували і будували казенні трафаретні церкви («по высочайше апробированным образцам»), які не тільки не мали ніяких зв'язків з українським народним мистецтвом, а навпаки, повинні були знищити і пам'ять про нього. Єпархіальні архітектори прибрали

[27] Фото зовнішнього вигляду опубліковано у виданні: С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини. Табл. VII, рис. 5.

[28] Ф. Гумилевский. «Харьков». Отд. III. С. 603.

Гринцеве, Покровська церква, загальній вигляд, фото С. Таранушенка, 1913 р.

будування церков до своїх рук і усердно стали «прикрашати» Україну не тільки мурованими, але й дерев'яними[29] шаблонними пізнєампіровими, пізніш в «квазирусском» стилі церквами. Багатовікова історія розвитку української народної дерев'яної монументальної архітектури на Лівобережжі була таким чином «завершена».

І от, зовсім несподівано, церква в Гринцевому виявляє, що народна монументальна архітектура ще не вмерла, що народні майстри в місцевостях, куди не сягало око начальства, продовжували створювати пам'ятки архітектури в національних традиціях і в формах, що склалися на Україні протягом попередніх віків, що їхня продукція відповідала смакам і естетично задовольняла і замовців – громаду, і майстрів.

Але це ще не все. Церква в Гринцевому – тризрубна, триверха – її композиція, характер архітектурних форм і, можна думати, в якійсь мірі і пропорції відтворили план і структуру зрубів стін пам'яток тої фази розвитку народної монументальної архітектури, що викристалізувалася, певно, ще в XVI ст. і відбилася в ряді пам'яток XVII і наступного віку. Я маю на увазі, зокрема, церкву Юрія в Старих Хуторах[30], з якою можна і слід порівнювати церкву в Гринцевому.

[29] Їм це дозволялося.

[30] Обміри і фото церкви Юрія в Старих Хуторах див. в книзі Г. Павлуцького «Древности Украйны» (Киев. 1905).

Південні грані плану бабинця і вівтаря церкви в Гринцевому, як видно на фото, одного розміру. Плани цих дільниць були теж одного розміру – ми припускаємо, квадрати. Південна грань плану центральної дільниці тої ж церкви (її теж видно на фото) – більша грані бабинця. Якщо побудувати квадрат з стороною = довжині південної грані центральної дільниці церкви в Гринцевому, то половина діагоналі цього квадрата дає розмір = довжині південної грані плану вівтаря (чи бабинця) тої ж церкви. Фото стверджує також, що висота зрубу стін вівтаря (і бабинця) дорівнює довжині південної грані плану тої ж дільниці. Висота зрубу стін центральної дільниці теж дорівнює довжині південної грані її плану, і вона більша висоти зрубів сусідніх дільниць. З певністю можна твердити, що внутрішня висота бабинця (і вівтаря) разом з ліхтарем дорівнювала 1/2 довжини плану будівлі. Важче обстоювати думку – але це теж можливо,– що внутрішня висота центральної дільниці разом з ліхтарем дорівнювала довжині плану центра і бабинця, взятих разом. Наші припущення щодо побудови плану і зрубів стін дільниць Покровської церкви в Гринцевому базуються на подібності церков в Гринцевому і в Старих Хуторах під Вінницею.

Аналіз обмірних креслеників церкви Юрія в Старих Хуторах[31], простота і гармонійність її пропорцій доводять, що в ній втілився дух українського реалістичного мистецтва, ідеї Відродження, ідеї доби визвольної боротьби XVI–XVII століть. Церква в Гринцевому свідчить, що дух тої доби, традиції її були живучі, якщо відбилися в пам’ятці, що виникла в глухому закутку Слобожанщини мало не на грані другої половини XIX віку. Знаменний факт!

[31] Докладніше про церкву в Старих Хуторах – див. мій екскурс в додатках до «Вступу».

ВИСНОВКИ

Огляд пам'яток народного монументального будівництва Лівобережжя завершено.

На закінчення стисло нагадаємо характерні властивості цих пам'яток.

Монументальне будівництво покликане було до життя природженою зачарованістю народних мас красою, непереможною потребою виявити свої найглибші почуття в урочистих величних формах.

Головна прикмета народного монументального будівництва – колективність творчості. Вирішивши будувати нову церкву, громада гуртом обмірковувала і вирішувала, якими мають бути її розміри, план, архітектурні форми зовнішнього вигляду. Громада розшукає догідного їй майстра, укладає з ним договір, в якому зазначала свої вимоги. Майстер зобов'язувався «гражданам честь отдавать, а что от них к лутшому того строения манеру будет приказано делать, оное повеление со всяким тщанием и бесспорно исполнять».

В тих випадках, коли церкву будував на свій кошт заможній меценат і між ним та громадою виникали незгоди у питаннях про вигляд будови, справу вирішував «плебісцит». В суперечці, що виникла між кошовим Запорізької Січі Калнишевським, на кошти якого будувалася Покровська церква в Ромні, і парафією, перемогла думка громади; у відповіді кошовому парафіяни підкреслили, що «так думають усі городяне роміенські».

Нову церкву будували звичайно на зразок іншої, уже існуючої, добре відомої громаді і майстрові[1]. Коли потрібно було в «зразок» внести зміни, їх занотовували в договорі.

Такий звичай визначив основну характерну рису народної монументальної архітектури – традиціоналізм національної форми. Будівельна техніка, конструктивні засоби, типи планових композицій, архітектурні форми зрубів стін і верхів, архітектурно-художній образ складалися і вивірялися масовою практикою протягом віків. Набутий досвід, як заповіт, передавався майстрам з покоління в покоління[2].

Разом з тим народні майстри Лівобережжя не були консерваторами. Вони створювали все нові і нові типи будов, розробляли нові конструкції, вишукували нові форми і засоби посилення виразності художнього образу пам'ятки.

[1] Вознесеньску церкву в Березні будують «в меру и вышину, как Благовещенская Березинская и таковым же манером».

[2] На жаль, ми знаємо дуже мало імен майстрів Лівобережжя, і нічого не відомо про їх творчу біографію.

Майстри постійно уважно стежили і цікавились новинами, що їх приносило світове мистецтво в процесі свого розвитку, охоче сприймаючи певні елементи мистецтва доби класицизму, бароко, рококо. Але сприймання це було не сліпим наслідуванням, а творчим опрацюванням тих елементів. Постійно збагачуючи новими елементами свій репертуар архітектурних засобів, майстри непохитно стяли на народній основі, не втрачали органічного зв'язку з набутими віковою практикою принципами національного монументалізму. Запозичені елементи майстри опрацьовували в дусі народної естетики, злютовували нове з традиційною народною основою, зберігаючи керівне значення цієї основи.

Майстри народного мистецтва, що працювали в сусідніх галузях, в різному матеріалі обмінювалися досвідом. Те, що набули нового, знайомлячись з мистецтвом рококо, різьбарі чи народні золотарі, слідом за ними ці нові елементи, творчо опрацювавши, вносять в свою практику килимарки, вишивальниці, архітектори. При цьому кожна галузь народного мистецтва, опрацьовуючи нові елементи, погоджувала їх з специфічними вимогами, що їх диктували матеріал і техніка виробництва, органічно ув'язувала з засобами, що склалися в процесі вікової творчої практики.

Народні архітектори цікавилися не лише мотивами декоративного порядку європейського мистецтва, але виявляли бажання зрозуміти і творчо використати також основні принципи архітектурного світогляду доби. Лівобережні майстри кінця XVIII в., наприклад, виявили охоту використати в своїх будовах принципи побудови архітектурного образу нової російської мурованої архітектури, її раціоналізм, підкреслену урівноважено спокійну простоту, що відбилися в чіткій ясності членування просторових об'ємів, суворій логічності пропорційності компонентів. Але при цьому народні майстри непохитно залишалися стояти на позиціях національно-традиційного монументалізму. В цьому яскраво виявились життєвість, сила і творча дозрілість народних архітекторів.

Головні приписи, за якими компонувались дерев'яні церкви Лівобережжя,– симетричність в побудові планів і підкреслене виявлення домінуючого значення об'єму центрального зрубу стін та верха.

При розбивці в натурі плану спочатку розмічали контури центральної дільниці, а вже потім до центру докомпоновувались плани останніх ділянок.

При попередньому складанні на землі зрубів заломів верхів майстри користалися шаблонами, що визначали розміри, форму і пропорції цих компонентів.

Церкви Лівобережжя – «безфасадні». З будь-якої точки погляду зовнішні вигляди церкви всі рівноцінні, всі досконало завершені. В церкві немає головного вигляду – фасаду, якому останні сторони зовнішнього вигляду були б підпорядковані.

Основна вимога до майстра, яку підкреслювала громада в договорах,– «будувать церкву в настоящую пропорцію». Проблеми пропорційності в XVII–XVIII в. на Лівобережжі були актуальними і становили основу архітектурно-художнього світогляду доби. Майстри любовно розробляли проблему пропорційності. Постійно приділяючи їй творчу увагу, вони створили багато різноманітних, ефектних, досконало продуманих пропорційних рішень, які дозволили майстрам багатогранно і змістовно розкрити характер і зміст художньо-архітектурного образу кожної пам'ятки.

Аналіз обмірних креслеників дозволяє скласти уявлення про рівень математичних відомостей, якими володіли народні майстри, про обсяг знайомства з геометрією та про засоби, за допомогою яких вони практично користалися геометрією в будівництві.

Пропорційний стрій лівобережних церков виявляв архітектурно-художній образ пам'ятки і визначав стиль її. Одночасно пропорційна система пам'ятки була також «інструкцією», якою користалися як при розбивці в натурі плану, так і при формуванні компонентів будови (зрубів стін, заломів, восьмериків, ліхтарів). Розміри усіх об'ємних компонентів ув'язані пропорційно між собою, а також з розмірами плану. Розміри кожного компонента сприймаються не ізольовано від розмірів сусідніх, а разом з ними. Кожен компонент «контролюється» також розмірами «вихідних» частин плану.

Характерною рисою народного будівництва слід вважати і те, що майстер не був зв'язаний надісланим зверху, викресленим кимось проектом. Розпочинаючи будування, майстер мав в уяві загальний архітектурний образ пам'ятки. В процесі будування творчий акт майстра тривав. В попередній задум

вносилися певні зміни, доповнення і скорочення в залежності від топографічних даних[3], від різних матеріально-технічних та архітектурно-мистецьких вимог. Остаточний вигляд пам'ятки викристалізовувався внаслідок урахування всіх згаданих вище обставин. Майстер завершував будову, витримавши її[4] «в пропорцію всего расположения».

Дерев'яні церкви Лівобережжя визначаються не лише досконалістю конструктивно-технічних засобів, багатством і багатогранністю архітектурних форм, а також глибиною ідейного змісту художньо-архітектурного образу їх. В них розкривався світогляд того соціального середовища, виразником якого були замовці і майстри.

Художньо-архітектурний образ найдавніших монументальних пам'яток Лівобережжя продовжував втілювати народну естетику доби класових боїв першої половини XVII в. Ця естетика була прапором і ідейним знаряддям в боротьбі українського народу за соціально-економічне й національне визволення, а в добу перемог над шляхтою відображала пафос, героїку і тріумф народу. Лівобережні народні архітектори живились і зберігали естетичні традиції XVII в. на протязі всього XVIII в. Ідейна наснага народної естетики доби визвольних воєн була джерелом сили й сміливості дерзань творчої конструктивної думки майстрів. Вона надавала глибоку змістовність, красу і завершеність художньо-архітектурному образу їхніх творів. Вони чарують нас гармонійністю стрункістю цілого, вражають багатством ритмічних сполучень компонентів, збуджують схвильованість емоцій пристрасною напруженістю архітектурних форм.

Збудовані на Лівобережжі на початку XIX в. пам'ятки свідчать, що народні архітектори все ще сповнені були творчих сил, в їх будовах не помітимо прикмет старіння, втрати життєвості. Але наприкінці XVIII і початку XIX в. народне будівництво зазнало тиску з боку церковної і цивільної влади. Уряд заборонив громадам будувати за старими зразками, примушував церкви будувати лише за казенними «апробованими» проектами. Це і вирішило долю народного монументального будівництва.

Народні майстри любовно ставилися до будівельного матеріалу – дерева, уважно оправляли, старанно в'язали бруси в углах міцними замками, а в прогонах – тиблями, щільно припасовували вінці один до одного. Будівельники цінували мужню монолітність стіни; виведені чисто (але без «зализаності») аскетичні форми зрубів стін справляли могутнє враження широким розмахом площин. Для окремих майстрів брус був не лише елементом, з якого складалися площини-грані зрубів, а і сам в собі мав художню вартість. В заломах верхів майстер уникав витісування лицевої сторони бруса (і всієї грані) цілком плоскою, а залишав її до певної міри нерівною. Тоді грань залома переливала рухливими світловими рефлексами. Насичені широкою гамою вібруючих відтінків світлотіні, заломи справляли особливо витончений ефект.

Зруби стін впливають на глядача незначною кількістю, але великих мас і площин. В верхах же об'єми формуються значним числом граней, але дрібних. Композиція верха полягала в нарощуванні висоти шляхом переводу ширших об'ємів у вужчі, у чергуванні призматичних зрубів (восьмерики) з пірамідоподібними (заломи). Чим вище лежить частина верха, тим активніше виступає роль заломів, їхніх переливчато освітлених граней. Роль же восьмериків, що на певних етапах переривають висхідний рух похилих граней зрубів заломів, зменшується. Контури граней заломів, коли спостерігати їх з підлоги, проектуючись на уявну площину, складаються в динамічний візерунок-«розету» з своєрідною побудовою «пелюсток». Часом розета виглядає так, ніби пелюстки потрапили у бурхливе завихрення.

Грані восьмериків в інтер'єрі часто в'яжуться ригелями, що виконують роль «цезур», які ритмічно поділяють об'єм верха на частини і служать орієнтирами. Вони допомагають сприйманню висоти верха в процесі розгортання його об'єма догори.

З середини XVIII в. на Лівобережжі громади посилюють вимоги будувати церкви, в яких підкреслювались висота і стрункість.

Майстри розробляють такі конструкції, в яких будівельний матеріал, працюючи з граничним напруженням, «дематеріалізу-

---

[3] Якщо церкву ставили на пагорбку, наприклад, майстер тильний верх виводив вищим переднього, щоб уникнути оптичного «западання» верха.

[4] Як записано в одному з договорів.

ється», ніби втрачає вагомість, і верх ніби ширяє в повітрі.

Відчуття висоти верхів в інтер'єрі створюється стрункістю зрубів стін, нахилом їх всередину, логічним розвитком архітектурних форм, ступневим нарощуванням в верхах ритмічних компонентів (восьмериків, заломів) і, нарешті, таким могутнім засобом, як освітлення. Продуманою системою освітлення компонентів верха майстер віртуозно «ліпить» архітектурні форми, підсилює їх виразність. Динамікою освітлення майстер домагається (ілюзійно) значного збільшення дійсної висоти інтер'єра будови.

Головну увагу майстер приділяв оформленню внутрішнього простору будови, зрубам стін і верхів.

Зовнішній вигляд церкви основними своїми масами, ритмом компонентів віддзеркалює композицію інтер'єра, але не обмежується цим. У зовнішньому вигляді спостерігаємо елементи, яких інтер'єр не має. Зовнішня форма будови – це друга сторона єдиного архітектурно-художнього образу пам'ятки. В інтер'єрі об'єми зосереджуються навколо єдиного стрижня і розгораються в суворому потоці чистої архітектоніки. Форми зовнішнього вигляду церкви– різноманітніші, пишніші, живописніші.

* * *

Зібрані в книзі матеріали збагатили дотеперішні відомості про монументальну архітектуру Лівобережжя, дали змогу розв'язати ряд важливих для науки історико-культурних і архітектурно-мистецьких проблем, але далеко не всі. В зв'язку з цим доречно згадати слова англійського вченого Л. Вуллі, який справедливо писав: «Далеко не завжди можливо і майже завжди нерозумно давати «вичерпні» відповіді на питання, що вимагають терпеливих і довгих роздумів».

Наші досліди висувають потребу постановки ряду нових завдань, для розв'язання яких потрібно проведення нових наукових дослідів дерев'яних монументальних пам'яток Правобережжя і західних областей України. На сьогодні це – першочергове і невідкладне завдання.

У нас часто і охоче пишуть і говорять про важливість народного мистецтва – основи основ сучасної і майбутньої культури і... дуже мало роблять не лише для його дослідження, але навіть для наукової фіксації того, що зникає.

Між тим, уже в середині XVII ст. сирієць Павло Алеппський писав про своє захоплення українським дерев'яними церквами. І в XX в. вчені іноземці зачаровані їх красою. Чех Флоріан Заплетал писав: «Українські дерев'яні церкви можуть бути славою, гордістю і радістю кожного народу. Вони приневолюють схилитися й вклонитися глибокому творчому генієві українського простолюддя, що столітньою напруженою працею цілих поколінь створило дорогоцінний, на жаль, досі не пізнаний і неоцінений скарб світової культури». Бельгієць-мистецтвознавець Дере ставить дерев'яні українські церви вище мурованих, вважаючи дерев'яні більш характерними, оригінальнішими. В них прекрасно виявлено почуття монументальності, посилене особливою їх своєрідністю. Українські дерев'яні церкви, на його думку,– найчистіші і найздоровіші зразки світової архітектури.

СХЕМИ ПЛАНІВ ЦЕРКОВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Вище в нарисах та анотаціях, присвячених кожній обміряній пам'ятці, ми нотували наслідки проведених аналізів обмірних креслеників. Аналіз дозволив розкрити принципи композиційної побудови пам'ятки, виявити пропорційні взаємозв'язки компонентів будови, а в окремих випадках аналіз допоміг реконструювати первісний вигляд зрубів чи виявити пізніші переробки.

Тепер уже можна підсумувати наслідки проведених аналізів і спробувати з'ясувати головні композиційні риси схем планів та накреслити засоби, за якими ті схеми-плани складалися.

При аналізі ми відзначали риси, притаманні пам'ятці, нотували вільні (свідомі)[1] і невільні (випадкові) ухилення в натурі форм від геометрично правильних, що лежали в основі задуманої майстром композиційної схеми-плану. Виявляючи узагальнені схеми, там, де ця схема «читається» ясно і не виникає будь-яких сумнівів, ми не будемо зважати на незначні ухилення в натурі форм будови від геометрично правильних. В обміряних пам'ятках точний квадрат, наприклад, можна зустрінути не так уже часто. В натурі схема квадрата виглядає іноді в тій чи іншій мірі деформованою. В одних випадках довжина «квадрата» в натурі буває більшою за ширину[2] (чи ширина за довжину) на товщину бруса, а часом і 2 брусів; в других – одна або й більше сторін «квадрата» коротша (чи довша) інших; в третіх «квадрат» при розбивці в натурі вийшов дещо перекошений. Всі такі форми тут ми будемо приймати за квадрат. Не будемо зважати на такі ж незначні ухилення і інших геометричних форм, з яких складаються схеми планових композицій. Зруби центральних дільниць в плані чотиригранники або восьмигранники: зруби вівтарів, бабинців і південних та північних рукавів – чотиригранники або шестигранники.

[1] Досвідчені народні майстри завжди свідомо уникали монотонності, одноманітності та сухої геометричності архітектурних форм, що ми спостерігаємо і у виробах майстрів інших галузей народного мистецтва (килим, вишиванка).

[2] Тут і далі терміни «довжина» і «ширина» вживаються стосовно до головної осі будови (схід–захід), яку на креслениках проводимо завжди горизонтально. Тому напрямок справа наліво (і навпаки) буде «довжина», а напрямок зверху донизу (чи навпаки) буде «ширина». Так, в чотиригранниках бабинця і південного рукава в церквах хрещатого плану південні грані будуть «довжина», а західні грані – «ширина».

Дерев'яні церкви Лівобережжя за типовими схемами плану поділяються на два основні розділи: тризрубні і хрещаті. Кожен розділ складається з кількох груп планів.

Головний припис, за яким компонувалися тризрубні і хрещаті дерев'яні церкви,– симетричність в побудові планів і домінанта об'єму центрального зрубу стін і верха. Виразно підкреслену домінуючу роль центральної дільниці ми спостерігаємо уже в найдавнішому типі західноукраїнських церков (Сихів, Конора, Діброва, Стеблівка та їм подібні), що відтворили в дереві тип мурованих церков XII–XIII вв., представником яких є Іллінська церква в Чернігові[3], в якій теж домінує об'єм центральної дільниці. В плані Іллінської церкви можна добачати далекий відгомін давніх базилік з банею над центральною частиною.

Аналіз побудови планів усіх відомих нам типів культових мурованих будов дотатарської доби на Україні свідчить, що розбивку планів їх починали з розмітки на землі центральної підбанної дільниці[4]. Цей припис непорушно зберігали і дерев'яні церкви Лівобережжя.

Поза тризрубними і хрещатими стоїть група церков «хатнього» типу, з планом у вигляді видовженого в напрямку схід–захід чотирикутника, перекритого наметовим чотирисхилим чи двосхилим дахом. Обмірів таких церков з Лівобережжя не маємо; тому не тільки про пропорції, але навіть про розміри їх нічого певного не знаємо. Будувалися вони тоді і там, де церкву розвинутого типу не було змоги поставити. Під час недоброї пам'яті Руїни втікачі з Правобережжя на лівий берег Дніпра, вирвавшись з старих обжитих місць часом «з самою тільки душею», на перших порах мусили задовольнятись на нових місцях примітивними церквами хатнього типу. Про кілька відомих нам церков хатнього типу Лівобережжя ми зараз і розповімо.

В Куцеволівці на території колишніх Запорожських Вольностей стояла церковка, збудована в Келеберді на Полтавщині, а в 1786 р. перенесена в Куцеволівку (фото її ми наводимо). Це – довга прямокутна в плані будова, ошальована зовні вертикально, вкрита чотирисхилим наметовим дахом. На гребні даху посередині замість димаря – маленький глухий ліхтар з главкою. Вхід в приміщення – посередині чола через присінок. Вікон з чола двоє; одне в західній, друге в східній половині будови. Отже, це дійсно трикамерна хата (хата + сіни + хата) з усіма характерними її рисами. Зовні тільки ліхтар з главкою свідчать, що це не житло, а церква.

Успенська церква в Савинцях Харківської області стояла в замку і була пристосована для оборони, мала вигляд хати з вузенькими вікнами-бійницями, з стелею, ґонтовим дахом і з банькою над вівтарем. Огорожена церковка густим частоколом; зовні огорожа окопана ровом, а по насипу валу розставлені рогатки[5].

Про Воскресенську церкву Коломака Харківської області місцевий кореспондент у своїй відповіді на анкету, розіслану харківським комітетом по підготовці XII археологічного з'їзду[6], писав: «Церква збудована в 1779 р. За місцевими переказами вона мала вигляд будинку з високим дахом, крита гонтом і кругом мала галерею» (тобто опасання чи піддашок).

В Хатньому Харківської області на початку XX в. стояла Успенська церква 1706 р. Вона схожа була на «хлібний амбар». Згодом церкву ошалювали, надбудували дах «другим ярусом»[7], а зверху поставили глухий ліхтар з маленькою главкою. До опису цієї церкви дописувач надіслав схематичний план і рисунок зовнішнього вигляду її. На плані вівтар показано шестигранником, вужчим за центр. Варто уваги те, що бабинець церкви в Хатньому мав таку ж ширину, як і центр. Отже, план харківської церкви належав до того ж старовинного типу, що і плани закарпатських церков в Канорі, Стеблівці, Діброві та їм подібних, про які ми вище говорили.

---

[3] К. Афанасьев. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. Москва. 1961.

[4] Докладніше про це – нижче.

[5] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. V. С. 78.

[6] Рештки архіву згаданого комітету в 1913 р. переховувались в Музеї мистецтв Харківського університету, де я мав змогу ознайомитись з ними.

[7] Тобто перетворили його на «підперезаний». Підперезані дахи ще й досі часто зустрічаються в старих містечкових житлових будинках західного Правобережжя та західних областей України. Кілька будівель з таким дахом збереглося в Києві. В Полтаві їх можна було бачити ще в середині XIX віку, правда, вже як «образцы протекшей старины», за висловом М. Арандаренка (див. його «Записки о Полтавской губернии»). На Лівобережжі підперезані дахи були поширені в XVIII ст., згодом вони тут зникли.

Плани церков хатнього типу ми розглядаємо відокремлено від інших планових схем. М. Драган[8] висловив думку, що форма церкви розвинулася з хати, що за зразок для церкви стала тридільна хата з планом: сіни + хата + комора. «Ми приймаємо, – писав він, – що початком церковного народного дерев'яного будинку на Україні була звичайна хата», і нижче: «Хата своїми формами взяла участь у витворі форм церковного будинку». Згаданий тип хати, на думку Драгана, «був колись загальним типом слов'янської хати, цебто і у часи появи християнства в Україні». Отже, Драган вважає хату цього типу найархаїчнішою. Наявність церков хатнього типу він намагається ствердити посилками на «Візитації», в яких не раз згадуються такі церкви, та вказівкою на бессарабський (точніше, на буковинський) тип церков.

Думку Драгана про генезис форм церкви з житлової хати заперечував уже І. Свенцицький в передмові до книги Драгана «Українські деревляні церкви». Він писав: «В еволюції форм немає скрізь так різко виявленого зв'язку між планом церкви і мешкальною хатою, як це підкреслює Драган».

Не відповідає думці Драгана і реальний стан речей. Той тип тридільної хати, який Драган приймав за первісток, з якого нібито розвинулася церква, є вузьколокальним. Другий тридільний тип: хата + сіни + комора, мав значно більше поширення. Врешті важливо те, що всі тридільні плани хати з'явилися на кінцевому етапі розвитку старого українського житла, коли типи церков і їх плани уже цілком викристалізувалися.

Та найважливіше те, що Драган, згадавши про «будівельні категорії, якими думали народні будівники», безпідставно обмежив творчу уяву народних архітекторів одною формою хати. Українська хата в численних її варіантах виникла на ґрунті природних умов місцевостей, де вона народилася і оформилася відповідно до економіки і побуту того чи іншого району України та відповідно до технічних засобів майстрів. Створені майстрами типи житла задовольняли практичні вимоги і естетичні потреби повсякденного побуту.

Але в народі завжди жило невгасиме поривання до створення небуденних, сповнених урочистості, високого артизму споруд. Монументальний стиль українських дерев'яних церков і є витвором цього могутнього архітектурно-художнього піднесення народної творчості доби феодалізму.

Прямого безпосереднього зв'язку і залежності церква і хата не мають. Але обстоювати повну відокремленість їх теж було би невірним. І церква, і хата створені одним народом. В техніці обробки дерева, в конструктивних засобах було у них багато спільного. Але в сфері розуміння архітектурно-мистецьких завдань, в галузі оформлення простору, в репертуарі архітектурно-мистецьких компонентів будови, в засобах сполучення (композиції) цих компонентів, в ритмах їх хата і церква мали відмінні завдання, і в історичному процесі розвитку житло і монументальне будівництво йшли кожне своїм відокремленим шляхом.

Тепер перейдемо до розгляду типових (тризрубних) схем-планів церков Лівобережжя.

До першого типу – група «І» – залучаємо будови, план яких складається з трьох чотирикутників: одного більшого площею – центральна дільниця і двох менших – вівтар і бабинець. Центральна дільниця має форму квадрата[9], або чотирикутника з такими пропорційно усталеними відношеннями довжини і ширини:

а) $\frac{\text{Довжина дільниці}}{\text{Ширина її}} = \frac{\text{Сторона квадрата}^{10}}{\text{Діагональ його}}$;

б) $\frac{\text{Ширина дільниці}}{\text{Довжина її}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}^{11}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

в) $\frac{\text{Довжина дільниці}}{\text{Ширина її}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}^{12}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$.

Чотиригранники вівтаря й бабинця в обміряних церквах типу «І» бувають або одного, або близьких один до одного розмірів і мають, як і центральна дільниця, форму або квадрата, або чотиригранника.

[8] М. Драган. Українські деревляні церкви. Львів. 1937. С. 40, 45.

[9] Церкви: Миколи в Чернещині, церква в Ізбицькому, Дмитра в Чулатові, Преображенська в Антонівці Шостенського району, Покрови в Фаївці.

[10] Різдвобогородицька церква в Смоляниновій.

[11] Церква Покрови в Калинівці, церква Миколи в Вільшані.

[12] Церква Ганни в Чубковичах, церква Варвари в Новгороді-Сіверському.

Коли вівтар квадрат, сторона його = 1/2 діагоналі центра[13].

Коли вівтар чотиригранник, у нього:

ширина = 1/2 діагоналі центра, а довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині вівтаря[14];

або:

довжина вівтаря = 1/2 довжини центра, а ширина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині вівтаря[15];

або:

ширина вівтаря = 3/4 сторони квадратового центра, а довжина вівтаря плюс 1/2 довжини центра = діагоналі центра[16].

До групи «І» належить значна кількість церков, обмірів яких ми не маємо, і про відношення між довжиною й шириною центральної дільниці, вівтаря та бабинця, а також і про розміри цих дільниць ми нічого певного не знаємо[17].

В групі «І» частина церков одноверхі[18], інші триверхі[19]. У переважної більшості церков «І» зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін вівтаря й бабинця[20], менша частина має зруби стін усіх трьох дільниць одної висоти[21].

Ця – «найпростіша» на перший погляд – схема плану «І» пройшла довгий шлях, вона складалася і на протязі віків і не раз перекомпоновувалася (в залежності від вимог естетики свого часу), доки викристалізувалася в «класичний» тип. Про це ми докладно говорили в «Додатку» III.

Муровані пам'ятки з «І» схемою плану нам відомі на Лівобережжі з кінця XVII в. (Воскресенська церква в Сумах).

До другого типу – група «II» – церков залучаємо пам'ятки, у яких схема плану складається з трьох зрубів, як і у групи «І», з тою відміною, що центр і бабинець у них чотирикутники, а вівтар має в плані форму шестигранника (чотиригранника з обрізаними зовнішніми кутами).

Довжина й ширина вівтаря і бабинця у них однакова, або різниця між ними незначна.

План центральної дільниці значної більшості обміряних церков типу «II» – квадрат[22].

Якщо план центральної дільниці чотиригранник, то:

а) $$\frac{\text{Довжина дільниці}}{\text{Ширина її}} = \frac{\text{Сторона квадрата}^{23}}{\text{Діагональ того ж квадрата}};$$

або:

б) $$\frac{\text{Довжина чотиригранника центра}}{\text{Ширина тої ж дільниці}} = \frac{\text{Апофема рівностороннього трикутника}^{24}}{\text{Сторона того ж трикутника}}.$$

Плани бабинців в обмірних церквах типу «II» мають форму або квадрата, або чотирикутника.

---

[13] Церква Покрови в Фаївці, церква в Чубковичах, Преображенська в Антонівці, церква Варвари в Новгороді-Сіверському, Дмитрівська в Чулатові.

[14] Церква Миколи в Вільшані.

[15] Церква Миколи в Чернещині.

[16] Церква в Ізбицькому; в Різдвобогородицькій церкві Смолянинової низ споруди – мурований, і побудова планів вівтаря та бабинця не типові, тому ми їх тут і не розглядаємо.

[17] Це будуть церкви: Благовіщення в Лісконогах, Миколи в Мамекиному, Іллі в Мизині, Михайла в Старому Кодаку, Миколи в Москалівці, Покрови в Гринцевому, Казанська в Безгинівці, Михайлівська в Білопіллі, Вознесенська в Васильківці, Покрови в Карпилівці, Борисоглібська в Водяному, Преображенська в Антонівці, Успенська в Нових Санжарах, Преображенська в Лохвиці, церкви в Моровську, Чуровичах, Неданчичах та ін.

[18] Церкви в Чулатові, Фаївці, Лісконогах, Моровську, Варвари в Новгороді-Сіверському, Безгинівці. Сюди ж належать церкви в Мизині та Мамекиному, що після добудови до них південного й північного рукавів перетворилися на хрещаті за планом.

[19] Церкви в Ізбицькому, Калинівці, Миколи в Вільшані, в Гринцевому, Смоляниновій, а також церква в Карпилівці, яку згодом з трьохверхої перетворили в одноверху.

[20] Одноверхі: Варвари в Новгороді-Сіверському, Чубковичах, Чулатові, Фаївці, Мамекиному, Мизині, Чернещині, Лісконогах, Моровську, Москалівці, Безгинівці, а з трьохверхих – Михайла в Білопіллі, Покрови в Гринцевому, Борисоглібська в Водяному.

[21] Церкви: в Ізбицькому, Калинівці, Миколи в Вільшані, в Смоляниновій, Старому Кодаку, Васильківці.

[22] Церкви: Покрови в Седневі, Трисвятська в Лебедині, Катерини в Протопопівці, Покрови в Коропі, Воскресенська в Зінькові, Миколи в скиті Крупецького монастиря, в Бездрику, Миколи в Синявці, в Дяківцях, Михайла в Голубівці, Покрови в Гудівці, Юрія в Горбові.

[23] Церква в Степанівці.

[24] Церква в Рудці.

У квадратового бабинця сторона = 1/2 діагоналі центра[25],

або: сторона = 1/2 ширини центра[26],

або: довжина бабинця плюс 1/2 довжини центра = діагоналі центра[27].

У чотиригранного бабинця:

ширина = 1/2 діагоналі центра, а довжина – апофема рівностороннього трикутника зі стороною = ширині бабинця[28],

або:

довжина бабинця – апофема рівностороннього трикутника зі стороною = ширині бабинця[29],

або:

ширина бабинця = 1/2 діагоналі центра, а довжина = довжині центра[30],

або:

ширина бабинця = ширині вівтаря, а довжина = довжині центра[31].

У шестигранних вівтарів в церквах типу «ІІ» довжина і ширина бувають то однакові, то вони різні. В деяких памятках ширина вівтаря й бабинця повторюють одна одну[32]. В інших – довжина вівтаря дорівнює довжині бабинця[33]. Часом довжина і ширина вівтаря = ширині бабинця[34]. Іноді ширина вівтаря дорівнює ширині бабинця, а довжина вівтаря = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину бабинця[35]. Буває, що ширина вівтаря = ширині бабинця, а довжина вівтаря дорівнює півсумі довжини центра й бабинця[36], або довжина вівтаря плюс 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі центра, а ширина вівтаря – апофема трикутника зі стороною = довжині вівтаря[37]. І, нарешті, довжина вівтаря дорівнює довжині центра[38].

До групи церков з планом «ІІ» належить значна кількість будов, обмірів яких ми не маємо[39].

Частина церков типу «ІІ» – одноверхі[40], інші – триверхі[41]. В церквах цього ж типу зруби стін центральної дільниці вищі зрубів стін вівтаря й бабинця, лише в двох пам’ятках[42] зруби стін усіх дільниць мають одну висоту.

За «ІІ» типом плану збудовано немало і мурованих церков в XVII–XVIII вв., зокрема на півночі Лівобережжя: церква Покрови в Сулимівці, Тройці в Сосниці, Миколи Козацького в Путивілі, Благовіщенська в Борзні, Різдвобогородицька в Конотопі, Катерини в Стародубі, Благовіщенська в Баришівці. Схема плану Сосницької Тройці така: центр –

---

[25] Церква в скиті Крупецького монастиря.

[26] Церква в Степанівці.

[27] Церква Катерини в Протопопівці.

[28] Трьохсвятська церква в Лебедині.

[29] Церква в Бездрику.

[30] Воскресенська церква в Зінькові.

[31] Церква в Голубівці.

[32] Церкви в Гудівці, в Бездрику.

[33] Церква Покрови в Седневі, Трьохсвятська в Лебедині, Воскресенська в Зінькові, Катерини в Протопопівці, церква в Бездрику.

[34] Церква Покрови в Коропі, церква в скиті Крупецького монастиря, церква в Степанівці.

[35] Церква Миколи в Синявці.

[36] Церква в Рудці.

[37] Церква в Голубівці.

[38] Церква в Горбові. Принципи побудови композиційної схеми плану цієї церкви, як і планів церков в Голубівці та Воскресенської в Зінькові, різко розходяться із загальнорозповсюдженими.

[39] Церква Параскеви 1777 р. в П’ятницькому, Вознесенська 1754 р. в Васильківці, в Онисові, в Червоній (колишний Поповій) Горі, в Ладининому, Різдвобогородицька в Techрединці, в Воскресенському, Миколи в Синявці, Василівська в Солдатському 1794 р., церква 1757 р. в Бобруйках, церква Миколи 1772 р. в Локнистому, церква в Новому Білоусі, церква Миколи 1774 р. в Курманах (після прибудови до неї шули південного й північного рукавів вона перетворилася в хрещату за планом).

[40] Церкви: Катерини в Протопопівці, в скиті Крупецького монастиря, Миколи в Синявці, в Гудівці, Покрова в Седневі, Воскресенська в Зінькові, в Чубковичах, в Степанівці, в Серединці, в Ладининому, в Воскресенському, в Солдатському, в Бобруйках, в Локнистому, в Новому Білоусі.

[41] Церква в Бездрику, в Куманах, в П’ятницькому, Покрови в Коропі, Трьоїсвятська в Лебедині, Миколи в Осиновій.

[42] Церкви в Бездрику і Степанівці.

квадрат; у бабинця і вівтаря ширина = 1/2 діагоналі центра, а довжина їх плюс половина довжини центра дорівнюють діагоналі прямокутника, що становить 1/2 центра. В Різдвобогородицькій церкві в Конотопі центр – чотирикутник, у якого довжина є сторона, а ширина – апофема рівностороннього трикутника; у вівтаря й бабинця довжина і ширина = половині діагоналі центра. Отже, плани цих мурованих церков розбивалися в натурі за приписами дерев'яних прототипів цієї ж групи церков.

Група «III» пам'яток має схему-план, що складається з чотиригранного центра і двох шестигранників – вівтар і бабинець. Цей тип плану з'явився не пізніш першої половини XVII ст., оскільки в 1646 р. за цим типом плану збудовано муровану Михайлівську церкву в Переяславі.

Центральна дільниця в пам'ятках цієї групи має форму квадрата[43] або чотиригранника. Якщо центр чотиригранник, то:

а)

$$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}^{44}}{\text{Апофема того ж трикутника}},$$

або:

б) $$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{3^{45}}{4}.$$

Шестигранні плани вівтаря й бабинця вписуються або в квадрат з стороною = 1/2 діагоналі плану центральної дільниці[46], або в чотиригранник.

Коли у шестигранного плану вівтаря довжина і ширина різні, то:

а)

$$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\frac{1}{2}\text{ діагоналі центра}^{47}}{\text{Апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині вівтаря}};$$

б)

$$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\frac{3}{4}\text{ сторони квадратового центра}^{48}}{\text{Апофема трикутника з стороною = ширині вівтаря}}$$

Решта церков Лівобережжя з планом «III» – не обміряні[49]. Між обміряними дві пам'ятки[50] – триверхі, і у них зруби стін усіх трьох дільниць одної висоти, останні – одноверхі, і у них зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін вівтаря та бабинця.

В «IV» групу пам'яток входять церкви, у яких план складається з центрального восьмигранника і двох чотирикутників – вівтаря та бабинця.

У обміряної церкви цієї групи[51] чотиригранний план центральної дільниці має довжину, що дорівнює апофемі трикутника з стороною = ширині дільниці; вівтар і бабинець – квадрати з стороною = 1/2 ширини центра.

Решта належить до групи «IV» пам'яток[52], не обміряні. З них одна пам'ятка[53] – триверха, останні – одноверхі. У трьох пам'яток[54] зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін вівтаря й бабинця; у останніх церков всі три зруби стін одної висоти.

До численної «V» групи входять церкви, у яких схема плану складається з шестигранного вівтаря, восьмигранного центра і чотиригранного бабинця.

Восьмигранники центральної дільниці в обміряних памятках цієї групи будуються за такими приписами:

а) довжина дорівнює ширині[55],

[43] Церква в Гусарівці.

[44] Церква в Середньому Бишкині, Преображенська в Олешні.

[45] Церква в Гаврилівці.

[46] Церква в Гаврилівці, в Середньому Бишкині (тільки вівтар).

[47] Церква Преображення в Олешні.

[48] Церква в Гусарівці.

[49] Церкви Тройці в Любечі, Покрови в Янівці, Юрія в Бобровиці, в Первозванівці. Цей же тип плану зустрічаємо на Правобережжі (Болячів, Брусилів, Іллінці, Товмач, Свидівка – на Київщині). За цим же типом плану будували церкви в Галичині (Черепин, Рогатин, Камінка Струмилова, Дрогобич – Юр) і Закарпатті (Петрашівці, Круп'янському).

[50] Преображенська церква в Олешні та Різдва в Гаврилівці.

[51] Церква Покрови в Пекареві.

[52] Церкви в Гиївці, в Боровенці, в Стахорщині, в Липовому, в Сем'янівці.

[53] Церква в Боровенці.

[54] Церкви в Пекаревці, в Стахорщині, в Гиївці.

[55] Церкви: в Груні, в Хорошому Озері, Воскресенська в Любечі.

б) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{2}{3}$[56];

в) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{3}{4}$[57];

г) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{4}{5}$[58];

д) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Діагоналі квадрата}}$[59];

е)

$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$[60];

ж) $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Діагональ того ж квадрата}}$[61].

Схема чотиригранного в плані бабинця в пам'ятках типу «V» має форму квадрата[62] або чотирикутника (часом близького до квадрата). Часто сторона квадратового бабинця дорівнює 1/2 ширини центра[63], або дорівнює 1/2 діагоналі чотиригранника, в який вписується центр[64]. Сторона квадрата бабинця плюс 1/2 довжини центра дорівнює діагоналі чотиригранника, що становить половину чотирикутника, в який вписується план центра[65], або дорівнює діагоналі чотиригранника, що становить північну половину чотирикутника, в який вписано план центра[66].

Коли схема плану бабинця чотиригранник, то:

$$\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\frac{1}{2}\text{ ширини центра}}{\frac{1}{2}\text{ діагоналі чотирикутника, в який вписується план центра}}$$[67];

або

$$\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\frac{1}{2}\text{ діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра}}{\text{Апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця}}$$[68]

Довжина і ширина плану шестигранника вівтаря в церквах типу «V» дорівнює довжині і ширині бабинця[69]. В інших пам'ятках у вівтаря і бабинця однакова довжина[70]. В третіх у вівтаря й бабинця однакова ширина[71]. В окремих випадках довжина вівтаря = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра[72].

До групи «V» належать також церкви, обмірів яких ми не маємо[73]. В окремих випадках фото не дозволяє вирішити, яку форму має план бабинця[74], тому ці пам'ятки залучаємо до групи «V» умовно.

---

[56] Покровська церква в Новгороді-Сіверському.

[57] Церква Миколи в Городищі.

[58] Церква Миколи в Нових Млинах (план церкви ускладнений).

[59] Церква Спаса в Межирічі, церква Покрови в Синявці.

[60] Церкви: в Артюхівці, Преображенська в Зінькові, в Галичині, в Седневі – Юр.

[61] Церква в Сваричівці (ширина ж вівтаря = 1/2 ширини центра), в Межирічі (ширина ж вівтаря = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписано восьмигранник центра), в Покровській церкві в Синявці (ширина вівтаря на товщину двух брусів більша довжини).

[62] Церква Юра в Седневі (довжина ж вівтаря плюс 1/2 довжини центра = ширині центра).

[63] Церкви: в Нових Млинах, Воскресенська в Любечі, в Артюхівці, в Галичині, в Покровській церкві в Синявці.

[64] Церкви: Покрови в Новгороді-Сіверському, Преображенська в Зінькові, в Сваричівці, в Груні.

[65] Церква в Хорошому Озері.

[66] Преображенська церква в Межирічі.

[67] Церква в Городищі.

[68] Церква в Хмелеві.

[69] Церкви в Хмелеві, Покровська в Зінькові, в Артюхівці, в Груні, Покрови в Новгороді-Сіверському, в Хорошому Озері, в Нових Млинах.

[70] Церква в Сваричівці (ширина ж вівтаря= 1/2 ширини центра), в Межирічі (ширина ж вівтаря = 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписано восьмигранник центра), в Покровській церкві в Синявці (ширина вівтаря на товщину двох брусів більша довжини).

[71] Церква Юра в Седневі (довжина ж вівтаря плюс 1/2 довжини центра = ширині центра).

[72] Церква в Городищі.

[73] Вознесенська в Путівлі, Покрови в Трьохізбянську, Різдвобогородицька в Миколаївці, Миколи в Вереміївці, Михайла в Вороньках.

[74] Церкви: в Дементіївці, в Ков'ягах, в Боровій, в Гомольші, в Свиридівці, в Навозі.

В групі «V» зустрічаємо церкви одноверхі[75] і триверхі[76]. Між ними маємо будови, у яких зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін вівтаря й бабинця[77], і будівлі, у яких зруби стін усіх дільниць одної висоти[78].

Група церков типу «VI» має таку схему плану: центральна дільниця – восьмигранник, вівтар і бабинець – шестигранники.

Форма восьмигранника центральної дільниці в церквах «VI» групи складається в межах тих же залежностей довжини й ширини, що і в пам'ятках п'ятої групи:

а) довжина = ширині[79];

б) $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{5^{80}}{4}$;

в) $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}^{81}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

г) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}^{82}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

д) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}^{83}}{\text{Діагональ того ж квадрата}}$;

е) $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}^{84}}{\text{Діагональ чотирикутника, що становить } \frac{1}{2} \text{ квадрата}}$;

ж) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Діагоналі плану бабинця}^{85}}{\text{Подвійній довжині бабинця}}$

Приписи побудови схем планів вівтаря і бабинця в церквах «VI» типу різні. Зазначаємо головніші.

Шестигранні вівтар і бабинець вписуються в квадрат[86].

Половина діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник плану центра, визначає то довжину вівтаря[87], то довжину вівтаря і бабинця[88], то довжину бабинця[89], то довжину й ширину бабинця[90].

Довжина бабинця разом з половиною довжини центра дорівнює: то ширині центра[91], то діагоналі південної половини чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра[92], то діагоналі західної половини чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра[93].

Діагональ східної половини чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра, визначає то довжину бабинця[94], то довжину вівтаря і бабинця[95].

Половина ширини центральної дільниці визначає: то довжину і ширину бабинця

---

[75] Церкви: в Верьовкіному, в Ков'ягах, в Боровій, в Гомольші, Преображенська в Зінькові, Юрія в Седневі, в Нових Млинах, Покрови в Новгороді-Сіверському, в Свиридівці, Покрови в Стародубі, в Навозі.

[76] Церкви: в Римарівці, Вознесенська в Путивлі, в Городищі, Покрови в Синявці, в Хорошому Озері, в Межирічі, в Трьохізбянському, в Дементіївці.

[77] Церкви: Преображенська в Зінькові, в Хмелеві, в Миколаївці, Юрія в Седневі, в Хорошому Озері, Покрови в Новгороді-Сіверському, в Сваричівці, в Галчині, Воскресенська в Любечі, в Дарієвичах, Покрови в Стародубі, в Навозі, в Груні, в Верьовкіному, в Ков'ягах, в Боровій, в Путивлі.

[78] Церкви: в Гомольші, в Свиридівці, в Городищі, Покрови в Синявці, в Нових Млинах, в Вороньковi, в Артюхівці.

[79] Церква в Гремячі.

[80] Церква Покрови в Зінькові.

[81] Церкви: в Сосниці, в Малих Будках, в Введенському, в Левківці, Юрія в Лебедині, в Шилівці, в Коровинцях.

[82] Церкви: в Будках, в Синолицівці.

[83] Церкви: в Печенюгах, Воздвиженська в Коропі, в Лозовій.

[84] Церква Покрови в Кролевці.

[85] Церква Борисоглібська в Новому Ропську.

[86] Церкви: в Печенюгах, в Левківці, в Синолицівці, Воздвиженська в Коропі, Борисоглібська в Новому Ропську, в Будках.

[87] Церква в Сосниці.

[88] Церква в Синолицівці.

[89] Церква в Коровинцях, Юрія в Лебедині.

[90] Церква в Лозовій.

[91] Церква в Сосниці.

[92] Церква в Малих Будках, в Будках.

[93] Церква в Левківці.

[94] Церква Покровська в Зінькові.

[95] Церква в Коровинцях.

і вівтаря[96], то ширину вівтаря й бабинця[97], то довжину одного вівтаря[98].

Половина діагоналі квадрата з стороною = довжині центра дає ширину вівтаря й бабинця[99], а половина діагоналі квадрата з стороною = ширині центра, визначає ширину вівтаря[100].

Половина діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра, визначає ширину вівтаря, а довжина вівтаря – апофема трикутника з стороною = ширині вівтаря[101].

До групи «VI» за типом плану належить ряд пам'яток, обмірів яких ми не маємо[102]. Переважна більшість церков групи «VI» – триверхі[103], одноверхих – менше[104].

Серед церков «VI» типу більше таких, у яких зруби стін усіх дільниць одної висоти[105], і менше зі зрубом стін центральної дільниці[106], винесеним над зрубами стін вівтаря й бабинця.

Замикає розділ тризрубних церков тип «VII», у якого схема плану складається з трьох восьмигранних зрубів: одного більшого – центр і двох менших – вівтар і бабинець.

До наших днів на Лівобережжі таких дерев'яних церков не збереглося. Але раніш вони були. Уявлення про них ми можемо скласти на підставі плану та зовнішнього вигляду церкви Миколи в Лохвиці, зарисованої Порфирієм Мартиновичем[107]. Як широко були розповсюджені на Лівобережжі дерев'яні церкви такого типу, невідомо. Але слід зазначити, що в 1783–1790 рр. в Сумах була збудована мурована Покровська церква, що ретельно в цеглі відтворила тип дерев'яної типу «VII»[108].

Типи церков зі схемами планів «I»–«VII» складають групу пам'яток, що входять до розділу тризрубних.

Другий розділ дерев'яних церков Лівобережжя – це хрещаті в плані пам'ятки. Вони складають шість схем планових композицій. В чотирьох типах центральна дільниця має окремий зруб, що чітко виступає в плані; в останніх групах центральна дільниця в корпусі зрубів стін окремих зрубом не виділяється.

До «VIII» групи входять пам'ятки, у яких план складається з центрального чотирикутника та чотирьох рукавів, теж чотирикутників, але менших центрального. План центральної дільниці в церквах «VIII» типу має форму квадрата[109] або чотирикутника, у якого то довжина дорівнює апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині дільниці[110], то ширина дорівнює апофемі трикутника з стороною = довжині дільниці[111].

---

[96] Воздвиженська церква в Коропі.

[97] Церква в Шилівці.

[98] Покровська церква в Зінькові.

[99] Церква в Введенському.

[100] Церква в Кролевці.

[101] Церква Юрія в Лебедині.

[102] Церкви: Тройці в Пустовійтівці, Різдвобогородицька в Вороньках, Троїцька в Левченках, Миколи в Байбаковому, Юрія в Петриківці, Катерини в Хорунжівці, Миколи в Красній Луці, Пречистої в Старому Жадові, Вознесенська в Дериївці.

[103] Церкви: в Сосниці, Печенюгах, Левківці, Введенському, Смоляниновій, Юрія в Лебедині, Покрови в Зінькові, в Шилівці, в Коровинцях, в Малих Будках, в Старому Жадові, Красній Луці, Петриківці, в Байбаковому, Різдвобогородицька в Воронькові, в Дериївці.

[104] Церкви в Лозовій, в Великому Усті, Катерини в Хоружівці, в Дериївці.

[105] Церкви: в Сосниці, в Печенюгах, в Левківці, в Введенському, в Смоляниновій, Юрія в Лебедині, Покрови в Зінькові, в Шилівці, в Коровинцях, в Малих Будках, в Старому Жадові, в Красній Луці, в Петриківці, в Бабайковому, Різдвобогородицьк в Вороньках, в Дериївці.

[106] Церкви: в Пустовійтівці, в Левченках, Катерини в Хоружівці, в Великому Усті, в Лозовій, в Кролевці.

[107] П. Мартинович и В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // ПЕВ. 1888. № 16–18.

[108] С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини.

[109] Церкви: Миколи в Комані, Михайла в Шептаках, Юрія в Охтирці.

[110] Воскресеньска церква в Ярмолинцях.

[111] П'ятницька церква в Бакирівці.

План вівтаря, бабинця, південного й північного рукавів в одних пам'ятках «VIII» групи однакові розмірами і формою, в других – одна пара рукавів чи один з них відрізняється від інших.

Коли всі рукави одного розміру, то сторона їх квадрата дорівнює половині діагоналі плану центра[112].

Якщо ж два рукави одного розміру, а останні два другого, то вівтар і бабинець – квадрати з стороною = 1/2 діагоналі центра, а південний і північний рукави – квадрати з стороною = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить половину центрального квадрата[113], або:

вівтар і бабинець – квадрати з стороною = 1/2 діагоналі центра, південний же і північний рукави – чотирикутники, у яких довжина = довжині вівтаря, а ширина = 1/2 ширини вівтаря[114], або:

вівтар і бабинець мають довжину = 1/2 діагоналі центру, а ширину = 3/4 сторони центрального квадрата, у південного ж і північного квадратових рукавів сторона дорівнює 1/2 діагоналі центра[115], або:

вівтар – квадрат з стороною = 1/2 діагоналі центра, у бабинця ж ширина така, як і у вівтаря, а довжина дорівнює апофемі трикутника з стороною = ширині бабинця; у південного й північного рукавів ширина = стороні квадрата вівтаря, а довжина = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить південну половину прямокутного плану центра[116].

До згаданих вище обміряних церков з схемою-планом «VIII» групи належить значна кількість необміряних[117].

В «VIII» групу, як підгрупа «VIIIа», входять ще чотири пам'ятки, у яких план вівтаря має форму не чотирикутника, а шестигранника. Всі вони датовані початком XIX або самим кінцем XVIII ст.[118] В одній обміряній церкві центр – квадрат; бабинець, південний і північний рукави – теж квадрати з стороною = 1/2 діагоналі центра[119]. Вівтар же – шестигранник, вписаний в квадрат, з стороною = теж 1/2 діагоналі центра. В другій пам'ятці план побудовано інакше: центр – квадрат, бабинець – теж квадрат з стороною = 1/2 діагоналі центра; у шестигранного вівтаря ширина й довжина дорівнюють також 1/2 діагоналі центра; південний же і північний рукави – чотирикутники, у них довжина = 1/2 діагоналі центра, а ширина дорівнює різниці між довжиною діагоналі центра та його стороною[120].

До цієї ж підгрупи входять ще дві незаміряні пам'ятки[121].

Церкви «VIII» групи – одноверхі, за виключенням двох[122]. В церквах цієї групи зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін рукавів, і лише в двох пам'ятках[123] зруби стін усіх дільниць одної висоти.

---

[112] Михайлівська церква в Шептаках.

[113] Церква Юрія в Охтирці.

[114] П'ятницька церква в Бакирівці.

[115] Церква в Комані.

[116] Церква в Ярмолинцях. Те, що плани південного й північного рукавів церков в Комані, Охтирці, Ярмолинцях, Бакирівці відмінні від планів вівтаря й бабинця, чи не промовляє за те, що цей тип хрещатого плану розвинувся з тризрубного?

[117] Церкви: Михайла 1754 р. в Березівці (на Прилуччині), Миколи 1759 р. в Запсьоллі, Преображенська церква 1759 р. в Колонтаєві, Преображенська 1770 р. в Ворожбі (Лебединський район), Михайла 1775 р. в Охтирці, Петропавлівська 1770 р. в Гадячі, Юрія 1784 р. в Нижніх Млинах, Преображення 1786 р. в Лохвиці, церква 1786 р. в Андріївці (біля Коропа), Юрія 1795 р. в Білошапках, церква 1795 р. в Некрасові, церква Покрови в Пирогівці, в Ліньковї, Богословська в Попівці.

[118] Плани вівтарів цих памяток сприймаються як пережиток, спогад і вияв симпатії майстра до планів типу «II», «III», «V», у яких вівтар обов'язково має гранчасту форму. Сухість хрещатого плану «VIII» типу, що склався під впливом «моди» на розсудочно-правильні класицистичні форми, очевидно, не задовольняла естетичні вимоги і майстра, і замовця – громади.

[119] Церква Миколи в Житньому.

[120] Михайлівська церква в Хоружівці.

[121] Церква Миколи 1801 р. в Городному, Успенська церква 1793 р. в Полковій Микитівці.

[122] П'ятиверха Преображенська церква в Ворожбі і триверха Михайлівська в Хоружівці.

[123] Преображенська церква в Ворожбі та Преображенська в Лохвиці.

В «ІХ» групу церков входять пам'ятки, у яких план складається з центрального квадрата або чотиригранника і чотирьох шестигранних рукавів.

План одної з найстаріших пам'яток Лівобережжя «ІХ» групи[124] скомпоновано так: центр – квадрат: у бабинця довжина і ширина дорівнює 1/2 діагоналі центра. У південного й північного рукавів довжина = 1/2 діагоналі центра, а ширина = 1/2 діагоналі чотирикутника, що становить половину плану центра[125]. У головного вівтаря довжина дорівнює 1/2 діагоналі центра, а ширина = півсумі ширини центра і південного рукава.

В другій пам'ятці схема плану виглядає так: центр – квадрат; вівтар – шестигранник; його довжина = 1/2 діагоналі центра, а ширина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = довжині вівтаря. Бабинець, південний і північний рукави мають форму й розміри такі ж, як і вівтар[126].

В третій пам'ятці центр – чотирикутник, у якого довжина – апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині того ж чотирикутника. У бабинця і вівтаря довжина = 1/2 діагоналі центра, а ширина дорівнює півсумі довжини центра й бабинця. У південного і північного рукавів довжина дорівнює 1/2 діагоналі центра, а ширина їх – апофема трикутника з стороною = довжині рукавів[127].

В четвертій пам'ятці центр – квадрат, а чотири шестигранні рукави вписуються в квадрати; сума довжини рукава і 1/2 довжини центра = діагоналі центра[128].

Тип «ІХ» плану спостерігаємо також в церквах, обмірів яких ми не маємо[129].

Чотири пам'ятки групи «ІХ» – одноверхі[130], дві – п'ятиверхі[131]. У всіх церков цього типу зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін рукавів.

Значна кількість пам'яток входить в групу «Х». Схема плану церков цього типу складається з центрального восьмигранника, до якого примикають чотири шестигранники. Найбільше пам'яток цього типу збереглось в межах колишнього Ізюмського Слобідського полку, збудованих майстрами лиманської школи майстрів.

Плани шести обміряних церков «Х» типу скомпоновано так: центр – восьмигранник, вписаний в квадрат; кожен з чотирьох рукавів – шестигранник, що має однакову ширину і довжину; дорівнюється вона 1/2 діагоналі прямокутника, що становить половину квадрата, в який вписується восьмигранник центра[132].

Майстрами тої ж лиманської школи збудовано ще чотири церкви. У них план центральної дільниці – восьмигранник, вписаний в квадрат. Рукави ж скомпоновано різно. В одних пам'ятках довжина вівтаря плюс 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі половини квадрата, в який вписується восьмигранник центра; ширина восьмигранника = його довжині; у бабинця довжина = ширині, і дорівнюють вони 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується восьмигранник центра; у південного й північного рукавів довжина = 1/2 ширини центра, а ширина рукава = ширині вівтаря[133].

В двох пам'ятках центр – восьмигранник, вписаний в квадрат; вівтар, бабинець і обидва рукави – шестигранники, вписані в квадрат;

---

[124] Церква Миколи 1732 р. в Новому Ропську.

[125] Південний і північний рукави в Ново-Ропську примикають до центра не посередині південної і північної граней центра, а зрушені на схід так, що східні грані обох рукавів і центра лягають на пряму.

[126] Церква Миколи в Лебедині.

[127] Мироносицька церква в Лебедині.

[128] Успенська церква в Шатрищах.

[129] Успенська церква 1741 р. в Золочеві, Преображенська 1765 р. в Переяславі.

[130] Церкви: Мироносиць в Лебедині, Преображенська в Переяславі, Миколи в Лебедині, Успенська в Шатрищах.

[131] Церкви: Миколи в Новому Ропську, Успенська в Золочеві.

[132] Церкви: Тройці в Черкаському Бишкині, Введенська в Артемівці, Різдва в Береці, Михайла в Осиновій, Михайла та Воздвиженська в Лимані.

[133] Церкви: Михайла в Верхньому Бишкині, Миколи таРіздвобогородицька в Червоному Осколі, Успенська в Воронівці.

довжина ж шестигранника плюс 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі прямокутника, що становить половину квадрата, в який вписується центр[134].

До лиманького типу слід залічити ще три необміряні пам'ятки[135].

Дещо інакше скомпоновано план ще одної церкви «Х» групи. Центральна дільниця – восьмигранник, вписаний в чотирикутник, у якого довжина – апофема трикутника з стороною = ширині чотирикутника. У вівтаря ширина = довжині, а довжина вівтаря плюс 1/2 довжини центра дорівнюють діагоналі чотирикутника, що становить східну половину чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра. Південний і північний рукави – шестигранники, вписані в квадрат; ширина рукава плюс 1/2 ширини центра = діагоналі чотирикутника, що становить південну половину чотиригранника, в який вписується центр; бабинець – чотиригранник, близький до квадрата, сторона якого дорівнює довжині вівтаря[136].

З необміряних пам'яток план типу «Х» мають ще кілька церков[137].

Окрему підгрупу «Ха» складають церкви, у яких план центра має форму восьмигранника, до якого прирубано або чотири чотирикутники[138], або три чотирикутники і один шестигранник (вівтар)[139].

Серед церков «Х» групи зустрічаємо одноверхі[140], триверхі[141] і п'ятиверхі[142]. Деякі будови настільки потерпіли від репарацій, що зараз важко сказати, скільки верхів вони мали в первісному вигляді[143].

У церков «Х» групи зруб стін центральної дільниці в одних будовах вищий зрубів стін рукавів[144], в других зруби стін усіх дільниць одної висоти[145].

До «XI» типу схем-планів можемо залучити лише одну розібрану пам'ятку. Кроки плану та зовнішнього вигляду її подав П. Мартинович в згаданій вище його статті. План церкви складався з одного більшого центрального восьмерика та чотирьох менших восьмигранних же рукавів, розміщених на чотири сторони світу від центральної дільниці[146].

До «XII» типу схем-планів церков Лівобережжя належать хрещаті, з невиділеним в плані зрубом стін центральної дільниці, пам'ятки. План цей складається з двох довгих прямокутників, що перетинають один одного під прямим кутом, утворюючи хрест з 4 рукавами та чотирикутником (чи квадратом) на пересіченні.

У обміряних церков «XII» групи плани скомпоновані так: центр – квадрат, бабинець – другий, рівновеликий центрові квадрат; у вівтаря ширина така, як і у центра, а довжина –

---

[134] Церкви: Миколи та Різдвобогородицька в Червоному Осколі.

[135] Церкви: Івана Милостивого в Рубцовій, Миколи в Замості, Воскресенська в Гороховатці.

[136] Покровська церква в Олешні.

[137] Михайлівський собор (репарований в 1741 р.) в Зінькові, церква Покрови в Біликах.

[138] Церкви: Покрови в Любечі, Успенська в Більському, Миколи в Попівці, Преображенська в Бубнах, Миколи в Жукотках.

[139] Преображенська церква в Билбасівці, Миколи в Мефедівці.

[140] Церкви: Михайла і Воздвиженська в Лимані, Михайла в Верхньому Бишкині, Миколи і Різдвобогородицька в Червоному Осколі, Успенська в Воронівці, Миколи в Замості, церква в Перещепиній, Покрова в Любечі, Преображенська в Бубнах, Миколи в Жукотках, Успенська в Більську, Миколи в Мефедівці, Юрія в Іваниці, церква в Мотіївці.

[141] Троїцька в Черкаському Бишкині, Різдва в Береці.

[142] Введенська в Артемівці, Покрови в Олешні, Михайла в Осиновій, Воскресенська в Гороховатці, Михайлівський собор в Зінькові, Покрова в Біликах, Івана в Рубцовій, Преображенська в Велико-Михайлівці.

[143] Церкви: Преображенська в Билбасівці, Миколи в Попівці (Миргородській).

[144] Церкви: Успенська в Воронівці, Миколи та Різдвобогородицька в Червоному Осколі, Михайла в Верхньому Бишкині, Михайла та Воздвиженська в Лимані, Покрова в Олешні, церква в Перещепиній, Преображенська в Билбасівці, Миколи в Хукотках, Преображенська в Бубнах, Покрови в Любечі, Миколи в Замості, Юрія в Іванивці, церква в Мотіївці.

[145] Церкви: Введенська в Артемівці, Різдва в Береці, Троїці в Черкаському Бишкині (не беручи приділу), Михайла в Осиковій, Михайлівський собор в Зінькові, Покрови в Біликах, Воскресенська в Гороховатці, Івана в Рубцовій, Преображенська в Велико-Михайлівці.

[146] П'ятиверха Різдвобогородицька церква в Мерефі.

апофема трикутника з стороною = ширині вівтаря; аналогічно побудовано плани і південного та північного рукавів; у них довжина така ж, як і у центра, а ширина – апофема трикутника з стороною = довжині рукава[147].

В другій пам'ятці центр – прямокутник, у якого довжина – сторона, а ширина – діагональ квадрата. Вівтар і бабинець – прямокутники; у них ширина така ж, як і у центра, а довжина дорівнює 1/2 діагоналі центра. У південного і північного рукавів довжина = довжині центра, а ширина дорівнює різниці між діагоналлю та шириною плану центра[148].

До типу «XII» належить ряд церков, обмірів яких ми не маємо[149]. Поміж церквами цього типу зустрінемо одну п'ятиверху[150], решта – одноверхі. У всіх зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін рукавів, і лише в одній п'ятиверхій зруби стін усіх дільниць одної висоти.

План-схема церков «XIII» групи утворився з пересічення під прямим кутом двох видовжених прямокутників, але з обрізними зовнішніми кутами. Отже, план складається з 4 шестигранних рукавів та центра з не виступаючим назовні зрубом стін.

Центральна дільниця обміряних пам'яток «XIII» типу найчастіше квадрат[151]. В інших центр – чотирикутник, у якого ширина – апофема трикутника з стороною = довжині центра[152], або у прямокутного центра довжина дорівнює 5/4 його ширини[153].

---

[124] Церква Миколи в Новгороді-Сіверському.

[125] Преображенська церква в Бобрику.

[126] Церкви: Воскресенська в Носівці, Покрови в Троянівці, Михайла в Грабарівці, Покрови в Царичані, церква в Антонівці (Шостенський район), церква в Маріуполі, церква в Третій Роті в Луганську (вона мала шестигранний в плані вівтар).

[127] Церква в Маріуполі.

[128] Церкви: Тройці в Коропі, Миколи в Свіржі, Різдва в Шептаках, Успенська в Переяславі, Різдвобогородицька в Мені, Покрови в Ромні, Покрови в Смілому.

[129] Троєцька церква в Пакулі.

[130] Вознесенська в Березному.

[131] Церкви: Покрови в Антонівці (Пирятинській), Михайла в Адамівці (Козелецькій), Михайла в Вільшані (Лебединській), церкви в Валуйках.

[132] Церкви: Різдва в Шептаках, Успенська в Переяславі.

[133] Троїцька церква в Коропі.

[134] Покровська церква в Смілому.

[135] Церкви: Покрови в Ромні та Миколи в Свіржі.

[136] Троїцька церква в Пакулі.

[137] Вознесенська церква в Березні.

[138] Різдвобогородицька церква в Мені.

[139] Церкви: Тройці в Пакулі, Вознесенська в Березному, Покрови в Смілому, Тройці в Коропі, Успенська в Переяславі, Михайла в Вільшані, церква в Валуйках.

[140] Церкви: Миколи в Свіржі, Різдва в Шептаках, Різдвобогородицька в Мені, Покрови в Антонівці, церква в Адамівці.

[141] Церкви: в Синолицівці, в Артемівці, в Будках, в Береці.

[142] Церкви: в Черкаському Бишкині, Михайла в Лимані, Миколи в Червоному Осколі, в Воронівці.

[143] Церкви: Верхнього Бишкиня, в Введенському, в Артюхівці, в Шилівці.

[144] Церкви: в Хмелеві, Юрія в Лебедині, в Печенюгах, в Городищі, Покрови в Синявці, в Левківці.

[145] Церкви: в Шилівці, в Лозовій.

[146] Церкви: в Пекареві, в Лозовій, Преображенська в Зінькові, в Введенському.

[147] Церкви: Покрови в Новгороді-Сіверському, в Осиновій, в Хорошому Озері.

[148] Покровська церква в Новгороді-Сіверському.

[149] Церкви: Покрови в Олешні, Михайла в Верхньому Бишкині.

[150] Церква в Малих Будках (західна грань).

[151] Преображенська в Межиричі (південна й північна грані).

[152] Церква в Хмелові.

[153] Церква в Коровинцях.

Яка взаємозалежність боків центрального чотирикутника в необміряних церквах[154] – невідомо.

Шестигранники рукавів (вівтар, бабинець, південний і північний рукави) обміряних церков «XIII» типу мають: то однакову з центром довжину й ширину[155], то ширина бабинця й вівтаря та довжина обох рукавів дорівнюють стороні квадратового центра, а довжина вівтаря й бабинця та ширина обох рукавів дорівнюють 3/4 сторони центра[156], або довжина вівтаря й бабинця та ширина південного й північного рукавів = апофемі рівностороннього трикутника з стороною = стороні центра[157].

В других пам'ятках ширина вівтаря й бабинця така ж, як і у центра, довжина їх – апофема трикутника з стороною = ширині вівтаря й бабинця; ширина ж бокових рукавів дорівнює 1/2 діагоналі центра[158], у деяких пам'яток ширина й довжина вівтаря і бабинця така ж, як і у центра; у південного ж і північного рукавів довжина дорівнює довжині центра, а ширина = 1/2 діагоналі центра[159].

Плани чотирьох пам'яток виділяються в підгрупу «XIIIa»; бабинець у них не шестигранник, а квадрат. В плані одної пам'ятки бабинець – квадрат з стороною = ширині центра. У вівтаря довжина й ширина = теж ширині центра; у бокових рукавів довжина дорівнює довжині центра і ширина = ширині центра[160].

У другої пам'ятки бабинець – квадрат такого ж розміру, як і квадрат центральної дільниці; довжина вівтаря визначається тим, що разом з половиною довжини центра дорівнює діагоналі чотирикутника, що становить половину центра, ширина ж вівтаря = його довжині; довжина південного й північного рукавів дорівнює довжині центра, а ширина = 1/2 діагоналі центра[161].

Між церквами «XIII» типу зустрічаємо п'ятиверхі[162] і одноверхі[163]. В Вознесенській церкві в Березні зруби стін усіх дільниць одної висоти, в останніх церквах «XIII» групи зруб стін центральної дільниці вищий зрубів стін рукавів.

Таким чином, схеми планів пам'яток Лівобережжя, як тризрубних, так і хрещатих, уложилися в 13 груп.

Ці схеми планів складаються з обмеженої кількості форм.

Центральна дільниця мала форми: а) квадрата, б) чотирикутника, в) восьмигранника. Вівтар і бабинець та південний і північний рукави мають форми: а) квадрата, б) чотиригранника, в) шестигранника.

В схемах планів ці форми повторюються одні частіш, інші – рідше. Так само і засоби побудови дільниць та сполучення цих форм в певних комбінаціях повторюються в порівняно неширокому асортименті. Майстрові їх неважко було запам'ятати і зберегти в пам'яті.

Аналіз креслеників обміряних пам'яток переконує нас в тому, що розміри плану центральної дільниці найчастіш були вихідними для побудови планів вівтаря, бабинця, а також південного та північного рукавів в церквах хрещатого типу, тобто для побудови плану цілої будови. Другими словами, майстер в натурі починав розбивку плану будови з розмітки форм і розмірів центральної дільниці, а потім уже до неї додавав форми і розміри бабинця, вівтаря, а в хрещатих церквах – південного та північного рукавів.

Рідко починав майстер розбивку плану з розмітки контурів цілої будови, в який (контур) потім послідовно вписував уже окремі дільниці.

Дуже часто і в тризрубних, і в хрещатих церквах центральна дільниця мала форму квадрата. Розміри цього квадрата були вихідними для побудови плану цілої церкви.

Коли центральна дільниця мала форму чотирикутника, то боки його витримувалися в межах таких взаємозалежностей:

---

[154] Церква Миколи в Синявці.

[155] Церква в Чубковичах.

[156] Церкви: в Пекареві, в Артюхівці.

[157] Церкви: Миколи в Новгороді-Сіверському, Вознесенська в Березному, Різдвобогородицька в Мені.

[158] Церква в Чернещині.

[159] Церква Покрови в Новгороді-Сіверському.

[160] Церква Юрія в Седневі.

[161] Церква Миколи в Городищі.

[162] Церква Миколи в Лебедині.

[163] Церква Михайла в Журавному.

1) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Діагональ того ж квадрата}}$;

2) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

3) $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

4) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{4}{3}$;

5) $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{5}{4}$.

В церквах, у яких центральна дільниця мала форму восьмигранника, центр мав довжину = ширині, тобто він був вписаний в квадрат. Але значно частіш восьмигранник вписувався в чотирикутник. В цих чотирикутниках довжина й ширина їх відповідали таким приписам:

1. $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Діагональ того ж квадрата}}$;

2. $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Половина діагоналі того ж квадрата}}$;

3. $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона квадрата}}{\text{Діагональ чотирикутника, що дорівнює } \frac{1}{2} \text{ квадрата}}$;

4. $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

5. $\frac{\text{Ширина}}{\text{Довжина}} = \frac{\text{Сторона рівностороннього трикутника}}{\text{Апофема того ж трикутника}}$;

6. $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{2}{3}$;

7. $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{3}{4}$;

8. $\frac{\text{Довжина}}{\text{Ширина}} = \frac{4}{5}$.

Нам залишилося ще згадати про головніші засоби, якими майстри визначали в планах розміри граней восьмигранника центральної дільниці, шестигранників вівтаря, бабинця, а в планах хрещатих церков ще й південного та північного рукавів.

Довжину граней цих дільниць визначали розміри то одної дільниці (довжина, ширина, діагональ цілої чи частини дільниці), то розміри, залежні від величин двох дільниць (наприклад: грань восьмерика дорівнює півсумі довжини центра і вівтаря).

Грані восьмикутників центральної дільниці, орієнтовані по сторонах світу, бувають всі одної довжини. В таких випадках вони дорівнюють:

а) 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник[164],

б) 3/4 сторони того ж чотирикутника[165].

Частіш, проте, одна протилежна пара граней (східна і західна, наприклад) має один розмір, а друга (південна й північна) – інший. Часто одна пара граней дорівнює:

1) 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник центра[166], або
2) довжині восьмигранника центра[167], або
3) половині довжини центра[168], або
4) половині ширини центра[169], або
5) східна і західна грані дорівнюють 3/4 ширини восьмигранника[170],
6) східна і західна грані = 3/4 ширини восьмигранника, а південна й північна дорівнюють половині західної грані восьмигранника[171],
7) одна пара граней восьмигранного центра дорівнює 1/2 довжини центра і бабинця, разом взятих, а друга пара = півсумі довжини центра і вівтаря[172].

Розміри граней центрального восьмигранника можуть дорівнювати також:

8) довжині бабинця[173],

[164] Церква в Протопопівці.

[165] Церква в Будках.

[166] Церкви в Левківці, в Груні.

[167] Церква Миколи в Чернещині.

[168] Церкви в Комані, Ізбицькому.

[169] Церкви Миколи в Вільшані, Трьохсвятська в Лебедині.

[170] Церква в Калинівці.

[171] Церква в Гудівці.

[172] Церква в Степанівці.

[173] Церкви: Вознесенська в Березні, Миколи в Новгороді-Сіверському.

9) ширині вівтаря[174],

10) половині діагоналі бабинця[175],

11) діагоналі північної половини бабинця[176].

Всіх взаємозв'язків граней восьмигранника плану центра та інших частин плану перелічувати не будемо; вони зустрічаються рідше, в поодиноких пам'ятках.

Бабинці в розглянутих 13 типах церков мають форму квадрата, чотирикутника або шестигранника.

Сторона квадрата бабинця часто дорівнює 1/2 діагоналі центральної дільниці (квадрата[177] чи чотиригранника[178]).

Рідше сторона квадрата бабинця дорівнювала 1/2 ширини центра[179]. Квадрат бабинця дорівнював квадрату центра в церквах з хрещатим планом[180].

Якщо бабинець мав форму чотирикутника, то довжина його вимірювалась частинами розміру центральної дільниці і дорівнювала:

1) 1/2 діагоналі квадратового центра[181],
2) 1/2 діагоналі чотиригранника, в який вписується восьмигранник центра[182],
3) 1/2 довжини центра[183],
4) 1/2 ширини центра[184],
5) апофема рівностороннього трикутника з стороною = ширині бабинця. В цьому випадку спочатку визначалася ширина бабинця. Вона не може дорівнювати 1/2 діагоналі центра[185].

Довжина бабинця, може, визначається також тим, що разом з половиною довжини центра дорівнює:

6) діагоналі центра[186],
7) діагоналі чотирикутника, що становить половину чотиригранника, в який вписується восьмигранник центра[187].

В тих випадках, коли довжина й ширина центра різні розміром, діагональ дорівнює то південній половині центра[188], то західній[189].

Ширина чотирикутного бабинця при наведених вище розмірах довжини може дорівнювати:

1) апофемі трикутника з стороною = довжині бабинця[190],
2) 3/4 сторони квадрата центральної дільниці[191],
3) 1/2 діагоналі центра[192],
4) 1/2 діагоналі західної половини центральної дільниці[193],

---

[174] Церкви: в Пакулі, Вознесенська в Березному, Миколи в Новгороді-Сіверському, Михайла і Воздвиженська в Лимані, Покрови в Олешні і Преображенська в Лозовій, Покрови в Зінькові, Юрія в Лебедині, в Введенському, в Гаврилівці, в Хоружівці, в Свіржі, в Береці, в Смілому, себто в церквах різного віку, різних типів, різних районів Лівобережжя.

[175] Церкви: в Артюхівці, в Межирічі, Воронівці, в Будках, в Кролевці, Покрови в Коропі.

[176] Церкви: в Артемівці, Покрови в Новгороді-Сіверському, в Левківці, в Синолицівці, в Малих Будках.

[177] Церкви: в Хорошому Озері, Миколи в Червоному Осколі, в Черкаському Бишкині.

[178] Церкви: в Печенюгах, в Городищі.

[179] Церкви в Сосниці, в Хмелеві.

[180] Церкви Миколи в Новому Ропську, Покрови в Синявці.

[181] Церкви: в Артемівці, в Черкаському Бишкині, в Нижніх Млинах, в Житньому, в Протопопівці, в Синолицівці, Покрови в Зінькові, Преображенська в Олешні, в Введенському, в Гаврилівці, в Груні, Борисоглібська в Новому Ропську, в Хорошому Озері, в Мені, Миколи в Червоному Осколі, в Осиновій, Миколи і Трьохсвятська в Лебедині.

[182] Цекрви: в Будках, в Левківці, в Малих Будках.

[183] Церкви: в Пакулі, Вознесенська в Березні.

[184] Церкви: в Великому Усті, в Лозовій, в Коровинцях, в Кролевці, в Береці.

[185] Церква в Хмелеві.

[186] Церкви: в Смілому, в Ромні, Миколи в Лебедині, в Гаврилівці, Преображення в Олешні, в Черкаському Бишкині.

[187] Церква Юрія в Лебедині.

[188] Церква Покрови в Зінькові.

[189] Церква Воздвиження в Лимані, в Верхньому Бишкині.

[190] Церкви: в Сосниці, Борисоглібська в Новому Ропську.

[191] Церква Різдва в Шептаках.

[192] Церква в Введенському.

[193] Церква в Пакулі.

5) діагоналі квадрата з стороною = довжині бабинця[194],
6) 1/2 ширини центра[195],
7) ширині центра[196].

Зазначені вище розміри довжини й ширини в чотирикутниках бабинця сполучаються в різних комбінаціях. Наприклад, половині діагоналі центра в одній пам'ятці дорівнює довжина бабинця, а в другій – ширина його.

В пам'ятках, де бабинець мав форму шестигранника, довжина його часом дорівнювала ширині (шестигранник, вписаний в квадрат). Частіш же, як і в чотиригранних бабинцях, довжина й ширина їх дорівнювала тим чи іншим частинам розмірів центральної дільниці. Розміри ці сполучалися в різних комбінаціях. Перелік цих комбінацій для розуміння принципів побудови планів майстрами церков нового нічого не дає, тому наводити їх тут і повторювати сказане в описах і аналізах обмірних креслеників немає потреби.

Більш ваги мають розрахунки розмірів граней шестигранників бабинців, вівтарів, а в церквах з хрещатим планом також південних і північних рукавів. При визначенні розмірів їх майстри використовували розміри центральної дільниці, а часом і самого шестигранника. Більш докладно розроблена була майстрами система побудови граней шестигранних вівтарів, тому ми їх і розглянемо спочатку. Найбільшого поширення набули такі приписи визначення довжини східної грані вівтаря:

1) східна грань вівтаря дорівнює: 1/2 ширини дільниці[197],
2) 1/2 довжини вівтаря[198],
3) 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується шестигранник вівтаря[199],
4) 1/2 східної грані центральної дільниці[200],
5) 1/2 довжини центральної дільниці[201],
6) 1/2 діагоналі бабинця[202],
7) діагоналі південної половини плану бабинця[203].

Південна й північна грані вівтаря дорівнювали:

1) 1/2 довжини центральної дільниці[204],
2) 1/2 ширини центральної дільниці[205],
3) 1/2 діагоналі центра[206],
4) 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується шестигранник вівтаря[207],
5) 1/2 діагоналі чотирикутника бабинця[208] та ряд інших, що спостерігаємо в поодиноких пам'ятках.

Менш усталені були розміри західної грані бабинця шестигранного. В окремих пам'ятках західна грань шестикутного бабинця дорівнювала східній грані вівтаря[209], але частіш західна грань шестигранного бабинця мала відмінний від східної грані вівтаря розмір. Розміри граней шестикутного бабинця залежали від розмірів центральної

[194] Церква в Коровинцях.

[195] Церква Миколи в Новому Ропську.

[196] Церква Миколи в Новому Ропську.

[197] Церква Борисоглібська в Новому Ропську.

[198] Церкви: в Коровинцях, в Малих Будках, Воздвиженська в Лимані.

[199] Церква Юрія в Лебедині.

[200] Церква Миколи в Новому Ропську.

[201] Церква в Мені.

[202] Церква Покрови в Олешні.

[203] Церква в Мені.

[204] Церква Миколи в Новому Ропську.

[205] Церква Покрови в Олешні.

[206] Без ліхтаря внутрішня висота центральної дільниці менша і дорівнює сумі довжини і ширини плану центра.

[207] Гадаю, що ліхтар був зашитий при ремонті після бурі 1808 року.

[208] Детально пропорційність компонентів центрального верха, як вона складалася в процесі будування, виявлено аналізом обмірних креслеників. Внутрішня висота центра дорівнює сумі висоти зруба стін (= півсумі довжини плану центра і вівтаря) і висоти верха (= сумі довжини плану центра і вівтаря).

[209] Внутрішня висота центра дорівнює сумі висоти зруба стін (= діагоналі плану центра) і висоти верха (= сумі діагоналі і 1/2 довжини плану центра).

дільниці, часом від розмірів самого бабинця, а іноді і вівтаря. Занотовуємо такі розміри західної грані бабинця:

1) 1/2 довжини центральної дільниці[210],
2) 1/3 ширини центральної дільниці[211],
3) 1/2 західної грані центра[212],
4) 1/2 довжини бабинця[213],
5) 1/2 діагоналі квадрата, в який вписується шестигранник бабинця[214],
6) 1/2 ширини бабинця[215],
7) 1/2 діагоналі чотирикутника, в який вписується південна половина бабинця[216],
8) 1/2 діагоналі західної половини бабинця[217],
9) 1/2 ширини вівтаря[218].

Південна й північна грані шестигранного бабинця (як часто і відповідні грані вівтаря) дорівнювали:

1) 1/2 сторони центрального квадрата[219],
2) 1/2 довжини центральної дільниці[220],
3) 1/2 ширини центра[221],
4) 1/2 ширини бабинця[222].

Південна грань південного рукава (і північна північного) дорівнювали:

1) 1/2 ширини вівтаря[223],
2) 1/2 діагоналі бабинця[224],
3) 1/2 південної грані центра[225].

Західні грані тих же рукавів дорівнювали:

1) ширині бабинця[226],
2) 1/2 ширини вівтаря[227],
3) 1/2 довжини центральної дільниці[228].

---

[210] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зруба стін (= подвоєній довжині плану південного рукава) і висоти верха (= сумі ширини плану центра і південного рукава).

[211] Детально пропорційність компонентів центральної дільниці, як вона складалася послідовно в процесі будування, виявлено аналізом обмірних креслеників. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зруба стін (= подвоєній довжині плану вівтаря) і висоті верха (= довжині плану центра).

[212] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зруба стін (= апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану центра) і висоті верха (= полуторній висоті зруба стін).

[213] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює повній ширині плану будови, або сумі висоти зруба стін (= полуторній повній довжині плану бабинця) і висоті верха (= подвоєній повній довжині плану вівтаря).

[214] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зрубу стін (= полуторній довжині плану бабинця) і висоти верха (= полуторній довжині плану центра).

[215] Дорівнює також сумі довжини плану центра і вівтаря.

[216] Якщо ліхтар центральної дільниці спочатку був відкритий.

[217] Дорівнює також полуторній довжині плану центра.

[218] Дорівнює також ширині плану центра.

[219] Дорівнює також ширині плану центра.

[220] Разом з глухим ліхтарем.

[221] Разом з глухим ліхтарем дорівнює діагоналі плану центра.

[222] Церква Юрія в Лебедині.

[223] Церква Миколи в Новому Ропську.

[224] Церква в Мені.

[225] Церква Покрови в Олешні.

[226] Церква в Мені.

[227] Церква Миколи в Новому Ропську.

[228] Церква Покрови в Олешні.

ТАБЛИЦІ
зведених розмірів планів дерев'яних церков Лівобережної України

Таблиця 1

Довжина і ширина плану будівель в метрах
Хрещаті в плані

П'ятиверхі

	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Березна	23,65	25,6	Осинова	20	19,25
Пакуль	21,7	16,6	Сміле	19,1	19,1
Короп	21,2	21	Ромен	18,8	16,5
Новий Ропськ	21,2	18,8	Артемівка	16,7	16,7
Олешня Покр.	20,25	19,2			

Триверхі

	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Черкаський Бишкин	20,6	20,6	Берека	20,6	18,8

Одноверхі

	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Верхн. Бишкин	22,3	21,8	Ярмолинці	18	18,65
Мена	22,2	22,2	Бакирівка	16,6	12
Червоний Оскіл	20,4	20,3	Свірж	16,35	15,2
Шептаки	20,15	20,4	Лебедин Микола	16,1	16,1
Лиман Михайла	19,7	19,8	Комань	15,5	20,2
Охтирка	19	16,5	Житнє	13,8	13,8
Лиман Воздв.	18,2	18,75	Пирогівка	13,7	12,45

Тризрубні
Триверхі

	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Зіньків Покров	21,8	11,4	Хороше Озеро	16,7	8,6
Коровинці	19,75	9,1	Олешня Спас.	16,4	8,1
Хмелів	19,1	10,6	Городище	16,3	8,6
Введенське	19	9,15	Вільшана	16,3	7,7

Груня	18,4	8,3	Артюхівка	16,2	8,25
Калинівка	18,3	9,2	Синявка	16	9,35
Гаврилівка	18,3	6,4	Печенюги	15,5	8,65
Синолицівка	18,1	6,75	Лебедин Юр	15,3	8,25
Лебедин Трьохсв.	17,75	7,8	Ізбицьке	14	4,8
Межиріч	17	10,6	Малі Будки	12,7	6,25
Левківка	16,9	7,05			

Одноверхі

Кролевець	21,8	8,5	Сосниця	17,45	8,12
Протопопівка	19,75	8,5	Велике Устє	17,2	8,6
Седнів Юр	19,7	8,2	Пекарів	15,8	8
Будки	19,2	7,8	Новгород Покр.	14,7	7,9
Нові Млини	18,25	9,7	Лозова	13,9	7,3
			Седнів Покр.	11,3	6,15

У хрещатих будов найбільша довжина плану – 23,65 м (Березна), а найменша – 13,7 м (Пирогівка). Найбільша ширина плану хрещатих церков – 25,6 м (Березна) і найменша 12,45 м (Пирогівка).

У тризрубних церков найбільша довжина плану будови дорівнює 21,8 м (Зіньків – Покровська церква і Кролевець), а найменша – 11,3 м (Седнів, церква Покрови).

На другій і третій таблицях даємо зіставлення: а) ширини і довжини плану центральних дільниць (хрещатих і тризрубних церков) та б) довжини і ширини плану тих же дільниць (в метрах).

Таблиця II

Ширина і довжина плану центральної дільниці в метрах

	Ширина	Довжина		Ширина	Довжина
Зіньків Покрова	11,4	9,1	Чернещина	7,8	7,7
Хмелів	10,6	7,9	Лебедин Трьохсв.	7,8	7,7
Межиріч	10,6	7	Будки	7,8	8,7
Берека	9,8	9,1	Вільшана	7,7	6,8
Верхній Бишкин	9,7	9,2	Воронівка	7,4	7,8
Мена	9,7	9,4	Охтирка	7,6	7,4

Нові Млини	9,7	7,9	Лебедин Миронос.	7,6	6,1
Черкаський Бишкин	9,4	9,3	Артемівка	7,4	7,5
Лиман Михайла	9,4	8,3	Лозова	7,3	5,35
Синявка	9,35	6,3	Березна	7,1	9,7
Червоний Оскіл	9,25	9,2	Левківка	7,05	6,45
Калинівка	9,2	8,2	Шептаки	7	6,6
Введенське	9,15	7,55	Бакирівка	6,8	7,4
Коровинці	9,1	7,55	Лебедин Микола	6,8	6,8
Олешня Покрова	8,9	8,15	Синолицівка	6,75	7,9
Осинова	8,8	8,8	Сміле	6,6	6,95
Н. Ропськ Микола	8,8	8,8	Ромен	6,55	6,55
Печенюги	8,65	5,8	Комань	6,55	6,45
Городище	8,6	6,6	Пакуль	6,5	8
Велике Устє	8,6	6,9	Гаврилівка	6,4	8,25
Хороше Озеро	8,6	7,3	Малі Будки	6,25	5,5
Кролевець	8,5	9,15	Седнів Покрова	6,15	6,4
Протопопівка	8,5	8,5	Пирогівка	5,7	5,7
Лиман Воздв.	8,4	8,2	Житнє	5,5	5,5
Груня	8,3	8,3	Синявка Мик.	5,5	5,35
Лебедин Юр	8,25	6,7	Свірж	5,3	5,05
Артюхівка	8,25	6,7	Гусарівка	5,2	4,6
Короп Тройця	8,2	8,5	Ізбицьке	4,8	4,8
Седнів Юр	8,2	7,3			
Сосниця	8,12	7,4			
Олешня Спас	8,1	6,65			
Ярмолинці	8	7,55			

Пекарів	8	7,2
Новгород Покрова	7,9	5,4

Таблиця III

Довжина і ширина плану центральної дільниці в метрах

	Довжина	Ширина		Довжина	Ширина
Березна	9,7	7,1	Бакирівка	7,4	6,8
Мена	9,4	9,7	Охтирка Юр	7,4	7,6
Черкаський Бишкин	9,3	9,4	Сосниця	7,4	8,12
Червоний Оскіл	9,2	9,25	Седнів Юр	7,3	8,2
Верхній Бишкин	9,2	9,7	Хороше Озеро	7,3	8,6
Кролевець	9,15	8,5	Пекарів	7,2	8
Зіньків Покров.	9,1	11,4	Межиріч	7	10,6
Берека	9,1	9,8	Сміле	6,95	6,6
Осинова	8,8	8,8	Велике Устє	6,9	8,6
Н.–Ропськ Микол.	8,8	8,8	Вільшана	6,8	7,7
Будки	8,7	7,8	Лебедин Микола	6,8	6,8
Протопопівка	8,5	8,5	Ромен Покрова	6,75	6,55
Короп Тройця	8,5	8,2	Лебедин Юр	6,7	8,25
Лиман Михайла	8,3	9,4	Олешня Спас	6,65	8,1
Груня	8,3	8,3	Артюхівка	6,6	8,25
Гаврилівка	8,25	6,4	Шептаки	6,6	7
Калинівка	8,2	9,2	Городище	6,6	8,6
Лиман Воздвиж.	8,2	8,4	Левківка	6,45	7,05
Олешня Покрова	8,15	8,9	Комань	6,45	6,55
Пакуль	8	6,5	Седнів Покрова	6,4	6,15
Синолицівка	7,9	6,75	Синявка	6,3	9,35

Хмелів	7,9	10,6	Лебедин Миронос.	6,1	7,6
Нові Млини	7,9	9,7	Печенюги	5,8	8,65
Воронівка	7,8	7,7	Прогівка	5,7	5,7
Чернещина	7,7	7,8	Житнє	5,5	5,5
Лебедин Трьохсв.	7,7	7,8	Малі Будки	5,5	6,25
Введенське	7,55	9,15	Новгород Покрова	5,4	7,9
Ярмолинці	7,55	8	Лозова	5,35	7,3
Коровинці	7,55	9,1	Синявка Микола	5,35	5,5
Артемівка	7,5	7,4	Свірж	5,05	5,3
			Ізбицьке	4,8	4,8
			Гусарівка	4,6	5,2

Найбільша ширина плану центральної дільниці дорівнює 11,4 м (Зіньків, церква Покрови) і найменша – 4,8 м (Ізбицьке). Найбільшу довжину плану центральної дільниці має церква в Березні – 9,7 м, а найменшу – 4,6 м – церква в Гусарівці.

* * *

Детальний аналіз принципів побудови об'ємів зрубів стін і верхів (заломів, восьмериків, ліхтарів) кожної обміряної пам'ятки Лівобережжя дано нами вище в описах цих пам'яток. Нижче, в зведених таблицях, об'єднуємо дані про головні елементи об'ємів пам'яток.

В четвертій таблиці подано внутрішню висоту центральних дільниць пропорційно до розмірів плану будови. В одних пам'ятках вона дорівнює довжині плану будови, в других висота переважає довжину плану будови, і в третіх вона менше довжини плану будови.

Внутрішня висота центральної дільниці певної групи пам'яток виразно орієнтується в цілому на розміри плану будови; в другій групі висота центральної дільниці складається з суми висот зрубу стін плюс висота верху.

ТАБЛИЦІ
зведених розмірів внутрішньої висоти центральних дільниць, висоти зрубів стін центральних дільниць, висоти верхів центральних дільниць дерев'яних церков Лівобережної України

Таблиця IV

Внутрішня висота центральної дільниці в церквах Лівобережжя пропорційно до розмірів плану будови дорівнює:

Довжині плану будови	Межиріч
–	Левківка
–	Синявка
–	Охтирка
–	Чернещина
–	Мена
–	Сосниця (разом з глухим ліхтарем)[229]
Довжині плану будови зі слупами	Березна (разом з зашитим ліхтарем)[230]
Довжині плану будови з опасанням	Новгород-Сіверський Покрова
Сумі довжини плану будови і довжини бабинця	Пекарів
–	Седнів – Юр
–	Велике Устє
–	Лебедин – Микола
Сумі довжини плану будови і довжини вівтаря	Комань
Сумі довжини плану будови і 1/2 довжини бабинця	Пакуль
–	Артемівка
–	Городище
–	Бобрик
–	Хмелів
Сумі удвоєної довжини плану центра плюс довжина плану бабинця	Зіньків – Покрова

[229] Без ліхтаря внутрішня висота центральної дільниці менша і дорівнює сумі довжини і ширини плану центра.

[230] Гадаю, що ліхтар був зашитий при ремонті після бурі 1808 року.

Сумі довжини плану будови плюс 1,5 м	Верхній Бишкин[231]
–	Шептаки[232]
Сумі довжини плану будови плюс 1,25 м	Воронівка[233]
Сумі довжини плану будови плюс 0,5 м	Короп – Тройця[234]
–	Черкаський Бишкин[235]
–	Лиман – Михайла[236]
–	Лиман – Воздвиження[237]
Сумі довжини плану будови і довжини південної грані плану вівтаря	Сміле
Сумі довжини плану будови і 1/2 довжини центра	Свірж
–	Житнє
Сумі довжини будови і 1/2 довжини західної грані плану центра	Червоний Оскіл
Сумі довжини і діагоналі плану центра	Бакирівка
Сумі ширини і діагоналі плану центра	Новгород-Сіверський Микола
Подвоєній довжині плану центра плюс довжина бабинця	Осинова
Сумі довжини і діагоналі чотирикутника, в який вписується восьмигранник плану центра	Печенюги
Апофемі рівностороннього трикутника з стороною = довжині плану будови	Кролевець

[231] Детально пропорційність компонентів центрального верха, як вона складалася в процесі будування, виявлено аналізом обмірних креслеників. Внутрішня висота центра дорівнює сумі висоти зруба стін (= півсумі довжини плану центра і вівтаря) і висоти верха (= сумі довжини плану центра і вівтаря).

[232] Внутрішня висота центра дорівнює сумі висоти зруба стін (= діагоналі плану центра) і висоти верха (= сумі діагоналі і 1/2 довжини плану центра).

[233] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зруба стін (= подвоєній довжині плану південного рукава) і висоти верха (= сумі ширини плану центра і південного рукава).

[234] Детально пропорційність компонентів центральної дільниці, як вона складалася послідовно в процесі будування, виявлено аналізом обмірних креслеників. Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зруба стін (= подвоєній довжині плану вівтаря) і висоті верха (= довжині плану центра).

[235] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зруба стін (= апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану центра) і висоті верха (= полуторній висоті зруба стін).

[236] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює повній ширині плану будови, або сумі висоти зруба стін (= полуторній повній довжині плану бабинця) і висоті верха (= подвоєній повній довжині плану вівтаря).

[237] Внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі висоти зрубу стін (= полуторній довжині плану бабинця) і висоти верха (= полуторній довжині плану центра).

–	Гусарівка
–	Чубковичи[238]
Сумі висот зрубу стін (= півсумі повної довжини плану центра і вівтаря) та висоти верха (= діагоналі плану центра)	Протопопівка
Сумі висоти зрубу стін (= подвоєній довжині плану бабинця) і висоти верха (= довжині зруба стін на рівні верхнього його вінця)	Хороше Озеро
Сумі висоти зрубу стін (= 3/4 довжини плану центра) і висоти верха (= подвоєній висоті зруба стін)	Берека
Сумі довжини і ширини плану центра	Артюхівка
–	Сосниця
–	Будки
–	Калинівка
–	Лебедин – Юр
Подвоєній ширині плану центра	Олешня – Покрова
–	Коровинці
Подвоєній довжині плану центра	Вільшана
–	Малі Будки
–	Ярмолинці
–	Лебедин – Трьохсвятська
–	Олешня – Спас
–	Седнів – Покрова
Сумі довжини плану центра і вівтаря	Введенська
–	Гаврилівка
–	Новгород-Сіверський – Варвара
–	Чубковичи
–	Синолицівка[239]

[238] Дорівнює також сумі довжини плану центра і вівтаря.
[239] Якщо ліхтар центральної дільниці спочатку був відкритий.

Сумі довжини плану центра і подвоєній довжини плану вівтаря	Путивль
Подвоєній діагоналі плану бабинця	Груня

На п'ятій таблиці подано габарити в метрах, в які вкладаються внутрішні висоти центральних дільниць обміряних пам'яток.

Таблиця V

Внутрішня висота центральної дільниці в метрах

Березна	26,6	Протопопівка	19,3
Нові Млини	25,75	Седнів Юр	19,15
Пакуль	25,4	Охтирка	18,7
Ромен	24,8	Городище	18,7
Зіньків – Покрова	24,2	Новгород-Сіверський – Покрова	18,2
Воронівка	24	Коровинці	18,1
Червоний Оскіл	23,75	Олешня Покрова	17,5
Верхній Бишкин	23,7	Левківка	17,25
Сміле	23,6	Синявка	17
Новий Ропськ	23,2	Межиріч	16,8
Шептаки	22,2	Житнє	16,7
Осинова	22,1	Печенюги	16,5
Короп	22	Будки	16,4
Мена	21,8	Хороше Озеро	16,25
Велике Устє	21,6	Сосниця	15,75
Черкаський Бишкин	21,4	Артюхівка	15,4
Хмелів	21,2	Груня	14,9
Лебедин – Микола	21	Ярмолинці	14,7
Комань	20,85	Лебедин – Юр	14,7
Лиман – Воздвиження	20,3	Пирогівка	13,1
Лиман – Михайла	20,2	Гаврилівка	13,6

Берека	20,1	Олешня – Спас	13,6
Свірж	19,6	Вільшана	13,6
Пекарів	19,5	Введенське	13,2
Кролевець	19,4	Гусарівка	12,6
Артемівка	19,3	Синолицівка	11,6
		Малі Будки	11

Найбільшу висоту центральної дільниці – 26,6 м має церква в Березні (разом з глухим тепер ліхтарем 27,9), найменшу – 11 м церква в Малих Будках.

Шоста таблиця показує висоту зрубів стін центральної дільниці пропорційно до розмірів плану будов.

Таблиця VI

Висота зрубу стін центральної дільниці пропорційно до розмірів плану будови дорівнює:

Довжині плану центральної дільниці	Межиріч
–	Лебедин – Юр
–	Олешня – Покрова
–	Артемівка
–	Калинівка
–	Будки
–	Червоний Оскіл
–	Мена
Сумі ширини і діагоналі плану центра	Пакуль
Подвоєній діагоналі південної половини плану центра	Ромен
Подвоєній довжині плану центра	Сміле
–	Велике Устє
Половині довжини плану будови	Кролевець
–	Синявка
–	Нові Млини (разом з слупами)[240]

[240] Дорівнює також полуторній довжині плану центра.

Сумі довжини плану центра і бабинця	Березна
–	Лебедин – Микола
–	Новгород-Сіверський – Покрова
–	Комань
–	Бобрик
Діагоналі плану центра	Ново-Ропськ
–	Переяслав
–	Свірж
–	Шептаки
–	Новгород-Сіверський – Микола
–	Пирогівка
Сумі довжини плану центра і 1/2 вівтаря	Седнів – Юр
–	Левківка
Діагоналі південної половини плану центра, або діагоналі половини чотиригранника, в який вписується восьмигранник центра	Путивль
–	Чубковичі
–	Седнів – Покрови
–	Лебедин – Трисвятська
–	Гусарівка
–	Охтирка
–	Печенюги
–	Чернещина
–	Ярмолинці[241]
Ширині плану центральної дільниці	Сосниця
–	Новгород-Сіверський – Варвари
–	Городище

[241] Дорівнює також ширині плану центра.

–	Гаврилівка
–	Коровинці
–	Артюхівка
–	Хмелів
Апофемі рівностороннього трикутника з стороною = ширині плану центра	Груня
–	Черкаський Бишкин
–	Синолицівка
3/4 довжини плану центра	Берека
Сумі довжини центра і 1/2 вівтаря (чи бабинця)	Введенське
–	Олешня – Спас
–	Вільшана
–	Осинова
–	Верхній Бишкин
–	Протопопівка
Подвоєній довжині плану вівтаря	Короп
–	Зіньків
Подвоєній довжині плану бабинця	Хороше Озеро
Полуторній довжині плану бабинця	Лиман – Михайла
–	Лиман – Воздвиженська
Віддаленню між північним кінцем східної і південним кінцем західної грані плану центра	Воронівка
–	Пекарів
Діагоналі плану бабинця	Бакирівка
Довжині плану бабинця	Малі Будки

Сьома таблиця наводить висоту зрубів стін центральних дільниць (в метрах).

Таблиця VII

Висота зрубів стін центральної дільниці в метрах

Пакуль	17,5	Воронівка	9,2
Березна	16,7	Хороше Озеро	9,2
Нові Млини	15,8	Лиман – Михайла	9,2
Ромен	15	Червоний Оскіл	9
Сміле	14,4	Коровинці	9
Мена	13,8	Свірж	9
Короп – Тройця	13,5	Охтирка	8,8
Велике Устє	13,4	Артюхівка	8,8
Зіньків – Покрова	12,3	Ярмолинці	8,7
Лебедин – Микола	11,9	Городище	8,6
Ново-Ропськ – Микола	11,9	Пирогівка	8,5
Комань	11,2	Сосниця	8,5
Кролевець	11,15	Калинівка	8,45
Хмелів	10,4	Лебедин – Трьохсвятська	8,4
Бакирівка	10,4	Лиман – Воздвиженська	8
Седнів – Юр	10,2	Синявка	8
Житнє	9,9	Верхній Бишкин	8
Новгород – Покрова	9,8	Олешня – Покрова	7,9
Бобрик	9,75	Артемівка	7,8
Будки	9,7	Груня	7,5
Пекарів	9,7	Осинова	7,4
Шептаки	9,5	Печенюги	7,3
Левківка	9,2	Протопопівка	7,3
		Межиріч	7,2

Берека	7
Введенське	6,6
Синолицівка	6,2
Гаврилівка	6,2
Гусарівка	6
Олешня – Спас	6
Малі Будки	5,5

Найбільшу висоту зрубу стін центральної дільниці – 17,25 м – має церква в Пакулі, найменшу – 5,5 м – церква в Малих Будках.

Восьма таблиця містить зведені дані про внутрішню висоту верхів центральних дільниць пропорційно до розмірів плану будови.

Таблиця VIII

Внутрішня висота верха центральної дільниці пропорційно
до розмірів плану чи зрубу стін будови дорівнює:

Висоті зрубу стін центральної дільниці	Введенське
–	Ново-Ропськ
–	Груня
Полуторній висоті зрубу стін центра	Воронівка
–	Черкаський Бишкин
Подвоєній висоті зрубу стін центра	Берека
Половині довжини плану будови	Велике Устє[242]
–	Житнє
–	Синявка
Довжині плану центральної дільниці	Пакуль
–	Чубковичи
–	Короп
–	Артюхівка

[242] Дорівнює також ширині плану центра.

–	Хороше Озеро
–	Чернещина
Полуторній довжині плану центральної дільниці	Артемівка
–	Лиман – Воздвиженська
Сумі довжини плану центру і бабинця	Свірж
–	Верхній Бишкин
–	Нові Млини
–	Осинова
Сумі довжини плану центра і вівтаря	Червоний Оскіл
Півсумі довжини плану центра і вівтаря	Лебедин – Трьохсвятська
Сумі 1/2 довжини плану центра плюс довжина вівтаря	Сосниця[243]
Сумі довжини плану центра і 1/2 довжини плану вівтаря	Лиман – Михайла
Діагоналі плану центральної дільниці	Ромен
–	Комань
–	Протопопівка
–	Охтирка
Половині діагоналі плану центра	Ярмолинці
Діагоналі південної половини плану центра	Березна[244]
–	Олешня – Спас
–	Бобрик
Діагоналі західної половини плану центра	Гаврилівка
–	Путивль
Ширині плану центра	Новгород-Сіверський – Покрова
–	Будки
–	Левківка

[243] Разом з глухим ліхтарем.
[244] Разом з глухим ліхтарем дорівнює діагоналі плану центра.

–	Новгород-Сіверський – Микола
–	Коровинці
–	Калинівка
–	Хмелів
–	Вільшана
–	Зіньків
–	Печенюги
–	Велике Устє
–	Седнів – Покрова
–	Малі Будки
–	Лебедин – Юр
Половині ширини будови	Олешня – Покрова
–	Бакирівка
Довжині західної грані плану центра	Синолицівка
Віддаленню між північним кінцем східної і південним кінцем західної грані плану центра	Пекарів
Сумі ширини головного і південного вівтаря	Шептаки
Подвоєній довжині плану вівтаря	Лебедин – Микола
–	Седнів – Юр
–	Городище
Подвоєній довжині плану бабинця	Мена
Сумі довжини вівтаря і бабинця	Межиріч
Діагоналі чотиригранника, в який вписується план вівтаря	Сміле
–	Кролевець
Довжині плану вівтаря	Новгород-Сіверський – Покрова

В дев’ятій таблиці наводяться розміри внутрішньої висоти верхів центральної дільниці в метрах.

Таблиця IX

Внутрішня висота верха центральної дільниці (в метрах)

Верхній Бишкин	15,7	Седнів – Юр	8,96
Воронівка	14,8	Короп	8,8
Червоний Оскіл	14,75	Новгород-Сіверський – Покрова	8,4
Осинова	14,7	Кролевець	8,25
Берека	13,1	Велике Устє	6,2
Черкаський Бишкин	12,9	Пакуль	6,16
Шептаки	12,7	Левківка	6,06
Лиман – Воздвиженська	12,3	Мена	6
Протопопівка	12	Олешня – Спас	7,6
Зіньків – Покрова	11,9	Груня	7,4
Артемівка	11,5	Гаврилівка	7,4
Новий Ропськ	11,3	Синолицівка	7,4
Лиман – Михайла	11	Сосниця	7,25
Хмелів	10,8	Хороше Озеро	7,06
Свірж	10,6	Вільшана	7
Городище	10,1	Лебедин – Юр	6,9
Нові Млини	9,95	Житнє	6,8
Березна	9,9	Будки	6,7
Ромен	9,8	Артюхівка	6,6
Пекарів	9,8	Гусарівка	6,6
Командь	9,65	Введенське	6,6
Межиріч	9,6	Ярмолинці	6
Олешня – Покрова	9,6	Малі Будки	5,5
Сміле	9,2	Охтирка	5,45

Печенюги	9,2
Лебедин – Микола	9,1
Коровинці	9,1
Синявка	9

Найбільшу висоту центрального верха – 15,7 м має церква в Верхньому Бишкині, найменшу – 5,45 м – церква в Охтирці.

В десятій таблиці зведено разом відомості про внутрішню висоту, висоту зрубів стін і внутрішню висоту верхів центральних дільниць (в метрах) кожної обміряної пам'ятки Лівобережжя.

Таблиця X

Внутрішня висота центральної дільниці – Висота зрубу стін її – Внутрішня висота верха її в метрах

Березна	26,6	16,7	9,9
Нові Млини	25,75	15,8	9,95
Пакуль	25,4	17,25	8,15
Ромен	24,8	15	9,8
Зіньків – Покрова	24,2	12,3	11,9
Воронівка	24	9,2	14,8
Червоний Оскол – Миколи	23,75	9	14,75
Верхній Бишкин	23,7	8	15,7
Сміле	23,6	14,4	9,2
Новий Ропськ	23,2	11,9	11,3
Шептаки	22,2	9,5	12,7
Осинова	22,1	7,4	14,7
Короп – Тройця	22	13,5	8,5
Мена	21,8	13,8	8
Велике Устє	21,6	13,4	8,2
Черкаський Бишкин	21,4	8,5	12,9
Хмелів	21,2	10,4	10,8

Лебедин – Миколи	21	11,9	9,1
Комань	20,85	11,2	9,65
Лиман – Воздвиження	20,3	8	12,3
Лиман – Михайла	20,2	9,2	11
Берека	20,1	7	13,1
Свірж	19,6	9	10,6
Пекарів	19,5	9,7	9,8
Кролевець	19,4	11,15	8,25
Артемівка	19,3	7,8	11,5
Протопопівка	19,3	7,3	12
Седнів – Юр	19,15	10,2	8,95
Охтирка – Юр	18,7	13,25	5,45
Гродище	18,7	8,6	10,1
Новгород-Сіверський – Покрова	18,2	9,8	8,4
Коровиці	18,1	9	9,1
Олешня – Покрови	17,5	7,9	9,6
Левківка	17,25	9,2	8,05
Синявка	17	8	9
Межиріч	16,8	7,2	9,6
Житнє	16,7	9,9	6,8
Печенюги	16,5	7,3	9,2
Будки	16,4	9,7	6,7
Хороше Озеро	16,25	9,2	7,05
Сосниця – В'юнища	15,75	8,5	7,25
Артюхівка	15,4	8,8	6,6
Груня	14,9	7,5	7,4

Ярмолинці	14,7	8,7	6
Лебедин – Юр	14,7	7,8	6,9
Гаврилівка	13,6	6,2	7,4
Олешня – Спас	13,6	6	7,6
Вільшана	13,6	6,6	7
Введенське	13,2	6,6	6,6
Гусарівка	12,6	6	6,6
Синолицівка	11,6	6,2	7,4
Малі Будки	11	5,5	5,5

На одинадцятій таблиці подано внутрішню висоту рукавів (в метрах).

Таблиця XI

Внутрішня висота рукавів (в метрах)

Березна	22,3	Синявка	12,75
Ромен	21,6	Хороше Озеро	12,2
Сміле	20,4	Гаврилівка	11,6
Пакуль	20,3	Калинівка	11,5
Берека	17,5	Печенюги	11,4
Черкаський Бишкин	17,5	Межиріч	11,4
Хмелів	17,4	Вільшана	11,3
Зіньків	17,2	Олешня – Покрови	11,1
Ново-Ропськ	15,2	Лебедин – Трьохсвятська	10,55
Осинова	14,9	Синолицівка	10,45
Короп	14,4	Олешня – Спас	10,4
Коровинці	14,1	Сосниця	10,25
Городище	13,6	Лебедин – Юр	10,2
Артюхівка	13,2	Введенське	9,9

Артемівка	13
Левківка	12,9
Синявка – Микола	6,7

Найвищі рукави в Березні (їх внутрішня висота дорівнює 22,3 м), а найменші – в церкві Миколи в Синявці – 6,7 м.

Дванадцята таблиця подає висоту зрубів стін рукавів.

Таблиця XII

Висота зрубів стін рукавів в метрах

Ромен	12,5
Сміле	11,8
Пакуль	11,7
Верхній Бишкин	11,6
Ново-Ропськ	9,9
Шептаки	9,9
Велике Устє	9,8
Короп	9,8
Хмелів	8,9
Свірж	8
Хороше Озеро	7,9
Мена	7,4
Воронівка	7,3
Седнів – Юр	7,2
Новгород – Покрова	7,2
Лебедин – Миколи	7,1
Протопопівка	7,1
Печенюги	7
Охтирка	6,9
Червоний Оскол	6,6
Кролевець	6,5
Лиман – Михайла	6,2
Ярмолинці	6,1
Житнє	6
Бобрик	6
Лиман – Воздвиження	5,8
Синолицівка	5,7
Будки	5,6
Бакирівка	5,5
Лебедин – Трьохсвятська	5,2
Олешня – Покрова	5,15
Синявка – Микола	5
Груня	5
Чернещина	5
Пирогівка	5,0–4,8
Гусарівка	4,8
Седнів – Покрова	3,7

Найбільшу висоту зрубу стін рукавів має церква в Ромні – 12,5 м, найменшу – 3,7 м – церква Покрови в Седневі. В церквах, не згаданих в дванадцятій таблиці, висота зрубів стін рукавів така ж, як і центральної дільниці.

Тринадцята таблиця містить реєстр п’ятиверхих, триверхих і одноверхих обміряних пам’яток народного монументального дерев’яного будівництва на Лівобережжі.

Таблиця XIII

РЕЄСТР
обміряних дерев’яних церков Лівобережжя

П’ятиверхі:

Пакуль, Тройці 1710 р.
Короп, Тройці 1716 р.
Новий Ропськ, Миколи 1732 р.
Березна, Вознесенська 1759 р.
Артемівка, Введенська 1761 р.
Ромен, Покрови 1764 р.
Олешня, Покрови 1771 р.
Осинова, Михайла 1789 р.
Сміле, Покрови 1800 р.

Триверхі:

Черкаський Бишкин, Трійці 1751 р.
Коровинці, Михайла 1752 р.
Вільшана, Миколи 1753 р.
Зіньків, Покрови 1759 р.
Межиріч, Преображення 1760 р.
Городище, Миколи 1763 р.
Калинівка, Покрови 1763 р.
Лебедин, Юрія 1765 р.
Печенюги, Миколи, 60-ті рр. XVIII ст.
Левківка, Михайла 1772 р.
Путивль, Вознесенська 1772 р.
Хмелів, Різдвобогородицька 1772 р.
Синявка, Покрови 1775 р.
Введенське, Введення 1777 р.
Артюхівка, Юрія 1778 р.
Олешня, Преображенська 1780 р.
Хороше Озеро, Воздвиженська 1781 р.
Груня, Миколи 1782 р.
Берека, Різдва 1787 р.
Гаврилівка, Різдва 1789 р.
Синолицівка, Миколи 1789 р.
Малі Будки, Покрови 1791 р.
Лебедин, Трьохсвятська 1795 р.
Смолянинова, Різдвобогородицька 1803 р.
Ізбицьке, серед. XVIII в.

Одноверхі:

Сосниця, Вознесенська 1659 р.
Седнів, Юрія XVII ст.
Гусарівка, Тройці, до 1690 р.
Лебедин, Мироносиць, XVII ст.
Чубковичі, Ганни 1705 р.
Седнів, Покрови 1715 р.
Лозова, Юр 1734 р.
Свірж, Миколи 1745 р.
Скит Крупецького монастиря, Миколи 1746 р.
Новгород-Сіверський, Миколи 1764 р.
Новгород-Сіверський, Покрови 1766 р.
Нові Млини, Миколи, 60-ті рр. XVIII в.
Верхній Бишкин, Михайла 1772 р.
Велике Устє, Юрія 1772 р.
Будки, Миколи 1773 р.
Шептаки, Різдва 1774 р.
Пекарів, Покрови 1775 р.
Пирогівка, Покрови 1777 р.
Кролевець, Покрови 1779 р.
Комань, Миколи 1781 р.
Лебедин, Миколи 1783 р.
Охтирка, Юрія 1795 р.
Протопопівка, Катерини 1796 р.
Ярмолинці, Воскресенська 1796 р.
Лиман, Михайла 1798 р.
Воронівка, Успенська 1798 р.
Червоний Оскіл, Миколи 1799 р.
Чернещина, Миколи 1799 р.
Бобрик, Преображення, XVIII ст.
Бакирівка, П’ятницька 1801 р.
Мена, Різдвобогородицька 1801 р.
Лиман, Воздвиження 1805 р.
Житнє Миколи 1806 р.

ДОДАТКИ ДО ВСТУПУ
(ЕКСКУРСИ: I, II, III)

Екскурс I

ВІДТВОРЕННЯ В МУРОВАНИХ ЦЕРКВАХ ФОРМ ДЕРЕВ'ЯНИХ МОНУМЕНТАЛЬНИХ БУДОВ

Відтворення в цеглі дерев'яних монументальних архітектурних форм – тема окремої, спеціальної, дуже важливої розвідки. Все ж на кількох пам'ятках хоч коротенько треба зупинитися, бо вони освітлюють одну повчальну сторінку в історії дерев'яної монументальної народної архітектури Лівобережжя.

В м. Сумах стоїть мурована Воскресенська церква[1], збудована наприкінці XVII століття. Її верхній поверх докладно відтворює широковідомий тип дерев'яної церкви. Стіни центральної башти Воскресенської церкви значно вищі за стіни вівтаря і бабинця. Ця риса, разом з типом плану, що складається з трьох чотирикутників, близьких до квадратів, походить з народного дерев'яного будівництва і об'єднує Сумську Воскресенську церкву з малопоширеним в пізніші часи і архаїчним типом дерев'яних церков, який зустрічаємо, наприклад, на Поділлі в с. Могилівці[2], і в Сумській Воскресенській церкві восьмерики усіх трьох бань, і Могилівській церкві усі три верхи мають ту ж ширину і довжину, що і стіни; і вгорі вони переходять у стрімкі заломи, над якими підносяться стрункі і легкі за пропорціями ліхтарі. Подвійне вікно центрального зрубу Могилівської церкві також має аналогію з парному вікні центральної дільниці Воскресенської церкві. В обох пам'ятках ці вікна розташовані над самим карнизом. В композиції мас в баштах Воскресенської церкви особливу увагу привертають важкі за пропорціями перші восьмерики, рівні шириною і довжиною четверикам стін. Восьмерики бабинця і вівтаря «зрослися» з центральною баштою, а не стоять кожний відокремлено, як в інших типах церков. Ідея зростання нижніх частин бань також походить у дерев'яного будівництва. Так, в дерев'яній церкві села Борочищ[3] Володимир-Волинського повіту 1757 року крайні чотиригранні зруби стін її – нижчі за центральний зруб – переходять у восьмерики, рівні шириною і довжиною просвіту четвериків стін. Ці восьмерики одною своєю гранню «зрослися» з четвериком стін центрального зруба. Спорідненість Сумської і Борочицької церков іде й далі: всі три восьмерики обох церков вкрито наметовими заломами, над якими підносяться маленькі, витягнуті вгору ліхтарі з главками.

На Слобожанщині не збереглося жодної дерев'яної церкви типу Могилевської чи Борочицької, але вражаюча спільність в композиції мас між Борочицькою та Могилівською, з одного боку, і Воскресенською Сумською церквою, з другого переконливо стверджують, що ряд таких старих типів дерев'яних церков був колись поширений і на Слобожанщині, але згодом зник, залишивши по собі згадку лише в таких мурованих спорудах, як Воскресенська церква в Сумах.

Думку про те, що типи церков, подібні до Могилівської та Борочицької, існували раніш і на Слобожанщині, стверджують контракти. Вони свідчать, що при побудові нової церкви звичайно брали за зразок якусь всім відому, вже існуючу, обов'язково вибудовану десь поблизу. Так, Василь Загоровський в своєму «Заповіті» 1577 р., наказуючи збудувати церкву в Суходолах, вимагав, щоб склеп в ній зробили «тим засобом, як у церкві Ильи[4] вділали», а вкрили «гонтою округлою, як в Милянівській церкві[5]».

Так, в контракті 1759 р. на побудову Березинської Вознесенської церкві зазначено, що майстер, житель ніжинський Панас Шолудко, мав збудувати церкву «в меру и вышину таковую, как Благовещенская Березинская церковь зделана, а преддверние

[1] Див. С. Таранушенко. Пам'ятки Слобожанщини.

[2] Ю. Сіцинський «Приходи и церкви Подольской епархии». Каменец-Подольский. 1901.

[3] Див. рисунок в згаданій вище моїй статті: «Пам'ятки Слобожанщини.

[4] В місті Володимирі на Волині.

[5] Архив Юго-Западной России. Т. І. Ч. 1. Киев. 1859.

слупи по точному примеру Покровской Березинской церкви»[6]. В контракті 1769 р. майстер Ів. Скибинський, житель києво-подільській, забов'язався збудувати церкву в Навозі на Чернігівщині «по тому образцу, как в Нежине заградская Овдеевская церковь мною зделана». В контракті 1692 р. глухівський сотник Федорович майстрові Матвію Єфимовичу ставив умову, щоб церкву він вибудував «такого ж подобия, як церква Миколи в Стародубі», збудовану тим же Єфимовичем[7]. В контракті 1763 р. майстер Ілля Бродацький забов'язався збудувати в Лохвиці Різдвобогородицьку церкву «противу мери в г. Лубнах церкви Троицкой», п'ять верхів «манером таковим, как на помянутой Лубенской бани и полубанки должен вделать»[8].

Єсть в Воскресенській Сумській церкві ще одна деталь – віконні просвіти шестигранної форми. Ця форма вікон також походить від дерев'яних будов. Таких вікон на Слобожанщині в дерев'яних церквах не збереглося, а заховалися вони в церкві Яришова на Поділлі[9]. Це свідчить, що в XVII ст. на Слобожанщині були поширені дерев'яні церкви з шестикутними вікнами.

Другий приклад: в тому ж місті Сумах стояла мурована Покровська церква[10]. План її складався з трьох восьмигранників. Такого типу плану дерев'яних церков на Слобожанщині не збереглося, тоді як на Полтавщині (церква Миколи в Лохвиці)[11] і на Правобережжі їх було немало[12]. Це свідчить про те, що і на Слобожанщині раніш вони будувалися, а пізніш зникли, встигнувши стати для мурованої Покровської церкви в Сумах прототипом. Зникли на Лівобережжі також п'ятиверхі церкви, у яких план складався з 5 восьмигранників. Але рисунок П. Мартиновича в щойно згаданій статті Різдвобогородицької церкви 1711 р. в Мерефі біля Харкова свідчить, що такі церкви будувались на Лівобережжі.

І останній приклад: система чотиригранних, ступенево в напрямку знизу догори зменшених призм, пов'язаних між собою короткими заломами, що їх ми спостерігаємо в банях мурованої Різдвобогородицької церкви міста Острогожська[13], примушує згадати таку ж характерну рису дерев'яних бойківських церков. Інших відгомонів бойківського стилю в дерев'яних церквах на Слобожанщині не збереглося. Але це не означає, що бойки не імігрували з Карпат на Слобожанщину. Стверджує цю іміграцію прізвище «Бойко», поширене як на Правобережжі, так і на Лівобережжі; воно поширене в Лебедині Сумської області і тепер.

Наведені факти доводять: деякі типи дерев'яної монументальної архітектури, колись поширені на просторах і Правобережжя, і Лівобережжя, згодом в одних районах затрималися, а в інших зникли або безслідно, або залишивши по собі слід тільки в формах тогочасних мурованих будівель, для яких стали прототипами.

Майже в кожному великому районі України (Придніпров'я, Полісся, Бойківщини і т. д.) ми зустрінемо дві групи типів пам'яток монументального дерев'яного будівництва. Перша, основна група типів – поширені в цій місцевості, будови, представлені значним числом пам'яток, що звичайно характеризують і певний відрізок часу. На них позначилися місцеві риси природи, клімату, історичної долі краю, в них знайшли своє відображення особливості розвитку економіки, політичного та соціального ладу, зміст і напрямки культурних зв'язків, рівень розвитку техніки.

До другої групи входить незначна кількість пам'яток монументального дерев'яного будівництва, що належать до обмеженого

[6] Київська Старина. 1889. I. С. 229.

[7] И. Каманин. Договоры о сооружении церквей // Археологическая летопись Южной России. Киев. 1903.

[8] ЦДІАК. – Ф. 229. Оп. 1, од. збер. 142. – Арк. 6–12.

[9] Г. Павлуцкий. Древности Украины. Киев. 1905.

[10] Див. рисунок її в згаданій вище моїй статті.

[11] Див. рис. П. Мартиновича в статті: П. Мартинович, В. Горленко. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии. ПЕВ. Полтава. 1888. № 16–17.

[12] Див. Г. Павлуцкий. Древности Украины. Киев. 1905 (собор Таращі, церква Миколи в Вінниці, церква Різдвобогородицька в Привітові), а також В. Щербаківський. Деревляні церкви на Україні і їх типи. Львів. 1906 (Россошки, Солов'ївка, Вишопіль).

[13] Див. рисунок в згаданій вище моїй статті.

числа типів. В пам'ятках цієї групи ми зустрінемо елементи, не властиві пам'яткам основної групи. Це – або занесені з інших районів типи, або пережитки місцевих, але давніших, згодом зниклих типів. До цих останніх типів другої групи треба підходити, як мовознавці підходять до діалектичних мовних явищ. В діалектах часом зберігаються такі явища чи навіть фази в розвитку мови, які в основному річищі при поступовому розвитку мови зникли. Історик мови, вивчаючи діалекти, може знайти в них залишки таких явищ, які дозволяють повніше й точніше реконструювати процес розвитку мови великої етнічної одиниці. Дослідження краєвих «діалектичних» типів в дерев'яній монументальній архітектурі дозволить реконструювати певні моменти загального розвитку архітектури.

Екскурс II

ПРОБЛЕМА ПРОПОРЦІЙНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЕВ'ЯНІЙ МОНУМЕНТАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Українські дерев'яні церкви визначаються багатством архітектурно-мистецьких і конструктивно-технічних властивостей. Вони посідають почесне місце серед дерев'яних пам'яток цілого світу.

Розпочала наукову розробку питань про українські дерев'яні церкві віденська Комісія по дослідженню і охороні пам'яток мистецтва і історії. Згідно з пануючою в ті часи міграційною теорією історико-культурних процесів вчених в першу чергу цікавили проблеми впливів. Вольфскрон в своїй статті 1858 р. намагався знайти зв'язок між українськими дерев'яними церквами і норвезькими дерев'яними культовими будовами[14]. Згодом цю ж думку висловив Дітріхсон. Але М. Соколовський в своїй рецензії на працю Дітріхсона переконливо довів, що українські і норвезькі дерев'яні церкви відмінні в самій основі – в конструкціях. Українські церкви[15] завжди будуються в зруб, а в норвезьких дерево в'яжеться всторч. Тому об'єднувати ці будови в одну групу аж ніяк не можна. Соколовський висловив думку, що поруч з норвезькими українські дерев'яні церкви – найдавніші пам'ятки дерев'яного будівництва взагалі. В країнах Західної Європи дерев'яне будівництво давно вже зникло. А тип українських церков, який, на думку Соколовського, мав грецьку основу, залишався на протязі віків без змін. І хоч романський стиль, готика чи ренесанс впливали більше чи менше на орнаментику, на додаткові декоративні форми, проте українська дерев'яна церква задержала непорушно основу типу.

Пізніш українська дерев'яна церква привернула до себе увагу вчених в Росії. Розробляти це питання почали вчені київського історичного Товариства Нестора-літописця. Вони досліджували головним чином церкви правобережної України. На початку XX ст. наслідки тих дослідів об'єднав Г. Павлуцький в своїй роботі «Древности Украины – Деревянные и каменные храмы». Загальну характеристику дерев'яних церков Павлуцький сформулював так: «До українських дерев'яних церков неможно прикласти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем. Не можно їх віднести ні до готику, ні до ренесансу, ні до бароко. Вони самі становлять стиль. Цей стиль природно випливає з будівельного матеріалу. Стиль цей на протязі віків зберігся без змін. Історичні стилі впливали на наші церкви, але не змінили національного стилю і його місцевого характеру. Українське дерев'яне церковне будівництво є мистецтво національне тому, що переробило і перетравило всі чужі елементи, як візантійські, так і західні».

Ця характеристика в значній своїй частині залишається вірною і на сьогодні. А от з тим,

[14] Тут доречно згадати, що питання про генезис української дерев'яної церкви і зв'язки її з пам'ятками інших народів викликало багато різноманітних та суперечних думок. Вбачали зв'язок українських церков з індійським, китайським, норвезьким, вірменським, візантійським, польським, російським мистецтвом, виводили їх з усіх західноєвропейських провідних стилів. Пізніш, як реакція цьому безоглядному пошукуванню батьків і родичів по всьому світу, з'явилася в науці думка про те, що дерев'яне монументальне будівництво на Україні може бути дитиною свого ж таки народу. Але ця здорова думка у деяких дослідників вилилась у потворну формулу «самостійництва», яка відгороджувалась китайським муром від будь-яких стосунків з іншими народами.

[15] М. Соколовський мав на увазі церкви лише австро-угорської України.

що українські дерев'яні церкви нібито «облечены в самую простую одежду непритязательного народного творчества» і що зокрема церква в Старих Хуторах – «самый простой образец трехкупольного храма», як побачимо далі, сьогодні ми ніяк погодитись не можемо. Не можна погодитись і з тим, що стиль українських дерев'яних церков залишався без змін.

В питанні про генезис українських дерев'яних церков думки вчених розходяться. Одні виводять основні типи плану і основні просторові форми від місцевого житла – хати і обстоюють думку, що головні елементи церкви виникли і розвивалися на місцевому ґрунті. Інші вбачали в основі історичного процесу розвитку форм дерев'яних церков лише відгомін світових стилів: романського, готики, ренесансу, бароко, класицизму.

Сміливої гіпотези Й. Стржиговського про те, що в українському церковному дерев'яному будівництві збереглись дохристиянські, чисті прастарі форми[16] Сходу, торкатися не будемо, обмежившись згадкою про неї.

Проблему генезису, на нашу думку, вирішувати ми ще не маємо досить твердих основ. Різних гіпотез, побудованих на умоглядних здогадах, маємо вже досить. Остаточно справу про генезис вирішуватимуть не вони, а поглиблені науково точні досліди пам'яток. На жаль, саме цього зроблено дуже мало.

Уже зібрано, а частково і опубліковано значну кількість фотографій і рисунків, головним чином, зовнішнього вигляду церков. Маємо також чимало наукових «вправ», що розкладають типи церков по окремих поличках чи шухлядцах, себто вносять в них таку, яка подобається авторові, систему (частіш в порядку збільшення складності будови) і намагаються за цією системою накреслити схему генезису типів. Ясно і те, що такою «до-лінеєвською» систематикою розкрити шлях розвитку художньо-архітектурних форм наших церков неможливо. Для цього знову-таки потрібні документальні, науково точні і критично перевірені матеріали, в першу чергу архітектурно точні обміри пам'яток, дослідження конструкцій, історії будов. Таким шляхом ми не тільки одержимо надійний матеріал для характеристики конструктивно-будівельних особливостей пам'ятки, але й міцну основу для стилістичного аналізу з метою виявлення її художньо-архітектурного образу.

* * *

Поверил
Я алгеброй гармонию.
Пушкин. Моцарт и Сальери.

До проблеми про зміст архітектурно-художнього образу української дерев'яної церкви вчені підійшли лише в другому десятилітті XX віку. Важливу роль у виявленні архітектурно-художнього образу української дерев'яної церкви відіграють пропорції.

Невірно було б думати, ніби наші предки – будівники дерев'яних церков – «одягали їх, – як писав Павлуцький, – в найпростішу одежу невибагливої народної творчості» і нічого нібито не знали за пропорції. Це – помилкова думка. З нагромадженого уже матеріалу нагадаємо тут лише три документи: 1 – угоду, укладену 1769 р. між громадою с. Ворожби Сумської області та майстром Гр. Дідашенком[17]. В ній громада ставила перед будівником ряд завдань: перше завдання стосується типу будови; майстер повинен був збудувати церкву «крижовую на 5 верхів», при цьому замовці занотували основні прикмети композиції верхів: «на середньому зрубі, заломивши, треба було зробити 2 восьмерики, а на останніх чотирьох – по одному».

[16] Хоч як при цьому принагідно не згадати про те, що стіжкової форми рублені верхи на чотиригранних і многогранних зрубах, обов'язкові в українських церквах на протязі усіх століть, від яких дійшли до нас пам'ятки чи їх зображення або писані звістки, мають паралелі в українських клунях з рубленими шестигранними покриттями (на Поліссі). Такі ж рублені стіжкові перекриття мали також недавно зниклі, але зафіксовані дослідниками, шестигранні в плані житлові приміщення на тому ж архаїчному українському Поліссі. Як при цьому не пригадати і про те, що стіжкової форми рублені дерев'яні верхи мали в давнину значне поширення в житловому будівництві численних народів? Спостерігаємо їх, зокрема, в грузинських дарбазах та вірменських глхатуні. Ця традиція збереглась в шестигранних в плані рублених з рубленими ж стіжковими дахами хат на Поліссі до початку XX в. Питання про взаємозв'язки будов цього типу – окрема дуже важлива проблема.

[17] Ф. Гумилевский «Харьков». Отд. III. С. 508.

Друга вимога торкалася якості роботи: майстер повинен був будувати «самим кріпким, гладким і чистим майстерством, которую всю церкву і бабинець повинен був побити гонтою і ошалювать шальовкою, як належить». Третя вимога стосується вже стилю будови: «а будувати оную церкву в настоящую пропорцію». Щоденно стежачи за процесом будування, колективна воля громади мала змогу впливати і впливала на виявлення в будові свого розуміння отої «настояної пропорції». Та й не тільки пропорції. Колективна думка і воля громади, дійсно, відігравали вирішальну роль при розв'язанні суперечок, якщо вони виникали при будуванні церкви[18]. Про це свідчить листування між В. Кривошиєю – громадянином м. Ромни та кошовим війська запорожського П. Калнишем. Кошовий своїм коштом будував у Ромні дерев'яну Покровську церкву, а Кривошию умовив доглядати за будівництвом. Коли будівництво підійшло до завершення, Калниш написав Кривошиї, як на його думку треба було б пофарбувати верхи. Кривошия не погодився з думкою кошового. «Таким обмалюванням, – відписав Кривошия Калнишеві, – затрачені на будівлю кошти будуть «приведены в презрение» і додає, що так думають всі городяне роменські, та й приїзжі такої ж думки»[19]. Це – другий документ. Третій документ – контракт на побудову церкви в Березні[20]. Майстер березинської Вознесенської церкви П. Шолудько в контракті 1759 р. записав, що він бере на себе зобов'язання «... честь священникам і гражданам отдавать и что от их к лутшому того строения манеру будет приказано делать, оное повеление со всяким тщанием радетельно и безспорно исполнять».

Наведені уривки з контрактів і з листа Кривошиї до Калниша переконують в тому, що монументальне будівництво тої доби було сферою живої активності мас, а будівничий в значній мірі був технічною силою в руках громади. І в самих пам'ятках, і в контрактах громади виявляють художню свідомість в питаннях архітектури.

Композиція архітектурних об'ємів, різні варіанти форм, іноді прямо тонкі нюанси – «настоящі пропорції» – були ясні і зрозумілі всім. Пропорції були не мертвим утертим шаблоном, не звиклим терміном канцелярської мови, а реальністю; це наочно і цілковито переконуючи виявляють обміри памяток.

В нашій друкованій науковій літературі можемо назвати, на жаль, лише одну спробу піддати аналізові пропорції наших старовинних дерев'яних монументальних будов. Спробу єдину і, на жаль, невдалу. Я маю на увазі статтю О. Новицького, надруковану в т. II «Трудов XIV археологічного з'їзду у Чернігові» під назвою «Черты самобытности в украинском зодчестве». Вище ми уже обговорювали цю спробу.

Звернути увагу на проблему пропорційності примушує ненормальне ставлення до української монументальної дерев'яної архітектури. Візьмемо найновішу працю: «Нариси історії архітектури Української РСР»[21]. В ній муровані пам'ятки розподілені і розглядаються в аспекті історичної еволюції форм як вияв творчості і продукт матеріальної та духовної культури українського народу на певних етапах його розвитку. Чому ж народне дерев'яне монументальне будівництво подається в «Нарисах» лише в одному розділі, за всі віки існування гамузом і виглядає ніби якийсь «довісок» до «справжньої» архітектури?

Мені хочеться спробувати на прикладі розбору архітектури одної давно опублікованої пам'ятки – церкви Юрія в Старих Хуторах – показати, що стилістичний аналіз дозволяє розглядати і дерев'яні церкви в історичному аспекті.

Церкву в Старих Хуторах оглянув, зафотографував і опублікував опис її Ю. Сіцинський. Спочатку, виявляється, вона була крита ґонтом; притвор з заходу прибудовано пізніш. В 1903 р. Старі Хутори відвідав і обміряв церкву Г. Павлуцький. В 1905 р. він опублікував фото, обмірні кресленики та свою оцінку церкви в виданні «Древности Украины».

Павлуцький вважав, що церква в Старих Хуторах являє «чистий тип» та «найпрості-

[18] Взаємини між замовцем-громадою і виконавцем були докорінно відмінні від тих, які склалися в практиці будування в XIX в.

[19] ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, од. зб. 321.– Арк. 2, 8, 9, 13, 16.

[20] Киевская Старина. 1889. І. С. 229.

[21] Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Академія будівництва і архітектури. Київ. 1957.

ший зразок трьохверхої церкви». Те, що зруби стін в ній безпосередньо перекриті стіжковим верхом, нагадало йому слова арабського письменника Ібн-Даста про житло стародавніх слов'ян. Їх оселі, за свідченням Ібн-Даста, були перекриті гостроверхими дахами, такими, якими були вкриті християнські церкви. Арабський письменник, на думку Павлуцького, мав на увазі саме дерев'яні церкви. Таким чином, Павлуцький в церковних верхах стіжкової форми добачає традиційну і дуже давню конструкцію.

Коли, де і як зложилися схеми планів українських дерев'яних церков? Де джерела їх походження? Якими шляхами і в якому порядку йшов розвиток цих схем? Це – важливе і складне історико-архітектурне завдання. В цілому розв'язати цю проблему можна буде тільки після глибокого дослідження пам'яток дерев'яного будівництва цілої території України. Поки що ж можна гіпотетично намітити генезис і шлях розвитку схеми плану таких будов, як церква Юрія в Старих Хуторах.

На перший погляд схема ця може здатись «найпростішою». Проте простота ця, як побачимо далі, не є виявом первинного примітивізму. Досі в науковій літературі про прямий, безпосередній зв'язок планів наших дерев'яних церков з їх прототипами – мурованими «візантійськими» часів Київської держави – не говорилося, хоч для всіх апріорі було ясно, що такі зв'язки безперечно мусили існувати. Зараз такий зв'язок нібито можна вказати.

В Чернігові на Болдиних горах, притулившись боком до схилу гори, стоїть невелика мурована Іллінська церква XII, а певніш XIII століття. Ю. Асеєв і Г. Логвин в статті, присвяченій цій пам'ятці[22], підкреслюють, що в ній «виразно виступає тридільність плану, отже, і об'ємно-просторової структури, риса, яка пізніше стане найхарактернішою для української архітектури XV–XVII віків (церква Тройці в Зимному, Воздвиженська в Луцьку, церкви в Вишнівці, Сулимівці та ін.). З Іллінською церквою схожі відкриті розкопками також невеликі церкви в Галичині».

Асеєв і Логвін вказують на муровані церкви, для яких Іллінська і їй подібні стали прототипом (археологічні розшуки показали, що в XI–XIII віках таких церков будували багато).

Ми вважаємо, що план Чернігівської Іллінської церкви та їй подібних стали прототипом планів не лише мурованих, але й і дерев'яних сучасних Іллінській церков.

Характерна і важлива прикмета плану Іллінської церкви полягає в тому, що західна дільниця, хоч і відділена в інтер'єрі від центра, утворює разом з ним єдиний видовжений по осі схід–захід чотиригранник. На схід від згаданого чотирикутника виступає значно вужча за чотиригранник апсида[23]. В інтер'єрі ширина центральної дільниці дорівнює діагоналі квадрату з стороною = довжині тої ж дільниці. Західна дільниця в інтер'єрі ширину має таку ж, як і центральна дільниця, довжина ж дорівнює 1/2 довжини центра. Ширина апсиди (в інтер'єрі) дорівнює 1/2 діагоналі центральної дільниці.

В глухих гірських закутках Західної України по обидва боки Карпат збереглося немало старовинних дерев'яних церков, що датуються XVII–XVIII ст. Зовнішній вигляд цих церков, кількість верхів і їх компоновка мають значні архітектурно-стилістичні відміни. Серед них зустрінемо будови кількох типів: одноверхі, з симетрично скомпонованим верхом – Сихів[24], Торки[25], і триверхі, перекриті стрімким дахом, у яких над західною дільницею підноситься дуже висока, шпичаста дзвіниця (Сокирниця, Канора[26]). Зовнішній вигляд верхів цих церков свідчить, що оформлення їх склалося в добу панування в архітектурі принципів декоративного ілюзіонізму. Зовсім про інше говорять форма і композиція плану цих церков, вони зберегли риси глибокої давнини. Пам'ятки типу Сихів–Торки–Сокирниця–Канора об'єднує однаково зкомпонований

[22] Ю. Асеєв, Г. Логвин. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. Київ. 1959.

[23] Поділ плану церкви на три дільниці не випадковий: він відповідав вимогам культового ритуалу, вівтар призначався для «священнослужителів», центральну дільницю займали «вірні», а в західній дільниці стояли «оголошені», себто ті, що ще тільки готувалися стати «вірними».

[24] Ю. Сіцинський. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України. Львів. 1925. Рис. 19.

[25] М. Драган. Українські деревляні церкви. Львів. 1937. II. Рис. 90.

[26] П. Макушенко, З. Петрова. Народная архитектура Закарпатья. Киев. 1956. С. 14, 110.

план: центральна дільниця і бабинець становлять єдиний, видовжений по осі схід–захід чотирикутник; на схід від цього чотирикутника виступає значно вужчий за нього вівтар. Цей вівтар в одних пам'ятках має в плані форму чотиригранника[27], в других – шестигранника[28]. Відділений в інтер'єрі від центра бабинець ширину має таку ж, як і центр, а довжина бабинця значно менша центра. Центральна дільниця в чотирикутнику цього типу церков становить квадрат, або близький до квадрату (в Канорі ширина центра – апофема трикутника з стороною = довжині центра) чотирикутник. Ширина чотиригранника плану церкви Іллі в Чернігові разом з стінами дорівнює 7,5 м; таку ж ширину має прямокутник плану і в Стеблівці. Апсида в церкві Іллі на 1/3 менша (довжиною і шириною) ширини центральної дільниці. В згаданих дерев'яних церквах вівтар, аналогічно до апсиди церкви Іллі, має в плані форму шестигранника, теж значно меншого (шириною і довжиною) ширини центральної дільниці (в Стеблівці ширина вівтаря на 1/3 менша ширини центральної дільниці).

Таким чином, згадані західноукраїнські дерев'яні церкви цілком зберегли, втіливши в дереві, характерні прикмети плану свого мурованого прототипа – церкви Іллі в Чернігові та їй подібних[29].

Зародитися цей тип плану дерев'яних церков міг уже в XII, а поширення набув певно в XIII ст., коли процес феодальної роздрібненості став на Придніпров'ї вирішальним чинником в політиці, економіці, культурі. Дрібні удільні князі та їх бояри не мали достатніх мінеральних ресурсів на побудову грандіозних величних храмів, які характеризують архітектуру Київської Русі X–XI вв., а примушені були задовольнятись невеликими цегляними церквами. Зміни в структурі суспільства, в суспільних відносинах також вели до того, що у великих соборних храмах, де раніш в урочистій обстановці вирішувались важливі державні й громадські справи, тепер потреба відпала.

В цю добу характер культури і мистецтва в цілому «візантійському» світі змінився; спочатку в столиці Візантії, в Царгороді, а затим і на Русі. В візантійському мистецтві визріває новий напрямок, виявляється нахил до камерних форм, забарвлених інтимною ліричністю. В розписах церков з'являються нові цикли сюжетів, що виявляють в нових стилістичних формах новий зміст, нові відтінки почуття. В архітектурі набувають поширення невеликі, часом зовсім маленькі, «фамильні» церковки.

Певною мірою відбився цей процес і на Україні. Хто мав змогу – будував невеликі муровані церкви. У кого такої змоги не було, мусів задовольнятись дерев'яною церквою, що на перших порах за взірець взяла план саме таких невеликих «фамильних» мурованих церков. Згодом церкви з таким планом почали будувати не тільки князі та бояри, але почали зводити їх для себе міщани й селяни. Цей тип поширився на всю територію України. Але зберігся і дожив до наших днів лише в глухих кутках Карпат[30]. Церкви з таким планом будували навіть в XVIII ст. (Мукачів – 1777 р.). Тобто тип плану проіснував понад півтисячі літ.

Згаданий тип плану зберіг найбільш архаїчні риси народної культури, а церкви з планом цього типу належать до найстаріших збережених пам'яток українського дерев'яного народного монументального будівництва.

В церквах з планом типу Сихів, Торки, Сокирниця, Канора, як і в Чернігівській Іллінській тридільність плану намічено, але тридільність в них ще скована єдністю ширини західної дільниці і центра, сполучених в єдиний чотирикутник.

Консервативна частина народних майстрів мало не до кінця XVIII ст. непорушно зберегла цей принцип побудови плану церкви. Більш прогресивні майстри енергійніше ступили на шлях перетворення згаданого плану на тридільний, в якому західна дільниця відокремилась від центра в самостійний зруб з шириною (і довжиною) меншою, ніж у центра. Таким чином, утворився дуже поширений по всій те-

---

[27] Сихів, Данилове, Руська Долина, Сокирниця, Присліп, Мукачів, Майдан, Студена Ростока, Колодне, Пилипець, Ізки, Краникове, Чорна та ін.

[28] Торки, Канора, Нересниця, Стеблівка, Підопліки, Середнє Водяне, Діброва.

[29] Тому плани церков типу Сихів–Канора слід було би в «Нарисах» вмістити в III розділі і розглядати їх поруч з планом церкви Іллі в Чернігові.

[30] Такий же план зберігала ще церква, збудована в 1706 р. в Хатньому на Слобожанщині. Про неї буде сказано нижче.

риторії України тип плану церкви, що складається з трьох чотирикутників, двох крайніх – менших і одного – більшого – в центрі.

Розглядати цю планову схему як пережиток архаїчно-примітивної чи первісно-зародкової композиції не доводиться. Навпаки, є підстави думати, що ця композиція – продукт складних процесів, наслідок і завершення довгого еволюційного шляху. Можна припустити, що подібна композиція з трьох чотирикутних зрубів існувала на Україні довго і з'явилася давно. Але компоненти такого плану довгий час не були об'єднані в суцільну систему, і плани не набрали стрункої, гармонійно завершеної форми. Народні майстри ще довго задовольнялися тризрубністю, яка не домагалася в планах симетричності. Аналізуючи побудову тризрубних планів в старіших церквах Західної України, спостерігаємо дуже характерну рису: в них не помітимо чітко усталених приписів побудови плану будови, зокрема бабинця і вівтаря. Складається враження, що майстри не дбали про те, щоб припис побудови плану бабинця був схожий на припис, за яким побудовано вівтар. В побудові планів вівтарів і бабинців майстри виявляють широкий діапазон відмінних один від одного, нічим не обмежених засобів. Розміри бабинця і вівтаря пропорційно не залежали ні один від одного, ні від центра. В тих планах не знайти чіткі прикмети, що дозволили б намітити в застосованих засобах при побудові плану якусь спільну, об'єднуючу компоненти в ідею. Та настав час, коли ця ідея народилася.

В першій «архаїзуючій» групі церков (Сихів, Торки і їм подібні) план в своїй основі залишався без змін. В іншій групі церков план зазнав історичних змін – в ньому бабинець виділився у відокремлену від центра дільницю. Тим самим будова набула в принципі відмінний від попереднього характер: асиметричний план почав наближатися до симетричного. В ньому знайшов втілення принцип «рівноваги плечей» композиції. А це означало, що в народній монументальній архітектурі почали виявлятись прикмети нової естетики. Ця зміна форми плану свідчила, що в творчості народних майстрів повстала – хай поки що ще в зародковій формі – проблема гармонійної сполуки елементів будови, в першу чергу в планах.

Ми не маємо документально обґрунтованих даних, коли стався цей злам в практиці побудови плану за новими настановами. Але з певністю можемо твердити, що він знаменував зорю зародження нового, реалістичного в своїй основі, світогляду. Сталося це тоді, коли в літературі й образотворчому мистецтві теж почався процес кристалізації нового стилю. То був час, коли бурхливий розвиток політичної активності широких мас українського народу, боротьба його за соціально-економічне, політичне і національне визволення знаходять своє відображення в галузі національної культури, літератури, мистецтва. В усі ділянки культури широким струмом вливається новий зміст, новий дух. Народна стихія ламає традиційні старовинні форми, наповнює їх новим змістом. В тогочасну літературу просякає «вільнодумство». Народна мова в книзі (друкованій і рукописній) відвойовує значні позиції. Автори книг підкреслюють бажання своє писати мовою, приступною простим «чительникам». Народжується народний реалістичний театр. В галузі образотворчого мистецтва через міцні традиційні умовно-абстрактні форми (в малярстві і графіці) пробиваються паростки реалізму і гуманізму: не безплотні постаті «святих», а жива людина стає об'єктом творчості художника. Зображення сучасників художника вриваються в ікону. Писання «контрфектів» виділяється в спеціальну галузь малярства: у Львові і Києві пишуть портрети кожного видатного відвідувача міста і визначних діячів. Входить портрет і в графічне мистецтво; один з ранніх графічних портретів – Сагайдачний в книзі віршів на погреб гетьмана. Народжується жанр – в богослужебних книгах зображують такі сцени, як Водосвяття, Освячення козацької корогви (в «Служебнику» Л. Барановича). В книжкових гравюрах ми бачимо сцени, цілком вихоплені з життя («Последование венчания», «Пан, що наглядає за молотниками та теслями»). Тогочасна українська графіка стояла на передових мистецьких позиціях. Та найширше представлено все те нове, що прийшло в мистецтво. Гравери культивують портрет, проробляють пейзаж, зокрема улюбленою темою стає архітектурний пейзаж. Пейзаж і архітектурний стафаж стають неодмінними компонентами кожного сюжету. Гравери розробляють в своїх творах проблеми перспективи, інтер'єру. Свою любов до природи вони виявляють у широкому застосуванні соковитого рослинного орнаменту, квітів як в заставках, так і в сюжетних композиціях. Переселення митців-іноземців

на Україну, практика посилати своїх молодиків-художників, кандидатів у цехові майстри за кордон на стажування на кілька років, конкурсові програми на здобуття кваліфікації майстра – все живило тісні зв'язки українського мистецтва з життя і культурою Європи, зокрема з Італією і Німеччиною.

Чи могла українська дерев'яна монументальна архітектура залишатися осторонь від цього могутнього потоку? Ні, не могла. У народних майстрів – архітекторів раннього середньовіччя весь світогляд, мислення, етика, естетика – погляди на завдання мистецтва та на методи виконання цих завдань підлягали суворому регламенту церкви. Та ось настає нова доба. В основу світогляду народних майстрів-архітекторів поволі входить потреба пізнання світу, навколишньої дійсності на основі власних безпосередніх спостережень. Пізнання природи відкривало всюди в ній закономірності, що заперечували церковні догми, показувало, що все в природі вкладається в певні норми. Приглядаючись до побудови форм в тваринному, рослинному світі та «неживої» природи, майстер з подивом і захопленням відкривав в цих формах стрункість системи їх побудови, усвідомлював, що членування цих форм покоїться на базі симетрії і гармонійних сполучень частин і що саме симетрія і гармонія визначають характер цілого.

Десь, скоріш усього на просторах Галичини, народні майстри порушили вікову традицію і перетворили асиметричний план церкви в трьохдільний; спочатку ця тридільність була ще далека від повної симетрії і гармонійності, але в цій тридільності уже було заложено зерно майбутньої симетричності і гармонійності побудови плану. Пройшло немало часу, а певна група майстрів так і не наважилась ступити далі цих зародків симетрії (про це ми вище згадували). Друга, більш радикально настроєна група майстрів поступово, послідовно, все сміливіше розробляла принципи симетричності і гармонійності в засобах побудови планів церков.

Ці народні майстри в своїй творчості відбили процес активного зростання національної свідомості широких народних мас в другій половині XVI–XVII ст., процес зростання визвольної боротьби народу за соціально-економічне і політичне визволення. Народна монументальна архітектура, її художній образ наповнюються новим змістом, що виявляється в створенні нових реалістичних форм. Принципи побудови архітектурно-художнього образу монументальних пам'яток тої доби наближаються до принципів побудови художнього образу в італійському мистецтві доби Відродження, з його культом симетрії і гармонії. Найвищого розквіту ця течія досягла в таких пам'ятках, як церква Юрія в Старих Хуторах. Основна прикмета, що характеризує архітектурно-художній образ церкви Юрія в Старих Хуторах, – гранична простота і разом з тим стримана величність (незважаючи на те що за розмірами церква невелика). Всі архітектурні форми її приведені до повної між собою злагодженості і сприймаються як музичний акорд: жодна деталь, жоден елемент не порушує гармонійної, органічної суцільності будови.

Архітектурні маси виступають в ній не в динаміці, а в покої, в гармонійно замкненому в собі розвитку форм. Ціла композиція будови сприймається зразу, її форма легко охоплює око. В контурі виразного силуета виявляється прозора ясність членування урівноважених просторових компонентів. Членування будови сприймається подібно до виявлення структури органів живого організму. Глибока реалістичність будови полягає в повному погодженні її розмірів з людиною.

Кришталева ясність, мудра простота архітектурного образу пам'ятки свідчать про високий художній інтелект її автора.

Означені вище прикмети характерні для західноєвропейських пам'яток доби Ренесансу. Властиві вони і нашій пам'ятці.

З сказаного робимо висновок: в створенні художньо-архітектурного образу нашої пам'ятки пропорції, як і в архітектурних пам'ятках західної Європи, повинні мати першорядне, вирішальне значення. Вони мусять лежати в основі архітектурної композиції. І це дійсно стверджує аналіз обмірних креслеників[31].

План побудови в Старих Хуторах настільки ж простий, оскільки і гармонійний. Центральна дільниця в плані – квадрат. Сторона цього квадрату і є вихідний розмір для побудови усього плану будівлі. Дві менші дільниці – західна і східна – в плані теж квадрат,

[31] Див. обмірні кресленики в книзі Г. Павлуцкого. «Древности Украины». С. 80–81. Рис. 52–53.

і сторона цих квадратів дорівнює 1/2 діагоналі плану центральної дільниці.

Отже, в церкві Старих Хуторів план побудовано симетрично, складається він з трьох квадратів. Теоретик архітектури доби Ренесансу Палладіо з семи пропорційно найкращих планів квадратовий ставив на перше місце.

Чітка регламентація відбилася не лише в накресленні плану церкви Старих Хуторів, але і в побудові об'ємів пам'ятки, виявленій в обмірному розрізі. Висота зрубу стін як центральної дільниці, так і обох менших, знову-таки, згідно з приписом Палладіо, дорівнює стороні квадрату їх плану. Отже, кожна дільниця в стінах має форму куба[32]. Пропорційно до плану побудовано в Старих Хуторах не лише об'єми зрубів стін, але й об'єми верхів церкви.

Залом центральної дільниці – нижня частина зрізаної восьмигранної піраміди. В розрізі ця піраміда дає рівнобічний трикутник, боки якого дорівнюють півсумі довжини плану центра і бабинця, а довжина схилу граней залому центральної дільниці (від верхнього вінця зруба стін до нижнього вінця ліхтаря) дорівнює довжині плану бабинця. Основа кожної грані залому центрального верха = 1/2 довжини плану того ж центрального квадрата. Над заломом підноситься восьмигранна призма ліхтаря; в розрізі він має форму квадрата. Загальна внутрішня висота центральної дільниці дорівнює сумі довжини плану центра і бабинця[33].

Залом бабинця – частина чотиригранної піраміди; в розрізі вона дає рівнобічний трикутник, боки цього трикутника дорівнюють 1/4 довжини плану будови. Довжина грані залому бабинця (від верхнього вінця зруба стін, верхнім вінцем залому бабинця кінчаючи) = 1/2 діагоналі квадрата плану бабинця. Загальна внутрішня висота бабинця = 1/2 довжини плану цілої будови.

Вівтар – повторення бабинця. Довжина опасання в плані разом з довжиною вівтаря дорівнює довжині плану центральної дільниці. Висота опасання від землі до початку даху дорівнює висоті дверей, а верх опасання лежить на половині висоти зруба стін вівтаря.

Просвіт вихідних дверей – прямокутний (а не шестикутний, як у багатьох пам'яток XVIII в.) і має висоту, рівну діагоналі квадрата з стороною = ширині просвіту тих же дверей.

Таким чином, всі розміри зрубів стін і верхів залежать від розмірів плану будови. Вся будова в цілому і всі її компоненти витримані в межах простих пропорцій, в дусі спокійної гармонійності. В будові немає невиправданих конструктивними вимогами ні деталей, ні декоративних елементів. Архітектурні форми, їх компоновка правдиво і певною мірою розкривають конструкцію будови. Компоненти будови, їх форма об'єднані конструктивно і композиційно в неподільну і гармонійну цілість. В основу композиції покладена струнка система пропорцій.

Памятка вражає шляхетною простотою, завершеністю архітектурної композиції, чіткістю ритму. Будова визначається ясністю архітектурної думки. В ній немає ніяких – ні античних, ні італійських (чи німецьких) – ренесансових ремінісценцій; в той же час вся вона пронизана духом, просякнута світоглядом, філософією, естетикою доби Ренесансу. Зросла ця архітектура на рідному ґрунті, виконана в місцевому, освяченому традицією віків матеріалі (дерево) в національних народних формах, збудована пам'ятка для задоволення практичних потреб громади.

Церква Юрія в Старих Хуторах цілком відповідає вимогам, які найбільш цінили в архітектурі теоретики естетики доби Ренесансу; вона проста і величава, що найвище ставив італійський теоретик архітектури XVI в. Андрео Палладіо.

Краса нашої церкви в погодженості і співзвучності частин. Ця співзвучність частин будови вкладається в «суворе число». Розміри її компонентів підлягають обмеженню і такому розкладу частин, якого вимагає гармонія. А в гармонії другий визначний теоретик мис-

[32] Звертає на себе увагу те, що стіни цієї будови не мають нахилу всередину, як це ми бачимо в деяких пам'ятках XVII і в дуже багатьох церквах XVIII століття, що відбивають уже більш пізній, відмінний стиль чи фазу в розвитку народного дерев'яного монументального будівництва на Україні, коли панівне положення посіли проблеми ілюзійності.

[33] Перехід квадратового зруба стін у восьмигранник починається на висоті, яка дорівнює висоті зрубів стін вівтаря (чи бабинця), а висота просвіту з бабинця до центра в східній стіні бабинця - 1/2 діагоналі плану центральної дільниці.

тецтва Ренесансу Альберт Батиста Альберті вбачив «первинну основу природи».

Все це, на нашу думку, дає підставу розглядати церкву Юрія в Старих Хуторах, її стиль, світогляд її майстра і громади, для якої він створив будову, як яскраву пам'ятку тої фази (стадії чи етапу) в розвитку української монументальної дерев'яної архітектури, в якій виразно відбилися філософія, естетика доби європейського (італійського) Ренесансу[34]. Тому, на нашу думку, дерев'яну церкву Юрія в Старих Хуторах в «Нарисах історії архітектури Української РСР» слід було включити і розглядати в IV розділі разом з Братською церквою та Трьохсвятською каплицею у Львові.

Стилістичний аналіз архітектурно-художніх форм і системи пропорційності дерев'яних церков дозволяють головні їх типи розмістити і розглядати в історичному аспекті.

Тому в «Нарисах» муровані церкви XVII–XVIII вв. слід було би розглядати поруч з дерев'яними, які послужили їх прототипами. Тоді б пам'ятки народного монументального дерев'яного будівництва виглядали в «Нарисах» органічною складовою часткою історії української архітектури, як воно і було в дійсності.

Екскурс III

ЛІСОВИЙ БАЛАНС ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Лівобережна Україна в давні часи була багата на ліси, а ліси – будівельною деревиною. Уявлення про лісовий баланс Лівобережжя у XVIII столітті можна, звичайно у найзагальніших рисах, скласти на підставі кількох джерел.

1. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Він був складений в 1779–1781 роках спеціально для того утвореною урядовою комісією. За інструкцією учасники опису в кожному пункті повинні були «изведать количество велико или мало или вовсе недостаточне лесов на строение... годних». Опис містить докладні вичерпуючі відомості про всі без виключення населені пункти намісництва; про те, які міста, села, хутори на території колишнього Стародубівського, Чернігівського та Ніжинського полків Гетьманщини були багаті на будівельний ліс, а які бідні і якими засобами ці останні задовольняли свою потребу в будівельних матеріалах[35].
2. Опис Чернігівського намісництва, складений А. Шафонським в 1776 р. Він торкається почасти також деяких районів колишніх Чернігівського та Ніжинського полків Гетьманщини, але, крім того, містить відомості про територію колишніх Переяславського, Прилуцького, Лубенського, Гадяцького, Миргородського та Полтавського полків[36]. Складений за іншим, ніж Новгород-Сіверського намісництва, планом, опис Шафонського обмежується характеристикою лісів в загальних рисах.
3. Про ліси Полтавської губернії писав М. Арандаренко, правда, вже у першій половині XIX ст.[37]
4. Про лісові ресурси колишньої Слобідської України дані знайдемо в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» Ф. Гумилевського[38] та в роботах Д. Багалія, присвячених історії Слобожанщини[39].

З вищезазначеного опису Новгород-Сіверського намісництва довідуємося, що на півночі Лівобережжя у другій половині XVIII ст. було

[34] Тому ніяк не можна погодитися з твердженням М. Драгана, ніби «Ренесанс не відіграв більшої ролі в українському деревляному будівництві». (Див. М. Драган. Українські деревляні церкви. Львів. 1937. С. III).

[35] П. Федоренко. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ. ВУАН. Археографічна комісія. 1931.

[36] Черниговского наместничества топографическое описание, составленное А. Шафонским в 1776 г. Опубликовано в Чернигове. Киев. 1851.

[37] Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Полтава. Ч. III. 1852.

[38] Ф. Гумилевський «Харьков». Ч. I–V.

[39] Д. Багалей. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Харьков. 1886.

Д. Багалей. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва. 1887.

Д. Багалій. Історія Слобідської України. Харків. 1918.

ще дуже багато лісу. Тут зустрічалися цілі райони, де населення жило в глухих лісових пущах і примушене було під посіви хлібу розчищати площі в суцільних лісових масивах, цебто продовжувало вести стародавнє, т. з. «лядне» господарство. Було багато тут селищ (Прелюб, Хвоєвичі, Наумовичі, Охроміївська Буда та ін.), де, як підкреслювали урядові реєстратори, не тільки всі будівлі виводили тільки з добротного лісу і крили їх виключно дьором, але й оплоти коло дворищ ставили з лісу будівельного. Багато селищ Новгород-Сіверського намісництва не тільки повною мірою задовольняли свої потреби в будівельному лісі, але й чимало продавало його на сторону, в ті селища і райони, де місцевого будівельного матеріалу або не вистачало, або зовсім не було. В окремих районах Новгород-Сіверського намісництва лісовий промисел був головним для населення. В першу чергу це стосується населення прибережних по Дніпру, Десні, Сожу, Іпуті, Снову сіл, що займалися сплавом лісу як свого місцевого, так і того, який або прибував з гори водою з Брянських та Трубчевських лісів, або який закуповували в сусідніх, багатих на ліс районах. Так, жителі села Тимошів Перевіз скуповували ліс навколо села Смячі і сплавляли його Сожем і Дніпром аж до Кременчука. По Десні і Дніпру лежали такі головніші лісові пристані: Новгород-Сіверський, Пирогівка, Мизин, Авдіївка, Радичів, Оболонне, Білі Береги (біля Коропа), Велике Устє (де Сейм впадає у Десну), Максаки, Утня, Кладьківка, Київ, Келеберда, Кременчук. Та лісний промисел сплавом плотів не обмежувався. Населення районів, що лежали в пущах, розробляло дерево на місці на «дьор», бруси, дошки, шальовки. Так, в хуторах Жемердіївка, Суботовичі, в слободі Бальдівці та ішних тесали бурси, драли «дьор» і продавали їх у Стародубі, беручі за брус по 20–30 копійок, а за копу дьору по 50–80 коп. На бруси і дошки розпускали колоди також в селах Смолевичі, Гнилуша, в багатьох селах Мглинського повіту. Окремі поселення, що також лежали в пущах (слободи Лопатня, Кажуща, Жуклі), спеціалізувалися на виготовленні лише дьору. Нарешті, в деяких селах робили навіть готові на продаж хати й комори (Лопатня, Нові Млини).

Бруси, дошки та шальовку виробляли не тільки кустарним ручним засобом, а подекуди й за допомогою машин-тартаків, в яких використовували силу водяних млинів. В сотні Топальській біля села Деменки на річці Деменці стояв тартак, в якому одним млиновим колом пиляли колоди в двох станах на 16 пилок різний будівельний матеріал: бруси, шальовки, дошки. Продукція відправлялася річками Іпуттю, Сожем та Дніпром вниз на різні пристані аж до Кременчука. Коло села Добродіївки в бору на річці Іпуті стояв другий тартак на дві рами. На ньому за рік розпилювали до півтори тисячі колод на бруси, дошки, шальовку і продукцію також відправляли вниз по Дніпру до Кременчука, а звідти вже до Херсона. Лісовим промислом займалися не лише в районах крайньої півночі Лівобережжя, але і в більш південних: в селі Андріївці Кролевецького повіту жителі купували ліс і в селі Подолові розробляли його на дошки. В селі Соколовці на Десні виробляли бруси, дошки, шальовку, теж не з місцевого, а купованого на стороні лісу. Населення Моровська на Десні також жило з лісового промислу, зрубуючи свою продукцію в Козельці, Острі, Чернігові.

Значним центром торгівлі був у ті часи Стародуб. Він не тільки обслуговував навколишні райони, але вів значну оптову торгівлю корабельним лісом з Херсоном, куди Іпуттю, Десною та Дніпром відпускав бруси на будову кораблів («ванчаси») та ліс на щогли. Другим та значним центром торгівлі лісом був Новгород-Сіверський. Хоч в околицях його лісів було мало, але жителі не відчували в дереві недостачі, бо по Десні згори сюди приставляли на продаж щороку велику кількість плотів не тільки будівельного лісу, але приганяли також багато соснового дерева особливого ґатунку, придатного на дьор, який тут же на пристані виробляли і продавали. Приставляли зверху в Новгород-Сіверський також байдачні дошки, з яких тут же будували байдаки, що могли підіймати 5000 і більше пудів вантажу. З Новгорода-Сіверського необроблений ліс плотами, а дошки, дьор, а також будівельний камінь, вапно і крейду сплавляли байдаками вниз до Князьківської пристані і далі до Києва, Кременчука, Кодака і других пунктів аж до порогів.

В той час, коли складався опис Новгород-Сіверського намісництва, А. Шафонський підготував «Топографическое описание Черниговского наместничества». А. Шафонський в межах Чернігівського намісництва розрізняв дві головні зони: лісову і степову. «Лесная часть,– пише він,– от правого берега Десны к западу почитается, до р. р. Ипути, Сожа

и Днепра простирается от степных жителей Полесьем называется. К Полесью принадлежит у. Новомеский, Суражский, Мглинский, Старобудовский, Погарский, Новгород-Северский, часть Глуховского, Кролевецкого, Коропского и у. у. Сосницкий, Черниговский; части северо-западные Березинского, Нежинского, Остерского и часть Козелецкого. Сия часть хотя по причине умножившихся жителей и не столь уже становится лесною, какова она была в прежние столетия и многие непроходимые леса ныне в распаханные поля обращены, однако около Днепра в Остерском, Черниговском, Городницком, около Сновы в Новомесском и Сосницком и около Ипути в Новомесском и Суражском есть еще прекрасные красные и черные леса обширностью в несколько десятков верст, в которых мачтовых и ко всякому строению способных деревьев довольно сыскать можно. Пространные на 20 и более верст красные и черные леса, – пише він далі, – находяться в у. у. Черниговском и Городницком близ и по самой реке Днепру да в Березинсоком и Борзненском близ Десны...» А. Шафонський засвідчив також, що на його очах ліси швидко зникали. Про Чернігівський повіт він пише, що «в древности весь уезд был лесами покрыт», а тепер лише на захід від Чернігова зберігся великий ліс – Пакульський. Про Городню він говорить: «Прежде и не более 40 лет весь город великими борами и черными лесами был окружен».

Про степові повіти Шафонський пише, що тут «хотя и есть местами дубовые и березовые рощи, но не обширные». Проте і в степових повітах лісів було немало. Так, в Зіньківському повіті, пише Шафонський, по р. р. Ворсклі і Груні Ташанській в чорних лісах будівельного дерева було доволі. Села Липове, Ведмеже, Засулля мали лісу будівельного теж доволі, а в с. с. Коровинці, Лютенька, Хмелів, Сокиренці, Іванів та ін. його було навіть «весьма довольно». З степових повітів Чернігівського намісництва пізніше утворилася Полтавська губернія. В першій половині XIX століття М. Арандаренко в своєму «Описании» подав відомості про ліси губернії по окремих повітах. В Переяславському повіті, наприклад, на 377 тис. десятин землі лісу припадало 57 тис. дес., в Прилуцькому на 317 тис. – 52 тис. дес., в Полтавському на 253 тис. – 20 тис. дес., в Лубенському на 236 тис. – 11 тис. дес., в Роменському на 235 тис. – 9 тис. дес. лісу, в Хорольському на 307 тис. – 65 тис. дес., в Золотоноському на 444 тис. – 4 тис. дес. лісу. Арандаренко брав на облік ліси не тільки з будівельним деревом, але й з дровяним. Про Переяславський повіт Арандаренко пише, що він був багатий на ліси, в давнину їх було значно більше. В Прилуцькому повіті ліси здебільшого розміщалися в північно-східній частині, в Гадяцькому – по берегах Псла. Росли вони переважно на лівому березі; частина їх соснові, а більше – дуб хорошої породи. В Полтавському повіті ліси розташовані були по Ворсклі, на правому березі дубові, а на лівому соснові. Найбільші ліси тут – Диканський та Пушкарівський. Як і за часів Шафонського, в половині XIX ст. ліси в Зіньківському повіті простяглися вподовж Ворскли та Ташанської Груні. Навколо Будищ і Більська стояли непроглядні ліси. В Роменському повіті особливо багато лісів було в околицях Хмелева, Смілого, Малих і Великих Будок. В Кобеляцькому повіті густі ліси росли коло сел Старі Сенжари та Сокілки. Степові південні райони Полтавської губернії потребу в будівельному лісі покривали значною мірою за рахунок плотів, що спускалися по Дніпру з верхів'їв Десни, Іпуті та Сожа. Головні лісові пристані – Келеберда та Кременчук.

Колишня Слобідська Україна також була багата на ліси від північно-західної частини, яка межувала з Гетьманщиною та Білгородською й Путивльською провінціями, до південно-східної, що переходила в землі донських козаків. Основні лісові масиви лежали і тут вподовж річок: допливів Дніпра – Сули, Псла, Ворскли – та по Донцю і його допливам. Часом ліси перемежалися тут галявинами, а іноді тяглися на десятки кілометрів суцільною смугою. Звичайно ліси росли на правому березі, але подекуди вони вкривали обидва береги. Крім приpічних масивів в міжрічкових смугах було багато дібров та байраків.

В середині XIX ст. Ф. Гумилевський, використавши старовинні (пізніше затрачені) архівні джерела, в своєму «Історико-статистичному описі Харківської єпархії» наводить багато цікавих і важливих відомостей про ліси. Пізніше багато документів, що стосуються Слобожанщини XVII–XVIII століть, розшукав в московських архівах і опублікував в своїх працях Д. Багалій. Архівні документи показують, що лісові багатства Слобожанщини (разом з родючим ґрунтом) особливо приваблювали сюди перших переселенців з Пра-

вобережжя. Харківський воєвода в 1658 р., наприклад, скаржився в Москву на харків'ян, що вони живуть по лісах, на хуторах та пісках, а місто через те залишається майже порожнє.

Ліси були остільки густі, що ті ж харків'яни в середині XVII ст. примушені були для чумаків, що їздили до Тору по сіль, прорубати в лісі дорогу. Але держава пильнувала, щоб населення лісів не нищило, бо ліси мали важливе стратегічне значення, вони були найбільш надійним захистом проти нападу татар. Так, в 1681 р. було заборонено по лісах на лівому березі Донця в районі Балаклеї та Андрієвих Лоз прорубувати навіть стежки. Там, де на татарських шляхах в лісах були прогалини, держава примушена була зміцнювати оборону спеціальними земляними укріпленнями. Так, в 1638 р. про Перекоп біля міста Валок писали: «Ті Валки відомі здавна. Тут йде вал від лісу до лісу. А ліси пішли великі і густі. А між тих лісів насипали вал на 3 версти».

Найбільші масиви лісів на Слобожанщині в XVII і XVIII ст. були, як і в Гетьманщині, спільною і неподільною власністю цілого полку чи сотні – її старшини та козаків полкової й городової служби, і звалися ті ліси «в'їжжі полкові» чи «в'їжжі сотенні». При межуванні земель Слобідського Харківського полку було записано: «А у чорні великі полкові ліси, щоб рубати дерево на будівлі та на дрова старшині полковій і усім полчанам полкової та городової служби в'їжжати усім взагалі, кожному в своєму городі». Отже, в цих лісах полчани мали право і повну можливість рубати дерево на усяке громадське, оборонне і приватне житлове будівництво. Право користуватися «в'їжжими» лісами цілою поковою чи сотенню громадою козаків в Гетьманщині на Слобожанщині було очевидно відгомоном древнєруського звичного права, за яким околишні землі навколо міста були спільною власністю громади цього міста.

На землях України, окупованих Польщею, міщани уперто обстоювали це своє предковічне звичаєве право проти агресії литовського і польського права. В 1460 р. польський король Казимір IV підтвердив привілеї 1422 р. – право міщанам м. Дрогобича рубати ліс у «королівських» лісах, борах і гаях, а в 1469 р. дав розпорядження самбірському старості не перешкоджати дрогобицьким міщанам і передміщанам користуватися лісами, «що здавна належали до міста Самбора». Це право міщане обстоювали і в другій половині XVI в.[40] Міщане Кам'янця-Подільського в XV і на початку XVI в. ще користалися правом заготівлі в околишніх лісах дерева для будівельних потреб і на опалення[41]. Наскільки великі були «в'їжжі ліси», можна судити хоча б по тому, що Охтирському Слобідському полку в 1657 р. одмежовано було лісу шириною на 500 саж., рахуючи від Ворскли, і на 5 верст вподовж по Ворсклі (коло 520 десятин), а крім того, додатково відведено ще діброви будівельного лісу. В одному документі 1681 р. згадується про великий «в'їжжий» ліс Лебединської сотні Сумського Слобідського полку.

Тогочасні писані документи свідчать, що ліси на Слобожанщині не тільки займали великі площі, але й були високої якості. Біля Чугуєва ріс прекрасний бір щоглового дерева. Збереглися відомості про корабельні ліси в Зміївській сотні, в яких найкращі дерева були позначені державними клеймами. В районі села Заводів Ізюмського полку дрімучий ліс ріс по обох боках Донця. Біля села Маяків лежали заповідні ліси, які постачали дерево для кораблів чорноморського флоту. Найбільше лісів зосереджено в північно-західній частині Слобожанщини. Там, біля села Могриці, в Сумському полку землі на великих просторах були вкриті непроходимими лісами. Про село Рябушки Лебединського повіту збереглися відомості, що там, де зараз стоїть село, ріс величезний дубовий ліс. На південний схід від Краснокутська Богодухівського повіту ріс дрімучий сосновий ліс. Слободу Котельву Охтирського повіту оточував також непроходимий ліс. По річці Пслу в Лебединській сотні колишня Михайлівська пустинь стояла на горі, вкритій віковічними дубами. Про «в'їжжі» ліси Охтирського полку ми вже згадували. Ще й досі збереглися згадки про великі ліси: «Букріївський» по дорозі з Охтирки до Лебедина, «Буймерський» ліс біля села Олешні та ін. Про села Білку, Журавне та ін. збереглися перекази, що в старовину стояли вони серед непроглядних дубових лісів.

[40] Я. Ісаєвич. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до к. XVIII в.). Київ. 1962. С. 5.

[41] Ю. Сецинский. Город Каменец-Подольский. К. 1893.

В другій половині XVII ст. не тільки в північній, але й у південній частині Слобожанщини росли прекрасні ліси: лівий берег Донця від Андріївки до Балаклії поспіль був вкритий лісом. І далі на південь по Донцю, по правому його берегу йшли чудові ліси аж до Святих гор. Великі масиви лісу мали свої назви: Ізюмський, Теплинський, Черкаський та ін. Навіть в південній частині колишнього Острогожського Слобідського полку, що займав крайній південний схід Слобожанщини, в XVII ст. було чимало хороших лісів. Ф. Гумилевський про Старобільськ, колишнє сотенне містечко Острогожського полку, писав, що він збудований на місці і серед вікового лісу, який згодом цілком знищили. Академік Гюльденштадт, який у 1775 р. побував у цих місцях, писав, що вершина річки Кремінної була вкрита густим лісом. Біля села Краснянки він бачив чудову діброву з дубами, березами, осикою. Далі на південь простяглася піскова рівнина, вкрита борами.

На землях колишньої Запорізької Січі («Запорожські Вольності») як на правому, так і на лівому березі Дніпра теж росли ліси, діброви. На лівобережному Запоріжжі найбільші масиви лісу простягалися від устя річки Орелі і до лиману Дніпра. На лівому ж березі Дніпра на 25 верст завширшки і на 100 верст завдовжки простягнувся знаменитий лісовий масив «Великий Луг». Відомий лісовий масив «Самарська товща», що лежав по річці Самарі[42]. Боплан в 1637 р. і московський посол Тяпкин, що 1681 р. переїздив річку Самару, писали, що на Самарі ростуть великі діброви і ліси. Багатий лісом був басейн річки Орелі. Але, беручи в цілому, на Запоріжжі лісів було значно менше, ніж на Гетьманщині і Слобожанщині. Тому запорожцям для будівництва доводилося широко користатися деревом, що сплавлялось з верхів'я Дніпра плотами, які вони купували на лісовій пристані в Києві[43].

Отже, як бачимо, запаси будівельного лісу на Лівобережжі у XVIII ст. були значні, повною мірою могли задовольнити і задовольняли добірним матеріалом монументальне будівництво, що безперервно велося тут у широких масштабах.

---

[42] Див. Д. Эварницкий. История запорожских казаков. Т. I. С. 30–32; його ж «Запорожье и остатки старины». (СПб. 1888. С. 12–77).

[43] Д. Эварницкий. История запорожских казаков. Т. I. С. 339–340.

РЕЗЮМЕ

Книга знакомит с народным монументальным зодчеством – деревянными храмами – Левобережной Украины[1] XVIII века.

Левобережье делится на три зоны. Северная – лесная; население ее не претерпевало значительных миграций, и развитие архитектуры протекало в рамках последовательной эволюции форм. Средняя зона (Слободская Украина и южная часть Гетманщины) – лесостепь, была заселена в XVII в. выходцами из-за Днепра (Правобережная Украина, Галиция, население Карпат и Закарпатья); мастера, вышедшие из-за Днепра, принесли на новые места архитектурные формы тех районов, откуда они выселились. В южной – степной зоне (бывшие «Вольности Запорожской Сечи»), заселенной оседлым населением в 18 в., храмы строили мастера из соседних Гетманщины и Слобожанщины.

В северной половине Гетманщины лесов было много; меньше, но достаточно – в лесостепной зоне Гетманщины и Слобожанщины. В степной зоне потребность в строительном лесе удовлетворялась преимущественно плотами, сплавлявшимися с верховьев Днепра.

В архивных документах XVIII в. находим указания на то, какие материалы заготовлялись на постройку церкви. Так, для девятикупольного собора в Новомосковске было заготовлено 559 сосновых колод, доставленных по Днепру плотами. На постройку пятикупольного собора в Лохвице – 504 дуба. На постройку церкви в слободе Гавриловой заготовили: четырехсаженных дубовых брусьев 100, трехсаженных дубовых 50, сосновых четырех- и трехсаженных 200; на «фундаменты» дубовых «лежнів» 100. На покрытие здания заготовляли трехсаженные «тертиці» и «шаліовниці». Купола обивались «гонтом» (лемехом) – «смоловым» или дубовым. Покрывали купола изредка также «шаліовницами» или тесом, при бедности – соломой, и очень редко железом. Железные крыши красили медянкой, а гонтовые иногда суриком. Срубы снаружи «кожушились», т. е. обивались «шаліовницами». «Стояни» (стулья) под основание храма закапывали в землю дубовые. В основание здания («підвалини») закладывались дубовые бревна. Срубы складывались из сосновых или дубовых брусьев[2] одной толщины снизу доверху; изредка верхние венцы были тоньше, а нижние толще.

Монументальное народное зодчество отразило врожденное влечение народных масс к возвышено прекрасному и непреодолимую потребность мастеров творить в торжественных, величавых формах, отражающих глубокое общественно-идейное содержание. Монументальное зодчество – яркая художественная летопись истории народа. Особенно пышно оно расцвело в эпоху героической народно-освободительной борьбы, отразив высокие гражданские чувства.

[1] Левобережная Украина – Левобережье – часть территории Украины, лежащая к востоку от Днепра.

[2] Измерение толщины брусьев в обследованных храмах показало, что в небольших памятниках она равна 11 см, в крупных – 18 см, в остальных колеблется в пределах 11–18 см. Ширина брусьев достигает 32–22 см.

В классовых боях XVII в. народная эстетика (в частности, монументального зодчества) была знаменем и идейным оружием в борьбе за социально-экономическое и национально-политическое освобождение.

Борьба простого народа за социально-экономическое освобождение в XVII в. Не привела к полной победе. Казацкая старшина начиная со второй половины XVII в., постепенно превращаясь в феодалов, жестоко эксплуатировала и притесняла крестьян и казаков. В XVIII в. классовая борьба на Украине продолжалась, принимая иногда такие широкие размеры и острые формы, как «Коліївщина». Деревянное монументальное зодчество на протяжении всего XVIII в. на Левобережье активно развивает далее эстетические принципы XVII в., так как эта эстетика продолжала отражать надежды народа на освобождение от ярма экономической эксплуатации и бесправия.

Деревянные храмы Левобережья – продукт коллективного творчества. Прихожане, решив строить новую церковь, сообща обсуждали и решали, каким должен быть будущий храм, его план, размеры, архитектурные формы. Новую церковь строили обычно по образцу уже существующей, известной прихожанам и мастеру.

Этот обычай определил главную характерную черту народной монументальной архитектуры – традиционализм национальной формы. Строительная техника, конструктивные приемы, типы плановых композиций, архитектурные формы срубов стен и куполов, художественно-архитектурный образ храма складывались и проверялись многовековой практикой. Приобретенный опыт, накапливаясь, передавался из поколения в поколение. Народные мастера никогда не утрачивали связи с принципами народного монументализма.

Традиционализм обеспечил устойчивость основных черт народной монументальной архитектуры. Вместе с тем мастера неустанно стремились создавать новые типы храмов, новые конструктивные приемы и архитектурные формы, изыскивали новые способы усилить выразительность художественного образа.

Если прихожане находили необходимым внести в избранный образец изменения, их отмечали в договоре. Прихожане разыскивали мастера и заключали с ним договор. Договоры освещают отношения между мастером и прихожанами. Так, мастер, А. Шолудько в контракте на постройку церкви в Березне, выданном им прихожанам в 1759 г., обязывался: «что от них (прихожан) к лучшому того строения манеру будет приказано делать, оное повеление, не пренебрегая, со всяким тщанием радетельно и безспорно исполнять». Таким образом, мастер был «руками коллектива».

Анализ обмерных чертежей позволяет составить преставление об уровне математических познаний, об объеме знакомства с геометрией и теми приемами, которые народные мастера практически применяли в строительстве.

Народный мастер не был связан присланным со стороны проектом. Приступая к строительству, он исходил из общего представления об архитектурном облике будущего храма. В процессе стройки в свой предварительный замысел он вносил изменения, вызванные топографией местности, материально-техническими ресурсами и, наконец, художественно-архитектурными требованиями, родившимися в процессе строительства.

Выдающуюся роль в украинском народном монументальном зодчестве играют пропорции. Пропорциональность – художественная система, составная часть миросозерцания архитектора, отражающая развитие экономики, строительной техники и идеологии народа на известном этапе его исторического развития. «Вечных» норм и законов пропорциональности не существует. Каждая эпоха вырабатывает свою систему пропорциональности. Эти системы изменяются, они подвижны и динамичны.

Украинские народные мастера и их заказчики отчетливо понимали ведущую роль пропорций в создании художественно-архитектурного образа здания. В договорах на постройку храмов мастеру предъявлялось требование: «строить в настоящую пропорцию». И прихожане внимательно наблюдали за выполнением этого требования. Упоминания в договорах о пропорциях были не условным термином канцелярского языка, а живой реальностью, понятной мастеру и прихожанам.

Письменных данных о применявшихся ими приемах пропорциональности старинные украинские мастера не оставили, они устно передавались из поколения в поколение.

Анализ обмерных чертежей обследованных деревянных храмов Левобережья позволил раскрыть основы пропорциональности, которая одновременно служила инструкцией, определяющей приемы как разбивки в натуре

плана здания, так и заготовки срубов – компонентов храма.

Рассмотрим для примера один из обследованных нами – однокупольный храм Николая в Лебедине Сумской области, построенный в 1783 г., храм, в котором ярко отразились многие черты, типичные для значительной группы памятников Левобережья.

Храм Николая срублен из дубовых брусьев. Мастер создал стройное, изящное здание, один из самых сказочно-поэтичны храмов Левобережья. Высота срубов стен значительно превышает протяженность их планов. Срубы дают наклон внутрь. Этим приемом мастер усиливал стабильность здания и увеличивал (иллюзорно) высоту интерьера. Купол в интерьере характерен ясностью логического развития форм, его стремительный взлет вплоть до фонаря, еле виднеющегося на высоте 21 м, захватывает и волнует воображение. Сруб центрального четверика производит в интерьере могучее впечатление высотой и суровой простотой. Первый залом выразительно выявляет напряженность выполняемой им работы. Раскрытие объема купола, наращивание его высоты выражены чередованием уменьшающихся в просвете срубов призматических восьмериков и пирамидоподобных заломов. Четкие контуры граней заломов складывались в динамичную «розетку».

Используя продуманную систему освещения, мастер «лепит» архитектурную форму купола, усиливает ее выразительность, добивается (иллюзорного) увеличения высоты.

Формы внешнего вида храма в основном отражают внутреннюю структуру объемов. Но внешний вид храма представляет для мастера также свою особую ценность. Начиная с первого восьмерика внешние формы купола уже не являются повторением внутренних. Изгибы контура крыш, всплески «арочек» над круглыми окнами не отражают прямолинейных форм рубленых плоскостей интерьера. Низенькой призме фонарика, завершающего интерьер, мастер снаружи придал форму высокого стройного фонаря. Над этим фонарем он возвышает еще эффектную «митру». В интерьере объемы развертываются в четком логическом потоке, строго архитектонически. Фомы внешнего вида разработаны многограннее, живописнее. Внутренний и внешний вид – два аспекта художественного образа храма. Внешний вид храма не имеет «фасада», он равноценен с любой точки зрения.

Обмерные чертежи показывают: план храма – крестообразный. В центре – квадрат, к нему с четырех сторон прирублены 4 шестигранных рукава. Ширина западного рукава («бабинца») откладывалась равной половине диагонали центрального квадрата; длина же рукава = апофеме равностороннего треугольника со стороною = ширине рукава. Южная, северная и западная грани «бабинца» = 1/2 длины центра. Таким же образом размечались планы остальных трех рукавов.

После разметки плана мастер приступает к заготовке на земле срубов частей здания. После того как часть сруба была изготовлена и сложена, венцы и каждое бревно метят насечками и разбирают. По этим насечкам на месте в здании сруб окончательно складывается. Срубы стен рукавов на высоте, равной длине плана центра, заканчиваются, и начинается рубка сводов; на высоте = 1/2 длины плана здания своды смыкаются. Выше наращивается уже лишь сруб центральной части. Когда сруб стен центра достигнет высоты = длине плана центра и бабинца, начинается залом, имеющий форму усеченной пирамиды. При изготовлении на земле сруба залома для определения угла наклона граней, мастер использовал шаблон-трапецию, у которой основа = длине центрального сруба (вверху), верхняя грань = длине плана бабинца (вместе со стенами) и высота = 1/6 основы. Залом заготовлялся с расчетом, чтобы длина и ширина первого восьмерика повторили длину плана бабинца. Высота восьмерика и первого залома вместе = длине бабинца, а высота первого восьмерика, первого залома и сруба стен = длине плана храма. При заготовке сруба второго залома использован другой шаблон-трапеция; нижняя половина равностороннего треугольника со стороной = длине восьмерика (вверху). Высота второго залома, первого восьмерика и первого залома = длине сруба стен центра (вверху). У второго восьмерика длина и ширина = 1/2 длины первого восьмерика, а высота равна длине грани второго залома от верхнего венца первого восьмерика до нижнего венца второго восьмерика. Сруб третьего залома изготовлен с помощью третьего шаблона-трапеции: нижней половины равностороннего треугольника со стороной = длине второго восьмерика (вверху). Разделенные пополам боковые стороны этого треугольника и дают шаблон, определяющий наклон граней и высоту третьего залома. Сумма высоты третьего залома,

второго восьмерика и второго залома = длине плана бабинца. Длина и ширина глухого фонарика = 1/2 длины второго восьмерика (вверху). В итоге внутренняя высота купола = удвоенной длине плана бабинца, а внутренняя высота центральной части храма = утроенной ширине плана центра, т. е. она превышает длину плана здания на длину бабинца. Обмерные чертежи показали, что размеры всех компонентов пропорционально увязаны как между собой, так и с размерами плана.

Проанализировав каждый обмеренный нами памятник, мы убедились, что приемы построения планов и принципы оформления срубов компонентов храма, варьируясь в различных соотношениях, повторяются во всех храмах. Эти общие черты и составляют характерные черты архитектурного стиля деревянных церквей Левобережья.

Пропорции Лебединской Николаевской церкви отразили направленность усилий мастера на динамичное раскрытие объемов здания в высоту. Такую устремленность ввысь мы наблюдаем во многих храмах Левобережья, но не во всех.

Динамическому пропорциональному строю предшествовал на Украине иной, когда архитектурные массы выступали в деревянных храмах не в динамике, а в покое, в гармонически замкнутом в себе развитии форм. Образцом храма последнего типа может служить церковь Юрия в Старых Хуторах[3]. План ее состоит из соединенных по оси восток–запад трех квадратов. Сторона квадрата алтаря и бабинца равна половине диагонали центра. Сруб стен центра – куб. У срубов стен алтаря и бабинца высота тоже = стороне квадрата их плана. Шатровые купола храма Юрия непосредственно (без восьмерика) перекрывают срубы стен. Внутренняя высота центральной части = сумме длины плана центра и алтаря, т. е. значительно меньше длины здания, а внутренняя высота алтаря и бабинца еще меньше и = 1/2 длины плана здания.

Все размеры срубов купола пропорциональны размерам плана. Храм в Старых Хуторах характеризуется ясностью, простотой и гармоническим построением архитектурного образа. Глаз легко, с первого взгляда воспринимает формы здания. Они приведены к полной согласованности. Ни один элемент не нарушает органической цельности здания. В контурах силуэта ясность членений подчеркивает уравновешенность объемов. Мастерство строителя отмечено сдержанностью. В церкви нет неоправданных конструкциями ни деталей, ни декоративных элементов. И хотя в здании не находим ренессансных реминисценций, оно пронизано духом эстетики эпохи Ренессанса. В основе композиции лежит стройная система простых пропорциональных отношений. В них отразились теоретические установки А. Палладио. Красоту храма в Старых Хуторах определяет гармоничная согласованность его компонентов. А гармонию другой теоретик эстетики Ренессанса А. Альберти считал первичной основой природы.

Тип храмов, подобных церкви в Старых Хуторах, создан на Украине во второй половине 16 в., а отголоски его и модификации продолжали жить на Левобережье в 17 и 18 веках.

Деревянных храмов 18 в. на Левобережье сохранилось немного. Произведения многих мастеров исчезли, не оставив никаких следов. Не часто удается найти две-три церкви, построенных одним мастером. И совсем редко можно встретить значительную группу храмов, построенные мастерами одной школы.

В целом архитектура Левобережья безымянна. Даже о мастерах, создавших высокохудожественные храмы, мы ничего не знаем. Мы не можем очертить творческую биографию ни одного народного мастера; не можем сказать, где, когда и сколько храмов построил тот или иной мастер; где, у кого учился и кому передал свои знания. Даже в тех случаях, когда нам известно имя мастера, мы можем указать единственный построенный им храм.

Большая часть обмеренных нами деревянных храмов Левобережья построены в XVIII в., и лишь немногие были сооружены в XVII в. Обойти последние молчанием мы не могли, так как круг художественно-архитектурных образов, строительно-технические приемы для выразительного воплощения этих образов были получены в наследство от XVII в. Мастера, строившие храмы первых двух десятилетий XVIII в., прошли техническую выучку, получили художественное воспитание у мастеров XVII в. и продолжали традиции своих учителей.

Точно так же национальные традиции

[3] Обмерные черетежи и фото в книге Г. Павлуцкого. Древности Украины. Киев. 1905.

и архитектурно-художественные достижения мастеров XVIII в. на пороге XIX ст. не исчезли сразу, несмотря на то что духовные и светские власти на Украине агрессивно относились к народному зодчеству и требовали, чтобы новые церкви возводились только по казенным проектам в классицистическом духе. Но в глухих уголках, куда не достигал глаз начальства, народ продолжал жить в мире художественных образов и вкусов, созданных в предшествующие века, и мастера продолжали строить новые церкви в традиционных национальных формах. И об этих храмах не упомянуть мы тоже не могли.

Деревянные храмы через каждые 20–30 лет ремонтировались. Срубы, как правило, оставались неприкосновенными, внешний же вид иногда сильно изменялся. Чаще всего изменения касались формы покрытия куполов. Нередко при ремонте купола сносили, и пятикупольный храм превращался в трех- или даже однокупольный. Часто и трехкупольные превращались в однокупольные. Во второй половине XVIII в., вследствие увлечения очень высокими стройными формами у многих храмов на Левобережье были уничтожены «опасання» – внешние галереи.

* * *

Материалы для данной книги собраны автором в 1926–1932 гг., когда им было обследовано 78 деревянных храмов Левобережья. Обмеренные и изученные памятники распределены на территории Левобережья неравномерно. Для получения более полного представления о монументальном зодчестве Левобережья мы включили в книгу обмерные чертежи архитекторов Павлинова[4], Кацаурова[5], П. Юрченко[6], В. Чепелина[7]. Несколько фотоснимков чертежей получены из архива Археологической комиссии в Ленинграде. Добавлены также чертежи, выполненные по схематическим обмерам П. Жолтовского храмов Черниговщины летом 1930 г. И все же значительное количество памятников Левобережья предоставлены лишь фотографиями внешнего вида.

Распределены и рассмотрены памятники в порядке дат их построения. Нарушаем этот порядок в тех случаях, когда храмы по некоторым существенным признакам (общность типа плана, единство конструктивных приемов, ярко выраженная стилистическая близость) объединяются в группы; в одном случае удалось выделить целую школу мастеров (лиманскую).

Древнейший памятник народной монументальной архитектуры Левобережья – храм Юрия в Иванище – построен в 1654 г. Он и ряд однотипных, объединенных в «башенный» тип, рассмотрены в первом разделе. Структура центрального сруба храма в Иванище служит наглядным доказательством того, что прототипом ему послужила рубленая восьмигранная башня оборонного замка. Суровая простота архитектурных форм, лаконичная выразительность их облика обличают древность этого типа. Распространен он в северной половине Черниговщины. Воспроизведен он также в ряде каменных храмов. Просуществовал до конца XVIII в.

Во втором разделе рассмотрены памятники Левобережья, построенные во второй половине XVII и первой половине XVIII в., в числе их такие замечательные, как храм Юрия в Седневе (XVII в.), Тройцы в Пакуле (1710 г.), собор в Коропе (1716 г.), Николая в Новом Ропске (1752 г.), Николая в Свирже (1745 г.)[8].

В этой группе особо выделяем Троицкий храм в Пакуле, одно из самых замечательных творений народной монументальной архитектуры не только Левобережья. Строил его мастер, ищущий новых путей в решении конструктивных задач, архитектор с остро выра-

[4] Успенского храма в Переяславе.

[5] Разрезы храмов Николая и Варвары в Новгороде-Северском, храма в Чубковичах.

[6] Вознесенского храма в Путивле.

[7] Храм Покрова в Пирогове.

[8] Для 16 обмеренных нами храмов в иллюстрациях к обмерным чертежам добавлены графические изображения основных приемов разбивки плана и пропорционального построения срубов стен и куполов. В числе их пять однокупольных (храмы: в Гусаровке 1690 г., Великом Устье 1772 г., Верхнем Бишкине 1772 г., Лебедине 1783 г., Лимане 1798 г.), трехкупольные (храмы: в Калиновке 1765 г., Левковке 1772 г., Алешне 1780 г.), пять пятикупольных (храмы: в Пакуле 1710 г., Коропе 1716 г., Ново-Ропске 1732 г., Березне 1761 г., Ромнах 1764 г.) к ознакомлению с которыми мы и приглашаем читателей.

женной художественной индивидуальностью. Село Пакуль в начале XVIII в. принадлежало Киево-Печерской лавре, и Троицкую церковь построил один из выдающихся лаврских мастеров.

В конструкциях украинских «классических» трех- и особенно пятикупольных храмов была своя «ахиллесова пята» – перегрузка центра весом связанных с ним куполов рукавов, что приводило к резкой осадке и деформации центра. Мастер в Пакуле восточный и западный рукав решил «классическим» приемом, но в южном и северном рукаве ввел конструктивную новинку – возвел купола, применив конструкцию «костра», распределив вес боковых куполов на восточную и западную грани их же срубов стен и тем значительно ослабив нагрузку северной и южной граней центра.

Основная задача, которую перед собой ставил мастер, – создать храм огромной высоты, объемы которого с предельным напряжением в вихревом порыве устремляется ввысь. Срубам стен он уделил особое внимание. Высота сруба стен рукавов измеряется суммой ширины плана центра и южного рукава, а высота центрального = сумме длины и ширины его плана. Высота центрального купола более чем вдвое меньше высоты сруба стен. Благодаря этому в интерьере объемы центра, южного и северного рукавов воспринимаются как единый торжественно величественный зал, перекрытый на большой высоте тремя куполами. В интерьере для «лепки» объемов с большим мастерством использована система освещения. При помощи композиционных приемов и света мастер заставляет материал «работать» с предельным напряжением.

Рассматривая в интерьере компоненты центра или рукавов в ортогоналях, мы получаем представление о логике развития замысла архитектора, уясняем задачи, которые он ставит, и приемы, при помощи которых он их решает. Но гораздо чаще эти компоненты воспринимаются в ракурсах и не одной, а сразу двух или трех частей храма, и тогда они производят совершенно иное впечатление, создавая потрясающие сказочно-феерические пространственные «узоры». Художественно-архитектурный образ Пакульского храма волнует, покоряет новизной, напряженностью. Мастер его не склонен к спокойным раздумьям, созерцательности. Его творчество базировалось не на вдумчивых наблюдениях, аналитическом изучении природы, на раскрытии заложенных в ней объективных закономерностей. Оно питалось страстными бурными эмоциями автора. В этих эмоциях напрасно искать отражений нежности весеннего утра или очарования задумчивой лунной ночи. Переживания мастера, определившие содержание художественного образа храма, подобны ослепительным вспышкам молний, сопровождающихся оглушительными раскатами грома.

В третьем разделе рассмотрены храмы, созданные лиманской школой мастеров. В южной половине Харьковщины мы обнаружили ряд храмов, образующих четко ограниченную группу, объединенную общими характерными основными чертами. Строились они в период 1751–1805 гг. У всех этих храмов одинаково скомпонован план: центр – восьмигранник, к которому с четырех сторон прирублены меньшие центра шестигранники. Купола этих храмов высоки, они выше срубов стен и состоят из трех, а иногда и четырех восьмериков и четырех или пяти заломов. Храмы выделяются совершенством строительной техники и своеобразным архитектурным «почерком». Особенно густо размещены они вокруг слободы Лиман, поэтому мы условно и назвали группу лиманской школой. В нашей практике это единственный случай, когда мы можем назвать чуть ли не полтора десятка храмов, построенных мастерами одной архитектурной школы[9].

Мастера лиманской школы тонко понимали и глубоко ценили художественные свойства строительного материала – дерева. Граням заломов и восьмериков они не стремились придать геометрическую правильность. Переходы срубов стен в заломы и заломов в восьмерики ограничены «изломанной» линией, что позволяет выявить динамичность архитектурной формы. Лицевая сторона брусьев носит явные следи тески, поэтому грани и каждый брус играют вибрирующими отблесками, насыщены широкой гаммой светотени.

С рукавами центр в интерьере сообщается просветами. Контуры просвета обработаны

[9] Графическое изображение характерных приемов разбивки плана и пропорционального к плану построения срубов стен и куполов показаны в храмах Верхнего Бишкина 1772 г. и Лимана 1798 г.

вырезами, воспроизводящими рокайльные раковины и волюты, а вверху украшены резными «тюльпанами». Входные двери снаружи украшены резной виноградной лозой, вырастающей из вазы. Такое оформление просветов и дверей – одна из характерных примет храмов лиманской школы.

Лебединая песнь лиманской школы – Воздвиженская церковь 1805 г. в Лимане. Указ Синода 1803 г., запрещавший строить деревянные храмы, насильственно прерывал процесс нормального развития народной монументальной архитектуры. Воздвиженская церковь с полной очевидностью свидетельствует, что народная архитектура была полна жизненных сил, творческих исканий и достижений.

В четвертом разделе рассмотрены памятники третьей четверти XVIII в., среди которых выделяется Вознесенский храм Березны 1759 г., построенный замечательным нежинским мастером А. Шолудко. Это был выдающийся архитектор-художник и инженер-новатор. Исследование храмов Левобережья XVIII в. показало, что ведущие мастера-монументалисты неустанно искали новых решений конструктивного и художественного порядка. В Пакуле мы ознакомились с попыткой мастера бороться с деформацией применением «костра». Иначе и блестяще решил эту проблему Шолудко. Он на месте стыка восточных граней южного и северного рукавов с северной и южной гранями главного алтаря заложил, увязав с указанными гранями, дополнительный срубик, который и принял на себя тяжесть срубов стен и куполов центра, алтарей, южного и северного рукавов, полностью нейтрализовав деформирующие усилия.

Необычайно красив внешний вид Березинского храма, особенно с запада; здесь немало удачных художественных находок и замечательных достижений. Но наибольшего успеха Шолудко достиг в решении архитектурно-художественного образа в интерьере. Одна из самых поразительных особенностей Вознесенской церкви – удивительная легкость, с какой мастер связал части здания в единый объем, раскрыл внутреннее пространство храма, «дематериализовал» строительный материал. Внешний вид храма характерен собранностью архитектурных форм, крепкой увязанностью компонентов, динамической устремленностью масс ввысь. В интерьере главное – подчеркнутый размах внутреннего пространства, развертывание объемов храма не только ввысь, но и вширь и вглубь. Соседние с центром грани срубов стен рукавов мастер целиком «вынул», раскрывая пространство и придавая зданию органическую целостность. На высоте 11,5 м в углах срубов стен начинают подниматься наклонные «клинья» В углах центрального сруба «клинья» соседних трех отделений образуют нечто напоминающее грани кристалла. Эти «кристаллы» направляют динамику развертывания внутреннего пространства центра. Завершается центр парящим, «невесомым» куполом.

Как и мастер пакульского храма, Шолудко – необычайно яркая художественная индивидуальность. Но как поразительно отличны их творческие портреты!

У Шолудка ясная мысль, теплые чувства, тонкий вкус. Он влюблен в жизнь. Красота природы для него источник радости, творческого вдохновения. В природе он искал и находил простоту и благородство форм, мужественную элегантность их сочетаний. Природа открыла ему законы гармонии, определила содержание и характер художественного образа храма, подсказала идею смелой, но уравновешенно рациональной композиции здания.

Многообразие архитектурного богатства Вознесенского храма – подлинное торжество красоты. Монументальные формы храма возвеличивают человека. Световая симфония, наполняющая внутреннее пространство, объединяет всех радостным настроением, делая каждого участником выдающегося праздника искусств.

В пятом разделе рассмотрены памятники последней четверти XVIII в. и начала XIX в. В конце XVIII в. положение народных мастеров резко изменилось. Они должны были строить теперь не по договорам, заключенным с приходом, а по проектам, составленным губернскими архитекторами. К чему это приводило, показывает обмеренный нами храм в Чернещине, построенный народным мастером по (сохранившемуся) проекту архитектора П. Ярославского 1799 г. Народный мастер оказался неспособным переключиться на позиции теории псевдоклассиков. Он оставался во власти украинского традиционного монументализма. Национальная форма в Чернещине предстала одетой в платье «с чужого плеча». Органического слияния двух стихий не произошло. И хотя мастера ряда памятни-

ков Левобережья начала XIX в. продолжали строить в духе традиционного народного монументализма[10], административные меры принудили народных мастеров сдать свои позиции. История народного деревянного монументального зодчества Левобережья была «завершена».

И все же Покровская церковь, построенная в 1837 г. в Гринцевом, показывает, что в глуши чуть ли не в средине XIX в. строят храм в традиционных монументальных национальных народных формах. Это доказывает, что эстетические идеи эпохи освободительных войн XVII в. в сознании народа продолжали жить и в середине XIX в.

Заключительный раздел суммирует результаты анализов планов обмеренных храмов Левобережья. Планы трехсрубных храмов уложились в 7, а крестовых в 6 схем-типов. Вне тринадцати схем стоит «хатний» тип с планом в виде удлиненного четырехгранника. Схемы планов складываются из ограниченного количества форм: центр имел форму квадрата, или четырехгранника, или восьмигранника, а срубы рукавов – квадрата, или четырехгранника, или шестигранника. Если центр четырехгранник, то стороны его выдерживались в таких взаимоотношениях:

Размеры плана центра обычно служили «исходными» при построении планов алтаря, бабинца и боковых рукавов. Так, длина алтаря составляла: 1/2 диагонали, или 1/2 длины, или 1/2 ширины центра; иногда длина алтаря вместе с 1/2 длины центра равнялись диагонали центра; применялись и другие приемы.

Опубликованные обмеры храмов Правобережья, Западной Украины и Закарпатья свидетельствуют, что количество схем-планов, а также принципов построения объемов срубов стен и куполов, форм и пропорциональных отношений компонентов в Заднепровье значительно больше, чем зарегистрировано их на Левобережье. Они ждут исследователя. Делать окончательно выводы о схемах-планах украинских храмов и пропорциональности срубов стен и куполов преждевременно.

В конце заключительного раздела приводятся сводные таблицы, в которых сопоставляются: длина и ширина обмеренных храмов в м[11], внутренняя высота центра в м[12] и пропорционально к плану[13], высота срубов стен центра в м[14] и пропорционально к плану[15], внутренняя высота центрального купола в м[16] и пропорционально к плану[17].

В конце книги помещены три приложения.

Первое приложение затрагивает вопрос о воспроизведении в кирпичных храмах форм деревянных прототипов.

Второе приложение посвящено проблеме пропорциональности в украинском деревянном монументальном зодчестве и генезису плана трехсрубных деревянных храмов.

В третьем приложении приводятся документальные данные о лесовом балансе Левобережья в XVII – XVIII веках.

---

[10] Построенный в 1800 г. Покровский храм в Смелом необычайно свежо и артистически воплотил высочайшие достижения мастеров XVIII в.

[11] Максимальная длина крестообразного храма – 23,65 м (Березна), наименьшая – 13,8 м (Житнее); у трехсрубных максимальная длина – 21,8 м (Зеньков, Покров), а наименьшая – 11,3 м (Сиднев, Покров).

[12] Наибольшая – 26,6 м (Березна), наименьшая – 11 м (Малые Будки).

[13] Равна длине плана (Межирич), равна длине плана храма плюс длина бабинца (Пекарев), меньше длины плана - длине центра и алтаря (Введенское) и др.

[14] Максимальная высота – 17,25 м (Пакуль), минимальная – 5,5 м (Малые Будки).

[15] Равна: длине плана центра (Межирич), сумме ширины и диагонали центра (Пакуль), половине длины плана здания (Кролевец), сумме длины центра и бабинца (Березна), ширине плана центра (Сосница) и др.

[16] Наибольшая – 15,7 м (Верхний Бишкин), наименьшая – 5,45 м (Ахтырка).

[17] Равна: высоте сруба стен (Ново-Ропск), удвоенной высоте сруба стен центра (Берека), длине плана центра (Пакуль), длине плана центра и бабинца (Свирж), диагонали плана центра (Ромны), ширине плана центра (Левковка) и др.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Архив Юго-Западной России. Т. I. Ч. 1. Київ. 1859.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. III. СПб. 1861.

Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Полтава. 1852.

Афанасьев К. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. Москва. 1961.

Бабинин В. Древнеиндусская математика и отношение к ней Древней Греции // Известия физико-математического общества Казанского университета. Казань. 1917.

Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Харьков. 1886.

Багалей Д. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва. 1887.

Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків. 1918.

Березанская Вознесенская церковь // Киевская Старина. 1889.

Богданович. Сборник сведений о Полтавской губернии. Полтава. 1877.

Грабарь И. История русского искусства.

Грушевський М. Студії з економічної історії України. Київ. 1917.

Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. I. Москва, 1851; Отд. II–V Харьков, 1858.

Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ч. I–VII. Чернигов, 1863–1873.

Драган М. Українські дерев’яні церкви. Львів. 1937 р.

Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. Київ. Держполітвидав. 1954.

Жеклудий Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев. 1905.

Збірник наукових праць аспірантів Київського інженерно-будівельного інституту. Вип. 22. Видавництво Київського університету. 1963.

Зодчий. Петербург. 1908.

Известия Археологической комиссии. Вопросы реставрации. Вып. I. СПб.

Ісаєвич Я. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до к. XVIII в.). Київ. 1962.

Искусство. Москва. 1905. № 3.

Искусство и художественная промышленность. № 8

Каковський В. Маловідомі пам’ятки українського дерев’яного зодчества //Архітектура Радянської України. № 3. 1941.

Каманин И. Договоры о сооружении церквей // Археологическая летопись Южной России. Киев. 1903.

Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». Киев. 1911.

Киевская Старина. 1884, 1885, 1889, 1905.

Кравецький. Перша газета на Україні // Бібліологічні Вісті. Київ. 1926. № 4 (13).

Курилов И. Роменская старина. Ромны. 1898.

Лащенко Н. Материалы к 100-летию Харьковской епархии // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1893 год. Вып. VII.

Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. X. Екатеринослав. 1915.

Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецьки пам'ятки. Київ. 1968.

Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Екатеринослав. 1880.

Макаренко Н. На родине последнего гетьмана запорожского П. Калнышевского. Покровская церковь в Ромнах, построенная Калнышевским. «Искусство и художественная промышленность». 1901. VIII.

Мартинович П. и Горленко В. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Полтава. 1888. № 16–18.

Машуков В. Материалы к изучению церковной старины Украины // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. XVI.

Надхин Г. П. Церковные памятники Запорожья. Москва, 1877.

Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). Київ: Держбудвидав. 1957.

Новицкий А. Черты самобытности в украинском зодчестве//Труды XIV археологического съезда в Чернигове. Т. II. Москва. 1911.

Павлуцкий Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев, 1905 г.

Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе П. Калныше. «Труды полтавского ученого архивного комитета». Полтава. 1908. № 6.

Перетц В. Вірші ієромонаха Климентія. Видання Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1912.

Підлісна Г. Нові дані про пам'ятки української архітектури і майстрів, які працювали на Україні в XVIII в. // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. Держвидав літератури з будівництва і архітектури УРСР. Київ. 1959.

Плохинский М. Архивы Черниговской губернии. Приложение к I тому Трудов Археологической комиссии Московского археологического общества («Древности»). Том I. Москва. 1899. Вып. 3.

Покришкин П. Краткие сонеты для производства точных обмеров в древних зданиях»//Известия археологической комиссии//Вып. 16. СПб. 1905.

Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. Редактор Е. Апанович. Академия наук. Институт истории. Київ. 1954.

Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод Г. Муркоса. Москва. 1897.

Сборник летописей, относящихся к истории Ю. и З. России. Киев. 1888.

Сецинский Ю. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии. Каменец-Подольский. 1904.

Сецинский Ю. Город Каменец-Подольский. К. 1893.

Сулимовский Архив. Киев. 1884.

Таранушенко С. Звіт за досліди в галузі українського мистецтва. 1928–1929» // Хроніка археології та мистецтва. ВУАН. Київ. 1931. № 2.

Таранушенко С. Короткий звіт за досліди 1928–1929 рр. // Хроника археології та мистецтва. Українська Академія наук. Київ. 1930. № 2.

Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у Седневі. Харків. 1932.

Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст. Харків. 1928.

Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. Харків. 1922.

Таранушенко С. Покровський собор у Харкові. Харків. 1923.

Таранушенко С. Предварительный отчет о командировке в Зарзму, Чуле и Сафару» в «Известиях Кавказского историко-археологического института в Тифлисе». Т. I. Петроград. Российская Академия Наук. 1923.

Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському пров. під числом 35 в Харкові. Харків. 1921.

Твердохлебов А. Осколки старины в Зеньковском уезде // Киевская Старина. 1905. VII–VIII.

Терещенко А. Статистическое описание г. Ромен. 1861.

Терлецький А. Н. Местечко Смелое и его храмы. ПЕВ. 1866. № 12.

Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.

Труды XIII археологического съезда.

Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1908 г.

Український календар УСКТ на 1973 р.

Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ. ВУАН. Археографічна комісія. 1931.

Филянський Н. Наследие Украины // Искусство. М. 1905. № 3.

Фомин П. Церковные древности Харьковского края. Харьков. 1916.

Цеткин К. Из воспоминаний о Ленине. Ленин о культуре и искусстве. М.–Л. 1953.

Черняшевский А. Покровская церковь г. Зенькова // ПЕВ. 1908. № 14.

Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. XVI. Отд. V. Вып. III.

Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества. Киев. 1851.

Шевченко Т. Повести. Державне видавництво художньої літератури. Київ. 1956.

Щелков К. Историческая хронология Харьковского губернии. Харьков. 1882.

Щербаківський В. Деревляні церкви на Україні та їх типи. Львів. 1906.

Щербаківський Д. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання // Збірник секції мистецтв Українського Наукового Товариства». Київ. 1921.

Щербаківський Д. Українське мистецтво. Прага–Київ. 1926.

Щербина В. Нові студії з історії Києва. Київ. 1926.

Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины. СПб. 1888.

Эварницкий Д. История запорожских казаков. СПб. 1882.

Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.). Академія архітектури Української РСР. 1949.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

ХАРКІВСЬКИЙ ПРИВАТНИЙ МУЗЕЙ МІСЬКОЇ САДИБИ –
провідне видавництво, що популяризує минуле
Харкова, Харківщини, Слобідської України

В серії «Україна першої третина ХХ ст. у фотографіях Стефана Таранушенка»
побачили світ наступні видання:

Вітряки – 2010 г. – 120 с.
Житло старої Слобожанщіни – 2011 г.– 196 с.
Іконостаси Слобідської України – 2011 г. – 152 с.
Козіївка. Альбом древностей народної архітектури – 2010 г. – 36 с.
Костьоли України – 2012 г. – 128 с.
Місто Кам'янець Подільської губернії – 2012 – 138 с.
Народні елементи в монументальній мурованій архітектурі Слобідської України XVII-XVIII ст. – 2011 г. – 88 с.
Пам΄ятки архітектури Слобідської України – 2011 г. – 224 с.
Пам'ятки архітектури Київської губернії – 2012 г. – 200 с.
Пам'ятки архітектури Чернігівської губернії – 2012 г. – 128 с.
Постройки украинского Полесья. Хаты, стебки, клуни – 2012 г. – 84 с.
Різьблені дерев'яні хрести Слобідської України – 2012 г. – 44 с.
Синагоги України – 2012 г. – 136 с.
Старі хати Харкова – 2010 г. – 168 с.
Українські килими – 2012 г. – 68 с.
Українські народні меблі – 2011 г. – 52 с.

В серії «Монографії Стефана Таранушенка»
побачили світ наступні видання:

Иконография украинских иконостасов – 2011 г. – 186 с.
Порфірій Мартинович – 2012 г. – 72 с.

Харківський приватний музей міської садиби,
вул. Мироносицька 43, оф. 204, м. Харків, 61002 Україна
+ 380 57 756 79 50
paf69@mail.ru

Видання Харківського приватного музею міської садиби –
це звертання до найрізноманітніших сторінок колишнього життя
нашого краю. Захопливі екскурси в минуле, заклики до збереження
цінних пам'яток, спомини про видатних постатей нашої історії
ЗНАТИ МИНУЛЕ – РОЗУМІТИ СУЧАСНІСТЬ

УДК 94 (477.54)
ББК 63.3
ISBN 978-966-2556-65-0
Т18

Стефан Андрійович Таранушенко

Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України

Набор – Тетяна Павлова
Дизайн – Олег Панченко
Верстка – Олександр Павлов
Редактор – Віра Каталкіна

Підписано до друку 1 серпня 2012 р. Формат 84×108/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура PetersburgC. Умов. друк. арк.40,75. Наклад 1000 прим.

Видавництво «Харківський приватний музей міської садиби»
Україна, 61002, м. Харків, вул. Мироносицька 43, оф.204.
Тел. (057) 756-79-50
E-mail: paf69@mail.ru
http: //ysadba.rider.com.ua
http: //fotograf.rider.com.ua
http: //otkudarodom.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ДК №3879 від 14 вересня 2010 р.